Nederlandsch Oost-Indië

door

P. A. van der Lith

Hoogleeraar te Leiden

CHRISTO ET ECCLESIAE
SIGILLUM ACADEMIAE HARVARDIANAE IN NOV ANG
VE RI TAS

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

RONGGENGS.

NEDERLANDSCH OOST-INDIË

BESCHREVEN EN AFGEBEELD

VOOR HET NEDERLANDSCHE VOLK

DOOR

P. A. VAN DER LITH,

Hoogleeraar te Leiden.

TWEEDE GEHEEL OMGEWERKTE DRUK,

MET 32 PLATEN

waarvan 24 in lichtdruk en 8 in kleurendruk.

EERSTE DEEL.

LEIDEN. — E. J. BRILL.

1893.

VOORBERICHT.

„Boeken moeten voor zichzelven spreken!" Niemand is meer dan ik van de waarheid dezer stelling overtuigd en zóó zou ik dan ook deze tweede uitgave van mijn „Nederlandsch Oost-Indië" zonder begeleidend woord in het licht hebben gegeven, ware het niet dat de plicht der dankbaarheid mij gebood de namen te noemen van hen, die mij bij de bewerking van het eerste deel van mijn boek hebben voorgelicht en mij, vooral ook bij de plaatsbeschrijving van enkele gedeelten van Ned. Indië, nieuwe gegevens aan de hand hebben gedaan, en jegens wie ik dus groote verplichtingen heb. Zij zijn de HH. Dr. J. G. Boerlage, Conservator aan het Rijksherbarium te Leiden; H. D. Canne, oud-Gouverneur van Sumatra's Westkust; Dr. J. J. M. de Groot, Hoogleeraar, P. F. Baron v. Heerdt, Directeur a. h. Kon. Meteorologisch Instituut; Z. B. Hoekzema, handelaar te Menado; Dr. F. A. Jentink, Directeur v. h. Rijksmuseum van nat. historie; Dr. H. Kern, Hoogleeraar; M. I. C. Lucardie, kapitein ter zee; Dr. K. Martin, Hoogleeraar en A. J. Spaan, oud-resident.

Nog zij het mij vergund hier eene opmerking in te lasschen omtrent de door mij in dit deel aangehaalde werken en opstellen. Zij vertegenwoordigen, zooals trouwens van zelf spreekt, slechts een gedeelte van de door mij geraadpleegde literatuur over Ned. Indië. Het mij gestelde bestek liet mij niet toe, meerdere geschriften aan te halen [1]). Ik heb dus hoofdzakelijk slechts die werken en artikelen geciteerd welke ik in het bijzonder diegenen mijner

[1]) Als voorbeeld diene dat ik op pag. 11 niet het latere en voortreffelijke werk van Wallace „Island Life" 1880 heb aangehaald, omdat dit in het op pag. 14 vermelde opstel van Dr. Jentink is besproken en omdat de oorspronkelijke theorie van Wallace, in dat werk eenigszins gewijzigd, bij ons door de vertaling van Prof. Veth nog altijd de meest bekende is.

lezers wilde aanbevelen, welke eene meer dan oppervlakkige kennis van Indië wenschten te verkrijgen, of die opstellen enz. welke de nieuwste gegevens voor enkele gedeelten van Ned. Indië bevatten, opgaven van bronnen behelsden, of sommige punten in de geschiedenis van Insulinde nader toelichtten. Waar ik geschriften, door mij geraadpleegd, stilzwijgend ben voorbijgegaan, wilde ik daardoor niet aangeven dat ik ze der vermelding niet waard achtte, maar beteekent dit alleen dat, waar groote zelfbeperking mij voortdurend plicht, — soms zelfs een zeer lastige plicht, — was, ik eene keuze heb moeten doen, die mij soms zeer moeilijk is gevallen.

LEIDEN, Juli 1893. P. A. VAN DER LITH.

INHOUDSOPGAVE.

TWEEDE BOEK. Schetsen uit de Geschiedenis van Ned.-Indië.

HOOFDSTUK I.

HOOFDSTUK II.

Plaatsing der platen:

INLEIDING.

Eene ontelbare menigte bouquetten van allerlei afmetingen, soms reusachtig groot, soms klein en bescheiden, maar allen evenzeer door hun eeuwig frisch groen de aandacht trekkende, grillig door de kwistige hand der natuur neêrgeworpen, en door de zee, evenals door een blauw lint bevallig saamgebonden, ziedaar het beeld dat Insulinde ons voor den geest toovert. Is het Westen fier op zijn Emerald-Island, het als een smaragd stralende Ierland, in het Oosten, — in *onze Oost* — zijn zij bij honderden te tellen de eilanden, die trotsch zich aan het land van Erin ter zijde kunnen stellen, en daar fonkelen en schitteren als zoovele edelgesteenten, die de kroon van Nederland versieren.

Onze Oost! met dien naam zou ik bij voorkeur die eilandengroep willen noemen, welke den Nederlander na zijn vaderland het nauwst aan het hart behoorde te liggen. In die benaming ligt toch, dunkt mij, eene zinspeling op den nauwen band, die Indië en Nederland vereenigt. Is het vaderland voor ons als het ware het vaderhuis, zoodat wij de liefde, hieraan verschuldigd, op het land overdragen, dat ons onder zijne burgers telt, *onze Oost* doet ons denken aan den ruimeren familiekring, waarin wij gaarne verkeeren, en waar wij bijna even goed als aan den ouderlijken haard *onder ons* zijn. Of behooren zij niet tot de onzen, de geliefde panden, die daar in Indië leven en werken? En telt niet bijna elk geslacht in Nederland er eenigen van de zijnen, die nimmer ophouden ruimschoots in de liefde der achtergeblevenen te deelen? En wint

Goddank, niet meer en meer de meening veld, dat ook de eigenlijke bevolking dier gewesten tot de onzen behoort, aanspraak heeft op onze liefde, en met ons onder denzelfden scepter geplaatst, even goed als de bewoners van Nederland deel uitmaakt van één groot huisgezin?

Inderdaad, er heeft een groote omkeer in de gemoederen plaats gegrepen, sedert de tijden der Oost-Indische Compagnie, toen men Indië voor een vreemd en niet met ons vereenigd land aanzag, en hem, die derwaarts vertrok, bijna als eenen boosdoener beschouwde, die zeker iets te zijnen laste moest hebben om zulk een wanhopigen stap te wagen. Men ging naar *de* Oost — het land, dat met ons in geene andere betrekking stond, dan dat men er peper en andere specerijen en soms ook millionnairs uit verkreeg; — welke laatste echter niet dezelfde reputatie genoten als die geurige voortbrengselen van het heete Oosten. Om kennis van land en volk bekreunde men zich weinig; mocht al de beschrijving der avontuurlijke lotgevallen van dezen of genen reiziger gretig worden ter hand genomen, aan eene bepaalde beoefening van land- en volkenkunde van den Indischen Archipel werd hier te lande toch weinig gedacht: alleen zij, die onmiddellijk met Indië in betrekking stonden, doorbladerden bij wijlen de folianten van Ds. Valentijn, den beschrijver van Indië, maar voor de groote massa van het Nederlandsche volk, en zelfs voor den meer beschaafde, bleven Insulinde's bewoners als het ware een gesloten boek, en verwekte hun heden, en nog meer hun verleden, zoo goed als geene belangstelling.

Later, na den val der Oost-Indische Compagnie, werd het er niet veel beter op. Ook toen Indië door Engeland aan ons was wedergegeven bleef de belangstelling zeer gering, en was zij vooral in de zuidelijke Nederlanden zoo weinig opgewekt, dat hoogst beschaafde mannen, vertegenwoordigers der natie, er van spraken om de kolonie als lastpost eenvoudig te verlaten. Zij bedachten niet dat onze vestiging ons plichten had opgelegd, waarvan wij ons bijna niet gekweten hadden, en die wij maar niet zoo op eens van de schouders konden werpen, gezwegen van de voordeelen, die Indië ons kon opleveren, maar die zij, met volle toepassing van de spreuk: „onbekend maakt onbemind", in het geheel niet van onze bezittingen verwachtten. Zelfs kon toen de getuigenis worden afgelegd, „dat de dag- en nieuwsbladen van het Rijk zich weinig

met de koloniën bemoeiden!" — Wel veranderen de tijden en wij met hen! — De man, welke die getuigenis uitsprak, de resident van Hogendorp, een lid van het geslacht, dat ook op de dankbaarheid van Indië aanspraak mag maken, moest zelf naar de pen grijpen en door het schrijven van een fransch werk over Java, later in onze taal overgezet, eene poging aanwenden om de bijna geheel ontbrekende belangstelling van Nederland voor Indië op te wekken.

En die belangstelling werd inderdaad verkregen, maar door geheel andere middelen, dan door de vaardige pen van Van Hogendorp. Een geweldige omkeer greep op Java plaats; de bronnen van welvaart, dáár aanwezig, werden geopend, en de gouden vruchten rolden bij menigte in Neêrlands schoot; — de „lastpost" werd welhaast de voornaamste steun, waarop het uitgeputte moederland zich moest verlaten.

Zoolang nu de gouden regen duurde en men er zich niet om te bekommeren had, op welke wijze hij werd verkregen, bleven zij nog altijd gering in getal, die zich hier over Indië bekreunden, en slechts enkelen voelden zich opgewekt om meer van die gewesten te vernemen. Maar toen er zich stemmen lieten hooren, die betoogden, dat de vruchten, welke men genoot, verkregen werden op eene wijze, die het daglicht niet mocht zien, en weder anderen dit tegenspraken, en integendeel de ingevoerde orde van zaken als in het belang van moederland en kolonie prezen; toen werd de nieuwsgierigheid opgewekt, die, eenmaal ontwaakt zijnde, niet meer verflauwde maar integendeel meer en meer toenam, en eindelijk in eene belangstelling in Indië veranderde, welke alle klassen der maatschappij doordrong. Van alle kanten werden bouwstoffen aangebracht, om aan die belangstelling te voldoen, en zoodoende werd weldra eene ernstige en wetenschappelijke studie van de Indische toestanden in 't leven geroepen, die over veel, wat in het duister gelegen was, licht begon te verspreiden. Het is de roem van Van Hoëvell dat hij den eersten stoot gaf aan die beweging, welke, eens in gang zijnde, niet meer te stuiten was, en onze kennis in zoo hooge mate vermeerderde. En met de toeneming dier kennis hield de opgewekte belangstelling gelijken tred: ja, wat meer zegt, eene andere wijze van beschouwing, dan de Compagnie gevolgd had, won steeds veld, en de belangen van Nederland en Indië werden hoe langer hoe meer als innig vereend aangemerkt en niet meer

als elkander vijandig beschouwd. En al kwam het, en komt het ook nu nog maar al te veel te kort, toch nam ook Nederland in zijne koloniale politiek als wachtwoord de schoone uitdrukking van eenen schrijver over Britsch-Indië aan: „Indië is iets anders onder „de Kroon geworden, dan enkel een min of meer voordeelige handels- „zaak. Het doel is nu hooger gericht dan onder de Compagnie. „De eerzucht van de Kroon streeft er niet meer naar, om de aan- „deelen zoo hoog mogelijk te doen rijzen, ten einde aan de aan- „deelhouders kolossale fortuinen te verschaffen, maar tracht veeleer „het lot van hare millioenen onderdanen te besturen, overeen- „komstig de vereenigde beschaving van Oost en West. De tijden „zijn voorbij, toen galjoenen, tot de waterlijn geladen, als de „natuurlijke voortbrengselen van de kolonie werden beschouwd. „Indië is niet langer een boomgaard, met gulden vruchten beladen, „om door de jongere zonen van Engeland te worden geschud; het „is een eindeloos veld geworden voor ontwikkeling van geestkracht „en kapitaal."

Zoo schreef ik, meer dan vijftien jaar geleden. Zou ik dat nu nog zóó doen? Voor een deel zeker wel, want waarover wij ons te beklagen mogen hebben, gewis niet hierover, dat die jaren onvruchtbaar zijn geweest voor de uitbreiding onzer kennis van Nederlandsch Indië. Groot is het aantal dergenen, die in meerdere of mindere mate daartoe bijbrachten; van enkelen hunner weerklinken de namen verre over de grenzen van ons vaderland. En zeker behoeven wij niet meer te vreezen dat de dagen der oude, enghartige en baatzuchtige politiek zullen terugkeeren; integendeel zal het misschien hier en daar in het belang der inlandsche bevolking zelve noodig zijn, den al te vurigen ijver van sommigen te matigen. Maar eene andere vraag is het, of inderdaad de vroeger bestaande belangstelling is vermeerderd en levendiger geworden en in ruimere kringen dóórdrong? Wie zal het zeggen? Naar buiten blijkt zij thans weinig, zoodat twijfel geoorloofd is, al zou men, bij den steeds grooteren invloed die ons volk op den gang van het staatsbestuur uitoefent, eerder het tegenovergestelde moeten verwachten! Misschien is zij echter krachtiger, dan vermoed wordt, en zal het ook nu geen onnutte taak blijken, haar te onderhouden en zooveel mogelijk te

doen toenemen. Moge dan op nieuw een werk niet onwelkom zijn dat zich, evenals vroeger, voorstelt een beeld van Indië te ontwerpen, vooral geteekend met het oog op hen die, zonder uitgebreide studiën te kunnen maken, zich toch gaarne een algemeen overzicht van land en volk, zeden en gewoonten, geschiedenis en bestuur van onze Oost willen verwerven. Ook nu zal de schrijver er naar streven om, met weglating dier zuiver geographische en tot in kleine détails afdalende bijzonderheden, welke op iedere kaart en in ieder handboek te vinden zijn, het Indische land en zijne bevolking aan het Nederlandsch volk bekend te maken, ten einde zoodoende, naar hij hoopt, de liefde en belangstelling van onzen landgenoot voor zijne oostersche medeburgers op te wekken, waar dit nog noodig is, — te doen toenemen, waar zij reeds bestaan. Mocht dit en het ontwaken van de zucht om, eenmaal in groote trekken met Indië bekend zijnde, nu door eigen studie meerdere kennis te verwerven, bij menigeen het gevolg zijn van de lezing van dit werk dan zal de moeite, aan het samenstellen daarvan besteed, meer dan voldoende beloond zijn.

EERSTE BOEK.

HET LAND.

DE GRENZEN VAN NEDERLANDSCH INDIË. BLIK OP PLANTEN- EN DIERENRIJK. DE EILANDEN VAN INSULINDE.

Tusschen de Chineesche en Indische zeeën ligt eene ontelbare menigte eilanden, die gezamenlijk als Oost-Indische Archipel bekend, en meer en meer met den schoon klinkenden, ofschoon wetenschappelijk onjuisten naam Insulinde aangeduid, voor het grootste gedeelte rechtstreeks of middellijk onder den Nederlandschen scepter geplaatst zijn. Wanneer men met de kaart vóór zich dien archipel overziet, dan laten de eilanden, waaruit hij bestaat, zich van zelf in eenige hoofdgroepen verdeelen, door min of meer breede en diepe zeeën van elkander gescheiden, die het verkrijgen van een overzicht zeer gemakkelijk maken. Gewoonlijk scharen zich daarbij allerlei kleine en groote eilanden om één hunner van reusachtige afmetingen, dat dan ook zijnen naam aan de geheele groep geeft. Bij anderen is dit weder minder, soms is dit zelfs in het geheel niet het geval.

Van het Westen ons naar het Oosten begevende, treffen wij vooreerst de Sumatra-groep aan, waarnevens zich twee kleinere, de Banka-groep en de Riouw-Lingga archipel, scharen. Onmiddellijk daarop volgen Java en Borneo, elk met de omliggende eilanden. Als afzonderlijke groep zou men dan de kleine Soenda-eilanden beoosten Bali kunnen aanmerken, die uit eene menigte elkander in de lengte opvolgende eilanden bestaan. Celebes met de daartoe behoorende eilanden vormen eene afzonderlijke groep, terwijl de

oostelijk gelegen Molukken zich in een noorder deel, met Halmaheira als middelpunt, — in een centraal gedeelte, met Ceram als hoofdeiland, — en in eene massa zuidelijker gelegen eilandjes laten splitsen. Ook de Philippijnen behooren tot den Indischen archipel, waarvan zij de noordelijkste groep uitmaken, terwijl ook Nieuw-Guinea, dat voor een deel onder Nederlandsch gezag is geplaatst, veelal daartoe gerekend wordt. Om een denkbeeld te kunnen geven van de verbazende uitgestrektheid dier eilanden zal het noodig zijn eenigen hunner met in Europa gelegen landen te vergelijken. Wij vinden dan dat de beide grootsten, Borneo (13.000 vierkante geogr. mijlen ongev.) en Nieuw-Guinea, (11.000 v. g. mijlen naar gissing), geheel Oostenrijk-Hongarije (11.350 v. g. m.) óf overtreffen, óf evenaren. Sumatra (7828 v. g. m.) alleen is veel uitgestrekter dan Groot-Brittannië en Ierland (5720 v. g. m.). Celebes (3400 v. g. m. ongev.) laat zich met Engeland en Schotland vergelijken, terwijl Java (2410 v. g. m.) meer dan viermaal zoo groot is als Nederland (600 v. g. m.). In het geheel zijn er bijna 25 eilanden grooter dan de provincie Noord-Holland. De gezamenlijke uitgestrektheid lands, die Insulinde bevat, zou, naar men berekend heeft, ongeveer gelijk zijn aan westelijk Europa van Spanje tot aan Hongarije.

Niet al de hierboven genoemde groepen vallen binnen den kring van dit werk. Immers, wij hebben hier slechts Nederlandsch Indië op het oog, en niet al die eilanden gehoorzamen de macht van Nederland, die zich, volgens eene zeer globale berekening, behalve Java, over 27.820 v. g. m. uitstrekt. Vooreerst toch vindt zij hare grens in de bezittingen van twee Europeesche staten: Spanje en Portugal. Verschillend waren de lotgevallen van beider koloniën. Terwijl het eerste rijk, dat slechts bij uitzondering naar het verkrijgen van bezittingen in het Oosten streefde, de voornaamsten dezer ongeschonden heeft bewaard, en de schoone Philippijnsche archipel nog altijd de bevelen uit Madrid gehoorzaamt, biedt de laatste bezitting der Portugeezen slechts een treurig overblijfsel aan van hunne vroegere grootheid. Niet lang toch voor de komst der Nederlanders in Indië beheerschten de Portugeezen er den geheelen handel, en bevond de toenmalige schatkamer van den archipel, de Molukken, zich bijkans geheel in hunne handen, zoodat de Onderkoning te Goa in Voor-Indië als een der machtigste vorsten in het Oosten werd beschouwd. Thans is hun gebied in dien archipel

tot een klein en vooralsnog weinig beteekenend eiland, Timor met Poeloe Kambing beperkt, en zelfs daar moeten zij hun gezag met Nederland deelen, en is in hun gebied alles zoo vervallen, dat het beeld eener ruïne er ons terstond voor den geest komt, waarbij men wel over het verleden nadenkt, maar waar het heden niets aanlokkelijks aanbiedt. En toch! toen Nederland zich tot Portugal wendde, om, ter voorkoming van twisten, eigen aan tweeërlei gezag op één eiland, den afstand van het Portugeesche gedeelte te verkrijgen, verzette zich de trots van het moederland zoozeer tegen dat voorstel, dat men niets meer kon erlangen dan eene betere grensscheiding (tractaat van 20 April 1859), die sedert 1860 het gebied der beide mogendheden bepaalt, en Portugal in het ongestoord bezit van oostelijk Timor stelt.

Na den vrede van Munster zijn er tusschen Spanje en Nederland geene tractaten gesloten, waarbij de grenzen van de bezittingen dier rijken nader werden omschreven. Dat dit feit tot groote moeielijkheden aanleiding kan geven, ondervonden wij in 1848, toen de Solok-eilanden, dicht bij Borneo gelegen, door de Nederlandsche marine wegens zeeroof getuchtigd werden en het later bleek dat wij daardoor in botsing waren gekomen met Spanje, dat aanspraken op die eilanden deed gelden. Eene tweede expeditie, die men had voorgenomen, moest dan ook achterwege blijven. Door contracten in 1850, 1851 en 1878 tusschen Spanje en den Sultan van de Solok-eilanden gesloten, werden die rechten nader erkend en bevestigd; de grenslijn tusschen de Nederlandsche en Spaansche koloniën moet dus ten zuiden dier eilanden worden getrokken.

Met Engeland sloten wij herhaaldelijk tractaten, waarbij vraagstukken van territorialen aard werden geregeld, die evenwel niet altijd voldoende zijn opgelost. Het belangrijkste van dezen was wel het tractaat van 17 Maart 1824, waarbij ruiling van grondgebied tusschen Nederland en Engeland tot stand kwam, terwijl een ander tractaat, in 1871 gesloten, ons de vrije hand op Sumatra liet. Met beide staatsstukken maken wij later kennis. Onlangs is een nieuw verdrag, op 20 Juni 1891 tusschen Engeland en Nederland gesloten, door de wet bekrachtigd. In 1877 en 1878 toch hadden de Sultans van Solok en Broenei aan de heeren van Overbeck en Dent het noordelijk gedeelte van Borneo tegen jaarlijksche cijnsen afgestaan; deze droegen hunne rechten aan de Britsche Noord-Borneo-maat-

schappij over, die in 1881 een charter van de Engelsche regeering verkreeg en in zekere opzichten onder hare controle werd gesteld. Reeds destijds gaf dit aanleiding tot geschillen over de grenzen van het Nederlandsche gebied op Borneo; — toen in 1888 de Engelsche regeering het protectoraat over de in het Noorden van Borneo gelegen streken: Serawak, Broenei en Britsch Borneo, aanvaard had was de tijd gekomen om te trachten, die geschillen op te lossen door een tractaat, waarbij de grensscheiding tusschen Engeland en Nederland op Borneo voor goed zou worden geregeld. In groote trekken kunnen wij thans die grensscheiding omschrijven als beginnende op de oostkust op 4° 10′ noorderbreedte, en westwaarts voortloopende gedeeltelijk langs die parallel, gedeeltelijk langs 4° 20′ tot aan het hoogste punt van den bergketen, welke op die parallel gelegen de waterscheiding vormt tusschen de rivieren die naar de noordwestkust en die, welke naar de oostkust afvloeien. Van daar af wordt de grens gevormd door de waterscheiding der rivieren die afstroomen naar de noord- en westkusten benoorden Tandjongdatoe en van die, welke afstroomen naar de westkust bezuiden Tandjongdatoe, de zuidkust en de oostkust bezuiden 4° 10′ N. B.

Ook elders grenzen de bezittingen van Engeland en Nederland aan elkander, en wel op Nieuw-Guinea, waar ook Duitschland zich gevestigd heeft. Bij besluiten van 24 Aug. 1824 en 30 Juli 1848 heeft de Nederlandsche regeering verklaard dat het noordwestelijk gedeelte van dat eiland, oostwaarts begrensd door een rechte lijn, loopende van Kaap Bonpland 140° 17′ oosterlengte op de noordkust tot 141° op de zuidkust leenroerig is aan den vorst van Tidore, wiens opperleenheer Nederland is. Door beide vreemde mogendheden is deze verklaring geëerbiedigd: zoowel in eene correspondentie in Juli 1876 aan het Parlement door de Britsche regeering overgelegd, als in eene overeenkomst tusschen Duitschland en Engeland op 6 April 1885 gesloten werd aangenomen dat het Britsche en het Duitsche gebied oostelijk van 141° aanvangt. Ook de „Schützbrief", op 17 Mei 1885 aan de Nieuw-Guinea-Maatschappij door Keizer Wilhelm verleend, gaat van hetzelfde beginsel uit.

Binnen die grenzen zijn echter nog niet alle bewoners aan het Nederlandsche gezag onderworpen. Atjeh voert nog altijd hardnekkig strijd; enkele staatjes op Celebes en eenige meestal onbe-

schaafde stammen, voornamelijk in de binnenlanden van de groote eilanden levende, erkennen Nederlands oppergezag niet. Alle andere rijken zijn aan Nederland onderworpen. Dit wil echter niet zeggen, dat wij daar overal denzelfden invloed zouden uitoefenen. Neen, verreweg de meeste staatjes zijn onder het gezag van vorsten geplaatst, die een zeker recht van zelfbestuur bezitten, en bij tractaat of contract de souvereiniteit van Nederland hebben erkend, of wel tot een bondgenootschap met ons zijn toegetreden. De grenzen van hunne macht worden door de bewoordingen van het contract geregeld. Gewoonlijk wordt daarin de bepaling opgenomen, dat de inlandsche vorst zich van zeeroof zal onthouden, slavernij zal tegengaan en geene vreemdelingen in zijn rijk dulden, dan met toestemming van de Nederlandsche autoriteiten. Nu is echter de grenslijn tusschen deze verschillende staatjes, zoowel onderling als tegenover het Nederlandsche gebied, dikwerf zeer moeilijk te trekken, en ontbreekt zij somwijlen geheel, waardoor onaangename en lastige geschillen zeer dikwijls kunnen ontstaan, en zelfs aan vreemde mogendheden een voorwendsel zou kunnen gegeven worden, om zich in een aan ons onderworpen gebied te vestigen. Zoo is het van algemeene bekendheid, dat er geene juiste grensbepaling bestond tusschen de van Atjeh afhankelijke rijkjes op de westkust van Sumatra en de bezittingen van Nederland aldaar. De een noemde deze strook lands, de ander gene als grensscheiding, zoodat men zelfs op sommige kaarten voorzichtigheidshalve de grenslijn eenvoudig wegliet. En eenigen tijd geleden bleek het, dat de vorst van Lingga, in den archipel beoosten Sumatra, zijn gezag over een stuk land deed gelden, dat niet hem, maar Nederland toebehoorde. Eene toevallige omstandigheid leidde tot een onderzoek in het archief, waaruit bleek dat reeds in 1823 die grond aan Nederland was afgestaan, wat eene aanmerkelijke rectificatie der grenzen tengevolge had.

Niet overal echter bestaat die onzekerheid. Daar, waar ons gezag lang gevestigd was, zooals op Java, of waar de natuur zelve de grenzen aangeeft, is de scheiding tusschen het onmiddellijk aan Nederland onderworpen gebied en de min of meer onafhankelijke rijkjes, die onze souvereiniteit erkend hebben, vrij scherp getrokken. Eene opsomming dier staatjes, meer dan 180 in getal, ligt niet in het plan van dit werk. Voor zooverre zij belang kan inboezemen,

wordt hunne bevolking in de volgende hoofdstukken ter sprake gebracht.

Zoo kan dus de archipel worden verdeeld in drieërlei gebied: de landstreken geheel onder Nederlandsch gezag staande, de rijken door eigen vorsten bestuurd, maar onder Nederlandsche souvereiniteit staande, en het gebied buiten allen Nederlandschen invloed geplaatst. Deze staatkundig hoogst gewichtige verdeeling is evenmin van belang ontbloot voor den economischen toestand der betrokken bevolking. Ofschoon Nederland, zooals de volgende bladzijden het zullen aanwijzen, nog veel nalaat, wat in het belang van den Inlander behoorde te geschieden, is het echter eene waarheid dat, vergeleken met een zuiver Inlandsch bestuur, het gezag van Nederland in vele gevallen eene weldaad voor de bevolking is, en dat naar gelang het zich sterker laat gelden, naar die mate ook meer voor het welzijn van den Inlander wordt verricht. Meermalen zullen wij de gelegenheid hebben in den loop van dit werk daarop terug te komen.

Maar naar de grenzen, door den mensch getrokken, regelt zich de natuur niet. Deze neemt andere lijnen aan, die niet allen even gemakkelijk kunnen worden opgespoord, en dikwijls voor ons niet minder onzeker zijn, dan de scheidingen, door de politiek gemaakt. Het is echter noodzakelijk met een enkel woord de meeningen aan te geven, die tegenwoordig daaromtrent geuit worden, en dit te meer, omdat er ernstige bezwaren worden geopperd omtrent eene theorie die niet lang geleden als onomstootelijk vast staande werd beschouwd.

Op grond toch van onderzoekingen, door Windsor Earl ingesteld, en van nasporingen, door hem zelven tijdens een langdurig verblijf in den Indischen archipel verricht, kwam de beroemde Engelsche natuurvorscher A. Russel Wallace [1]) tot het volgende resultaat. Hij splitste Insulinde in twee deelen. Het eene deel noemde hij het Indische, het andere het Australische gewest. De eilanden van den Indischen archipel, zoo redeneerde hij, zullen ontstaan zijn door daling van den bodem, die weder het gevolg is geweest van eene

---

[1]) Wallace. The Malay Archipelago. London, 1869. Vertaald door P. J. Veth. Insulinde 1870.

reeks van vulkanische verschijnselen. Waar dus de zee, die de thans bestaande eilanden scheidt, gering in diepte is, daar is het waarschijnlijk, dat vroeger die eilanden saamverbonden waren. En zulke ondiepe zeeën (hoogstens van 100 vademen diepte) scheiden nu Sumatra, Borneo en Java met Bali niet alleen van elkander, maar ook van het Maleische schiereiland en dus ook van het vaste land van Azië. Waarschijnlijk hebben derhalve in een geologisch niet zeer lang verwijderd tijdperk die eilanden met Azië samengehangen, en strekte dit werelddeel zich veel verder uit dan nu. Maar oostelijk van die eilanden vindt men diepe zeeën, welke de grens tusschen het Aziatisch of Indisch en het Australisch gedeelte uitmaken. Het zijn de wateren tusschen Borneo en Celebes, benevens straat Lombok, die het eiland van dien naam van Bali afscheidt. Even als nu tusschen Azië en de westelijke eilanden slechts ondiepe zeeën zich bevinden, treft men ook tusschen Nieuw-Guinea en Australië wateren met weinig diepte aan. Op grond daarvan en wegens de groote overeenkomst tusschen de oostelijke eilanden en Australië rekende Wallace die eilanden-groepen tot het Australische gedeelte, ofschoon van Timor gezegd wordt, dat het niet met Australië samenhangt, maar door eene nauwe, doch diepe zee daarvan gescheiden wordt en dat Celebes eene geheel eigene stelling inneemt. Wallace erkent overigens het feit dat ook de wateren der Molukken zeer diep zijn, en grondt, wat deze eilanden-groep betreft, haren samenhang met Australië, — welke hij trouwens als een veel losseren, dan dien van Nieuw-Guinea met dat werelddeel beschouwt, — alleen op de zoölogie. In de meening eindelijk, dat Sumatra en Borneo meer diervormen met elkander gemeen zouden hebben, dan deze beide eilanden met Java, nam Wallace aan dat Java, toen Borneo nog niet bestond, tijdelijk met het Siameesche schiereiland verbonden was, en dat later Sumatra en Borneo tijdelijk met elkander en met het Maleische schiereiland samenhingen. Deze theorie, door Wallace op meesterlijke wijze voorgedragen, heeft langen tijd grooten bijval gevonden. Toch werden spoedig bezwaren daartegen geopperd, en aanstonds opgemerkt dat de genoemde grenslijn, tusschen diepe en ondiepe wateren getrokken, niet altijd opging, zoodat prof. Pijnappel eene geographische verbinding tusschen Bali en Lombok bleef voorstaan, voor 's hands geen vaste grens tusschen Azië en Australië wilde aannemen en de grenslijn van Wallace hoofdzakelijk voor de

zoölogie van waarde verklaarde. Van minder belang was de opmerking, dat men voor het plantenrijk en de verschillende menschenrassen andere liniën moest erkennen, daar de verspreiding van planten buiten haar oorspronkelijk gebied zich gemakkelijk door vreemde invloeden laat verklaren, zooals door het overbrengen van zaden e. d. door luchtstroomen, vogels enz., terwijl aan den mensch eene groote neiging en geschiktheid om zich te verplaatsen gegeven is. Maar van meer gewicht schijnen de bezwaren, door prof. Martin [1]) wegens overwegingen van *geologischen* aard tegen de theorie van Wallace aangebracht, die zeker zwaar moeten wegen, waar het er om te doen is, die gedeelten der aardkorst op te zoeken welke sedert lang, misschien reeds van de oudste tijden af, eene groote zelfstandigheid tegenover het oceaanbekken hebben bewaard, en een eigen vasteland vormen. Die zelfstandigheid toch heeft niets te maken met de omstandigheid, dat buitenwaarts gelegen deelen dier verschillende vastelanden tijdelijk met elkander verbonden waren of door ondiepe zee-engten slechts oppervlakkig gescheiden zijn. En juist die laatste omstandigheid beheerscht de verbreiding van dieren- en plantenwereld, welke dus voor dit zuiver geologisch vraagstuk van zeer ondergeschikt belang is. Van hoe groot gewicht planten- en dierenrijk mogen zijn in betrekking tot het centraal gebied der vaste landen, zoo kan men toch niet verwachten dat fauna en flora der eilanden, aan hunnen buitenrand gelegen, verband zullen houden met de geologische grenslijn, die deze vastelanden scheidt. Op grond nu van zuiver geologische redeneeringen, wier mededeeling hier niet op hare plaats zou zijn, neemt prof. Martin aan, dat de vulkanengordel, die door de Molukken gaat, en de kleine Soenda-eilanden met de Philippijnen over de Minahassa verbindt, de grenslijn tusschen Azië en Australië uitmaakt, — dat de Banda-zee de scheiding, maar tevens den overgang vormt tusschen de buitenwaarts gelegen deelen van de vaste landen Azië en Australië, en dat in het westen van Groot-Kei en in het noordwesten van Timor de natuurlijke grenslijn ligt tusschen de eilanden, die uitloopers zijn aan den eenen kant van het Aziatische, aan de andere zijde van het Australische vasteland.

Maar ook op zoölogisch gebied kan er wel het een en ander

---

[1]) Tijdschr. aardr. Gen. 2e S. VII. VIII. Tegen hem zie Wichmann id. VII.

tegen de theorie van Wallace in het midden worden gebracht. Ontkend kan het zeker niet worden dat, wat de diervormen betreft, het oosten van den archipel een scherp contrast vormt met de meer westelijk gelegen eilanden, terwijl de dieren van het eerstgenoemde gedeelte meer gelijken op die van Australië, en de dieren, in het westen voorkomende, meer overeenkomen met die van Azië. Paradijsvogels, hoopenvormers en buideldieren komen alleen in het oosten voor, dat ook talrijke soorten van papegaaien bezit. Daarentegen worden in het westelijk deel van den archipel o. a. olifanten, rhinocerossen en menigvuldige vertegenwoordigers van het kattengeslacht gevonden; in het oostelijk gedeelte zijn de laatsten slechts op Timor aangetroffen. De talrijke apen-soorten welke na-verwant aan die van Achter-Indië vooral op Sumatra leven, verdwijnen langzamerhand oostwaarts, totdat wij op Celebes den laatsten aap, den baviaan, vinden. Deze voorbeelden zouden met vele andere kunnen worden vermeerderd. Maar toch schijnt de scherpe grenslijn, die Wallace heeft getrokken, ook zoölogisch niet wel meer verdedigbaar, vooral op grond van ontdekkingen, die de laatste jaren ons hebben gebracht, en die op verschillende eilanden het bestaan van diersoorten hebben bewezen, welke men vroeger daar niet vermoedde, zooals den haas der Padangsche bovenlanden en den palmmarter op Noord-Celebes. Waar, zooals Dr. Jentink terecht zegt [1]), „onze kennis der dieren zich bij den dag zóó uitbreidt, dat er steeds nieuwe diervormen gevonden worden [2]), zoowel nieuwe vormen als nieuwe localiteiten voor bekende dieren, en dat met deze nieuwe ontdekkingen de grondslagen van vroegere conclusies ondermijnd worden", en waar nog slechts enkele gedeelten van onzen archipel grondig zijn onderzocht, schijnt het wenschelijk, vooreerst althans zich te onthouden van het trekken van scherpe grenzen, en met v. Martens aan te nemen, dat Timor en Celebes, de Philippijnen en de eilanden oostelijk van Java gelegen één gebied vormen, waar de Australische en Aziatische dierenwereld vermengd voorkomt en dat dus even goed tot Australië als tot Azië, ja zelfs tot geen van beiden gerekend kan worden. Bijna elke diersoort heeft weder hare eigene grenzen; een scherpe algemeene grenslijn bestaat

---

[1]) Tijdschr. aardr. Gen. Meer uitg. art. 1889, 244.

[2]) Zoo waren in 1881 voor Sumatra, Borneo en Java 100, 90 en 97 soorten van zoogdieren bekend; in 1888 reeds 111, 93 en 98 soorten.

niet. Ook Wallace's bewering, dat Borneo zoölogisch nauwer met Sumatra, dan met Java verbonden zou zijn, hoezeer op sommige punten o. a. door de onderzoekingen van Dr. Hagen bevestigd, gaat lang niet altijd op. In 1881 toch toonde Dr. Jentink reeds aan, dat aan Sumatra en Borneo, — behalve de vleermuizen, — 39 zoogdieren gemeen waren, aan Sumatra en Java 30 en aan Borneo en Java 23[1]), terwijl aan Sumatra 23, aan Borneo 21 en aan Java 18 zoogdieren eigen waren, zoodat men „met evenveel recht zou kunnen aannemen dat deze 3 eilanden eens samen vereenigd zijn geweest, als dat zij vroeger twee aan twee op de eene of andere wijze verbonden geweest zijn." Sommige groote eilanden laten zich, wat hunne dierenwereld betreft, mede in meer of min scherp afgescheiden gebieden verdeelen; zóó zijn er b. v. van Sumatra's oostkust een aantal zoogdieren bekend, die men ook vindt op Borneo, doch te vergeefs gezocht heeft op Sumatra's westkust; aan de westkust komen daarentegen eenige karakteristieke vormen voor, die aan de oostkust ontbreken.

Voor wij er nu toe overgaan om eene schets te vervaardigen van de planten- en dierenwereld, die zich op de voornaamsten der eilandengroepen van den Indischen archipel bevindt willen wij met een enkel woord een onderwerp bespreken, dat ieder die aan de Oost denkt van zelf voor den geest komt: het klimaat van Insulinde. Niemand is er, die van de Oost heeft hooren gewagen of hij weet van de groote hitte en benauwdheid, die daar zouden heerschen mede te spreken, en menigeen hier te lande heeft op een heeten zomerdag allicht den armen Oosterling beklaagd, die het nu zeker nog veel benauwder zou hebben. En toch, dit is bij lange na niet zóó, als men het zich hier te lande dikwijls voorstelt. Het is waar, de warmte is grooter dan bij ons, en op den duur veel afmattender, daar zij elken dag weder terugkomt, maar de geweldige afwisselingen, die hier de plotselinge warmte dikwijls zoo onaangenaam maken, laten zich daar veel minder gevoelen, terwijl ook de lange nachten, en aan de kusten de frissche zeewinden het hunne er toe bijdragen om door afkoeling den last der hitte te verminderen. Het verschil

---

[1]) Dr. Hagen geeft in 1890 de cijfers 45, 30 en 23, die iets gunstiger voor de hypothese van Wallace zijn.

tusschen kouden wintertijd en warmen zomer bestaat daar niet, zelfs niet betrekkelijk. Wel is er verschil van jaargetijden, maar het is in een *droog* en *nat* seizoen, die met de voor de scheepvaart zoo belangrijke periodieke winden, minder juist met een aan het Arabisch ontleend woord moesson genoemd, in verband staan. Het verschil in warmte tusschen beiden is zóó gering, dat het nog moet worden uitgemaakt, welk jaargetijde het warmst kan genoemd worden. Zoo was te Batavia zelfs in het, in vele opzichten abnormale jaar 1889 het gemiddelde verschil in temperatuur tusschen de koudste maand (Juli, gemiddeld 25°. 94′) en de warmste maand April nog geen 2° Celsius (25°. 94′ en 27°. 10′). Het verschil op één dag was er echter aanmerkelijk grooter en klom enkele malen tot 10° C., éénmaal zelfs tot 12°. 1, doch in den regel tot niet meer dan 6° C., terwijl dit bij ons meermalen 15° C., soms zelfs 20° C. bedroeg. De grootste warmte werd in 1889 op 1 December ten één uur 's namiddags waargenomen (91°. 1′ F. = 32°. 8 C.); de laagste temperatuur den 19den Augustus te zeven uren 's morgens (68°. 1′ F. = 20° C. ongev.). Slechts zeer enkele malen daalde het kwik er beneden 70°. F. of steeg het boven 90° F. Op dezelfde plaats werd de gemiddelde jaarlijksche warmte in datzelfde jaar op 26°.41′ C. berekend, terwijl, zooals reeds gezegd is, de gemiddelde warmte in de maand April, die door elkaar de warmste genoemd wordt, 27°. 10′ bedroeg; eene hitte, die door ons bij uitzondering gevoeld wordt, daar 23° C. in Nederland reeds eene vrij hooge temperatuur is en echter bij aanhoudende regenbuien in Indië vrij koel wordt gevonden, zoodat dan zelfs somtijds vuren worden aangelegd. Volgens de mededeelingen van Dr. Hagen was de gemiddelde temperatuur te Tandjong Morawa (Serdang, Sumatra) over 1880 — 1883, 26° 7′ C.; de koudste maand was daar Januari (gemiddeld 26°. 1′) de warmste, Juni (27°. 5′). Het grootste dagelijksche verschil bedroeg er 9° (Juli), het kleinste 5° (December). Op Koedat (Noord-Borneo) was de hoogste temperatuur, in 1890 waargenomen, 95° F. (35° C. ongev.), de gemiddelde hoogste maandelijksche warmte 91° F. (32° C. ongev.), en de gemiddelde laagste maandelijksche warmte 86° F. (30° C. ongev.). In het algemeen gesproken heerscht er dus in den archipel eene groote gelijkmatigheid van temperatuur, d. w. z. dat in dezelfde streek geene groote rijzing en daling plaats grijpt, en het kwik in den regel niet boven of beneden een gering aantal graden zich beweegt.

Maar tusschen hooger en lager gelegen streken die aan eenen verschillenden luchtdruk zijn blootgesteld, bestaat natuurlijk groot verschil van klimaat, zoodat vermindering der tropische temperatuur gelijken tred houdt met het afnemen van dien druk, en men wel eens gezegd heeft „dat hooggelegen landen geene tropische streken meer zijn." Doch ook dan moet, zooals Dr. v. d. Burg heeft opgemerkt[1]), rekening gehouden worden met het geringe verschil in dag en nacht; de weinig van den loodrechten stand afwijkende richting der zonnestralen; de ijlere lucht; het grootere, aanhoudende vochtigheids-gehalte der lucht. Niettegenstaande die hoogere streken als herstellingsoorden goede diensten bewijzen, geven zij echter niet dezelfde kans tot snel herstel als een vertrek naar Europa. In vele hooggelegen plaatsen is zelfs de gemiddelde temperatuur nog vrij hoog; te Padang Pandjang (Sumatra ± 730 meter) 69°; te Tjibodas (Java 1425 meter) 60° — 78°. Maar vooral 's nachts kan het er koud zijn; terwijl op de kusten der eilanden eene echt tropische hitte heerscht, vindt men soms op de bergtoppen ijs; zóó bracht nachtvorst in 1877 schade toe aan sommige kina-aanplantingen op ongev. 6000 vt. in de Preanger gelegen en gaan de op de hoogvlakten van Toba (Sumatra) dikwijls voorkomende zware winden en stormen vaak met sneeuw en hagel gepaard. Sneeuwbergen vindt men echter niet in het gebied van Nederlandsch-Indië tenzij op Nieuw-Guinea. Een zeer belangrijke factor in het klimaat der tropische gewesten is ook de min of meer groote vochtigheid van den dampkring, die in vele streken van Insulinde, vooral in het westen, op sommige tijden van het jaar zeer beduidend is. Zware regenbuien doen in den regentijd een geweldige massa water nederdalen; men heeft voorbeelden dat op één dag in één bui een tiende van de hoeveelheid regen nedervalt, die in Nederland in een geheel jaar wordt verkregen. Buitenzorg is vooral door zijn buitengewoon vochtig klimaat bekend, doch wordt in dit opzicht door sommige plaatsen in den archipel nog overtroffen. (In 1889 Karang Kobar 282 regendagen, Buitenzorg 228, Sinagar 243, Pas. Telagawarna 261, Tji Seureuh 262, Alas Petoereg 273, Kajoe Enak 255, Padang Pandjang 256.)

Wij spraken zooeven van de periodieke winden en voegden er bij, dat deze ten onrechte den naam van moessons hebben verkregen.

[1]) Mil. geneesk. archief, 1891. Zie ook zijn: De geneesheer in N. I. 2e druk.

Dit woord toch beteekent niet anders dan jaargetijde, zoodat men wel van een natten en drogen moesson kan spreken *als gevolg* dier periodieke winden, maar niet die luchtstroomingen zelve met dien naam aanduiden. Insulinde ligt in het gebied der vaste passaatwinden, dat zich, behoudens den stilte-gordel die aan weerszijden van den evenaar gelegen is, tot den 30sten breedtegraad uitstrekt. Evenals alle winden worden ook deze veroorzaakt door ongelijke luchtdrukking, die grootendeels het gevolg is van de ongelijke verwarming der lucht, terwijl de lucht van plaatsen met hoogeren luchtdruk naar streken met lageren luchtdruk toestroomt. Voor het grootste gedeelte van Insulinde ligt het minimum van luchtdruk in de maanden November tot April boven het sterk verhitte Australië. Daar nu volgens de wetten van Buys Ballot de wind van streken met hoogen barometerstand toestroomt naar plaatsen met lagen barometerstand zou er een noordenwind moeten ontstaan, doch volgens diezelfde wetten wijkt de lucht op haren weg naar het minimum van luchtdruk, benoorden den evenaar naar rechts, bezuiden den evenaar naar links. Vandaar dat in die maanden in het gedeelte van den archipel, dat ten zuiden van den evenaar ligt, grootendeels gestadig een noordwestelijke wind waait[1]) en in het noordelijke gedeelte een noordoostelijke. In de maanden Mei tot October daarentegen ligt het minimum van luchtdruk op het vasteland van Azië; de luchtstroom staat loodrecht op deszelfs kusten. Er waait dus een zuidenwind, die echter ten noorden van den evenaar eene zuidwestelijke richting aanneemt, en in het zuidelijke halfrond eene zuidoostelijke. Het land dus, dat ten noorden van den evenaar is gelegen, wordt zoodoende in November tot April het gebied van den noordoost-passaat, die van April tot October door een zuidwesten wind wordt verdrongen. Op dezelfde wijzen wisselen de winden in het zuiderdeel zich af. In de maanden Mei tot October waait dáár, zooals gezegd is, de zuidoost-passaat die op zijne beurt in het andere jaargetijde vervangen wordt door den noordwest-passaat. In den tijd nu, dat de wind uit het oosten waait is het de

---

[1]) Met dien verstande echter dat voor de oostelijke helft van Insulinde het minimum van luchtdruk, ('t geen voor de westelijke helft in het zuidoosten ligt), zich in het zuiden bevindt, zoodat in de Molukken de windrichting in den natten moesson meer noordelijk, zelfs noordoostelijk wordt, terwijl zij voor Zuid-Sumatra, Java en Zuid-Borneo noordwestelijk of westelijk is.

droge moesson en de natte, als de passaat uit het westen komt. Hieruit volgt, in het algemeen gesproken, dat terzelfder tijd benoorden den evenaar de tegenovergestelde moesson heerscht, als ten zuiden daarvan, zoodat het b. v. in Januari in het noorden van Sumatra droog weder is, terwijl Batavia dan het meest aan overstroomingen is blootgesteld ten gevolge van de menigvuldige regens, die er vallen. Echter is deze regel niet zonder zeer belangrijke uitzonderingen, die vooral het gevolg zijn van de verdeeling van land en water, van de richting der bergen en van den meerderen of minderen rijkdom aan bosschen, en ook voortvloeien uit de krachtiger uitwerking van het uitgebreide vasteland van Azië tegenover het kleiner gebied . van Nieuw Holland. Zoo kwam de heer v. Vliet [1]) tot het resultaat, dat Noord-Sumatra ongeveer 3 maanden in den oost-passaat, en 5 maanden in den west-moesson is gelegen, terwijl Zuid-Sumatra 5 maanden passaat en 3 maanden moesson heeft. Voor dat eiland geldt slechts zeer zelden de regel, dat de oost-passaat voor den drogen, de west-moesson voor den natten tijd mag gehouden worden; de eene streek, — de noordoostelijke berghelling, — kent eene periode, waarin geen droppel regen valt, terwijl op den westelijken bergrand geen dag zonder regenval voorbijgaat. In de noordelijke helft brengt de zuidwestmoesson voor de westkust regen aan, en voor de vlakke oostkust den drogen wind; omgekeerd brengt de noordoost-passaat voor de oostkust regen aan, en is hij voor de westkust oorzaak van den drogen wind. Ofschoon te Atjeh de zuidwest-moesson gewoonlijk de regentijd is, kan het er echter gedurende den noordoost-passaat aanhoudend regenen. In de vlakte van Padang Bolak (Batak landen) doen de westenwinden den drogen tijd intreden met zijne hitte en verschroeiing. Op sommige plaatsen en met name in Buitenzorg bij Batavia regent het in den drogen moesson bijna evenveel als in den natten, terwijl in de Molukken en op Celebes hier en daar de oostmoesson de rechte regentijd is. Ook komen gedurende zekere perioden groote afwijkingen voor, en spreekt men zelfs in de laatste jaren op Java van een klimatologische crisis. Waar vroeger in November, December en Januari de west-moesson geregeld doorkwam, komt het thans telken jare voor dat de regens in die maanden wekenlang

---

[1]) v. Vliet. Winden en regenverdeeling over Sumatra Beverwijk 1889.

uitblijven; omgekeerd is het in Mei, Juni en Juli nog regentijd, waar anders de zuidoost-passaat voor helder en droog weer placht te zorgen. Wat de windrichting betreft is echter de gegeven schets in het algemeen juist, en is dit ook aan Inlanders en Chineezen zóó goed bekend, dat hunne scheepvaart voor een goed deel er op ingericht is, en zij van de periodieke winden gebruik maken om derwaarts te komen, waarheen de wind waait, terwijl zij dan in het andere jaargetijde de terugreis aanvaarden. Een onzer eerste zeevaarders, v. Caerden ondervond het, hoe noodzakelijk de kennis der passaatwinden voor den zeeman is, toen hij, tegen den raad van een ervaren admiraal, gedurende den noordwest-passaat van Java in Achter-Indië trachtte te komen en na lang tobben en tijdverlies toch die onderneming moest opgeven. Dat die kennis ook nu nog in onzen tijd van stoom van gewicht kan zijn heeft de eerste expeditie tegen Atjeh bewezen.

Behalve de passaatwinden doen ook nog enkele andere plaatselijk waaiende luchtstroomingen haren invloed gevoelen, zooals de zuidelijke, meestal zuidoostelijke gending die in den drogen moesson in Probolingo heerscht en de vreeselijke westen- en noordwestenwinden van de vlakte van Padang Bolak die alles doen uitdrogen, den grond doen barsten en aan planten en boomen een verschroeid en dor aanzien geven. In Zuid-Celebes heerscht soms van Juli tot de eerste helft van September een ongezonde en droge wind, die oogziekte veroorzaakt. Weldadig daarentegen is de zeewind die vooral op Java's noordkust in den oost-moesson tegen 9 uur 's morgens opkomt, te 2 uren zijn maximum bereikt en 's avonds ophoudt, loodrecht van de zee op de kust staat en daar eene welkome verkwikking aanbrengt. Tegen 9 uur 's avonds wordt hij door den landwind vervangen, die tegen den morgen weder ophoudt. De overgang tusschen de beide bovengenoemde moessons, die men kentering noemt, en gedurende de maanden April en October invalt, is scherp geteekend. In dien tijd is er nu eens windstilte, dan weder een alle richtingen doorloopende, hevige wind; de onweders volgen elkander sneller op, en de regen is minder aan den invloed van den wind onderworpen. Het sterkste doen deze verschijnselen zich bij de najaarskentering voor. De algemeene gezondheidstoestand die, in het algemeen gesproken, gedurende het natte seizoen het gunstigste is, en in het droge reeds minder goed wordt genoemd,

wordt gedurende deze overgangen als de ongunstigste beschouwd.

Welke is nu de invloed, door het tropische klimaat op den Europeaan, uit koelere streken afkomstig, bij langer verblijf uitgeoefend? De berichten in vroegere tijden te dien opzichte medegedeeld luidden steeds hoogst ongunstig; vergelijkingen, tusschen het sterftecijfer van Europeesche en Inlandsche soldaten ingesteld, schenen zoowel in Afrika, als in Voor-Indië en in den Maleischen archipel te bewijzen, dat de levenskans van eerstgenoemden twee- tot tienmaal ongunstiger was dan die van hunne Inlandsche wapenbroeders. Op grond echter van de onderzoekingen in de laatste jaren ingesteld, komt o. a. Prof. Stokvis[1]) tot de gevolgtrekking, dat deze groote sterfte niet moet geweten worden aan het mindere weerstandsvermogen van de Europeesche rassen, naar dat zij van uitwendige omstandigheden afhankelijk was. Vooral sedert de verpleging onzer troepen in Indië in vele opzichten als model kan worden beschouwd is die sterfte in zeer belangrijke mate afgenomen; in 1819—1828 stierven van de Europeesche soldaten 170 per 1000 jaarlijks, en van de Inlanders slechts 138; in 1869—1878 was de gemiddelde sterfte 60.4 en 38.7 en in 1879—1888 daalde zij bij de Europeanen tot 30.6 en steeg die der Inlanders tot 40.7.[2]) Dezelfde uitkomsten werden ook in andere tropische landen verkregen. Aan de kusten is de sterftekans de ongunstigste; Dr. v d. Burg geeft voor 1850—1879 een percentage van 13—3% (gemiddeld 7.27%); voor hooger gelegen streken 8.1%—1.6% (gemiddeld 4.6%). Voor 1880—1882 waren die cijfers 3.24% en 1.77%; 6.91% en 4.51%; 3.79% en 3.77%.

Deze onderzoekingen hebben betrekking op soldaten, mannen dus van middelbaren leeftijd, van wie door voorafgaand geneeskundig onderzoek gebleken is, dat zij een gezond gestel bezitten. Maar ook onder de burgerlijke Europeesche bevolking is de gezondheidstoestand aanmerkelijk verbeterd, wat wel voor een groot deel aan de verstandiger levenswijze en toepassing van hygienische maatregelen te danken is. Ook de meerdere vatbaarheid der Europeanen boven de

---

[1]) In Verhandl. des X intern. med. Congresses. Berlin 1891. I.

[2]) Dr. v. d. Burg komt tot hetzelfde resultaat van groote vermindering der sterfte onder de Eur. soldaten. Zijne cijfers zijn $18^{19}/_{49}$ 11.39°/₀; $18^{50}/_{79}$ 5.92, in bergstreken 4.62°/₀. Bij deze cijfers behooren nog gevoegd te worden die, welke betrekking hebben op hen, die hetzij op de terugreis, hetzij in Europa ten gevolge der opgedane ziekten overlijden. Dit getal is echter natuurlijk niet op te geven.

Inlanders voor zekere tropische ziekten is vroeger niet weinig overdreven geschetst; in vele gevallen overtreft het weerstandsvermogen der eerstgenoemden dat der laatsten in niet onbeduidende mate. Zelfs schijnt het bewezen dat de bleeke kleur van de meeste oudgasten niet aan bloedarmoede (anaemie) geweten moet worden, zoodat naar het oordeel van Dr. Eykman [1]) regeneratie van het bloed bij gezonde menschen in het tropisch klimaat even volledig tot stand komt en zoo al, dan toch niet in het oogvallend langzamer geschiedt dan in Europa. Het spreekt echter van zelf, dat de beide factoren van het tropische klimaat, vochtigheid en warmte, op het organisme van vele individuën storend ingrijpen, en gevaar voor gezondheid en leven brengen, evenals ook in Europa in het warmste van den zomer zekere ziekten krachtiger optreden, en andere in heftigheid schijnen af te nemen, zoodat dysenterie, cholera en berri-berri, en ook, doch in mindere mate leverziekten, menig slachtoffer wegsleepen, dat in Europa nog jaren lang zou geleefd hebben. Ontkend mag dus niet worden dat de levenskans voor Europeanen over het algemeen gesproken, veel kleiner is dan in koelere luchtstreken, en dat de vergelijking der sterfte van de Europeanen op Java en Madoera in 1887 (32.8 per mille), met de als ongezond bekende Europeesche landen Hongarije (33.5) en Spanje (31.1) weinig gunstige resultaten oplevert. Evenmin mag verzwegen worden, dat de afmattende hitte vaak ook op het zenuwleven, de geestkracht en het arbeidsvermogen der Europeanen een ongunstigen invloed uitoefent, — al is dat feit menigmaal niet weinig overdreven voorgesteld, — zoodat het inderdaad geen weelde zou zijn, indien de gelegenheid tot verlof naar Europa gemakkelijker gemaakt werd dan nu het geval is. Dr. v. d. Burg oordeelt dat jonge kinderen den overgang naar Indië doorgaans slecht verdragen, en dat deze voor personen beneden 16 en boven de 40 jaar gewoonlijk nadeelig is, terwijl onder de vrouwen minder sterfgevallen voorkomen dan onder de mannen, waartegen eerstgenoemden echter meer aan bepaalde ziekten blootgesteld schijnen dat met hare geslachtsgenooten in Europa het geval is.

Even als de meeste tropische gewesten is ook Insulinde het

[1]) Dr. C. Eykman, in Geneesk. tijdschrift v. N.-I. XXX.

tooneel van een door de onuitputtelijke kracht der natuur altijd hernieuwd en in ontelbare vormen zich openbarend plantenleven.[1]) Bijna onmogelijk mag het genoemd worden, om zelfs in een zeer uitgebreid bestek eene schildering op te hangen van al, wat de aandacht waardig is in de sombere bosschen, waar het licht nimmer den grond beschijnt en waar duizenden van boomen en gewassen een loofdak vormen, dat de zon niet bij machte is te doordringen. Maar nog moeilijker wordt die taak voor streken, waar het zonlicht zijne volle kracht kan ontwikkelen en een plantengroei doet ontstaan van tallooze lage gewassen en klimplanten, varens en mossen, zoodat er, om slechts één boom met al de zich daaromheen dringende struiken en daarop voortlevende planten te onderzoeken en te beschrijven, volgens de getuigenis van eenen beroemden natuuronderzoeker, meer dan een maand ingespannen arbeid noodig zou zijn. En ook daar, waar de hand des menschen getracht heeft de natuur aan zijne leiding en wil te onderwerpen, daar ontstaat zulk een overweldigende rijkdom van vormen, dat ook maar eene meer dan hoogst oppervlakkige schets te geven eene taak is die in dit werk niet kan ondernomen worden. Alleen aan die gewassen, welke meer bijzonder in het oog vallen, voor het landschap kenschetsend zijn, of om bepaalde redenen veel belang inboezemen, kan hier eene plaats worden aangewezen. In dit hoofdstuk worden zij slechts beschreven, om den lezer in de plantenwereld van Insulinde in te leiden; het nut, dat de mensch uit velen hunner trekt, wordt later uitvoeriger omschreven, waar wij den Inlander in zijne dagelijksche omgeving schetsen.

De grootste invloed op de oneindige verscheidenheid van planten, die men in den Indischen archipel aantreft, moet wel aan de luchtsgesteldheid worden toegeschreven. Maar daarnaast komt ook eene gewichtige plaats toe aan de gesteldheid van den bodem, die met de meerdere of mindere hoogte, waarop men zich bevindt, in ruime mate er toe medewerkt om een geheel verschillenden plantengroei in het leven te roepen. Het alluviaal of vlak terrein heeft een geheel andere flora dan bergachtige streken kunnen aanwijzen. Maar behalve dat hierdoor eene verdeeling van het plantenrijk voor elk eiland

[1]) F. W. Miquel. Flora van Ned.-Indië, en verder de later te noemen beschrijvingen der indische eilanden, — in het bijzonder ook Dr. B. Hagen in T. aardr. Gen. 2e serie V, II — en de opstellen van den heer Cordes in Ind. Gids 1888.

afzonderlijk bestaat, waarop wij weldra zullen terugkomen, wordt ook de geheele archipel voor den plantengroei in verschillende deelen gescheiden, waarvan het eerste, het Sumatraansche gebied genoemd, Noord- en Midden-Sumatra omvat, en met het vasteland van Achter-Indië in nauw verband schijnt te staan. Het tweede omvat het weinig bekende Borneo, terwijl het derde uit de Molukken en Celebes bestaat. Java behoort tot het Soendasche gebied, dat van het eerstgenoemde door eene grenslijn gescheiden wordt, die dwars door straat Soenda getrokken kan worden, en dus ook het Zuiderdeel van Sumatra, de Lampongs, omvat. Ook de oostelijke eilanden, met Timor ingesloten, kunnen tot het Soendasche gebied worden gerekend. Het verschil wordt het best gekend uit eene vergelijking, door den beroemden kenner der Oost-indische plantenwereld, Prof. Miquel gemaakt. „De natuurkundige", zegt hij, „die van Java over de „smalle zeestraat naar Sumatra oversteekt, wordt al dadelijk getroffen „door de vele nieuwe vormen, die hij reeds in de kuststreken ontmoet, „en hoe verder hij landwaarts naar de woud- en bergstreken doordringt, „zooveel te sterker vindt hij dit verschil met de flora van Java uit- „gedrukt. Van de hem bekende geslachten ontmoet hij andere soorten, „maar ook eigenaardige geslachten treffen zijne aandacht; de grootere „groepen zijn in eene andere verhouding verdeeld, en reeds meer nabij de vlakte tiert het dichte woud." Volgens denzelfden schrijver is het waarschijnlijk dat de flora van Borneo en Celebes grootere verwantschap met Sumatra dan met Java toont, terwijl tusschen beide laatstgenoemden het verschil in de soorten veel grooter is dan de overeenkomst. De Nieuw-Hollandsche flora vindt in den geheelen Archipel hare vertegenwoordigers, maar toch sterker op Celebes en Borneo dan op Java, en zeker wel het sterkst op Timor.

Het gebied, waartoe Java behoort, is nu weder in twee, zeer scherp gekenmerkte gedeelten gescheiden: het Westen en het Oosten, waartusschen de grenslijn ongeveer over de vulkanen Merapi en Merbaboe, of ten oosten van Kediri kan getrokken worden. Eene voorname reden van het groote verschil tusschen beiden moet waarschijnlijk in de nabijheid van Nieuw-Holland worden gezocht.[1])

---

[1]) Buys Ballot. Klimatologie van onze koloniën en aardmagnetisme 1883. Dr. v. d. Stok Ind. Gids 1886 II, wijst ook op andere factoren van de ontwouding in Oost-Java: het gering aantal rivieren aldaar en den vorm der bergen. Zie ook J. W. H. Cordes Ind. Gids 1888 I. II. 1889 I. II.

De zuidoost-passaat, die over de noordelijke deelen van dat eiland heentrekt, verzamelt daar eene belangrijke hoeveelheid warmte, en veroorzaakt dientengevolge groote droogte, die zich aan de nabijgelegen eilanden mededeelt, maar gedurig afneemt, naarmate de passaat meer naar het westen over de zee heentrekt, waar zij, over een steeds grooter verdampingsvlak strijkende, steeds grootere massa's vocht opdoet, zoodat eindelijk in het westen van Java een uiterst vochtig klimaat gevonden wordt, terwijl in het meest oostelijk gelegen gedeelte van dit gebied de grootste droogte heerscht. Reeds ten oosten van den Diëng, een vulkaan op Java, is dit verschil merkbaar, terwijl ook de zandige bodem aldaar er in nauw verband mede schijnt te staan. Op Timor is dit onderscheid zoo sterk, dat er geene bosschen worden aangetroffen, en de Timoreesche kajoepoetih, die onder de aldaar inheemsche boomen het meest aan de flora van Nieuw-Holland herinnert en tot hetzelfde geslacht als de Australische *eucalyptus* of gomboom behoort, er in menigte, maar niet in uitgestrekte wouden vereenigd, voorkomt. De bodem onder deze boomen is gewoonlijk met kort, grof gras bedekt; lianen en andere woekerplanten komen bij deze boomsoort niet voor; in kajoepoetihbosschen is de witte kleur der stammen dan ook de overheerschende.

In vele opzichten bestaat er verschil tusschen de plantenwereld op West- en Oost-Java. De Rasamala kan in Oost-Java zich niet ontwikkelen; de laurineeën, die in beide streken veelvuldig voorkomen, zijn er door verschillende soorten vertegenwoordigd, evenals het geslacht der eiken, waarvan men in Oost-Java vele soorten vindt, die in West-Java ontbreken. De reusachtige vormen der dipterocarpeeën en het geslacht podocarpus zijn tot het Westen beperkt; de dichte wouden van zware bamboesoorten, die een groot deel der bergen van Oost-Java bedekken, worden in de westelijke bergstreken van dat eiland niet aangetroffen.

Wanneer men Java's bergstreken van het Westen naar het Oosten doorreist, dan valt het in het oog dat naar midden-Java toe de bosschen op de bergen, in het algemeen gesproken, geleidelijk afnemen, soms tengevolge van vulkanische werking, meestal echter door het toedoen van den mensch, en zelfs op eenige bergen bijna geheel worden gemist. Verder naar het Oosten toe zijn zij allengs meer met bosch bedekt; in de lagere bergstreken vindt men daar nog prachtige loofwouden; de hoogere zone wordt er echter vooral

geteekend door de *tjemara*-wouden, die uiterlijk op pijnboomen gelijken, ofschoon zij tot eene gansch andere plantengroep behooren en waarvan getuigd wordt, dat niets met hunne treurige eentonigheid te vergelijken is, terwijl zij in het westelijk deel geheel ontbreken. Het Westen is daarentegen het land dier prachtige wouden, waar de tropische plantengroei zich in al zijne heerlijkheid ontvouwt, en die door het onderhouden der vochtigheid in de atmosfeer er toe bijbrengen, om ook aan het omringend landschap de hoeveelheid water te verschaffen, welke eene der eerste voorwaarden is om eene weelderige vegetatie voor te bereiden en te onderhouden. Van zelf neigt dit gebied naar het Sumatraansche over, waar de natuur eene zeldzame pracht en volheid ten toon spreidt, zoodat daar zelfs in de lagere landen de fiere woudreuzen gevonden worden, die op het welbebouwde Java alleen in hoogere bergstreken worden aangetroffen. Ook op Sumatra is weder groot verschil in plantengroei tusschen de verschillende deelen van het eiland te vinden; hoe meer men van de kusten van het eiland tot het binnenland doordringt, des te meer verandert de plantenwereld. Zijne flora is aanzienlijk verschillend van die, welke aan Java en de andere groote Soenda-eilanden eigen is; wel worden er vele soorten gevonden, die ook op de laatstgenoemden niet ontbreken, maar het heeft ook zijne eigen plantenvormen, die elders niet worden aangetroffen.

Wat nu de verdeeling der plantenwereld op elk eiland in het bijzonder betreft, staat deze ook in nauw verband met de meerdere of mindere verheffing van den bodem. In de Preanger-landen b. v. ziet men, volgens de uitdrukking van den heer Cordes, in een ontzettenden rijkdom van soorten den geleidelijken overgang van den plantengroei der keerkringen tot de zuiver noordsche vormen op de toppen der hooge bergen. De tropische vormen worden bij toenemende hoogte gestadig minder, en allengs ziet men zich meer verplaatst tusschen planten, die aan Europeesche vormen herinneren en eindelijk geheel de overhand krijgen. Toch legt men dien weg, die als uit de keerkringen naar het hooge noorden voert, in betrekkelijk weinige uren af. Gewoonlijk neemt men voor Java, op het voetspoor van den beroemden natuuronderzoeker Junghuhn, eene verdeeling in vier zones aan, die in het algemeen genomen wel van elkander te onderscheiden zijn, al is het dat zij aan de grenzen ineen loopen en dat bij de gemakkelijke verspreiding der planten er

zich dikwijls soorten voordoen buiten het gebied, waarop zij eigenlijk te huis behooren, en dat zij kenmerken. De eerste of heete gordel, ook wel het gebied der rijst- en indigocultuur genoemd, reikt van den oever der zee tot eene hoogte van tweeduizend voet; de tweede klimt op tot 4500 voet en wordt door Junghuhn de gematigde gordel, of het gebied der koffiecultuur genoemd. De derde of koele zone reikt 7500 voet, terwijl de vierde, de koude, tot 10.000 voet stijgt. Daarboven verheffen zich slechts enkele toppen van vulkanen. Het spreekt nu wel van zelf, dat deze verdeeling der gordels op de andere eilanden niet geheel toepasselijk is. Op velen ontbreken de hooge toppen van Java's bergen. Op Sumatra, waar in het algemeen gesproken, de grenzen der vegetatie veel lager gelegen zijn dan op Java, bewaart de flora ook in hare hoogste zone meer het tropische karakter en begint het woud reeds op eene hoogte van 500 voet, ja hier en daar nog lager op 100 voet, terwijl dit op Java eerst bij eene veel grootere verheffing hoofdzakelijk in de tweede zone verschijnt.

Wij willen nu trachten eenigen dier ontelbare boomen en planten nader te leeren kennen. Wij moeten dit als het ware op den tast doen, en slechts die gewassen uit de overstelpende massa uitkiezen, welke den lezer van dit werk het meeste belang kunnen inboezemen.

Lang, veel te lang duurde de reis voor het ongeduld van den Westerling, die zooveel van den tropischen plantengroei vernomen heeft, en van begeerte brandt om al de wonderen van het Oosten te aanschouwen, en de bosschen te doortrekken, met eeuwig groen bedekt, waarin zich woudreuzen trotsch ten hemel verheffen, waarvoor zelfs de eeuwenoude eik van Duitschland's meest geroemde wouden nederig het hoofd moet buigen. Eindelijk klinkt hem het lang verwachte woord „land" te gemoet, en al is het dat het schip zich nog langzamer dan gewoonlijk schijnt te bewegen, — eindelijk toch ziet ook zijn ongeoefend oog den eersten kustrand daar, waar eene groene zee zich aan den horizont met het helderblauwe water, dat zijn vaartuig draagt, schijnt te vermengen. Maar hoe meer hij nadert, hoe meer het hem blijkt dat die groene massa welke hij vóór zich ziet, uit duizenden van schoone, met glimmende lederachtige bladeren versierde loofkroonen bestaat, die zich te midden van het water verheffen, ja zelfs door de golven bespoeld worden. Voorwaar een bosch te midden der zee! zoo roept hij in verrukking

uit. Maar het schip zet zijne reis voort: de vloed maakt allengskens voor de ebbe plaats, en weldra vertoont zich voor den verbaasden toeschouwer een geheel ander tooneel. Diezelfde boomen, welke hij zooeven te midden van het water en zonder stammen heeft aanschouwd, verheffen zich thans op eene menigte van helderbruine wortels, die aan alle kanten uit den stam en de takken uitloopen en met groote bogen in het water afdalen. En te midden van het traliewerk, waartusschen de stam zich verheft, en dat uit eene massa van in en door elkander gegroeide wortels bestaat, die hoog boven den modderachtigen en moerassigen bodem oprijzen, beweegt zich eene eigene wereld. Schelpdieren, tripang, tal van visschen en ander gedierte wriemelt en wemelt op den modderachtigen bodem door elkander, en wee den armen vreemdeling, die het wagen durfde zich daarin te begeven, om dit tafereel van naderbij te beschouwen. Want ook de vraatzuchtige krokodil houdt zich niet zelden te midden dier modderbanken op en terwijl hij zich door de blakerende zon laat koesteren, loert hij op den onvoorzichtige, die zich, zonder hem op te merken, te dicht in zijne nabijheid waagt.

Deze een zoo eigenaardigen vorm vertoonende boomsoort is de *rhizophoor* of wortelboom. Zij komt voor langs alle kusten, waar het strand onmerkbaar in den bodem der zee overgaat, en bij vloed geregeld door de zee wordt overstroomd. Daar de wortels van die boomen zich reeds op een aanmerkelijke hoogte boven den vasten bodem uit stam en takken ontwikkelen, worden zij bij eb droog gelaten, maar bij rijzenden vloed overstroomd. De jonge kiemplanten die op peulen gelijken, treden als een spoelvormig, op een wortel gelijkend lichaam naar buiten, waarvan de top in de vrucht besloten blijft. Heeft deze kiem eene zekere lengte bereikt, dan schuift de binnen de vrucht verborgen top, het pluimpje, naar buiten, terwijl de tot een kokertje vergroeide zaadlobben aan de vrucht verbonden blijven. De jonge plant valt nu af, óf in de zee, waar zij blijft drijven tot zij eene droge plaats bereikt, óf in het slijk, waarin zij onmiddellijk voortgroeien kan. Zoo wordt steeds een jong bosch voor het oude geschoven, terwijl er zich tegelijkertijd een nieuwe bodem vormt. Allerlei vaste bestanddeelen zetten zich tusschen het netwerk der wortels vast, die nu van alle kanten voortwoekeren, en zoowel uit de eerste wortels als uit de takken ontspringen. Zoodoende maken zij eenen vasten grond, die weldra het tooneel der

weelderigste vegetatie vertoont, met name daar, waar zich geene sterke stroomingen doen gevoelen. Volgens sommigen echter zijn de rhizophorenwortels niet bevorderlijk tot aanwinnen van den bodem.

Maar onze reiziger heeft reeds met verlangen rondgezien, of hem niet terstond bij het betreden van het land eene boomsoort onder het oog vallen zal, waarvan hij zoo menigmaal vernomen heeft en die hij op alle afbeeldingen zag geteekend, waar het noodig was aan het landschap een Oostersche kleur te geven. „Waar zijn uwe hooggeroemde palmen, o Indische plantenwereld!" zoo roept hij uit. „Geen boom toch is schooner dan gij, sierlijk prijkt uwe wapperende vederbos aan het einde van den smallen en slanken stam, die zich trotsch ten hemel verheft!" Welnu, aan zijn wensch kan aanstonds worden voldaan. Daar, reeds vóór de rhizophoren, waar die rivier zich in zee stort, vindt hij den boom, waar hij zoo verlangend naar uitzag. Maar jammerlijk ziet hij zich teleurgesteld. Immers, dat kunnen geene palmen zijn, die massa van bladerenkroonen, die onmiddellijk uit den grond verrijzen en, naar het schijnt, hunne stammen diep in den grond hebben begraven. En toch, het is een der leden van die talrijke palmenfamilie, de met gele, welriekende bloemen prijkende *nipah* of moeraspalm, die juist om zijnen eigenaardigen, korten stam den naam van *dwergpalm* erlangd heeft. Heb echter geduld. Wanneer gij hooger stijgt en de moerassige kusten verlaat, dan zullen er zich andere palmen verheffen, die uwe stoutste verwachting zullen overtreffen. Reeds in de nabijheid der zee, mits niet in te lage streken, die aan gedurige overstroomingen zijn blootgesteld en waar hij door kevers vernield zou worden, zult gij den *kokospalm* vinden, menigmaal in groote bosschen vereenigd. Onveranderlijk, zoo verhaalt men, buigt hij zich dan naar de zee over, die hem tot tot moeder strekte, want de vrucht, waaruit hij zijn oorsprong nam, werd door de golven gedragen, tot hij aan land spoelde, en uit dankbaarheid stort de boom zijne gouden trossen weder in haren schoot, om een nieuw koralen-eiland met dit kostbaar geschenk te verheugen. Vreemdeling in den archipel, en waarschijnlijk uit Amerika afkomstig, heeft hij er zich zóó inheemsch weten te maken, dat er maar weinige eilanden worden aangetroffen, waar men hem niet vindt. Slank en trotsch verrijst hij te midden van de hem omringende plantenwereld; zijne prachtige, vedervormige blader-

kroon verbergt de eerst lichtgroene en daarna gele vruchten, die in trossen nederhangen, en wordt door eenen soms 75 voet hoogen stam gedragen, die de breede, dikwijls 15 voet lange bladeren sierlijk laat nederhangen. Ook de *niboeng*-palm, dien men vooral op Sumatra aantreft, vertoont hetzelfde uiterlijk, en zelfs aan den nipahboom ontbreekt slechts de stam, om den kokospalm ter zijde te kunnen streven. Maar daar ginds, eveneens in het woud bij de zee, ziet gij een bijzonder fraai gewas. Een buitengewoon hooge, gladde en smalle stam van heldergrijze kleur verheft zich lijnrecht, en eindigt in een vederbos van schoone, lichtgroen gekleurde bladeren. Heldergele, uit meer dan honderd vruchten bestaande trossen hangen sierlijk bij den stam neder. Zijn de vruchten tot rijpheid gekomen, dan worden het noten ter grootte van een ei, waarbinnen weder kleinere besloten zijn. Het is de *areka-*, *pinang-* of *betel*-palm dien gij zoozeer hebt bewonderd, en dien gij, ofschoon hij overal in den archipel voorkomt, toch het meest op Sumatra zult vinden, waar hij zelfs aan de noordkust zijnen naam gegeven heeft. Eene andere palmsoort, die u in hoogere streken soms tot op vier duizend voet, maar ook dikwijls in lagere streken in het oog valt, is de *areng-* of *goemoeti*-palm. Als het ware eene vergoeding voor den klapperboom, die zulk eene hoogte niet bereikt, heeft hij ook eene variëteit, die in de lagere streken gevonden wordt, waar men den kokospalm eveneens te vergeefs zoekt. Met eenen korten, ruwen, met mossen en andere planten begroeiden stam voorzien, onderscheidt hij zich van den areka door zijne groote, donkere en blauwachtig groen gekleurde bladeren. Beproef het eens die trossen met vruchten beladen, die bij hem nederhangen, te torschen: te nauwernood zal het u gelukken, daarmede een eindweegs voort te gaan.

Wij moeten hem, die belust is nog een der belangrijkste palmen in al zijne schoonheid te aanschouwen, uitnoodigen met ons naar een der eilanden van de Molukken over te steken. Ofschoon toch de *sagopalm* over verschillende streken van den Indischen archipel verspreid is, vindt men zijnen meest beroemden vertegenwoordiger bij uitsluiting in die eilanden-groep, waar hij vooral in moerassige streken bij de kust schijnt te tieren. Zijn breede, doch niet zeer hooge stam, die zelden eene grootere hoogte dan 20 of 30 voet bereikt, draagt eene met gevederde bladeren van twintig en

meer voeten getooide kroon, waaruit zich, als de boom een tien of vijftiental jaren oud is, en dus den vollen wasdom bereikt heeft, eene reusachtige, getakte bloemkolf verheft, waaraan tal van bloemen voorkomen. Dezen korten tijd van bloei moet de boom duur betalen. Het merg, dat de stam in groote hoeveelheden bevat, verhardt zich, en na eenigen tijd sterft de boom. Zijne vruchten zijn rond, als een pijnappel geschubd, en met fraaien glans overtogen.

Tot nog toe maakten wij slechts kennis met de vederpalmen; het wordt tijd ons met eene andere groep, de waaierpalmen, bezig te houden, die, zooals de benaming aanduidt, door hunne waaiervormige bladeren zich van de eerstgenoemden onderscheiden. Als de voornaamsten onder hen noemen wij alleen den *gebang* en den *lontar*. De eerste is vooral in het Westen van Java, de andere in in het Oosten van dat eiland tehuis. Bij straat Lombok vervangt de gebang weder den laatstgenoemde, terwijl de lontar verder oostelijk meer algemeen wordt. Niet ver van de kust, maar nooit in de onmiddellijke nabijheid daarvan, treft men geheele bosschen van den gebang-palm aan. Schijnen deze, in de verte gezien, uit eene ontelbare menigte lijnrechte stammen met gelijkvormige, kogelronde bladkroonen te bestaan, zoo vertoont zulk een bosch een geheel ander schouwspel, wanneer men het binnentreedt. Immers gij bemerkt dan spoedig, dat die stammen allerlei, dikwijls minder fraaie vormen aannemen en als onder hunnen last bezwijkende, ineengedoken met gekromden rug de verbazend groote bladen te nauwernood schijnen te kunnen dragen. Nevens de genoemde palmensoorten zijn er nog tal van anderen, zooals de op een niboeng gelijkende *rinoet*, de *abing*, die weinig van den lontar verschilt, de *iboes* van Oost-Sumatra, die jong zijnde bladstelen van niet zelden 20 voet lengte draagt, welke echter later korter worden, zoodat het dan volledig ontwikkelde blad volkomen den vorm heeft van een waaier met een steel van 4 à 6 voet lengte, enz. Alleen op Borneo kent men 33 soorten, waarvan er 14 op geen ander eiland van den archipel zijn waargenomen.

Maar wij moeten ons weder met onzen reiziger bezighouden, dien wij te midden der rhizophoren en moerassen achterlieten, en ons met hem verder landwaarts in begeven. Wij betreden de zandige, soms heuvelachtige kust, die niet meer geregeld door den vloed bespoeld wordt, en willen, na een vluchtigen blik op de menigte

van met allerlei bloemen versierde kruipende gewassen geworpen te hebben, ons reeds meer in het binnenland begeven, maar ziet! daar valt ons eene groep van kleine boompjes in het oog, die door hunne, uit den stam ontspringende luchtwortels eenigszins aan de rhizophoren doen denken, maar met hunne lange, spitse en van sterke doornen voorziene bladeren toch veel meer overeenkomst met de agaves aanbieden. Het zijn de *pandanen* die op talrijke, den stam steunende luchtwortels rusten, welke zich op eene aanmerkelijke hoogte boven de aarde verheffen, en ons het beeld vertoonen van eenen boom, die aan beide uiteinden vertakt is. Vooral, indien het u gelukt eene bijzondere soort aan te treffen, zal de pandaan u zeker aantrekken; immers door zijnen bevalligen vorm, zijne groote roode vruchten, en niet minder door den heerlijken geur, dien zijne bloemen verspreiden, heeft deze aanspraak op den hem somtijds toegekenden eeretitel van Koning der tropische gewassen.

En wenscht gij nu den tegenhanger van rhizophoor en pandaan te aanschouwen, zoo laat ons dieper indringen en òf op de hoofdplaatsen der residentiën òf anders op de steile, als geweldige massa's zich verheffende en met groen omkranste kalkrotsen den heerlijken vijgenboom en in het bijzonder den *waringin* bewonderen. In de verte dien boom bemerkende waant gij eenen grooten, met prachtig groen bedekten koepel te zien, met galerijen en groote en kleine zalen verbonden, die allen met sierlijk loof bedekt, eenen tempel gelijken, dien de natuur, zich zelve ter eer, te midden van het gebied, waar zij in al hare pracht troont, heeft opgericht. Treden wij nu naderbij, dan zien wij, dat dit geheele loofbosch eigenlijk slechts uit één boom bestaat, maar die zich steeds verjongt en vernieuwt en, zijne loten voor zich uitzendende, zich nimmer van dezen scheidt, maar als eene getrouwe moeder met hen één gezin blijft uitmaken. Uit de horizontaal geplaatste takken van den moederstam ontspruiten van alle kanten luchtwortels die, zoodra zij, nog aan de twijgen bevestigd, den grond bereikt hebben, op nieuw stammen vormen, welke met den ouden boom één vast te zaam verbonden geheel uitmaken. Bij het ouder worden van den moederstam verwarren velen der afhangende wortels zich als zoovele Gordiaansche knoopen in elkander. Zij vormen dan aan den voet van den boom een vlechtwerk, dat hooger op smaller wordt, maar in de laagte als een ondoordringbaar woud zich in en door elkander slingert.

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM

PANDANEN.

Niet zelden sterft eindelijk de hoofdstam in het midden af, zoodat de kolossale kroon alleen op de tot stammen ontwikkelde, doch onderling verbonden luchtwortels rust. Dit type is echter niet het eenige, dat voorkomt bij de boomen, die door de Inlanders als waringin onderscheiden worden; men vindt dat bij de vrij algemeen voorkomende Ficus Benjamina en o. a. ook bij de in Voor-Indië bekende Ficus Bengalensis die, naar men zegt, soms eene zoodanige breedte bereikt, dat onder haar bladerenkroon een geheel leger een schuilplaats kon vinden. Al treft men nu in den archipel zoodanige kolossen niet aan, toch zijn er enkelen, die eene bijzondere reputatie genieten, en niet zoo heel ver bij de genoemden ten achter staan. Bij andere soorten evenwel is de stam waarschijnlijk ontstaan uit eene samengroeiing van meerdere stammen, wier aantal nog vermeerderd is door verscheidene, zich dicht bij dien stam ontwikkelende luchtwortels, die zich tegen den hoofdstam aanleggen en daarmede vergroeien. Bij anderen vindt men weder één hoofdstam, zonder bijvoeging van luchtwortels, terwijl bij een vierde type er alleen dunne luchtwortels zijn, die met den hoofdstam vergroeien. Vooral wekken deze boomen onze belangstelling op, waar zij zich in harde rotsmassa's vastklemmen en dezen met hunne reusachtige wortels naar alle kanten verscheuren en verbreken, zoodat eindelijk de geheele steenklomp verbrijzeld nederligt, en er een nieuwe bodem gevormd wordt, die na eeuwen bij uitstek geschikt is om den schoonsten plantengroei voort te brengen. Merkwaardig is ook een waringin in de residentie Kedoe op het eiland Java, die de overblijfselen van eenen tempel tot zijne standplaats heeft uitgekozen, de ruïnen met zijne wortels aan alle kanten omvat, en zich dáárboven met eene geweldige, breede zuil van honderd voet verheft.

Wij zijn nu tot het binnenland genaderd, en komen langzamerhand tot die streken, waar de oorspronkelijke wouden in al hunne majesteit en sombere pracht den toeschouwer met ontzetting vervullen. De ontelbare, kleinere planten, die eene wereld op zich zelve uitmaken en eene nadere beschouwing even goed verdienen, als de trotsche woudboom, die zijne takken stout ten hemel verheft, moeten wij toch onopgemerkt voorbijgaan, want, ofschoon ook hier overal planten worden gevonden, met prachtige kleuren uitgedost en heerlijke geuren verspreidende, wordt er toch van haar getuigd, dat zij er betrekkelijk weinig toe bijbrengen om een bijzonder

karakter aan het landschap te geven, dat meer met donkere tinten gekleurd is, waar de schitterende verven zich in verliezen. Waar de tropische natuur aan haar zelve is overgelaten, worden geene uitgestrekte velden aangetroffen, die zooals onze bloeiende heidevelden aan een bloemtapijt doen denken; de hoofdtoon is er minder dan men gewoonlijk denkt met allerlei andere nuances afgewisseld. Toch verbergen o. a. de grasvlakten van Oost-Sumatra een groot aantal bloemen die zich echter gewoonlijk onder het hoog opschietend gras verschuilen, en zijn er ook ook elders in den archipel verscheidene hooge boomen, die met de prachtigste roode, witte, paarse of gele bloesems prijken, terwijl ook de jonge uitspruitsels van vele planten met schitterende kleuren pronken. Naarmate men hooger op de bergen komt, nemen echter de groote boomen af, en worden zij vervangen door lagere planten en heesters, onder welke velen, die met fraaie bloemen versierd zijn. Wil men echter de bloemen van Insulinde in al hare pracht zien tieren, — en zeker dan is die niet te overtreffen, — dan bezoeke men de tuinen [1]), waar de menschelijke hand ijverig bezig is geweest met het bij elkander brengen van dat, wat de natuur zelden vereenigt, en daardoor schakeeringen in 't leven geroepen heeft, die aan eene feeën-wereld doen denken. Maar toch zijn er enkele plekjes, waar de natuur zelve een keur van bloemen te zamen schikte. In het voorbijgaan zien wij onder anderen een kalmen en rustigen waterplas, als het ware in een lijst geplaatst van frisch groen, hier en daar met rood en blauwachtig gekleurde bloemen, soms ook met duizenden gele kelkjes doorweven. Ook de waterspiegel is met groen kroos bedekt, waartusschen moerasplanten uitsteken, zooals op Java en Sumatra de rozenroode lotus, wiens breede bladeren men wel eens met drijvende tuinen heeft vergeleken. Op alle eilanden, maar het schoonst op Borneo, vindt men de *bekerplant* en zoovele anderen, die deels de vegetatie der westelijke streken terugroepen, deels alleen aan het Oosten eigen zijn. Wij haasten ons echter om naar het einddoel van onzen tocht te geraken en de oerwouden te bereiken, die, ofschoon meest op de berghellingen voorkomende, toch ook wel vertegenwoordigers uit hun midden naar lagere streken hebben afgezonden. Wanneer wij ons in bebouwde streken wenschten op te houden, zouden wij nu eenen bewonde-

---

[1]) Cordes. Ind. Gids 1888. I.

renden blik kunnen werpen op de dorpen der Inlanders, hier en daar tusschen kleine boschjes verscholen, op hunne rijst- of maisvelden, of waar deze gewassen voor andere cultures moesten plaats maken, op de suikerriet- en indigo-velden; maar, om dit liefelijk tooneel in al zijn schoon te schetsen, behoeft het landschap de levendigheid die alleen de mensch het kan bijzetten en moeten wij deze beschouwing dus tot later verschuiven. Wij trekken alzoo de bebouwde streken voorbij en spoeden ons de dorpen door tot wij aan den rand der bosschen gekomen zijn, waar ons een geheel onverwacht schouwspel treft. Onafzienbare velden, soms dagreizen ver zich uitstrekkende, zijn bedekt met een drie à vier voet hoog groeiend gras, *alang-alang* genaamd, dat door den adem van den wind heen en weder wordt bewogen, en van tijd tot tijd afgewisseld wordt door boschjes van nog hooger, soms 10 à 18 voet hoog groeiend riet, *glagah* geheeten. Maar hij, die zich hier de prairieën van het verre Westen voorstelt, of aan een tooneel uit onze noordelijke provinciën denkt, waar een mollig, frisch en groen grastapijt den bodem bedekt, ziet zich jammerlijk teleurgesteld. Eene eentonige, doffe, zilverwitte massa strekt zich voor den beschouwer uit, zonder eenige kleurschakeering, slechts van tijd tot tijd en bij uitzondering afgewisseld door kleine boschjes, of, maar hoogst zeldzaam, door eene enkele bloemdragende plant, die echter juist door hare zeldzaamheid den afgetobden reiziger een ware verkwikking is. Want zwaar zijn de vermoeienissen voor hem, die deze wildernissen moet doortrekken. Tot over de schouders door het harde, stijve gras bedekt, en met moeite zich daardoor een weg banend, heeft hij bovendien met de door de millioenen halmen terruggekaatste bovenmatige hitte te kampen, die soms tot 100° F. stijgt, terwijl hij bovendien nog telkens, wanneer hij in de buurt der glagahboschjes gekomen is, angstig den blik om zich henen werpt; want het is hem niet onbekend, dat daar de geliefkoosde schuilplaats van den gevreesden bewoner der wildernissen van Java en Sumatra, den tijger te vinden is. De bosschen met al hunne verschrikkingen zijn niet half zoo te vreezen als deze eindelooze, afmattende graszee, die zelfs niet door het verbranden van het riet is uitteroeien. Alleen is dit mogelijk door de planten kort te houden en den bodem aan de werking van de zon bloot te stellen, waardoor kortere grassen opschieten, die de glagah verdringen. Toch schijnt het alang-alang-

gras geen kenteeken van een onvruchtbaar geworden grond te zijn. Nog erger zijn voor den wandelaar de vele planten, die bij aanraking ondragelijk jeuken, zooals de *daun djelatang* die dagen lang hevige pijn veroorzaakt en zelfs tot het voltrekken der doodstraf door geeseling kan worden aangewend. De *boenga rankadei*, van Sumatra's Oostkust, — waarschijnlijk dezelfde plant als de *gattal ajer* van Java (*Mucuna prurita*), — straft hen, die het waagt hare bloesems af te plukken, met een pijnlijke ontsteking, die zich niet alleen aan de hand mededeelt, maar zich weldra over het geheele lichaam verspreidt. Eindelijk moeten wij hier nog melding maken van een paar indringers, het bekende „kruidje-roer-mij-niet" (*djoekoet borang* of *djoekoet kamaloean*) en den uit Zuid-Amerika overgebrachten *lantanastruik*, die wel met rijken tooi van bloempjes, van wit door alle nuances van geel en rood gaande, versierd is, maar vóoral in sommige gedeelten der Preanger de rijke, natuurlijke, lage flora beneden de woudgrens allengskens geheel verdringt en eentonigheid in plaats van afwisseling doet heerschen. Op West-Java en bij Padang, waar hij als pagger-plant aangekweekt werd, heeft hij op eigen hand die taak zóó goed vervuld, dat hij vrij hooge en dichte heggen vormt en de vaak tot een pad opengehakte doorgangen weder dichtgroeit.

Als het ware eenen gordel vormende om de sombere oorspronkelijke wouden, die wij nu naderen, vallen thans de door allerhande slingerplanten tot een ondoordringbaar geheel vereenigde boschjes in het oog, die ook nu en dan in de alang-alangvelden voorkomen en waarin de *bamboe* de hoofdrol speelt. Geen plant misschien heeft een sierlijker voorkomen dan deze, soms 70 voet hoog groeiende, en in stoelen opschietende rietsoort. Hare dikwijls gevederde halmen wapperen met den wind in dezelfde richting, of neigen bij windstilte hunne pluimen naar alle kanten gelijkelijk ter aarde. Ontelbaar zijn de soorten die in allerlei vorm over den ganschen archipel verstrooid zijn. Ofschoon tot de grassoorten behoorende heeft deze plant met hare soms 8 à 9 duim breede stengels alleszins het uiterlijk van een boom. Vooral waar de bamboe-liane zich om andere planten slingert, of de bamboe-doeri met zijne stekelachtige halmen zich tegen den indringer verzet, maken zij allen voortgang onmogelijk, en niet dan met kapmes of houwer gewapend kan men zijnen weg voortzetten. Onder de slingerplanten, die hier in menigte voorkomen, noemen wij den *rotan*

en de *peper*planten. Meer dan honderd soorten van eerstgenoemde zijn er reeds bekend. In de Bataklanden op Sumatra, en op Borneo komen de meest geschatte soorten voor. Vooral is onder haar de drakenbloedrotan merkwaardig, wiens noten met eene harsachtige roode verfstof omkleed zijn. Ook in de dichte bosschen zijn deze en ontelbare, andere slingerplanten te vinden, die daardoor tot een ondoordringbaar woud worden gemaakt, dat zij met hare, dikwijls met doornen bezette stammen overal doorslingeren, terwijl zij met hare van weerhaken voorziene bladeren zich telkens vasthechten, en soms tot eene lengte van 1000 tot 1800 voet voortwoekeren.

Wij zijn dan tot den rand van het dichte woud genaderd, dat soms in de nabijheid der zee dalende, zich om de hoogste bergen en vulkanen slingert, totdat slechts de toppen daaruit rijzen, waar de nedergestorte lava of de hoogte, waartoe de berg zich verheft, aan alle vegetatie een einde maakt. Reeds op eenigen afstand van den ingang waait ons een vochtige, koele luchtstroom te gemoet, gemengd met verschillende geuren van den rijken plantengroei en de rottende lucht der stervende planten, die den bodem bedekken. Gelukkig dat het onze taak niet is om ver in het woud door te dringen, onze krachten zouden onder die onderneming bezwijken, en wij zouden het lot zegenen, indien wij de smalle paden konden aantreffen, die door den niets verschoonenden en alles voor zich vertrappenden olifant of rhinoceros zijn gemaakt, om zich eenen weg naar de nabijgelegen rivier te banen. En ver, eindeloos ver strekken deze wouden zich uit. Zelfs daar waar beschaving en landbouw reeds vele wildernissen hebben verdrongen, en in vruchtbare streken herschapen, en met name op Java, worden toch in sommige streken onafzienbare, zich dagreizen ver uitstrekkende bosschen aangetroffen, terwijl elders, zooals op Borneo, het grootste gedeelte van den bodem daardoor wordt bedekt. Sinds ontelbare jaren zijn zij met eeuwig groen getooid. Een gestadige lente heerscht er, gepaard aan eenen voortdurenden herfst: nevens de afvallende bladeren en verdorrende bloemen schieten onmiddellijk nieuwe loten en bloesems te voorschijn, zoodat het beeld van herleven en afsterven zich zonder overgang ons voor oogen stelt. Gewis, zeer moeilijk is het, eenige der geweldige gevaarten, die van alle kanten oprijzen, als typen voor te stellen, daar er hier eene zoo overgroote menigte voorkomen, die allen met elkander naar de kroon dingen, dat eene keuze bijna

niet doenlijk wordt. Ontelbaar is het getal der boomen, die hunne kruinen tot eene hoogte van 80 tot 100 voet verheffen, en de heerlijkste lanen zouden vormen, ware het niet dat de bodem vaak zoo bedekt was met wild in elkander groeiende heesters en lianen, waaronder weder de rotan de hoofdrol speelt, dat het zelfs aan het kapmes niet altijd gelukt, zich eenen weg te banen. Geweldige vijgenboomen breiden hunne takken uit en slaan hunne wortels overal in den grond, waar zij slechts een klein plekje vinden opengelaten. Nevens de struiken, die met schoone bloemen getooid het oog onwederstaanbaar aantrekken, treft de reiziger somtijds boomen en heesters aan, die én door reuk én door de kleur, die het gekapte hout aanneemt de hoogste walging verwekken, zooals eene *Verbenacee*, de Premna foetida, en eene in Serdang voorkomende *Rubiacee*, de Saprosma arboreum, die een zoo verschrikkelijken stank verspreidt, dat een enkele balk daarvan een huis onbewoonbaar maakt. Verscheidene andere planten geven een onaangenamen lucht af o. a. sommige soorten van Lasianthus, die met purperen of paarse bloemen prijken (kahitoetan), en de atjoeng, uit de familie der aroïdeeën (amorphophallus campanulatus), welke naam ook gegeven wordt aan eenige andere soorten derzelfde familie, die ook als bangké bekend zijn. Een andere soort is de atoerboeng baloe (Amorphophallus variabilis), die een lijklucht afgeeft en aan den vinder, volgens de legende, ongeluk brengt. Andere bloemen lokken evenzeer door hare liefelijke geuren aan, als deze afstooten. Allerlei kleine boomen, waaronder palmen en vooral de karakteristieke *boomvarens*, verheffen zich daartusschen, en vormen als het ware een tweede bosch van palmen en lianen onder de zware hooge boomen, terwijl de grond, waar de zon kan doordringen, bovendien met honderden soorten van varens, met grassen en andere laaggroeiende planten, rhododendrons en azalea's bedekt is. Onder het hoog geboomte, dat soms zoo dicht in elkander gegroeid is, dat de zonnige hemel slechts hier en daar als door kleine openingen zichtbaar is, niet zelden zelfs in die mate dat het lage hout niet kan opkomen, en de bodem bijna kaal is, woekeren dikwijls tal van parasieten voort. Van dezen trekken vooral de *Rafflesia's* de aandacht, die door meerdere soorten in den archipel vertegenwoordigd zijn en wier prachtige monsterrozen een enkele maal eene doorsnede van 3 voet bereikten. Zij treden als reusachtige parasieten op de onder of op den grond liggende stengels van de

*cissus*planten te voorschijn, daarin met een onzichtbaar weefsel voortwoekerende, van afstand tot afstand nieuwe bloemen voortbrengende. Onder de geweldige woud-reuzen van Insulinde noemen wij het eerst den *rasamala*; zijne geweldige loofkronen nemen eerst op eene hoogte van 90 à 100 voet een aanvang, zoodat de heldergrijs gekleurde boom eene lengte van 140 à 180 voet bereikt. De *boerahol* is eigenaardig door zijn piramidalen vorm en goudgele vruchten; ware vorstenspijs, daar zij vroeger alleen aan den vorst mochten worden voorgezet en niemand dan hij die op doodstraf mocht nuttigen. De *lengser*, de *kajoe soeren* en meer anderen hebben eenen stam, die aan den voet van den boom in straalvormige lijsten uitloopt, waarvan elk zoo breed is, dat er gemakkelijk een wagenrad uit kan gesneden worden. Ook de *poespa*-boomen, die gewoonlijk in grooten getale te zamen gevonden worden, vallen door hunne donkere en dichte bladkronen in het oog, niet het minst ook door de rozenkleurige tint, die het jonge loof aanneemt, en de massa sneeuwwitte bloemen, die den grond in hunne nabijheid bedekken, evenals de *manggir* (*Pithecolobium Junghunianum*) door zijne fraaie karmozijn roode bloemen de aandacht trekt. Een overgroot getal boomen, die uitstekend timmerhout opleveren, komen in deze bosschen voor. Door sterkte en duurzaamheid munt, nevens de later te vermelden djatiboom het ijzerhout uit, dat eigenlijk meer de algemeene naam voor hard en stevig hout is, en waaronder de *kajoe belian* van Sumatra en Bangka eene eerste plaats inneemt. De *djoewar* van Sumatra, die wel weinig sierlijk van vorm is, maar verbazend snel opschiet en zeer hard hout vormt, wordt thans o. a. te Batavia veel ter beplanting van wegen aangekweekt. Ook de *njamploeng* en de *bintangoer oetan*, een mastboom bij uitnemendheid, moeten hier genoemd worden. De *kajoe sônö* of *angsônö*, het zonnehout, ontleent zijnen naam „gevlamd hout", aan de prachtige tinten van zijn hout, vooral van de wortels. Ook in de Molukken, waar hij den naam van *lingoa* draagt, wordt dit hout veel gebruikt. Daarnevens vermelden wij het lichtgele *kemoening-hout*, de *rengas*, die een houtsoort oplevert, op het mahonie gelijkend, het fraaie harde lichtkleurige hout van de *marang inang*, het donkerroode hout van de *kajoe lakka* op Sumatra, de *tembesoe* van Palembang[1]), de *getah pertja*-boomen, die zich over

[1]) Deze Sultansboom mag niet worden geveld, tenzij men een ander exemplaar in de plaats aanplant. Zijn hout schijnt het best tegen de witte mieren bestand te zijn.

het algemeen door fraai hout onderscheiden, en zoovele andere houtsoorten, allen uitstekend voor meubelen geschikt, maar die in de Europeesche industrie tot nog toe geene groote plaats konden verwerven. Beter is het *ebbenhout* ons bekend, dat, ofschoon niet van de beste hoedanigheid, ook in de Molukken wordt gevonden. Eene uitgebreide verzameling der bekende houtsoorten kan de belangstellende in het koloniaal Museum te Haarlem aantreffen. Wij zouden hier, om ons overzicht vollediger te maken, eene opsomming moeten doen volgen van planten, die voor de industrie belangrijk zijn door de kleurstoffen, oliën of harsen, die zij bevatten, en van de gewassen, die door de vezelstoffen, welke men uit hen verkrijgt, meer algemeen bekend zijn, maar aangenamer laat zich een overzicht vormen, wanneer wij die beschrijving met het tafereel van het huiselijk leven der Inlanders doen samensmelten. Hetzelfde geldt van die boomen, welke door hunne voedende bestanddeelen, smakelijke vruchten of heerlijke bloemen zelfs in het Westen grooten naam hebben verkregen. Met een enkel woord moeten wij echter nog van de ook in Europa zoo geliefde *orchideeën* gewag maken, wier wonderbare pracht in honderderlei vormen uitkomt, zoodat kweekers somwijlen expeditiën o. a. naar de bosschen van Borneo hebben uitgezonden, hoofdzakelijk met het doel, zeldzame exemplaren machtig te worden.

Behalve de echt tropische gewassen, die in de Indische wouden voorkomen, versieren eiken, kastanjes, laurieren, ahornen en zoo menige boom, ook aan het Westen ofschoon onder eenigszins andere vormen eigen, de hoogere streken van deze bosschen, terwijl zelfs op Sumatra de Pinus Merkusii gevonden wordt, lid van een geslacht, dat zich in den regel slechts in het noordelijk halfrond vertoont, maar toch ook in het zuidelijk deel van dat eiland en van Borneo wordt aangetroffen. Een in het tropisch landschap geheel bijzonder schouwspel bieden de casuarinen van Java, de vroeger genoemde tjemara aan. De soort die op de kuststreken voorkomt, doet aan de Europeesche dennenboomen, die der bergen aan de noorsche sparreboomen denken. De laatsten zijn uitsluitend eigen aan de bergen van Oost-Java, te beginnen bij den Lawoe; verder oostelijk op ontwikkelen zij zich krachtiger en vormen groote bosschen, die geen ander geboomte naast zich dulden. Ofschoon de door zwammen eenigszins oranjerood gekleurde stam in den regel recht en slank oprijst is het gezicht dier boomen, met hunne schrale kronen van

ijl, naaldvormig loof minder schoon; op den bodem is weinig verscheidenheid van plantengroei; orchideeën en varens worden er zoo goed als niet aangetroffen; meerendeels is deze kaal en bedekt met afgevallen naalden. Niet weinige exemplaren zijn knoestig en gebogen, dikwijls evenzoo vertakt als onze knotwilgen. Eigenaardig is het geruisch, dat zich zelfs bij het geringste windje in die wouden doet hooren. Wegens haar ernstig karakter wordt de tjemara wel eens rondom kerkgebouwen aangeplant. De Sumatraansche casuarine schijnt daarentegen door sierlijkheid van vorm uit te munten. Ook *acacia's* komen, hetzij bij massa's vereenigd, hetzij afzonderlijk groeiend, overal voor.

Ofschoon voorzeker in vele streken van den archipel de overheerschende groene tint aan het landschap iets zeer eentonigs bijzet is echter hier en daar, vooral in bergstreken, wel degelijk afwisseling en vindt men allerlei nuances van groen, grijs en bruin, zoodat men soms aan Europeesche berglanden herinnerd wordt. En zelfs het beeld van den winter, wanneer de boomen hunne bladerlooze takken ten hemel verheffen, kan de reiziger, die Indië bezoekt, zich te midden van een tropisch klimaat voor den geest terugroepen. Immers, de bekende *djati*boomen, die in Juli hunne bladeren beginnen te verliezen, zijn gewoonlijk tot in October zonder eenig groen, dat ook op den bodem niet gevonden wordt, daar geene struiken onder hen voorttieren. Hunne dorre takken steken dan grillig tegen den warm getinten, zonnigen hemel af. Maar in October of November, als de eerste regens vallen, tooit de boom zich met sierlijk groen, weldra door bloempluimen afgewisseld, die een heerlijken geur verspreiden, en vooral in Januari en Februari het rijkst bloeien.

Na deze korte en oppervlakkige schets, die echter voldoende zal zijn om eenige der ontelbare vormen, waarin de Indische plantenwereld zich openbaart, te leeren kennen, moeten wij van dit onderwerp scheiden [1]). Onmogelijk is het toch in het aangegeven bestek zelfs maar eene bloote opsomming der bekende soorten te geven. En talrijk zijn bovendien de eilanden, wier flora wij òf slechts hoogst oppervlakkig òf in het geheel niet kennen, zoodat elke algemeene beschrijving uit den aard der zaak eene zeer gebrekkige moet wezen.

Aan de in de vorige bladzijden geschetste plantenwereld, hier

[1]) Zie verder G. J. Filet. Plantkundig woordenb. v. N.-I. Leiden, 2e druk 1888.

trotsch en indrukwekkend, elders vol van liefelijke en aanvallige natuurtafereelen, ontbreekt echter iets wat haar alleen leven en beweging kan bijzetten en zonder vermelding waarvan aan de schilderij de stoffage ontbreekt: de tallooze bewoners van bosschen en wildernissen, van moerassen en grasvelden: de *Fauna* van Indië. En ofschoon de mensch, meer misschien nog dan de planten en gewassen, de dieren des velds aan zich weet te onderwerpen, om die tot zijn nut of genoegen te doen bijdragen, en ons derhalve, als wij de Inlandsche bevolking in haar doen en laten zullen gadeslaan, ook weder de dierenwereld telkens zal moeten bezig houden, willen wij toch reeds hier eene poging aanwenden om, zij het ook maar in hoofdtrekken, enkelen der meest belangrijke diersoorten den lezer voor oogen te stellen, zooals zij zich in den wilden staat voordoen.

Niet het maagdelijke, eeuwenheugende woud trekt ons daarbij in de eerste plaats aan. Immers, niet geheel overeenkomstig de waarheid is de voorstelling, die men zich zoo vaak vormt, dat die bosschen de geliefde schuilplaats zijn der meer bekende grootere dieren, van tijgers en panters, van herten en reeën, olifanten en rhinocerossen, wilde stieren en buffels, en van zoovele anderen. Hoe dikwijls hoort men niet hen, die het geluk misten Indië te bezoeken, de meening uiten, dat men slechts de wouden behoeft te doorkruisen, om met tallooze roofdieren en allerlei soort van wild in aanraking te komen, en stellen zij zich het dicht geboomte voor als het tooneel van een levendig, vroolijk en gedruischmakend dierenleven; — terwijl juist het tegendeel het geval is. Niet dat het er geheel aan bewoners ontbreekt, of dat zelfs de hier genoemden er in het geheel niet te vinden zouden zijn, maar de dichtheid van de in en door elkander groeiende boomen, struiken en klimplanten verhinderen hen in den regel hun gewoon verblijf daar te kiezen, zoodat zij zich bij voorkeur elders ophouden. En zelfs de kolossen der Indische dierenwereld, de olifant en rhinoceros, voor wien die hinderpaal slechts een gering beletsel zou wezen, verkiezen ook andere schuilplaatsen, waar zij meer dan in de sombere, het licht niet doorlatende bosschen, die malsche grassoorten aantreffen, waaruit hun dagelijksch voedsel grootendeels bestaat. Stil en rustig is het in het woud, en hij, die de met het heerlijkste groen gedrapeerde hallen doortrekt, zou bijna kunnen wanen, de eenige

levende te zijn in de onafzienbare boomgroepen. Hoor slechts wat allen verklaren, die door langdurig verblijf met die bosschen bekend zijn. Stil en verlaten, zoo zeggen zij, is het woud, en geen zuchtje wordt er gehoord. Niets dan het trillen der paarden of andere onbedriegelijke kenteekenen verraden de nabijheid van den geweldigen tyran der wildernissen, den tijger — maar hem zelf krijgt men niet in het oog. Het gemurmel der tallooze beken, die het woud doorkruisen, vormt het eenige geluid, de eenige muziek; anders heerscht er stilte, eene eerbiedige stilte, die den reiziger onwillekeurig tot somberheid en ernst stemt. Slechts van tijd tot tijd vormt eene kolonie apen daarmede een schril contrast: al snaterende, joelende en schreeuwende bewegen zij zich over en door elkander, zich van tak tot tak slingerende, zonder zich om den verbaasden reiziger te bekommeren. Bij wijlen wordt de stilte ook verbroken door het levendig, maar eentonig getjilp en gefluit van het gevogelte, dat zich in de kruinen der boomen verbergt, en wel door pracht van vederen, maar niet door schoonheid van geluid uitmunt. Maar niet altijd heerscht die plechtige rust. Bij het invallen van den nacht verandert het tooneel plotseling. Zooals in alle landen bij den evenaar gelegen, is ook in Insulinde de overgang van dag tot nacht zeer snel, zoodat men van uit den helderen middag in 15 à 20 minuten te midden van den nacht verplaatst wordt, ofschoon deze bij maan- en sterrenlicht weder helder genoeg kan wezen. „Wanneer" zoo lezen wij van Borneo's bosschen „het daglicht begint „te tanen, vervult een vreemd nachtelijk koor de lucht, dat zonder „ophouden tot den morgen voortduurt. De zangers van dit koor der „kinderen van het duister zijn zeer talrijk, en aan ieder is zijne „bijzondere rol toegewezen. Een onderaardsche tor opent het concert „van uit den donkeren schoot der aarde en maakt een luid, aanhoudend „zingend geraas, dat door de kronkelingen van het hol in een zacht „gegons verkeert. De kikkers volgen dezen muzikalen voorganger op „den voet, en doen de poelen weergalmen van hun krassend geluid. „De klagelijke, eentonige noten van den geitenmelker" — een soort van zwaluw — „bij tusschenpoozen gëuit, weerklinken op somberen „toon. De krekels, nog niet vermoeid van hun lang dagwerk, doen „hun luid lied aanhoudend hooren; de sprinkhanen, langbeenige „koristen, tjilpen uit alle macht daar tusschen op de hun eigene „vroolijke wijs. Een aanhoudende, eentonig kermende kreet, door

„een onbekenden zanger gëuit, laat zich den ganschen nacht door „vernemen. Nu hoort gij het afgebroken, fluitend en klepperend „geluid van een reusachtigen sabelsprinkhaan, dan een hel en „zilverachtig gepiep, dan weer een zacht liefelijk gefluit, een oogenblik „later een schor gekwaak, een scherpen gil of een zacht gorgelend „keelgeluid. Er is geen ophouden, geen rust, geen tijd tot ademhalen; „steeds gaat het geluid zijn gang, nu klimmend, dan dalend en „wegstervend, dan met vernieuwde kracht losbarstend." En ook van Java's bosschen, ons het meest bekend, heet het, dat er des avonds meer leven en beweging bespeurd wordt dan des daags.

In geenen deele is dus het woud zoo uitgestorven en onbewoond, als een tocht op den middag ons zou doen vermoeden. Insecten en andere ongewervelde dieren zijn daar bij myriaden te vinden, en maken de wanhoop uit van ieder, die voor het eerst met hen kennis moet maken. Niet het minst zijn daaronder bekend de waarlijk niet weinig te vreezen *muskieten*, die, meestal in lage vochtige streken zich ophoudende, op het bloed van den Europeaan, vooral den nieuwaangekomene, azen, en hem overal vervolgen, zoodat hij 's nachts hen alleen kan afweren door zorgvuldig het daarvoor bestemde gordijn achter zich toe te trekken, wanneer hij zich ter ruste begeeft, na goed te hebben onderzocht of geen enkele muskiet zich meer in zijne slaapplaats bevindt. Want wee hem, indien hij daarin niet zorgvuldig genoeg te werk is gegaan! Eén enkele niet verdreven muskiet is voldoende om zijne geheele nachtrust te bederven. Maar nog erger is de ongelukkige er aan toe, die te midden van de bosschen overnachtende, niet in staat is om door het aanleggen van vuren zich die kwelgeesten van den hals te houden, en zich nu als een weerloos slachtoffer geduldig aan hunne steken moet blootstellen. Menig soldaat, door pijn radeloos geworden, verkoos liever zich door den koelen stroom te laten medesleepen, dan langer zulke martelingen te verduren. En niet alleen 's nachts, maar ook des daags kan men die plaag niet altijd ontgaan; immers ook bij dag stekende muskieten worden hier en daar aangetroffen. De bekende reiziger Jagor beweert echter, dat een mengsel van insectenpoeder (Pyrethrum roseum) met alcohol en water, tegen muskieten en zelfs tegen mieren voldoende beschermt.

Talrijk zijn de kwellingen, waaraan de reiziger in de wouden is blootgesteld. *Bloedzuigers*, waaronder zoogenaamde springers, die

de struiken en planten langs het pad garneeren, en zich aan hem vasthechten, waar zij hem grijpen kunnen, en den weg weten te vinden naar beenen, voeten of andere lichaamsdeelen; *scorpioenen*, onder welke soorten voorkomen wier steek, dien zij met een stekel aan het einde van den staart toebrengen, zeer giftig is, en *duizendpooten*, beiden meer gevreesd dan wel gevaarlijk, daar zij slechts ter zelfverdediging van hunne wapenen gebruik maken, en een legio andere diertjes storen zijne rust. *Spinnen*, soms van geweldige grootte, zoodat ze zelfs kleine vogels tot hare slachtoffers kunnen maken, boezemen velen afkeer, anderen bewondering in, maar zijn voor den vreedzamen beschouwer zonder gevaar. Niet minder afgrijzen verwekken de *kakkerlakken*, die overal voorkomen, en reeds algemeen in het Westen bekend beginnen te raken. Al wat hout is met vernietiging bedreigende, leggen de zoogenaamde *witte mieren* of *termieten* onmerkbaar hare, soms den omvang van een vinger bereikende gangen aan, terwijl zij, de oppervlakte sparende, binnen korten tijd een van hout opgetrokken woning zoo weten te doorgraven, dat, ofschoon deze uiterlijk nog geheel ongeschonden schijnt, er slechts een eenigszins zware stoot noodig is, om het geheel als vermolmd ineen te doen zinken. Slechts het hout van den tembesoe-boom, en enkele andere houtsoorten, die een aromatischen geur verspreiden, laten zij onaangetast.

Talrijk zijn de insecten, die den landbouw met verderf bedreigen, zooals de *sprinkhaan* en ook de *walang sangit*, die bij duizenden op de velden neerstrijken en de rijst bederven door de halmen uit te zuigen. Doch ook enkelen komen er onder hen voor die, zooals de *bijen*, voor den mensch van groot nut zijn. Meer in het bijzonder trekt onze aandacht de tallooze menigte vlinders, die met kleuren prijken, waarvoor elke beschrijving onvoldoende is, en bij wie het schijnt, alsof de natuur het prachtigste en schitterendste te zamen heeft willen voegen, wat de stoutste verbeelding zich slechts flauw kan voorstellen. Vooral is de Moluksche archipel rijk aan met de schoonste verven uitgedoste vlinders. De kolossale vogelvleugelige vlinders, zegt Wallace, bereiken hier het toppunt van grootte en schoonheid, en vele anderen prijken met niet minder luister. Er is misschien in de wereld geen tweede eiland als Amboina, waar betrekkelijk zoovele schitterende insecten gevonden worden. Maar ook Sumatra vertoont tal van schoone vlinders, waaronder wij alleen

den *Papilio trogon* noemen, die door zijne prachtige, met den vogel *Trogon resplendens* overeenkomende kleuren, wel eene der eerste plaatsen onder de vlinders inneemt, ofschoon de *Ornithoptera croesus* der Molukken hem nog in schitterende kleuren overtreft. Merkwaardig zijn ook de vlinders van Celebes, die door hunne gekromde of aan het achtereinde gebogene en soms puntige voorvleugels zich van alle gelijksoortige in de overige wereld onderscheiden, hetgeen Wallace meent te moeten toeschrijven aan de noodzakelijkheid om door eene snelle vlucht beter weerstand te kunnen bieden aan de werking der sterke zeewinden. Eigenaardig is ook de *Kallima paralekta* op Java, Borneo en Sumatra voorkomende, die door zijne schitterende kleuren in de vlucht zeer de aandacht trekt, maar, zoodra hij zich rustig met toegeslagene vleugels nederzet, zulk eene treffende overeenkomst met een dor blad, aan een takje bevestigd, aanbiedt, dat het oog er zich nog door laat bedriegen, als het onmiddellijk op den vlinder gericht is. De zoogenaamde *wandelende bladen* vertoonen een gelijksoortig verschijnsel. Door hunnen vorm en zacht-groene kleur zijn zij ternauwernood van bladeren te onderscheiden, en eerst wanneer zij zich bewegen en de vlucht nemen, bemerkt men, dat men met een levend wezen te doen had. De *Phasma's*, ook wel *wandelende takken* genoemd, gelijken door hun grauwachtig groen, cylindrisch en vleugelloos lichaam op een afgevallen takje, vooral wanneer zij eenig gevaar vreezen, daar zij dan als levenloos onbewegelijk blijven liggen.

Tusschen de ruigte, die den bodem in de wouden bedekt, of ineengerold om de takken der boomen, huizen andere dieren, die, hoewel minder lastig dan velen der vroeger genoemden, voor een deel veel gevaarlijker zijn, de *slangen*, die bij menigte in Indië worden gevonden, en soms door haar vergif, soms door hare verbazende grootte door den mensch gevreesd worden. Van de eersten noemen wij de *oelar-tanah* van Java, een soort van adder, bruingeel van kleur en met groote bruine ruitvlekken versierd; de *oelar balang* (*Bungarus annularis*) zeer kwaadaardig, als zij getergd wordt, en wel te onderscheiden van het kleine, bewegelijke slangetje (*Typhlops nigro-albus*), dat op Sumatra ook *oelar balang* (bonte slang) genoemd wordt, doch onschadelijk is; en de trage *brilslang* of *cobra di capello* (*Naja tripudians*), die 5 à 6, soms 10 voet lang wordt. Hare voorste ribben zijn niet naar beneden

omgebogen, zoodat zij den hals schijfvormig kan uitzetten, terwijl zich bij jonge dieren twee oogvormige, door eene streep verbonden vlekken vertoonen, die aan een bril doen denken. Wegens den lepelvormig uitgerekten hals noemen de Inlanders haar wel lepelslang; soms ook varkensslang, naar den zwartachtig blauwen tint, dien zij op lateren leeftijd aanneemt, en die op de kleur van het Chineesche varken gelijkt. Overdag is deze slang zelden te zien; 's avonds laat en in den vroegen morgen begeeft zij zich op weg en is dan in de duisternis dubbel gevaarlijk, daar zij voor den mensch niet uitwijkt, maar onbeweeglijk blijft liggen. Gelukkig dat zij ongetergd niemand zal aanvallen; is dit wel het geval, dan richt zij zich bijna recht op, zet den hals breed uit, en werpt haar speeksel op verscheidene voeten afstands naar den vijand, die echter in den regel nog tijd genoeg heeft haar met een welgemikten slag te dooden. Bedenkelijker is eene ontmoeting met de grauwbruine *hoedslang* (*Ophiophagus elaps*) de gevaarlijkste en vlugste van alle giftslangen van Sumatra en Borneo, die soms 12 voet lang wordt, met ongeloofelijke snelheid zich beweegt, en haar naam ontvangen heeft naar de op een hoed gelijkende verbreeding van haar halsschild, die zij vertoont als zij in woede geraakt. Niet minder gevaarlijk zijn de *adders* die in vele soorten voorkomen, en de *zeeslangen* die, zoo lang zij zich in het water bevinden, zeer te vreezen zijn, maar op het land zich minder goed weten te redden. Onder de grootere, doch niet giftige slangen munt vooral de *Python* of *oeler sawa* uit, die met de *Boa* veel overeenkomst heeft, soms 20—27 voet lang wordt, en in staat is een hert in hare kronkelingen dood te drukken. De bewering, dat zij grootere dieren en menschen inslikt, schijnt tot de fabelen te behooren; zij is vooral gevaarlijk voor de hoenderhokken, voor ratten en vogels, en houdt zich bij voorkeur in ravijnen en holen of in de bosschen op en geenszins in de sawahs of moerassige plaatsen. Eene groote menigte voor den mensch onschadelijke slangen komen in bosschen en grasvelden, tuinen en erven voor. Sommigen en met name de met prachtigen metaalglans schitterende *boomslangen* worden wel eens tot vermaak van den mensch aangewend; toch zijn zij niet allen geheel onschadelijk, zooals de *oelar tiong*, die zich ook zeer goed in het water weet te bewegen. Van de vergiftige slangen kan in het algemeen gezegd worden, dat zij minder gevaarlijk zijn dan men uit

allerlei verhalen zou opmaken, daar zij nooit de aanvallende partij zijn, maar van hare natuurlijke wapenen slechts ter verdediging gebruik maken. Bovendien ziet men ze slechts zelden; menig reiziger merkt niet veel meer van haar, dan de golvende beweging in het mos en de bladeren langs den weg, en wordt dikwijls op de tegenwoordigheid van eene slang alleen opmerkzaam gemaakt door de vrees, die de paarden voor zulk een dier aan den dag leggen. Gering is het aantal menschen, dat door hare beten het leven verliest. Volgens het laatste regeeringsverslag bedroeg dit over 1890 voor geheel Nederlandsch Indië, met uitzondering van Billiton niet meer dan 20 personen, terwijl Dr. Hagen ons mededeelt dat hij in zijn negenjarige praktijk op de oostkust van Sumatra slechts twee gevallen van slangenbeet heeft behandeld. Volgens den zendeling Kreemer echter was er onder de Javanen, die hij kende, bijna geen enkele die niet één of meermalen door slangen gebeten was.

Geheel onschadelijk, ofschoon zijn naam het tegendeel zou doen vermoeden, is de zoogenaamde *draak*: eene soort van vliegende hagedis, die wel geen vleugels bezit, maar gebruik maakt van een natuurlijk valscherm, dat zich door eene uitbreiding van de huid langs de ribben vormt, om op korte afstanden van den eenen boom naar den anderen zich te begeven. Andere hagedissen zijn de bekende *gekko's*, waaronder de overigens volkomen onschadelijke *tokei* door zijn eentonig geroep, dat telkens met lange tusschenpoozen herhaald wordt, een hoogst vervelend gezelschap uitmaakt, en de *tjitjak*, die een vlug en bevallig beestje is, en, evenals de eerstgenoemde, zelfs langs eene zoldering zich kan bewegen met de pooten daaraan als het ware zich vastzuigende. Naar men beweert, zou hem dit tegen een met doek overspannen zolder niet mogelijk zijn. Soms valt hij wel naar beneden en breekt dan zijn staart, maar deze groeit spoedig weder aan, zonder dat het tijdelijk gemis den tjitjak eenig bezwaar schijnt te veroorzaken. De algemeen voorkomende *kameleon* (*Calotus cristatellus*) is een nijdig diertje, dat zijne schoone grasgroene kleur in een oogenblik in een vuil bruinen tint kan veranderen en dit vooral doet, als hij getergd wordt, ook zelfs dan, wanneer hij te midden van groen gebladerte zich bevindt, zoodat de kleursverandering dan althans niet dienen kan om hem aan dreigend gevaar te onttrekken. Grootere hagedissen komen ook in moerassen en waterpoelen voor, zooals de bekende hoenderdieven, de *beawak*

(*Varanus salvator*) en de *minjawak* (*Varanus bivittatus*). Beiden worden soms 6 à 8 voet lang, en hebben een wit en smakelijk vleesch, dat Inlanders zoowel als Chineezen gaarne eten. Ten onrechte zijn zij wel eens „leguaan" genoemd, een naam die aan eene andere familie van hagedissen, in Amerika levend, toekomt.

De hagedissen spelen een groote rol in het volksgeloof der Polynesische volken. Ook de zoo gevreesde *krokodil*, die door zijne geweldige vraatzucht bekend is, en overal in Indië voorkomt, wordt op vele eilanden door de Inlanders met zekere vereering beschouwd, daar zij gelooven, dat de zielen hunner voorouders in deze dieren zijn overgegaan of dat zij zelven van deze dieren afstammen. Zij laten hen dan ook ongemoeid, totdat de een of andere krokodil „schuld op zich heeft geladen", d. w. z. een mensch heeft gedood. Dan is alles in rep en roer om het dier aftemaken, en dit wel als uiting van het wraakrecht, dat den dood van den moordenaar eischt tot zoen voor den gedoode. Merkwaardig is het, dat terwijl jaarlijks een groot aantal slachtoffers ter prooi aan de krokodillen valt, en zelfs Maleiers uit hunne lage bootjes door hen worden weggesleept, toch tal van Inlanders zich dagelijks ongestraft te water begeven op plaatsen, waar het van krokodillen wemelt, ja dat zelfs kinderen met hen spelen. Op sommige plaatsen, b. v. op Soemba en in de nabijheid van Makassar worden menschen gevonden, die beweren de krokodillen door hunne bezweringen onschadelijk te kunnen maken; volgens getuigenis van Arabische zeereizigers waren dergelijke bezweringen reeds 1000 jaar geleden op Sumatra in zwang. Niet weinig personen vallen als slachtoffers der krokodillen; volgens de laatste regeeringsberichten bedroeg dat getal in 1890, 186. Vroeger loofde het gouvernement premiën uit voor het dooden dezer dieren en het aanbrengen hunner eieren; daar het echter bleek, dat dit aanleiding gaf tot het kunstmatig aankweeken van krokodillen en de Inlanders weinig jacht op hunne „familie" wilden maken, is deze bepaling in 1874 ingetrokken. De soort, die het meest in Indië wordt gevonden, is met den Nijlkrokodil ten nauwste verwant; in de binnenlanden van Borneo komt eene soort voor, die zeer tot den Ganges-Gaviaal nadert. De naam alligator en kaaiman, (Portug. caimao) wel eens aan de Indische krokodillen gegeven, is geheel misplaatst; belachelijk is het vooral wanneer, zooals wel eens gedaan wordt, van „kaailieden" wordt gesproken.

De rijke klasse der vogels trekt thans onze aandacht, ofschoon wij ons, bij den overstelpenden rijkdom van dit onderwerp, tot de vermelding van slechts enkelen moeten bepalen, die door pracht van kleur en schitterenden vederdos bijzonder in het oog vallen. Hierdoor toch onderscheiden zich de gevederde bewoners der bosschen in Indië van de Westersche vogels, dat zij meer door uiterlijk schoon, dan door muzikaal talent uitblinken, want slechts weinige woudzangers worden onder hen aangetroffen. Toch mist Insulinde niet geheel en al een gevederd zangerkoor, en verhaalt Mr. D. Koorders ons zelfs, dat hij op eene reis in de Preanger genoot van het liefelijke gekweel der tallooze zangvogels, dat zich van uit het geboomte langs het pad deed hooren. Hij voegt er zelfs, misschien niet zonder eenige overdrijving, bij: „Ik wou, dat de voortplanters van de traditioneele leugen: „Java heeft mooie vogels, maar ze zingen niet" bij me geweest waren, ze zouden voor altijd ophouden die infame leugen te debiteeren." Wel worden vooral in hoogere streken, waar onder anderen de *manoek kaso* (*Muscicapa cantatrix*) zijn liefelijk gezang aanheft, eenige zangvogels aangetroffen, en vindt men ook in de kustlanden, o. a. te Deli zelfs in de buurt van woonplaatsen den met een luide en ongemeen welklinkende stem begaafden *Copsychus musicus*, maar in den regel bestaat het eenig geluid der Indische vogels in een scherp, krassend of gillend gefluit of een klagend eentonig getjilp.

Onovertroffen in schoonheid en schitterende met de helderste kleurenpracht, die de natuur tot hare beschikking heeft, staat de *paradijs-vogel* voorzeker bovenaan. Het is vooral op Nieuw-Guinea en omliggende eilanden en op de Aroe-eilanden dat de meeste en schoonste soorten worden aangetroffen: in de Molukken werd tot nog toe slechts één soort (*Semioptera wallacei*) gevonden, die onder anderen gekenmerkt is door een paar lange smalle, witte vederen, welke tusschen de andere vleugelvederen te voorschijn komen. Door tal van beschrijvingen, o. a. die van Wallace, en door de Musea zijn deze pronkjuweelen van het Oosten ook hier te lande voldoende bekend, zoodat eene beschrijving, die slechts een enkele der vele vormen, en dat nog maar zeer gebrekkig, zou kunnen teruggeven, overbodig gerekend mag worden. Het zijn echter alleen de mannelijke exemplaren, die met prachtige vederen prijken. De wijfjes zijn zonder schitterenden kleurentooi, en met stemmige en

donkere vederen bekleed, zooals ook de mannetjes in hunne eerste jeugd. In den paartijd houden zij hunne sakalei of danspartijen, waarbij zich van twaalf tot twintig mannetjes in den bontsten vederdos op een daartoe geschikten boom verzamelen, en hunne pracht in het volle licht laten uitkomen. Zij lichten dan hunne vleugels op, strekken de halzen uit, en zetten hunne schitterende pluimen overeind, terwijl zij die gedurig in golvende beweging houden. Van tijd tot tijd vliegen zij daarbij van den eenen tak naar den anderen over, terwijl de vleugels schier loodrecht op den rug omhoog staan, de kop neêrgebogen en uitgestrekt is, en de lange pluimen opgeheven en uitgespreid zijn, zoodat zij twee prachtige gouden waaiers vormen, aan het ondereinde rood gestreept, en aan het boveneinde wegsmeltende in de bleekbruine tint der fijn verdeelde en zachtkens wuivende punten. Vreemde verhalen waren vroeger over deze vogels in omloop. Zij waren in Europa alleen bekend door huiden, ontdaan van pooten en vleugels, zoodat de Nederlandsche reiziger van Linschoten (1596) van hen bericht: „deese vogelen en werden nimmer meer levendigh gesien, dan dood „sijnde vallen op die eilanden (de Molukken). Vlieghen soo men „segt jeghens die son aan, ende houden haer altoos in de locht, „sonder op d'aerde te komen, want en hebben gheen voeten noch „vlueghelen." Pigafetta, die Magelhan (1521) op zijne tochten vergezelde, spreekt echter reeds van de pooten „ter lengte van een schrijfpen", maar deze bewering werd door anderen bestreden, die stijf en strak het ontbreken der pooten volhielden.

Ons bestek laat niet toe dat wij ons langer met de paradijsvogels bezig houden, ofschoon wij zeker nog geruimen tijd bij die prachtige dieren zouden kunnen vertoeven, met wie geen andere boschbewoners te vergelijken zijn, zelfs niet de toch zoo bevallige en schoone *honigvogeltjes*, die de Amerikaansche Kolibri's in Indië vervangen, en even als dezen door hunne kleine gestalte en den schoonen metaalachtigen glans hunner vederen hooge bewondering waardig zijn. Van de *papegaaien* komen de schoonste soorten (waaronder de zoo fraaie *parkieten* genoemd moeten worden) vooral in het oosten van den archipel voor, terwijl het westelijk gedeelte bepaaldelijk arm aan deze vogels genoemd kan worden. Wij noemen uit deze met allerlei kleuren schitterende, maar ook zoo bekende vogels alleen den vorst der papegaaien *kastoeri rajah*, (*Eclectus*

polychlorus) die, ofschoon tot de kleinere soorten behoorende, toch door de pracht zijner vederen onwederstaanbaar boeit. Door zijnen rooden kop, nek en onderlijf, donkergroene vleugels en helderblauwen rug, die onmerkbaar in eenen langen, donkerblauw gekleurden staart uitloopt, kan hij de eerste onder zijne gelijken genoemd worden. Een prachtig gezicht leveren de karmozijnroode *lori's* op, vooral wanneer zij zich in groote menigte op een boom nederzetten en den beschouwer in den waan brengen, dat deze met een ontelbare menigte roode trossen behangen is. Zij komen alleen in de Molukken en op Nieuw-Guinea voor, waar ook de *kaketoe's* in menigte worden aangetroffen, zoowel de soort, die met helderwitte pluimen prijkt, als de minder algemeene zwarte kaketoe. Minder bekend in Europa dan deze vogels, die zoowel de openbare diergaarden, als de salons van menig partikulier versieren, zijn de *ijsvogels*, die toch even goed als de papegaaien onze aandacht en bewondering verdienen, maar het vermogen missen om de menschelijke stem na te bootsen. Van de schoongekleurde vogels noemen wij nog het geslacht der *Pitta's*, — eene soort van lijster — die in tal van soorten voorkomen, waarvan de een al schittender is getooid dan de andere. Onder dezen munt bijzonder eene soort uit, die Wallace veelvuldig op Lombok zag en dus beschrijft: „Zij heeft een met zacht weelderig groen bedekt bovenlijf, gitzwarten kop met blauwe en bruine streep over beide oogen, terwijl aan de basis van den staart en over de schouders banden van helder zilverachtig blauw loopen, en het onderlijf met een fijne lederkleur prijkt, waartusschen een streep loopt van prachtig karmijn, op den buik met zwart omzoomd." — Bekend zijn de aardige *wevervogeltjes* en de plompe grijsachtige *gelatiks* of *rijstvogels*, die in onze kamers soms als sieraad worden gehouden, maar in Indië niet meer dan bij ons de musschen geacht worden, en een ware plaag voor den landbouwer zijn. Fraaie *duiven*, met allerlei gevederte pronkende, komen, evenals zoovele andere vogels, die wij in het Westen kennen, zooals *kraaien*, *wielewalen*, *koekoeken* enz. in menigte in de bosschen van Indië voor, en staan zelfs bij vele Inlanders bijzonder hoog in gunst, zoodat zij in gevangen staat met groote zorg door hen worden verpleegd. Ook vindt men in de wouden den vermoedelijken stamvader onzer hoenderen, den *gewonen boschhaan*, die slechts een gering verschil met den gewonen vechthaan vertoont,

waartegen de zeldzame *groene boschhaan* fraai afsteekt door zijne bronskleurige vederen en violet-purperen kam, welke naar beneden in groen overgaat, en door zijne haarkwast onder aan den strot, die in drie vlokken helder rood, geel en blauw is gekleurd. Ook de *pauw*, die zoovelen onzer tuinen siert, komt in het wild in de bosschen voor; ofschoon tot eene andere soort behoorende dan die, welke men vaak op onze buitens aantreft en die uit Hindostan afkomstig is, is hij niet minder fraai dan deze. Ons niet minder gemeenzaam bekend is de aardige *tjiong* of *beo*, een vogel die bijzonder goed kan worden afgericht, zoodat men hem zonder veel moeite kan leeren spreken, lachen, hoesten en niezen, en die zeer gevoelig voor muziek schijnt te zijn. Hij is een fraaie vogel, zwart van kleur, met een donkerblauwen glans overtogen, de vleugels met witte strepen afgezet, en de pooten, halskraag en kringen om de oogen helder geel gekleurd. Een geheel bijzonder uiterlijk heeft de *jaarvogel*, die vooral de aandacht trekt door den vorm van zijn grooten snavel. Op het bovenste gedeelte bevindt zich een uitwas, die eenigszins den vorm aanneemt van een halve maan, en ofschoon bij de geboorte van het dier zeer klein, zich naar men zegt jaarlijks met één kring vermeerdert en dus als het ware de geboorte-akte van den vogel is. Zij zijn bijzonder schuw, moeilijk te genaken en komen gewoonlijk bij paren voor. Van enkele soorten dezer vogels is het boven twijfel verheven, dat het mannetje zijn wijfje in de boomholten, waarin zij zit te broeien, letterlijk inmetselt, slechts eene kleine opening overlatende, waardoor hij haar het noodige voedsel aanbrengt. De *salanganen*, eene bijzondere soort van zwaluwen, bouwen hunne nesten van eene gomachtige stof, die zij door speekselklieren afscheiden; die nesten vormen eene zeer gezochte lekkernij voor de Chineezen.

Bijzonder merkwaardig zijn een tweetal vogels, die door de wijze, waarop zij voor hunne eieren zorgen, eene nauwe verwantschap verraden. Het zijn de *Maleo* van Celebes en de *Megapodii* of *hoopenvormers* van de Molukken, Nieuw-Guinea en Australië. De eerstgenoemden, sierlijk van uiterlijk, zwart en wit van vederen met gehelmden kop en fier omhoog geheven staart, leggen hunne eieren in het heete zand, meestal aan het strand van de zee, waarheen zij zich begeven in de maanden dat er weinig regen valt. Met behulp van het mannetje krabt het wijfje zoolang het zand op, totdat er

gaten ter grootte van drie of vier voet gevormd zijn, waarin zij een ei legt, dat zij weder met eenig zand bedekt. Dit herhaalt zij 6 à 8maal op dezelfde plaats, en ook andere wijfjes komen daar en leggen er hare eieren, zoodat er soms eieren van wel een dozijn vogels bij elkander worden gevonden. Nadat de eieren in het zand begraven zijn, ziet de moeder er niet meer naar om, maar laat het heete, door de zon verwarmde zand verder de eieren uitbroeien. De jongen schijnen bijna onmiddellijk, nadat zij uit het ei zijn gekomen, voor zich zelven te kunnen zorgen. De roetkleurige loophoenders daarentegen, ofschoon zij evenmin als de maleo's voor het uitbroeien hunner steenroode eieren zorgen, leggen die in groote hoopen vuilnis, uit takjes, bladeren, zeewier enz. bestaande, dat zij daartoe te zamen werpen, totdat het eene hoogte van 6 à 8 en een breedte van 20 à 30 voeten bereikt heeft. De gisting dier plantaardige stoffen verwekt eene hitte, voldoende om de eieren uit te broeien. Deze vogels onderscheiden zich van de maleo's ook door hunne groote pooten met lange en sterk gebogen klauwen, waardoor zij in staat zijn een massa dier stoffen te grijpen en achteruit te werpen, totdat zij den voldoenden omvang hebben bereikt. Ofschoon er in den Indischen archipel geene struisvogels voorkomen, vindt men toch in het oostelijke gedeelte eene daarmede verwante familie, den *Casuaris*, die ook in Australië wordt gevonden. Met zwarte, grove en harige vederen bekleed, is deze vogel geheel van vleugelen verstoken, daar deze vervangen zijn door hoornachtige, zwarte doorns, die eenigszins op pennen van het stekelvarken gelijken. Ten einde dit vluchtig overzicht der bontgekleurde woudbewoners waardig te besluiten, vermelden wij nog de *trogon's*, wier schitterend roode kleur in de duistere bosschen den reiziger doet wanen, een groote bloem te zien, en ten slotte een der prachtigste vogels van Insulinde: den *argusfazant.* Zijne schoone, donkerbruine vederen, afwisselend met lichte en donkere strepen en vlekjes versierd, zijn over de geheele lengte der slagvederen met grootere vlekken, in den vorm van pauwenoogen bedekt, die eenigszins den tint van oud brons hebben, en aan het tooisel van den pauw doen denken. Eene staart, die minstens vijf voet lang wordt, zet den vogel eene bijzondere bevalligheid bij. Even als de paradijsvogels hebben ook de argusfazanten de gewoonte op bepaalde tijden bij elkander te komen, om te spelen en met hunne vederen te pronken.

Munten de bovengenoemde vogels bijzonder door schoonheid en rijkdom van kleur uit, talrijk zijn ook de vogels, die door den mensch tot bepaalde doeleinden worden aangewend, hetzij om als voedsel te dienen, zooals *hoenders*, *patrijzen* en enkele anderen, hetzij om tot vermaak te strekken, zooals de verschillende vogels tot het bestrijden van elkander afgericht, de tortelduiven en meer anderen. Maar over hen, en over vele andere vogels, wien het bijgeloof van den Inlander eene bijzondere beteekenis heeft toegekend, kan beter worden gehandeld bij het overzicht van de zeden en gewoonten van den Inlander. Eveneens over de verschillende visschen, die de wateren van Insulinde bewonen, en over de dieren, die op den bodem der zee worden gevonden. Talrijk toch zijn de wijzen, waarop de Inlander zich van hen meester weet te maken, om òf zich daarmede te voeden, òf hen als een uitgelezen gerecht op de tafel der Europeanen te brengen. Zij kunnen niet gezegd worden tot het karakter van het Indische landschap bij te dragen, al is het dat zij in onnavolgbare kleurenpracht den bodem der zee en der diepe stroomen versieren, en vooral te midden der prachtige koraalriffen den reiziger door hunne snelle en bevallige bewegingen uren lang onwederstaanbaar kunnen boeien. — Kalm en rustig, maar niet minder in zuivere kleurenpracht uitmuntende, bedekken tallooze weekdieren het strand der zee, of worden op den bodem van menige zachtkens voortvloeiende beek aangetroffen. Dienen enkelen hunner, zooals de *oester* (eene andere soort als die welke aan onze stranden voorkomt) en de *kokhaan* tot eene niet te versmaden spijs, anderen boezemen ons meer belang in door den prachtigen gloed, die over hunne woningen verspreid ligt, en die de Oost-Indische schelpen vroeger tot een der meest gezochte sieraden onzer huiskamers maakte. Vooral bieden de stranden der Moluksche eilanden eenen grooten overvloed van schoongekleurde schelpen aan, die door den beroemden natuuronderzoeker Rumphius in zijne „Amboinsche Rariteitkamer" (1705) met groote nauwkeurigheid beschreven en afgebeeld zijn. Den Amerikaanschen Hoogleeraar Bickmore is het vijf-en-twintig jaar geleden nog gelukt, om in korten tijd eene volledige verzameling van de door Rumphius beschreven soorten bij elkander te krijgen. Wij kunnen hier slechts bij enkelen stilstaan, en wel in de eerste plaats bij den bekenden *parelmossel*, die op verschillende plaatsen van den Indischen archipel voorkomt,

ofschoon slechts hier en daar de parelvisscherij op groote schaal wordt gedreven, vooral bij de Aroe-eilanden en in de Timor-zee. Engelschen, Amerikanen en Duitschers zijn bij de parelvisscherij in die zee betrokken; vroeger huurden zij Inlanders van de Aroe- en Savoe-eilanden, doch thans schijnen zij ook Arabieren uit de Perzische golf te gebruiken, die langer onder water kunnen blijven. De duikers, die dit beroep uitoefenen, schijnen de talrijke haaien, die deze wateren onveilig maken, niet te vreezen. Langs de oostkust van Celebes, van Halmaheira en Batjan en de noord- en westkust van Nieuw-Guinea zijn banken, die aan de Sultans van Ternate, Tidore en Batjan behooren. De Sultan van Batjan stond ze aan de Batjan-Maatschappij af. In vroegeren tijd waren parelbanken bij Sumatra en Java bekend; zoo werd er zelfs omtrent 1670 eene geregelde pareloester-vangst te Batavia gedreven en vormden er de duikers, evenals nu nog op Ceylon, een bijzonder gild. Thans wordt er niet meer naar parelen gevischt; alleen de bewoners van de zoogenaamde Kinderzee (Segara anakan) verkrijgen uit een schelp *Simping* geheeten, zeer kleine parelen. — De *reuzenschelp* is, zooals de naam reeds aanduidt, de grootste onder de schelpdieren en bereikt meermalen een doorsnede van twee voet, zoodat zijne schelpen soms voor waterbekkens, en zelfs voor wijwatervaten worden aangewend, die o. a. in St. Sulpice te Parijs worden gevonden. De schelp is zoo scherp, dat het dier soms een ankertouw doorsnijdt; de vangst geschiedt dan ook met groote omzichtigheid en wanneer het dier is opgeheschen, steekt men een mes tusschen de opening van de schelp en brengt dit zachtjes aan naar de sluitspier. Is deze eenmaal doorgesneden, dan kan het dier de schelp niet meer sluiten en wordt dan gemakkelijk verwijderd.

Onder de hoorns noemen wij den *Nautilus*. Van zijne schaal, die uitwendig dof wit gekleurd is, met bruine strepen overtrokken, maar die van binnen als paarlemoer schittert, worden door den Inlander allerlei voorwerpen vervaardigd, zooals lepels en drinkvaten, die zeer goed gebruikt kunnen worden, mits men er acht op geve, dat zij ongeschonden zijn, daar velen dier schelpen door een slak doorboord worden, die in de harde schaal kleine gaatjes maakt. Andere soorten van schelpen en hoorns worden bij duizenden op het strand gevonden, in allerlei kleur en gedaante, waarvan zelfs de enkele opsomming de grenzen van dit werk zou overschrijden.

Groot nadeel veroorzaakt de bekende *paalworm*, dien men den termiet van de zee zou kunnen noemen, daar hij in het hout leeft, dit in alle richtingen doorboort, en zoodoende in korten tijd de sterkste zeeweringen onbruikbaar kan maken.

De banken en riffen langs de kust zijn bezet met *zeebeurzen*, meer onder den naam van *tripang* bekend, in vorm eenigszins te vergelijken met eenen met punten bezetten komkommer, witachtig bruin van kleur. Naar hen wordt, zooals later uitvoeriger zal worden verhaald, op groote schaal gevischt. Op den zeebodem, door de onvermoeide werkzame *koraaldiertjes* en *polypen* aanhoudend opgebouwd, liggen voorts de blauwe en gestreepte *zeesterren* en de *zeeëgels*, wier doornen den argeloozen bader niet ongevaarlijke wonden kunnen toebrengen. De *inktvisch* biedt een zeer merkwaardig voorbeeld aan van nabootsing van de plaats, waar hij zich bevindt. Met zijne lange armen, die met zuigschijven bezet zijn, beweegt hij zich snel over den zeebodem; bemerkt hij een vijand, dan verbleekt hij en schijnt als het ware wegtesmelten, en neemt de kleuren van de omgeving aan. Raakt men hem dan aan dan begint een levendig kleurenspel, donkere en lichte kleurgolven schieten over de oppervlakte van lichaam en armen, totdat op eens een zwarte inktstroom zich uit de trechteropening in den mantel van het dier ontlast en het omringende water geheel ondoorzichtig maakt, waardoor het dikwijls aan zijnen vervolger weet te ontkomen.

De *schildpad*, die zoowel in en aan de zee, als in zoetwater voorkomt, levert in zijn schaal een gewild handelsartikel, het beroemde karet, maar is tevens door de fijnheid van zijn vleesch bij onze gastronomen met roem bekend. Het is alleen de zeeschildpad, die beiden oplevert; ook van eene enkele soort van rivierschildpad, de *kora-kora*, wordt eetbaar vleesch verkregen, dat echter bij de Europeanen minder in trek schijnt te zijn. Maar niet enkel de mensch is op het vleesch van den schildpad belust. Ook de wilde honden, die op Java in menigte voorkomen, trachten hunnen honger daarmede te stillen. Schoon beschrijft Junghuhn eenen dergelijken rooftocht. „Toen ik," zoo verhaalt hij, „uit het kustwoud trad en over het „breede zandstrand zag, waande ik een slagveld voor mij te zien. „Honderden geraamten van ontzaglijk groote schildpadden, waarvan „sommigen 5 voet lang, 3 voet breed en hoog waren, werden allerwege „op het strand verstrooid gevonden. Sommigen bestonden uit niets

„anders dan uit gladde beenderen, in anderen waren nog gedeelten „der ingewanden aanwezig, ja er werden er gevonden, die versch „waren, en nog bloedden. Allen lagen zij op den rug gekeerd. Hoog „in de lucht vloog eene menigte roofvogels in kringen rond. Op „deze plaats is het, dat de schildpadden op hunnen nachtelijken „tocht van den zoom der zee tot aan de duinen (werwaarts zij zich „begeven om hunne eieren te leggen, die zij soms bij honderden „in eene holte verbergen en daarna met zand bedekken) en van daar „terug naar zee door wilde honden worden aangevallen. Deze ver„schijnen in troepen van twintig à vijftig stuks, pakken de schild„padden bij alle deelen, welke niet door het schild bedekt zijn, „voornamelijk de pooten en den kop en weten het door vereenigde „krachtsinspanning zoover te brengen, dat zij het aangevallen dier, „niettegenstaande zijne reusachtige grootte, op den rug werpen. „Nu beginnen zij het aan alle uitstekende deelen af te knagen, „rukken het buikschild vanéén en halen er de ingewanden, het „vleesch en de eieren uit, waarmede zij hun bloedigen maaltijd houden. „Vele schildpadden ontvlieden de woede der aanvallers en, de rijtende „honden achter zich mede slepende, bereiken zij gelukkig de zee. „Dikwijls gebeurt het, dat de roovende honden hunne prooi niet „rustig verslinden. In menigen nacht komt de vorst der wildernissen, „de koningstijger, uit het woud te voorschijn; dan staat hij een „oogenblik stil, blikt met fonkelend oog over het strand, nadert al „kruipend met zachten tred, en springt eindelijk onder een dof „blazend gebrom met een enkelen zet in het midden der honden, „die nu naar alle kanten uiteenstuiven en met woeste vaart bosch„waarts ijlen. Nu verscheurt de tijger zijne onbetwiste prooi, tenzij „deze hem door den mensch wordt afgenomen, wat echter niet „dikwerf gebeurt."

Als van zelve biedt het geschetste tafereel de gelegenheid aan, ons met de viervoetige dieren bezig te houden, die, ofschoon veel minder in aantal dan de ontelbare gevleugelde bewoners der bosschen, toch niet minder onze belangstelling verdienen, en zelfs door het groote nut, dat wij van hen trekken, maar dikwijls ook door de groote schade en geduchte gevaren, waarmede zij den mensch bedreigen, ons veel beter bekend zijn. Zeer weinigen is het gegund den *tijger* in de wildernissen van Insulinde te verrassen, wanneer hij als dwingeland onder de dieren optreedt, zijne prooi uitkiest,

met één sprong zich daarvan meester maakt, en, hoe zwaar de last ook wege, zijn buit medevoert naar zijne schuilplaats te midden van de dichte glagahvelden, waar eene verpestende lucht reeds uit de verte zijn verblijf verraadt. Te dikwijls reeds is het beeld van den „heer der wegen en dieren" (marga pati en pasoe pati) zooals dit roofdier in de oude Javaansche dichttaal genoemd wordt, in vrijen staat ons voor oogen gesteld, te schoon heeft v. Hoëvell in zijn „Uit het Indische leven" dit in het bijzonder voor den tijger op Java gedaan, dan dat het noodig zijn zou, hetzelfde hier nogmaals te beproeven. Bovendien is het slechts hoogst zelden, dat de tijger zich aan den mensch vertoont, en wordt zijne nabijheid den reiziger dikwijls alléén door de vrees der paarden verraden, die reeds op grooten afstand de verblijfplaats van den tijger bespeuren en dan „hunne ooren van angst en vertwijfeling spitsen, den adem uit de wijdgeopende neusgaten blazen en als 't ware onder den berijder trillen en sidderen." Alléén des nachts rooft en moordt de tijger en slechts bij uitzondering wordt hij door den honger gedwongen ook bij dag op buit uit te gaan. Ofschoon de eenzame reiziger zich dus slechts zelden tegenover den tijger geplaatst vindt en zelfs dan tegenwoordigheid van geest hem vaak redden kan, — immers de menschelijke stem schijnt het dier vrees in te boezemen, en veelvuldig zijn de voorbeelden, dat het aanheffen van een luid geschreeuw of het openslaan van een zonnescherm enz. voldoende was om den tijger te verdrijven, — zoo spoort toch dikwijls een geweldige honger het roofdier aan, alle gevaren te trotseeren en ook den mensch tot zijne prooi te nemen. En ook de voorbeelden ontbreken niet dat hij het waagt, uit een betrekkelijk groot gezelschap één persoon te kiezen, hem plotseling van achteren overvalt en als buit meêsleept; ja somwijlen drijft hem de honger aan, de dorpen binnen te treden en zelfs tot binnen de hutten der Inlanders zijn slachtoffer op te zoeken. Op Sumatra echter is de tijger, volgens Hagen, schuw en vreesachtig zoodat hij zich voor den mensch, althans wanneer deze rechtop loopt, angstig verbergt. De Maleiers in de Padangsche bovenlanden zijn zoozeer overtuigd van den eerbied, dien tijgers en olifanten voor de „Kompanie" koesteren, dat de postloopers zich zonder vrees zelfs des nachts in de wildernissen op weg begeven en alleen terugkeerende koelies zeer gelukkig zijn, wanneer men hun een brief of stuk drukwerk medegeeft. Alleen dan, wanneer

hij reeds menschenvleesch geproefd heeft, overwint de tijger zijne vrees en is dan zeer gevaarlijk. De Javanen, die, evenals in den krokodil, ook in den tijger een hunner voorouders zien, laten hem liefst ongemoeid, tenzij zij hem bij wijze van wraak wegens toegebracht leed te lijf gaan. Ofschoon de tijgers in bewoonde streken meer en meer verdwijnen, — ook ten gevolge van de premiën, door het gouvernement uitgeloofd, — zijn er toch sommige dorpen te midden der wildernissen, waar menig landman niet van zijne rijstvelden terugkeert, maar ter prooi aan panter of tijger moet strekken. Dat dit getal vrij aanzienlijk is, bewijzen de regeeringsverslagen. In het jaar 1890 toch vielen 110 personen als slachtoffers dezer roofdieren. In den regel vergenoegen zij zich echter het vee van den Inlander te rooven, of hunnen honger te stillen met het wild, dat de wildernissen en grasvlakten bewoont. Alleen aan olifant of rhinoceros waagt de tijger zich niet, maar alle andere dieren moeten hem ter prooi vallen, wanneer hij hen sluipende van achteren overvalt, met één sprong zich aan den rug van het verraste dier vasthecht, en niet ophoudt het in den doodelijken rit te verscheuren, totdat het amechtig neerzinkt en onder de klauwen van den roover den laatsten adem uitblaast. Waar hem dit echter niet gelukt, en hij zijn vijand met open vizier moet aanvallen, vindt hij in den wilden stier en in den buffel zijner waardige tegenstanders, die meermalen in den strijd de overwinning weten te behalen. De mensch heeft in zijne wreedheid daarvan partij getrokken om den doodelijken kamp tot volksvermaak te doen strekken.

Het is alléén op de eilanden Java, Sumatra en het westelijk gedeelte van Bali dat de groote gestreepte koningstijger voorkomt. Eene kleinere soort, met langwerpige strepen, die eenigszins naar vlekken gelijken, de *Felis macrocelis*, wordt op Sumatra en Borneo aangetroffen en is voor den mensch veel minder gevaarlijk. De gevlekte soorten zijn onder den algemeenen naam van luipaard of panter bekend; zij klimmen, hetgeen de koningstijger niet doet, in de boomen, en schijnen den mensch niet minder te schuwen. Sommigen hunner zijn met eenen blauwachtigen gloed overtogen, die bij enkelen zoo donker is, dat de vlekken ter nauwernood te bespeuren zijn, waarom men zulk een dier den zwarten tijger noemt. Toch is hij van dezelfde soort als de panter, zooals o. a. te Amsterdam bleek, waar een zwarte panter 2 jongen, één gevlekt en één zwart,

ter wereld bracht. Ook aan andere vertegenwoordigers van het kattengeslacht ontbreekt het Insulinde niet. Behalve de gewone huiskatten, die zich door eene soort van knobbel in den staart van onze katten onderscheiden, treft men op Java, Sumatra en Borneo tijgerkatten aan, die in grootte de eerstgenoemden ongeveer evenaren. Merkwaardig is daaronder de zeldzame tijgerkat van Timor, die door zijne grootere ooren den naam van *Felis megalotis* (langoor) verworven heeft. Enkele soorten van *civetkatten* komen ook in Insulinde voor, zooals de *linsang*, een bevallig dier van buitengewoon slanke gedaante, door de Javanen, waarschijnlijk om zijne gevlekte huid, onder de tijgers gerangschikt. De *moesang*, eene soort palmmarter, ook koffierat genoemd, houdt zich liefst in de koffietuinen op, waar hij zich met de rijpe bessen voedt. Wetenschappelijk van groot belang is de *palmmarter* van Noord-Celebes, *Paradoxurus musschenbroekii* (door de Inlanders *oengo-no-boeto* of wilde hond genoemd), omdat door de ontdekking van dit dier de bewering van Wallace, dat op Celebes slechts één carnivoor (de algemeen voorkomende *Viverra tangalunga*) gevonden zoude worden, weerlegd is. Het dier is veel grooter dan een der andere in Insulinde bekende palmmarters en geheel anders gekleurd, het leeft alleen in het gebergte, is schuw en bloeddorstig, en kan volgens de verhalen der Inlanders vlug in de boomen klimmen. Verschillende soorten van *otters*, *wezels* en *dassen* zijn aan de groote Soenda-eilanden eigen. Bijzonder onaangenaam is de ontmoeting met den *stinkdas*, die een afschuwelijken reuk van zich geeft, als hij zich in gevaar bevindt. Ongelukkig hij, die aan zijne kleederen of een of ander lichaamsdeel ook maar een enkelen droppel gekregen heeft van het vocht, dat dit dier afscheidt. Geruimen tijd is hij als verpest en eerst na verloop van eenige dagen raakt hij den doordringenden, hoogst onaangenamen reuk kwijt. Zeer merkwaardig is nog *Cynogale bennettii*, die op Borneo en Oost-Sumatra leeft, het midden tusschen den otter en den palmmarter houdt, en met dicht wollig haar begroeid is, dat weder vermengd is met langer haar, in stevige punten uitloopende. Door zijn breeden snuit en de buitengewoon lange borstels, op bovenlip en wangen en boven de oogen groeiende, onderscheidt hij zich van alle andere aanverwante dieren.

Ook *olifanten* zijn in den Indischen archipel inheemsch. Met volkomen zekerheid kan men dit echter alleen van één eiland, Sumatra

zeggen. Toch is het boven redelijken twijfel verheven, dat zij ook op Borneo in het wild leven; berichten van reizigers verzekerden dit voor de noord-oost-kust van dat eiland; ook in Koetei zijn sporen dezer dieren aangetroffen. Volgens de bewering van sommige natuurkenners, in navolging van den beroemden Temminck, is de soort, die op Sumatra voorkomt, dezelfde als die welke op Ceylon wordt aangetroffen en verschillend van den op het vaste land van Azië inheemschen olifant.

Ofschoon de olifanten in den regel voor het leven van den mensch niet gevaarlijk zijn, worden zij toch door den Inlander als een zijner geduchtste vijanden beschouwd, daar zij in groote troepen, soms van honderd tegelijk, samenlevende, op hunne tochten niets sparen wat zij ontmoeten, en in ongelooflijk korten tijd eene geheele plantage kunnen vernielen, wanneer hun weg derwaarts leidt. En eenmaal op weg zijnde, is niets in staat hen in hunne woeste vaart te stuiten. Schoon is de kracht dier kolossale dieren door van Rees in de „Herinneringen uit den loopbaan van een Indisch officier" geschetst. „In den vroegen morgen," zoo lezen wij, „ontwaakte ik door een geweldig rumoer; de grond dreunde en „sidderde als bij eene aardbeving, het gekraak van knakkende takken, „door een orkaan van de boomen geknot, vermengde zich met de „kreten der schreeuwende soldaten, en toch werd ik geen wind „gewaar.... Eene kolonne olifanten, drie of vier stuks in front, „marcheerde aan den overkant dicht langs den begroeiden oever „door het woud. Groote varens, heesters, struiken, ondoordringbare „klimop-gewassen en kleine boomen werden als grashalmpjes vertrapt; „zelfs tamelijk groote boomen kraakten bij de onzachte aanraking „dier monsters, schudden hunne sidderende kruinen, bezweken bij „volgende stooten en stortten eindelijk ploffend op den grond. Het „was een vreemd, ontzettend tooneel, een tooneel van woeste kracht, „van ruw geweld, van alvernieling. Plaats in gedachte een mensch, „een intelligent, bezield wezen op hun weg — het wordt vertrapt „als een worm; plaats er honderd, duizend Heeren der Schepping — „vertrapt worden ze als ongedierte; zet er eene smaakvolle woning, „voorzien met alle gemakken, die het menschelijk vernuft kan uit„denken, vertrapt als een molshoop; zet er eene serie van villa's, „een vlek, dorp of open stad — vertrapt als de overwulfde aarden „gangen van de witte mieren!"

Voor het overige laat de olifant in den regel den mensch ongemoeid, althans wanneer men hem niet tot weerwraak tergt, of ook niet, naar men zegt, wanneer in den bronstijd de eene minnaar voor den anderen heeft moeten onderdoen, en uit de kudde verjaagd, alleen heen en weder zwerft, en dan maar al te geneigd is zijne woede aan alles, wat hem tegenkomt, te koelen. Ofschoon de olifant eenmaal gevangen zijnde, zeer gemakkelijk getemd kan worden en groot nut kan verschaffen, legt men er zich op Sumatra niet op toe, om zich van deze dieren levend meester te maken en hen voor den krijg of het dragen van lasten af te richten. Vroeger werd er die kunst meer beoefend, zooals blijkt uit de beschrijvingen en afbeeldingen die oude schrijvers en reizigers ons o. a. van het rijk van Atjeh en het hofleven aldaar gegeven hebben. Thans is de olifant alleen na zijn dood nuttig. Om zijne slagtanden meester te worden, zoekt men hem op allerlei wijzen te vellen; in Deli bestaan de kudden dan ook grootendeels slechts uit betrekkelijk jonge dieren.

Een andere kolos uit de dierenwereld van Insulinde, die zich even als de olifant slechts met planten voedt, is de *Rhinoceros*, een plomp, log dier, maar dat zich, wanneer het in gevaar geraakt, met groote vlugheid daaraan weet te onttrekken. Niet minder gemakkelijk dan de olifant baant hij zich een weg door alle hinderpalen, die hem willen tegenhouden, doch daar hij zich nooit in troepen vertoont, maar gewoonlijk alléén leeft en heen en weder trekt, is zijne verschijning niet zoo beangstigend als de komst van den eerstgenoemden. Op hunne tochten naar frissche beken en waterpoelen of naar de plaatsen waar zij het malsche gras, hun geliefkoosd voedsel, opzoeken, volgen zij gewoonlijk steeds denzelfden weg, waardoor de vroeger reeds vermelde paden ontstaan, welke door wildernissen en langs berghellingen soms tot boven over de hoogste bergtoppen voeren. Zij vormen als het ware kanalen, die in de dikwijls verbazend harde rotsmassa's uitgeschuurd en gladgeschaafd zijn. Door aanhoudende wrijving met de dikke, gerimpelde en ondoordringbare huid van het dier worden langzamerhand en als het ware onmerkbaar de rotsen uitgehold, totdat er eindelijk groeven gevormd worden, die soms de diepte en breedte van het dier bereiken, en van groot gemak zijn bij het beklimmen van anders ontoegankelijke bergtoppen. In die paden wordt hij een buit van den jager, die sikkelvormige messen in den bodem steekt;

daar het dier bij het klimmen zich moet rekken, sleept de buik bijna over den grond, en wordt dus opengereten. Men maakt jacht op den rhinoceros om de hoorns, die als amulet tegen gift- en slangenbeten worden beschouwd. Door zekere teekens zou ook een beker, uit rhinoceros-hoorn vervaardigd, vergift in dranken aanwijzen, in spijzen een van deze stof gemaakt mesheft. Zelfs wordt de hoorn gebruikt als middel tegen slangenbeten en tegen vergiften; ook wordt het water, waarmede men den hoorn op een steen gewreven heeft, wel als middel tegen borstkwalen gedronken. Men vindt twee verschillende soorten van Rhinocerossen in den Indischen archipel; die welke op Java voorkomt en slechts één hoorn bezit, en de Sumatraansche soort, die daarenboven nog een tweede, maar kleiner uitwas op den kop draagt. Ook op Borneo komt laatstgenoemde soort voor.

Langen tijd twijfelde men aan het bestaan van den *Tapir* in Insulinde. Ofschoon dat dier bij de Inlanders zeer goed bekend was, hielden de Europeanen, die er van tijd tot tijd over hoorden spreken, het voor een Hippopotamus of voor een kleinen olifant. Eerst in het begin dezer eeuw is het uitgemaakt, dat de tapir in den natuurstaat op Sumatra en Borneo voorkomt. Met een korten snuit voorzien, gelijkt dit dier eenigszins op een wild zwijn, van de slagtanden beroofd. Door zijn wit achterlijf is het van de Amerikaansche tapirs onderscheiden. Evenals de rhinoceros wordt de tapir soms levend gevangen in kuilen, onder takken en dorre bladeren verborgen.

Ofschoon de naam van maleische *Beer*, aan den *broeang* gegeven, een voor het leven van den mensch gevaarlijk dier zou doen vermoeden, is dit echter geenszins het geval. Integendeel, de broeang is een voor den mensch onschadelijk dier, dat bijna uitsluitend van plantaardig voedsel leeft, zich vooral met kokosnoten voedt, en bijzonder op zoetigheden zooals honig en suiker belust is. Jong gevangen is hij gemakkelijk te temmen. De bekende Sir T. S. Raffles bezat als gouverneur van Bengkoelen een zoodanig dier, dat zelfs vrijen toegang tot de kinderkamer had, en alleen dan zijn goed numeur verloor, als het 's middags, na aan tafel zijne kunsten vertoond te hebben, niet op champagne werd getrakteerd. Volgens andere getuigenissen echter zou hij nukkig en vooral na het eerste jaar niet te vertrouwen zijn. Groot is ook de schade, die hij aan de kokos-

aanplantingen toebrengt door zijne voorkeur voor de jonge uitspruitsels. Op Java wordt hij niet aangetroffen, maar op Sumatra en Borneo is hij inheemsch. Zijne harige huid is zwart van kleur, en wordt op de borst door eene halvemaanvormige vlek van witte haren vervangen. Volwassen zijnde bereikt het dier de grootte van vier en een halve voet, en schijnt dan geweldige krachten te bezitten. Althans Bickmore maakt gewag van een gevecht tusschen een tijger en een broeang op Sumatra, waarbij de tijger onder de krachtige omhelzingen van den beer bezweek, ofschoon ook deze het met den dood moest bekoopen. Wegens zijne zucht om zich in de zon te koesteren, — iets dat geheel en al in strijd is met de gewoonte van andere beren, die zooveel mogelijk de felle zon ontvluchten, en koele, schaduwrijke plaatsen opzoeken, — heeft men hem zonnebeer genoemd.

Groot is de verscheidenheid der vlugge en bevallige *herten*, die de grasvlakten van Insulinde versieren, en die overal, behalve in de zuidelijke Molukken, worden aangetroffen. Vooral op plaatsen, waar de mensch nog niet is doorgedrongen, zooals in de binnenlanden van Borneo, en vroeger in sommige hooge streken van Java tiert de *roessa*, *Cervus russa*, (eigenlijk de algemeene Maleische benaming voor *hert* en dus ten onrechte ter onderscheiding van eene bepaalde soort gebruikt) ongestoord in verbazend groote kudden voort, en doet zich aan het sappige en malsche gras te goed, vooral wanneer dit met de geurige *Eschscholtzia elata* vermengd is, een kruid, dat bijzonder aantrekkelijk voor de grasetende dieren schijnt te zijn. Ontelbaar is vaak de menigte dezer fraaie en slanke dieren, de meest begeerde prooi van den tijger; een Javaansch spreekwoord zegt: „Waar herten zijn, daar treft men ook tijgers en pauwen aan." Op een tocht over het Jang-gebergte, die niet meer dan 8 uren duurde, zag Junghuhn een aantal dezer dieren, dat hij op ongeveer vijftig duizend schatte, in kudden van 100 tot 1500 stuks vereenigd, elk door een ouden bok aangevoerd, die voor de veiligheid der geheele kudde zorgde. De groote drijfjachten echter, die overal, waar zij op Java in groot aantal voorkomen, gehouden worden, doen hen snel in aantal verminderen en men zou tot de binnenlanden van Borneo moeten doordringen om een schouwspel te genieten, zooals dat aan Junghuhn voor een vijftigtal jaren te beurt viel. De *muntjak* of *kidjang*, ofschoon op sommige eilanden veelvuldig voor-

komende, wordt nooit in groote troepen aangetroffen, maar leeft alléén of bij paren. Van zijn vleesch hebben vele Inlanders, althans op Borneo, een bijgeloovigen afkeer, daar zij meenen, dat het gebruik daarvan een uitslag verwekt, die op den langen duur doodelijk wordt. Bij de Dajaks van Serawak zouden wel grijsaards en vrouwen, doch geen mannen hertenvleesch mogen eten, uit vrees dat zij door het gebruik daarvan lafhartig zouden worden. Het schuwe *waterhert*, *Cervus equinus*, leeft op Borneo, Sumatra en Bangka bij voorkeur in het zonnige, jonge woud en in de alang-velden, en wordt gewoonlijk alléén, doch in den bronstijd bij paren gevonden. Zijn vleesch is droger en minder geurig dan dat van den Javaanschen *roessa*. Het in de Molukken voorkomende hert, dat door sommigen voor eene bijzondere soort gehouden wordt, schijnt geen ander te zijn dan de gewone *roessa*, en is waarschijnlijk lang geleden uit Java derwaarts overgebracht. Het onderscheidt zich van den *roessa* hoofdzakelijk door de eenigszins kleinere gestalte. Bijzonder bevallig zijn de kleine *dwergherten*, die geen horens dragen en die men vroeger met de muskusdieren tot één geslacht bracht. De Javaansche soort, die aan een zeer kleinen hazewindhond doet denken, is de allerkleinste, en onder den naam *kantjil* bekend; — die van Sumatra en Borneo wordt *napoeh* geheeten. De schoone, smeltende en zachte oogen, die de gazellen tot een lievelingsthema der oostersche dichters gemaakt hebben, vindt men ook bij het dwerghert terug. Ook het geslacht der vlugge antilopen heeft in den bij uitstek schuwen *kambing-oetan* of wilde geit van Sumatra, en de *sapi-oetan* of wilde koe van Celebes vertegenwoordigers. Schapen en geiten, ofschoon thans op vele plaatsen aanwezig, zijn ingevoerd, zooals ook het tamme rundvee en de buffel, die meest van het vasteland van Azië afkomstig zijn. Het groote nut dat de Inlandsche landbouwer van het rundvee trekt, zal in den loop van dit werk meermalen ter sprake worden gebracht. Eene wilde soort van runderen bevolkt de door den mensch niet betreden streken. Het is de *banteng* of het wilde rund, een buitengewoon fraai dier, met eene zwarte, fluweelen huid bekleed, die van onderen in een witte broek en pooten overgaat. Zijn breede schoft en kop verraden de kracht, die het dier bezit, en die het tot eenen gevaarlijken tegenstander, zelfs voor den tijger, maakt. Zijn woeste aard doet het de nabijheid der menschen schuwen, zoodat men tot de binnenlanden van Borneo

en West-Java moet doordringen om het in talrijke kudden vereenigd te vinden: in de nabijheid van bewoonde streken zal het slechts zelden gelukken ook maar een enkele te verrassen. Veel minder nut dan van het rundvee trekt de Inlander van het *paard*, dat in den archipel klein van gestalte en niet veel grooter dan onze pony is, maar door enkele goede eigenschappen uitmunt. Sommige streken van Insulinde hebben eene groote bekendheid gekregen door de uitstekende paarden, die zij opleveren. Ook op dit onderwerp moeten wij nader terugkomen, waar wij den Inlander in zijn landbouw en bedrijf gadeslaan.

Het oostelijk gedeelte van den archipel is de woonplaats van den *babi-roessa*, het hertzwijn, dat over het algemeen het voorkomen van een zwijn heeft, maar bij hetwelk de slagtanden naar boven groeien, en wel zoo sterk dat zij zich naar achteren tot bij de oogen krommen, en dus aan horens doen denken. Om deze reden en wegens hunne dunne pooten vindt de Inlander in die dieren eenige gelijkenis met het hert, terwijl zij bovendien niet met den snuit graven, maar zich meest met afgevallen vruchten voeden. Het *wilde zwijn*, dat op de meeste eilanden voorkomt, wordt daar, waar de Inlandsche bevolking den Moslemschen godsdienst toegedaan is, met afkeer door haar beschouwd, en alleen dan gejaagd wanneer dit door de verwoestingen, die het aanricht, noodzakelijk geworden is. Daar zij zich sterk vermenigvuldigen, althans zoolang men hen ongemoeid laat, en zeer verlekkerd op rijst en suikerriet zijn, kan eene kudde wilde zwijnen eene ware plaag voor de bevolking genoemd worden. De Europeesche jagers vervolgen hen echter met ijver, ofschoon de jacht op het sterke, met geweldige slagtanden gewapende dier niet geheel van gevaar ontbloot is. Eene geheel bijzondere soort bevolkt de wildernissen van Borneo. Aan dat eiland is het zoogenaamde *witte zwijn* eigen, dat aldus naar zijne lichte, bruinachtig gele haren genoemd wordt, en dat van alle andere soorten verschilt door zijn buitengewoon langen en smallen kop, de lange golvende borstels, die de wangen bekleeden, de kleine ooren en den dikken kwast aan het einde van den staart. Het spreekt van zelf dat het tamme varken bij de genoemde Inlanders niet wordt aangetroffen, maar bij sommige stammen, die den Islam nog niet hebben aangenomen en bij de Chineezen staat dit dier in groot aanzien, en speelt bij vele godsdienstige plechtigheden een hoofdrol. Hetzelfde vooroordeel

bestaat tegen de eveneens als onrein beschouwde *honden*, die bijna overal in het wild voorkomen, en, zooals reeds beschreven is, op allerlei wijzen hunne prooi zoeken machtig te worden; in de meeste Inlandsche dorpen vindt men dan ook dergelijke, half verwilderde, uitgehongerde schepsels, die op jakhalzen gelijken en groote diensten bewijzen door de rottende, plantaardige of dierlijke stoffen te verslinden, die bij of onder de woningen door de Inlanders worden neergeworpen.

Onder de kleinere dieren noemen wij in de eerste plaats de insektenvretende roofdieren, waaronder de *toepai's* zich door dartele vroolijkheid en potsierlijke sprongen onderscheiden. Zij ontleenen hunnen naam aan hunne uitwendige overeenkomst met de eekhorentjes.

Eenige soorten van het ook in Europa bekende geslacht der *stekelvarkens* dienen den bewoners van sommige eilanden tot een zeer gewilde spijs. Zij houden dit dier voor het eenige wezen, dat zonder gevaar de vrucht van den doodelijken ipoeboom kan nuttigen. *Ratten* en *muizen* kan men ook in de wildernissen bij menigte ontmoeten, waaronder ook de gewone of bruine rat, die bijna overal, ook in Europa, de zwarte rat verdrongen heeft, benevens de roode boschrat, waarvan op Sumatra en Java tot nu toe slechts enkele exemplaren zijn aangetroffen. Op Sumatra is in 1879 een *haas* in de rotsachtige Padangsche bovenlanden gedood, gekleurd bijna zoo fraai als een kat, en daardoor van iedere andere bekende haassoort afwijkend. Deze vondst is daarom te merkwaardiger, omdat men vroeger algemeen aannam, dat in den Indischen archipel slechts éène haassoort leefde, en wel op Java, die daar nog van buiten is ingevoerd. Op de takken der boomen kan men de bevallige *eekhorentjes* gadeslaan, die zich van den eenen boom op den anderen werpen en niet minder dan bij ons ieders bewondering opwekken door de sierlijke en vlugge sprongen, waarmede zij zich voortbewegen en aan hunne vervolgers weten te ontkomen. Sommige eekhorens bezitten het vermogen om over korte afstanden door de lucht te zweven en worden daarom *vliegende eekhorens* genoemd.

Niet minder talrijk zijn de *vledermuizen*, waartoe de *kalong* of vliegende hond behoort, die gewoonlijk in groote troepen leeft, en bij het eindigen van den nacht op den een of anderen boom nederstrijkt. Vreemd is het gezicht dat een boom, met deze dieren

beladen, aanbiedt. Overdag toch hangen zij bij vele honderden in rijen aan de takken vastgehaakt, met den kop naar beneden, en in hunne vleugels, die bij sommigen in de vlucht eene breedte van 4 à 5 voet hebben, als in groote mantels gewikkeld. Zij hebben dan het voorkomen van reusachtige vruchten, die in trossen van de takken afhangen. Geweldig zijn vaak de verwoestingen, die zij in de tuinen aanrichten, daar zij die des nachts dikwijls bij duizenden tegelijk overvallen en geheel ledig plunderen, zonder dat het mogelijk schijnt hen door het uitspreiden van netten af te weren, dewijl zij eene bijzondere vaardigheid bezitten, om zelfs in de duisternis elke hindernis te vermijden. In den regel voeden zij zich met vruchten. Volgens sommige schrijvers zouden zij echter ook een enkele maal verrast zijn, terwijl zij bezig waren visschen te vangen en die te verslinden.

De orde der *tandeloozen* wordt alleen door het *schubdier* vertegenwoordigd, dat tot aan het einde van den staart met schubben bedekt is, waarvan de Dajaks pantserhemden maken. Vervolgd wordende rolt het dier zich op; vandaar wordt hij *„pangoeloeng"* „die gewoon is zich opterollen" genoemd.

De in Australië tehuisbehoorende *buideldieren* worden ook in de oostelijke deelen van den archipel teruggevonden. Van de *kengoeroe's*, die door hunne zonderlinge sprongen de aandacht van de bezoekers onzer dierentuinen zoozeer tot zich trekken, behooren enkele soorten ook op Nieuw-Guinea te huis, en leerde men zelfs van dáár uit in Europa hun bestaan kennen, vóór dat de binnenlanden van Australië onderzocht waren. De boom-kengoeroe's die in Australië en op Nieuw-Guinea zijn aangetroffen, missen den gespierden staart, aan de andere soorten eigen, en die voor dezen van veel belang is bij de huppelende beweging, waarmede zij zich, op de achterpooten springende, aan hunne vijanden zoeken te onttrekken. Het merkwaardig geslacht *koeskoes* vindt men evenals de andere buideldieren uitsluitend in het Oosten van Insulinde. Het zijn dieren met dikke koppen, lange grijpstaarten en eene dichte, wollige vacht voorzien, welke laatste zoo dik is, dat zij soms aan eene zware lading hagel wéérstand kan bieden. Ook andere kleine buideldieren, — *buidelratten* genaamd, — leven in de genoemde streken.

Mierenegels waren vroeger slechts van Australië en van Diemensland bekend; onlangs heeft men echter op Nieuw-Guinea èn dieren

van de gewone Australische soort gevonden èn een ander, zóó verschillend van vorm, dat het tot een nieuw geslacht moet worden gerekend; zooals bekend is, behooren zij tot de zoogdieren, die eieren leggen.

Wij komen ten slotte aan eene talrijke familie tot de zoogdieren behoorende, en waarvan zeker elk onzer lezers vertegenwoordigers aanschouwd heeft, — de zoo vlugge en levendige *apen*. Ontelbaar is de menigte dezer dieren, die in de bosschen van Indië voorkomen, dáár hun vroolijk spel drijven en den reiziger, die afgetobd en vermoeid door den afmattenden tocht in hunne buurt zijne legerplaats nederslaat, op hunne grimassen en gymnastische oefeningen onthalen, die de vlugste acrobaat te vergeefs beproeven zou na te bootsen. Tot dicht in de nabijheid van den mensch zich wagende, zijn zij echter, wanneer men hen tracht te naderen, plotseling in de kruinen der boomen verdwenen en begroeten van daar hunnen vervolger met alles, wat zij onder hun bereik vinden; takken en vruchten, rijp en onrijp door elkander gemengd, worden naar den voorbijganger geworpen, soms voor dezen vrij gevaarlijk, maar ook dikwijls tot zijn groot genoegen, omdat het hem de moeite uitspaart, zich zelven die lafenis te verschaffen. De Inlander voert met hen een onafgebroken strijd, daar zij den oogst van zijne rijstvelden met vernieling bedreigen, terwijl hun vleesch door hem op hoogen prijs gesteld wordt. Op sommige plaatsen vindt men echter apen-koloniën, wier bewoners op vertrouwelijken voet met de Inlanders staan, door hen gevoed en zelfs met zekeren eerbied behandeld worden. Meestal bewonen zij een als heilig beschouwde plek; de bewaker van het heiligdom slaat met een stuk hout op een hollen boomstam of iets dergelijks, en alle apen komen dan toespringen om de spijzen in ontvangst te nemen. Onder hen bevindt zich dikwijls een groote en machtige aap, die zekere macht schijnt uitteoefenen, zoodat geen der andere het zal wagen van het eten te genieten, vóór hij verzadigd is. Jong gevangen en getemd, weten vele apen hunnen meester door hunne potsen groot genoegen te verschaffen, en bootsen zij dikwijls zóó volkomen de gewoonten van zeer jonge kinderen na, dat men bijna zweren zou, met een van dezen te doen te hebben. Vooral is dit het geval met den grootsten en sterksten der Indische apen, den *orang-oetan* of *majas*. Dit kolossale dier, dat over de gansche oppervlakte van het lichaam met lange roodachtige haren begroeid is,

kan een hoogte van meer dan vier voet bereiken en is dan een gevaarlijke tegenstander ook van de meest gevreesde roofdieren. Zelfs de krokodil bezwijkt voor zijne overmacht. Inlanders verzekerden Wallace, die eene bijzondere studie van de gewoonten van dit dier heeft gemaakt, dat de *majas* op den krokodil gaat staan, zijne kaken openrukt en hem de keel opscheurt. Als een *Python* eenen *majas* aanvalt, grijpt de aap de slang met zijne handen, bijt haar en maakt haar spoedig van kant. Er is geen dier in het woud, zoo zeggen zij, dat zoo sterk is als de *orang-oetan.* In de lage moerassige streken van Borneo en Sumatra, — op laatstgenoemd eiland ook in de bergachtige binnenlanden, — tieren deze dieren voort, en leven meestal in de kruinen der boomen, waarbij zij zich met het meeste gemak van tak tot tak voortbewegen, in eene half opgerichte houding doch nooit geheel rechtop voortschrijdende en bijna even snel als een mensch op den grond voortloopende. Deze houding is den *orang-oetan* het gemakkelijkst, daar zijne armen buitengewoon lang en zijne beenen daarentegen vrij kort zijn. Die lange krachtige armen zijn hem van groot nut, daar hij de hoogste boomen met gemak kan beklimmen, de vruchten en jonge bladeren grijpen van de takken, die zijn gewicht niet zouden kunnen dragen en de takken en bladeren verzamelen voor zijn nest, dat hij zich maakt om er den nacht in door te brengen. Slechts bij uitzondering daalt de *majas* naar den grond, als de honger hem aandrijft om sappige loten bij den oever eener rivier te zoeken, of wanneer hij zijn dorst tracht te stillen aan stroomend water, zoodra langdurige droogte de bladeren van alle vocht beroofd heeft.

Talrijk zijn de overige soorten van apen, die in het Westen van Insulinde de wouden door hun vroolijk spel verlevendigen. — In Celebes daarentegen en van daar uit naar Batjan overgebracht, vindt men uitsluitend de zwarte bavianen, die slechts met eenen zeer korten staart voorzien zijn, en door hunnen vooruitstekenden hondensnoet en uitpuilende wenkbrauwen eene geheel eigenaardige plaats onder de apen innemen. — Onder de westersche soorten noemen wij de staartlooze langarmige *gibbons*, onder welke men de met zekerheid alleen van Sumatra bekende groote siamangs (*Hylobates syndactilus*) rangschikt, en den Javaanschen *wou-wou* (*H. leuciscus*), wiens eentonig gekrijsch, evenals het concert, door de siamangs na den morgenmaaltijd aangeheven, zijne nabijheid onuitstaanbaar

maakt, benevens de *slankapen*. Tot deze laatsten behoort zoowel de in kleine troepen levende, trage en met lange roode haren begroeide *loetong* (*Semnopithecus pyrrhus*) die uitsluitend aan Oost-Java eigen is, en op Sumatra en Borneo door eene aschgrauwe, gekuifde soort (*Semnopithecus maurus* of *pruinosus*) vervangen wordt, als de eenzaam levende en schuwe *soerili* (*Semnopithecus mitratus*), de *neusaap* of *bintangan* (*Semnopithecus nasica*) en eene roodachtige en eene goud-zwarte soort, die beiden alleen op Borneo gevonden zijn. De soms geheel zwart behaarde, langstaartige *Semnopithecus maurus* heeft waarschijnlijk aanleiding gegeven tot de fabel van menschen met staarten, op Sumatra levende, die reeds aan de oude Arabische zeereizigers bekend was. Ook verdient de zachtzinnige *beroek* (*Macacus nemestrinus*) vermelding, die op Sumatra, Banka en Borneo leeft, en door de Inlanders tot het plukken van kokosnoten wordt afgericht. Men verhaalt dat deze aap niet meer dan 3 noten achter elkander kan plukken, en dan recht had, de derde noot voor zich te behouden; onthield men hem deze, dan weigerde hij verder zijn dienst. Dit verhaal schijnt echter evenzeer tot de sprookjes te behooren. Het meest verspreid zijn wel de gewone grijze apen met langen staart, de *monjets*, *Cercocebus cynamolgos*, die tot de meerkatten behooren en zeker onder de vroolijkste en gezelligste der apensoorten mogen genoemd worden. Bij troepen van tien tot vijftig houden zij zich in de warmere streken op, waar de Rhizophoren hun eene geliefde schuilplaats zijn, terwijl zij zich met mosselen en krabben voeden, die op het strand worden aangetroffen. Merkwaardig is de verspreiding der half-apen of *lemuriden;* behalve in Indië, vindt men ze op Ceylon, in Afrika en op Madagascar, zoodat men wel eens het bestaan van een vasteland heeft aangenomen, dat zich van Madagascar tot Indië zou hebben uitgestrekt, en Lemuria gedoopt werd. In Europa en Amerika zijn echter in fossiele lagen overblijfselen van half-apen aangetroffen, die waarschijnlijk daar in den strijd om het bestaan ten onder zijn gegaan. Ook komt in den Indischen archipel de trage, den geheelen dag slapende en 's nachts insekten jagende *Nycticebus tardigradus* voor, en boezemt het eveneens slechts des nachts uitgaande *spookdier* (*Tarsius spectrum*) met zijn groote oogen aan de Inlanders eenen bijgeloovigen afkeer in, zoodat deze zelfs de meening zijn toegedaan dat dit zachtaardig en onschadelijk dier met geheimzinnige krachten is begaafd, hen 's nachts overvalt, in den

slaap stoort en allerlei rampen veroorzaakt. De siamang zou, volgens een Maleisch sprookje, zijn staart onder de andere dieren hebben verdeeld, maar de *pucan* of *bukang* (*Nycticebus tardigradus*) daarbij hebben overgeslagen die, daarover beschaamd, nu steeds met den kop tusschen de pooten verscholen zit! Eindelijk vermelden wij nog den *koebin of koeboeng*, *de vliegende kat* (*Galeopithecus volans*), die door zijne kleur bijna niet van den boom, waarop hij den dag doorbrengt, te onderscheiden is en door de huiduitbreiding, die aan beide zijden van het lichaam tusschen de handen en het staartpunt zich bevindt, in staat is om over vrij groote afstanden (18 meters, volgens Wallace zelfs 200 voet) van den eenen boom tot den anderen te zweven.

Nadat wij den lezer aldus eenigen der voornaamste diersoorten van den Indischen archipel hebben voorgesteld, willen wij thans een blik werpen op de eilanden van eenig aanbelang, die in den Indischen archipel worden gevonden, en het een en ander omtrent hunne natuurlijke gesteldheid in het midden brengen. Wij zullen trachten dit te doen, zonder te veel in kleinigheden af te dalen, en ons in een doolhof van namen te verliezen, waarvan de opsomming aan de groote meerderheid onzer lezers weinig nut zou verschaffen. Wij wenschen alleen eenen algemeenen indruk te geven, en hier en daar eenige bijzonderheden in te lasschen, die van meer algemeen belang mogen geacht worden of noodig zijn tot opheldering van hetgeen later zal worden mededegedeeld. Wij vangen daarbij met eene beschrijving van Java aan. Hoofdzetel van onze macht, en door langdurige aanraking met de Europeanen ons het meest bekend, heeft dit eiland alleszins op dien voorrang aanspraak.

Voorzeker weinigen in aantal zijn de landen, die het wagen zullen met *Java* [1]) om den palm der schoonheid te dingen. Naast de meest trotsche natuurtafereelen, waar alles spreekt van de geweldige macht, die de natuur te harer beschikking heeft, wanneer zij als verwoestende kracht optreedt, biedt dit eiland de liefelijkste tooneelen aan, die het den zangerigen idyllendichter gegeven is zich

[1]) Veth. Java geographisch, ethnologisch, historisch; — met de verbeteringen in T. aardr. Gen. VI. p. 82. 114. Bijbl. id. n°. 9. Ind. Gids 1887. p. 1809. 1889. p. 1640, 1827.

voor te stellen. Hier zijn het eeuwenoude bosschen, door den voet des menschen slechts bij uitzondering betreden, die als het ware eenen eeuwig groenen krans vormen om de menigte van vuurbergen, welke somber en dreigend hunne, door geweldige schokken als verscheurde zijden ten hemel verheffen, en dood en verderf spellen aan alles, wat op hunne schijnbare rust vertrouwende, zich te dicht in hunne nabijheid waagt. Elders weder vertoont zich het aanvallige beeld van bedrijvige werkzaamheid, te midden der rijstvelden die, terrasvormig aangelegd, hunne schoone kleurschakeeringen tot aanmerkelijke hoogte voor den opgetogen voorbijganger ten toon spreiden. Of daar weder een koffietuin, waar de roode bessen vroolijk door het donkere loof als rondkijken, en eene bezige menigte te nauwernood handen genoeg heeft, om den overvloedigen oogst tot zich te nemen; of wel een meer, dat, in een krater verborgen, plotseling zich voor den reiziger onthult, en door eigen schoon en pracht van omgeving het oog onweerstaanbaar boeit, ja een enkele maal door zijne helderblauwe kleur hem zou doen wanen in Zwitserland verplaatst te zijn, ware het niet dat de omringende plantengroei een beeld opleverde, waarvan men de weêrgade te vergeefs in Helvetië zoekt. Liefelijke dalen, met al den rijkdom eener tropische natuur uitgedost, vergunnen ons een blik te werpen op de naburige gevaarten, die soms tot op den top met loof bedekt, eene lijst vormen om het aanvalligste landschap, waarop het oog rusten kan.

Java, — een blik op de kaart zal er ons van overtuigen — is een bergland bij uitnemendheid. Eene onafgebroken reeks bergen strekt zich over de geheele lengte van het eiland uit, van het Westen naar het Oosten loopende. Daartusschen verheffen eene menigte van vulkanen, deels werkende, deels uitgebluschte, hunne toppen, die soms eene aanmerkelijke hoogte bereiken, zooals de reus van Java, de *Smèroe*, die men op 3672 meters schat, zoodat de Mont-Blanc 1138 meters boven hem zou uitsteken, en de Jungfrau nog geen 500 meters. Behalve den genoemden vulkaan zijn er nog vier anderen, die hooger zijn dan 10,000 voet, terwijl de overigen, volgens Junghuhn 40 in getal, die hoogte wel niet bereiken, maar bijna allen toch boven de 3000 tot 4000 voet, de meesten zelfs veel hooger zich verheffen. Deze vulkanen-reeks maakt een deel uit van den vulkanischen gordel, die als met een halven cirkel om den

archipel getrokken is, en over Sumatra, Java en de Soenda-eilanden loopt, zich bij Flores noordwaarts wendt, dan over de Molukken westwaarts inbuigt, en over Noord-Celebes naar de Philippijnen zich uitstrekt. Ook Borneo, dat lang voor vulkaanloos werd gehouden, heeft rustende vulkanen; den Malaboe, op de westkust van dat eiland gelegen, wiens top zich slechts 75 meters boven den voet van den mantel verheft en eenen verbazenden omvang heeft, en voorts een tweetal anderen, den Sitong en den Pando, die in dezelfde streek zijn gevonden.[1]) Het is Prof. Wichman gebleken dat ook de piek van Bonthain (Lompo Bateng) op Celebes een vulkaan met krater is, die niet meer werkzaam is, terwijl op verscheidene plaatsen in het zuiden van het eerstgenoemde eiland terreinen van vulkanischen steen gevonden zijn. Geweldig zijn de verwoestingen, ook op Java door de uitbarsting van vulkanen of door aardbevingen veroorzaakt. Het was aan onzen tijd voorbehouden, getuige te zijn van een der hevigste verschijnselen van dien aard; de uitbarsting van den Krakatau, die zeker nog in aller geheugen ligt, en waarop wij nader moeten terugkomen. Volgens Junghuhn zijn in de eerste helft dezer eeuw meer dan 100 zwaardere of lichtere aardbevingen alleen op het eiland Java waargenomen. Eene menigte andere verschijnselen bewijzen de vulkanische werking, waarvan Java het tooneel is. Minerale bronnen worden er in groote menigte gevonden. Junghuhn telde er niet minder dan 76 op; en Dr. Schneider[2]) vermeldde in 1881 reeds 89 minerale warme bronnen. Met enkelen dezer zullen wij den lezer in den loop van dit werk nader bekend maken, evenals met andere vulkanische verschijnselen, die, naar wij meenen, voor hem niet van belang ontbloot zijn.

Het westelijk gedeelte van Java is verreweg meer bergachtig dan het Oosten van dat eiland. Vooral de Preanger-regentschappen, die zich ten zuiden van de residentie Batavia uitbreiden, zijn met bergen als overdekt. Eene dubbele keten van bergen, die hunne vertakkingen naar alle kanten uitstrekken, sluit een viertal bergvlakten in, waaronder een tweetal bijzonder door schoonheid uitmunten, en door hare hooge ligging wel eens als geschikt voor kolonisatie door Europeanen zijn aangewezen. Liet men Java eenige

---

[1]) Jaarboek v. h. mijnwezen in N. O. I. Wetensch. ged. 1886. 133. 1889. 24.

[2]) Bijblad aardr. Gen. n°. 7.

honderden meters dalen, dan zou een groot gedeelte van dit gebied zich nog als een uitgestrekt samenhangend bergland vertoonen. In Midden- en Oost-Java vindt men daarentegen talrijke bergen van duizenden meters hoogte, door betrekkelijk kleine vlakten gescheiden, die op sommige plaatsen te nauwernood vijftig meters boven de zee gelegen zijn, en waaruit de hooge, kegelvormige vulkanen geheel geïsoleerd oprijzen, zoodat bij eene dergelijke daling slechts op zich zelf staande bergen of berggroepen zich zouden verheffen, met enkele plateau's en eenige gedeelten van het zuidelijk gebergte. [1]) In het midden van Java is het slechts eene enkele keten, die hare vertakkingen naar het zuiden doet uitloopen, terwijl een driedubbele rij kalkbergen, waartusschen eene menigte vulkanen gelegen zijn, het Oosten kenmerkt. Vooral aan de zuidkust breidt het gebergte zich uit en loopt het tot aan de zee voort waar het plotseling, dikwijls nog op eene groote hoogte, en soms bijna rechtstandig tot het water afdaalt. Niet ten onrechte erlangde dan ook die kust in de scheepsboeken den naam van de „met ijzer omgorde" of gepantserde (ironbound). Terwijl de noordkust voor een groot gedeelte en vooral in het Westen, maar ook in het Oosten in de residentie Soerabaja, uit vlak, alluviaal terrein bestaat, dat soms mijlen ver in het binnenland zich uitstrekt, worden zoodanige vlakten aan de zuidkust veel minder en slechts bij uitzondering aangetroffen. De strook alluviaalgrond neemt telken jare in uitgestrektheid toe. De rivieren, die zich van de bergen zeewaarts spoeden, voeren in hare vaart allerlei vaste bestanddeelen mede, die zij bij hare uitmonding laten bezinken, waardoor in zee uitstekende, moerassige of zandige gronden gevormd worden, die weder aangevuld worden door de stoffen, welke de zee aanvoert. Niet onbeduidend is de vermeerdering van terrein, welke aldus wordt verkregen. Men heeft berekend, dat deze voor het strand te Batavia sedert onze vestiging aldaar niet minder dan 28 voet jaarlijks bedroeg.

Aan rivieren van aanzienlijke grootte is Java niet rijk. Slechts in het Oosten vindt men er een paar, die met de grootere stroomen van Europa vergeleken kunnen worden. De *Bengawan* of rivier van Solo is daarvan de voornaamste. Ofschoon de aanmerkelijke lengte van 70 geographische mijlen bereikende, en dus in dit opzicht

---

[1]) Cordes. Ind. Gids 1888 p. 681.

ongeveer met de Moezel gelijkstaande, en deze door hare breedte (150 tot 800 voet, aan den hoofdmond 3000 voet) zelfs overtreffende, is zij door haren uiterst sterken stroom en door hare geringe diepte niet van zooveel belang voor den handel, als andere wateren van gelijke uitgestrektheid. Eertijds was zij het tooneel eener levendige scheepvaart, vooral van Inlandsche prauwen, die den afvoer van koffie, suiker en rijst van Soerakarta naar Soerabaja en den opvoer van zout van Soerabaja naar Soerakarta en tusschenliggende plaatsen bezorgden. Thans geschiedt dit alles per spoor. De honderden prauwen, vroeger benoodigd, zijn elders verkocht en niet door anderen vervangen. Niet altijd echter is de rivier even ondiep. Wanneer tengevolge van de geweldige regens, die in het natte jaargetijde vallen, de beken in de bergen, waaruit deze rivier zich voedt, meer water dan gewoonlijk bevatten en aanvoeren, ontstaan de zoogenaamde *bandjirs*, ware overstroomingen, die met onwederstaanbare kracht alles met zich medesleepen, wat zij op haren weg ontmoeten. Als een reusachtige muur stapelt zich het water in zijne bedding op, werpt zich dan plotseling naar omlaag, verheft zich weder tot ongekende hoogte, en hernieuwt dit spel zonder ophouden, tot de door overvloedige massa's water gezwollen rivier buiten hare oevers treedt, en dikwijls de geduchtste verwoestingen aanricht, zonder dat het gelukken mag, dezen geheel te voorkomen. Als een treffend voorbeeld van de geweldige hoeveelheid water, die tengevolge der bandjirs wordt afgevoerd, werd ons verzekerd, dat de waterstand der rivier van Solo in één of twee dagen niet minder dan 9 á 10 meters gerezen was. Ook bij de tallooze andere rivieren en riviertjes van Java komen dergelijke plotselinge overstroomingen meermalen voor, en menige rustig daarheen vloeiende beek, die in den drogen tijd bijna zonder water is, verandert in den regentijd in eenen bruischenden en kokenden vloed, die de bruggen, over haar heen gespannen, als kinderspeelgoed vernielt, en den reiziger niet dan met levensgevaar den doortocht vergunt dáár, waar hij een paar dagen te voren met het meeste gemak zich van den eenen oever naar den anderen kon begeven. Deze gevreesde bandjirs hebben echter ook weder hare goede zijde; men trekt er soms partij van voor het vervoer van hout, dat anders wegens den lagen waterstand of de klippen in de beddingen der riviertjes niet kan worden getransporteerd. De Bengawan is voor den landbouw van hoog belang, daar zij door schrale,

met kalkgebergten bezette landen stroomt, en er eene vruchtbaarheid veroorzaakt, die meer naar het Noorden niet wordt aangetroffen. Groote plannen zijn er thans aanhangig om haar op ruime schaal aan den landbouw dienstbaar te maken, en tevens de scheepvaart op Soerabaja ter hulp te komen, die door de geweldige modderafzetting der rivier (37000 tot 64000 kub. meters in de 24 uren) in zeer ongunstigen toestand was geraakt, zoodat men vreezen moest dat de toegang tot die handelsplaats weldra geheel versperd zou zijn. De werken, in 1853 uitgevoerd ter verlegging van de uitwatering der rivier gaven geen voldoend resultaat; in 1882 werd besloten tot eene nieuwe verlegging van den mond van den stroom tot nabij Oedjong Pangka en tot verbetering van den afvoer langs de Porong, de grensrivier van Pasaroean; dit laatste met het doel om het slib uit het oostgat van Soerabaja te weren en de afwatering in een belangrijk deel der residentie te bevorderen. Beide werken werden voor eene som van *f* 1.700.000 aanbesteed. Maar na de voltooiing bleek het, dat eene verlegging van den mond der rivier in veel meer westelijke richting dan de nieuwe uitwatering zeer gewenscht is, daar de nieuwe monding beschouwd wordt als te dicht bij het westgat van Soerabaja gelegen, om de instandhouding van het vaarwater op afdoende wijze te verzekeren. Plannen zijn thans beraamd om dat werk te verbinden met eene opstuwing van het water van de Solo-rivier ter plaatse, waar zij uit het gebergte treedt, waardoor 223.000 bouws bevloeid zouden kunnen worden ten koste eener uitgave, die op *f* 18.000.000 of *f* 80 per bouw is geraamd.

De *Brantas* of rivier van Kediri, die evenals de Bengawan in de straat van Madoera uitwatert, is de tweede stroom van eenig aanbelang. Vooral om de groote waterwerken van Melirip is zij merkwaardig. Bij deze plaats toch splitst de rivier zich in twee takken, waarvan de zuidelijkste, de Porong, hooger is dan de andere arm, de Kali-mas. De sluiswerken nu, die van 1843-1846 onder het toezicht van den ingenieur Tromp werden gebouwd, zorgen voor eene behoorlijke waterverdeeling tusschen beide armen, en voorkomen aldus het uitstorten van de groote watermassa in den noordelijksten tak, waarvan geweldige overstroomingen het gevolg zouden zijn, die zelfs Soerabaja konden bedreigen. Bovendien is met die sluiswerken het stelsel van irrigatie in verband gebracht, terwijl eindelijk de Kali-Mas ook in den drogen moesson van water wordt

voorzien, die daardoor aan den handel zelfs in dat jaargetijde gewichtige diensten kan bewijzen.

In het Westen komen onder de ontelbare stroomen en beken geene rivieren van groote beteekenis voor. De bergachtige gesteldheid van den grond verzet zich, althans in het Zuiden, tegen eene uitbreiding dier kleinere waterstroomen tot groote rivieren. De beide belangrijkste rivieren aan de noordkust gelegen, de Tji-Taroem en de Tji-Manoek zijn tot op geruimen afstand van hare monding voor groote prauwen bevaarbaar, en bewezen vroeger vooral groote diensten bij den afvoer van koffie uit de Preangerlanden. Eindelijk verdienen nog de Tji-Tandoei en de Tji-Losari genoemd te worden, daar zij de scheiding vormen tusschen twee ethnologisch geheel verschillende gedeelten van Java, waarover later zal worden gehandeld. Oudtijds echter schijnt niet de Tji-Losari, maar de meer oostelijk gelegen Pamali de grensrivier te zijn geweest.

Om den lezer nu op eene gemakkelijke wijze bekend te maken met datgene wat hem, afgescheiden van de bevolking op Java, belang kan inboezemen, moeten wij hem uitnoodigen met ons een tochtje over dat eiland te maken, waarbij wij gelegenheid zullen hebben hem het een en ander te doen opmerken, dat voorzeker zijne belangstelling zal opwekken. Want ofschoon het niet dan een uiterst vluchtige rit zal kunnen wezen, zullen daarbij toch een aantal belangrijke zaken ons in het oog vallen. Van allerlei reisgelegenheden kunnen wij daartoe gebruik maken. In de allereerste plaats van de spoor- en tramwegen, die thans over eene groote uitgestrektheid op Java te vinden zijn. In weinig opzichten is dat eiland in de laatste jaren zoo vooruitgegaan, als in de verbetering zijner verkeerswegen, die het weldra den reiziger mogelijk zullen maken, van Batavia uitgaande, over bijna de geheele lengte van Java met den spoortrein te reizen.

De eerste spoorwegen op Java werden door eene particuliere maatschappij aangelegd. Het eerst werd de lijn Batavia-Buitenzorg voor het verkeer geopend (31 Januari 1873), en daardoor de residentie van den Gouverneur-Generaal met de hoofdplaats van Nederlandsch Indië verbonden. Deze lijn heeft eene lengte van 56 kilometers, — ongeveer gelijk aan die van Leiden-Woerden-Utrecht (52 k.m. [1]),

[1]) De opgaven der lengte van de Europeesche lijnen ter vergelijking aangegeven, zijn ontleend aan die voor de „Rundreise" biljetten.

en kostte aan aanleg *f* 3.400.000. Zeer kort daarna werd de tweede lijn dier maatschappij in haar geheel voor het publiek opengesteld (21 Mei 1873), die Samarang met de Vorstenlanden (Soerakarta-Djokjakarta) verbindt en eenen zijtak naar het hoofdpunt in het stelsel van Java's verdediging, de positie van Ambarawa (Willem I), afzendt. De laatstgenoemde lijn strekt zich met haren zijtak uit over eene lengte van 205 k. m., — ongeveer gelijk aan den afstand per spoor tusschen Groningen-Almelo-Salzbergen (206 k. m.), en heeft *f* 19.500.000 gekost. Beide lijnen zijn in handen der Ned. Indische spoorwegmaatschappij; de eerste gaf over 1890 eene netto-opbrengst van 7.45 %, de tweede van 11.6 %, en stelden te zamen de maatschappij in staat een dividend van 7.75 % uittekeeren. Een tweetal kleine lijntjes worden bovendien door particuliere maatschappijen gëexploiteerd. In Maart 1887 werd eene lijn geopend, die van Batavia oostelijk naar Bekassi loopt, later tot Kendang Gedeh verlengd werd en, wanneer de regeering dit vóór Juni 1896 verlangt, tot Krawang moet worden doorgetrokken. In het begin van 1890 waren 43 k. m. in exploitatie (ongeveer Haarlem-'s Hage 45 k. m.), die over dat jaar eene netto-opbrengst van 3.34 % van het aanlegkapitaal opleverden. Zij worden door de Bat. Oosterspoorweg-maatschappij geëxploiteerd, die in 1890 geen dividend uitkeerde. De derde maatschappij, — de Java spoorweg-maatschappij, — werkt met verlies; zij laat een lijntje berijden van 25 k. m. ('s Hage-Rotterdam 24 k. m.), dat zich van Tegal tot Balapoelang uitstrekt.

De aanleg van Staatspoorwegen op Java dagteekent van 1875, toen de wet van 6 April den bouw van staatswege van spoorwegen in het Oosten van het eiland voorschreef. Spoedig daarna (1878) werd ook in het Westen van Java met dien aanleg begonnen; — achtereenvolgens werd het spoorwegnet uitgebreid, met het doel in aansluiting aan de spoorwegen der N. I. spoorweg-maatschappij eene groote stamlijn over het geheele eiland aanteleggen, en daardoor, alsmede door verschillende aansluitende lijnen in het Oosten de belangrijkste gedeelten van Java voor het versnelde verkeer te openen. De staatsspoorwegen zijn thans verdeeld in de *Westerlijnen*, te Batavia en te Buitenzorg in den boven vermelden spoorweg uitloopende, die na hare voltooiing aan de lijn Tjilatjap-Djokjokarta zullen aansluiten en dan ongeveer 415 k. m. zullen beslaan (Weenen-Brunn-Praag 410 k. m.), waarvan 242 k. m. in 1890 geëxploiteerd werden; de *lijn*

Djokjakarta-Tjilatjap, lang 187 k. m. (Berlijn-Dresden 185 k. m.); en de *Oosterlijnen*, beoosten Soerakarta gelegen, op welke plaats zij aan den spoorweg Samarang-Vorstenlanden aansluiten, en die eene lengte van 486 k. m. beslaan. (Basel-Bonn over Mainz 474 k. m.). Aan aanleg hebben de Oosterlijnen *f* 33.732.000 gekost, de lijn Djokjakarta-Tjilatjap *f* 14.758.080, terwijl voor de Westerlijnen tot aan Garoet toe *f* 22.323.000 zijn uitgegeven en de onkosten voor hare voltooiing op *f* 10.750.000 zijn geraamd. De netto-opbrengst der Oosterlijnen (1890, 5.35 %) is zeer voldoende; minder is dit het geval met de Westerlijnen (1.49 %) en Tjilatjap-Djokjakarta (1.21 %). Verscheidene concessiën tot aanleg van nieuwe spoorwegen zijn aangevraagd, meestal onder voorwaarde van rente-garantie: de tegenwoordige Minister van koloniën, die een warm voorstander is van de ontwikkeling van Indië, ook door ruime uitbreiding der verkeerswegen, schijnt echter de voorkeur aan aanleg en exploitatie van staatswege te geven.

Door den aanleg dezer spoorbanen en van verscheidene stoomtramlijnen is een geweldige ommekeer in het reizen op Java gekomen. Vroeger toch was de gewone wijze van vervoer van reizigers, welke eenen eenigszins aanzienlijken afstand wilden afleggen, die per rijtuig, waartoe men gebruik kon maken van gouvernements-postpaarden, maar zich zelf van een reiswagen moest voorzien. Een geheel net van wegen, die in groote en in binnenwegen verdeeld zijn, bedekt Java: op de eerstgenoemden kan men zich met een rijtuig laten vervoeren; de anderen zijn dikwijls slechts voor ruiters en voetgangers, soms alleen voor de laatsten bruikbaar. De eerste aanleg van den grooten weg is men aan den Gouverneur-Generaal Daendels verschuldigd, die over de geheele noordkust, van Anjer tot boven Panaroekan, een grintweg deed aanleggen, die wel is waar menig menschenleven kostte, daar de bevolking gedwongen werd zonder verpoozing aan het maken van den weg te arbeiden, maar toch een onwaardeerbare weldaad voor het eiland was. De reis van Batavia naar Soerabaja, waartoe men vroeger drie weken, en in den natten moesson zelfs meer dan veertig dagen noodig had, werd nu in 5 à 10 dagen afgelegd. Aan dezen weg zijn later meerderen toegevoegd. Een zuidelijke tak, die zich bij Soerabaja van eerstgenoemde afscheidt, doorloopt geheel Midden-Java om te Tjilatjap te eindigen. Een klein gedeelte van den grooten postweg, waar die door het bosch van Soemberwaroe loopt, nabij het eindpunt van

den weg, Banjoewangi, is nooit voor voertuigen geschikt gemaakt; zelfs werd dat gedeelte in 1890 niet onderhouden, daar in die streek geen bevolking wordt aangetroffen, en men dus, om dien weg voor rijtuigen geschikt te maken, dwangarbeiders zou moeten aan het werk stellen en daardoor groote onkosten maken, die niet in verhouding zouden staan tot het weinige gebruik, dat van dien weg wordt gemaakt. Het pad schijnt nu alleen voor ruiters en voetgangers begaanbaar te zijn. Het reizen langs dien goed onderhouden grooten postweg, in den gemakkelijken wagen gezeten, leverde vroeger een van de groote aantrekkelijkheden van een tocht over Java op, al waren er ook bezwaren en soms zelfs gevaren aan verbonden. Vliegend snel trok men door het wonderschoone landschap, terwijl de koetsier, die alleen het vier- of zesspan bestuurde, in den regel zelfs bij de sterkste hellingen de snelle vaart niet inhield, maar ook bij de gevaarlijkste punten en langs gapende afgronden zijne paarden met lossen teugel in vliegenden galop liet voortrennen. En weigerden de paarden hunne diensten, welnu dan sprongen de loopers of Inlandsche palfreniers van den wagen, en spoorden de onwilligen door luid geschreeuw, of, zoo dit niet hielp, door het werpen van steenen en het toedienen van onzachte slagen zoolang aan, totdat de dolle vaart weder begon en niet eindigde voor men aan een poststation kwam, waar versche paarden wachtten, om den rit onmiddellijk voort te zetten; althans wanneer de reiziger het niet ongelukkig zoo trof, dat het eenige span, dat aan het station voorhanden was, dien dag reeds geloopen had, in welk geval men soms een zestal uren moest wachten, voor dat men de reis kon vervolgen. Daar een dergelijk poststation gewoonlijk uit niets anders bestaat, dan uit een dak op palen, over de breedte van den weg opgeslagen, en alleen goed is om bij het verwisselen van paarden den reiziger tegen de brandende hitte te beschutten, kan men zich het lot van den ongelukkige voorstellen, die, zonder eenig middel om de verveling te bestrijden, uur aan uur moest wachten, totdat de paarden de noodige krachten weer gekregen hadden om met hen de reis voort te zetten. Gevaarlijker nog dan de snelle vaart der Javaansche posterijen scheen aan hem, die nog nooit op het eiland gereisd had, het overtrekken der rivieren toe. Soms toch geschiedde dit met zeer primitieve ponten (sassaks), niet veel beter dan gewone vlotten, en ook thans nog trekt men somwijlen den

vloed over op hangende bruggen, die de vreemdeling voorzeker niet zonder vrees beschouwt, vóór hij er zich met het voertuig op waagt. Zij zijn grootendeels van bamboe en rotan vervaardigd, zonder dat er een spijker aan geslagen is. Hare constructie bestaat slechts uit 2 sterke kabels van rotan, die evenwijdig van den eenen kant naar den anderen zijn gespannen, en aan zware boomen bevestigd worden. Daaraan zijn koorden van slingerplanten vastgehecht, die op een voet afstand van elkander geplaatst zijn, en de eigenlijke brug dragen, die uit aan elkander verbondene bamboelatten bestaat. Over deze zwiepende, zwaaiende en krakende brug wordt het rijtuig in vollen ren gevoerd, en slechts door de wonderbare elasticiteit en sterkte van het vlechtwerk is dit licht en schijnbaar zoo weinig te vertrouwen gevaarte in staat vrij zware lasten te dragen. Gelukkig beginnen die sassaks en rotanbruggen meer en meer tot de zeldzaamheden te behooren, en vindt men, althans in de grootere verkeerswegen, bruggen, die den reiziger meer vertrouwen inboezemen.

Slechts bij uitzondering wordt thans deze wijze van reizen gevolgd, die dikwijls zeer duur was, daar voor het gebruik der gouvernements-postpaarden een vrij hooge huur moest worden betaald, die naar *palen* werd berekend, welke op 400 Rijnlandsche meters (16½ minuut gaans) afstand van elkander zijn opgericht, een afstand, die meest in 5 à 6 minuten werd afgereden, en waarvoor gewoonlijk *f* 1 à *f* 2 werd betaald. De gouvernements-paardenposterij is thans geheel opgeheven. Op sommige wegen wordt het leveren van bespanningen echter door het Gouvernement aanbesteed; de ondernemers zijn verplicht de noodige paarden (in den regel vierspannen, soms voor lichtere wagens tweespannen) aan den reiziger te leveren, die met eigen rijtuig reist, tegen een prijs, die van 9 tot 85 cents per paal verschilt. In sommige residentiën bestaan nog de zoogenaamde binnenlandsche paardenposterijen, waarvan de kosten thans geheel door de regeering worden gedragen, en waar bespanningen geleverd worden tegen eene betaling van 0.75 cents (tweespan) en *f* 1.50 (vierspan) per paal. Aan in dienst reizende landsdienaren, en soms ook aan andere personen wordt het genot van vrije postpaarden toegestaan.

Van deze transportmiddelen wordt echter in hoofdzaak slechts gebruik gemaakt door in dienst reizende ambtenaren en meer gegoede particulieren; thans is het gebruikelijke vervoermiddel, zoowel voor

Europeanen als voor vreemde Oosterlingen en Inlanders de zoogegenaamde sado („dos à dos"), of het tweewielig karretje op veeren (kahar peer), al naar gelang van den af te leggen afstand en de gesteldheid van het terrein met één, twee of drie paarden naast elkander bespannen; zulke rijtuigjes met bijbehoorende paardjes kan men thans bijna overal tegen matigen prijs en vast tarief huren. Op enkele plaatsen en in zeldzame gevallen maakt men thans nog gebruik van huurrijpaarden, welke men door tusschenkomst van Javaansche hoofden bekomt, die tegen betaling dragers en paarden verschaffen. Vroeger vond men dezen bijéén op wegen, waar druk verkeer was, en op eene plaats, gladak genaamd, eene benaming die in het spraakgebruik is overgegaan om iets, dat bij uitstek ellendig en gemeen is aan te duiden, zoodat men onder gladakker een niet te vertrouwen en zedeloos persoon verstaat. In den regel is deze overdrachtelijke beteekenis volmaakt van toepassing op de paarden, die van gouvernements-wege op de gladak worden verschaft. Men onderscheidt ze in heerenpaarden (fijne paarden, koeda aloes) en bedienden-paarden (koeda kasar), die alleen in den meerderen of minderen graad van onbruikbaarheid verschillen. Menigeen, die op deze wijze in Indië gereisd heeft, zullen de onaangename uren, op deze paarden doorgebracht, wel niet licht uit het geheugen gaan. Dat er op dezen regel uitzonderingen zijn spreekt van zelf; de heer Heering en anderen met hem, prijzen zeer de Javaansche paardjes, die zelfs op de glibberige paden in de koffietuinen en langs de steilste hellingen den berijder ongedeerd naar beneden brengen. Somtijds, maar zelden voor verre afstanden, maakt men gebruik van middelen van vervoer, waarbij men door menschen gedragen wordt. De Javaansche pêlanki verschilt in niets van de zoo bekende palankijn en is een houten kastje, met een soort van dak voorzien, waarin 2 personen kunnen plaats nemen, en dat gedragen wordt door middel van een stok, dicht onder het dak aangebracht en door een ring gestoken. Meer aan Java eigen is de tandoe, waarvan ook minder gegoede Europeanen wel eens gebruik maken, maar die geen aangenaam vervoermiddel is, en dan ook meer en meer in onbruik geraakt. Zij bestaat uit niet veel anders dan een smalle reep zeildoek, of een stuk van een koffiebaal, dat aan beide zijden aan eenen draagstok bevestigd is en er bij neêrhangt, en van boven met een klein bamboezen dakje is voorzien. Maar zelfs dan, wanneer de tandoe

beter werd vervaardigd, is de schokkende en dreunende beweging die de dragers in hunnen loop aan het voertuig mededeelen, hoogst onaangenaam en op den langen duur voor velen niet te verdragen.

Ook in een ander opzicht hebben de gemakkelijkere communicatie-middelen invloed uitgeoefend door de intrekking der gouvernements-herbergen, die in kleinere steden en dorpen, aan de groote wegen gelegen, voorkwamen, en waar de reiziger tegen tarief werd opgenomen. Waar staatshulp noodig is tot instandhouding van logementen bestaat deze thans alleen in een geldelijke toelage, waarvoor de houders verplicht zijn steeds twee kamers beschikbaar te houden voor gouvernements-reizigers. Waar geene logementen zijn, vindt men hier en daar een onderkomen in de zoogenaamde *passangrahans*, grootere of kleinere gebouwen, soms niet veel beter dan loodsen, maar dikwijls met meerdere zorg van de noodige gemakken voorzien, en bestemd voor doorreizende ambtenaren. Ook particuliere reizigers kunnen met verlof der regeering van deze inrichtingen gebruik maken. Vroeger hadden daarbij allerlei misbruiken plaats, daar men de bevolking dwong niet alleen om deze gebouwen te onderhouden maar ook de, trouwens gewoonlijk zeer eenvoudige, meubelen te leveren, en wat erger was, meermalen zonder betaling voor het onthaal van den reiziger te zorgen. Dit was voor haar een groot bezwaar, daar men zich niet vergenoegde met haar alleen het allernoodigste te doen leveren, maar soms een voortreffelijken maaltijd met al het daarbij behoorende deed opdisschen, — gezwegen nog van andere leveringen, — hetgeen alles ten koste der bevolking den reiziger werd voorgezet. Dat ook de Inlandsche hoofden, die voor het onthaal moesten zorgen, meermalen zich zelven niet vergaten, maar hunne winsten daarbij hadden en de bevolking veel meer lieten opbrengen dan voor den reiziger noodig was, spreekt wel van zelf. Ten gevolge van het heilzame verbod, aan alle ambtenaren gericht, om leveringen betaald of onbetaald van de bevolking te eischen, hebben dergelijke misbruiken, althans in de gouvernements-landen, zoo goed als geheel opgehouden.

Ten einde ons overzicht van de reisgelegenheden, die Java aanbiedt, meer volledig te doen zijn, moeten wij met een enkel woord melding maken van de verbinding over zee tusschen enkele havens van dit eiland onderling, en van Java met de overige eilanden van den Indischen archipel bestaande. Zij geschiedt thans door

tusschenkomst van de Koninklijke pakketvaart-maatschappij, die tot 1905 met het Gouvernement in contract staat en verplicht is tegen genot van subsidie geregeld de voornaamste havens in den archipel met hare stoombooten te bezoeken.

Wanneer de vreemdeling, die over zee reizende voor de eerste maal Batavia (105.126 inwoners, onder welke 7969 Eur. 27.049 Chineezen [1]) bezoekt, in de nabijheid van de hoofdplaats van Nederlandsch Indië gekomen is, zal misschien een gevoel van teleurstelling zich van hem meester maken, althans wanneer hij grootsche verwachtingen van het gezicht op die handelsplaats koesterde en het tafereel verwachtte van eene drukke en levendige haven, bedekt met tal van schepen en omzoomd door eene rij trotsche handelspaleizen en groote statige pakhuizen, waar eene woelige menigte zich ijverig bezig houdt met het in- en ontladen en vervoeren der schatten, uit Oost en West te zaam gebracht. Wel zal ook hier de lage kustzoom met hare heerlijke vegetatie den aandachtigen beschouwer kunnen boeien, en biedt, althans wanneer bijzonder fraai en helder weder hem begunstigt, het vergezicht op de diep landwaarts in gelegen bergen een verrukkelijk tooneel aan. Maar de reede is doodsch en verlaten, en Batavia houdt zich verscholen achter de moerassige kust, die haar van de zee scheidt, en slechts enkele gebouwen, een vuurtoren, een fortje, een rivier en hier en daar verspreide huizen verkondigen, dat men zich bij de hoofdplaats van Nederlandsch Indië bevindt. Doch in stede dat het vaartuig de reede opvaart, wendt het den steven verder oostwaarts, waar, op een afstand van 10 k. m. van Batavia, den reiziger een geheel ander schouwspel wacht, als hij de nieuwe haven dier stad, de werken van Tandjong Priok binnenstoomt.

De eigenlijke reede van Batavia, die een open ankerplaats was, voldeed sedert langen tijd niet meer aan de behoeften en eischen van den handel. De schepen konden niet aan de stad lossen; de gemeenschap tusschen Batavia en de reede geschiedde, — voor

[1]) Het getal inwoners van de hoofdplaats en de residentiën op Java, door ons medegedeeld, is ontleend aan het Kol. verslag over 1891, van de overige plaatsen aan de opgaven van den Hr. Vorderman. T. A. Gen. 1891. De cijfers, voor Batavia hierboven opgegeven, gelden voor stad en voorsteden. Mr. Cornelis en Bekasi hebben 20.559 en 2380 inwoners, onder welken 1389 Eur.

zoover zij niet geheel verbroken werd, zooals dit geregeld enkele dagen in het jaar het geval was, — door lichters, die minstens 3 dagen noodig hadden om de geloste goederen naar de plaats van bestemming te brengen, en weder nieuwe lading te kunnen innemen. Wanneer twee stoomschepen te Batavia losten, ontbraken de middelen om de zeilschepen te bedienen, die soms vele weken moesten wachten voor zij hunne goederen hadden ontscheept. Gelegenheid tot herstel van schepen bestond te Batavia niet; wel was er eene maritieme inrichting op het ongezonde en nu verlaten eilandje Onrust, maar deze was zelfs niet voldoende voor gouvernements-vaartuigen, zoodat het niet zelden voorkwam, dat Nederlandsche oorlogschepen te Singapore werden gerepareerd. Deze toestand, die groot tijd- en geldverlies voor den handel veroorzaakte, behoort thans gelukkig tot het verleden. Na langdurige overwegingen toch, die vooral het gevolg waren van de verschillende meeningen over de meest geschikte plaats voor het aanleggen van nieuwe havenwerken, werden bij de begrooting voor 1877 de noodige gelden toegestaan voor den aanleg in eigen beheer van een zeehaven te Tandjong Priok met een spoorweg en scheepvaartkanaal tusschen die haven en Batavia. Den 1en Mei 1877 werd met den bouw aangevangen die, op uitstekende wijze geleid[1]), op 15 Maart 1887 met de volledige ingebruikstelling der haven werd bekroond. De onkosten van de werken bedroegen tot 31 December 1885, toen de dienst der havenwerken als afzonderlijke tak van beheer werd opgeheven, in ronde cijfers de som van *f* 22.500.000. — Het getal vaartuigen, dat van de haven gebruik maakte, steeg in 1890 tot 647 stoom- en 53 zeilschepen. Groote dokken en werkplaatsen zijn aan het etablissement verbonden, waar zoowel voor het gouvernement als voor particulieren gelegenheid bestaat tot het herstellen van schepen en het doen verrichten van allerlei werkzaamheden. In 1891 zijn dezen ten gebruik overgegeven aan de Droogdokmaatschappij Tandjong Priok, die tot 1916 de uitsluitende exploitatie van een marine-werf met dokgelegenheid van de regeering heeft gekregen.

Het vaartuig, dat ons overbrengt, stoomt tusschen de beide geweldige, 3728 m. lange en gemiddeld 60 m. breede zeehoofden de haven

[1]) Ind. Gids 1881. I. p. 1.

binnen, die door hare drukte en beweging zeer tegen de reede van Batavia afsteekt, vooral wanneer er een of meerdere mailstoomers lossen of laden. Weldra ligt het veilig aan de kaaimuren vastgehecht, en staat het den passagier vrij aan land te stappen, en, na voor de aangifte van zijn bagage te hebben gezorgd, de reis naar Batavia over land voorttezetten. Daartoe maken wij gebruik van den bovengenoemden spoorweg, die 9 k. m. lang is (gelijk aan Haarlem-Zandvoort) en ons langs het nieuwe scheepvaart-kanaal midden in de stad brengt, en ook elders op verschillende punten aan de lijn Batavia-Buitenzorg en aan de Bataviasche stoomtram aansluit. De trein loopt in den beginne door eene lage, moerassige vlakte, met nipahpalmen begroeid; aan den noordkant passeert men weldra Antjol, waar vroeger tijdens de Compagnie lusthuizen van rijke burgers werden gevonden, wier fondamenten men bij het aanleggen van het kanaal hier en daar heeft moeten opruimen. In de nabijheid van de stad gekomen wordt het schouwspel aantrekkelijker; wij houden ons echter niet op, om de landhuizen te beschouwen, die wij voorbij stoomen, maar rijden terstond door naar het station bij het stadhuis, dat ons in het midden der oude stad brengt. Vóór de indienststelling der havenwerken te Tandjong Priok bereikte men Batavia door een in zee uitgebouwd kanaal, dat ook nu nog door uitbaggering bevaarbaar wordt gehouden, maar vrij doodsch en verlaten is, en tot afvoer van de rivier van Batavia, de Tji-Liwong, dient. Men kwam aan wal bij den zoogenaamden kleinen boom, eene benaming, die zeer oneigenlijk is, daar er sedert lang geen boom of sluiting hoegenaamd te vinden is, en men er eenvoudig de aanlegplaats bij het douane kantoor onder verstond. Men stapte in de gereedstaande wagens of in den tramweg, en reed langs het door de zon fel beschenen en geheel onbeplante jaagpad over een ouderwetsche valbrug de stad in en bereikte dan spoedig het plein, waar vroeger het oude kasteel stond, waarvan slechts de poort in wezen is. Aan een groot kanon dat dicht daarbij ligt, schrijven Inlanders en Chineezen wonderdadige kracht toe; zij meenen dat vrouwen, die er op gaan zitten, vruchtbaar worden en dat onze heerschappij zal ophouden, wanneer dat kanon met een dergelijk, dat te Bantam ligt, zal samenkomen. Eene andere legende maakt dit kanon tot den echtgenoot van een ander stuk geschut, dat te Soerakarta in den kraton bewaard wordt. Ook het Bataviasche

kanon zou van daar afkomstig zijn, maar na een paar maal heen en weer gereisd te hebben, eindelijk door de gebeden van een hadji hier tot rust zijn gekomen.

Wanneer men van de aankomst in de „Koningin van het Oosten" groote verwachtingen koestert, dan wordt men zeer teleurgesteld; want de oude stad, door de Compagnie aangelegd, en waardoor onze weg ons het eerst voert, biedt weinig aantrekkelijks aan. Vooral kan dit van Batavia tegen het vallen van den avond getuigd worden. De stad, die toch nooit bijzonder levendig en druk is, wordt dan doodsch en verlaten. Want geen Europeaan bewoont haar meer. Immers, hare ongezondheid dwingt hem de eigenlijke stad te verlaten en een toevlucht te zoeken in de voorsteden, waar het verblijf oneindig aangenamer is. Onze voorouders hadden van Batavia eene echt Hollandsche stad gemaakt, voorzien van groote en hooge huizen, soms met prachtig snijwerk versierd, van stoepen en gemetselde banken voorzien, en gelegen aan de kanalen of grachten die, 16 in getal, de stad in eene menigte van langwerpige vierkanten verdeelden. Deze kanalen, met boomen beplant, gaven eenigszins het beeld terug van onze Amsterdamsche grachten, zoodat de beroemde Tijgergracht meermalen met de Keizers- en Heerengrachten vergeleken werd. Ja zelfs verklaart een schrijver uit de vorige eeuw, dat de lijnrechte strekking der genoemde gracht, schoon minder fraai bebouwd en minder breed, haar in vermakelijkheid de groote Amsterdamsche grachten doet overtreffen! Doch deze grachten, hoe aangenaam het voor onze voorouders ook moge geweest zijn, op de banken vóór hun huis gezeten, op echt vaderlandsche wijze den namiddag door te brengen, waren toch de hoofdoorzaak van het verval van Batavia. Zij brachten in niet geringe mate bij tot de ongezondheid dier plaats, vooral sedert het begin der vorige eeuw, toen ten gevolge van eene uitbarsting van den vulkaan Salak, gepaard aan eene aardbeving, de groote rivier geheel werd opgestopt en de grachten vol slib geraakten, zoodat de kanalen, vroeger vol schoon water, nu een gedeelte van het jaar zoo goed als droog lagen, en kwaadaardige uitwasemingen veroorzaakten, die de zoogenaamde Bataviasche rotkoorts voortbrachten en aan de stad den naam van „graf der Europeanen" bezorgden. Ofschoon men later eenigen dier grachten heeft gedempt, is thans de stad door de Europeanen zoo goed als geheel verlaten en worden de soms nog prachtige huizen tot kantoren en winkels

gebruikt, van waar de ambtenaar en koopman zich tegen den avond naar hunne woningen in de voorsteden begeven. De eigenlijke bevolking bestaat hoofdzakelijk uit Inlanders en Chineezen. De laatsten wonen in eene eigene buurt, ten zuidwesten der stad gelegen, waartoe zij volgens later te bespreken verordeningen genoodzaakt zijn. Daar wij later den lezer meer uitvoerig met dit eigenaardige volk wenschen bekend te maken rijden wij niet door hunne wijk, maar begeven ons snel naar de nieuwe stad, na in het voorbijgaan een blik op het voormalig stadhuis, thans het residentie-bureau, te hebben geworpen, dat het vierde gebouw van dien aard is sedert de stichting van Batavia en in 1710 voltooid werd. Het is een fraai, Oud-Hollandsch gebouw, waartoe een drietal trappen den toegang geven, dat in het midden van den gevel met het beeld der gerechtigheid prijkt, waarboven de Hollandsche leeuw is uitgehouwen. Ter rechterzij leest men de letters V. O. I. C. en ter linkerzij ziet men het wapen van Batavia. Terwijl men recht op het stadhuis toerijdt heeft men aan de linkerhand het in 1870 voltooide fraaie paleis van den Raad van Justitie. Een geheel ander schouwspel dan Oud-Batavia leveren de nieuwe wijken op. Geenszins overeenkomende met onze denkbeelden van eene stad zijn zij niets anders dan eene aaneenschakeling van grootere of kleinere villa's, bevallig in het groen verscholen, en gelegen aan breede, met prachtige boomen beplante, schaduwrijke lanen. Deze voor de gezondheid zoo weldadige aanleg, die tevens bij uitstek schoon mag genoemd worden, had vroeger zijne bezwaren, daar de stad dientengevolge zoo breed is uitgelegd, dat men genoodzaakt was zich met rijtuig van het eene gedeelte naar het andere te begeven, waardoor het houden eener eigen equipage bijna noodzakelijk werd. Thans is Batavia echter ruimschoots van communicatie-middelen voorzien; behalve de lijnen Batavia-Buitenzorg en Batavia-Bekassi, die verscheidene halten in de stad hebben, vergemakkelijkt vooral de stoomtram, welke de paardentram heeft vervangen, op zeer beduidende wijze het verkeer. Zij loopt door de oude stad en de buitenwijken tot Kampong Melajoe, voorbij Meester-Cornelis en heeft eene lengte van ongev. 15 k. m. (Leiden — 's Hage 16 k. m.) terwijl zij in 1890 ongev. 3.700.000 personen vervoerde.

De meesten der Bataviasche wijken zijn zuidwaarts van de oude stad aangelegd. Het eerst rijdt men door Molenvliet, eene wijk,

die haren naam aan het in 1648 gegraven kanaal ontleent. In den aanvang passeert men eene aaneengesloten rij van kleine winkelhuizen en werkplaatsen van Inlanders en Chineezen; verder op, voorbij den Gang [1]) Ketapang, verrijzen de villa's der Europeanen, — bijna zonder uitzondering steenen gebouwen van één verdieping, en gelegen te midden van grootere of kleinere erven, welke meestal met fraai geboomte en prachtige bloemen prijken, en soms zelfs ware parken vormen. Gewoonlijk zijn zij van een voor- en achtergalerij voorzien, die door een breeden gang worden verbonden. Terwijl de achtergalerij het huisvertrek vormt, dient de voorgalerij voor receptie-kamer; vroeger vooral was het een alleraardigst gezicht van den weg op die door tal van lampen verlichte, en goed van schommelstoelen voorziene galerij, waar het huisgezin den avond doorbracht en bezoeken ontving. Tegenwoordig echter blijft menige voorgalerij donker en houdt men zich het liefst in de achtergalerij op, waar men desverkiezende geheel ongestoord kan blijven. In die huizen vindt men nog allerlei vertrekken voor slaapkamer, studeervertrek enz; op het erf achter het huis liggen de bijgebouwen, die de bediendenkamers, keuken, provisiekamers, stallen, veelal ook de logeervertrekken bevatten.

Van Molenvliet spoeden wij ons naar Noordwijk en het daartegenover liggend, door een gracht van Noordwijk gescheidene Rijswijk, en passeeren daarbij over de aan weerszijden van het kanaal gelegen, en met prachtige tamarinden beplante wegen de bekende societeit „de Harmonie", de gewone verzamelplaats van de beau-monde bij feestelijke gelegenheden, die reeds onder Daendels werd opgericht. Jammer dat het overigens zoo geschikt gebouw slechts een zeer kleinen tuin bezit. Weldra zien wij het oude paleis van den Gouverneur-Generaal, dat door een overdekten gang aan het nieuwe, met het front naar het Koningsplein staand paleis verbonden is. In het nieuwe gebouw bevinden zich de logeervertrekken voor den landvoogd en zijn gezin, wanneer hij zich te Batavia bevindt, 't geen slechts van tijd tot tijd het geval is, daar hij gewoonlijk te Buitenzorg vertoeft. Het oude gedeelte, dat uiterlijk een zeer eenvoudigen indruk maakt bevat de zalen en galerijen, die

[1]) Batavia heeft gangen en lanen; de eersten zijn niet met boomen beplant; de laatsten wel.

voor recepties en feesten bestemd zijn. Aan het einde van Noordwijk en Rijswijk gekomen, is men op een der drukste punten van Batavia, waar de lijn Batavia-Buitenzorg en de stoomtram elkander kruisen. Wij begeven ons rechts af, om op het Koningsplein te komen, eene uitgestrekte vlakte, die, naar men beweert, grooter zou zijn dan het Champ de Mars te Parijs (circa 45 hektaren), een klein uur in omtrek is, en door hare grootte de aan het plein gelegen villa's weinig doet uitkomen. Een breede rijweg en een bestraat voetpad loopen tusschen een dubbele rij tamarinden om het plein, dat niets is dan een groote grasvlakte, welke niet vergeleken kan worden met de schoone gazons die sommigen onzer buitenverblijven zoozeer versieren. In den oost-moesson heeft het zelfs een zeer onoogelijk voorkomen; men treft er dan dikwijls vrouwen en kinderen aan, welke in het verdorde gras sprinkhanen zoeken om die te eten. In dat jaargetijde wordt het van tijd tot tijd afgebrand, en moet het er dan afzichtelijk uitzien. In den regenmoesson krijgt de vlakte een tijd lang een frisscher aanzien, maar weldra is het plein weder een veld van ongelijk opschietende grassoorten. Een groote verbetering is het parkje, dat aan de noordzijde van het plein is afgezonderd, sierlijk met artesischen put en groot waterreservoir [1]) is aangelegd en de voornaamste openbare wandeltuin is, dien Batavia bezit. Sommige groote gebouwen vallen meer in het oog, dan de particuliere huizen; behalve het genoemde paleis is dit vooral het geval met de Willemskerk en het daarop geplaatste kleine glazen koepeltje, benevens het gebouw van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, dat o. a. kenbaar is aan den grooten koperen olifant, vóór het gebouw geplaatst; een geschenk van den vorst van Siam bij zijn bezoek aan Batavia. Het genootschap bezit een rijke boekerij en hoogst belangrijke wetenschappelijke verzamelingen. Aan de oostzijde van het plein loopt de spoorbaan Batavia-Buitenzorg, die daar ook haar hoofdstation, Weltevreden heeft. De woning van den resident van Batavia, waarvan het erf ook aan het Koningsplein uitkomt, is kenbaar aan den vlaggestok en de eerewacht, die daarbij post heeft gevat. Iets verder ligt het gebouw der Kon. natuurk. Vereeniging en der N. I. maatschappij van nijverheid en landbouw.

[1]) Op verschillende plaatsen van Batavia treft men zulke artesische putten aan met reservoirs, die meestal met een klein plantsoen zijn omgeven en eene ware weldaad voor de stad zijn.

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER HAARLEM.

WATERLOO-PLEIN, BATAVIA.

Wilden wij nu in westelijke richting opwandelen, dan zouden wij langs het „quartier français", — het westelijk gedeelte van Rijswijk, aldus genoemd naar de talrijke fransche winkeliers, die het bewonen, — naar het Europeesche kerkhof kunnen komen, dat met enkele sierlijke monumenten prijkt en door zijn prachtig geboomte een schoone lusthof geworden is. Wij keeren echter even op onze schreden terug, om ons daarna oostwaarts naar het Waterlooplein te begeven, en werpen in het voorbijgaan een blik op het fort Prins Frederik, de vroegere citadel van Weltevreden, dat sedert jaren geen bezetting meer heeft en tot bewaarplaats van wapenen dient. Dit plein, eveneens een grasvlakte, doch van veel minder groote afmetingen dan het Koningsplein, en dat gewoonlijk voor militaire oefeningen en parades dient, was vroeger het kamp van Weltevreden, en ligt in de wijk van dien naam. Het is aan de west- en zuidzijde door een rij fraaie oude waringins ingesloten; aan den noordelijken en zuidelijken kant groeien djoewar-boomen. Het grootste gedeelte van den omtrek is door officierswoningen ingenomen; men vindt er ook het gebouw der hooge gerechtshoven en de militaire societeit Concordia met grooten tuin. Zondagsmiddags speelt de stafmuziek op het Waterloo-plein; daar vereenigen zich dan tal van Europeesche en Inlandsche hoorders en komt ook een goed deel der beaumonde bijeen. De R. Kath. kerk, die aan het plein gebouwd was, is in 1890 ingestort, doch zal nu wel weder zijn opgetrokken. Het belangrijkste gebouw echter, dat men er aantreft, is het bekende paleis van Weltevreden, op een uur gaans afstand van het stadhuis gelegen, en dat, iets zeer ongewoons in Indië, een drietal verdiepingen heeft. De bouw van dit paleis werd in 1808 door den Gouverneur-Generaal Daendels begonnen, die de fondamenten liet leggen; het gebouw werd echter eerst tijdens het bestuur van du Bus opgericht en voor bureau's bestemd, waarvoor het ook thans nog dient. De vergaderzaal van den Raad van Indië bevindt zich in dit groote huis, en is behangen met de afbeeldsels der verschillende Gouverneurs-Generaal; stukken van historisch belang maar, naar men zegt, uit het oogpunt der kunst van weinig waarde. Vóór het paleis ziet men het standbeeld van J. P. Coen, in 1876 opgericht, dat thans door bloemperken omgeven is, maar tegen het groote gebouw weinig voordeelig uitkomt. Een betere plaatsing verwierf een monument, gewijd aan de nagedachtenis van den held

van Bali, Michiels, in fraaien gothischen vorm opgetrokken, en op een der wegen van het Waterlooplein opgericht. Over een ander monument, dat op het midden van het plein is opgesteld, valt weinig goeds te zeggen. Het is de Leeuw van Waterloo, ter herinnering aan den slag van Waterloo opgericht, en dat uit een wit gekalkt kolommetje op een houten voetstuk bestaat, terwijl op het houten dekstuk een houten leeuw gezet is, die een treffende gelijkenis met een poedelhond moet aanbieden, en geenszins tot versiering der groote ruimte bijdraagt.

Wilden wij ons thans terstond zuidwaarts begeven, dan zouden wij ons met de spoor naar Meester Cornelis kunnen laten brengen, een plaats, waar zich, om de gezonde ligging, in de laatste dertig jaren tal van Europeanen gevestigd hebben wier villa's en tuinen, vooral langs de hoofdwegen, de Inlandsche kampongs meer en meer verdringen. Op de beide wekelijksche marktdagen is het plaatsje het tooneel van groote drukte en levendigheid. Voor de geschiedenis is Mr. Cornelis echter van belang, omdat in het versterkte kampement, daar onder Daendels opgericht, de beslissende worsteling der Nederlanders en Engelschen om het bezit van Java plaats had. Ook nu nog vindt men belangrijke militaire inrichtingen te dezer plaatse, waaronder de militaire school ter opleiding voor officier bij de infanterie en de administratie genoemd moet worden. Meester Cornelis kunnen wij ook langs den prachtigen straatweg bereiken, die met schoone kanarieboomen beplant is, en tusschen prachtige villa's met fraaie tuinen en parken loopt, en door Kramat en Salemba voert, in welke laatste wijk, dicht bij de militaire school, het gebouw ligt van het Gymnasium Willem III, dat thans als hoogere burgerschool is ingericht en tevens eene afdeeling voor de opleiding van Oost-Indische ambtenaren bezit. Maar deze wijken, benevens eene menigte anderen, zooals Tanah Abang, bieden weinig merkwaardigs aan. Zij worden bijna allen uitsluitend door Europeanen bewoond. Kebon Sirih en Parapattan met het metereologisch observatorium bestaan uit talrijke villa's met kleine Inlandsche kampongs afgewisseld. In de laatste wijk stond vroeger het Parapattanweezengesticht, thans te Rijswijk gelegen. Andere wijken, zooals Jakatra, zijn door Inlanders bevolkt, en hebben geheel het karakter van Inlandsche kampongs of dorpen. Op den weg naar Jakatra gaan wij het niet meer gebruikte Chineesche kerkhof Sentiong voorbij en

passeeren een hoogen witten muur, waarin een blauwe steen gemetseld is. Een doodshoofd is met een ijzeren pen daarin bevestigd. Dit afschuwelijk schouwspel dient ter herinnering aan het verraad van Pieter Elberfeld, een bewoner van Batavia, die in vereeniging met den Javaan Karta Drija in 1721 een aanslag smeedde om de Europeanen aldaar te vermoorden, en zich van het bestuur der stad meester te maken, terwijl zijn medestander aan het hoofd der Ommelanden zou geplaatst worden. Doch voor de dag aanbrak, waarop de opstand zou plaats hebben werd het plan verraden, en Elberfeld met 48 anderen ter dood gebracht. Zijn huis stond op de plek, waar thans de muur is opgericht. Het werd gesloopt met verbod om ooit weder daar te bouwen.

Aan openbare gebouwen is Batavia rijk: zij bieden echter uiterlijk weinig merkwaardigs aan. De belangrijksten hebben wij reeds opgenoemd: alleen moeten wij nog het hospitaal vermelden, dat uit een reeks kleine gebouwen bestaat, die te midden van tuinen liggen en waarvan elk hoogstens twee of drie ziekenkamers bevat. Deze bouworde, ofschoon niet geschikt om een indrukwekkend geheel te vormen, is echter bij uitstek doelmatig daar de verspreiding van smetstoffen, in een groot gebouw zoo moeilijk te voorkomen, door de afgezonderde ligging van elke afdeeling zeer goed kan worden tegengegaan. Het hospitaal staat zoowel voor militairen als voor burgelijke beambten open: zelfs particulieren kunnen tegen betaling worden toegelaten. De inrichting van en de behandeling in het hospitaal is, volgens het eenstemmig oordeel van ieder die er eenigen tijd in doorbracht, boven allen lof verheven. De scholen voor de opleiding van Inlandsche geneeskundigen (dokters djawa) en van Inl. vroedvrouwen zijn aan het hospitaal verbonden, alsmede een laboratorium voor bacteriologische en andere onderzoekingen, dat in 1888 werd gesticht vooral met het oog op de zoo noodlottige berri-berri.

In de laatste plaats noemen wij onder de gebouwen, welke de hoofdstad versieren, eene villa, die zoowel om hare eigenaardigheden en grilligen bouwtrant, als wegens den man die haar vroeger bewoonde, wel geschikt is onze belangstelling op te wekken. Het is de woning gebouwd door wijlen Raden Saleh, 's Konings schilder, wiens naam en kunstwerken ook tot Nederland zijn doorgedrongen. In zijne jeugd naar het moederland gezonden, waar zijn buitengewoon talent reeds

de aandacht op hem deed vestigen, vertrok hij naar Parijs om zich verder in de schilderkunst te bekwamen. Daar raakte hij bekend met sommigen van de uitstekendste mannen der wereldstad, en knoopte o. a. ook betrekking aan met Eugéne Sue, die, naar men verzekert, hem tot model nam voor den Javaanschen prins Djelma, een der hoofdpersonen uit den bekenden roman „de Wandelende Jood." Naar Java teruggekeerd bleef Raden Saleh zich met ijver op de schilderkunst toeleggen en menig schilderij, waaronder velen van niet geringe kunstwaarde, heeft men aan hem te danken. Vooral in tafereelen, aan het dierenleven ontleend, en in landschappen muntte hij bijzonder uit, zoodat ook aan eenigen zijner werken de eer is te beurt gevallen vorstelijke paleizen te versieren. Dicht in de buurt van deze woning, die thans door Europeesche familiën betrokken is, vindt men den planten- en dierentuin, die te afgelegen ligt om veel bezocht te worden, 't geen hij overigens ten volle waard is, niet zoozeer wegens de weinig beduidende verzameling dieren als wel wegens den rijkdom aan boomen en planten, die er te vinden zijn.

Wij mogen echter niet langer in de hoofdplaats van Nederlandsch Indië vertoeven, maar moeten ons verder spoeden, ten einde onzen tocht in de binnenlanden van Java aan te vangen. Wij willen ons daartoe eerst westwaarts wenden en een bezoek brengen aan de residentie *Bantam*, welke een oppervlakte beslaat van 144. 2. v. geogr. mijlen, en dus ongeveer driemaal zoo groot is als de provincie Noord-Holland. Spoorwegen worden er nog niet aangetroffen; de weg daarheen leidt over Tangeran, de woonplaats van eenen assistent-resident, die er onder den resident van Batavia het bestuur voert. Na de grensrivier tusschen Batavia en Bantam te zijn overgetrokken komen wij weldra aan de hoofdplaats Serang, (4384 inw. 129 Eur.), een stil maar welvarend plaatsje, en geheel het type wedergevende, dat de hoofdplaatsen der residentiën, die in de binnenlanden zijn gelegen, in den regel aanbieden. De volgende beschrijving [1]) is ook thans nog in hoofdzaken juist. In het midden dier plaatsen vindt men den aloen-aloen, een ruim grasplein, waarop in de Preanger één, elders meerdere schaduwrijke waringinboomen staan. Aan de eene zijde daarvan ziet men den dalem of

---

[1]) Zie Mr. Gevers Deynoot. Herinneringen eener reis naar N. I. 1864.

woning van den regent, het Inlandsch hoofd van bestuur, gewoonlijk door eenig muurwerk van het plein gescheiden en uit verschillende steenen gebouwen bestaande, alsmede uit een grooten, op houten stijlen of steenen pilaren rustenden pendapa of open galerij, van eenige Europeesche meubels voorzien. Aan dezelfde zijde staat eene steenen en overdekte tribune, waarop de regent openbare volksfeesten en andere plechtigheden bijwoont. Vroeger bouwde men de woning voor den resident of voor den assistent-resident meestal tegenover de regentswoningen, aan de andere zijde van het grasveld. Dit is echter geen algemeene regel, daar soms gebouwen, die voorheen eene andere bestemming hadden, voor woningen van den resident of assistent-resident zijn ingericht of aangekocht, en vooral in den lateren tijd de residentswoningen buiten de centra der hoofdplaatsen zijn gebouwd. Die woningen bestaan veelal uit slechts één verdieping, met eene open voorgalerij, bijgebouwen voor logeergasten, bureau's enz. en omgeven door eenen fraaien tuin. Vóór het residentiehuis staat een hooge mast, van welks top de Nederlandsche vlag waait, terwijl in de nabijheid eene groote metalen klok hangt, waardoor de wacht het uur van den dag aangeeft. Aan de westzijde der aloen-aloen ligt de mesdjid of missighit, het moslemsche bedehuis, in den regel een houten gebouw met een spits dak, dat er zelden fraai uitziet. Van het plein gaan meestal breede, rechte wegen uit, aan welke de huizen der Europeesche inwoners liggen, die gewoonlijk met schoone tuinen omgeven zijn. Hierop volgen de kampongs of wijken der Inlanders, uit ongeregeld dooreenliggende bamboezen of houten hutten bestaande en onder geboomte verscholen. Waar Chineezen wonen vindt men dezen in een afzonderlijk kwartier vereenigd, met steenen huizen van fantastische bouworde, vol spitse en scherpe hoeken. De wegen in de hoofdplaatsen zijn meestal omzoomd met lage, bloeiende heggen, wat hun een zeer vroolijk aanzien geeft en gunstig afsteekt bij de blinde muren, die weleer, en soms nu nog hier en daar in de Preanger en in den Oosthoek, worden aangetroffen. Eindelijk vindt men in iedere hoofdplaats nog eenige steenen gebouwen zooals eene school, de gevangenis en de zout- en koffiepakhuizen. Moge men ook hier en daar eenige afwijkingen ontmoeten, zoo is dit toch in hoofdzaak het karakter der meeste binnenlandsche hoofdplaatsen.

Niet altijd was Serang de hoofdplaats van dit gewest. Een paar

uur noordelijker en aan de baai van denzelfden naam ligt de eenmaal beroemde stad Bantam, de aloude residentie der vorsten van het Bantamsche rijk. Vroeger zeer welvarend en in het bezit van eenen levendigen handel en scheepvaart, werd zij door den bloei van Batavia van haren glans beroofd, zoodat reeds Valentijn, die de stad in 1694 bezocht, haar eene onbeduidende plaats noemde en verklaarde dat, als er geene Chineezen met de hun toebehoorende winkels in de stad geweest waren, het een doodsch nest zou zijn. De toenemende aanslibbing der rivieren, in de baai uitloopende, deed tusschen de stad en de zee een breeden moerassigen kustzoom ontstaan, die gedurig toeneemt, den handel in groote mate belemmert en schadelijke uitdampingen veroorzaakt, welke de bevolking grootendeels deden verhuizen. Thans is Bantam geheel vervallen en bestaan hare voornaamste merkwaardigheden uit ruïnes. Zoo is de Kraton of verblijfplaats van de vorige Sultans, volgens genoemden schrijver een schoon gebouw en vooral van binnen vorstelijk ingericht, reeds vóór geruimen tijd afgebroken. Naar de verhalen luiden werd hij versterkt en vernieuwd onder het toezicht van zekeren Hendrik Lucasz Cardeel (elders Hendrik Laurensz. genoemd), een metselaar in dienst der Compagnie te Batavia, die naar Bantam vluchte, daar den Islam omhelsde en voor de hulp, bij het bouwen van den Kraton bewezen, eene hooge betrekking en den titel van Pangeran Wira Goena verkreeg. Later keerde hij naar Batavia terug, waar hij weder Christen werd. Van het bekende fort Speelwijk zijn slechts de ruïnes over. Aan den voet der wallen van het fort vindt men het Europeesche kerkhof met de graven van verschillende, daar in den tijd der Compagnie met gezag bekleede Commandeurs. De mesdjid van Bantam staat in hoog aanzien en is van ouden datum; hij bestaat uit een vierkant gebouw met afzonderlijken toren. Een tweetal waringins, op den aloen-aloen geplant, hebben door hunne bijzondere schoonheid en verbazenden omvang een zekere bekendheid gekregen.

Wanneer wij nu den grooten weg noordwaarts wilden volgen zouden wij over Tjilegon naar Anjer kunnen gaan. Maar deze laatste plaats is geheel vervallen van zijnen ouden rang als ververschingsplaats voor de schepen, die uit Europa kwamen en door straat Soenda zeilden; als een gevolg der toenemende stoomvaart had het reeds alle beteekenis verloren, vóór de uitbarsting van den

Krakatau het den laatsten slag toebracht. Het tegenwoordige Anjer ligt ongev. 3 palen zuidwaarts van de oude plaats van dien naam. De verplaatsing geschiedde wegens gezondheidsredenen, daar de uitgestrekte strandmoerassen met de daarin gelegen koraalriffen, welke ten oosten van het oude Anjer lagen, bij eb droogliepen, en dampen uitwasemden, die een ondragelijken reuk verspreidden, welke bij oostenwind over het plaatsje heentrokken en als de hoofdoorzaak van de daar steeds heerschende koortsen werden beschouwd. Ook bevindt zich de vuurtoren met tijdbal en seininrichting ten behoeve van passeerende schepen bij Java's vierde punt, in de nabijheid van het nieuwe Anjer; de overige haveninrichtingen en het telegraafkantoor zijn daarbij gebouwd, zoodat nu dit alles bij elkander wordt gevonden. Anjer is sedert de Krakatau-ramp geen afdeelings-hoofdplaats meer, maar heeft dien rang moeten afstaan aan het door de onlusten in 1888 berucht geworden Tjilegon, (1292 inw. 11 Eur.) die door fanatieke Moslemen werden uitgelokt, en aan den assistent-resident, benevens eenige andere Europeesche en Inlandsche ambtenaren het leven hebben gekost, daar zij door de opgeruide menigte werden vermoord.

De uitbarsting van den Krakatau ligt den meesten onzer lezers zeker nog versch in het geheugen; eene uitbarsting, niet alleen merkwaardig in de geschiedenis der vulkanische verschijnselen op den aardbodem wegens haren grooten omvang en de vreeselijke rampen, die zij tengevolge had, maar ook belangrijk door de wetenschappelijke onderzoekingen, naar den oorsprong dier ramp ingesteld, en door het licht, dat dezen over den oorsprong van vulkanische werkingen hebben verspreid.[1]) Als waarschijnlijk kan wel worden aangenomen, dat Krakatau met eenige andere vulkanen op een spleet of scheur in de aardkorst ligt: langs zulk een spleet zijn kleine verschuivingen van de aardkorst mogelijk, waardoor een druk op de onder de korst aanwezige gesmolten stoffen wordt uitgeoefend. Ook kan door een dergelijke scheur gemakkelijker dan elders water naar de onderaardsche ruimten toevloeien; komt dit water nu in aanraking met de gesmolten stoffen, dan wordt stoom van hooge temperatuur en zeer hoogen druk gevormd, die wel als de hoofdoorzaak bij de meeste uitbarstingen moet beschouwd worden. Zoo ook

---

[1]) Krakatau door R. D. M. Verbeek. Batavia 1885.

bij Krakatau. Het is bekend, dat deze vulkaan in 1680 eene uitbarsting heeft ondergaan; na dien tijd bleef hij 200 jaren rusten, totdat in Mei 1883 vulkanische werking werd opgemerkt en den 27sten Augustus van datzelfde jaar een der vreeselijkste uitbarstingen plaats had, waarvan de geschiedenis weet te gewagen. Langs de genoemde spleet waren te voren tal van aardbevingen opgemerkt, zoodat het waarschijnlijk is, dat er veranderingen plaats hadden, waardoor zeewater in groote hoeveelheid kon doordringen, en in stoom overgaan, die eindelijk krachtig genoeg werd om de lava door den kraterpijp van Krakatau te drijven en door de lava heen zich een uitweg naar de oppervlakte te banen. Om een denkbeeld te geven van de kracht, waarmede dit plaats had, kan gemeld worden dat bij een van de allereerste erupties op 20 Mei de stoomwolk eene hoogte van 11.000 meters bereikte, en bij de uitbarstingen van 26 en 27 Augustus waarschijnlijk tot 27.000 meters steeg, of 5 maal de hoogte van den Mont-blanc. De hoeveelheid asch, slik en andere uitgeworpen stoffen bedroeg, volgens nauwkeurige berekening, ongeveer 18 kubieke kilometers; wanneer deze hoeveelheid op de provincie Friesland ware nedergedaald, dan zou deze geheel met een $5^1/_2$ m. dikke laag zijn bedekt geweest. De aschregen viel over geheel Zuid-Sumatra, Benkoelen, Lampongs, Palembang en zelfs tot Bengkalis, over Bantam en Batavia en in het westelijk deel der Preanger en van Krawang. Zoover de asch viel was het eenige uren van den 27sten Augustus duister; hoe dichter bij de grens van de asch, des te korter duurde de duisternis. De fijnere asch viel neder over eene oppervlakte minstens 21 maal grooter dan Nederland, en werd in z. w. richting tot op 1200 kilometers en verder verspreid; zelfs schijnen de allerfijnste deeltjes, die vermengd met waterdamp in de bovenste luchtlagen bleven zweven, de oorzaak te zijn geweest van den fraaien, donkerrooden weerschijn, die nog in December 1883 op talrijke plaatsen van Azië, Afrika, Amerika en Europa en ook in ons land eenigen tijd na zonsondergang werd waargenomen. Bijzonder merkwaardig waren de geluiden, die bij de groote uitbarsting werden gehoord; zij werden op Ceylon, in Birmah, op Manilla, te Doreh op N. Guinea en te Perth aan de westkust van Australië vernomen, binnen een cirkel met een straal van 600 uren gaans, en dus ongeveer gelijk aan den afstand van Amsterdam tot Konstantinopel. Geen wonder, dat eene dergelijke uitbarsting vreeselijke gevolgen had. Reeds de

onheilen, door de uitgeworpen stoffen veroorzaakt, waren ontzettend. Op een afstand van 5 geogr. mijlen kwamen menschen door brandwonden om, terwijl alles, wat dichterbij lag, zooals het door ongeveer 2000 menschen bewoonde eiland Sibessi, voor zoover het niet door water bedolven werd, het lot van Herculaneum en Pompeji onderging. De vreeselijkste rampen werden door de vloedgolven veroorzaakt, welke met de uitbarstingen gepaard gingen en door de instorting van een deel van den vulkaan verzwaard werden, en tal van plaatsen aan de zee, o. a. Anjer, Tjeringin op Java en Telokh-betong op Sumatra verwoestten. Op de laatste plaats steeg het water tot aan het plein van het residentiehuis, dat 24 m. boven de zee ligt; een stoomschip werd over het havenhoofd heen in het Chineesche kamp geslingerd en later hoog in de vallei der Koeripan-rivier teruggevonden op 3300 m. afstand van zijne ankerplaats op de reede. Vroeger scheen het dat de kust tusschen Anjer en Tjeringin uit laag, met boomen begroeid land bestond, met hoog gebergte daarachter; in den eersten tijd na de uitbarsting was het, alsof zich langs de kust een rij duinen uitstrekte, want de lage kuststrook was geheel kaal geworden, en verloor zich tegen het oploopende land, dat, voorzoover het ook kaal was, zich als duin vertoonde. Eenige weken later was bijna al het kale weer groen geworden; de kampongs, vroeger achter het geboomte verscholen, lagen nu schilderachtig aan de helling van het gebergte. Ook op het eiland Krakatau heeft zich de onuitputtelijke kracht van den tropischen plantengroei getoond; door de honderd voet opgehoogde lagen van gloeiende lava en steenen was alle plantaardig en dierlijk leven vernield geworden; na 5 jaar was het eiland, ofschoon aanmerkelijk kleiner dan te voren, gedeeltelijk weder met groen bedekt, zelfs kleinere dieren, insekten en hagedissen leven daar weder; allen, planten en dieren, zijn door wind en water uit Java en Sumatra naar herwaarts overgebracht en wisschen de sporen uit van een der vreeselijkste rampen, die deze streken hebben geteisterd, en welke aan meer dan 36.000 menschen het leven heeft gekost, voor verreweg het grootste gedeelte slachtoffers der overstroomingen, die tot de noordkust van Java zich uitstrekten.

Een der gevolgen van de uitbarsting van den Krakatau bespeuren wij nog; de prachtige weg, die Anjer met Tjeringin verbond, bijna geheel door klappertuinen loopende, en aan de eene zijde de

schoonste vergezichten aanbiedende op straat Soenda met hare eilanden en de bergen van de Lampongs en aan den anderen kant op het hoogland, dat zich achter Anjer uitstrekt en op de uitloopers van den Poeloesari, — deze weg bestaat niet meer. Om de afdeeling Tjeringin te bereiken, in het zuidwesten der residentie gelegen, moeten wij ons thans van Serang over Pandeglang naar Menes, — sedert 1883 hoofdplaats dier afdeeling, — laten vervoeren. Het zuidelijk gedeelte der residentie is voor het grootste gedeelte nog met wildernissen overdekt, en schaars door menschen, doch des te meer door wilde dieren bewoond, en daardoor voor jagers een waar paradijs. De uitgestrektheid der wildhoutbosschen in Tjeringin en Lebak wordt op niet minder dan 1300 v. k. m. geschat. Bantam is dan ook, na de residentie Besoeki, (3589 bewoners per v. g. mijl[1]), het dunst bevolkte gewest (3820 bewoners; Bagelen 21.272, Kedoe 20.229 alles per v. g. mijl). Door het zuidelijk gedeelte voeren slechts voetpaden en paardenwegen naar de zee; slechts zeer weinig bouwlanden worden er aangetroffen. De afdeeling Tjeringin b. v. is bijna geheel bosch, evenals het oostelijk en zuidelijk gedeelte van de afdeeling Lebak, die door den Max Havelaar zóó bekend is geworden, en waar wij een bezoek zouden kunnen brengen aan de Badoej's, die de zuiderhelling van den Pagĕlaran bewonen. Dit stellen wij tot later uit en vergenoegen ons thans met eenen bewonderenden blik op het woeste, doch grootsche landschap, op de eeuwig groene heuvels en bergruggen, op de sombere bosschen en diepe, steile ravijnen, afgewisseld door wildernissen en kale of met dorrend glagah begroeide hoogten, waar het steenachtig terrein, de reusachtige rotsblokken tusschen 't lage gras, de trachiet- en basaltblokken en hier en daar een kratermeertje de vulkanische gesteldheid van het terrein verraden. Slechts zelden wordt hier een enkel gehucht gevonden, wanneer de loop van een stroompje en de aard van den grond de teelt van levensmiddelen vergunt. Scherp contrasteert hiermede het noorden der residentie waar de weg, vooral bij de hoofdplaats,

---

[1]) Eens voor al zij het gezegd, dat de bevolkingscijfers, althans wat de Inlanders betreft, zelfs op Java, en in nog hoogere mate voor de Buitenbezittingen, slechts een zeer betrekkelijke waarde hebben. Zoo wordt de Inlandsche bevolking van Soerabaja in het regeeringsverslag van 1890 op 117.168 personen opgegeven en in het volgende jaar op slechts 91.193 gesteld: zonder opgave der redenen van dit groot verschil, dat waarschijnlijk alleen op het papier bestaat.

door eene aaneenschaking der prachtigste rijstvelden loopt, die hun ontstaan te danken hebben aan de groote hoeveelheid water dat, in tal van beekjes en rivieren zich verzamelend, eene ongelooflijke groeikracht veroorzaakt en alom welvaart verspreidt. Reeds door de Inlandsche vorsten werd het hooge belang van eenen gestadigen toevoer van water voor den landbouw ingezien; het beroemde kanaal Tirtajasa, dat de Tji-Kandi met de Pontang verbindt en in de 17de eeuw tot stand kwam, spreekt van de zorg van den toen regeerenden Sultan voor de bron van de welvaart zijns rijks, den landbouw. Dat ook de Nederlandsche regeering deze zorg niet verwaarloosde bewijzen o. a. de werken aan het moeras Danoe. Dit moeras werd in 1835 voor een gedeelte drooggelegd, en een groote uitgestrektheid gronds daardoor voor den rijstbouw geschikt gemaakt. Ook in een ander opzicht is dit moeras merkwaardig. Te midden daarvan bevindt zich een zoogenaamde slijkvulkaan, die uit eene zeer diepe kolk bestaat, waaruit onafgebroken heete modder opstijgt en een hoogst onaangename reuk zich verspreidt.

Maar het wordt tijd, weder naar Batavia terug te keeren, ten einde van daar uit de overige deelen van Java te bezoeken. Allereerst begeven wij ons daartoe op weg naar de residentie van den Gouverneur-Generaal, om daarna de Preanger te bezoeken. Op deze wijze zullen wij de geheele residentie Batavia (122.6 v. g. m.) in hare lengte doortrekken; zoo wij dit verkiezen met den spoortrein, die ons in anderhalf uur te Buitenzorg brengt. Het zou echter jammer zijn indien wij het vele schoons, dat men hier genieten kan, zoo snel voorbij vlogen. Wel is waar is de weg in den aanvang vrij vlak, maar voorbij Tjiloewar wordt het terrein bergachtig, zoodat men door overschoone partijen rijdt, met prachtige uitzichten op de rijstvelden, door welke de Tji-Liwong zich voorspoedt, terwijl men meer en meer de bergen van het Buitenzorgsche nadert, die hunne blauwe toppen boven het geboomte uitsteken. Ongeveer halverwege Buitenzorg ligt het bekende Depok, station van den spoorweg, dat zijn belang vooral ontleent aan het Seminarium voor Inlandsche jongelieden, die er tot helpers bij de Christelijke zending worden opgeleid, en aan de Inlandsche Christengemeente, die er sedert 1714 gevestigd is. De Raad van Indië C. Chasteleyn vermaakte namelijk zijne daar gelegen landen in eeuwig bezit aan zijne slaven en hunne afstammelingen, mits zij het Christendom beleden. Nog

steeds wordt dit land door die afstammelingen beheerd, die hun eigen bestuur kiezen en voor wier geestelijke belangen door eenen Europeeschen hulpprediker gezorgd wordt. Behalve dezen wonen er nog verscheidene Europeesche en Inlandsche Christenen en ongeveer 3000 Mohamedanen, die landen der gemeenschap in huur hebben. Het getal der leden der Christengemeente, in den aanvang ruim 50 zielen, is thans tot 640 gestegen; over het algemeen wordt tegenwoordig met lof over hen, en vooral over de vrouwelijke leden der gemeente gesproken. Het grootste gedeelte der gronden, door welke de weg ons heeft gevoerd, behoort tot de zoogenaamde particuliere landerijen, die soms zeer uitgestrekt zijn en duizenden opgezetenen tellen, die van hunnen landheer afhankelijk zijn. Over deze landen zullen wij later meer in bijzonderheden treden.

Een 60 voet hooge, witte, van steenen opgetrokken obelisk, als de Pilaar bekend, en die, naar men zegt, is opgericht tot verfraaiing van het uitzicht uit het paleis van den Gouverneur-Generaal, verwittigt ons dat wij Buitenzorg (17.837 inw. 1389 Eur.) naderen.[1]) Een prachtige waringin-laan voert naar het park van het paleis, en gunt een blik op dat gebouw, waarin de Gouverneur-Generaal verblijf houdt en dat uiterst schoon gelegen is en een prachtig uitzicht heeft op de vallei der Tji-Liwong en voorts op den vulkaan Salak (2253 m.) en op eene rij van bergen, die op het hooge Gedé-gebergte uitloopen. Het woord Gedé is eene collectief-benaming geworden, die te Buitenzorg algemeen in gebruik is, doch niet geheel terecht, daar de 3022 m. hooge top, waarop men het uitzicht heeft, op zich zelf den naam Pangerango draagt. Ofschoon uit vrees voor aardbevingen thans laag gebouwd en dus geen grootschen indruk makende, is het paleis toch niet zonder smaak opgetrokken en vormt het met den uitgestrekten hertenkamp aan de voorzijde en den vijver aan den achterkant een bevallig geheel. Meer belang boezemt ons echter de beroemde plantentuin in, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van het paleis, en onder toezicht van den Hoogleeraar Reinwardt in 1817 aangelegd. Door zijnen sierlijken aanleg en prachtigen plantengroei is de tuin een der schoonste lust-

---

[1]) M. Buijs. Batavia, Buitenzorg en de Preanger. Batavia 1891. Voor den plantentuin nog in 't bijzonder: Cordes. Ind. Gids 1889. Treub. Revue des deux mondes. XCVII. (1890). 162.

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM

WARINGINS.

waranden die onder de tropen worden aangetroffen, maar nog hooger stijgt zijne waarde, wanneer wij het nut nagaan dat landbouw en wetenschap uit de daar verzamelde planten trekken. Mag men het vooral aan den ijver en de bekwaamheid van den vroegeren hortulanus, den heer Teijsman, danken, dat de tuin een rendez-vous is geworden van de voornaamste gewassen, in Ned. Indië voorkomende, toch zijn ook onder de latere Directeuren, Dr. Scheffer en met name Dr. Treub bij voortduring onwaardeerbare diensten aan wetenschap en praktijk bewezen. De cultuurtuin en de verschillende laboratoria, aan den plantentuin verbonden, hebben daartoe zeer veel bijgedragen. Bijna alle proeven, van regeeringswege aangevangen, om vreemde planten in Indië in te voeren, zijn hier genomen, en menige nuttige plant, thans op Java zoo goed als inheemsch, dankt men hoofdzakelijk aan de onvermoeide zorgen van eerstgenoemden kruidkundige. De ligging van Buitenzorg is dan ook buitengewoon gunstig voor het bevorderen van eenen weelderigen plantengroei. Het klimaat is er zeer vochtig, want bijna dagelijks verzamelen de uit de laagte opstijgende dampen zich om de toppen der naburige bergen, en ontlasten zich tusschen 3 en 5 uren 's namiddags in geweldige onweersbuien en slagregens, die soms ware stortvloeden gelijk zijn. De uiterst krachtige vegetatie, die hierdoor ontstaat, valt elk in 't oog, zelfs hem, die door een lang verblijf met den forschen plantengroei der keerkringen vertrouwd is. Het klimaat van Buitenzorg staat bovendien als zeer gezond bekend, hetgeen zeer ten goede komt aan de militairen, die hier een kampement hebben, en aan de bewoners van het krankzinnigen-gesticht, dat met zijne talrijke woningen meer een dorp dan een gebouw gelijkt, en op 31 Dec. 1890, 305 verpleegden bevatte. De beide andere bewaarplaatsen voor krankzinnigen (te Samarang en Soerabaja) telden 109 en 104 patienten. De verplaatsing van de algemeene secretarie, het kabinet van den Gouverneur-Generaal, uit Batavia naar Buitenzorg heeft, evenals de vestiging der bureau's van den Westerspoorweg er veel toe bijgedragen het overigens vrij stille plaatsje te verlevendigen, dat echter tijdens de twee-maal 's jaars gehouden wedrennen zeer druk kan zijn. Wilden wij een uitstapje maken, dan zouden wij ons naar Batoe-toelis kunnen laten brengen: een kampong, in welks nabijheid eenige oudheden gevonden worden, en dien wij per spoor in enkele minuten zouden bereiken, of langs den lommerrijken rijweg, die prachtige vergezichten op

den Salak en den Gedé aanbiedt. Iets verder ligt Gadok, 330 M. boven de zee, waar vroeger een zoogenaamd gezondheids-etablissement was, dat echter den strijd met andere dergelijke inrichtingen niet heeft kunnen volhouden. Men vindt er een warme bron waarvan het water, naar men beweert, veel overeenkomst zou hebben met het bekende Fachinger-water. Het voornemen schijnt te bestaan, het etablissement op nieuw interichten en onder het toezicht van een geneeskundige te stellen, vooral met het oog op hen, die tijdelijk een eenigszins frisscher klimaat willen genieten, dan Batavia aanbiedt.

De gemakkelijkste wijze om de Preanger te bereiken, is die per spoor. Wij zullen dien weg later volgen; thans willen wij eerst een uitstapje maken langs een pad, dat vroeger de eenige gelegenheid aanbood om in de Preanger te komen, en bekend stond als de weg over den Pontjak, naar het hoogste punt, dat men aandeed. Met ijzeren volharding deed Daendels den postweg over dezen, ongeveer 1500 m. hoogen bergpas aanleggen: hij wordt thans, wegens de groote bezwaren, daaraan verbonden, weinig meer begaan, maar moest vroeger zelfs voor het vervoer van troepen en produkten worden gebezigd. De tijden zijn voorbij toen men den steeds hooger stijgenden weg in groote reiswagens bereed, tot men den voet van den Megamendong, den „in wolken gehulde" bereikte, waar het pad zóó steil wordt dat de paarden niet meer van dienst kunnen zijn, maar het rijtuig verder door langzame en trage, doch sterke buffels moest worden voortgetrokken. De karretjes, die thans voor dergelijke tochten worden gebruikt, brengen ons zonder die hulp tot op het hoogste punt. Wanneer wij tegen eenige vermoeienis niet opzien, — en zeker hier, in de frissche berglucht, is de beweging niet onaangenaam, — dan verlaten wij daar den grooten weg, en slaan een bergpad in, dat ons te midden van het sombere woud naar de Telaga-werna voert, een uitgebrande krater, bijna geheel door rotsen omgeven, en gevuld met helder water, dat door de schaduwen der rotsen en boomen, die het omringen, met allerlei tinten gekleurd wordt, en zoodoende dien naam, die „het gekleurde meer" beteekent, verkregen heeft. Het donkere loof van het eeuwenoude woud, de sombere schoonheid der verscheurde kraterwanden en de kalme rust van het door geen koeltje bewogen water maakt deze, door

den Javaan als geheiligd beschouwde plek tot eene der schoonsten van het gansche eiland.

Wij keeren nu naar den grooten weg terug die langs een pad, dat zeer steil naar beneden voert, een aantal der liefelijkste uitzichten aanbiedt. Zeer spoedig komen wij te Sindang-laja, het hoogst gelegen gezondheids-etablissement op Java (1074 m.), aan den voet van den Gedé, met een fraai parkje, door zijne waringins en rozenbedden bekend. Het klimaat veroorlooft hier het doen van groote wandelingen; wij kunnen op die wijze het bergpark van Tjibodas bereiken, dat gebezigd wordt voor den aanplant van gewassen, die een koeler klimaat noodig hebben, dan dat van Buitenzorg ('s morgens 6 uur in den regel 10°. C., tusschen 12 en 2 uur 21°. C.), en waar zich een nieuw gebouwd botanisch laboratorium bevindt. Van daar zouden wij de grot van Tjibeureum kunnen bezichtigen, en de daarbij gelegen watervallen, die een bezoek overwaard zijn. Zij zijn drie in getal die op een kleinen afstand van elkander over een loodrechten, ongeveer 400 voet hoogen rotswand te midden van een weelderigen plantengroei naar beneden storten en een bij uitstek majestueus tooneel opleveren. Wij moeten ons echter haasten verder te komen, en laten dus den top van den steeds werkenden Gedé onbezocht, en gaan evenmin langs het slecht onderhouden pad den top van den Pangerango op, den hoogsten berg der Preanger, van waar men het geheele bergland kan overzien. Een paal voorbij Sindang-laja passeeren wij Tjipannas, het landhuis van den Gouverneur-Generaal, aldus genaamd naar de warme bron die in de nabijheid gevonden wordt. Het park, dat het huis omgeeft, is zeer bekend wegens de menigte bloemen, die hier uitstekend groeien: dahlia's, rozen, hortensia's met bloemtuilen als een Noorsche bloemkool, boschviooltjes te midden der orchideeën, die zich overal aan de boomen hechten. Het uitzicht, dat men van het landhuis geniet, is buitengewoon schoon. „Op korten afstand bevindt zich het „uiteinde van eene heuvelrij; links rust het oog op de zachte hellingen „van het Koedjing-gebergte, die allerwegen bebouwd zijn en 's morgens „en 's namiddags in den zonneschijn prachtig uitkomen. Sterk is het „contrast dezer bergen met de meer vlakke vallei van de Tji-Koendoel, „die geheel in sawahs herschapen is. Recht vooruit ziet men over „het gebergte van Tjibaroesa en den Dendenghari-keten in de verte „het blauw opdoemende laagland van Krawang met de Java-zee

„aan den horizon. Noord-westwaarts heeft men het gezicht op de „woeste en steile ribben van den Megamendong en den Geger-bintang. „Den Gedé ziet men zuidwaarts met den daaraan verbonden Pange- „rango. De steile kegel van laatstgenoemde steekt boven alles uit „en is tot den top toe begroeid. De top van den Gedé ligt lager „en is eenigszins afgeplat. Doordat de naar Tjipannas gerichte „kraterwand lager is dan de tegenovergestelde ziet men zelfs met „het bloote oog den steilen binnenkant met zijne horizontale, „wit uitgevreten tuflagen. Gewoonlijk stijgt er een witte dampzuil „uit op, en dikwijls hoort men een dof gebrom, dat spreekt van „de kracht, waarmede de stoom naar buiten wordt gestooten. Bij „zonsopgang vooral is het gezicht op den Gedé zeer schoon. De „top van den Pangerango is dan reeds door het zonlicht beschenen, „terwijl de krater en de onderliggende ribben nog in de schaduw „liggen. De half verlichte kegel geeft dan soms een rooden gloed „te aanschouwen, die op bedriegelijke wijze het „Alpenglühen" „nabootst. In werkelijkheid heeft die roode kleur haar ontstaan „te danken aan de jonge uitspruitsels der bladerkronen van het „struikgewas." Naar men zegt is het panorama van den „Ontbijtberg", op ongev. 1100 m. hoogte, nog schooner door het uitzicht op Sindang-laja en het park van Tjipannas, op de groote vlakte, door sawahterrassen als een dambord in vierkante vakjes verdeeld, met de boschjes, waartusschen de dorpen verscholen liggen, en op het Krawangsche gebergte. Wij moeten ons echter aan al dat schoons onttrekken, en den grooten weg verder afdalen, waarbij de liefelijkste vergezichten elkander voordurend afwisselen, totdat wij na een rit, die ons veel te kort heeft geduurd, te Tjiandjoer (11307 inw. 110 Eur.) komen, eene nette en niet onbelangrijke plaats, vóór 1864 de hoofdplaats der residentie, waar wij ons thans bevinden. Bij het overtrekken van den Megamendoeng betraden wij de *Preanger-regentschappen* [1]), de uitgestrektste provincie van geheel Java, 372.3 v. g. m. groot en dus ongeveer gelijk aan de provinciën Groningen, Friesland, Drenthe, Overijsel, Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland en voor verreweg het grootste gedeelte bij uitnemendheid vruchtbaar, ofschoon hier en daar, en voornamelijk in het Zuiden, uitgestrekte alang-alang wildernissen worden gevonden, waartusschen

[1]) Cordes. Ind. Gids 1890.

slechts enkele dorpen gelegen zijn, maar die weder plotseling met welbebouwde en vruchtbare streken afwisselen. Deze wildernissen, zooals wij zagen de geliefkoosde verblijfplaats der tijgers, bevatten eene zoo overgroote menigte van deze roofdieren, dat de bevolking zich op sommige plaatsen genoodzaakt ziet hare dorpen met een hoog paalwerk te omringen, en vuren aan te leggen, om hen af te schrikken tot de hutten door te dringen, hetgeen echter niet altijd tegen de uitgehongerde dieren mag baten. Ook zijn het vooral deze velden, waar de Inlandsche hoofden zich met de hertenjacht op groote schaal verlustigen; een vermaak, dat wij later in bijzonderheden hopen af te malen.

Tjiandjoer kan men ook van Buitenzorg met den spoortrein bereiken, die ons door eene bloeiende, welvarende streek, over prachtige viaducten, in drie uren te Soeka-boemi (5513 inw. 187 Eur.) brengt waar het meest bezochte gezondheids-etablissement van Java is gevestigd. De weg, die ons langs een paar welbekende thee-ondernemingen (Perakan Salak en Sinagar) brengt, is vol afwisseling; de Salak en later de Gedé vormen den achtergrond van het beurtelings bevallige, beurtelings trotsche landschap, dat, zooals de meeste Indische natuurtafereelen, alleen lijdt aan een overdaad van groen. Het etablissement te Soeka-boemi, dat op even 700 m. gelegen is, dankt zijne reputatie vooral aan het aangename en gelijkmatige klimaat; lucht en grond zijn er betrekkelijk droog, zoodat een verblijf daar vooral tegen miasmatische koortsen wordt aanbevolen; druk wordt er van gebruik gemaakt o. a. ook door militairen van lageren rang, die daar volgens een vast tarief worden verpleegd. Vooral is het uitzicht schoon op den Gedé, die aan zijnen voet met eene lange rij van terrasgewijze oploopende rijstvelden is bedekt, waartusschen de boschjes van klappers, palmen en allerlei geboomte de Inlandsche dorpen verbergen. „Het is alsof men eenen langzaam oploopenden reuzentrap vóór zich heeft met groene bouquetten bezet, leidende naar de majestueuse, breede kegelzuil, welker top gewoonlijk met eene sierlijke witte pluim is gekroond". Van uit Soeka-boemi kan men allerlei uitstapjes doen, zooals naar Telagawerna, en naar den prachtigen waterval van Sela-bintana, die te midden van een plantengroei, welke aan de oerwouden van Sumatra doet denken, over een rotswand van ongev. 300 voet naar beneden stort. Een tocht naar de Wijnkoops-baai, soms de Javaansche golf

van Napels genoemd, zou ons zeker ook veel genot verschaffen, hetzij wegens het prachtig uitzicht op de reusachtige baai met hare steile rotsige oevers, van waar zich prachtige watervallen in zee storten, en op de bergen, die daarachter oprijzen, hetzij wegens de gelegenheid tot jagen, die er ruimschoots voorhanden is of om de levenswijze der schildpadden te bespieden, die hier hunne legplaatsen hebben [1]).

Wij moeten echter voort en komen na vijf kwartiers sporen te Tjiandjoer (579 m.), waar wij ons niet ophouden, maar onmiddellijk onzen tocht naar Bandong voortzetten. In den aanvang doorsnijdt de spoorweg eene uitgestrekte, schraal bevolkte vlakte, en gaat vervolgens over de breede ravijnen, door de Tji-Sokan en de Tji-Taroem gevormd, en waarover kolossale, doch fraaie bruggen geslagen zijn, die ongeveer 60 m. boven de bedding verrijzen. Nu voert de weg steil opwaarts; noordelijk om den Goenoeng Missighit, de sterkste ontwikkeling der hier gelegen kalkrotsen, en die dezen naam verkregen heeft door de grillige vormen, die het geboomte, tegen het wit van het gebergte afstekend aanneemt, en welke in de oogen der bevolking veel overeenkomst met hare tempels aanbieden. Thans gaat het van Tji-pattet tot Tagok-apoe, met verbazend scherpe kronkelingen en bochten, met trotsche uitzichten vóór en achter zich en in huivering wekkende diepten ter zijde van den weg, steeds steil opwaarts, zoodat twee locomotieven moeten worden voorgespannen; eerst om den trein tegen de hellingen op te sleepen, later om hem bij het dalen tegen te houden. Wij zijn hier in een bijna geheel onbewoonde bergstreek, slechts met gras, alang-alang en de ook hier alles verdringende lantana begroeid. Te Tji-pandalarang, waar de vlakte van Bandong begint, bereikt de baan haar hoogste punt (739 m.); van daar gaat het eerst dalende, later weder opwaarts, tot men na een half uur sporens door de vruchtbare vlakte de hoofdplaats der residentie, het fraai gelegen Bandong (18000 inw. 339 Eur.) bereikt, dat op eene hoogte van ruim 700 m. gelegen is. Verrukkelijk schoon is het uitzicht, dat men hier van het hoogste punt van den thans bijna verlaten postweg geniet. Aan den eenen kant heeft men een overzicht over een gedeelte van den weg bewesten den Missighit, die zich in al zijn schoon aan ons vertoont, terwijl vóór ons zich het

[1]) Dr. J. F. v. Bemmelen. Gids 1891.

prachtige panorama ontrolt, dat de vlakte van Bandong te aanschouwen geeft. Van alle kanten door bergen ingesloten, die tot op eene aanmerkelijke hoogte met koffietuinen en amphitheaters-gewijze aangelegde rijstvelden bedekt zijn, waartusschen de bergstroomen als zoovele zilveren draden uitkomen, vertoont het plateau zelf bijwijlen eene aaneenschakeling van dorpen en bebouwde velden, met groene weiden afgewisseld, ofschoon ook de wildernissen niet ontbreken, daar nog een groot gedeelte der vlakte, vooral in het Noorden, onbebouwd is. Maar ook nog in andere opzichten als door haar uiterlijk schoon trekt Bandong's bergvlakte onze aandacht. Hare hooge ligging heeft menigeen er toe gebracht, te wenschen, dat men hier de proef zoude nemen met eene kolonisatie van Nederlanders, op groote schaal aangelegd, met het doel hen den landbouw en veeteelt te laten uitoefenen. Het is hier de plaats nog niet, dit vraagstuk uitvoerig te bespreken, maar zooveel is zeker dat, wanneer ooit tot kolonisatie in Indië mocht worden besloten, Bandong zeker wel in aanmerking zou komen. Want niettegenstaande de vlakte hier en daar door de vele, dikwijls aan snippen buitengewoon rijke, poelen en moerassen bepaald ongezond genoemd wordt, is echter het klimaat voor den Europeaan niet ongeschikt, daar de nachten zeer koel zijn, zoodat een goede bedekking dan hoogst noodzakelijk is, en de warmte tot 10 uur 's morgens zelden boven 75° F. en na 4 uur nimmer hooger stijgt. De hoofdplaats der residentie, het reeds genoemde Bandong, dat den naam heeft van vrij gezond te zijn, is 's morgens meermalen in een vochtigen, killen nevel gehuld; behalve door hare inrichtingen in het belang van het Inlandsche onderwijs, de kweekschool voor Inlandsche onderwijzers en de inrichting voor de opleiding van zonen van Inlandsche hoofden, is Bandong vooral bekend door de wedrennen, die tegen het invallen van den drogen moesson hier gehouden worden, ook door Inlanders druk bezocht worden, en een alleraardigst gezicht opleveren. Onder de bergen, die het plateau omringen, verdient een vulkaan, de Tangkoeban-Prauw (ruim 2000 m.), ten Noorden der vlakte gelegen, eene nadere kennismaking. Deze vuurberg, die te Bandong scherp aan den horizon uitkomt, onderscheidt zich van andere vulkanen door zijne eigenaardige gedaante, die eenige gelijkenis heeft met een omgekeerde, met de kiel naar boven liggende prauw (Inlandsch vaartuig). Ook uit Krawang kan de vulkaan over Tenger-agoeng

worden bezocht; men kan dan tegelijkertijd een uitstapje maken naar het plateau van Segalan-herang, dat vroeger een afgekoeld en gestold lava-meer geleek, welks rotsachtige, hobbelachtige oppervlakte dagreizen ver slechts met alang-alang en glagah was begroeid, maar thans voor een deel door de cultuur van rijst en andere gewassen een geheel ander aanzien heeft gekregen. Een grot met stalactiten, in de buurt gelegen, is een bezoek zeer waard en openbaart het schoonst de lava-natuur van het plateau. Van Bandong ons opmakende komen wij, na een duizendtal voeten te zijn gestegen, aan het bekende Lembang, vroeger de verblijfplaats van den beroemden Junghuhn (gest. 1864), die op deze plaats het toezicht uitoefende over de aanplanting en acclimatisatie van den kinaboom, eene onderneming, die sedert 1854 op groote schaal van gouvernementswege werd aangevangen en met volkomen succes bekroond is. Te midden der kinatuinen is een hooge witte obelisk opgericht als een monument voor den grooten natuurkundige. Van Lembang uit beklimmen wij den top van den vulkaan, die een der merkwaardigste van geheel Java is, en betrekkelijk zonder gevaar kan bereikt worden, daar er sedert 1840 geene uitbarsting heeft plaats gegrepen, terwijl zijne geringe hoogte en de zachte glooiing zijner hellingen, die men bijna tot op den top te paard kan bestijgen, den tocht vrij gemakkelijk maken. Te midden van het maagdelijke bosch, dat tot aanmerkelijke hoogte den vulkaan versiert, rijden wij voort, totdat de krater zijne nabijheid begint te verraden door den doordringenden zwavelreuk, dien hij om zich heen verspreidt, terwijl de plantengroei allengskens vermindert en uitsterft, en weldra niets dan ontbladerde stammen zich vertoonen, die hunne van groen beroofde takken treurig ten hemel verheffen. Alle dierenleven houdt hier op. Eene kleine hoogte op den top vergunt ons een blik te werpen in het binnenste van den vuurberg, en een overzicht te verkrijgen van de merkwaardige bijzonderheden, die de vulkaan ons te aanschouwen geeft. Wij zien een dubbelen krater voor ons, de kawah ratoe en kawah oepas, door eenen langen bergrug van elkander gescheiden, waarvan de grootste ongev. 800 vt. in doorsnede en 600 vt. diep zal zijn. De andere krater, meer westelijk gelegen, is kleiner en minder diep. Gedurende den regentijd is de bodem van eerstgenoemde met waterpoelen bedekt, die door de opstijgende dampen en gassen verhit, gedurig bruisen en opborrelen,

alsof zij kookten. De kleine krater, die geheel uitgedoofd schijnt, bevat in zijnen schoot een klein, ondiep meer. Op de randen der waterpoelen zijn groote massa's smeulende en brandende zwavel opgestapeld, die hare verstikkende rookkolommen tot boven den top des bergs verheffen. Daar de binnenwanden van den krater gedeeltelijk zeer steil, en met dikke asch bedekt zijn, was het vroeger moeielijk den bodem te bereiken, en werd de tocht zelfs gevaarlijk in de nabijheid van het kokende water, omdat de asch daar weeker en slijkeriger is en geen vast standpunt verschaft. Stevige houten trappen maken thans echter de nederdaling gemakkelijker. Het schouwspel, dat ons hier wacht, loont ruimschoots de genomen moeite. De sombere, woeste, met diepe vorens doorploegde wanden van den krater, bij den bodem nog zacht glooiend, rijzen hooger op bijna loodrecht omhoog, en sluiten ons van alle kanten in. In den grooteren krater vertoont zich geen groen blaadje; de kleinere is daarentegen bijna geheel met struiken en boomgewas begroeid, wier liefelijk groen een vreemd contrast vormt met den bruinachtig grauw gekleurden kraterrand. Een menigte boomen bevinden zich op den bodem van den oostelijken krater, die daar als het ware gekookt zijn, en bij de eerste aanraking in elkander vallen. In den omtrek van de waterplassen verheffen zich millioenen kleine kolommetjes, uit aarde bestaande, en elk door een steentje gekroond, waarschijnlijk tengevolge van den hier steeds loodrecht neêrvallenden regen, die in deze kolk nooit door den wind eene andere richting verkrijgt. De grond, dien wij betreden, is zóó heet, dat men hem met de hand te nauwer nood kan aanraken en de Inlanders er zich met hunne bloote voeten niet op durven wagen. Uit eene menigte scheuren ontsnappen verstikkende rookkolommen met groot geweld, en vervullen den omtrek zoodanig met zwaveldampen dat zilveren geldstukken onmiddellijk eene zwarte tint aannemen en de bloemen hare kleuren verliezen. Van tijd tot tijd openen zich nieuwe kloven, waaruit kokende modder naar boven geworpen wordt, en die den onvoorzichtige, welke zich op den bodem van den krater gewaagd heeft, dreigen te verslinden. Wij haasten ons dan ook deze gevaarlijke plaats zoo spoedig mogelijk te verlaten, en beklimmen den kraterrand, na in het voorbijgaan de prachtige zwavelkristallen en zwavelbloemen bewonderd te hebben, die zich overal aan de wanden hebben vastgezet. Van den kraterrand heeft

men een prachtig uitzicht op een gedeelte van Krawang en ziet men zelfs de Java-zee als een wit glinsterende streep in de verte schitteren.

De omstreken van Bandong zijn rijk aan schoone punten: wij noemen slechts het schoone Artjamanik, op 3700 voet hoogte gelegen, en Sindang-laja, — eene andere plaats dan de vroeger genoemde. Ook ontbreekt het niet aan prachtige watervallen; een drietal dezer, dicht bij elkander gelegen, worden tot de hoogste en meest ontzagwekkende van geheel Java gerekend, doch zijn slechts zelden bezocht wegens de bezwaren, dien de weg derwaarts oplevert. Des te gemakkelijker is de tocht naar een tweetal andere cascaden, waarvan de eerste door de Tji-Kapoendong, de andere door de Tji-Mahi wordt gevormd en die beiden een bezoek overwaardig zijn. In de omstreken van de hoofdplaats en elders in de hoogere streken van de Preanger worden ook Europeesche groenten gekweekt; in de buurt van Djamboe-dipa zijn zelfs honderden bouws met aardappelen bepoot. Een groot genot eindelijk biedt de tocht naar het schoone meer van Patengan, aan de zuidwestelijke helling van den dichtbegroeiden Patoeha (ruim 2400 m.) op 1550 m. hoogte gelegen, en die ons gelegenheid geeft, met een der schoonste oerwouden der Preanger kennis te maken. Het hoogere gedeelte van den vulkaan is echter voor een deel ontgonnen, zoodat het meer, dat vroeger geheel door het donkere woud omgeven was, thans voor ongeveer de helft door kina-aanplantingen begrensd is.

Te Bandong teruggekeerd begeven wij ons weder in den spoortrein, die ons allereerst naar Tjitjalengka voert. Wij hebben nu de keus om de hoofdlijn te volgen of te Rantja-batoe, iets verder dan laatstgenoemde plaats, de zijlijn naar Garoet in te slaan. De eerstgenoemde lijn, die bij Kasoegihan aan de lijn Tjilatjap-Djokjakarta zal aansluiten, is nog niet voltooid; zij zal, naar men hoopt, tegen het einde van 1893 geheel in exploitatie kunnen komen. Is het landschap, dat zij doorsnijden zal, tot Tassik-melaja nog schoon te noemen, daarna loopt zij door eene schaars bevolkte en woeste streek, die nog weinig bezocht is. De uitgestrekte moerassen, die het Oosten van de Preanger en het aangrenzende gedeelte van Banjoemas tot een zeer ongezonde streek maken, zijn bij de laatst gekozen richting der lijn geheel vermeden, zoodat er reden is om te vermoeden, dat er zich spoedig in de buurt eene gevestigde bevolking zal nederzetten, en de thans nog woeste gronden bebouwd

zullen worden. Nu echter biedt de tocht weinig aantrekkelijks aan; wij willen dus liever de vlakte van Garoet gaan bezoeken, die ongeveer even hoog gelegen is als het plateau van Bandong, maar in uitgestrektheid door dat hoogland overtroffen wordt. Ofschoon zelve bij uitstek vruchtbaar, is de vlakte ingesloten door woeste, vulkanische omstreken, waartusschen zich de Goentoer (1982 m.), de Pepandajan (ruim 2600 m.), de Galoengoeng (ongev. 2200 m.) en de Tjikoraï (2813 m.) trotsch verheffen, en die ons de gelegenheid zullen verschaffen om nog enkele natuurtooneelen te schetsen, als tegenhanger van het tafereel, dat de Tangkoeban-Prauw ons aanbood. De weg van Tjitjalengka naar Garoet schenkt ons op nieuw tal van de schoonste vergezichten: in de eerste plaats bij de afdaling uit den Nagrek-pas in de vlakte van Lèlès met het uitzicht op de woeste, geheel kale hellingen van den steilen Goentoer en den suikerbroodvormigen, tot den top begroeiden Haroman. Ook de ravijnen, die men over koene viaducten overtrekt, brengen veel bij ter verfraaiing van het landschap; vooral is dit het geval wanneer men de Tji-Manoek over een brug van 90 m. overschrijdt en diep onder zich de rivier ziet voortbruisen. Het laatste gedeelte van onzen tocht zet waardig de kroon op het geheel; Garoet met de genoemde vulkanen, die van verschillende kanten oprijzen, biedt een schouwspel aan, onvergetelijk zelfs voor hem die geen vreemdeling is in de tropische gewesten. Meer en meer wordt Garoet (10.011 inw. 94 Eur.) als herstellingsoord gekozen, waartoe de schoone ligging der plaats uitlokt en de warme bronnen, die in de nabijheid worden gevonden, en thans hoofdzakelijk voor de vischteelt gebruikt worden, misschien het hare zullen bijdragen. Eene andere bron, bij Tassikmelaja in een uiterst schilderachtig plekje ontspringende, wordt nu reeds veel door Inlanders gebruikt. In de buurt van Garoet vindt men vele landbouw-ondernemingen, die zeer fraai gelegen zijn; onder dezen merken wij vooral de bekende thee-onderneming Waspada op, de vroegere verblijfplaats van den heer Holle, wiens verdiensten voor de wetenschap en voor den Inlandschen landbouw, in Indië althans, algemeen bekend zijn. Ook op den Tjikoraï zou men van een prachtig uitzicht kunnen genieten, en tevens misschien oude Hindoe-overblijfselen kunnen ontdekken, daar deze berg, volgens mededeelingen van den heer Buijs, in de nabijheid van zijn top de duidelijkste kenteekenen vertoont van spiraalvormige omgangen

gelijk aan die, welke om sommige Hindoe-tempels gelegd zijn. Wij willen echter vooral de wegen inslaan, die ons de gelegenheid verschaffen eenigen der vulkanische verschijnselen waar te nemen, aan welke dit gedeelte der Preanger zóó rijk is. Daartoe volgen wij te Trogong, tusschen Bandong en Garoet gelegen, den weg naar Pasar-kiamis, waar men het uitzicht heeft op den Goenoeng Patengteng, die een krater bevat, waaruit men dampen ziet opstijgen welke zich verheffen boven de bosschen, die den berg geheel bedekken. Het einddoel van onzen tocht is eene solfatara (oude vulkanische terreinen, waaruit zwaveldampen oprijzen, en zwavel in belangrijke hoeveelheid verkregen wordt), de kawah manoek, die, naar men zegt, tengevolge van de uitbarsting van den Pepandajan in 1772 zou ontstaan zijn. Te midden van het eeuwenoude woud vormt zij een kale plek, door heete dampen omgewoeld, zoodat dezen, wanneer men een gat in de aarde stoot, met groote kracht te voorschijn treden. De grond bestaat slechts uit eene dunne korst, waarvan men de stevige plekken als het ware door tasten en zoeken moet trachten te vinden, en waarbij een enkele misstap doodelijk zijn kan. Een viertal bekken zijn met modder gevuld, die hoog opborrelt en soms een paar voet in de hoogte wordt geslingerd. Terwijl ook hier van bladeren beroofde boomen op den grond liggen uitgestrekt, groeien eenige struiken, waaronder schoone roode rhododendrons, te midden der modderwellen en giftige gasstoffen, een vreemd verschijnsel, dat een geheel eigenaardig schouwspel oplevert.

Eene schoone tegenstelling met deze solfatara biedt de krater van den Goenoeng Wajang (2277 m.) aan, dien men van Bandong over de vlakte van Pangalengan kan bereiken. Deze vlakte, op 1.380 m. hoogte gelegen, heeft een frisch, opwekkend klimaat, en is zeer geschikt voor de teelt van Europeesche groenten. De heer Cordes vond er in September 1884 's morgens te 6 uren eene temperatuur van 47° F. Het oerwoud heeft er gedeeltelijk plaats gemaakt voor thans grootendeels verlaten koffietuinen en kinaplantages; waar het echter nog bewaard gebleven is, vindt men er een rijkdom en volheid van plantenleven, die wel nergens elders op Java worden overtroffen. Vandaar naar den Wajang trekkende komt men uit het bosch plotseling op eene vrij uitgestrekte, kale, van allen plantengroei ontbloote, sterk hellende plek, die door de melkwitte kleur van den bodem en de witte

dampen een schrille tegenstelling vormt met het omringende, donkere woud. De grond is bezaaid met honderden onregelmatige stukken rots, die meerendeels geheel verbleekt of door de zwavelbloemen geel gekleurd zijn. De velerlei verschijnselen, die zich bij solfatara's voordoen, vindt men bij die van den Wajang vereenigd: overal stijgen uit ronde openingen en spleten met een sissend geluid en zwaar gedreun, heete water- en zwaveldampen op. Van hier kan men, steeds te paard, den weg naar Pasar-kiamis nemen, langs een pad dat een verrukkelijk gezicht aanbiedt op de schoone vlakte van Limbangan en de vallei van Garoet, die men ver beneden zich ziet, omgeven door de bergen, met welke de lezer reeds kennis heeft gemaakt. Eigenaardig is het voor ons Nederlanders op het einde van den tocht de met tabak, uien, kool enz. beplante velden der bevolking te doorkruisen, totdat men te Pasar-kiamis weder de bloeiende rijstvelden ontmoet. Op den weg van laatstgenoemde plaats naar Daradjat valt een obsidiaan-rots in het oog, die als een berg van zwart glas, gedeeltelijk kaal, gedeeltelijk begroeid, omhoog rijst, en waardoor de weg is uitgehouwen. Een andere tocht, in de buurt van Garoet ondernomen, brengt ons te Telaga-bodas. Langs eene helling, die met een bosch van de prachtigste varens bekleed is, voert de weg voorbij eene melkwitte beek tot de Telaga-bodas, het „witte meer", dat zich plotseling voor onze oogen vertoont en inderdaad eene groenachtig witte tint heeft, die door een bezinksel van zwavelzure aluin wordt veroorzaakt. Kalm ligt het te midden van het oerwoud, dat bijna den geheelen bergwand bedekt, die het meer insluit; eene diepe stilte heerscht er over het meer dat, hoe merkwaardig ook op zich zelf, toch het aantrekkelijk voorkomen mist dat aan andere bergmeren met helder doorzichtig water eigen is. Slechts een 500 à 700 voeten beneden het meer, aan den ingang van een klein dal, ligt een smal plekje van bleekgrijze, geelachtige kleur, dat den naam van Padjagalan (slachtplaats) draagt, en waarvan men allerlei overdreven verhalen heeft opgedischt. Door de spleten en gaten van den bodem toch dringt een menigte koolzuur naar buiten, dat ongeschikt voor de ademhaling is, en soms zóó hoog opstijgt, dat het voor grootere dieren gevaarlijk kan zijn, 't geen aanleiding tot beschrijvingen heeft gegeven, die dit plekje als een doodendal voorstellen, waar de lijken van talrijke groote en kleine dieren bijeen liggen, die door het koolzuur, dat de lucht

afweert, voor ontbinding worden bewaard. In den regel vindt men er echter alleen doode insecten, vliegen, torren enz; slechts zelden de lijken van andere dieren. Meerdere dergelijke doodendalen vindt men hier in den omtrek, andere, zelfs veel grootere, worden op verscheidene plaatsen van Java aangetroffen. Bij den terugkeer treft ons nog een prachtig schouwspel, dat wij met de volgende schoone woorden van den heer Buijs onzen lezer voor oogen willen stellen. „Treft men een heldere lucht dan ziet men het dal van Garoet en de vlakte van Lèlès in al hunne heerlijkheid voor zich. De baan, de haltegebouwen en de wachthuisjes van den spoorweg ziet men diep beneden zich. Prachtig is de afwisseling van sawahs in allerlei nuances van groen; van donker geboomte en bosschages; van beken, die er zich als zilveren aderen tusschen door kronkelen; van waterplanten, die als spiegels in het helle zonlicht fonkelen, terwijl de geheele vlakte door reusachtige bergmassa's omlijst is. Links ziet men den Tjikoraï als een reuzenpagode oprijzen achter het Kratjak-gebergte en zich met zijne helling aansluitende aan die van den Pepandajan met zijnen lichtgelen krater, waaruit men den zwaveldamp duidelijk ziet opstijgen. Rechts heeft men de donkere massa's van den Goentoer, zwart gestreept door lavastroomen. Meer noordwaarts verheft zich de Mandalawangi-reeks, tegen welker zijden de viaducten aan den spoorweg als witte strepen zich afteekenen. Daarnaast de grootsche rondkoppige kegel van den Kaleidang. Rechts in het Noorden de lang zich uitstrekkende Seda-kling (Doode Klingenberg) en de Haroman, terwijl zich vlak voor de voeten een even spitse, maar lagere berg vertoont, die den geheimzinnigen naam draagt van Sedahoerip „(De herleefde doode)".

Wij vertoefden lang in de Preanger; te lang misschien voor het plan van dit werk, doch meenden daartoe bevoegd te zijn én door de bijzondere bekoorlijkheid dezer residentie, én door de omstandigheid, dat zij thans wel het meest bezochte gewest van Java is. Bovendien waren deze streken bij uitnemendheid geschikt om belangrijke vulkanische verschijnselen waar te nemen. Ofschoon ook het overige gedeelte van Java aan dergelijken rijk is, bieden echter de meesten hunner groote overeenkomst met de hier geschilderde tafereelen aan. Wij kunnen ons dus ontslagen rekenen van de taak, om op onze reis bij de vele vulkanen van het eiland

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

GEZICHT IN DE PREANGER.

stil te staan, en zullen ons daarom verder alleen met die verschijnselen bezig houden, welke een geheel eigenaardig type vertoonen.

Wij keeren nu naar Bandong terug, om vooreerst eenige noordelijke strandresidentiën te bezoeken. Wilden wij ons naar *Krawang* (89.9 v. g. m.) begeven, dan zouden wij den grooten postweg nog verder westwaarts moeten vervolgen, en te Tji-pandalarang den kronkelenden bergweg inslaan, die naar de, in eene schoone, met sawahs bedekte vlakte gelegen hoofdplaats dier residentie, Poerwakarta (4648 inw. 86 Eur.) leidt, meerendeels door schraal bebouwde streken voert, maar op sommige punten verrassend schoone vergezichten aanbiedt over het vlakke land van Krawang en het fantastisch getande Parang-gebergte. Dit gewest, dat wij op de snelste wijze van Batavia langs den vroeger genoemden ooster-spoorweg kunnen bereiken, wordt voor een goed deel door een tweetal particuliere landen ingenomen, de Pamanoekan- en Tjiassemlanden, benevens de Tegalwaroe-landen, die respectievelijk door 135.704 en 25.074 opgezetenen bewoond worden en waarvan de eerstgenoemden in uitgestrektheid het midden houden tusschen Limburg en Zeeland. Ofschoon vooral in de buurt der Preanger, en met name bij het vroeger genoemde Tenger-agoeng op 600 m. hoogte schoone uitzichten worden bewonderd, biedt deze residentie, hoewel in andere opzichten belangrijk, toch wat het landschap betreft weinig merkwaardigs aan, daar zij voor een deel uit moerassen en bosschen bestaat en de groote postweg zelfs niet door dit gewest loopt. Wij wenden ons dus terstond oostwaarts, om naar de residentie *Tjeribon* (123.7 v. g. m.) te gaan. Spoorwegen zijn in dit gewest niet te vinden en leiden ook niet daarhenen; wij moeten dus op de oude wijze met den wagen reizen, die te Bandong door den aannemer van paarden voorzien wordt, en den postweg volgen, welke ons eerst door de vlakte voert, en vervolgens over den bergrug, die het plateau van Bandong aan de oostzijde afsluit. Na eenigen tijd wordt het landschap zeer schoon; de weg, die sterk kronkelt tusschen de links gelegen bergketen en de aan de rechterzijde zich voortspoedende Tjipèlès doet zelfs hier en daar aan de alpen-natuur denken. Weldra opent het landschap zich; de Goenoeng Tampomas (1680 m.) verheft in de verte zijnen met groen bekleeden top; het bevallige Soemedang (7313 inw. 36 Eur.) vertoont zich voor onze oogen. Dit plaatsje, hoofdplaats der gelijknamige afdeeling, maakt

een zeer aangenamen indruk, niet het minst door de heggen van rozestruiken en andere bloeiende heesters, die de hoofdweg en zijpaden omgeven, en waarachter de hutten der Inlanders regelmatig in rijen geschaard zijn. Naar men zegt zouden de vrouwen van deze streek en van de aangrenzende, in Tjeribon gelegen afdeeling Koeningan de schoonsten van geheel Java zijn. Wij zullen ons echter om die reden niet op dit plaatsje ophouden, maar volgen den weg verder, die eerst zuidelijk en daarna oostelijk om den Tampomas heengaat, om dan langzaam door een boschrijke streek naar de vlakte van Tjeribon af te dalen. De wouden, die men hier doortrekt, vertoonen reeds een aanmerkelijk verschil met de karakteristieke plantenwereld der Preanger: geen enkele vertegenwoordiger uit de zoo talrijke familie der laurineeën, quercus of podocarpus-soort, geen rasamala, poespa of welke ook der Preanger-bergbewoners ontwaart men meer hier. De djati-bosschen, die de flora van Midden-Java kenmerken, nemen hier de overhand; zij schijnen hier echter nog minder goed te gedijen. Ook in een ander opzicht bemerkt men, dat men een ander gedeelte van Java nadert; in de vlakte van Dermawangi, waar de Tjeribonsche bergkolos, de Tjerimaï (3070 m) stout oprijst, verlaat men het Preanger gebied voor Midden-Java met zijne meer geïsoleerde hooge kegelvormige vulkanen. De bezwaarlijke beklimming van den tot aan den top begroeiden Tjerimaï, die het best over Madja en het op 4000 voet gelegen Argalinga wordt ondernomen, biedt verrassende uitzichten aan,[1]) hetzij in den buitengewoon diepen krater, waarin de Europeaan slechts met levensgevaar afdaalt, en welks rand door een heester met frischroode takken en kleine dikke blaadjes begroeid is, hetzij door het indrukwekkende bergenpanorama, dat van den top kan worden waargenomen. Als in de onmiddellijke nabijheid verheffen zich de Slamat, de Tjikoraï, de Tangkoeban-Prauw en andere Preanger-bergen; ver in het Westen ziet men den Salak en den Gedé, terwijl in het Oosten de Samarangsche bergen zich duidelijk vertoonen, en bij gunstig weder de noordkust tot aan de baai van Samarang wordt gezien.

Zoodra wij de grensrivier, de Tji-Manoek zijn overgetrokken, en

---

[1]) Zie voor dezen tocht en voor Pasaroean de boeiende Indische Schetsen van P. Heering. Leiden 1886.

de residentie Tjeribon betreden hebben, verandert het tooneel. Wel bedekt het gebergte met de vulkanen Tjerimaï en Sawal (ruim 1700 m.) nog de zuidelijke afdeeling van het gewest, maar de weg zelf loopt door het vlakke, alluviale terrein, dat zich tot aan zee uitstrekt. Door eene aaneenschakeling van vruchtbare tuinen, en suikerrietvelden naderen wij de aan zee gelegen en als ongezond bekende hoofdplaats (51321 inw. 576 Eur.), die denzelfden naam als het geheele gewest draagt, en vroeger de residentie van een regeerend Inlandsch vorstenhuis was. Men vindt hier overvloedige sporen van het voormalige Sultans-bestuur, o. a. ook in de beide Kratons, welke vroeger tot verblijfplaats dier vorsten strekten en ook nu nog door hunne afstammelingen worden bewoond, maar door niets bijzonders zich van de gewone, later te beschrijven vorstelijke woonplaatsen onderscheiden. Merkwaardiger is echter het lustverblijf van een dier Sultans, Soenja-ragi genaamd, dat indertijd door v. Hoëvell op de volgende wijze is beschreven:

„Wij komen op een vrij groot plein, omgeven en beschaduwd „door breed getakte en rijkgebladerde oude waringins. Daar onder „ziet gij den ingang naar Soenja-Ragi. Bij den eersten aanblik zoudt „gij denken aan eene soort van fortificatie, want gij ontdekt niets „dan een aarden wal, waarin drie openingen zijn. In de middenste „ziet gij de overblijfselen van eene soort van voorportaal, boven een „kleinen vijver, en aan beide zijden toegangen, die met smalle „wenteltrappen naar binnen leiden. Een daarvan betredende wordt „uw oog getroffen door eene aaneenschakeling van nagebootst rots„werk, van de meest verschillende gedaanten en vormen, hier en „daar versierd met mythologische monsters, met Europeesche gekleurde „borden, tichels, zooals men in het vaderland aan de schoorsteenen „van boerenwoningen vindt, en Chineesche en Japansche bloempotten „van allerlei fatsoen. Eene menigte kleine poortjes en donkere gangen „vormen een doolhof. Sommigen daarvan loopen uit in onderaardsche „holen; anderen leiden met trappen naar den top van de hoofdrots, „waarop een klein koepeltje zich verheft, ter nauwernood groot „genoeg, om één persoon tot zitplaats te verstrekken; nog andere „gangen leiden naar het, deels van metselsteenen, deels van hout „opgetrokken hoofdgebouw, dat in drie hoofdafdeelingen (ieder weder „in verscheidene onderafdeelingen gesplitst) verdeeld is. Zoo worden „vele kleine vertrekken en donkere schuilplaatsen gevormd, waarin

„men hier en daar nog de overblijfselen van rustbanken en lede-„kanten aantreft. Vroeger liep overal water op de kunstigste wijze „geleid, hier in kleine fonteinen, ginds in verfrisschende badplaatsen, „elders in kleine watervallen; zoo viel onder anderen van den hemel „van een der ledekanten een breede, dunne stroom naar beneden „en vormde als het ware de gordijnen en de draperieën. Talloos zijn „de versierselen van kunstig snijwerk, aan de houten pijlers en „balken aangebragt, en overal blinken nog de sporen van fraaie „verwen en verguldsel. Aan den tegenovergestelden kant van den „ingang bemerkt gij een eenigszins verheven uithoek van het lust-„verblijf, van waar gij een schoon gezicht hebt op een uitgestrekt „meer, omzoomd door hoog geboomte, de woonplaats van tallooze „herten en hinden." De legende voegt er bij, dat deze lustplaats door een Chinees zou zijn gebouwd, dien de vorst ter belooning de oogen deed uitsteken, opdat hij niet in staat zou zijn ook voor anderen een lustoord te bouwen, aan Soenja-ragi gelijk. Toch wordt het geheele kunstwerk meer grillig, dan schoon genoemd; eene uitzondering op deze getuigenis maakt echter een poort, die een veel edeleren smaak bewijst, en eenigszins den vorm schijnt te hebben van een vaas van gebakken steen, die in twee helften van boven naar beneden zóó zuiver mogelijk is doorgezaagd, waarna men de beide deelen, ongeveer op een meter afstand, tegenover elkander heeft geplaatst. Een dergelijk grotwerk als te Soenja-ragi, maar op kleiner schaal aangelegd, vindt men nabij het dorp Derma in het Zuidoosten der residentie gelegen.

De hoofdplaats van het gewest, waar wij ons bevinden, en wier reede door de onlangs (1891) voltooide havendammen aanmerkelijk is verbeterd, biedt weinig bijzonders aan. In hare nabijheid verheft zich een heuvel, waarop de begraafplaats gelegen is van een der eerste predikers van den Islam op Java, Sjech ibn Maulana. Zoodanige, als heilig beschouwde graven zijn in menigte op het eiland aanwezig; tot hunne beschrijving vinden wij later eene gereede aanleiding bij het geschiedverhaal der invoering van den godsdienst van Mohammed op Java. Wij willen ons thans slechts met een paar natuurtafereelen bezig houden. Het eerste vinden wij in de afdeeling Galoe, die grootendeels met bergen bedekt is. Op den verbindingsrug, die het gebergte met den vulkaan Sawal vereenigt, ligt het schoone en vischrijke meer Pendjaloe. In het midden bevindt zich een klein

eilandje, met eenige gewijde graven, die door het dichte geboomte beschaduwd worden, en van waar men een verrukkelijk vergezicht heeft op de golvende oevers van het meer en de rijk bebouwde heuvels, die het omringen. Het landschap, waar wij ons hier bevinden, is buitengewoon rijk aan allerlei heilige plekken en bezit tal van reliquieën. Behalve Pendjaloe behooren Kawali en vooral ook Telaga tot de meest bekende plaatsen in Tjeribon, waar eveneens als heilig beschouwde voorwerpen worden vereerd. Een tweede uitstapje voert ons naar de bronnen van Palimanang, eene plaats niet verre van Tjeribon aan den grooten weg gelegen. Reeds van verre zijn zij kenbaar door de witte en grijze kleur van den grond. De kokend heete bronnen, die eene ruimte van honderden voeten in den omtrek beslaan, bevatten eene groote menigte kalkspath, dat zij in beduidende hoeveelheid afzetten, zoodat voorwerpen, die men in het water werpt, zooals bladen, takjes enz. spoedig met eene witte, harde korst overtrokken worden. Bronnen van aardolie, die men ook elders op Java in menigte vindt, worden ook in de nabijheid van Palimanang aangetroffen. Een dergelijk verschijnsel als de slachtplaats bij den Telaga-bodas aanbiedt, vindt men niet verre van Palimanang terug. Eene kleine grot, de goewah-galang in het kalkgebergte van den Tjerimaï is geheel met stiklucht gevuld. Meer naar het Zuidoosten en dicht bij het dorp Tjipannas ligt eene kleine kom van 5 vt. middellijn, gevuld met water, dat door het opstijgend koolzuur in eeuwige beweging is, zoodat de atmosfeer nabij de oppervlakte geheel ongeschikt is voor de ademhaling en zelfs op manshoogte sterk bedwelmend werkt. Verscheidene andere minerale, modder- en gasbronnen vindt men in Tjeribon en met name in de afdeeling Koeningan.

Het vlakke gedeelte der residentie, waar de suikercultuur op groote schaal wordt gedreven, bevat de beide uitgestrekte particuliere landen Indramajoe-West en Kadanghauer, ieder door meer dan 68.000 opgezetenen bewoond, en die zoo goed als uitsluitend rijst voortbrengen. Wij bezoeken deze meerendeels lage, heete en moerassige strandvlakten niet, evenmin als het niet onbelangrijke strandplaatsje Indramajoe, maar begeven ons steeds oostwaarts, ten einde over de beide residentiën *Tegal* (68.7 v. g. m.) en *Pekalongan* (32.4 v. g. m. groot, en dus de kleinste residentie van Java en iets grooter dan Zeeland) Samarang te bereiken. Ook hier loopt de weg grootendeels door de vlakte,

soms dicht in de buurt der kwalijk riekende en van ongezonde dampen zwangere strand-moerassen, terwijl men van het gebergte, dat zich ten zuiden dezer gewesten uitbreidt, niet veel meer dan de omtrekken te zien krijgt. Drongen wij in de binnenlanden van Tegal door dan zouden wij ons met den spoortrein naar Balapoelang kunnen begeven en onder weg de bekende suikerfabriek Pangka bezoeken, of wel uit het landhuis van de suikerfabriek Kemanglen een vrij uitzicht op Java 's tweeden vulkaan, den Slamat (3427 m.) genieten, en uit Moga dezen kolossus kunnen beklimmen, op wiens top zelfs geen grashalmpje meer groeit en slechts zwarte lava-korsten, met puin en zand bedekt zich aan onze blikken vertoonen. Wij reizen echter verder langs den grooten weg; een tal van kleine rivieren doorkruist het pad, dat wij te Tjeribon insloegen, onder welke de vroeger genoemde Tji-Losari. De vruchtbaarheid van beide provinciën is zeer groot, en wordt door eene menigte waterleidingen nog verhoogd. De gelijknamige hoofdplaats van Pekalongan (33915 inw.) behoort tot de grootere plaatsen van Java, en werd vroeger door vele Europeanen bewoond, meest gepensioneerde ambtenaren. Thans schijnt dit niet meer het geval te zijn: het getal der Europeesche inwoners dezer plaats (378) is toch niet beduidend hooger, dan in andere dergelijke stadjes; te Tegal b. v. zijn er 410. Deze plaats schijnt erg achteruit te zijn gegaan; terwijl Dr. Bleeker in 1845 het getal harer inwoners op 29,536 schatte bedroeg dit in 1889 slechts 15.861.

In het oostelijk gedeelte van laatstgenoemde residentie naderen de bergen meer het strand, zoodat de groote postweg, die eenigszins meer landwaarts inbuigt, over de voorheuvels van den vulkaan Prauw (ruim 2500 m.) is aangelegd. De rijstvelden en suikerrietplantages maken hier voor uitgestrekte wouden plaats, die voor een deel uit eentonige djatibosschen bestaan, voor een deel door geboomte van allerlei soort worden gevormd, en van tijd tot tijd door bebouwde streken worden afgebroken, waardoor de naam, die gewoonlijk aan dezen weg wordt gegeven, het bosch van Wiléri eene zeer oneigenlijke is geworden. Een geheel ander voorkomen neemt de landstreek aan, wanneer men aan de overzijde der Kali-Koetoe de residentie *Samarang* (93.9 v. g. m.) heeft bereikt. Ofschoon dit gewest voor het grootste gedeelte met bergen bedekt is, en men daardoor schoone vergezichten heeft op den Prauw

en de „beide gebroeders", de bijna geheel ontwoude vulkanen Sindara (ruim 3100 m.) en Soembing (3336 m.), die hunne kale, geweldige kegels ver boven het omringende gebergte verheffen, loopt de weg tot dicht bij de hoofdstad voordurend door eene vruchtbare vlakte, die zich tot aan de zee uitstrekt, en met sawahs, tabaksplantages en suikerriet-velden als het ware bezaaid is. Langs eenen zijweg kan men de badplaats, tevens gezondheids-etablissement, Pelantoengan bezoeken, op eene hoogte van 693 m. gelegen, die langs een der ravijnen van den Prauw aangelegd is en gedurende eenigen tijd een groote reputatie genoot. Eene menigte warme bronnen, die op enkele ziekten eene heilzame uitwerking hebben, komt in de nabijheid van het etablissement voor. De meening, dat de bronnen eene beduidende hoeveelheid jodium bevatten, waaraan zij vroeger hare bekendheid te danken hadden, is door wetenschappelijke onderzoekingen bewezen eene onwaarheid te zijn, [1]) evenals de buitengewone kuren, die in vorige tijden door den ondernemer aan de kracht van het water werden toegeschreven, gebleken zijn minstens genomen sterk overdreven te wezen. Toch hechtte men er in die mate geloof aan, dat leprozen naar het gesticht werden gezonden, die er natuurlijk niet genazen. Het district, waarin Pelantoegan ligt, is rijk aan minerale bronnen. De bekendsten zijn, na die van het etablissement zelf, de koude jodium-houdende bronnen van Gebangan en Asinan. Van het Gebanganwater, door sommige geneesheeren tot bevordering van de kracht der verteringsorganen zeer aanbevolen, waren voor eenige jaren te Rotterdam depôts gevestigd, maar tot nog toe schijnt daarvan weinig gebruik gemaakt te worden. In Krawang komt aan de noordelijke helling van den Pasir Benteng eene jodium houdende, doch warme bron voor; ook elders op Java o. a. in Soerabaja worden bronnen gevonden, uit welke jodium kan worden verkregen.

Langs het genoemde etablissement loopt een binnenweg van Samarang en Kedoe naar Pekalongan. Wij geven er echter de voorkeur aan, tot den grooten weg terug te keeren en over Kendal onmiddellijk naar de hoofdplaats door te rijden, en naderen zoodoende Samarang (67.276 inw. 3.547 Eur.) van hare schoonste zijde. Eene prachtige, bijna een half uur lange, en 40 à 50 voet

[1]) Dr. v. d. Stok. Ind. Gids. 1885 p. 1478.

breede laan van oude en lommerrijke kanarie- en tamarindeboomen, aan beide zijden met villa's bezet, en van tijd tot tijd een blik gunnende op Inlandsche wijken, die echter langzamerhand voor Europeesche woningen plaats maken, brengt ons naar de eigenlijke stad, en doet ons een oogenblik wanen, weder in Batavia verplaatst te zijn. Het is de bekende Bodjongsche weg, die van het hooge en statige residentiehuis, vroeger het verblijf van den gouverneur van Java, tot aan de oude stad voert. Deze laatste is niet veel meer dan een Hollandsch stadje van den derden rang, met enge straten en stegen, zonder grootsche gebouwen en door hare ligging en bouworde ongezond, en aan de felste hitte blootgesteld. Een smal riviertje, niet veel beter dan een sloot, kronkelt zich door eenige overbevolkte buurten, en loopt, door ondiepten bijna onbevaarbaar, een half uur van de stad in zee uit.

Het fraaiste gedeelte der stad, de zoogenaamde Paséban, ligt aan de westzijde der rivier; men vindt er o. a. behalve de woning van den regent en de fraaie moskee, het groote militaire hospitaal en het stadhuis, een leelijk gebouw, waarin allerlei bureau's gevestigd zijn, en ook de Raad van Justitie zitting houdt. Vele huizen in het gedeelte van de oude stad, dat aan de overzijde der rivier gelegen is, zijn van eene bovenverdieping voorzien en hoogst ongeschikt voor het klimaat; wat den afvoer van vuil betreft verkeert de stad in uiterst primitieven toestand, zoodat er zeer veel te doen zou zijn voor een gemeentebestuur dat echter hier, zooals in alle groote plaatsen van Ned. Indië, ten eenenmale ontbreekt. Gelukkig dat verscheidene artesische putten ten minste voortreffelijk drinkwater verschaffen. De gebouwen der Ned. Indische spoorwegmaatschappij die, zooals wij weten, de lijn Samarang-Vorstenlanden exploiteert, hebben aan een vroeger in zeer slechten naam staande wijk, het zeestrand, groote levendigheid bijgezet; het station, dat in de nabijheid van het strand staat, is met het nieuwe havenkanaal verbonden, zoodat de reizigers, ter reede van Samarang aangekomen en voor Midden-Java bestemd, thans onmiddellijk hunnen weg kunnen vervolgen, zonder genoodzaakt te zijn, zich te Samarang optehouden. Dit havenkanaal is aangelegd om althans eenige verbetering in de vroeger uiterst gebrekkige verbinding met de reede te brengen. Deze laatste verkeert ongeveer in denzelfden toestand als die te Batavia vóór den bouw der havenwerken; zij is eene open

reede, en de communicatie der schepen met de stad moet door lichters worden onderhouden. In den slechten moesson is dit dikwijls zeer bezwaarlijk, en gevaarlijker nog dan vroeger te Batavia; in zoodanig geval wordt de blauwe vlag geheschen, ter waarschuwing voor de schepen, 't geen echter niet altijd het verlies van menschenlevens heeft kunnen voorkomen. Het bovengenoemde riviertje, dat door zijn geringe diepte en breedte een der oorzaken was van de overstroomingen, die Samarang in den regentijd teisterden, was vroeger de eenige toegang van de reede tot de stad en geheel onvoldoende voor de behoeften van den handel. In 1858 is men begonnen dien toestand althans eenigszins te verbeteren, en werd een kanaal naar zee gegraven, dat aan de lichters meerdere zekerheid zou verschaffen. Het plan, dat men een tijdlang koesterde, om in stede van de onveilige reede een goede haven aan de stad te verschaffen, moest wegens de voortdurende veranderingen van den zeebodem worden opgegeven; — na eene lange lijdensgeschiedenis werd de aanleg van het kanaal met kracht voortgezet; dit kanaal, dat van eene schutsluis is voorzien, wordt door baggeren op de vereischte diepte gehouden, en de westerdam en het oosterhoofd zijn door kostbare werken (alleen voor de laatste verlenging werd *f* 389.175 uitgegeven) een eind ver in zee uitgebouwd. De verbinding met de reede, ofschoon nog ver van volmaakt, is dus aanmerkelijk verbeterd en meer voldoende, dan die van Tegal en Pekalongan, welke trouwens van minder belang voor den handel zijn. Bij de havenwerken van Batavia staat de reede van Samarang verre ten achter; zij overtreft echter die van de hoofdstad van Indië door de prachtige vergezichten, welke men van daar op de stad en omstreken heeft. Enkele partijen der stad, hare fraaie boomrijke omstreken en de talrijke bergen, die hunne hooge toppen in de verte verheffen vormen een verheven en toch liefelijk panorama. Ten zuidwesten, geheel in het verschiet, ziet men den Prauw, iets oostelijker en op den achtergrond den Sindara en den Soembing, die met hunne kegels boven eerstgenoemden berg uitsteken, terwijl de Oengaran zich meer naar voren plaatst en rechts in het Zuiden de spitstoppige Telemaia (bijna 1900 m.) en de breede, meerendeels van woud beroofde Merbaboe (3116 m.) zich tot in de wolken verheffen. De vulkaan Oengaran (2050 m.) spreidt zijne schilderachtige voorheuvels tot aan de vlakte van Samarang uit, en klimt met zacht stijgende

bellingen, wier plantengroei met het ongewapende oog zelfs van de reede kan onderscheiden worden, totdat zij overgaan in de dicht bewassen kruin, door het maagdelijke, reusachtige woud vooral aan de westzijde als met eenen ondoordringbaren mantel van donkergroen gebladerte bedekt.

Ook deze residentie is rijk aan vulkanische verschijnselen. Wanneer de lezer door onze vorige tochten nog niet is afgeschrikt, dan noodigen wij hem uit ons naar het Oosten van de provincie te vergezellen en een uitstapje te maken door de afdeelingen Demak en Grobogan. Deze tocht is thans zeer gemakkelijk, daar wij dien voor een goed deel met de stoomtram Samarang-Djoewana kunnen afleggen. Deze stoomtram, die van Bodjong uitgaat, en over meer dan 11 k. m. in de hoofdplaats Samarang zich uitstrekt, loopt van daar door het oostelijk deel van het gewest, de afdeeling Demak, en verder door de aangrenzende residentie Djapara tot aan hare hoofdplaats Djoewana. Een tweetal zijlijnen, Koedoes-Mayong en Demak-Wirasari, werden in 1887 en 1889 in exploitatie gebracht; de hoofdlijn was reeds in 1884 in haar geheel voor het verkeer opengesteld. Hare wagens doorloopen een net van 171 k. m. (Rotterdam-Venlo 160 K. m.), waarvan de hoofdlijn ongev. 100 k. m. (Amst.-Nijmegen over Amersfoort 102 k. m.) lang is; in 1890 vervoerden zij 1.085.362 reizigers.

De namen Demak en Grobogan, — vooral eerstgenoemde — roepen treurige herinneringen voor den geest. Vroeger wegens hare vruchtbaarheid bekend, is de uitgestrekte vlakte, die het noordelijk gedeelte van Demak uitmaakt, in lateren tijd herhaalde malen aan misgewassen blootgesteld geweest die, in vereeniging met later te vermelden omstandigheden, in 1849 tot hongersnood geleid hebben en nog in 1872 en 1873 met gebrek aan levensmiddelen dreigden, waarin toen echter door de tijdige hulp der regeering werd voorzien. Een gebrekkig stelsel van bewatering der velden, waardoor in natte jaren overstroomingen ontstonden, en in droge jaren te weinig water voor den rijstbouw verkregen werd, was een der hoofdoorzaken van dien treurigen toestand, waarin ook het middengedeelte van de afdeeling Grobogan deelde. In 1875 is de hand voor het eerst aan het werk geslagen; in 1882 werden de gelden toegestaan, noodig geacht voor een volledig plan van waterafvoer, irrigatie, aanleg van wegen en inrichting van de kanalen voor

de scheepvaart. Door eene vereenvoudiging der werken, in 1885 aangenomen, hoopte men beneden de geraamde kosten à *f* 9.144.000 te kunnen blijven en vroeger gereed te zijn, dan men aanvankelijk had berekend. Inderdaad zijn in 1891 de werken tot stand gekomen, die millioenen hebben gekost en gegrond vooruitzicht geven, dat rampen als die van 1849 zich niet meer zullen voordoen. Men koestert het voornemen om, na de beëindiging van dezen arbeid, elders in de afdeeling (distrikt Wedoeng) werken tot bevloeiing en afvoer te maken, waarvan de kosten op *f* 600.000 zijn geraamd.

De hoofdplaats van de eerstgenoemde afdeeling, eveneens Demak geheeten, (5754 inw. 66 Eur.) is een der historisch meest merkwaardige plaatsen van Java; hare moskee is voor den Javaanschen Moslem hoogst belangrijk. Wij zullen later de gelegenheid hebben dien tempel te bezoeken, en zetten den tocht voort naar de afdeeling Grobogan; de eerste plaats van eenig aanbelang is Poerwadadi, de tegenwoordige hoofdplaats dier afdeeling (5327 inw. 54 Eur.), van waar een zijtak van de stoomtram zuidelijk naar Goendih, een station der spoorweg Samarang-Vorstenlanden, is aangelegd. Deze tak, die 17 k. m. lang is, wordt thans door de Samarang-Djoewana stoomtram-maatschappij beheerd, en vormt één geheel met hare overige lijnen. Wij gaan echter in oostelijke richting voort, om de zoogenaamde modderwellen van Koewoe te bezichtigen. De stoomtram passeert onder weg het district Séla, waar wij voor het eerst het gebied betreden van eenen vorst, die onder het oppergezag van Nederland zijn eigen staat bestuurt. Bij deze plaats zijn namelijk de graven gelegen van eenige voorouders van den Soesoehoenan van Soerakarta, en toen deze in 1830 een gedeelte van zijn rijk aan Nederland afstond, liet men hem o. a. Séla behouden, dat nu geheel door Nederlandsch grondgebied wordt ingesloten. Het graf, dat vooral het bezit van Séla op prijs deed stellen, is de begraafplaats van Kjai Agong Séla, volgens de overleveringen een afstammeling van den laatsten vorst van Madjapahit, tevens de eerste van zijn geslacht die den Islam aannam en overgrootvader van den stichter van het Mataramsche rijk. Niettegenstaande de eerbiedwaardigheid van dit graf schijnt het slecht te worden onderhouden. Na korten tijd brengt de tram ons aan het eindstation, Wirasari; in het gebergte ten noorden van die plaats kunnen wij eenige druipsteengrotten bezoeken, die veel overeenkomst schijnen te hebben met de grotten te Remouchamps

in België en een verblijfplaats der salanganen zijn, die eetbare nesten bouwen. Te Wirasari moeten wij de tram verlaten; weldra bereiken wij Koewoe, en een paal verder komen wij aan een ongeveer 3 meter opgehoogd terrein, uit loodblauwen modder bestaande en gelegen te midden van vruchtbare, lachende rijstvelden en kokosaanplantingen, dat de modderwellen bevat, die thans onze aandacht vereischen. Treedt men nader dan ziet men den grond in voortdurende beweging. Aanhoudend worden hoopen slijk gevormd, die als molshoopen beginnen, zich in weinige minuten drie tot vier voet verheffen, dan plotseling met een geluid als van een pistoolschot openbarsten, een weinig witten rook en zilt water uitlaten, en dan weder eensklaps met den grond gelijk worden. Van tijd tot tijd golft het geheele terrein op en neder, totdat op een tweetal plaatsen de vloeibare modder zich somwijlen, en wel het meest in den regentijd, tot twintig voet in de lucht opheft, met een doffen, doch zwaren slag uiteenstort en een witten zwaveldamp uitzendt. De steeds trillende bodem bestaat ten gevolge van het doorzijpelende water en de steeds opstijgende gassoorten uit een slijkerigen en zeer weeken grond, zoodat het uiterst gevaarlijk is dien te betreden, en men alleen door behulp van bamboezen vlotten zich een eindweegs op dit verraderlijk terrein kan wagen. Het kost zelfs weinig inspanning om een bamboezen stok tot op eene diepte van 40 à 50 voet in de aarde te drijven. Dergelijke wellen bevinden zich ook elders op Java; behalve de genoemden zijn de belangrijksten op een afstand van 2 à 3 paal van Koewoe en ook in het Sélasche te vinden. De bevolking weet hier, door verdamping van het ziltige water over bamboerekken, zout te winnen. Volgens de overleveringen der Javanen zijn wij hier in de nabijheid van eenen zeer klassieken bodem. De overblijfselen van den hoofdzetel van een der oudste rijken, in de geschiedverhalen der Inlanders bekend, Mendang Kamoelan, zouden hier bij de grenzen van Samarang en Rembang moeten gezocht worden. Daar deze meening echter op geene afdoende gronden steunt, zouden wij ons alleen daarheen moeten begeven om een eigenaardig meertje te bezichtigen, waarin het water in het midden schijnt te koken, ten gevolge van het waterstofgas, dat zich daar vooral in den regentijd ontwikkelt, en zelfs boven het water ontvlamt.

Voor wij de residentie Samarang verlaten, wacht ons nog een ander natuurverschijnsel, waartoe wij echter als het ware op onze

schreden moeten terugkeeren en ons weder westwaarts begeven langs een weg, die eene uitstekende gelegenheid aanbiedt om eenigen der voornaamste vulkanen van Java te beschouwen. Niet minder dan negen dier vuurbergen ziet men in de verte verrijzen. In het Noordoosten begrenst de veeltoppige Moeria (1600 m) den gezichteinder; in het Zuidwesten ontplooit zich de breedkruinige Prauw. De regelmatige keten van den Sindara is gedeeltelijk zichtbaar achter de noordelijke helling van den Oengaran, terwijl de Soembing verre uitsteekt boven de zuidelijke glooiing van genoemden berg. De Telemaia, de Merbaboe en de deels achter dezen zich verbergende Merapi (2886 m.) verheffen zich in het Zuidwesten. In het Zuidoosten verrijst de reusachtige Lawoe (ruim 3200 m.), terwijl eindelijk de lage, doch liefelijke Grobogansche heuvels zich op eenen korten afstand ten oosten van onzen weg vertoonen. Na een langen rit van 41 palen komen wij te Goeboek in het distrikt Manggar, afdeeling Demak; op ongeveer een uur afstands treffen wij het bedoelde verschijnsel, het zoogenaamde „heilige vuur" aan. Een open plek zwarte aarde, door in het rond geplaatste bamboestoelen beschaduwd, schijnt overigens in niets van den omliggenden alluvialen bodem te verschillen. Maar graaft men den bovenkant eenige duimen weg en raakt men de aarde met vuur aan, dan ontvlamt zij en brandt onophoudelijk en zonder ontploffingen, in den regentijd soms tot een hoogte van één à twee voet door. De vlam kan gemakkelijk door krachtig blazen, stampen of water worden gedoofd; men behoeft dan echter slechts korten tijd te wachten, om opnieuw de vlam te kunnen ontsteken, die krachtiger brandt, wanneer men een bamboepijp in de opening steekt. Eene ontwikkeling van brandbaar waterstofgas schijnt de oorzaak van dit verschijnsel te zijn, dat na lange droogte niet zoo krachtig werkt, en 's nachts natuurlijk duidelijker dan overdag te bespeuren is.

Van deze plaats uit kan men hetzij naar Goeboek terugkeeren, en van daar naar een station van den spoorweg Samarang-Vorstenlanden rijden, dan wel verder noordwaarts gaan, en de stoomtram te Dempet bereiken. Wij geven de voorkeur aan de laatste reisgelegenheid, keeren derhalve naar de hoofdplaats Demak terug, en begeven ons van daar met de tram steeds oostwaarts om de residentie *Djapara* (54.6 v. g. m) te bezoeken, waar de weg ons door eene vlakte voert, die door den vulkaan Moeria van de zee

wordt gescheiden. Deze berg neemt eene bijzondere plaats in onder de vulkanen van Java en staat geheel op zich zelf. Waarschijnlijk maakte hij vroeger een afzonderlijk eiland uit, dat door aanspoeling van het alluviaal terrein met Java vereenigd werd; iets dat ook elders plaats greep, en vermoedelijk eens het lot van Madoera zal zijn. De eerste plaats van aanbelang, waar de tram ons brengt, is Koedoes (30.121 inw., 127 Eur.), een vlek, wegens zijne moskee en het graf van eenen Moslemschen heilige bij de Inlanders zeer in aanzien, doch in ons oog vooral belangrijk om de bevolking, die haar bewoont, zeer veel ondernemingsgeest bezit en grooten welstand heeft verworven. De plaats, die er zeer welvarend uitziet, legt getuigenis af van den rijkdom van velen harer bewoners. Zeer eigenaardig is de bouworde der meeste Inlandsche woningen te Koedoes. De galerijen bestaan geheel uit planken, die met fijn en schoon lofwerk van boven tot beneden uitgebeiteld zijn, waarachter goudpapier is gelegd, zoodat het snijwerk daartegen vroolijk afsteekt en goed in het oog valt. Verlieten wij hier den tramweg, dan zouden wij ons naar de vroegere hoofdplaats, het gelijknamige Djapara (11.389 inw. 154 Eur.), kunnen begeven, die vooral door hare geschiedkundige herinneringen belang inboezemt, al is zij thans nog de zetel van een levendigen Inlandschen handel en industrie. De reis naar de, in een uithoek der residentie gelegen, plaats zou ons echter te veel tijd kosten, al kunnen wij een klein gedeelte van den weg tot Majong-lor met de tram afleggen. Evenmin bezoeken wij de ten zuidoosten van Koedoes gelegen moerassen, die onder den naam rawa besar zich over een deel der regentschappen Pati en Koedoes uitstrekken. Wij blijven dus in de tram, die ons van Koedoes naar Djoewana voert, te midden van de vruchtbare, met rijstvelden bedekte vlakte, ten noorden steeds begrensd door den Moeria, wiens diepe kloven en ravijnen van den weg af duidelijk te zien zijn, terwijl het oog ten zuiden stuit op de kalkbergen van Grobogan, die zich als een witte muur voordoen, waarboven de Lawoe zijnen hemelhoogen kruin tot in de wolken verheft. De tegenwoordige hoofdplaats van Djapara, Pati, (21.442 inw. 137 Eur.) is een lief, aanvallig plaatsje, aan den tramweg gelegen.

Te Djoewana (9556 inw. 87 Eur.), het eindstation van de tram, verandert het tooneel om ons heen. De weg nadert het strand, en terwijl tot hiertoe hoofdzakelijk de landbouw onze aandacht

boeide, zijn het nu tafereelen van scheepsbouw, zeevaart en visscherij die het oog tot zich trekken. Vooral is dit het geval in de residentie *Rembang* (135.6 v. g. m.), werwaarts wij ons thans begeven. Oppervlakkig beschouwd staat dit gewest bijna in alles bij de andere residentiën achter. De schrale grond, uit zandsteen en kalkformatiën bestaande, is hoogst onvruchtbaar, slechts hier en daar voor den rijstbouw en de tabaksteelt geschikt en met djatiwouden bedekt, wier rijkdom echter, door onoordeelkundige verspilling, aanmerkelijk is verminderd. De gelijknamige hoofdplaats (17.295 inw. 213 Eur.) ligt in eene dorre streek; overdreven is echter het verhaal, dat in hare nabijheid geen gras tot voedsel voor de paarden zou groeien en dit van verre moet worden aangevoerd. Dit is alleen het geval bij uitzondering aan het einde van een buitengewoon drogen oostmoesson. Onze weg voert door eene menigte sterkbevolkte, welvarende plaatsen, voor welke de vischvangst den belangrijksten tak van bestaan vormt sedert de vroeger bloeiende scheepstimmerwerven meer en meer in verval zijn geraakt. Vooral is dit het geval met Lassem, eene plaats hoofdzakelijk door Chineezen bewoond, van welken ettelijken hunnen rijkdom, naar men beweert, niet alleen aan geoorloofde middelen te danken hebben, maar een ruim gebruik zouden maken van de uitnemende gelegenheid tot smokkelen, die het open strand van Rembang aanbiedt. Van hier onzen tocht langs het strand voortzettende vertoeven wij een tijdlang in het volkrijke Toeban, de eerstvolgende plaats van eenig aanbelang en een echt bloemenhof. Talrijke kanangaboomen verspreiden hunne liefelijke geuren tot op eenen verren afstand, zoodat men zelfs beweert dat prauwen, die verdwaald zijn, door den geur der kanangabloemen weten, dat zij in de zee van Toeban terecht zijn gekomen. De omtrek van deze plaats biedt vele bezienswaardige natuurtafereelen aan. De beroemde badplaats Bĕkti, gelegen te midden van prachtige en lommerrijke waringins, levert een bij uitstek bekoorlijk tooneel op. Het water, uit het door de natuur zelve gevormde bassin stroomende, vereenigt zich tot een zacht ruischend beekje, dat, door het zware geboomte zich een pad banend, in de vlakte zijnen weg voortzet en talrijke rijstvelden vruchtbaar maakt. Een menigte apen bevolkt het bosch, dat de badplaats omringt; zij zijn door lang verkeer met de bezoekers der badplaats zóó gemeenzaam geworden, dat zij het soms wagen zich met geweld

van de versnaperingen, door den reiziger medegebracht, meester te maken. Eigenaardig zijn ook de zoetwaterbronnen, die althans vóór eenigen tijd bij het strand gevonden werden. Gedurende den vloed bedekt het zeewater hen geheel, maar bij eb komen zij weder te voorschijn en geven dan zeer goed drinkbaar water. De grot van Renggel, op eenigen afstand van Toeban gelegen, vertoont hetzelfde schouwspel als de slachtplaats, die wij in Garoet hebben bezichtigd. Zij is geheel met stiklucht vervuld, en zelfs verspreidt deze zich nog een eindweegs ver langs een uit de grot stroomend en zeer vischrijk water. Nog verder van Toeban verwijderd ligt de heerlijke waterval van Djoedjoegan, die gevormd wordt door een klein riviertje, Nglirip genaamd, dat zich van eene hoogte van 100 à 120 voet loodrecht langs een steilen rotswand naar beneden stort, en een zilver lint gelijk, wonderschoon afsteekt tegen het donker gebladerte der tallooze planten, die het als met een eeuwig groen borduursel omvatten. Ook een vuurwel, die veel overeenkomst met het eeuwige vuur aanbiedt, wordt bij Dander in het Zuidoosten der residentie aangetroffen.

Het is niet enkel het noordelijk gedeelte der residentie Rembang dat door zijne onvruchtbaarheid zoozeer bij andere streken van Java ten achter staat. Ook de zuidelijke weg, die van Blora over Bodjanegara naar Grissee voert, loopt meestal door een schraal, laag en vlak terrein, dat weinig op schoonheid kan bogen. Het is dan ook vooral langs de boorden van de Solorivier, die door hare overstroomingen vruchtbaar slib aanvoert, dat rijst- en tabaks-kultuur in hoogere mate gedijen.

Nog altijd houdt de groote weg zich dicht aan het strand, ook daar, waar wij Rembang verlaten en in de residentie *Soerabaja*, (met het eiland Bawean 108.4 v. g. m.) de reis voortzetten. Ofschoon een groot gedeelte dezer provincie, door een tweetal groote rivieren doorsneden, tot de vruchtbaarste streken van Java behoort, vinden wij vooreerst op ons pad hoofdzakelijk dezelfde tafereelen terug, die den weg in Rembang verlevendigden. Sidajoe (9.403 inw. 23 Eur.) en vooral Grissee, (26.934 inw. 169 Eur.), beiden zeeplaatsen, hebben hun welvaart voornamelijk aan de scheepvaart en visscherij te danken. Onderweg trekken wij de Solorivier over, en genieten langs de geheele reis van het schoone gezicht, dat het slechts door eene smalle zeestraat van ons gescheiden eiland Madoera

oplevert. Het Europeesch gedeelte van Grisee heeft veel van een klein Hollandsch zeestadje, en is het tooneel van eene levendige handelsbeweging, die echter voor het grootste gedeelte in handen van Chineezen en Arabieren geraakt is. Bezienswaardige salpetergroeven, — uitgestrekte onderaardsche kalkgroeven, — door eene ontelbare menigte vleermuizen en zwaluwen bewoond, kan men in de nabijheid van deze plaats te Soetji bezoeken.

Geene residentie is rijker aan geschiedkundige herinneringen dan het gewest, waar wij ons nu bevinden. Grissee toch was het brandpunt, waaruit de Islam op Java zich verspreidde en de marmeren graftombe van Malik lbrahim, den eersten prediker der Moslemsche leer, wordt daar nog altijd op de Inlandsche begraafplaats vertoond. En op twee of drie palen afstands van die plek verheft zich de heuvel Giri, waar de grafstede gelegen is van den Soesoehoenan Giri, den man, die met alle krachten medewerkte tot de verbreiding van den godsdienst van den profeet, terwijl Raden Rachmat, de stichter van de meest beroemde Moslemsche school op Java, die leer te Ampel verkondigde, thans een armoedige wijk van Soerabaja, waar ook nu nog zijne laatste rustplaats wordt gewezen. En naast die gedenkteekenen van den nieuwen, zegevierenden godsdienst bevat de residentie in hare zuidelijke afdeeling, Madjakerta, de overblijfselen van het glansrijke Madjapahit, het beroemde Hindoerijk, dat, hoe machtig ook, toch bestemd was onder de slagen van de volgelingen van Mohammed te bezwijken, en na vergeefsche pogingen om zich in het Oosten van Java te handhaven, naar het naburige eiland Bali als laatste toevluchtsoord moest wijken.

De historische herinneringen, die door het aanschouwen dezer gedenkteekenen bij ons oprijzen, doen ons den door moerassen en vischvijvers ingesloten weg van de Solorivier naar de hoofdplaats Soerabaja, (107.878 inw. 6421 Eur.) slechts eenen korten rit toeschijnen. De stad zelve, die wij van hare minst schoone zijde naderen, kunnen wij evenals Batavia in eene oude en nieuwe wijk verdeelen, waarvan echter de eerstgenoemde niet zoo verlaten is als Oud-Batavia, maar levendig en druk genoeg zijn kan. Zij is met eene linie van vestingwerken omgeven, die schatten gelds en onbeschrijfelijke opofferingen van den kant der Inlanders hebben gekost, en nu als geheel onvoldoende en nutteloos beschouwd worden, zelfs niet

voltooid zijn en bij den aanleg van het station voor een deel geslecht werden. Boven Samarang heeft Soerabaja het voorrecht, eene veilige reede te hebben, die door het eiland Madoera tegen alle winden beschut is; de handel doet er dan ook ruime bronnen van bestaan ontspringen en veroorzaakt er groote drukte en levendigheid, vooral om en bij de Kali-Mas, die de oude stad midden door snijdt. Sedert 1885 staan de pakhuizen aan de rivier in directe verbinding met de oosterlijnen van den staatsspoorweg, door den aanleg van het lijntje, dat het station te Soerabaja met Oedjong, den mond der Kali-Mas verbindt en iets meer dan 7 k. m. lang is (gelijk aan de stoomtram Scheveningen-'s Hage). De goederen moeten ook hier in prauwen uit de zeeschepen overgeladen en aan wal gebracht worden. Te Oedjong ligt de zeeofficieren-societeit „Modderlust" die terecht dien naam draagt naar de slijkwildernis, waar bij laag water een walm van rottend koraal en weeken modder opstijgt. De omstandigheid dat de Brantas een deel van het jaar ver het land in bevaarbaar is, geeft Soerabaja een zeker voordeel boven de overige kustplaatsen van Java; bovendien is de stad de zetel van eene, voor Nederlandsch Indië buitengewoon bloeiende industrie, het gevolg van de menigte Gouvernements-werkplaatsen en fabrieken, aan particulieren toebehoorende, die in de plaats eene groote welvaart deden ontstaan. Ofschoon vele Inlanders daar als werklieden worden gebruikt, hebben de artillerie-constructie-winkel en de fabriek voor marine en stoomwezen aan de plaats, vooral aan de zeezijde, de zoogenaamde Oedjong, eene onvervalscht Hollandsche bevolking bezorgd. [1]) De oude stad wordt nog door vele Europeanen bewoond, ofschoon de meesten een verblijf in de bovenstad verkiezen die, misschien ten onrechte, den naam heeft van gezonder te zijn. Zij biedt het groote voordeel aan, dat de huizen er niet aan elkander gebouwd maar met erven omgeven zijn. Vooral is de voorstad Simpang bekend, waar het residentie-huis gelegen is, en die men langs den Genteng bereikt, een schoonen, langs de rivier aangelegden weg met flinke Europeesche villa's en lommerrijke tuinen. De woning van den resident is een prachtig gebouw, het voormalig hotel van den gezaghebber van Java's Oosthoek, met een vergezicht dat zich tot het vijftoppige Ardjoena-gebergte uitstrekt. Opmerkelijk is het, dat

[1]) Eigen haard 1891. p. 628. 1892. p. 424.

in deze schoone streek de cholera meer slachtoffers schijnt te maken, dan elders te Soerabaja; door sommigen wordt dit aan de nabijheid der Chineesche begraafplaats en aan de talrijke Inlandsche kampongs toegeschreven, die hier midden tusschen de Europeesche woningen worden gevonden. Deze laatsten loopen veelal met een tamelijk nauwe gang of poort op den grooten weg uit, en tevens op een der vele takken en kanalen, die van de Kali-Mas zijn afgeleid, en eenigszins op onze grachten gelijken. De ingang van een kampong wordt steeds gevormd door een bamboe-poort, die bij feestelijke gelegenheid met vlaggen versierd en met vetpotjes verlicht wordt. De tuin van Simpang, een door ingezetenen van Soerabaja gesticht park, is ten gevolge van finantiëele moeilijkheden verkocht, en wordt met villa's bebouwd. Dicht bij het residentie-huis ligt het welbekende hospitaal, dat ook hier een bijzonder goeden naam geniet.

Na den rit door de voorsteden kan de oude stad ons weinig belang meer inboezemen; zij telt dan ook slechts enkele gebouwen, waarbij het der moeite waard is stil te staan. Wij noemen nog de societeit Concordia, het stadhuis dat ook hier voor de residentie-bureau's enz. is ingericht, en de hoogere burgerschool, die in de vroegere regentswoning op den ouden aloen-aloen is gehuisvest. Aan den nieuwen, veel kleineren aloen-aloen in de bovenstad vindt men thans den fraaien dalem van den regent en de moskee, die het werk is van den Indo-Europeeschen bouwmeester Wardenaar, en in eigenaardigen bouwtrant is opgetrokken. Van het bovengenoemde Oedjong gaat tegenwoordig een stoomtram die de Kali-Mas nabij de Bibisbrug te Soerabaja overschrijdt, en over Kramat Gentong en Wanakrama naar Sepandjong voert. De vruchtbaarheid van den bodem der residentie Soerabaja is zeer verschillend, naarmate van de afdeeling waar men zich bevindt. Het noordelijk gedeelte biedt veel overeenkomst met Rembang aan; de bodem van Lamongan is met fijne, blauwe klei bedekt, die vocht niet licht doorlaat, wat bij de armoede aan water, die er dikwijls heerscht, uitstekend te pas komt, daar de bevolking vergaderbakken aanlegt, die in den drogen tijd de geheele dessa van water voorzien. Het plan om door een groot en kostbaar werk, het Kabooh-kanaal, dat zijn water uit de Brantas zou ontvangen, het onvruchtbare distrikt, Madjakasri, dat door die rivier van de overige distrikten van Madjakerta is afgescheiden, van water ter bevloeiing te voorzien, heeft men moeten

opgeven, deels om technische zwarigheden, deels omdat men tot de overtuiging kwam, dat het doel slechts ten deele zou worden bereikt. De lage en moerassige delta tusschen de beide takken der rivier van Kediri, de Kali-Mas en de Kali-Porong, behoort daarentegen tot de vruchtbaarste streken van Java; geen plekje is er, dat niet aan de rijst- of suiker-kultuur is gewijd, behalve het zeestrand, dat zich steeds ten koste der straat van Madoera uitbreidt en hoofdzakelijk visschers huisvest. Het zuidelijk gedeelte is bergachtig, vruchtbaar en door vele wateren besproeid. Bij Madjakerta, — station van den spoorweg, tevens uitgangspunt van den tramweg die over Madja-agoeng naar Ngara loopt (33 k. m.), — vindt men de overblijfselen van een eeredienst, die van Java is verdwenen, de ruïnen van Madjapahit, en niet ver van daar de eerste vruchten van de prediking eener leer, die, naar wij hopen, de toekomst van het eiland zal wezen, de enkele Christen-gemeenten, die te Madjawarna en eenige andere dessa's worden aangetroffen. Over beiden spreken wij later uitvoeriger. Wij moeten ons nu haasten, onze reis verder voort te zetten, en merken alleen nog op dat deze residentie rijk is aan allerlei soorten van minerale en andere bronnen.

Slechts een smal vaarwater, hoogstens 3 à 4 mijlen breed, scheidt de stad Soerabaja van *Madoera* (83.2. v. g. m.), zoodat men van daar de schoonste gezichten op den overwal kan genieten en zich in den tijd van een goed half uur met een stoombootje naar dat eiland kan begeven. De bodem van Madoera is heuvelachtig; hij bestaat hoofdzakelijk uit eene voortzetting van de kalkgebergten van Soerabaja en Rembang, en is door gebrek aan beduidende stroomen meerendeels vrij onvruchtbaar, zoodat de bevolking voornamelijk in veeteelt, vischvangst, handel, zout-aanmaak en andere takken van nijverheid haar bestaan vindt. Het winnen van zout uit het zeewater is op Java en Madoera het monopolie van het Gouvernement, dat deze industrie thans tot Madoera heeft beperkt, waar zij hoofdzakelijk te Soemenep wordt uitgeoefend. Eigenaardig is het gezicht op de dorpen der bevolking, die tot aanmaak en levering van zout verplicht is, en welke geheel onbeschut tegen de felle zon te midden der zoutpannen gelegen zijn, die evenals de sawahs door dijkjes zijn omgeven. Madoera werd voorheen, — gedeeltelijk zelfs nog zeer onlangs, — door eigen vorsten bestuurd, die thans echter eene meer ondergeschikte stelling bekleeden. Overblijfselen hunner vroegere

grootheid vindt men in de woonplaatsen dier hoofden te Bengkallan (15.221. inw. 90 Eur.), Soemenep (18.269 inw. 180 Eur.) en op de hoofdplaats der residentie, Pamakassan (6.763 inw. 132 Eur.), welke nog den naam van kratons dragen, — een naam, die overigens alleen aan de vorstelijke verblijven te Soerakarta en Djokjakarta toekomt. Voor het overige levert Madoera weinig belangrijks op, waarbij wij hier zouden moeten stilstaan. Wij keeren dus naar Soerabaja terug; daar deze stad, zooals wij weten, het uitgangspunt der oosterspoorwegen is, kunnen wij ons weder van den spoortrein bedienen, om onze reis voorttezetten, en in de eerste plaats den zoogenaamden Oosthoek te bezoeken, die uit de residentie *Pasoeroean* (96.2. v. g. m.), *Probolinggo* (63.6. v. g. m.) en *Besoekie* (184.1. v. g. m.) bestaat.

De spoorweg blijft tot zijn uiteinde, de hoofdplaats Probolinggo, in de buurt van den grooten weg, dien hij zelfs meermalen kruist; tot de grens der eerstgenoemde residentie loopt hij door de boven beschreven delta en doet de gelijknamige hoofdplaats der afdeeling Sida-ardja (9.939 inw. 158 Eur.) aan, waar vroeger eene bloeiende Christengemeente gevestigd was. Weldra stoomen wij de grensrivier de Porong over en bevinden wij ons bij het eerste station aan de overzijde van dien stroom, Gempol, in de residentie Pasoeroean, een der meest gezegende en vruchtbaarste gewesten van Java, en tevens zóó rijk in natuurschoon dat het in het kort bestek, mij gesteld, onmogelijk is alles te beschrijven, wat hier oog en hart gelijkelijk boeit, zoodat wij dus wel genoodzaakt zijn ons tot enkele uitstapjes te bepalen. Wij willen hier vooreerst den trein verlaten om de gratiën der Ardjoena-helling, Prigen, Plombon en Tretes te beschouwen; drie dicht bij elkander gelegen dessa's, die, hoewel thans minder dan vroeger bezocht [1]), toch een bezoek overwaard zijn en dit te meer, omdat de weg derwaarts aangenaam en fraai beplant is. Bij deze, op eene hoogte van ongeveer 6 à 700 meters gelegen plaatsjes hebben Europeesche ingezetenen van Soerabaja en Pasoeroean optrekjes, in welke zij de hitte van het strand gedurende den oost-moesson ontvluchten, en die aan het overigens ook hier te groene tafereel eene aangename afwisseling bijzetten. Het hotel, dat uit eenige huisjes bestond, langs een ravijn van den Ardjoena opge-

[1]) Cordes. In Pasoeroean's bergen. Ind. Gids 1889 en 1890.

trokken, schijnt in den strijd om het bestaan bezweken te zijn. Het klimaat is hier bijzonder gunstig voor de teelt van ook in Europa bloeiende bloemen als dahlias en fuchsias; om strijd worden de daar gekweekte reusachtige rozen geprezen. Schoon is vooral de aanblik uit den pasangrahan te Plombon op de geribde flanken van den Ardjoena, wiens diepe ravijnen met zwaar geboomte bedekt zijn, waartusschen liefelijke beekjes zich heenslingeren. Beneden zich ziet de verrukte toeschouwer de met sawahs en boschjes bedekte vlakte, door rivieren doorsneden, waarmede de zich aan den horizon uitstrekkende zee een prachtig contrast vormt. Vooral bij zonsondergang schijnt dit uitzicht een onvergelijkelijk schouwspel aan te bieden. En onder de schoone watervallen, die in dit gewest voorkomen, spant die van Tretes zeker wel de kroon. Bij uitstek schilderachtig toch is het gezicht, dat men geniet, wanneer men in het ravijn nederdaalt, waarin het water van eene bijna loodrechte en eenige honderden voeten hooge rots valt, om in een soort van bassin neder te storten en daarna rustig en kalm voort te vloeien, te midden van maagdelijke bosschen en ongerepte wildernissen. Maar nog sterker is de indruk, dien men ontvangt, wanneer men in den regen-moesson die plaats bezoekt. Een meer dan dubbel zoo groote watermassa stort zich dan kokend en bruisend naar beneden, alles wat zij ontmoet op haren weg medesleepend, en eeuwenoude boomstammen en reusachtige steenklompen als zoovele stroohalmen met zich voerend, tot zij de diepte bereikt heeft, waar zij met verbazende snelheid voortjaagt en in plaats van den zilveren waterstroom, die zich statig onder het donkere loof voortbewoog, eene woelige en stormachtige zee gelijkt, die alle hindernissen verbrekende, onder een donderend geraas in dolle vaart voortsnelt.

Van Tretes uit kan de bestijging van een der toppen van den Ardjoena worden ondernomen, hetzij naar den Walirang (3150 m.) door tjemara-wouden, voorbij door vele tijgers bewoonde ravijnen en onpeilbare afgronden, langs welke het pad, een ruwe, steenen trap, bijna rakelings zich „en zigzag" naar de hoogte windt; hetzij naar den hoogsten top, den Wĕdadarran (3333 m.), op wiens kruin een witachtig gele grassoort (festuca nubigena) gevonden wordt en die een scherpe tegenstelling aanbiedt met de blauwachtig groene casuarine-wouden, welke tot eene groote hoogte den vulkaankegel bedekken. Hier wacht den reiziger weder een bij uitstek schoon

gezicht dat zich uitstrekt van den Ardjoena, die aan alle kanten door de Brantas-rivier is omgeven, over het vlakke land van Pasoeroean tot den Keloet (1731 m.) en den Kawi (2860 m.) aan de zuidzijde, meer westelijk den Wilis (2550 m.) en oostwaarts het hoogland van Malang met den Tenger, de verbinding van dat gebergte met den Smeroe (3653 m.), terwijl de Jang en de Raoen ver aan den horizon hunne toppen verheffen. De beklimming van den Wĕdadarran van de noordzijde is echter zeer bezwaarlijk: zij geschiedt gemakkelijker van Malang uit, waarheen wij ons thans willen begeven.

Wij keeren dus naar het station Gempol terug en sporen naar het welvarende Bangil (14391 inw. 74 Eur.), van waar een zijtak ter lengte van ruim 48 k. m. (gelijk Leiden-Amsterdam) door het bergland van Malang naar de gelijknamige hoofdplaats dier afdeeling is aangelegd, welke aan natuurschoon in niets voor de Preangerlijnen behoeft onder te doen en over een vijftal viaducten gaat. Deze afdeeling, in het Zuiden der residentie gelegen, biedt een sterk sprekend voorbeeld aan van de buitengewone ontwikkeling, voor welke sommige streken van Java vatbaar zijn. In het begin dezer eeuw nog grootendeels woest en verlaten, zoodat er in 1809 niet meer dan *f* 250 aan belastingen werd ontvangen en in 1828 alleen de omstreken van de hoofdplaats benevens eenige gronden langs den weg naar Pasoeroean ontgonnen waren, is Malang thans een der best bebouwde en meest koffie-voortbrengende afdeelingen van Java. De spoorweg maakt het thans voor zwakken en herstellenden mogelijk door een verblijf hier in de hooglanden nieuwe krachten op te doen. In de eerste plaats komt Lawang daarvoor in aanmerking; eene Inlandsche kampong, op ongev. 490 m. gelegen en door velen wegens de iets hoogere ligging, de frischheid en de droogte van het klimaat zelfs boven Malang verkozen. Boven Prigen en het koudere Tosari bezit Lawang het voorrecht, dat men er uitgestrekte wandelingen kan doen zonder veel te moeten stijgen. Overheerlijke uitstapjes zijn in de buurt te maken, zooals naar den waterval van den Kali-Welang, naar het onder het lommerrijke loofgewelf van vijgeboomen liefelijk gelegen meertje van Polaman met zijne eilandjes en talrijke heilige vischjes, en de een kwartier verder verwijderde, doch weinig belangrijke grot. Men behoeft echter niet ver van Lawang te gaan om een onvergetelijk schouwspel te genieten. „Dicht in de nabijheid ontwaart men in het Westnoordwesten het uitgestrekte Ardjoena-

gebergte; in het Zuidwesten, maar veel verder af, den Kawi, die van den Ardjoena gescheiden is door het hoogland van Batoe; in het Oostzuidoosten het breede Těngěrgebergte, door den Ajek-Ajek samenhangende met den trotschen Smeroe, die zijn regelmatigen kegelvorm en spitsen kruin hooger dan een der genoemden verheft. Tusschen die hoofdbergen ziet men tal van lagere toppen van bergen en heuvelen welke, hoewel samenhangende met de bovenvermelden, bij de Inlanders toch meestal nog afzonderlijke namen dragen. Tegen de helling van den nabij gelegen Ardjoena staart men op eene afwisseling van koffietuinen, bosschen en lichtgroene grasvelden, dáár waar het voormalige bosch door verbranding voor tijdelijke bebouwing enz. is verdwenen, maar niet door eene bestendige cultuur is vervangen: een toestand die zich op Java's bergen, helaas! maar al te veelvuldig voordoet. In den oost-moesson ontwaart men des avonds dikwijls een vuurgloed tegen het Ardjoena-gebergte; dan is er boschbrand, waarbij het vuur in het harsrijke hout der tjemaraboomen rijkelijk voedsel vindt." Meer nog dan de ontzagwekkende bergkolossen schijnen de lagere heuvels het oog te boeien; onder dezen valt de Kĕwĕdon het meest in het oog, die, rijk begroeid en van zuiveren kegelvorm, ongeveer 300 m. zich boven het omliggend landschap verheft, en als het ware tot baken strekt bij tochten, in de bergen ondernomen.

Malang (11.031 inw. 467 Eur.), op 443 meters en dus iets lager gelegen dan het 7 palen verwijderde Lawang en geheel door bergen ingesloten, heeft eveneens een goeden naam als herstellingsoord en is sedert den aanleg van den spoorweg, als middelpunt van tal van landbouw-ondernemingen, hoofdzakelijk koffielanden, in hooge mate vooruitgegaan. Toch schijnen de groote verwachtingen die men van een druk bezoek dier plaats, ten gevolge van den spoorwegaanleg koesterde, slechts in geringe mate verwerkelijkt te zijn; het groote hotel, Bellevue, dat met het oog op dien gehoopten toevloed van bezoekers werd gebouwd, moest korten tijd daarna worden verkocht. Van alle kanten gaan uit deze plaats fraaie, uitstekend onderhouden wegen, die door de geheele landstreek zijn aangelegd, vooral in het belang van het transport der hier in zoo groote hoeveelheid geoogste koffie. Smallere paden loopen overal zigzagsgewijze door de tegen de berghellingen aangelegde koffietuinen en op talrijke plaatsen zijn pasangrahans opgericht tot ver-

blijfplaats voor de inspecteerende ambtenaren, alsmede pakhuizen voor den inkoop der koffie. Het Zuiden der afdeeling, dat door de onherbergzame, woeste kalkrotsen van het Zuidergebergte wordt ingenomen en waar slechts op enkele punten eene gevestigde bevolking wordt gevonden maakt een scherp contrast met het noordelijk gedeelte. Een viertal Christengemeenten (Wanaredja, Sewaroe, Kendal Pajak en Peniwen) worden hier aangetroffen. [1])

Velen zijn de tochten die men van Malang kan ondernemen, zooals naar de veel geprezen badplaats Wendit met eenige overblijfselen van Hindoesche oudheden. Wij stellen den lezer voor een tweetal der meest interessante te ondernemen: de beklimming van den hoogsten berg van Java, de Smeroe, en een uitstap naar het Tenggergebergte. Gewoonlijk doet men den eersten tocht over Toempang, dat men per as kan bereiken en waar een Hindoetempel gevonden wordt, die nog in vrij goeden toestand verkeert. Van daar gaat men te paard tot Pantja Koesoema (900 m.) waar men overnacht en verder te voet over den 3019 meter hoogen Djambangan. Wij zijn hier in het Ajek-ajek-djambangan gebergte, dat met den Tengger en den Smeroe samenhangt. [2]) Het uitzicht, dat men hier geniet, willen wij met de woorden van den heer Heering wedergeven. „Rechts van ons lag de Kapala en in het dal vóór ons, tusschen dezen en den Ajek-Ajek weerspiegelde een vriendelijk meertje, de Ranau Kembala, den helderblauwen hemel. Half naast den Ajek-Ajek, half over hem heen zagen wij den Ider-Ider, den zuidelijken rand van de zandzee in den Tengger; achter den Ider-Ider het middelgebergte, dat zich uit het zandmeer verheft, en achter deze bergengroep de hoogste punten van den noordelijken rand, den Moenggal en den Poentak-Lemboe. De voornaamste bergen waren nabij genoeg om het oog te laten doordringen in het groen van hunne bosschen; de verder verwijderden hulden in steeds blauwen sluier den plantengroei, waarmeê ze prijkten; de versten teekenden alleen hunne bevallige lijnen tegen de zonnige lucht." Van hier daalt men naar de zuidvlakte aan den voet van den Kepala (3035 m.), dien men links laat liggen om over den zadel van dezen berg naar Radja-peda te gaan, een kunstmatig aangelegd terras van eenige meters in het vierkant,

[1]) Eigen haard. 1892.

[2]) Fennema. De vulkanen Seméroe en Lemongan, in Jaarboek v. h. mijnwezen 1886. Wetensch. gedeelte.

waar een paar Hindoebeeldjes staan. Boven die plaats begint spoedig de kale kegel, dien men het gemakkelijkst beklimt door een paar Inlanders „en zigzag" vooruit te laten gaan, om met den patjol kleine trapjes in het zand te laten hakken; eindelijk bereikt men den hoogsten top, den Mahaméroe, die zich slechts een paar honderd voet boven den Djongring-Selaka met zijnen steeds werkzamen krater verheft, terwijl de Smeroe zelf, eigenlijk slechts een bergkam, maar weinig lager dan de hoogste top is. Een bezoek aan den krater is niet zonder gevaar wegens de veelvuldige uitbarstingen, waarvan de vulkaan het tooneel is, zoodat de heer Heering in 3 uur tijds 5 of 6 erupties bijwoonde. In 1885 heeft eene hevige uitbarsting een koffieplantage op de zuidoostelijke helling van den Smeroe, op eene hoogte van 700 tot 1000 meter gelegen, verwoest en een zeventigtal menschen bedolven.

Met het bezoek aan den Smeroe kan men een tocht naar het Tengergebergte verbinden, en over den Ajek-Ajek (2819) den Ider-Iderrand bereiken. Ofschoon deze tocht, waarbij men behalve den Ranau Koembala nog een drietal bergmeertjes kan bezoeken, belangwekkend genoeg is, levert zij echter groot bezwaar op, daar men geen eigenlijk voetpad volgt maar het tracé telkens moet worden opengekapt. Wij kiezen dus den weg, die van Malang naar Tosari, op de noordwestelijke helling van den berg, voert en die ons te midden der uitgestrekte en bloeiende koffietuinen brengt, aan welke deze afdeeling zoo rijk is. Weldra beginnen wij te stijgen en wanneer wij in het laatstgenoemde dorp gekomen zijn, doet de koele lucht ons gevoelen dat wij reeds eene aanmerkelijke hoogte (1777 m.) bereikt hebben, waar de rijstbouw niet mogelijk is, en door de teelt van maïs en tabak vervangen wordt en Europeesche groenten op groote schaal worden aangekweekt. Verschillende koolsoorten, peulvruchten, uien enz. groeien hier op de vrij steile hellingen voortreffelijk; aardappelen beter zelfs dan in de Preanger, terwijl deze streek de eenige op Java schijnt te zijn, waar de kultuur der bloemkool gelukt. Europeesche ooftboomen dragen hier wel overvloedig vruchten, maar deze missen den geurigen smaak, die hun in ons werelddeel eigen is, iets dat wel grootendeels moet worden toegeschreven aan de weinige zorg, die men aan het veredelen der ooftboomen besteedt. Rozen en viooltjes bloeien hier te midden van andere planten, die tot in het Westen bekende soorten behooren, zooals vlier, leverkruid

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

TOSARI.

en valeriaan, zoodat men in Europa zou meenen verplaatst te zijn; eene illusie, die door de overheerschende boomsoort, de tjemara, nog wordt vermeerderd, maar door de 5 à 6 voet hooge boomvarens met hare eigenaardige, gevederde bladeren weder wordt verstoord. Men leeft er als het ware boven de wolken, die in den regel beneden deze hoogte heendrijven. Van Tosari begeeft men zich op een smal bergpad, dat een blik gunt op de vruchtbare velden van Pasoeroean tot de heldere watervlakte van straat Madoera, naar den rand van den krater, waar een werkelijk verrassend schouwspel den reiziger wacht. Eene grauwe, doodsche en dorre vlakte, zonder noemenswaardigen plantengroei, van bijna cirkelvormige gedaante, ligt ongeveer 300 m. beneden ons, en wordt door den kraterrand, waarop wij ons bevinden, bijna geheel ingesloten. Te midden dier kale vlakte, dasar, ook zandzee geheeten, die reeds eene hoogte van 2080 tot 2150 m. bereikt, verheffen zich eenige geribde kegelbergen, tot den kruin met groen bekleed, 't geen ook, doch in mindere mate, met den binnensten kraterwand het geval is. Grillig steekt nu te midden dier bergen de ongeveer 195 tot 305 m. hooge Brama uit, die slechts sombere, donkere verven vertoont, en, evenals de dasar zelf, een in het oog vallend contrast met de groene bergen en den blauwen hemel vormt, waarop zich de rookwolken, die de Brama voortdurend uitzendt, scherp afteekenen. De eenige plant, die op den Brama gevonden wordt, is de thibandia vulgaris, een heester, wiens vruchtjes op onze boschbessen gelijken, en dien men zelfs op de meest onvruchtbare, zandige toppen van vulkanen aantreft. De dasar is niets anders dan de oorspronkelijke kraterbodem, terwijl de bergen de eruptiekegels vormen, van welken de Brama nog steeds werkt en steenen, zand en rook omhoog jaagt, terwijl de anderen, Widodaren, Giri, Kembang en Goenong Batok, geheel zijn uitgebluscht. Wanneer wij den wand afdalen en de zandzee dwars oversteken, waarmede eenige tijd voorbijgaat, daar zij tusschen de noordelijke en zuidelijke bergmuren 7000 meters en van oost tot west 9200 meters lang is, kunnen wij in het voorbijgaan den Brama beklimmen, althans wanneer hij tijdelijk in rust verkeert. De bestijging wordt ons gemakkelijk gemaakt door bamboezen-ladders, tegen den berg vastgehecht, zoodat men ongehinderd tot op den rand van den vulkaan kan komen en eenen blik werpen in den kokenden en dampenden afgrond, die zich voor de voeten

van den beschouwer opent. Soms is de diepte met dikken damp opgevuld en raast en bromt het daar beneden met een geweld als van vele stoomketels. Wanneer de rook optrekt kan men van den rand den bodem beschouwen, die hier en daar met zwavelachtige slakken bezaaid is, maar eene afdaling in de diepte zou met dreigend levensgevaar gepaard gaan.

Wij verlaten den Těnggěr door eene opening in den kraterrand, waar een breed, diep ingesneden splijtingsdal zich naar beneden een weg baant, het eenige punt, waar die rand wordt afgebroken, ofschoon zich ook daar een dam verheft, die wel 100 m. boven de dasar uitsteekt. Wij komen zoodoende over Ngadisari te Probolinggo, op weg genietende van de heerlijke vergezichten in de rijke vlakten van Pasoeroean en Probolinggo tot straat Madoera en oostwaarts op het Jang-gebergte (hoogste top 3086 m.) en den Lamongan (nog geen 1700 m.), welke het oostelijk gedeelte van laatstgenoemde residentie bedekken, die vroeger met Besoeki één gewest uitmaakte. Eene menigte bergen sluiten een drietal vlakten in, die van Probolinggo, Loemadjang en Bondawasa, waarbij het alluviale terrein aan de noordzijde van Besoeki nog een vierde voegt, de vlakte van Panaroekan genaamd. Van deze is de Loemadjangsche vlakte de grootste; zij wordt door 3 rivieren van eenige beteekenis, de Geten, Poegoer en Majang doorstroomd. In het Noorden welbebouwd, zijn beide residentiën aan het Zuiderstrand over eene groote uitgestrekheid met wildernissen bedekt, en hier en daar nog een waar tijgerland. De hoofdplaats Probolinggo (9.762 inw.) dankt het betrekkelijk groot getal harer Europeesche inwoners (590) aan de suikercultuur, die in de residentie op grooten schaal wordt uitgoefend, en hare kweekschool voor Inlandsche onderwijzers en de school voor zonen van Inlandsche hoofden aan de omstandigheid, dat het gewest bijna uitsluitend door Madoerezen bewoond wordt. Vroeger toch was in elk taalgebied van Java (Soendaneesch, Javaansch, Madoereesch) eene dergelijke inrichting gevestigd; sedert de opheffing der kweekschool te Magelang is dit niet meer het geval. De plaats wordt als fraai en welvarend geprezen; hare haven schijnt, niettegenstaande de belangrijke sommen, aan hare verbetering besteed, nog weinig aan de verwachting te beantwoorden en alleen als getijhaven te voldoen. Men kan er 's nachts dikwijls een prachtig schouwspel gadeslaan; de Lamongan, een nog werkzame vulkaan, heeft dit met den Smeroe gemeen, dat

daar, behalve de meer geweldige uitbarstingen, die slechts met tusschenpoozen van eenige jaren zich voordoen, ook nog dikwijls dagelijks kleinere erupties worden waargenomen. Reeds in Probolinggo verlichten zij schitterend den horizon; dichter bij den berg, in het door haar schoon meer bekende districts-hoofdplaatsje Kelakah, worden zij als een prachtig vuurwerk aanschouwd. Van dit plaatsje, in de afdeeling Loemadjang gelegen, kan men zich naar de gelijknamige hoofdplaats dier afdeeling (7819 inw. 92 Eur.) begeven, te midden van landschappen van welke getuigd wordt dat zij eenigszins aan het Salzkammergut, zelfs aan Devonshire en Thuringen doen denken. Van daar kan men naar het zuidelijke gedeelte der residentie Besoeki gaan, en over Djember en Bondawasa naar de hoofdplaats zich begeven en den krater van den Jang bezoeken.

Probolinggo is tot nu toe het eindstation van den spoorweg; om verder oostswaarts te gaan volgen wij dus weder den grooten weg, die ons, steeds langs het strand, over Kraksaän (2029 inw. 62 Eur.) naar de hoofdplaats Besoeki (7629 inw. 124 Eur.) brengt. Wij bevinden ons hier in het meest oostelijke gewest van Java, sedert in 1882 de vroegere residentie Banjoewangi bij Besoeki werd ingelijfd, en thans slechts eene afdeeling van het gewest vormt. Om zich derwaarts te begeven volgt men den grooten weg over Panaroekan en de tegenwoordige afdeelings-hoofdplaats Sita bonda, die, evenals de weg van Pasaroean naar Besoeki steeds over het Noorderstrand is aangelegd. De vulkaan Ringgit (nog geen 1300 m.) dien men tusschen Besoeki en Panaroekan voorbij trekt, wekt de aandacht door zijne bijzonder vreemde gedaante. Hij is gedekt door een kruin als de kam van een haan, en aan de eene zijde is hij zoo zonderling getakt en gekorven en heeft hij zulke uitstekende brokken en randen dat men vreezen zou ze ieder oogenblik naar beneden te zien storten. De berg staat zoo dicht aan het strand dat zijn voet als het ware door de golven bespoeld wordt. De afdeeling Banjoewangi verkeert ook thans nog in eenen zeer ongunstigen toestand. Vroeger was hare ligging geheel geïsoleerd. Bijna geheel door de zee begrensd, was deze streek van het overige gedeelte van Java afgesloten door ondoordringbare woestenijen, die een groot gedeelte van het gewest innamen, dat voor het meerendeel geheel met bergen bedekt is, tusschen welken de met elkander verbonden vulkanen Idjen en Raoen ter hoogte van 2800 m. en 3400 m.

uitsteken, terwijl de provincie aan het uiterste Oosten in een schiereiland uitloopt, dat door den Proewa, een op zich zelf staand rotsgebergte, gevormd wordt. Zelfs de groote postweg strekte zich niet tot de hoofdplaats uit, maar eindigde te Soemberwaroe, waar men de reis een tijdlang over hooge rotsen moest voortzetten, die men met rijtuig niet kon overtrekken, zoodat men genoodzaakt werd te paard te gaan, te midden van alang-alangvelden, die van tijgers wemelden, en van eenzame wouden, meestal uit lontarpalmen bestaande, een onbeschrijfelijk treurig tooneel! De dorre grond, met donkergrauwe lavablokken als bezaaid, belette het elders zoo overvloedige struikgewas te ontspruiten en door zijne groene tinten eenige levendigheid aan het tooneel bij te zetten, zoodat de grijze zuilvormige stammen der lontars, uit den grauwen bodem oprijzende, een kleurloos en somber geheel vormden, dat slechts bij uitzondering door acacia's en djatiboomen werd afgebroken. Men hoopte, dat aan dien toestand een eind zou komen toen door de opheffing der cochenillecultuur bij het landbouw-etablissement voor veroordeelden te Soekaradja nabij Banjoewangi vele werkkrachten beschikbaar kwamen, die voor den aanleg van een rijweg van Soemberwaroe tot Badjoelmati (15 palen) konden worden gebruikt. Thans echter is dit etablissement ingetrokken, maar, zooals vroeger (p. 82) reeds werd medegedeeld is die weg, welks aanleg groote inspanning kostte, niet voltooid. Banjoewangi is en blijft nog altijd het meest woeste en minst bebouwde gedeelte van Java; alleen de vlakten aan de oostzijde zijn met rijstvelden bedekt, maar elders behoort het overigens zeer vruchtbare land bijna geheel aan de bewoners der wildernissen en is de uiterst geringe bevolking niet in staat de bosschen en alang-alangvelden in vruchtdragend bouwland te herscheppen.

Bij Sita bonda krijgt de vlakte, die aan gene zijde dor en schaars bebouwd is, een tijdlang weder een beter aanzien door de daar gedreven rijst- en suikercultuur. Weldra echter wordt de overgang treffend. Van welbebouwde en sterkbevolkte landstreken komt men in een schaars bewoond en met wildernissen bedekt land. De dorpen worden zeldzaam, de schoone lanen, die elders den weg omzoomen, houden op, de rijstvelden verminderen naar mate men verder voortgaat en bosch en glagah neemt zichtbaar de overhand. Vooral is dit het geval in het zoogenaamde bosch van Soemberwaroe, waar wel is waar boomen gevonden worden, die echter niet dicht bijeen

staan, en op vele plaatsen door struikgewas en alang-alangvelden vervangen zijn, zoodat deze streek dan ook weder een waar tijgerland genoemd wordt. Nadert men de hoofdplaats (45.358 inw. 124 Eur.) dan verandert het tooneel op nieuw geheel, daar Banjoewangi, „met zijn amphitheater van sawahs, koffie- en kokosplantsoenen, tusschen straat Bali en het hoog gebergte beklemd" een allerliefsten aanblik aanbiedt. Jammer maar dat de plaats als ongezond bekend staat tengevolge van den moerassigen bodem, die haar omringt. Na Ragadjampi is het gewest weder met bijna onafzienbare wildernissen bedekt, die hier en daar door schaars voorkomende dorpen worden vervangen. De Raoen ligt nog „nagenoeg geheel gehuld in de schaduw van het eeuwenheugend maagdelijk woud, dat in de vlakte als dicht gemengd loofbosch een aanvang neemt, hoogerop uit casuarinen bestaat en eerst eenige honderden meters beneden den top eindigt, waar alle plantengroei vernietigd is. Aan de zuidzijde loopt het samenhangende, nog door geen menschenvoet betreden, ondoordringbare woudgebied geheel in de vlakte door tot aan den Indischen oceaan, nergens is daar in het uitgestrekte, onafgebroken oerwoud eenige stoornis gebracht."

Een bezoek op den Idjen is der moeite wel waard. De kale en geheel van vegetatie ontbloote binnenwand van den krater valt meer dan 200 meters bijna loodrecht naar beneden, en bestaat grootendeels uit verblindend wit gesteente, dat hier en daar wordt afgewisseld door horizontaal boven elkander geplaatste lagen van grijze, geelachtige en roode steensoorten. Te midden daarvan ligt op ongeveer 330 meter diepte een kalm en rustig meer, bijna 1500 voet in omtrek, dat groenachtige tinten aanneemt, en waarop groote massa's zwavel drijven. Aan zwavel is deze vulkaan bijzonder rijk, en reeds onder de Compagnie trok men daarvan groote voordeelen. Het gezicht dat men hier geniet, is bij uitstek prachtig. Voor onze voeten ligt het kalme, liefelijke meer, als het ware zich in de diepte tusschen de krijtwitte kratermuren verbergende; een weinig ter zijde verheft zich de reusachtige, met donkergroene casuarinen getooide Merapi tot eene hoogte van 2800 m., terwijl in de verte de Raoen oprijst en het wilde hoogland van Banjoewangi tot aan den Indischen Oceaan zichtbaar is, en het panorama zich noordwaarts tot over straat Madoera uitstrekt. Waarlijk, het aan natuurschoon zoo overrijke Java heeft weinig plekjes, die zich met den kraterrand van

den Idjen kunnen meten. Uit het meer heeft zich aan de westelijke helling van den vulkaan een beekje een uitweg gebaand, dat gewoonlijk den naam van soengei pahit of bittere beek draagt, maar ook dikwijls het zure water genoemd wordt. Tal van kleine en grootere watervallen worden door dit riviertje gevormd, dat een gedeelte van het jaar eene witachtige, troebele tint aanneemt en onschadelijk is, maar op andere tijden helder en kleurloos voortvloeit, terwijl juist dan het water een zuren smaak heeft, en het gebruik daarvan voor de gezondheid gevaarlijk geacht wordt.

Wij keeren thans van Banjoewangi naar Probolinggo terug, dat wij over zee kunnen bereiken, om van daar, vooreerst per spoor, westwaarts te trekken. Te Pasoeroean (25.764 inw. 437 Eur.) gekomen stappen wij even uit, om deze stad te beschouwen, wier nette huizen en villa's door Europeanen bewoond, en gedeeltelijk palende aan de met een dubbele rij tamarinden beplante hoofdstraat een aangenamen indruk maken, en getuigenis afleggen van den vooral vroeger grooten bloei der suikerindustrie in deze streken. Thans heeft de plaats echter veel van hare beteekenis verloren en is zij door Malang geheel overvleugeld. Een paar uitstapjes in de buurt voeren ons naar Banjoe-Biroe en het meer van Grati. Op een tiental palen van de stad ligt een heerlijke badplaats die haren naam, Banjoe-Biroe, blauw water, ontleent aan den tint van den doorschijnenden blauwachtigen bodem, waardoor het water schijnbaar blauw gekleurd wordt en op een Zwitsersch meer gelijkt. Ingesloten door heerlijk geboomte, de verblijfplaats van tallooze makke apen en wemelende van vlugge, met schitterende kleuren prijkende vischjes, is Banjoe-Biroe eene der bevalligste badplaatsen van geheel Java. In de buurt geniet men een heerlijk uitzicht op het Tĕngĕrgebergte en de vruchtbare vlakte die zich tot dien berg uitstrekt. Het uitgestrekte meer van Grati maakt minder aanspraak op natuurschoon. Het is een vulkanisch meer, dat besloten is in een laag, heuvelachtig terrein, en zijne bekendheid vooral te danken heeft aan de gezouten eendeneieren, die hier in de ziltige aarde der vischvijvers in grooten getale worden toebereid. Eene vroegere merkwaardigheid dezer plaats schijnt thans verdwenen te zijn. Vroeger huisden hier enkele krokodillen, aan welken door de Inlanders bijgeloovig eerbetoon werd bewezen. Naar beweerd werd deden de ondieren geen der bewoners van Grati eenig leed, waar-

voor deze hen met spijsoffers vereerden. Soms mislukte echter de proefneming en werd een Javaan verslonden; in den regel echter durfden de Inlanders zich daar te baden en zelfs hoenders en vruchten op een boomstam vast te maken, en dezen den krokodil als offer aan te bieden, die de prooi medevoerde maar de rondplassende Javanen ongemoeid liet!

Hadden wij niet reeds het Tĕngĕrgebergte bezocht, dan zouden wij uit Pasaroean over Gondang-wetan en Ngepoh ons naar Tosari kunnen begeven. Nu laten wij ons door den spoortrein steeds westwaarts voeren, en komen zoodoende te Bangil op bekend terrein. Te Sidoardja verlaten wij de lijn Soerabaja-Probolinggo om tot de grenzen der residentie Soerabaja verder de vroeger vermelde stamlijn te volgen, die vooreerst door het reeds bescheven zuidelijk gedeelte van dat gewest loopt. *Kediri* (127.7 v. g. m.) en *Madioen* 107.2. v. g. m.) zijn de gewesten, die wij daarna dóórtrekken; residentiën, die historisch nauw verbonden zijn, en ook in natuurlijke gesteldheid zeer overeenkomen, daar beiden groote dalen zijn, die zich van het Zuiden naar het Noorden uitstrekken, door het Zuidergebergte van de zee gescheiden zijn, en ten noorden door het kalkgebergte begrensd worden. Tusschen beiden ligt de Wilis, een 2550 m. hooge vulkaan, die eenzaam te midden der vlakten van Kediri en Madioen omhoog rijst en aan de overigens eenigszins eentonige landschappen afwisseling bijzet. Van alle kanten sluiten breede waterstroomen den berg in, die evenals een reus boven hen uitsteekt en met minachting schijnt neer te staren op de pogingen, die zij aanwenden om hem te omvademen. Het zijn de Brantas en de rivier van Madioen, die zich, de eene oostwaarts en de andere ten westen om zijne voeten slingeren, en elkander met hunne takken ten noorden en ten zuiden van den berg bijna aanraken, daar slechts eene onbeduidende strook bergland hen van elkander scheidt. Iets dergelijks is het geval met den reeds vroeger genoemden Lawoe, in het westen van Madioen gelegen, die ten noorden en ten westen door de rivier van Solo wordt bespoeld, terwijl de rivier van Madioen zijne oostelijke helling begrenst, en zich noordwaarts spoedt, om de Solorivier bij Ngawi te ontmoeten, zoodat slechts de zuidelijke voet van den vulkaan niet geheel door water omgeven is, ofschoon het ook niet meer dan eene smalle bergstreek is die eene scheiding maakt tusschen de takken dier beide stroomen. Ook

de in het Oosten gelegen vulkanen Kloet, Kawi en Ardjoena worden door de Brantas als met een zilveren lint omstrikt, totdat de bergen van Lawang de rivier dwingen zich oostwaarts te richten en in de straat van Madoera uit te loopen. Kediri is over een groot gedeelte harer oppervlakte rijk aan vruchtbare velden, vooral in de vallei, die haar middengedeelte vormt en door de breede, voor kleine schepen bevaarbare Brantas in hare geheele lengte wordt doorstroomd en waar zelfs de koffiecultuur, die elders alleen in hooger gelegen streken wordt gedreven, goede resultaten opleverde. Andere streken in het gewest gelegen, verkeeren niet in die gunstige omstandigheden; het noordelijk gedeelte biedt meerdere overeenkomst met Rembang aan, terwijl het gebied der residentie, dat door het Zuidergebergte wordt bedekt, waar het water zich in den grond verliest, door gebrek aan middelen tot bevochtiging niet voor cultuur geschikt is, zoodat o. a. het district Loedaja een der meeste woeste en minst bevolkte gedeelten van Java is, en grootendeels uit wildernissen bestaat.

De eerste plaats, die wij in Kediri aandoen, is Kertasana, een middenpunt van het spoorweg-vervoer, en waar zich een zijtak van de hoofdlijn afscheidt, die door de reeds beschreven vallei is aangelegd. Zij loopt grootendeels vrij evenwijdig met den grooten weg, en blijft derhalve ook over het algemeen in de buurt der Brantas, wier zijrivieren zij meermalen overschrijdt. In het zuiden der vallei is dit het geval met de hoofdrivier zelve. De hoofdplaats Kediri (15.793 inw. 342 Eur.) lokt ons niet tot een langer verblijf; wij stoomen ook de afdeelingshoofdplaats Toelong-agoeng (10.764 inw. 150 Eur.) voorbij, om te Blitar (11.494 inw. 350 Eur.) aan het eindpunt van de spoorbaan te komen, waar wij ons in eene welbebouwde streek bevinden, die vooral wegens hare tabakscultuur bekend is; al is het dat hier ook uitgestrekte velden zijn, die door uitbarstingen van den Keloet voor den landbouw ongeschikt zijn geworden. Wij kunnen dezen vulkaan van hier uit bezoeken; de tocht door de wildernis biedt weinig bijzonders aan, totdat wij aan een der zandstroomen komen, die aan den omtrek van den Keloet een zoo eigenaardig karakter geven. Aanvankelijk gelijkende op het drooge bed eener stortbeek, wier wanden, spaarzaam met glagah begroeid, een scherpe tegenstelling vormen met de omliggende bosschen „wordt het bed smaller, de wanden steiler en het gras

spaarzamer, tot dit eindelijk geheel ophoudt en de bodem alleen met steenblokken bedekt is. Een tweede kleinere zandstroom vertoont zich te midden van den effen bodem, die een paar meters dieper ligt dan de eerste, en daar dit verschijnsel zich geregeld herhaalt, vertoont zich ten laatste de kloof als een regelmatig gegraven kanaal, waarvan de wanden in drie terrassen van ongelijke hoogte naar het diepste, in het midden gelegen gedeelte afdalen." Voortschrijdende hoort men eindelijk het geluid eener beek, die in de kloof voortspoedt tusschen meer dan 30 meters hooge, steile zandwanden, waarin zij telkens watervallen vormt. Het kratermeer van den vulkaan, dat blauwachtig groen gekleurd is, wordt van alle kanten door honderden voeten hooge wanden omgeven, die voor een groot deel uit los zand bestaan en eene beklimming tot een gevaarlijk werk maken.

De woud- en waterrijke Kawi vormt een liefelijke tegenstelling met den Keloet; geen enkele berg in Oost-Java vertoont nog in zóó sterke mate het achtereenvolgens optreden van boomvormen. De kruin en het bovenste gedeelte der hellingen zijn begroeid met casuarinen, afgewisseld door grazige plekken; daaronder ligt een kring van bosch, hoofdzakelijk uit eiken bestaande, en daar beneden is de berg, voor zoover zijn bodem niet ontgonnen is, omgeven door een krans van bamboebosschen, terwijl men weder lager een gemengden plantengroei aantreft, die alleen aan den zuidelijken voet van den berg in djati-wouden overgaat. Merkwaardig is het dat de djati-boom, welke elders bijna alleen voorkomt, hier met andere boomen gezellig samengroeit, en dat deze laatsten terstond alle ledige plaatsen innemen en den djati verdringen. Een bezoek overwaardig is het hoogland van den Kawi, de zoogenaamde Oro-Oro, onder welke benaming men den ouden kraterbodem verstaat, waarin alle vulkanische werking reeds heeft opgehouden en die thans een grasvlakte met eenige verstrooide tjemara-boomen is, welke op ongeveer 2700 meters gelegen is, en bij een lengte van ruim 600 meters eene breedte van 300 meters beslaat. De ligging van dit plateau, met zijne alpen-natuur, waar men zich te midden van eenen Europeeschen plantengroei waant, wordt als bijzonder geschikt voor de oprichting van een gezondheids-etablissement geprezen; de veel drogere temperatuur van Oost-Java doet het als geschikter voor herstellingsoord beschouwen dan de sanatoria in de Preanger,

terwijl het plateau door het nog ongeveer 150 meter hoogere gedeelte van den kratermuur, den Boetak, tegen westen- en zuidwesten-winden en door een anderen rug aan de noordoostzijde beschut is.

Op dit hoogvlak, dat wij ook uit Malang hadden kunnen bezoeken, zijn wij weder in de residentie Pasoeroean; in dit gewest ligt ook het schoone dal van Kontoh, dat door den heer Cordes met het Höllenthal in het Schwarzwald vergeleken wordt, en waar een waterval, evenals de vroeger genoemde „waterval van Tretes" genaamd, zich van eene hoogte van ongeveer 25 meters met donderend geweld naar beneden stort en zich in een stofregen oplost, die onder den invloed der zonnestralen in de prachtigste kleuren schittert.

Eindelijk lokt ons het door den Keloet en den Kawi ten zuiden begrensde hoogland aan, dat, aan de noordzijde door de lange Ardjasmara-keten beschut, door een dwarsketen in twee gedeelten gesplitst wordt, waarvan het oostelijke het hoogland van Bakir en het noordelijke de hoogvlakte van Ngantang genoemd wordt. Dit laatste plateau, dat op eene hoogte van ruim 600 meters gelegen is, wordt als een door de natuur rijk gezegende landstreek geroemd; hoe schoon en gezond de gelijknamige hoofdplaats ook gelegen is, toch wordt zij sedert den aanleg van den spoorweg van Kediri naar Malang weinig meer bezocht, en is de bergweg tusschen beide plaatsen, die over Ngantang loopt, zoo goed als verlaten. Wij haasten ons langs den vrij goeden weg over den zadel tusschen den Keloet en den Kawi naar het vruchtbare, doch nog weinig bebouwde district Welingi in de residentie Kediri terug te keeren. Van daar voert de weg over een der vroeger genoemde zandstroomen, door de uitbarstingen van den Keloet onvruchtbaar gemaakt, daar deze het water van zijn krater, met vulkanische asch vermengd, als een dikke brei uitbraakt, die overal waar zij nedervalt alle leven vernietigt. Te Blitar begeven wij ons weder in den spoortrein, die ons langs den reeds bekende zijtak naar de stamlijn terugbrengt. Onder weg zouden wij te Toeloeng-agoeng kunnen uitstappen, om de afdeeling Trengalek te bezoeken, die zich van de overige Kedirische landstreken gunstig moet onderscheiden door welvarende desa's, fraaie erven en, althans vroeger, toen daar geen opium werd gebruikt, ook door zeldzaamheid van misdrijven. Een drietal baaien, in deze afdeeling gelegen, die van Prigi, Soembreng en Panggoel, hoe schoon ook, kunnen ons niet tot een bezoek verlokken; wij

verlaten dus den wagen niet en bereiken de stamlijn, die ons langs de noordelijke hellingen van den Wilis in de residentie Madioen brengt, welke over de geheele breedte door haar wordt gesneden, zonder dat de ijzeren weg dieper in het gewest doordringt. In de levendige en nette hoofdplaats Madioen (18.088 inw. 435 Eur.), waar de uitstekend ingerichte centrale werkplaatsen der oosterlijnen gevestigd zijn, zullen wij ons niet ophouden. Om iets meer van de residentie te zien dan de kleine strook lands door welke de spoorweg is aangelegd, moeten wij weder den grooten weg volgen. Allereerst willen wij naar Ngawi (7660 Inw. 207 Eur.) trekken, eene plaats, die vooral vroeger uit strategisch oogpunt van gewicht was, zoowel omdat zij het vereenigings-punt uitmaakt der wegen van Oost-Java en Rembang naar de Vorstenlanden, als door hare ligging aan de samenvloeiing der rivieren van Solo en Madioen. Ten einde dit punt te verdedigen is er een fort v. d. Bosch aangelegd, dat echter, naar men zegt, weinig aan dat doel beantwoordt daar het door de omliggende heuvels beheerscht wordt. Voor het overige wordt Ngawi een der onaangenaamste plaatsen van Java genoemd, omgeven door eentonige, weinig pittoreske omstreken en gelegen in een der minst vruchtbare gedeelten van Madioen. Andere streken dier residentie zijn, wat natuurschoon of vruchtbaarheid betreft, beter bedeeld dan Ngawi. De afdeeling Panaraga is zeer vruchtbaar; in de nabijheid van hare gelijknamige hoofdplaats (15.917 inw. 33 Eur.) bevindt zich te Tegal-sari de vroeger zeer bloeiende school voor moslemsch onderwijs, over welke wij later meerdere bijzonderheden zullen mededeelen. Na reeds zoovele vulkanen te hebben beklommen rekenen wij ons ontslagen een der 4 hooge toppen van het Wilis gebergte, — de Tandra geni kilen, de Tjandra geni wetan, de Darawati soetan en de Darawati kilen, — te bestijgen, die tot op eene groote hoogte met zware bosschen bedekt zijn, terwijl daarboven niets dan gras, alang-alang, glagah en alleenstaande tjemaraboomen groeien. Wij onthouden ons te meer van dien tocht omdat deze, zooals de heer Fokkens [1]) ondervond, niet vrij van gevaar is, hetzij daar, waar men het soms slechts 2½ voet breede, tusschen ontzettend diepe kloven gelegen bergjuk Patragati over moet trekken, of waar de 2000 voet bijna loodrecht oprijzende binnenwand

[1]) Tijdschr. Bat. Gen. XXX. 558.

van den Darawati kilen beklommen moet worden. Is men echter op den laatstgenoemden top gekomen, dan wordt men ruimschoots schadeloos gesteld door het panorama van het kleine platform, dat naar alle kanten een vrij uitzicht verleent en over de Patjitansche bergen tot de zee reikt en naar het Oosten heen naast de bergen, die in de vlakte van Kediri uitloopen, den Keloet, den Kawi, den Ardjoena en zelfs den Smeroe omvat. De vermelding mag hier niet ontbreken van het bij uitnemendheid schoone meer, dat op den Ngebel, een der toppen van den Wilis, ter hoogte van 734 meter te vinden is, rijk aan visschen en schildpadden genoemd wordt en door steile oevers omgeven is, welke met acacia's beplant zijn. Eene andere afdeeling — Patjitan — heeft een geheel bijzonder karakter. Madioen bestaat, naar wij weten, grootendeels uit eene groote vallei, ten oosten door den Wilis en ten westen door den Lawoe bepaald, welke vulkanen hunne hellingen tot aan de vallei uitspreiden. Maar ten zuiden van dat dal ligt een waar hoogland, door eenen vrij hoogen bergrug van het eigenlijke Madioen gescheiden, en dat de afdeeling Patjitan vormt, die vroeger, ook wat de administratie betreft een afzonderlijk bestaan had. Bijzonder schoon is de ligging van Patjitan, de hoofdplaats dier afdeeling (6115 inw. 56 Eur.). Wanneer men, uit het Westen komende, het gebergte afdaalt, dat de stad omgeeft, ziet men plotseling eene vlakte voor zich, met groene rijstvelden en donkere boschjes bedekt, waartusschen de hoofdplaats met hare witte gebouwen vroolijk afsteekt, terwijl de breede, lommerrijke rijweg als een donkergroene rechte streep de vlakte doorsnijdt. En de lieflijke indruk, dien men van Patjitan krijgt, wordt nog versterkt door hare overschoone ligging aan den blauwen Oceaan, die hier een inham vormt en omzoomd is door wit zand, waarop de schuimende golven breken en zachtkens schijnen weg te sterven. Het pad, dat wij kunnen inslaan om dit gezicht te genieten, maakt een deel uit van den binnenweg tusschen het westelijk gelegen Soerakarta en Patjitan, die het dal van de Solorivier doorkruist, dan over eenige heuvels voortloopt, door het liefelijke dal van Wanagiri verder gaat, en vooral na Kakap door een geheel eigenaardige streek is aangelegd, waar wij ons te midden van het kalkgebergte bevinden, dat de grenzen der genoemde landen uitmaakt. Men veroorlove ons de karakteristieke beschrijving van Dr. Bleeker over te nemen. „Moeielijk te beschrijven" zoo zegt hij, „is

„de eigenaardigheid van dit terrein. De zonderlinge toppen van het „kalkgebergte, die als staande gebleven klompen van het opgeheven „terrein hier den kegelvorm, daar veelsoortige gestalten hebben „aangenomen, zijn ginds met gras begroeid, elders de wortels van „veelvormig geboomte in zich ontvangende; hier geheel groen, „elders langs vertikale wanden den naakten kalksteen latende door-„blinken; hier met zachte hellingen overgaande in den omringenden „bodem, elders door plantengroei en regen en wolken uiteengewerkt, „en ontbonden in groote, los opeengestapelde blokken, die elk „oogenblik kunnen nederstorten, zooals reeds ontzettende massa's „zijn losgerukt en op en langs den bergweg neergeworpen. — Iets „verder is de vegetatie schraler en vertoonen de heuveltoppen „nog vreemder gedaanten, zooals die van pyramieden, dommen, „batterijen enz." Geen wonder, dat het kalkgebergte met zijn tallooze toppen, die zich allerwege verheffen, met zijne grotten en vogelnestklippen den naam van Goenoeng Sewoe, het Duizendgebergte, verkregen heeft. De vlakte van Patjitan vormt, met een tweetal anderen, die van Ngadiradja en Panggoel, een aangename afwisseling in het beschreven tooneel. Een paar, als zeer schoon geprezen druipsteengrotten worden op eenige uren afstand van Patjitan westwaarts bij Kalak en ten oosten bij Nimbang gevonden.

Van Madioen brengt de spoorweg ons tusschen de hellingen van den Lawoe en de Solorivier in de residentie Soerakarta. Daar bevinden wij ons in eene landstreek, die in eene geheel eigenaardige stelling verkeert. Het genoemde gewest maakt met Djokdjakarta de zoogenaamde Vorstenlanden uit, die door hunne eigen vorsten worden bestuurd, doch onder toezicht van het Nederlandsche Gouvernement, welks Souvereiniteit door beide vorsten erkend is. De Soesoehoenan van *Soerakarta* heerscht over eene oppervlakte van 113.3 v. g. m. (ongeveer de oppervlakte van Drenthe en Overijsel), terwijl het gebied van den Sultan van *Djokdjakarta* zich slechts over eene ruimte van 56.7 v. g. m. uitstrekt, en dus te nauwernood den omvang van Zuid-Holland inneemt. Den bijzonderen toestand, die dit eigen vorstenbestuur voor de administratie en voor de Inlandsche bevolking in het leven geroepen heeft, beschrijven wij elders. Wij merken gedurende onzen tocht reeds op, dat allerwege partij is getrokken van de vruchtbare vallei van Soerakarta, die door de Solorivier van alle kanten besproeid

wordt, totdat in het Zuiden het kalkgebergte de welbebouwde vlakte begrenst, en de dorre grond voor den landbouw ongeschikt is. Bij de halte Kedoeng-bantang overschrijdt de trein de grenzen der residentie Madioen, passeert de, overigens onbeteekenende regentschapshoofdplaats Sragen (4.173 inw. 37 Eur.), en spoedt zich in eene zuidwestelijke richting voort, tot hij Paloer bereikt, waar wij zouden kunnen uitstappen, om te Karang-pandan het buitenverblijf van Prins Mangkoe Negara te bezoeken, van welke plaats het best eene bestijging van den Lawoe ondernomen wordt. Het uitzicht van den top van dien vulkaan — naar het noorden liefelijk en schoon, zuidwaarts daarentegen dor en kaal, — wordt als bijzonder treffend beschreven; over de vlakte van Madioen ontwaart men den Wilis, links daarvan den Keloet en den Smeroe en verder noordwaarts den Ardjoena, terwijl het panorama naar het westen toe de vlakte van Solo omvat, die door den Merapi en den Merbaboe begrensd wordt, achter welke de Soembing en de Sindara verrijzen, en men zelfs in den kleinen bergspits, die ver naar het Westen zich vertoont, den Slamat herkent. Onder den naam van het „gele meer" is eene ketelvormige vlakte bekend, die, bij den top van den vulkaan gelegen, geelachtig bruin van kleur is en van tijd tot tijd met water bedekt wordt. Voorbij Paloer overschrijden wij de rivier van Solo over een brug van 250 m. in 7 vakken verdeeld en bereiken spoedig de hoofdplaats van het vorstendom, Soerakarta adiningrat (91.368 inw. 1000 Eur.), dikwijls Solo genoemd en die, niettegenstaande haren grooten omvang van 3 à 4 uur gaans (15 palen), tenauwernood eene stad genoemd kan worden, daar zij bestaat uit eene verzameling van vorstelijke verblijfplaatsen, die op zich zelven reeds eene kleine stad vormen, van Europeesche en Chineesche wijken en Inlandsche kampongs, welke als het ware schuil gaan in het eeuwenoud geboomte, dat een hoofdsieraad der plaats is.

De hoogst eigenaardige, door meer dan 10.000 menschen bewoonde kraton, — het verblijf van den Soesoehoenan, — de dalem van den Prins Mangkoe Negara en de woningen der grooten van het Solosche rijk geven haar een geheel bijzonder karakter. De stad zelve, die aan de samenvloeiing der Solo-rivier en van de Pépé gelegen is, wordt als zeer fraai geroemd; men vindt er zeer schoone, onafzienbare lanen van tamarinden-boomen, die door breede, rechte dwarswegen met elkander verbonden zijn. De Kraton ligt midden in de stad, in de

nabijheid van een klein en onaanzienlijk fort, Vastenburg geheeten, dat eene Nederlandsche bezetting binnen zijn muren heeft, den geheelen Kraton bestrijkt, en ook de Europeesche en Chineesche wijken kan beschermen. De woningen der Europeanen bestaan uit verschillende blokken huizen, meest in modernen stijl opgetrokken. De woonplaatsen der Inlanders, die hun verblijf buiten den Kraton hebben, omringen deze wijken, en zijn in het lommer van het geboomte verscholen.

Een tweetal wegen staan ons nu ten dienste. De eene voert ons noordelijk met den spoorweg naar Samarang terug en biedt ons de gelegenheid aan om over de lijn Ambawara met de voornaamste militaire stelling van Java kennis te maken. Maar daar wij deze ook op eene andere wijze kunnen naderen, nadat wij de residentie Kedoe bezocht hebben, slaan wij nu liever den zuidelijken weg in, en haasten ons naar de residentie Djokdjakarta, die van Soerakarta door het kalkgebergte Goenoeng Kidoel (Zuidergebergte) en den Goenoeng Sewoe wordt gescheiden. Wij volgen de spoorbaan, die grootendeels door de vlakte gaat, en waarop wij den breeden, met koffietuinen beplanten Merapi gestadig aan onze rechterhand hebben. De spoorbaan passeert o. a. de afdeelings-hoofdplaats Klaten, waar in het fort Engelenburg het Europeesche militaire strafdetachement geplaatst is. Bij Prambanan overschrijden wij de grenzen; hier verlaat menige reiziger den wagen, daar talrijke Hindoe-ruïnes in de nabijheid gelegen zijn, en men dus zonder eenige moeite de schoonste overblijfselen uit de oude geschiedenis van Java kan leeren kennen.

De vlakte, die een gedeelte der residentie beslaat, en zacht naar het Zuiderstrand afhelt, behoort tot de vruchtbaarste streken van geheel Java. Bijna geen plekje is er te vinden, waarvan niet partij is getrokken is voor de rijstteelt of andere cultures. Hoofdzakelijk is dit het gevolg van de talrijke wateren, die van de bergen van Kedoe afstroomen, en zich in het Zuiden met de rivieren de Opak en de Praga vereenigen. Minder door de natuur begunstigd is het oostelijk gedeelte, dat uit kalkbergen bestaat, die met steile hellingen naar den Oceaan afdalen, terwijl ook het westelijk gedeelte grootendeels door heuvelachtig terrein wordt ingenomen, dat noordelijk in de kalkbergen van Minoreh overgaat, en ten zuiden in moerassig en laag land eindigt. De rivier de Opak vormt de grens

tusschen de moerassige stranden, die zich westwaarts langs het Zuiden van Banjoemas en Bagelen uitstrekken, en aan de oostelijke zijde van den stroom door het steile rotsgebergte vervangen worden, dat verder oostwaarts de zee bijna onafgebroken begrenst. De hoofdplaats van het rijk, eveneens Djokdjakarta (59.423 inw. 1535 Eur.) geheeten, heeft geweldig door de aardbeving van 1867 geleden. Sedert dien tijd is zij echter grootendeels herbouwd, en heeft geenszins meer een vervallen uiterlijk; integendeel maakt zij een aangenameren en rijkeren indruk dan Solo, 't geen voor een goed deel het gevolg is van de omstandigheid, dat de meeste landbouwondernemers in de residentie met hunne familie in de stad wonen, van waar uit zij hunne ondernemingen beheeren die meestal dichtbij gelegen zijn. Zij vestigen zich slechts in het drukst der werkzaamheden voor enkele weken of maanden buiten de stad; de ligging der ondernemingen laat dit voor de Solosche landheeren niet toe. Djokdjakarta biedt overigens zeer veel overeenkomst met Solo aan; ook hare uitgestrektheid is veel grooter, dan het getal inwoners zou doen vermoeden, daar zij eene lengte van 6 kilometers beslaat, bij eene afwisselende breedte tot een maximum van 4 kilometers. Ook zij wordt doorsneden door ruime en fraaie wegen, met enkele waringin- en kanari-boomen beplant, terwijl tal van kleine riviertjes haar doorkruisen. Het fort Vredenburg ligt in de buurt van het residentiehuis, de Europeesche wijk en de woning van den Sultan. Het is dit laatste gebouw, dat ons het meest belang inboezemt en waarheen wij ons thans op weg willen begeven.

Bij het naderen van den Kraton bespeurt men niets dan een 14 voet hoogen en soms wel 15 voet breeden muur, die eene oppervlakte van meer dan een uur gaans insluit en aan de vier hoeken van bastions met wachttorens is voorzien. Rondom den muur is een gracht gegraven, terwijl van binnen de grond tot een aarden wal is opgehoogd, waar op sommige plaatsen een stuk oud en vernageld geschut geplaatst is. Een vijftal poorten verleent den toegang binnen de muren. Treedt men binnen, dan ziet men niets, dat op een vorstelijk paleis gelijkt, want men staat te midden van tallooze gebouwen en pleinen, straten en wegen, hier en daar door vijvers en kanalen afgewisseld, en vermengd met kampongs door Inlanders bewoond, waartusschen tuinen gelegen zijn. Het is als het ware eene stad op zich zelve, door bijna 15,000 Inlanders bevolkt, die

allen op de eene of andere wijze in dienst van den vorst zijn.

Trachten wij, voor zooverre het te midden van dien doolhof mogelijk is, een overzicht te verkrijgen van het belangrijkste, wat zich binnen de muren van den Kraton bevindt. Uit de poort, die wij binnentreden en die in het noordelijk gedeelte gelegen is, komen wij het eerst op den aloen-aloen, een ruim plein, met waringins aan de vier zijden beplant en met muren omgeven. Een tweetal dier boomen, merkwaardig door hoogen ouderdom en prachtige bladerkroon, verrijzen in het midden der groote zandige vlakte, en wijzen de plaats aan waar de hulpbehoevenden, die bij den vorst recht kwamen vragen, zich in vroegere tijden plaatsten, toen de Sultan nog heer en meester over zijne onderdanen was, en over alles wat hun toebehoorde. Het hok, dat gij ginds in een der hoeken ontwaart, is bestemd tot verblijf voor de gevangen tijgers, die daarin bewaard worden, tot het uur gekomen is, waarin zij gedwongen zullen worden den doodelijken kamp te ondernemen, die tot de geliefdste vermaken van den vorst en het hofgezin behoort. Aan onze rechterhand zien wij eene poort, die naar de moskee leidt, welke midden in een 8 voet breede en ongeveer $1\frac{1}{2}$ voet diepe waterkom ligt, die echter tegenover den oostelijken hoofdtoegang overbrugd is. De moskee is een vierkant, somber gebouw, met eene groote, overdekte en aan drie zijden open veranda aan de voorzijde, van een metalen toren voorzien, minder fraai dan de toren van de moskee te Solo, die geheel verguld is. Van binnen is de tempel zonder eenig versiersel en geheel ledig; slechts een paar vergulde bidstoelen voor den vorst en den opperpriester bestemd, benevens de gewone nis, die men in elke moskee aantreft, worden in de uitgestrekte ruimte gevonden. Achter het bedehuis breidt zich de wijk der priesters uit.

Wanneer wij echter de genoemde poort rechts laten liggen, en over den aloen-aloen voortwandelen en tusschen een tweetal gebouwen doorgaan, die voor de zittingen der Inlandsche rechtbank bestemd zijn, dan komen wij aan den Siti-inggil, eenen vierkanten heuvel, die langs een twaalftal trappen bestegen moet worden. Deze plaats is bestemd om bij plechtige feesten gebruikt te worden. Een open pendapa, die met een paar terrassen boven de vloer van den Siti-inggil oprijst, bevat het gevolg, terwijl een kleiner, vooruitspringend gebouwtje den Sultan ontvangt, wanneer hij zich op groote feesten aan zijne onderdanen vertoont. Vandaar begeven wij

ons verder, gaan de koetshuizen en stallen, hoe bezienswaardig ook, voorbij, en komen, na op nieuw een paar poorten door en een plein te zijn overgetrokken, op het voorplein van het heilige der heilige, de eigenlijke verblijfplaats van den vorst. In het voorbijgaan bemerkten wij een klokkenhuis op vier hooge palen, waarbij een Europeesch soldaat de wacht houdt: een levend uurwerk, daar hem de taak is opgedragen, om te zorgen dat die klok het uur van den dag aankondigt.

De ruimte van het voorplein, waarop wij ons thans bevinden, is gedeeltelijk ingenomen door een tweetal pendapa's, die tot wachtkamer dienen voor de grooten en aanzienlijken, welke den Sultan wenschen te naderen. Terwijl wij de militaire hoofdwacht bij den Siti-inggil hebben aangetroffen, vinden wij hier de Europeesche lijfwacht van den vorst bijeen, gereed hem te beschermen, maar tevens een wakend oog op zijne bewegingen houdende, want de vorst, die buiten zijne woning niet mag overnachten, wordt door zijnen machtigen beschermer en bondgenoot met naijverige zorg gadegeslagen. En nu treden wij de ommuurde ruimte binnen, die de woningen van den vorst en zijn gezin bevat. Eene met opzet rechthoekig gebouwde poort, die belet dat men van uit het voorplein onbescheiden blikken naar binnen werpt, verleent ons den toegang. Het eerst valt ons de gouden pendapa in het oog waarvan het dak en de pilaren rijk verguld, en met schilderwerk en gesneden lijsten versierd zijn. Stijgen wij de breede trappen op dan zien wij vóór ons de eetzaal, die bij groote recepties en feesten gebruikt wordt. Het gebouw, dat wij bij het binnentreden van den pendapa rechts lieten liggen, is het zoogenaamde gele huis, de woning van den vorst. Onmiddellijk daar tegenover verheft zich de woonplaats van de eerste wettige vrouw, en het officieele verblijf van den Sultan. Links vindt men eenige kleine gebouwen, en de stallen voor de vorstelijke rijpaarden. De harem, waartoe het niemand geoorloofd is door te dringen, ligt westelijk van de woning des Sultans en bestaat uit huisjes, krotten, keukens enz, door eenige vruchtboomen omgeven. Verder westwaarts houden de zonen van de bijwijven hun verblijf; de zonen van de wettige vrouwen des Sultans vinden hunne woningen meer naar het Oosten toe. De woningen van de manschappen der Inlandsche lijfwacht van den vorst, de pradjoerits, nemen de achterzijde van den Kraton in, en omringen

met de wijken der werklieden, die in dienst van den vorst zijn, en wier woningen eene kleine stad vormen, de eigenlijke vorstelijke verblijfplaats van alle kanten. De zuidelijke uitgang leidt ons over een tweede gedeelte van den aloen-aloen, en langs de stallingen der olifanten, tot wij de poort bereikt hebben en den Kraton verlaten.

Maar ziet, daar hebben wij een der voornaamste merkwaardigheden onbezocht gelaten, het waterkasteel namelijk, dat in 1758 in overwegend westerschen trant is opgebouwd. Geen nood, eene afzonderlijke poort kan ons den toegang verschaffen en ons in den bloementuin brengen, zooals het zuidwestelijk gedeelte van den Kraton heet, waarin dit gebouw gelegen is. Wij willen het kasteel bezoekende, ons den heer Rogge als gids uitkiezen, [1]) aan wiens beschrijving van den Kraton ook het bovenstaande grootendeels ontleend is, en die in de volgende woorden een tafereel van het waterkasteel ophangt. „Het verheft zich" zoo zegt hij, „twee verdiepingen hoog, op „een terrasvormig kunsteiland, midden in een vijver. Men kan dit „eiland van twee kanten door middel van tunnels naderen, die licht „en lucht ontvangen door vier torens, die zich boven het water „verheffen. Om den bouwval te bereiken, — want de verwaarloosde „toestand, waarin het kasteel zich bevindt, maakt het geen hooger „naam waardig, — dalen wij eerst langs 24 trappen af in een „donkeren gang, die half vol water staat en door tal van vleer-„muizen en gekko's bewoond wordt. Wij treden het onbewoonde „kasteel vrij binnen, klimmen langs allerlei halfvergane trappen op „en af, en doorwandelen boven en beneden een aantal grootere en „kleinere vertrekken. In een der kamers staat nog een gedeelte „van eén oud, verguld ledikant, waarin de stichter van Djokja zou „geslapen hebben. Het beeldhouwwerk in de portalen, het verguldsel „aan balken en vensters getuigt nog van de pracht, waarin dat „lusthuis eens heeft geschitterd. Op het eilandje rondom het kasteel „zien wij dezelfde teekenen van verval; kleine tempeltjes, badplaatsen „met gemetselde waterbakken, steenen beelden die tot fonteinen „hebben gediend, alles in verwaarloosden toestand. Welig groeien „nu varens en slingerplanten om alles heen, en heeft het ongedierte

[1]) Een zeer uitvoerige beschrijving met platten grond gaf Dr. Groneman. Tijdschr. Bat. Gen. XXX. 412.

„vrij spel. De vijver is half dichtgegroeid, vol modder en water-„slangen. Toch heeft het geheel iets aantrekkelijks en levert de „schilderachtigste partijen op. Aan het Westen van het eiland rijst „een minstens 50 voet hooge toren omhoog, het Doolhof genaamd, „en waar binnen men slechts door een drietal kanalen geraken kan. „Binnen den toren aangeland, zijn wij tusschen twee ringmuren „ingesloten, waarvan de binnenste slechts één deur heeft. Wij „klimmen langs een der vele trappen in de groote, ronde, in „'t midden met water gevulde ruimte naar boven, komen in een „bovenvertrek, en dalen weer af langs een anderen trap. Maar wij „blijven altijd op dezelfde hoogte. Er is geen ander middel om er „weer uit te komen dan door een der kanalen. Intusschen hebben „wij van deze hoogte een heerlijk uitzicht over den Kraton, met zijne „kampongs, boschjes, pleinen en wegen; in het Zuidoosten rijzen de „bergen op met hunne dichte djatibosschen en aan de andere zijde „verheft de Merapi statig zijn rookenden krater ten hemel."

Wij willen nu een uitstapje in de binnenlanden maken, ten einde een paar merkwaardige plaatsen in de residentie te bezoeken. Wanneer wij ons met geschiedkundige herinneringen wenschten bezig te houden, dan zou ons eerste bezoek den dalem van Dipa Negara gelden, die op een half uur afstand van de hoofdplaats in Tegal Redja gelegen is, en van waar de stoot uitging tot den opstand, die duizenden menschenlevens kostte en het Nederlandsche gezag in het grootste gevaar stelde. Die woning is echter eene ruïne geworden en met de historische beteekenis dier plaats kunnen wij elders ons bezig houden. Wij willen ons dus liever naar de vorstelijke graven van Imagiri begeven, waartoe wij den weg naar het zuiderstrand moeten inslaan en de Opak oversteken. Weinig overeenkomst met onze grafsteden biedt deze laatste rustplaats der Javaansche vorsten aan. Niet in de aarde bedolven, of in sombere grafkelders verborgen rusten de vorige beheerschers van Java, maar hunne grafteekenen bevinden zich ver boven het landschap, op eenen hoogen heuvel, waartoe tallooze marmeren trappen den toegang verleenen en waar tal van nagasaris (slangenbloemen), kaneel- en kruidnagelboomen allerwege geplant zijn. Eene menigte poorten trekken wij door, komen aan eenen vijver, die eveneens uit marmer bestaat, en waarin een heilige schildpad bewaard wordt, gaan langs grafsteden van aanzienlijke regenten en hooge personen, die

echter niet tot de vorsten behoorden, en wier rustplaats zich in niets van de gewone Javaansche graven onderscheidt, en bereiken eindelijk het voornaamste graf, dat van Sultan Agoeng, wiens daden ons later zullen bezighouden. Op den achtergrond staat een oude loods, en daaronder een kolossale steenhoop, met madapollam om- en overhangen, zonder eenig uitwendig sieraad. Ook de andere graven, die hier in de nabijheid zich bevinden, bieden hetzelfde schouwspel aan, en niet geheel ten onrechte gebruikt een reiziger, om ze te schetsen, het beeld van een rij bedden, die met witte gordijnen omhangen, in een hospitaal langs den muur geschaard staan. Eene grafstede, een eindweegs verder opgericht, biedt eenige afwisseling aan; het is een glazen kast, waarin het stoffelijk overschot van een der laatste Sultans van Djokjakarta besloten is. Inderdaad, ofschoon de kolossale poorten en trappen, die millioenen marmeren steenen vereischten, onwillekeurig onze aandacht trekken, is dit ook het eenige, wat in Imagiri merkwaardig genoemd kan worden, want kunstzin en smaak, die elders zich vereenigen om voor groote afgestorvenen monumenten, hunner waardig optetrekken, ontbreken hier geheel en al.

Bij de rustplaats van Agong verwijlende, noodigen wij u uit, den blik over het zuiderstrand te laten rondwaren, dat hier hoogstens een uur of drie van ons verwijderd is. Oostwaarts van de plaats, waar wij ons bevinden, strekt zich het gebergte Goenoeng Kidoel uit, dat eene menigte grotten en holen in zijnen schoot verbergt, en als de verblijfplaats beschouwd wordt van de geestenkoningin Njaï Rara Kidoel, de vorstin van het Zuiden, die den geloovige, welke zich hier ter ruste begeeft, met haren raad in den droom bijstaat. Niet ver van de Opak bevindt zich een stalactieten-grot, die als een van hare hoofdkwartieren beschouwd wordt, en die zelfs door Javaansche grooten en vorsten bezocht werd, wanneer zij zich voor eene belangrijke onderneming wilden voorbereiden.

Keeren wij thans naar de hoofdplaats terug om weder plaats te nemen in den spoortrein, die ons door *Bagelen* (62. 3 v. g. m.) en *Banjoemas* (101. 4. v. g. m.) voert. Het grensgebergte, dat Djokjakarta van eerstgenoemd gewest scheidt, heeft bij den aanleg der werken niet geringe zwarigheid opgeleverd; na de Bagawanta te zijn overgetrokken bevinden wij ons in de vlakte, die een aanzienlijk gedeelte van Bagelen inneemt en door eene menigte rivieren besproeid

wordt. Wij zijn hier in een sterk bevolkte en bij uitstek welbebouwde streek; alleen de smalle duinstrook, aan den oceaan gelegen, maakt hierop eene uitzondering. Vroeger was die toestand minder gunstig, daar een uitgestrekt moeras, de rawa wawar, eene groote uitgebreidheid gronds aan den landbouw onttrok. Dit moeras, dat in het natte jaargetijde het aanzien van een meer had, maar in den drogen moesson op een grasveld geleek, ontstond door de eigenaardige duinformatie van het zandachtige zuiderstrand, die als het ware een dijk langs de zee opwierp, zoodat de vele rivieren, welke in de rawa afvloeiden, geene voldoende uitwatering vonden. De grootsche werken, door het Gouvernement in 1861 en volgende jaren daar aangelegd, hebben echter het grootste gedeelte van het moeras droog gelegd. De spoorbaan loopt door de beschreven vlakte; te Koeta-ardja voert een zijlijntje van 12 k. m. naar de hoofdplaats der residentie, Poerwaredja (17.224 inw. 441 Eur.), een gezond en schoon oord, aan de Bagawanta gelegen, en dat wel eens beschouwd werd als de geschikste plaats voor vestiging der Hooge Regeering in geval van oorlog. In het uiterste Westen der residentie wordt de vlakte plotseling afgebroken door het heuvelland van Karang-bollong, dat eene groote bekendheid verkregen heeft door de menigte eetbare vogelnestjes, die in zijne uit de zee oprijzende rotsen gevonden worden. Wij ontmoeten op dezen tocht niet veel, wat ons belang inboezemt; alleen het kampement te Gedong-kebo, bij de hoofdplaats gelegen, en de pupillenschool te Gombong moeten hier vermeld worden. Gombong is eene onvoltooide citadel, tot het verdedigingsplan van Java behoorende, maar nu in eene school herschapen voor zoogenaamde Inlandsche kinderen, die hier voor den militairen stand worden opgeleid.

Aan de overzijde van het heuvelland, waardoor een tunnel van 577 meters is geboord, zijn wij in Banjoemas; de spoorbaan is ook hier door de in het Zuiden gelegen vlakte aangelegd, die groote overeenkomst met de in Bagelen bezochte streken aanbiedt. Evenals in het laatstgenoemd gewest wordt ook het Noorden van Banjoemas door eene reeks van hooge bergen gevormd, die hier echter eene veel grootere uitgestrektheid beslaan, dan in Bagelen het geval is, den Prauw met den Slamat en Tjerimaï verbinden, en met hunne uitloopers een aanmerkelijk gedeelte der residentie bedekken. De moerassen, die vooral in het zuidwestelijk gedeelte der residentie

van de Tji-Tandoei af gevonden worden, zijn grootendeels met kreupel- en wildhoutbosschen begroeid en worden door vele bantengs en rhinocerossen bewoond.

Ook hier biedt de rit weinig merkwaardigs aan; de baan blijft in de vlakte; rechts ligt het gebergte, waarin wij ons weldra zullen begeven, terwijl aan de overzijde grootendeels moerassen, met witte nymphæ en andere waterplanten bedekt, ons in het oog vallen. Nadat wij de Serajoe zijn overgetrokken neemt de lijn eene steeds meer zuidelijke richting aan, totdat wij eindelijk aan het eindstation, Tjilatjap (12.306 inw. 216 Eur.) gekomen zijn, dat, naar wij weten, weldra ook met het Westen van Java verbonden zal zijn, en dan eene bij uitnemendheid gunstige stelling voor den afvoer van producten zal innemen. Het rotsachtige eiland Noesa Kembangan, dat zich langs de kust van Banjoemas westelijk van Tjilatjap uitstrekt, biedt een schoon schouwspel aan, daar het van deze plaats slechts door eene zeeboezem gescheiden is, die op eene breede rivier gelijkt, waarachter het eiland zich als een onafzienbaren, hoogen wal vertoont, met dichte bosschen als bedekt. Maar ook in een veel belangrijker opzicht is de nabijheid van Noesa Kembangan voor Tjilatjap van hooge waarde, daar de kust van het eiland als met een hoorn ombuigt, en de reede dier stad tot een der veiligsten van geheel Java maakt, die nu reeds de natuurlijke afvoerplaats voor de producten van twee der vruchtbaarste residentiën is, en zelfs de voortbrengselen van een gedeelte der Preangerlanden zich ziet toevoeren. Geen wonder, dat men getracht heeft den toegang tot deze plaats voor den vijand moeielijk te maken, daar deze, eenmaal te Tjilatjap geland, langs een gemakkelijken weg in de Vorstenlanden zou kunnen doordringen. En ook hierbij kan Noesa Kembangan groote diensten bewijzen. Immers de toegang tot de reede, die zelfs voor groote schepen geschikt is, wordt door eene groote zandbank afgesloten, die zich van de landtong bij Tjilatjap tot bij het eiland uitstrekt, zoodat de schepen door eenen nauwen doorgang in de onmiddellijke nabijheid van Noesa Kembangan moeten zeilen, en derhalve onder het bereik van de strandbatterijen komen, die op het eiland zijn opgericht. Neemt men bovendien de teekens weg, die in zee geplaatst zijn om den toegang naar de reede aanteduiden, dan is er groot gevaar voor stranden, zoodat een dubbel verderf den schepen wacht, die stoutmoedig genoeg

mochten zijn om met vijandige plannen de reede van Tjilatjap te naderen. Tegelijkertijd met den aanleg der lijn Djokja-Tjilatjap heeft men de havenwerken van laatstgenoemde plaats aanmerkelijk verbeterd, ten einde deze geschikt te maken voor de grootere scheepvaartbeweging, die hier na de voltooiing dier lijn en hare aansluiting aan de Preangerbaan met groote waarschijnlijkheid kan worden verwacht.

Het eiland zelf is, hoewel van vulkanischen oorsprong, toch met kalkgebergten overdekt, die met prachtig groen bekroond zijn, en eene eigenaardige tegenstelling vormen met den modderachtigen bodem van het strand bij Tjilatjap. Talrijke grotten worden in de rotsen aangetroffen waaronder eene, die bij de Inlanders in groot aanzien staat, en door hare uitwendige gedaante den naam van Missighit Sela, de steenen moskee, verkregen heeft, terwijl zij gelooven, dat de grot de begraafplaats is van eenen heilige, die Noesa Kembangan als een vaartuig over de zee zou hebben gevoerd en het eiland hier bij Tjilatjap voor anker gelegd heeft. Op sommige plaatsen groeit eene bijzonder schoone bloem van buitengewonen omvang en tot de Rafflesia's behoorende, die daar in zulk een overgroot getal voorkomt, dat Junghuhn bij zijn bezoek te Karangandjar geen schrede doen kon, zonder er een te vertreden. Over eene andere bloem, de Widjaja Koesoema, die op een paar rotseilandjes bij Noesa Kembangan gevonden wordt en in bijzonder groot aanzien staat, onderhouden wij den lezer later.

Aan de westelijke zijde van het eiland strekt zich de Segara Anakan, „kind- of kleine zee", uit, — eene moerassige, ondiepe en met rhizophoren omzoomde binnenzee, die hoe langer hoe meer toegroeit en verslijkt, en bij eb grootendeels droog staat. Toch was zij de hoofdweg voor den aanvoer van koffie uit het Oosten der Preanger, die langs de Tji-Tandoei werd afgescheept en door de kinderzee in ijzeren laadprauwen van geringen diepgang gebracht werd; de voltooiing der Preanger-lijn zal hierin zeker groote verandering brengen. Ook van deze zijde is Tjilatjap dus voor eenen aanval van groote schepen veilig. Te midden dier wateren verrijst misschien nog een viertal dorpen, die geheel op palen waren opgericht en slechts in vaartuigen konden bereikt worden. Zij vormden een vierhoek, waarvan de huizen van buiten door eene galerij waren verbonden en aan de andere zijde met elkander in

gemeenschap stonden door een soort van pleintje, uit latten vervaardigd en voor het drogen van visch gebruikt. Zij waren omringd met weggeworpen schelpen van den simping, een soort van weekdier, dat door de bewoners dier paaldorpen als hoofdvoedsel gebruikt werd, en die in groote mate de verslijking der Segara Anakan bevorderden, daar de rhizophoren er welig op voorttieren en zoodoende het vormen van een nieuwen bodem voorbereiden.

Van uit Tjilatjap kunnen wij, 't zij weldra met den spoortrein, 't zij over de kinderzee en langs de Tji-Tandoei de Preanger-regentschappen bereiken en zoodoende weder op bekend terrein komen. Maar daar wij nog het zoogenaamde paradijs van Java, de residentie Kedoe moeten bezoeken, begeven wij ons landwaarts in op den grooten weg naar Bagelen tot waar deze bij Boentoe met eenen zijtak samenvalt, die ons in noordelijke richting naar de hoofdplaats der residentie brengt. Wij bestijgen daartoe den bergrug waarover deze weg is aangelegd en die eene hoogte van ongeveer 180 meters bereikt en vinden ons weldra verplaatst in eene uiterst vruchtbare vlakte, het stroomgebied van de Serajoe, die zich in al hare liefelijkheid voor ons oog ontplooit, wanneer wij het hoogste gedeelte der passage bereikt hebben. De hoofdplaats Banjoemas (5.249 inw. 223 Eur.) ligt in het zuiden van het dal. Van hier uit zouden wij ons over Poerbalingga en langs den Slamat naar den grooten postweg van Tegal kunnen begeven, en op reis een der schoonste watervallen van westelijk Java, de Tji-Potoet bewonderen, die te midden van het neerstortende water eene overheerlijke badplaats vormt. Het pad echter, dat wij inslaan, loopt door de geheele lengte van het bekoorlijke Serajoe-dal, tot wij Bandjar Negara bereiken waar ons een prachtig uitzicht wordt gegund, dat zich over de Serajoe en het met dessa's bedekte en door de bergen van Karang-kobar omgrensde land uitstrekt tot daar, waar aan den horizon de Raga Djambangan, (2177 m.) de Prauw, de Sindara en de Soembing verrijzen. Van hier moeten wij nog een korten tijd de vlakte volgen, maar kunnen spoedig eenen zijweg inslaan, die ons naar den Diëng voert. Onder dien naam verstaat men het vulkanische gebergte, dat zich van den Prauw tot den Sindara uitstrekt, naar het Noorden met eene vrij sterke helling in Pekalongan afdaalt en zuidwaarts gelijkmatig in de vlakte van Banjoemas overgaat, na eerst het merkwaardige hoogland van Karang-kobar gevormd te

hebben, dat, met honderden kleine toppen als bezaaid en in alle richtingen met diepe kloven doorploegd, zich aan onze linkerhand vertoont, terwijl de geweldige Slamat boven alles uitsteekt. Naarmate men hooger komt heeft men steeds prachtige gezichten op het Serajoe-dal en het tegenoverliggende Kendang-gebergte. Wanneer men de kloof, die den berg Pawinian (1250 m.) in tweeën scheidt is doorgetrokken, en Karang-kobar gepasseerd is bevindt men zich te midden van een geheel bergachtig land, met schrale vegetatie, maar tusschen de vele toppen verschuilen zich kleine, lachende valleien, door beekjes doorsneden, die de terrasvormige rijstvelden besproeien. Hooger op maakt de rijstbouw voor talrijke en uitgestrekte koffietuinen plaats totdat ook deze ophouden, en nadat men het grootendeels door Chineezen bewoonde plaatsje Batoer (1624 m.) bereikt heeft, door de tabakvelden vervangen worden, die de voornaamste bron van welvaart voor deze streken zijn. Hier is men in de nabijheid van de merkwaardigste bijzonderheden van het gebergte. Het middenpunt wordt door het zoogenoemde plateau van Diëng gevormd, eene uitgestrekte, ongev. 150 bouws groote, boomlooze, hier en daar moerassige grasvlakte, vroeger een kraterbodem, maar sedert eeuwen in een vast terrein herschapen. Aan alle zijden is de vlakte omgeven door hooge bergen, welke, met uitzondering van den noordoostelijken bergrand, doodsch en kaal, en bijna geheel van plantentooi ontbloot zijn. De pasangrahan, die er ten gerieve der reizigers is opgericht, verheft zich op eene hoogte van 6514 vt., terwijl ook de beide hoogst gelegen dorpen van Java, Somboengan (2078 m.) en Pager kendeng hier worden aangetroffen, waar Europeesche groenten en tabak gekweekt worden, die men voor de besten van het eiland houdt. Zooals van zelf spreekt, is het klimaat op deze hoogte vrij koud, zoodat de thermometer soms tot het vriespunt daalt, een dichte rijp boomen en struiken bedekt, en een verkwikkend vuur zeer welkom is. Ook dit plateau schijnt bij uitnemendheid gunstig voor de oprichting van een Sanatorium gelegen te zijn; ja zelfs is door sommigen deze vlakte, benevens een paar andere hoogvlakten, die hier in het gebergte worden aangetroffen, als bijzonder geschikt voor kolonisatie door Europeanen geprezen.

Hetgeen den reiziger op den Diëng vooral belang moet inboezemen, zijn de talrijke, later te vermelden overblijfselen uit de

Hindoe-periode, op het plateau en elders over het gebergte verspreid, en de vulkanische verschijnselen die men hier in menigte kan waarnemen. Ten einde deze laatsten te leeren kennen willen wij ons vooreerst naar de Pakaraman begeven, eene stikvallei die den poëtischen naam van het Doodendal verkregen heeft. In het voorbijgaan kunnen wij langs een zijpad de Dringa bezoeken, eene modderwel, waar het slijk soms een zestal voeten in de hoogte wordt geslingerd, en komen na eenigen tijd aan een kegelvormig bekken, waarvan de steile, 30 tot 90 m. hooge wanden met eeuwig groen getooid zijn, waartegen de bodem, die geheel kaal en ongev. 15 v. m. groot is, vreemd afsteekt. Evenals in de Padjagalan bij Garoet ontwikkelt zich hier van tijd tot tijd koolzuurgas, waardoor kleinere dieren, die zich hier ophouden, gedood worden. Zeer overdreven verhalen werden van deze plaats medegedeeld, zoodat men zich de vallei voorstelde als bezaaid met lijken van menschen en dieren. In werkelijkheid schijnt de uitstrooming dier gassen thans bijna geheel opgehouden te hebben, zoodat zelfs de wreede proefneming, om een hond ten genoege van den reiziger in de diepte te werpen en hem zoo te laten omkomen, menigmaal zonder gevolg blijft. Toch vindt men er een paar skeletten van gestorven dieren. Eene andere mofette, die vroeger zeer werkzaam schijnt te zijn geweest, wordt dicht bij de Kawah Dringa gevonden. Vermelding verdient ook eene solfatara, de Kawah Tjandra di Moeka, wier bodem geheel ondermijnd is en waaronder kokende zwavelpoelen verborgen zijn, zoodat de grootste omzichtigheid noodig is voor hem, die zich op dat terrein wil wagen. In 1834 verloor hier een ambtenaar het leven, die zich te ver gewaagd had en in de kokende modder zakte, en niettegenstaande de spoedige hulp, aan de bekomen brandwonden overleed. Ook hier wordt eene groote menigte modder met hevige kracht en gedruisch onophoudelijk omhoog geworpen.

Ons volgend bezoek geldt een paar vulkanische meertjes. In de eerste plaats Telaga Leri, aan eenen wijden krater gelijk, met witachtig water gevuld, waaruit de dampen hoog opwaarts stijgen, en hier en daar met kleine, dicht begroeide eilandjes versierd. Aan den oostelijken oever is de vulkanische werking het sterkst te bespeuren, daar het water op die plaats zoo heet is, dat men er gemakkelijk eieren enz. in koken kan. Talrijke meertjes zijn over het gebergte verspreid; zoo loopt een weg van het plateau tusschen een

tweetal meren, een van welke, de Telaga werna met witte, gele, groene en blauwe kleuren prijkt, die naast elkander schitteren. Een ander meertje, eenigszins op een grooten, diepen put gelijkend, vertoont bij afwisseling dezelfde kleuren, die elkander, naar men zegt, regelmatig zouden opvolgen. Bijzonder schoon is de aanblik van Telaga-tjebeng. „Na het eigenlijk gezegde plateau verlaten te hebben.... voert een smalle weg langs jong kreupelhout en langs tabak- en koolaanplantigen, die u doen watertanden door hunne frischheid, tot het hoogste punt van den bergrug. Hier waant gij u eensklaps verplaatst te midden van Italië's liefelijkste dreven. Aan uw voet ontwaart gij een uitgestrekt dal, aan drie zijden begrensd door hooge bergen, met grillige, teekenachtige spitsen, aan de vierde door een steilen afgrond van vele honderden voeten diep. Het dal zelf is ingenomen ten deele door het heldere meer Tjebong met zijne omgeving van hooge biezen en rietgewas, ten deele door de schilderachtige, veelal stevig gebouwde hutten van de dessa Somboengan, Java's hoogste dorp. De weerkaatsing van den helderen hemel in het gladde watervlak, de warme kleurschakeeringen door het zonlicht uitgegoten over het meer, de omliggende bergen en het vriendelijke dorp, dat alles maakt een sprekenden, onuitwischbaren indruk." [1])

Van den Diëng willen wij naar Wanasaba, de hoofdplaats der afdeeling Ledok, afdalen, om van daar de residentie Kedoe te bereiken langs een weg die door een der schoonste streken van Java loopt. Drie vulkanen, de Prauw, de Telerep en de Sindara, sluiten met hunne hellingen het noordelijk gedeelte van het stroomgebied van de Serajoe in, en vormen eene wijde kloof, waarlangs zich de weg naar Wanasaba slingert, die honderden voeten boven den bodem van de vallei verheven is. Aan de eene zijde van het pad rijzen de loodrechte rotswanden van den Prauw omhoog, terwijl aan den anderen kant de reiziger diep beneden zich het dal ontwaart, dat met zijne dorpjes en velden een prachtig tafereel oplevert en gekroond wordt door de bergketen, die aan den achtergrond van het dal verrijst. Ook na Wanasaba biedt de weg, die o. a. door uitgestrekte theetuinen voert, ongeëvenaard schoone tooneelen aan, minder stout, maar liefelijker dan die, welke wij zooëven bewonderden, vooral

[1]) C. J. Hasselman in T. v. h. Binnenl. Bestuur IV. 1890.

daar, waar men bij de grenzen van Kedoe den bergzadel tusschen de hellingen van den Sindara en Soembing overtrekt en in het dal van de Praga afdaalt, en het panorama bijna de geheele noordelijke helft van *Kedoe* omvat. Door vruchtbare velden en koffietuinen voert ons de weg over Temanggoeng (6328 inw. 84 Eur.) naar Magelang (19.294 inw. 586 Eur.), de hoofdplaats van het genoemde gewest, na Pekalongan de kleinste residentie (37.2 v. g. m.), maar tevens een der meest vruchtbare gedeelten van Java. Zij bestaat grootendeels uit een vulkanisch hoogland, dat door tal van vulkanen als door een krans wordt ingesloten en door eene menigte riviertjes besproeid wordt, die in de Praga en Ella samenvloeien en eene buitengewone groeikracht veroorzaken. Overal rust het oog op ontelbare rijstvelden en indigoplantages; de bergen, die het plateau omringen, zijn zoo hoog mogelijk met koffietuinen bedekt, terwijl daarboven het oorspronkelijke woud een aanvang neemt en tot aan de kruinen zich uitstrekt. Te midden dier prachtige vegetatie ligt de hoofdplaats Magelang in een allerbekoorlijkst plekje, zoodat men van uit het residentiehuis een verrukkelijk gezicht geniet op den Soembing. Dicht in de buurt vindt men eenen heuvel, Tidar genaamd, van waar men een prachtig gezicht op den Merbaboe en Merapi geniet. Deze heuvel, van een halve bolvormige gedaante en met djatiboomen begroeid, zou volgens de legende op het middenpunt van Java gelegen zijn, zoodat de spijker, die het eenmaal heen en weder drijvende eiland aan de aarde gehecht heeft, juist door dien berg geslagen is. In waarheid is echter de Soembing meer in het midden van het eiland gelegen. Dezen vulkaan kan men, evenals zijnen buurman, den Sindara, van Temanggoeng over Paraän bezoeken en van den top van den laatstgenoemden berg een prachtig uitzicht genieten op de thee-onderneming Tamba, de omliggende desa's en het bergland van den Diëng.[1])

Geen gewest is rijker aan de prachtigste monumenten uit den Hindoetijd dan Kedoe. De beroemde bouwvallen van Bara Boedoer, benevens de uit de asch en het zand van den Merapi opgedolven tempel Mendoet, nemen eene eerste plaats in onder de ruïnes, die men op Java bewondert. Wij willen ons plan getrouw blijven en de beschrijving dier gedenkteekenen tot later uitstellen, en slaan

---

[1]) G. J. Oudemans in T. v. h. Binnenl. Bestuur III. 1889.

dus den weg in, die van Magelang noordwaarts leidt, om de verdedigingswerken van Ambarawa in oogenschouw te nemen. Deze weg, een der schoonste van het eiland, loopt voor een gedeelte over het Djamboe-gebergte, dat eene aanmerkelijke hoogte bereikt, en zich bij Pingit, een post aan onzen weg, tot 686 meter verheft. Van uit deze aanzienlijke hoogte hebben wij het uitzicht op de schoone vallei van Ambarawa, het middenpunt van het stelsel van verdediging voor Midden-Java, waartoe de ligging van het dal uitstekend geschikt is. Immers de weg, die van Samarang naar de Vorstenlanden leidt, splitst zich bij Bawen in twee takken, waarvan wij nu de eene volgen, terwijl de andere over Salatiga (8407 inw. 519 Eur.) naar Soerakarta voert. Salatiga, op eene hoogte van 580 meter gelegen, met heerlijke vergezichten op den Oengaran en Merbaboe, wordt als zeer gezond geroemd; daar bevindt zich het kavallerie-kampement. Het hoofdpunt echter van verdediging tegen eenen buitenlandschen vijand, die in het hart van het eiland zou willen doordringen, is het fort Willem I bij Ambarawa en het versterkte kamp Banjoe Biroe, bij Bawen. Op moerassigen bodem aangelegd, en dus moeielijk te genaken, maar ook met des te meer moeite opgebouwd, moesten de werken dienen om den tweesprong bij Bawen te beheerschen, maar daar zij in de vlakte gelegen zijn en sedert de invoering van het getrokken geschut gemakkelijk van de nabijgelegen hoogten kunnen worden bestreken, mag men tegenwoordig het nut der vesting, die schatten gekost heeft, minstens twijfelachtig noemen. Maar een niet minder groot gevaar voor de werken is gelegen in de talrijke aardbevingen, aan welke Ambarawa telkens is blootgesteld. Zoo werd in 1865 Banjoe Biroe geheel verwoest en aan Willem I groote schade toegebracht, en ofschoon men zich beijverd heeft deze zoo spoedig mogelijk te herstellen, hebben zware schokken, die zich in 1872 deden gevoelen, en op nieuw eenige schade, ofschoon van minder belang, aanrichtten, doen zien, hoe weinig er op den duur op deze werken te rekenen valt. Met de schoone omstreken, op welke Ambarawa (12.313 inw. 311 Eur.) mag bogen, kunnen wij geen kennis maken. Wij moeten ons haasten, Java te verlaten, en kunnen daartoe hetzij gebruik maken van den spoortrein, die ons in Samarang brengt, of wel voor het laatst een dier heerlijke bergwegen bestijgen, aan welke Java zóó rijk is. Wij geven aan dit laatste de voorkeur; dalen langzaam naar Sama-

rang af en komen over een druk bezochten weg weldra te Oengaran, een dorp met een fortje op 313 meter boven de zee gelegen, dat wegens het gezonde klimaat 't geen hier heerscht, tot reconvalescentengesticht is ingericht. Een heerlijke natuur omringt ons hier; de bergen van Oenarang begrenzen den zuidelijken horizon, terwijl naar het Noorden toe een prachtig vergezicht zich voor onze oogen ontrolt, dat tot aan de zee toe zich uitstrekt en Samarang omvat, welke stad hier te midden der groene bosschen duidelijk te onderscheiden is en schilderachtig uitkomt. Te dier stede hebben wij den eindpaal bereikt van onze reis op Java die, hoe vluchtig ook, ons toch de overtuiging heeft geschonken dat het eiland volle recht heeft op den eerenaam een der schoonste parelen te zijn aan de kroon der Nederlanden.

Is het eiland, dat wij zoo even verlieten, nu nog verreweg de belangrijkste der Nederlandsche bezittingen in den Indischen archipel, thans gaan wij een ander eiland bezoeken, dat Java meer en meer naar de kroon steekt en bij een verstandig en rechtvaardig bestuur eene periode van grooten bloei zal tegemoet treden. Kunnen wij nu nog Java het land van het heden noemen, in Sumatra ligt voor een niet onbelangrijk gedeelte de toekomst van Nederlandsch Indië, vooral indien het gelukken mag, den langdurigen strijd met Atjeh te beëindigen en als de wolken zullen zijn voorbij getrokken, die thans den bloei der vrije teelt op Sumatra's Oostkust bedreigen. Immers aan eene vruchtbaarheid en groeikracht, welke zich trotsch naast die van Java kunnen stellen, ja ze zelfs overtreffen, paart Sumatra het bezit van schatten, tot het rijk der delfstoffen behoorende, waarop het eerstgenoemde eiland niet of slechts in geringe mate kan bogen. Moge Java al rijk zijn in petroleum-bronnen, in marmer en ander bouwmateriaal, ook Sumatra levert deze in menigte op; maar, terwijl het eerste eiland bepaaldelijk arm is aan metalen, en slechts hier en daar in enkele rivieren stofgoud in onbeduidende hoeveelheid wordt aangetroffen, en wel op eene menigte plaatsen ijzer wordt gevonden, doch gewoonlijk in zeer verdeelden toestand, komt het goud in vele streken van Sumatra voor, vindt men er tin, ijzer, lood, kwikertsen en arsenicum, alsmede, wat vooral van belang is, steenkolen van zeer goede hoedanigheid. Terwijl toch het goud niet in zóó groote hoeveelheid aanwezig is, dat eene exploi-

tatie op groote schaal mogelijk zijn zou, en de bewerking der genoemde metalen door de groote kosten van vervoer te veel gedrukt wordt, om daarvan een ruim gebruik te maken, kan de weldra aan te vangen ontginning van het Ombiliën-kolenveld de aanvang zijn van een tijdperk van krachtige ontwikkeling der particuliere nijverheid en daardoor de algemeene welvaart tot een hoogen trap van bloei worden opgevoerd. En dit zoo belangrijk hulpmiddel voor eene snelle ontwikkeling ontbreekt op Java geheel; want de steenkolen, daar gevonden, zijn van geringe waarde, volstrekt niet geschikt voor de versnelde middelen van vervoer, en hoogstens in fabrieken enz. aan te wenden, wanneer de Engelsche kolen door stijging der prijzen te duur voor het gebruik zouden worden. Voeg bij het bezit dier schatten de gemakkelijke gelegenheid tot afvoer van producten, die de rivieren van het Oosten van Sumatra aanbieden, en, — wat wij in de eerste plaats moesten vermelden, — de eigenaardige bevolking van het eiland, die nu reeds voor een groot gedeelte meerdere elementen van ontwikkeling in zich bevat, dan met de Inlanders van Java het geval is, en men zal de bewering niet vreemd vinden, dat Sumatra eenmaal bestemd is om met niet minder gloed aan de kroon van Nederland te schitteren, dan thans van Java afstraalt. En op geen ander eiland nog is het zoozeer gebleken, hoe de vrije industrie, aan zich zelve overgelaten, wonderen kan verrichten, en wildernissen en woestenijen in welige plantages veranderen, als in Deli en andere streken, op de oostkust van Sumatra gelegen. Het is eene edele taak, voor Nederland weggelegd om Sumatra tot de ontwikkeling te brengen, waarvoor het vatbaar is; Nederland hebbe toetezien, dat de schepter, dien het weldra over het geheele eiland moge zwaaien, niet als een zware tuchtroede drukke, maar welvaart en beschaving om zich heen verspreide, en ten zegen voor de bevolking worde gevoerd!

Wanneer wij, van Java vertrekkende, langs de westkust van Sumatra zeilen, dan schijnt dat eiland geheel uit bergen te bestaan, die in eene onafgebroken en bijna rechtlijnige keten langs de kust voortloopen, en geheel met dicht geboomte bedekt zijn, „zoodat men," zegt Prof. Veth, „zich zou kunnen voorstellen dat een aap, van tak tot tak springende, de gansche lengte van het eiland zou kunnen doorreizen, zonder den grond te raken." In werkelijkheid echter is dit het geval niet. Het eiland wordt over zijn geheele

lengte van de noordelijke spits, Atjeh-hoofd, tot aan de Lampong-baai door een gebergte doorsneden, onder den algemeenen naam van Boekit-Barisan of ketengebergte bekend, dat slechts door eene smalle kuststrook van de zee wordt gescheiden, ja zelfs op vele plaatsen, evenals dit op Java's zuidkust het geval is, onmiddellijk uit de zee opstijgt. Dit gebergte, waaruit somwijlen reusachtige vulkanen oprijzen, die met hunne gedeeltelijk nog rookende toppen boven alles uitsteken, bevat in zijnen schoot eene groote afwisseling van terreinformatie. Evenwijdig loopende ketens vormen hier en daar uitgestrekte lengtedalen, en wisselen af met uitgebreide plateau's, terwijl kleine, doch onstuimige stroomen zich op vele plaatsen door dwarsdwalen een uitweg naar de westkust banen, waar zij na korten tijd zich met de zee vereenigen, daar het terrein hen niet toelaat zich tot groote rivieren te vormen. Eene scherpe tegenstelling met het Westen van Sumatra biedt de oostkust aan. Tusschen het gebergte en de zee is een breede, alluviale vlakte ontstaan, het stroomgebied van groote en machtige rivieren, waar zich eene vegetatie ontwikkelt, die door de vereenigde macht van de tropische zonnestralen en de groote vochtigheid der moerassige laaglanden een rijkdom van vormen en eene overdaad van gewassen vertoont, waarvan wij ons geen flauw begrip kunnen maken. Maar diezelfde vlakten, aantrekkelijk als zij zijn door de ongeëvenaarde pracht harer wouden, verbergen de kiemen van gevaarlijke ziekten; de verpestende dampen toch, die uit den moerassigen bodem opstijgen, en in het heete klimaat der strandvlakten vaak doodelijk zijn, maken een groot gedeelte dier wildernissen onbewoonbaar. Ook het hooge, westelijke gedeelte is het tooneel eener echt tropische groeikracht, en menigeen, die langen tijd Java bewoonde en voor het eerst Sumatra bezoekt, staat verbaasd over de wonderen, die de natuur op dat eiland ontvouwt. Wij zullen trachten enkelen dier natuurtafereelen onzen lezer voor oogen te stellen en daartoe een gedeelte van Sumatra bezoeken. Men houde daarbij echter in het oog, dat sommige streken van dat eiland ons zoo goed als onbekend zijn, en dat in andere gedeelten, en met name in het Oosten, de gemeenschap alleen mogelijk is door middel der groote rivieren, en dat daar aan het indringen in het binnenland in den regel niet kan gedacht worden. Het eerst bezoeken wij het *Gouvernement van Sumatra's*

westkust [1]), dat zich ten zuiden van Atjeh tot aan de residentie Bengkoelen uitstrekt, eene oppervlakte van 2.200 v. g. m. zou beslaan [2]), en door een drietal residentiën gevormd wordt: de *Padangsche benedenlanden*, de *Padangsche bovenlanden* en *Tapanoeli*, die elk weder in afdeelingen gesplitst zijn.

Wij willen onzen tocht aanvangen op een punt, dat nu reeds het tooneel eener rustelooze werkzaamheid oplevert, en dat weldra, naar vertrouwd mag worden, het middelpunt zal zijn van een drukken handel en levendige scheepvaart: de schoone Koninginne-baai, vroeger Brandewijn-baai genaamd, met de Emmahaven, die eene schoone toekomst tegemoet gaat.

Een heerlijk schouwspel wacht ons bij het binnenstoomen der baai, die door steile, tot aan den blauwen waterspiegel met tropische gewassen begroeide oevers begrensd wordt; rechts liggen verscheidene, meest dichtbewassen eilandjes, terwijl naar het Zuiden de kust met hare baaien en inhammen zich uitbreidt. Den aanleg der Emmahaven, die door natuur en kunst tot eene bij uitstek veilige ligplaats gemaakt is, heeft men te danken aan de ontdekking van het uitgebreide steenkolenveld aan de Oembilin-rivier; ten einde de exploitatie daarvan mogelijk te maken werd de aanleg van een spoorweg ondernomen, die van de op ongeveer 7 k. m. ten zuiden van Padang gelegen Koninginne-baai uitgaat. In 1887 is een begin gemaakt met den aanleg der havenwerken die groote zwarigheid ondervond, daar de koraal, waaruit de bodem bestaat niet, zooals men verwachtte, op rotsig terrein rustte, maar de ondergrond uit zachte modder bestond, zoodat het dus noodzakelijk werd om in stede van zware kaaimuren en gebouwen andere van zeer lichte constructie op te trekken. Dit heeft vooral bezwaren, omdat de Emmahaven niet alleen als handelshaven, maar ook als kolenstation dienst moet doen. Om ten allen tijde de noodige kolen in voorraad te hebben zijn uitgestrekte bewaarplaatsen noodig, terwijl een kolensteiger met groote stort-inrichtingen opgetrokken moet worden,

---

1) Midden Sumatra. Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie Leiden. M. Buys. Twee jaren op Sumatra's Westkust. Amsterdam. R. D. M. Verbeek. Topogr. geolog. beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust. Batavia. 1883.

2) De Heer Witkamp (T. aard. Gen. IX. 1892) berekent de oppervlakte van het Gouv. op 1893.7 v. g. m.; de grootte der residentiën vóór de grensverandering van 1891 als volgt: Benedenlanden 432.7, Bovenlanden 614, Tapanoeli 847.1 v. g. m.

in staat in korten tijd een schip te laden en jaarlijks 200.000 ton steenkolen te lossen.

De haven is door eenen spoorweg met Padang verbonden; de trein brengt ons spoedig aan de Padang-rivier, die wij over een statige, ijzeren brug van 100 meters overtrekken en weldra stappen wij aan het station af, aan de Sawahan gelegen, vroeger eene afgelegen, drassige sawah, doch thans voor een deel door de bureau's en werkplaatsen van de staatsspoorwegen ingenomen, waar het uit Europa aangevoerde materiaal bewerkt wordt, en bovendien tal van benoodigdheden, meestal door Chineesche werklieden worden vervaardigd. Het is hier de plaats om een enkel woord van dezen eersten en tot nu toe eenigen staatsspoorweg op Sumatra te zeggen, die ook door zijne constructie ten volle onze belangstelling verdient [1]). Geruimen tijd na de ontdekking van het Oembilin-kolenveld was men het oneens over de beste wijze, om de kolen naar eene haven aan de kust van Sumatra te brengen, ook toen men bepaald had daartoe niet den weg naar het Oosten van het eiland te kiezen, maar ze naar de westkust aftevoeren. Eindelijk werd in 1887 besloten daartoe een spoorweglijn aanteleggen, die wel is waar hoofdzakelijk het karakter eener industriebaan dragen moest, maar toch tevens voor het personen-vervoer goede diensten kon bewijzen. Wij hopen weldra onzen lezer nader met de lijn bekend te maken; het zij dus voldoende hier medetedeelen, dat zij over Padang in bijna noordelijke richting is aangelegd, tot zij bij Kajoe tanam eene noordoostelijke richting aanneemt, te Padang pandjang zich weder zuidoostwaarts wendt, langs het meer van Singkarah naar Solok voert en vandaar noordoostelijk zich uitstrekt, tot zij te Sawah loento het Oembilin-kolenveld zal bereiken. Met een zijlijntje van Padang naar de haven dier plaats en een 19 k.m. langen zijtak van Padang pandjang naar Fort de Kock wordt de lengte van den spoorweg op 180 k. m. (Dresden—Berlijn 185 k.m.) begroot, waarvan een niet onaanzienlijk gedeelte wegens de steile hellingen, die de trein moet overtrekken, als tandradbaan is aangelegd, d. w. z. dat tusschen de beide rails een derde rail is gelegd, die niet vlak is, maar van tanden voorzien wordt, waarin de tanden van een rad der locomotief zich vastgrijpen en zoodoende den trein als het ware naar boven hijschen.

---

[1]) Delprat in Eigen haard 1891 p. 697. De Indische Mercuur. 2 Mei 1891.

Daar uit den aard der zaak op eene zoodanige baan niet dan langzaam gereden kan worden, wordt in de vlakten van de gewone of zoogenaamde adhaesiespoor gebruik gemaakt, die slechts daar, waar dit onvermijdelijk is, voor de tandradbaan moet wijken. Een gedeelte der lijn wordt nu reeds geëxploiteerd; men heeft de gegronde verwachting dat vóór het einde van 1892 de geheele lijn tot het kolenveld toe zal worden opengesteld. Hoogst waarschijnlijk zal er op vele gedeelten van den weg een druk gebruik van den trein worden gemaakt. Immers, reeds voor dat het gedeelte van Padang tot Padang pandjang in geregelde exploitatie gebracht was, werd aan de aanvragers vergunning gegeven, tegen geringe betaling met de werktreinen medeterijden. Nevens het vervoer van eenige goederen brachten die vergunningen in Maart 1891 niet minder dan *f* 20.000 op.

De hoofdplaats Padang maakt met hare talrijke klapperbosschen en fraaie lanen, die de stad op een reusachtig park doen gelijken, over het geheel den indruk van een uitgestrekt Inlandsch dorp, met dicht geboomte en Inlandsche woningen, waartusschen hier en daar Europeesche huizen verstrooid liggen. Voor hen, die met de schoone villa's der Europeanen te Batavia bekend zijn, leveren die huizen een eigenaardig schouwspel op, daar zij meestal van hout of bamboe worden opgetrokken en zich eenige voeten boven den grond op palen verheffen, terwijl zij met steile daken van palmbladeren bedekt zijn, die aardig uitkomen te midden der groote erven of tuinen, welke de huizen omgeven. Padang wordt onder de schoonste steden van Indië genoemd; dezen rang verdient de plaats ten volle door haren ruimen aanleg, het fraai geboomte dat men er vindt, en door het gebergte dat de vlakte, waarin de plaats gelegen is, insluit en een bekoorlijken achtergrond uitmaakt. Ook de huizen der Maleiers zijn op palen gebouwd; de kampongs der vreemde oosterlingen hebben een benauwd en vuil voorkomen; „men ziet geheele rijen van kleine en lage winkeltjes, slechts van eene enkele opening voorzien, die tegelijk uitstallingsplaats, ingang, venster en rookuitgang vormt." Onder de wegen, die de plaats doorsnijden, en met schoon geboomte beplant zijn, genieten enkelen eene bijzondere reputatie zooals de fraaie Bĕlantong, de meest gezochte stand der stad, waar het hotel van den Gouverneur ligt, een laag, steenen gebouw, dat weinig tot versiering der plaats bijbrengt en waar ook de woning van den militairen kommandant gevonden

wordt. Aan schoone openbare gebouwen is ook Padang arm; niet ver van den pasar djawa vindt men de kleine Protestantsche kerk; het Roomsch Katholieke kerkgebouw is dicht bij het Michielsplein gelegen, een groot grasveld dat met een monument prijkt ter eere van den generaal Michiels, en dat à jour bewerkt door zijnen ranken vorm een sieraad der plaats genoemd wordt. Ook het paleis van den Raad van Justitie, aan het Michielsplein uitkomende, maakt een gunstigen indruk. Een tweetal andere monumenten, ter eere van Raaff en van de Greve, zijn elders in de plaats opgericht. Padang staat bekend als bijzonder gezond voor eene kustplaats; 's morgens en 's avonds heerscht er door den frisschen landwind, die van het Barisangebergte komt, een aangename temperatuur.

Een bijzonder schoon schouwspel biedt het binnenkomen der reede van Padang aan, dat door den heer Buijs treffend geschilderd is. „Tusschen de grootere eilanden en de kust verheffen zich een aantal bijkans zuiver ronde miniatuur-eilandjes, alleraardigst klein en tegelijk allersierlijkst getooid met dichte klapperboschjes, welker wuivende pluimen fraai zich afteekenen tegen de helderblauwe lucht. Nu eens zijn deze eilandjes omgeven van een uitgestrekt rif, waartegen de golven zich breken en door hare branding eene sneeuwwitte lijst vormen om het bevallig groen, dan gelijken zij op drijvende palmentuintjes, die zachtkens wiegen op de deining. Inmiddels naderen wij Sumatra's kust hoe langer hoe meer. De statige bergen met weelderig groen zijn eindelijk onder het bereik van ons oog. Het is alles groen wat men ziet." De naakte, kegelvormige uiteinden van den Singgalang, den Merapi en den Ophir, die boven alles uitsteken, vormen eene in het oog vallende tegenstelling met dit eeuwig groen tafereel, en komen scherp uit tegen den blauwen hemel, althans wanneer niet, zooals maar al te dikwijls het geval is, zware wolken hen aan het gezicht onttrekken.

De schepen, wier lading voor Padang bestemd is, ankeren niet bij de stad, maar bij Poeloe Pisang, een eilandje dat ongeveer een uur roeiens (meer dan 3 Engelsche mijlen) van de monding der Padang-rivier verwijderd is, terwijl de goederen door lichters uit en naar de stad moeten gevoerd worden; iets dat vrij gevaarlijk kan wezen, daar het binnenkomen der rivier door de branding soms zeer moeielijk is. Het gezicht omvat hier het heuvelachtige Poeloe Pisang aan den eenen kant, en aan de andere zijde het bergachtig

kustland dat aan de monding der rivier in den 104 m. hoogen Apenberg uitloopt, die, met dicht geboomte begroeid, steil uit het water oprijst, en vroeger door tal van apen bewoond werd, die echter sedert den bouw van het havenlicht aan de monding der rivier bijna geheel verdwenen zijn. De berg onttrekt de stad aan het gezicht; nadat wij hem zijn omgestoomd komen wij aan de monding der rivier van Padang, bij den zoogenaamden Boom, waar het zijspoor aanvangt, dat ons eerst langs dien stroom, voorbij het dichtst bevolkte gedeelte der stad, en vervolgens langs het militair kampement en het hospitaal aan het hoofdstation brengt, waar wij plaats nemen in den trein, die ons naar de Bovenlanden zal voeren.

De aanleg van den spoorweg zal zeker ook op het reizen naar en in de Padangsche bovenlanden een grooten invloed uitoefenen. Tot nu toe kon men bij den aannemer van het brievenvervoer of bij den transportondernemer voertuigen en paarden voor de reis van Padang naar Pajakombo huren; naar andere plaatsen kon men dos à dos en dogcars verkrijgen, mits men die vooruitbestelde, omdat de verhuurder tijd moest hebben, zijne paarden langs den weg te stationeeren. Herbergen treft men niet langs den weg aan, tenzij op grootere plaatsen; slechts hier en daar vindt men op zekeren afstand een passantenhuis, waar de opzichter verplicht is den reiziger tegen vast tarief te herbergen, maar waar het logies soms vrij slecht is, zoodat men ook vaak de gastvrijheid van eenen ambtenaar inroept, die meestal welwillend wordt verleend. In de minder bezochte gedeelten van het Gouvernement vindt men dikwijls slechts wegen, die alleen te paard of te voet kunnen bereisd worden, terwijl in de nog meer afgelegen streken zelfs niet dan steile bergpaden worden aangetroffen.

Tot Kajoe tanam blijft de spoorbaan op vlak terrein en volgt grootendeels den postweg, die tusschen de zee en het gebergte is aangelegd en weinig belangrijks aanbiedt. Groot is de levendigheid, die den weg nu nog kenmerkt door de talrijke karbouwen-karren, welke de koffie uit de bovenlanden naar Padang transporteeren, en de vele rijtuigjes, die de militaire en andere zieken naar de hoogere streken overbrengen, vooral sedert den oorlog met Atjeh in steeds toenemend getal. Te Kajoe tanam kunnen wij reeds verscheidene kranken aantreffen; dit aardige dorpje, schilderachtig te midden van tjemara's op een hoogte van 143 meter aan een helderen berg-

stroom gelegen, met een schoon uitzicht op den Singgalang en verder op den Ambatjang (959 m), wordt als herstellingsoord voor zieke militairen gebezigd, die in het hospitaal worden verpleegd. Van Kajoe tanam leidt een goede wagenweg naar Priaman, een nette en vroeger vrij levendige zeehaven, waar de zoutpakhuizen liggen, die voor het grootste gedeelte in de behoeften der Padangsche bovenlanden voorzien. Het in- en uitvoeren van handelswaren gaat te Priaman met even groote bezwaren als te Padang gepaard. De kustweg loopt van Padang tot Tikoe voort; van die plaats voert een tweede weg naar de bovenlanden, waarmede wij later kennis zullen maken. Tal van grootere en kleinere stroomen vloeien tusschen Padang en Tikoe in zee, die door niet minder dan 43 bruggen overspannen worden. Ook de aanleg der spoorlijn heeft den bouw van verscheidene bruggen gevorderd.

Te Kajoe tanam hebben wij ruim den tijd, daar de trein hier verdeeld moet worden, en de gewone locomotief vervangen wordt door den tandrad-locomotief, die achter de wagens plaats neemt. Terwijl de baan reeds bij Loeboeq aloeng begint te stijgen, is zij voorbij Kajoe tanam met zulke sterke hellingen aangelegd, dat het tandrad-spoor gebruikt moet worden; dit blijft het geval langs het grootste gedeelte (12.650 m.) van den verderen rit naar Padang-pandjang (15.725 m.). Wij overschrijden hier het gebergte, dat den toegang verleent tot de VI Kota's, eene schoone vallei tot de afdeeling Batipoe en de X Kota's behoorende, en die door de vulkanen Merapi en Singgalang en den Ambatjang omringd wordt. De eerstgenoemde vuurberg, die verscheidene kraters heeft, is wel een van de meest werkzamen der vulkanen, die wij op Sumatra kennen, ofschoon die werkzaamheid zich bepaalt tot het opwerpen van asch, zand en steenen, en het uitvloeien van lava in stroomen waarschijnlijk reeds lang geleden ophield. Een tal van beekjes storten zich van den Singgalang en Ambatjang en vereenigen zich met de Anei, die zich eenen weg naar de westkust baant door de zoogenaamde kloof, eene insnijding tusschen de genoemde bergen, waardoor ook de postweg loopt, die tot nu toe van groot belang was voor den afvoer der producten uit de bovenlanden en te gelijk de stoutste natuurtafereelen aanbiedt. Op last van van den Bosch in 1833 aangelegd stijgt dit pad over een afstand van 6 palen van de vlakte van Kajoe tanam naar het op eene hoogte van 783 meter gelegen Padang

pandjang. Langs een diep ravijn in de zachte rotsen uitgehouwen, is de weg aan de eene zijde door de steile bergwanden begrensd, terwijl aan den anderen kant een kleine rand van rotsblokken is opgeworpen, om het afglijden der rijtuigen te voorkomen, waarover men in de diepte nederziet, waar de schuimende Anei over zware rotsblokken voortjaagt en kleine watervallen vormt, terwijl het gebergte aan de overzijde met dicht geboomte bezet is, dat door huilende, joelende en snaterende apen bewoond word. De weg in „zigzag" aangelegd, volgt meestal de kronkelingen der rivier, maar trekt hier en daar den stroom over, om aan de andere zijde te worden voortgezet. Soms schijnt het alsof de rotswanden elkander op korten afstand van de plaats, waar men zich bevindt, zullen naderen en men zich onmogelijk een doortocht kan banen, maar plotseling opent de weg zich links of rechts en ontvouwt zoodoende telkens nieuwe natuurtooneelen. De prachtige vegetatie en de eigenaardige woningen, hier en daar verspreid, sluiten eene vergelijking met dergelijke bergpaden in Europa uit. De weg is zeer moeilijk te onderhouden; de zware regens, die hier zeer dikwijls neêrvallen, spoelen de grint weg, zoodat een honderdtal vaste arbeiders dagelijks bezig is om de noodige herstellingen aan den weg te verrichten. In het diepst der kloof wacht ons een verrukkelijk schouwspel; een bergstroom, de Ajer-Mantjoer, valt daar op eene hoogte van ongeveer 75 vt. over de loodrechte zijde van de kloof naar beneden, in den aanvang door de rotsen ingesloten, maar weldra zich uitbreidende en als een opeenvolging van golfjes zich in de diepte stortende. Aan beide zijden van den waterval vormen dicht ineengegroeide planten de lijst, terwijl de zwarte vulkanische steen der rotsen, waarlangs de watermassa afstroomt, door de golfjes heenschittert. Ook de spoorbaan is voor een groot gedeelte in de kloof aangelegd; de Anei-rivier moet daartoe niet minder dan 7 maal overbrugd worden. Zij volgt die rivier echter niet geheel, maar verlaat na eenigen tijd de kloof, daar waar de hellingen te steil zouden worden, om verder een der zijtakken van de Anei, de Ajer-Poeti te volgen. Een der belangrijkste werken aan dezen weg is de slanke boogbrug, over welke de trein, op eene hoogte van 36 m. boven hare bedding, de vereenigde Anei en Poeti overschrijdt. Het gezicht op die brug, dat men van den postweg geniet, wordt als eenig geroemd.

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

DE KLOOF VAN DE ANEI.

Bij het verlaten van de kloof bevinden wij ons op het plateau van Padang pandjang, en zijn daarmede in de Padangsche bovenlanden gekomen, die wij met meer recht de bovenlanden van Kampar en Indragiri zouden kunnen noemen, daar het gebergte aan de westkust steil afdaalt, maar aan de oostzijde met zachte hellingen uitloopt, en de wateren aflaat, die zich in de rivieren van Kampar en Indragiri uitstorten. Zij nemen eenen aanvang bij het dwarsdal van Bondjol en vertoonen een zeer ingewikkeld stelsel van bergruggen en vulkaankegels, van lengte- en dwarsdalen, van plateau's en bergmeren, dat wij in het ons aangewezen bestek onmogelijk tot in de détails kunnen uiteenzetten, zoodat wij er ons toe zullen moeten bepalen, slechts de voornaamste bijzonderheden van deze zoo belangrijke en aan natuurschoon overrijke streek te beschrijven. De eerste plaats, die wij bereiken, is Padang pandjang, de hoofdplaats der afdeeling, een bloeiend vlek, en voor de verdediging van groot belang, daar zij gelegen is aan den samenloop der voornaamste wegen, die uit de bovenlanden naar Padang leiden, en door hare ligging aan de kloof dien voornamen toegang tot het binnenland beheerscht. De uitgebreide handel, die er gedreven wordt, en de beduidende doorvoer, die hier plaats vindt, veroorzaakt er groote levendigheid en welvaart, die, naar vertrouwd mag worden, door den nieuwen spoorweg nog zullen worden vermeerderd. De meeste Europeanen wonen aan den weg naar Solok; daar vindt men ook het kampement dat zeer gunstig gelegen is, dewijl de hooggelegen plaats, in weerwil van haar bij uitstek vochtig klimaat, als zeer gezond genoemd wordt, behalve voor buiklijders, die eene drogere luchtgesteldheid behoeven. Achter het kampement is de uitstekende renbaan gelegen met een zuil, die de plaats aanwijst, waar eenmaal het fort Goegoeh Malintang stond, dat in 1841 getuige was van een der vele heldendaden, in de jaarboeken van het Indische leger opgeteekend, en waarop wij later terugkomen.

Te Padang pandjang kunnen wij ons per spoor in tweeërlei richting begeven, hetzij zuidwaarts naar Solok, hetzij noordelijk naar de hoofdplaats der residentie, Fort de Kock (Boekit tinggi), op het meer dan 900 meter hooge vulkanische plateau van Agam gelegen, dat door de Massang doorsneden wordt en zich aan den noordelijken voet van den Merapi en Singgalang uitbreidt. Wij volgen de laatste baan; daar zij niet voor het kolenvervoer dient,

kon zij langs zeer sterke hellingen worden aangelegd, die noodig zijn dewijl Fort de Kock 146 m. boven Padang pandjang ligt, en bovendien de zadel tusschen den Merapi (2892 m.) en den tweelingberg Tandikat—Singgalang (2458 en 2890 m.) op eene hoogte van 1154 m. moet worden overgetrokken, zoodat de trein van de 19.400 k. m., die de lijn lang is, niet minder dan 7983 k. m. met de tandrad-locomotief moet worden opgestuwd, die over 5 baanvakken verdeeld zijn.

De Tandikat—Singgalang werd reeds sedert lang tot de uitgedoofde vulkanen gerekend; de krater van laatstgenoemden vuurberg was reeds in een schilderachtig meer veranderd, terwijl die van den Tandikat met zwaar woud bedekt was; in Februari 1889 bleek het echter, dat men slechts met een langen rusttijd van de vulkanen te doen had, daar de oude kraterbodem van den Tandikat openbarstte, stoom en asch uit tien verschillende scheuren ontsnapten en groote kolommen stoom, onder bulderend geweld, omhoog stegen. De sneeuwwitte stoompluim, die nog steeds den berg siert, bewijst dat de vulkanische werking nog niet heeft opgehouden.

De postweg naar Fort de Kock loopt in dezelfde richting als de spoorbaan; zij voert door eene verrukkelijk schoone landstreek, die door den heer Pruys v. d. Hoeven in zijne „Brieven over Sumatra" aldus beschreven wordt: „Een veertig voet breede, goed begrinde weg", zegt hij „slingert in golvende hoogte door de groene vlakte. „Uitgestrekte rijstvelden, amphitheaters-gewijze tot hoog tegen de „helling des vuurbergs, waarboven het boomgewas, en daarboven „de grauwe, naakte kraterrand. Rechts ontwaart men, door eene „kloof heenziende, de blauwe oppervlakte van het meer Singkarah. „Achter u ligt het sombere Ambatjang-gebergte; overal woningen, „klapper-, en pisangtuinen, heiningen van rijk beladen koffieboomen „en op den weg mannen en vrouwen, met of zonder vrachten, „naar de markt gaande of van daar komende." Bij Kota baroe (1154 m.) bereikt men den top van genoemden bergzadel; ver in het Zuiden liggen de wateren van het meer en ontwaart men de schoone landstreek, die zachtkens derwaarts afdaalt. De zuid-oostelijke helling van den Merapi toch daalt af in een dal, tusschen hooge bergen ingesloten, dat zich in dezelfde richting als die van het eiland over eene lengte van 20 uren uitstrekt, en door eenen vulkaan, den Soelasi of Talang (2542 m.) gesloten wordt. In het

noordelijke, hoogere gedeelte van dit dal liggen de VI en IV Kota's en Batipoe, terwijl ten zuiden van laatstgenoemd district het dal aanmerkelijk dieper afloopt en het meer van Singkarah vormt, dat wij later willen bezoeken. Van de pashoogte daalt men langzamerhand door uitgestrekte rijstvelden naar Fort de Kock af, dat ongeveer 200 m. lager ligt, en een der aangenaamste verblijfplaatsen in de Padangsche bovenlanden is, zoodat het als een voorrecht beschouwd wordt daar geplaatst te worden. Het vlek bestaat uit twee gedeelten; de hooger gelegen pasarvlakte, die door de Inlandsche kampongs wordt ingenomen, en de lage sawahvelden, waar het fraaie kampement voor de troepen en de kweekschool voor Inlandsche onderwijzers worden gevonden. De inrichting van het kampement wordt als bijzonder doelmatig geprezen. Van het primitieve bamboezen hospitaal kan niet veel goeds gezegd worden; daar bevinden zich een aantal zieke militairen, die door de rust en het koele klimaat genezen moeten. Borst- en buiklijders worden vaak naar Pajakombo opgezonden. De gematigde temperatuur, die hier heerscht, veroorlooft de teelt van Europeesche groenten en bloemen; vooral sieren de rozen hier bijna elken tuin. De woning van den resident, vroeger dien hoogen ambtenaar weinig waardig, is sedert 1884 van steen opgetrokken en een sieraad der plaats. Zij ligt op een heuvel, de Boekit Tinggi, die haren Maleischen naam aan de plaats gegeven heeft, en bijna geheel is volgebouwd. Van daar geniet men een prachtig gezicht op den Merapi en den Sagoe, en op de uitgestrekte vlakte, die zich ten zuiden en ten oosten uitbreidt. Vooral is dit tegen zonsondergang het geval, wanneer de beide vulkanen zich als in eene doorzichtige wolk van goudstof hullen, die weldra tot een rozenrooden sluier wordt, welke met diepe plooien om de forsche bergreuzen heen geslagen is. Een niet minder schoon gezicht heeft men van het thans verlaten fort, naar 't welk Boekit tinggi haren Hollandschen naam verkreeg, dat in het verschiet bovendien den afgeknotten kegelpunt van den Ophir omvat, terwijl men aan alle zijden de bergmassa's ontwaart, die, doorkloofd en getand, met allerhande tinten van groen zijn gesierd. De welvaart der plaats vertoont zich vooral op de dagen, waarop de Inlandsche markt gehouden wordt; duizenden bewoners der plaats en van de omstreken bezoeken haar. Ook de wedrennen, die hier op de groote renbaan tusschen de afdeelingen der Bovenlanden gehouden worden, veroor-

zaken veel levendigheid. Een kort uitstapje brengt ons langs een goeden rijweg naar het schoon gelegen Kota gedang, dat zijne bekendheid vooral dankt aan de nijverheid zijner inwoners, wier welvaart zich in de nette familie-woningen openbaart, en die den naam bezitten de meest ontwikkelde bewoners dezer streken te zijn.

Nog een tijd lang blijven wij in de vlakte van Agam, om van daar de heerlijke afdeeling Limapoeloe of 50 Kota's te bezoeken. De weg loopt eerst over een zacht golvend land, door tal van beekjes doorsneden, die gezamenlijk in de Agam vloeien, en daardoor vruchtbaar, goed bebouwd en rijk aan dorpen, zoodat men zich hier bevindt te midden van eene rijke bevolking, dichter dan die van Nederland. De koffiecultuur wordt er op groote schaal gedreven, hetzij in boschjes rondom de huizen, hetzij in groote tuinen, zoodat men wel eens gezegd heeft dat men in de afdeeling Agam geen stap doen kan zonder de koffieboomen aantetreffen. Te Fort de Kock eindigt de ijzeren weg. De aanleg van een spoor- of tramweg tusschen die plaats en Pajakombo wordt overwogen; naar wij hopen zullen de technische moeielijkheden, die zich voordoen, kunnen worden overwonnen. De weg tusschen beide plaatsen is alleraangenaamst; rechts heeft men den Merapi, voor zich uit den Sagoe, (2240 m.), terwijl links een hooge, grillige bergkam oprijst, die door den weg wordt doorsneden; wendt men den blik achterwaarts dan kan men den Singgalang en den Ophir beschouwen. Voorbij Baso voert een zijtak naar Tanah datar over zeven heuvelen, die door ravijnen van elkander zijn gescheiden, en die de 7 oorlammen worden genoemd, omdat onze soldaten in den Padri-oorlog bij het overschrijden daarvan telkens een dronk kregen. Hier gunt het open terrein een prachtig uitzicht op de bergmassa's die het van alle kanten omgeven. Wij trekken hier het „steenenveld" over; een hellend vlak, bezaaid met groote, aan de oppervlakte zwarte en donkerbruine blokken andesiet; een lavastroom ter lengte van ongev. 6000 m., afkomstig van een klein vulkaantje aan den voet van den Merapi. De weg loopt hier door het kalkgebergte, dat de vlakten van elkander scheidt en allerlei fantastische en grillige vormen aanneemt; hij is een tijd lang daarin langs een hoogen, steilen wand uitgehouwen, terwijl beneden aan den voet van de rots de Agam voortsnelt, in deze kalk langs een onderaardschen loop van 1500 m. verdwijnt, daarna weder te voorschijn komt, om

de Limapoeloe te doorsnijden en zich met de Sinamar te vereenigen, die haren oorsprong in het district Poea datar neemt.

Pajakombo, de hoofdplaats der Limapoeloe, doet zich voor als een onmetelijk bosch van kokospalmen, waardoor eene breede weg gebaand is, te midden der prachtige met honderden klappertuinen getooide vlakte gelegen, die door schoon begroeide bergen omringd wordt, welke hier en daar door kale rotsen worden afgewisseld. De plaats zelve is uit meer dan één oogpunt belangrijk. Zij is het middelpunt van eenen buitengewoon levendigen binnenlandschen handel, en tevens door haar zacht en gelijkmatig klimaat voor borst- en buiklijders zeer aanteprijzen; er is dan ook een reconvalescenten-gesticht tot stand gekomen. Ook in het belang der meerendeels zeer ernstige lijders, die naar hier worden vervoerd, zou de aanleg eener lijn van Fort de Kock gewenscht zijn, daar hun zoo de bezwaarlijke tocht in hotsende karretjes kon worden bespaard. In den omtrek der plaats kan men eene grot bezoeken, met druipsteenen van grilligen vorm getooid, waar het daglicht naar binnen dringt en op de groene, bruine en zwarte wanden eene vreemde uitwerking heeft. Ook andere interessante uitstapjes van meer of minder langen duur kan men van Pajakombo ondernemen, zooals naar Soeliki, dat wij later bezoeken en naar den kampong Taram, waar de grootste mesdjid der bovenlanden wordt gevonden in de nabijheid van eenige goed onderhouden graven van Menangkabausche vorsten uit vroegeren tijd. De belangrijkste tocht echter, dien wij ondernemen, is die naar het eerst in 1878 op verzoek der bevolking bij ons gebied ingelijfd district Pangkalan, welke ons door de op ongev. 3 uur afstand gelegen kloof van Harau voert. Naar men zegt biedt deze kloof groote overeenkomst met het dal van Lauterbrunnen aan; hare loodrechte, naakte wanden, vol diepe groeven en spleten loopen een klein uur gaans evenwijdig naast elkander op een afstand van 20 tot 200, gemiddeld 150 m. voort; slechts hier en daar zijn de rotsmuren van de noordzijde met een kleinen krans van groen behangen, terwijl zij aan de overzijde met een rijken plantentooi prijken. Talrijke watervallen storten zich langs de wanden naar beneden; de schoonste is wel die van de Batang Harau, die zich, als een tweede Staubbach, in fijnen regen oplost voor zij den grond heeft bereikt. De weg door de kloof was, vroeger althans, vrij slecht en hier en daar niet veel beter

dan een onregelmatige trap, in den rotswand uitgehouwen of van nature aanwezig; hij was het eenige pad dat van dit gedeelte der westkust naar de oostkust van Sumatra voerde. Thans is, ten koste van veel inspanning, een voor ruiters zeer bruikbare weg aangelegd van Pajakombo over Kota alam naar Kota baroe, de hoofdplaats van Pangkalan [1]), welke door het schilderachtige dal der Ajer Poeti loopt, en zich te Oeloe ajer met den ouden weg vereenigt. De inlijving van dit gebied was daarom van groot belang, omdat daardoor de eerste stap gedaan is, om onzen invloed te doen gelden in de streken tusschen de Padangsche bovenlanden en het gebied van Siak, dat ons gezag erkent. De door de natuur aangewezen verbinding tusschen die beide landen loopt door die streken; het is dus van groot belang dat wij in staat zijn, dáár voor orde en veiligheid te zorgen die nu eenmaal zonder gematigde tusschenkomst van een Europeesch bestuur in dergelijke Inlandsche staatjes niet schijnen te kunnen bestaan. Sedert de inlijving van Pangkalan zijn wij in dit gedeelte echter niet vooruitgegaan; de Lima kota, die het eerst aan de beurt zouden komen, hebben nog steeds geweigerd hunne onafhankelijkheid prijs te geven.

Om Pangkalan te bezoeken, dat voor een groot deel nog een wildernis is, willen wij de kloof verlaten, naar de kleine hoogvlakte van Landei afdalen, om weldra weder te klimmen, ten einde het hoogste punt van den bergrug te bereiken, die naar het Oosten het dal van Landei afsluit, waar bergmassa's achter bergmassa's zich in golvende lijnen voor het oog vertoonen, dat eindelijk stuit op den trotschen keten, die het Pangkalansche van de Lima kota afscheidt. Van daar is het nog een langdurige tocht die ons wacht, — gelukkig thans langs behoorlijke rij- en karrewegen — voor wij Kota baroe bereikt hebben. Deze plaats, die een vrij aanzienlijken handel drijft, ligt aan een zijtak van de belangrijke Kampar, de Mahi, die hier pas bevaarbaar begint te worden, en dan nog alleen voor platboomde vaartuigen. Schoon beschrijft de heer Buys het uitzicht dat men van hier op de 120 voet breede rivier heeft: „Door eene wijde opening in het bosch van klappers en andere vruchtboomen, waaronder de talrijke woningen bevallig wegdoken, zagen wij op de Mahi, die juist op dit punt een groote bocht beschrijft.

[1]) T. A. G. 2e. S. II. m. u. a. 222. T. B. G. XXXV. 49. T. v. h. B. B. II. 1888. p. 245.

Bruisend en snel repte de rivier zich voort tusschen de hooge, steile, met fleurig groen bekleede oevers, en het dichte bosch aan de overzijde bood den blik een zacht en aangenaam rustpunt, terwijl de fraaie, smalle, ranke prauwen met hunne heldere kleuren en in hoornen uitloopende dakbekleedingen, die op de rivier voor anker lagen, aan het geheele tooneel iets levendigs bijzetten, dat maar zelden in deze berglanden aan een landschap of waterpartij eigen is." Van Kota baroe kan men de beroemde Hindoesche oudheden van Moeara takoes bezoeken, hetzij langs een ongemakkelijk rijpad, hetzij te water over de Mahi-rivier, en verder over de Kampar, die zich bij Moeara Mahi met eerstgenoemden stroom vereenigt.

Om van Pajakombo in de vallei van Tanah datar te komen staan ons twee wegen ten dienste, waarvan de eene, de kortste en minst bezochte, over het gebergte van Tandjong alam loopt, dat den Sagoe met den Merapi verbindt. Sloegen wij dien weg in, wij zouden o. a. het bekende Salimpoeang doortrekken, een dorp tijdens de Padri-oorlogen door zijne wapensmederijen befaamd. Ofschoon dit pad, over golvend terrein aangelegd, soms door woeste streken loopend en dan weder door meer bewoonde gewesten aangelegd, een prachtig uitzicht op de vallei van Tanah datar opent, willen wij liever den langen weg over de landschappen Lintau en Boea inslaan, waardoor wij in de gelegenheid komen met die schoone streken, zij het dan ook oppervlakkig, kennis te maken.

Aan de oostzijde van den Sagoe stroomt de Sinamar na hare verbinding met de rivier van Agam door het district Halaban of IV Kota's, dat van de Oostkust door het gebergte Gaboes gescheiden is. Van daar vervolgt de rivier haren loop door de valleien van Lintau en Boea, welke ten oosten van Tanah datar gescheiden worden door eene bergreeks, met den zuidelijken voet van den Sagoe samenhangende, en die eene groote rol gespeeld heeft in de oorlogen, door ons ter verovering der Bovenlanden gevoerd. Bij Padang lawas in het Sidjoedjoengsche vereenigt zij zich met de Oembilin en de Soempoer[1]), waarna zij den naam van Kwantan draagt. Verderop neemt zij de Palangkei en eenige andere rivieren van minder belang op, dringt nabij Doerian gedang het district Boea weder binnen, doorstroomt deze plaats en verlaat voorbij Si Lantei ons grondgebied,

[1]) Niet te verwarren met andere gelijknamige rivieren op de westkust.

om later, als rivier van Indragiri, aan de oostkust in zee uit te loopen.

Het is dus het stroomgebied van de Sinamar waardoor onze weg vooreerst wordt voortgezet. Wij passeeren in de nabijheid van Pajakombo de hier meer dan 100 voet breede rivier van Agam over eene fraaie steenen brug met drie bogen, gebouwd onder toezicht van den heer v. Hengst, in 1842 assistent-resident, die zonder opleiding als bouwkundige en alleen met behulp der Inlandsche bevolking dit grootsche werk voltooide. Tal van werken van openbaar nut zijn op deze wijze in de Padangsche bovenlanden zonder tusschenkomst der waterstaatsambtenaren in heerendienst tot stand gekomen; de Inlandsche bevolking moest het bouwmateriaal leveren, bakte steenen en bereidde kalk, zonder dat dit de regeering op beduidende onkosten te staan kwam, terwijl vooral door den aanleg der wegen het algemeen belang zeer gebaat werd, zij het dan ook al niet zonder tijdelijk bezwaar voor de bevolking. Na eenen afstand van drie en een half uur te hebben afgelegd komen wij in het thans geheel vervallen Halaban, dat te midden van eene, door talrijke tijgers bewoonde wildernis ligt, passeeren het fort Raaff en zien weldra de liefelijke vallei van Boea, volgens sommigen de schoonste van Sumatra, vóór ons. Aan de linkerzijde wordt het dal ingesloten door het kalksteen-gebergte, waaruit eene reeks van scherpe punten oprijst, terwijl de Sagoe zich in de verte vertoont, met zulke diep ingesneden kraterwanden, dat men van uit het huis van den controleur te Boea regelrecht in den, met prachtig geboomte getooiden, krater zien kan. In de buurt ligt een merkwaardige grot, die reeds aan den ingang een prachtig gezicht oplevert en o. a. een paar zalen bevat, met druipsteenen van den meest zonderlingen vorm behangen, en die zich met vele vertakkingen in het gebergte uitstrekt. Een riviertje stroomt door de grot en vormt eenen tunnel, waardoor men in de vlakte van Tanah datar kan komen, en die over de geheele breedte van het grensgebergte, tusschen die vallei en Boea eene dagreize ver, doorloopt. In een onderaardsche plateau vindt men verschillende bassins, door eene warme beek gevuld en waarvan het water eene lauwwarme temperatuur heeft; desniettegenstaande en in weerwil van de volslagen duisternis, die hier heerscht, zijn zij de verblijfplaats van tal van vischjes.

Voor den reiziger, die tegen slechte wegen niet opziet, is het wel der moeite waard de oostelijke gedeelten van Lintau en Boea te bezoeken, die door de onafhankelijke Kwantan-districten worden begrensd en met het stroomgebied der Soempoer kennis te maken. Een treurigen indruk zal hij helaas! ontvangen van de landstreek tusschen Soempoer en Soerian gedang, vroeger goed bevolkt en welbebouwd, maar sedert de invoering van de verplichte levering der koffie aan het Gouvernement niet veel beter dan een wildernis. Bij Soerian gedang komen wij aan de grens der afdeeling Sidjoedjoeng; het armoedige plaatsje is belangrijk door de prachtige marmerlagen, die in de nabijheid worden gevonden, maar wegens de gebrekkige verkeersmiddelen niet geëxploiteerd worden. De ontdekker van het Oembilin-kolenveld, de Greve, verloor hier het leven , door den sterken stroom medegesleept, toen hij met eene commissie een onderzoek instelde naar de bevaarbaarheid der Oembilin rivier.

De door haren belangrijken pasar bekende gelijknamige hoofdplaats der afdeeling Sidjoedjoeng is door een goeden weg met Boea verbonden, die aanvankelijk door schoone en trotsche landschappen leidt, maar later langs onbewoonde en onbebouwde streken grootendeels door alang-alang-velden loopt. Te Tandjong ampalo maken wij voor het eerst met de veelbesproken Oembilin kennis; de rivier stroomt hier breed en forsch langs de hooge oevers en zou hier reeds bevaren kunnen worden, wanneer het groote verval van het water en de talrijke stroomversnellingen, die de Greve het leven kostten, dit niet gevaarlijk maakten. Te Moeara, tusschen Tandjong ampalo en Sidjoedjoeng gelegen, komen wij aan de samenvloeiing der Oembilin, Soekam en Pelangki; een schoone houten brug, de grootste misschien in de Bovenlanden, voert hier over de laatstgenoemde rivier. De Oembilin of Kwantan zou hier, naar de meening van bevoegde beoordeelaars, voor groote prauwen en kleine stoombootjes bevaarbaar gemaakt kunnen worden, waardoor de plaats tot grooten bloei zou geraken en van de rijkdommen, die de natuur hier als het ware nutteloos heeft neergeworpen, groot voordeel zou kunnen worden getrokken. Sidjoedjoeng, op een uur afstands van Moeara gelegen, is reeds niet ver van de grens van het onafhankelijke Kwantan-gebied gelegen; wij zouden van hier uit een tocht naar den Boekit Soela kunnen ondernemen, die reeds buiten

ons gebied ligt en van welks top men het geheele binnenland van Midden-Sumatra als een ontzaglijk panorama overziet. „In het Noorden," zoo verhalen ons de beschrijvers der Sumatra-expeditie „liggen de gebergten, die het dal van de Kwantan insluiten; in het Oosten en Zuiden, achter de eerste heuvelklingen, eene uren lange vlakte, eindelijk begrensd door den Goenoeng Lalo en den Goenoeng Medan, tusschen welke beiden de Batang Hari zich haren doortocht heeft gebaand. In de vlakte aan den voet van den Boekit Soela zien wij twee rivieren zich voortspoeden, de Jarroh en de Melaro, die beiden in de Kwantan vallen. Beider oevers zijn met sawahs bedekt en blijkbaar goed bevolkt; daar liggen de III Kota's, te zamen ongeveer 1300 zielen tellend. De aanblik van de zoo verschillend getinte, goudgele en lichtgroene velden, met de beide bochtige riviertjes, is treffend te midden van de eindelooze wildernis. Tusschen de III Kota en de Batang Hari liggen de IV Kota, twee daarvan besproeid door den Soengei-Lalo, de beide anderen door beekjes, die zich in deze rivier, welke tot het gebied der Batang Hari behoort, ontlasten. Buiten dezen is het land overal bedekt met maagdelijk woud, waaruit hier en daar een rookzuil opstijgt, die de plaats aanwijst waar men bezig is een ladang aan te leggen."

Gaarne zouden wij hier nog lang rondzwerven, of in de buurt van Sidjoedjoeng de welvarende en volkrijke streken bezoeken die zich bij Padang Siboesoek uitstrekken, en vandaar het Oembilinveld bereiken. Doch wij moeten ons haasten naar Boea terug te komen, en kunnen onder weg hoogstens nog een blik werpen op de hooge muren van fraai wit marmer, vol grotten en gaten, die zich bij Tandjong ampalo verheffen, waardoor de Oembilin zich een weg heeft gebaand, en waarin, naar men zegt, eene menigte slangen gevonden worden.

Van Boea begeven wij ons naar de vallei van Tanah datar (vlakke grond), een samengesteld dal met zijdalen in verschillende richtingen. De weg, dien wij kiezen, is niet de meest gevolgde transportweg, dien wij reeds tot Sitangkei betraden en die daar westwaarts afslaat, maar hij voert ons over den Marapalm, een 1180 m. hoogen bergpas, die vooral door de krijgsbedrijven tijdens de Padrioorlogen bekend is geworden. Hij sluit zich aan het dal van Andalas, eene zijtak der vallei van Tanah datar; de toegang tot Lintau van de westzijde kan door dit gemakkelijk te verdedigen bergpad voor

eenen vijand zeer bezwaarlijk gemaakt worden. Tot voorbij Balitengah volgen wij den grooten weg naar Pajakombo; daar lag vroeger het fort Schenck waarvan niets meer over is. Hier slaan wij een zijpad in, dat in noordwestelijke richting loopt; steeds stijgende trekken wij eerst door sawahs, later over meestal met alang-alang begroeide uitloopers van den Sagoe totdat het gedenkteeken, opgericht ter eere van den in 1832 gesneuvelden kapitein Schenck, ons verwittigt, dat wij bij de plaats zijn, waar in 1832 de hevigste strijd werd gestreden; een klein plateau, werwaarts een voetpad leidt en dat nog door overblijfselen van vroegere wallen is omgeven. Een prachtig vergezicht doet ons hier eenigen tijd verwijlen, de voornaamste bergtoppen van Sumatra, de Merapi, de Singgalang, de Sagoe, de Goenoeng Pasaman (Ophir), de Talang, ja zelfs de Piek van Korintji kunnen hier bij gunstig weder worden gezien. De weg gaat van hier geruimen tijd zigzags-gewijze naar beneden; bij Andalas wordt hij vlakker, en loopt door sawahs naar een der onaanzienlijkste dorpjes dezer afdeeling, de kampong Menangkabau, een naam die ons herinnert, dat wij hier op een voor de geschiedenis der Bovenlanden klassieken bodem zijn. In Tanah datar toch hielden de vorsten van het oude rijk van Menangkabau, wier gebied zich vroeger over een groot gedeelte van Sumatra uitstrekte, hun verblijf; niet ver van de plek, waar wij ons bevinden, liggen drie plaatsen, die de zetels dier vorsten waren: Soengei trap, Soeroeasso en Paggerroejong. Het eerste dorp biedt niets bijzonders aan. Paggerroejong ligt half onder palmen verscholen in de nabijheid van de rivier Sello, die door de vlakte stroomt en verderop zich met de reeds genoemde Oembilin vereenigt. Het is eene aanzienlijke plaats met Hindoe-oudheden; de vorstelijke begraafplaats, die van nieuweren tijd dagteekent, ligt ten zuiden van het dorp in de nabijheid van de woning, waarin de laatste vorst van Menangkabau zijne verblijfplaats had. Men ziet een groot, vierkant plein, door eenen waringin beschaduwd en met een aantal grafheuvels bedekt, waarvan de meesten met verschillend gevormde steenen prijken, terwijl een klein zeshoekig houten koepeltje de rustplaats aanwijst van den laatsten vorst, die hier overleed. Een uurtje verder naar het Zuiden ligt Soeroeasso, waar men zeer belangrijke overblijfselen uit de Hindoeperiode heeft gevonden.

Mochten er vroeger bij de Kampong Menangkabau oudheden

worden aangetroffen, thans zijn zij geheel verdwenen; alleen ziet men er nog in een heerlijke badplaats met frisch, eenigzins blauwachtig water, een grooten, ronden steen, die met zekere vereering beschouwd wordt. Van hier wordt het pad breeder; en weldra bevinden wij ons in de hoofdplaats, Fort v. d. Capellen, bij het dorp Batoe sangkar gelegen dat, naar men beweert, dien naam, welke vogelkooi-rots beteekent, zou gekregen hebben naar eenige rotsen in het naburige gebergte, die vol spleten en gaten zijn en er bijna als een vogelkooi uitzien. De plaats zelve heeft weinig aantrekkelijks: de redoute of benting, het eerste werk van dien aard door ons in de Bovenlanden aangelegd, die op een vrij hoogen, kalen heuvel ligt, steekt scherp af tegen een hooge, naakte, zwarte rots die zich daarachter verheft. Op ongeveer een uur afstands naar het Westen ligt Lima kaoem, waar eveneens belangrijke oudheden en graven worden gevonden; en iets verder ligt de batoe bertikam of doorstoken steen, die uit de oude legenden van Menangkabau bekend is. Van Fort v. d. Capellen volgen wij weder den grooten weg, die ons in zuidelijke richting te Moeka-Moeka brengt. Daar wacht ons een heerlijk schouwspel; voor ons vertoont zich het meer van Singkarah, welks spiegelgladde, blauwe oppervlakte gewoonlijk door geen zuchtje bewogen wordt, terwijl vlak bij ons de Oembilin het meer verlaat en zich met wild en woest gebruis, schuimend en klaterend een weg naar het Oosten baant. Wordt het vergezicht op het meer van Moeka-Moeka af wel eens niet ten onrechte het schoonste punt aan den oever genoemd, ook elders levert het meer prachtige uitzichten op. Wij kunnen ons niet weerhouden de volgende beschrijving van Singkarah, een klein, welvarend plaatsje aan den zuidelijken oever van het meer, over te nemen uit de keurige „Schetsen uit de Padangsche bovenlanden" van Verkerk Pistorius. „Daalt men „des avonds van de bergen af, die het meer en het dal van Sing„karah van weêrszijden insluiten, en nadert men van de oostelijke „zijde het dorp Singkarah, dan staat men verrukt over het heerlijke „landschap. Het meer, waarin zich het avondrood spiegelt, fonkelt „en schittert met verblindenden glans, en de trotsche Merapi, die „hoog boven het overige gebergte de kruin tot in de wolken beurt, „schijnt met purper en goud overdekt. Het dorp zelf ligt aan den „oever van het meer.... Het uitgebreide sawahvlak, waarop men „van de hoogte nederziet, en dat het dorp tot aan den oever van

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

DE OEMBILIN BIJ HET MEER VAN SINGKARAH.

„het meer omsluit, doet zich voor als mozaïek, verdeeld als het is „in een menigte vakken van allerlei vorm en grootte, waarvan „sommigen met jong en krachtig groen, anderen met ruwe stoppels of „met gele halmen en aren bedekt zijn. Sneeuwwitte reigers zoeken „hier in ontelbare menigte des avonds eene schuilplaats. Langzaam „strijkt de vlucht over het rijstveld heen en laat zich neer op een hier „en daar in de sawahs alleenstaanden boom, die plotseling als met „groote witte bloemen bedekt wordt. Vroolijk blinken de kruinen der „palmen, in den avond als met goud overstrooid; luide weergalmt „het gestamp in het rijstblok; allerwege heerscht leven en drukte.” Doch ook hier, zegt de heer Buijs volkomen terecht, „treft den „beschouwer weer dat gemis aan stoffage, die afwezigheid van het „pitoreske, dat ontstaat door de vereeniging van de gewrochten der „menschen met de scheppingen der natuur. Een spiegel van blauw „staal, schitterend gepolijst, omsloten ter eene zijde door een donker-, „ter andere zijde door een lichtgroene lijst met eenige bewegelijke „stippen er op, gevormd door kleine kanootjes en een paar groote „prauwen, die er over heen glijden, — aldus doet het meer zich voor.” De groote watervlakte, die bij ruim 20 k. m. lengte, nabij den bovenmond der Oembilin een breedte van 7 k. m. heeft (meer van Thun 18 k. m. lang, $3^1/_2$ k. m. grootste breedte), wordt gevoed door het water der omliggende berghellingen, die zich aan den oostelijken oever over een groote lengte tot aan het water uitstrekken. Onder de talrijke beeken en zijviertjes, welke van die bergen afstroomen, zijn er een tweetal van meer belang, de Soempoer, die zich in het Noorden van het meer uitstort en de Soebang, aan den benedenloop ook rivier van Soemanieq genoemd, die het meeste water van den Talang aanvoert, en aan de zuidzijde het meer binnenstroomt, dat zich, zooals wij weten, aan de oostzijde door de Oembilin ontlast. Deze uitmonding is door de zorgen van het bestuur aanzienlijk verbreed, waardoor het peil van het water niet minder dan 3 voet verlaagd is en de overstroomingen, die vroeger in de vlakten van Singkarah veel schade toebrachten, geheel hebben opgehouden.

Het onderhoud van den voortreffelijken weg, die aan de oostzijde van het meer is aangelegd, kost der bevolking groote moeite, vooral ook omdat de hellingen der bergen aan deze kust door den roofbouw der bevolking haren plantentooi grootendeels verloren hebben en na zware regens geweldige watermassa's zich neerstorten die,

door niets tegengehouden, alles met zich medesleepen, tot zij het meer hebben bereikt. Toch zijn die steile hellingen volstrekt niet waardeloos; bij de onteigening voor den spoorweg-aanleg bleek het, dat zij voor de tabaksteelt gebruikt werden, zoodat zij duur moesten worden betaald. Het meer kan ook direct van Padang pandjang langs den grooten weg worden bereikt, die rijk is aan schoone uitzichten, vooral bij Koeboe krambiel, waar een zijtak naar Fort v. d. Capellen afwijkt. Op dien zijtak geniet men een der mooiste uitzichten van geheel Indië, dat door den heer Verbeek aldus wordt beschreven. „In den voorgrond ligt de zeer vlakke voet van den Merapi, welke tot achter Fort v. d. Capellen doorloopt en dáár tegen het steile zandsteen-gebergte van den Bongsoe stuit. De linkertop van dien rug is naaldvormig en van talrijke punten in de Bovenlanden zichtbaar. Links ligt de vulkaan Sagoe, daarvóór de bergreeks van den Marapalm; daarnaast de Bongsoe. Rechts daarvan wekt het steile, zadelvormige bergje Plana de aandacht, door een geul, waarin de Oembilin loopt, gescheiden van het weinig begroeide Siboemboen-gebergte. Daarachter ligt het Oembilin-kolenveld met zijne steile zandsteenwanden en scherpe kalktoppen westelijk van Soengei doerian. Van het meer van Singkarah is door den voorliggenden Boekit Pandjong niets te zien, maar daarachter verheft zich de vulkaan Talang tegen den Barisan. Van tijd tot tijd stoot hij rookwolkjes uit en draagt daardoor het zijne bij, om dit panorama tot een van de fraaisten in deze streken te maken. Bij helder weder zijn ver in het Zuiden achter het Oembilin-kolenveld nog verschillende hooge toppen zichtbaar, die behooren tot het zuidelijkste gedeelte der Padangsche Bovenlanden, nl. tot de VII kota's en de XII Kota's."

De weg langs het meer zal waarschijnlijk binnen kort heel wat minder levendig worden, wanneer de spoorbaan van Padang naar de Oembilinvelden voltooid zal zijn. Van Padang pandjang gaat de hoofdlijn steeds dalende en met toepassing der getande staaf door vruchtbare rijstvelden tot Batoe tabal. Hier zijn wij reeds in de nabijheid van het meer van Singkarah; de spoorbaan volgt verder den oostelijken oever in zijn geheele lengte tot Singkarah toe, en gaat van daar in zuidelijke richting naar Solok, na twee malen de Soemanieq-rivier te zijn overgetrokken. Solok, de hoofdplaats der XIII en IX kota's is thans reeds een aardig stadje, gelegen in een

uitgestrekte vlakte die, ten gevolge van gebrekkige afwatering, hier en daar moerassig is. Van hier kunnen wij nog een blik werpen op den Merapi en den Talang, doch nu wendt zich de baan in oostelijke richting, om de nauwe valleien van twee kleine riviertjes, de Ajer-Bingoeng en de Batang-Pantjiran, te volgen en daarna de vrij breede vallei der Soengei-Lassi te bereiken. Hier zijn groote werken noodig geweest om de rivier te dwingen eenen geregelden loop te volgen. Bij den passar Soengei lassi neemt de stroom den naam van Siloengkang aan, en verkrijgt de vallei een geheel ander karakter, daar de, hier met bosch begroeide of tot rijstvelden gebezigde bergwanden steil omhoog rijzen en aan de rivier te nauwernood plaats over laten, zoodat de aanleg van den spoordam, die haren linkeroever volgt, groote moeite heeft gekost. Aan het oostelijk einde echter opent de vallei zich en vormt een klein plateau, waarop de kampong Siloengkang gelegen is, die niet lang geleden groote bekendheid genoot door hare school voor Moslemsch onderwijs, en thans nog bekend is door de kleedjes, die hier worden geweven. De vroeger toch reeds welvarende plaats is door de drukte van den spoorweg-aanleg nog aanmerkelijk vooruitgegaan, zoodat er te nauwernood plaats is om woningen te bouwen. Op nieuw vernauwt zich het dal; weer stijgen de oevers steil omhoog, veelal kaal en slechts met alang-alang bedekt. Te Moeara kalaban zou aanvankelijk het einde van den spoorweg zijn; thans is echter besloten, dien tot het kolenveld door te trekken. De weg wordt nu in eene bijna noordelijke richting door de vallei der Kalaban voortgezet, en zal door eenen 825 meter langen tunnel worden doorgetrokken. Bij den uitgang daarvan zijn wij in een nauwe kloof, de bedding der Loentoh-rivier, die zich echter weldra opent tot eene uitgestrekte, sterkhellende vlakte, met rijstvelden bedekt, tusschen welke de rivier zich slingert, tot zij de vlakte verlaat en in eene oostelijke richting voortloopt te midden van hooge, steil oprijzende rotsen, om zich met de Oembilin te vereenigen.

Wij zijn hier aan de veel besproken Oembilin-kolenvelden, wier drietal lagen zich in de bedding der Loentoh vertoonen, even voor deze de vlakte verlaat. Tot in 1868 was de aanwezigheid van steenkolen in dit gedeelte van Sumatra niet bekend, maar de ingenieur de Greve ontdekte bij zijne mijnbouwkundige onderzoekingen hier uitgestrekte kolenlagen die, naar men berekent, niet minder dan

200 millioen ton steenkolen bevatten van even goede hoedanigheid als de gezochte Engelsche soorten. Wilde men van deze schatten partij trekken, dan moest men naar middelen omzien, om de kolenmijnen met een der havens van Sumatra te verbinden, daar er bij den toenmaligen gebrekkigen toestand van het transportwezen aan eene ontginning dier mijnen niet te denken viel. Met groot talent bracht de heer de Greve met zijne ontdekking een plan in verband tot het invoeren van versnelde middelen van vervoer, in de overtuiging dat daardoor niet alleen de gevonden schatten vruchtbaar zouden gemaakt worden, maar dat ook de productie en vervoer van koffie en andere voortbrengselen gebaat, en een machtige hefboom tot ontwikkeling van Sumatra in beweging gebracht zou worden. Hij wenschte eene verbinding der westkust met het kolenveld door eenen spoorweg en verbond daarmede een plan om, door verbetering van de beddingen der rivieren, die naar het Oosten afvloeien, deze natuurlijke afvoerwegen voor een grooter handelsverkeer geschikt te maken. Naar aanleiding van deze voorstellen benoemde de regeering eene commissie om een onderzoek in te stellen omtrent de meest geschikte verbinding der Bovenlanden met de oostkust. De Greve werd tot haar medelid gekozen, maar kort na het aanvangen der nasporingen verrasten hem de snelvlietende wateren der Kwantan, en de man, die de schatten van Sumatra ontblootte en de middelen aanwees, hoe ze te gebruiken, moest dit met zijn leven betalen! Na zijnen dood werden herhaalde onderzoekingen ingesteld en allerlei plannen geopperd, hoe het best die verbinding tot stand te brengen, maar juist daardoor de rijke mijnen onbenut gelaten, totdat tot den aanleg van den spoorweg werd overgegaan, en zeer onlangs ook tot de exploitatie der mijnen van staatswege besloten werd, waardoor, naar wij vertrouwen, weldra een rijke bron van inkomsten zal geopend worden. Plannen zijn aanhangig, om ook aan de oostkust een afvoerweg voor de kolen te zoeken; bij onze beschrijving van dat gedeelte van Sumatra komen wij daarop terug.

De zuidelijke districten der Bovenlanden vormen de afdeeling XIII en IX kota's die vooral wegens haren rijkdom in goud en andere mineralen bekend is. Voor een deel is deze streek het stroomgebied van de Selajoe, die gedeeltelijk uit een meertje ontspringt, in de buurt van den Talang gelegen en Danau di baroeh (benedenmeer) geheeten, en gedeeltelijk hare wateren ontvangt uit de beekjes,

die van den Talang afstroomen, en zich een eindweegs ten zuiden van Solok met de Soebang vereenigt. De oostelijke districten van deze afdeeling staan daarentegen met de rivier van Djambi in verbinding, daar de Batang Hari, een der takken van dien stroom, in het landschap Alahan pandjang ontspringt en ook op de grenzen van dat district eene zijrivier, de Goemanti, opneemt, die uit het meer Danau di atas (bovenmeer) haren oorsprong neemt. Wij ondernemen een vluchtig bezoek in deze streken, vooral met het doel kennis te maken met de beide vulkanen den Talang en den Piek van Korintji, die op de uiterste grenzen der Bovenlanden ligt. Allereerst begeven wij ons naar Soepajang, in de buurt van het gebergte, waarin de goudmijnen gevonden worden, en dat voor het grootste gedeelte onbebouwd en met alang-alang begroeid is. De weg loopt, aanvankelijk althans, door een prachtige streek; eerst door de vlakte, later steil opwaarts langs een diep in de laagte gelegen dal, met overschoone uitzichten op den Talang, de bergmassa's in het Zuiden en Oosten, die steeds hooger achter elkander oprijzen, terwijl in het Noorden de bergen van het meer van Singkarah door den Singgalang en Merapi worden afgesloten. Bij Tabé splitst de weg zich in tweeën; oostelijk daalt hij naar het ravijn af, waardoor de Batang-lawas stroomt, en weldra bereikt men eene hoogte aan het eind van een smal en vriendelijk dal, waarop Soepajang gelegen is. De goudmijnen, hier gelegen, geven der bevolking thans weinig voordeel; wij bezoeken die niet en verlaten spoedig de streek, die door hare dorheid eene scherpe tegenstelling met de meeste gedeelten der Bovenlanden vormt. Naar Tabé teruggekeerd, vervolgen wij den grooten weg, die zuidwaarts leidt en in tallooze kronkelingen al de plooien van het gebergte volgt, langs welks hellingen hij is aangelegd. Steeds stijgende bereiken wij eindelijk Pintoe gedang, het hoogste punt van den weg, op 1605 m. op het middengebergte gelegen, dat de waterscheiding van de Kwantan en de Batang-Hari vormt, om van daar naar Alahan pandjang (1464 m.) af te dalen. Het vrij eentonige pad, diep in de berghellingen uitgegraven, biedt echter op één punt een prachtig uitzicht aan, waar de horizon zich opent en de blik tot ver in de onafhankelijke districten beoosten Sidjoedjong reikt. Alahan pandjang ligt op eene hoogvlakte met sawahs en grasvelden overdekt, terwijl daartusschen verscheidene dorpjes gelegen zijn, wier huizen schuil gaan te midden van het lichte groen van pisangs en

suikerriettuinen. De plaats zelve maakt eenen aangenamen indruk; vele breede wegen verdeelen haar in vakken, iedere woning is omgeven door een dijkje, van groote riviersteenen opgebouwd, 't geen aan het dorp iets regelmatigs geeft, terwijl de groote, lange, fraai beschilderde huizen met hunne puntige daken dien indruk nog verhoogen.

Wij willen hier voor eenigen tijd den grooten weg verlaten, en een zijpad inslaan, dat ons de gelegenheid zal verschaffen den Talang te beklimmen, en ons kennis doet maken met een viertal meren, tusschen dezen vulkaan en Alahan pandjang gelegen. Het grootste dezer meren, Danau di atas (lengte 6430 m., breedte 3840 m., diepte 44 m.), wordt reeds na een kwartier uurs stijgen zichtbaar; het heeft eene langwerpige gedaante met verscheidene groote en kleine inhammen en uitstekende landtongen, en wordt links door een muur van steile, dicht begroeide bergen, en rechts door eene rij van lage heuvels begrensd. Daar de heuvelketen, die het meer van den oorsprong van de Batang-Hari scheidt, zeer laag is heeft men hier een fraai uitzicht op het dal van dien stroom, de bergen die de vallei van de Soengei Pagoe omgeven, en den Piek van Korintji die op verren afstand den horizon begrenst. De weg loopt over de hoogten, die dezen waterplas scheiden van den Danau di baroeh, een meer, in omvang ongeveer aan het eerstgenoemde gelijk (5660 m. en 3030 m., doch veel dieper 1309 m.) en aan alle kanten door steile bergwanden ingesloten, en dat men op weg plotseling beneden zich ziet. Slechts aan de noordzijde, waar de Selajoe zich een uitweg naar Solok en het meer van Singkarah heeft gebaand, is deze gordel doorgebroken. Voorbij Pakan rebaä (of Pasar arbaä) liggen de beide andere meertjes, Danau di Talang (1950 m. 1050 m.) en Danau kètèk, het eerste een kalm bergmeertje, te midden van den weelderigsten plantengroei, terwijl het laatstgenoemde slechts een zeer kleinen omvang heeft. Het beklimmen van den Talang, langs voetpaden en ongebaande wegen, gaat met groote zwarigheden gespaard; het uitzicht echter, dat ons op den top wacht, beloont rijkelijk de genomen moeite, en geeft een overweldigend schoonen indruk van de bergwereld, te midden van welke men zich bevindt, en die door de beschrijvers der Sumatra-expeditie op de volgende wijze wordt wedergegeven. „Aan het einde van het Danau di atas openen zich twee dalen, links het dal van de Goe-

manti, rechts het dal van de Batang-Hari, welk laatste gesloten wordt door den Piek van Korintji, die zich tot hoog boven alle wolken schijnt te verheffen, en door zijnen omvang een overstelpenden indruk maakt. Rechts sluiten zich aan den Piek de toppen van het Barisan-gebergte, die, hoewel lager, toch ook eene eerbiedwekkende hoogte bereiken, en nog meer rechts rust de blik op de zee, dáár waar bij Painan rotsachtige eilanden steil uit haren boezem oprijzen. In dezelfde richting zijne rondschouwing voortzettende ontwaart men Padang met den in zee uitstekenden Apenberg en de eilanden vóór de reede. Tusschen die hoofdplaats en den bergtop van waar men dat alles overziet, strekt zich de Padangsche vlakte uit, en in 't verre verschiet doemen de Mentawei-eilanden en verder zuidwaarts de Pageh-eilanden op. Laat men van Padang den blik al weder verder rechts af weiden, dan rust hij op nieuw op het Barisan-gebergte, hier besloten door den Singgalang, terwijl men daarachter den zeewaarts vooruitspringenden Ophir ziet te voorschijn komen. Weder meer rechts ontrolt zich de vlakte van Solok, met het aan den voet des Talangs gelegene Goegoe; men ziet die vlakte eindigen waar zij door het meer van Singkarah begrensd wordt, en achter dien schoonen waterplas, een weinig rechts van den Singgalang, den Merapi verrijzen met rechts nog den gemakkelijk herkenbaren Sagoe. Tusschen deze kolossen door vertoonen zich in het verre verschiet de bergen van Bondjol en Rau, terwijl voor den Sagoe het steile, ontoegankelijke zandsteengebergte zich uitstrekt, waartusschen de schatten van steenkolen verborgen liggen. Meer in de nabijheid bespeurt men de zoo karakteristieke kalkrotsen van Batoe-Poetih en Boekit-Benteng en vóór deze ontplooit zich de vruchtbare, geheel met sawahs belegde vlakte van Soepajang en Siroekam. Weder rechtsaf voortgaande wordt het oog getroffen door de bergen die de waterscheiding vormen tusschen de Batang-Hari en de Indragiri (Kwantan), groote gevaarten van dichterbij beschouwd, maar thans aan heuveltjes gelijk, waarop men minachtend nederziet. En achter die bergen liggen, en ziet de verbeelding de onafhankelijke districten, de oostkust en de zee!"

Te Alahan pandjang teruggekomen vervolgen wij onzen weg, die in zuidoostelijke richting loopt en aanvankelijk sterk dalende, ons nog een fraai uitzicht op het Danau di Atas en den Talang gunt. Te Ajer dingin zijn wij weder op een aanzienlijke hoogte daar dit

plaatsje, te midden van roodbladerige kasia-boomen verscholen, nog iets hooger dan Alahan padjang ligt. Weldra zijn wij in het vruchtbare en aan koffietuinen rijke dal van de Batang-Hari, die zich met woest geweld over rolsteenen en rotsblokken eenen weg baant, en wier bochtige loop door ons pad wordt gevolgd. Lolo en Soerian zijn de voornaamste plaatsen, welken wij doortrekken; de laatstgenoemde plaats, die op ongev. 1000 m. ligt, bezit rijke koffie-aanplantingen. De Batang-Hari, die verderop evenwijdig met het Barisangebergte voortstroomt, wendt zich hier plotseling oostelijk, om door eene smalle kloof zich een weg naar het tegenoverliggend gebergte te banen. Na nog eenigen tijd te zijn voortgetrokken komen wij aan de waterscheiding tusschen de beken, die naar de Batang-Hari afstroomen en de Seliti, eene rivier, die zich veel verder in het Oosten met de Batang-Hari vereenigt. Onze weg volgt ook door bosschen en sawahs den loop van den stroom; wij houden ons te Baloem en Pasir talang niet op maar begeven ons onmiddellijk naar Moeara laboe, de standplaats van den controleur in dit zuidelijkste district der bovenlanden, om van daar Loeboe gedang te bereiken, van waar uit een beklimming van den Piek van Korintji (3690 m. ongev.) het best wordt ondernomen. Die tocht, langs ongebaande bergpaden gaande, en nog slechts een enkele maal ondernomen, levert zeer groote bezwaren op; is men echter eenmaal boven gekomen dan wordt men daarvoor schadeloos gesteld door het schoone uitzicht op de Bovenlanden, die wij doorkruist hebben en op den kraterbodem, die 1000 voet diep beneden ons zwavel- en waterdampen omhoog zendt. Bijzonder belangrijk is echter het uitzicht naar het Zuidoosten, waar de nog geheel onafhankelijke Korintji-landen gelegen zijn. Het oog vestigt zich allereerst op den Goenoeng Toedjoeh, waar een groot meer zich vertoont, „ingesloten door de geheel met bosch begroeide spitse en steile toppen van dat gebergte, dat blijkbaar vroeger een even reusachtige vulkaan geweest is als thans de Piek van Korintji." Dit meer ontlast zich naar de zijde der Korintji-vallei in de Sangkir, welke al het water, dat aan die zijde van den Piek afstroomt, in hare bedding opneemt, doch wier loop men hier niet geheel kan gadeslaan, dewijl zij achter de heuvelen verdwijnt, om verderop weder te verschijnen, ter plaatse, waar zij zich in het meer van Korintji uitstort, dat men voor een groot deel kan overzien. Daar, waar de Sangkir stroomt bewijzen de lichtere tinten dat gronden

ontgonnen zijn; elders ziet men niets dan bosch en wildernis. Sterk teekent zich in de nabijheid de gekartelde Patah Sembilin af, die een rustende vulkaan schijnt te zijn, en even als de Goenoeng Toedjoeh door een bergrug met den Piek verbonden is.

Gaarne zouden wij van hier, geleid door de beschrijvers der Sumatra-expeditie, naar het Oosten doordringen en het stroomgebied van de Batang-Hari en hare zijtakken bezoeken en de wildernissen doorkruisen; ons bestek verbiedt dit echter, zoodat wij ons ten spoedigste naar Alahan pandjang terugbegeven, en van daar het pad inslaan, dat ten westen van den Talang is aangelegd en bij Kajoe haro zich met den grooten weg van Solok naar Padjang vereenigt. Te Tindjoe laoet bereiken wij het hoogste punt (1033 m.), om van daar steeds dalende de westkust te bereiken, onder weg genietende van het schoone uitzicht dat eene opening in het geboomte vergunt op Padang, den Apenberg met zijn seinpaal en den blauwen Oceaan. Wilden wij ons den tijd gunnen een zijweg in te slaan dan zouden wij het nieuwe, in eene kalme en schoone omgeving gelegen, sanatorium te Limau manies kunnen bezoeken; de beschikbare tijd laat dit echter niet toe, terwijl ons ook te nauwernood gelegenheid gegeven wordt te Padang te verwijlen, zoodat wij ons zoo spoedig mogelijk langs de bekende spoorbaan naar Fort de Kock begeven, om van daar in noordelijke richting Bondjol te bereiken. Verscheidene paden staan ons daartoe open, waaronder een weg, die over Pajakombo loopt en zich van daar noordwaarts over Soeliki en Poea datar voortzet. Soeliki is aan den voet van een prachtig gebergte gelegen; wilde en woeste natuurtafereelen zijn daar in overvloed te aanschouwen. De oorsprong van de Mahi, die reeds spoedig een belangrijke stroom wordt, ligt in deze streek.

Wij verkiezen echter eenen anderen weg, die ons door een der schoonste streken der Bovenlanden voert, en dalen daartoe af in het zoogenaamde Karbouwen-gat, een der merkwaardigheden van Fort de Kock. De Doerian, in den regel een onbeteekenend riviertje, dat echter bij zware regens tot een teugellooze watermassa kan zwellen, die den paarden tot den buik komt, heeft in den lossen puimsteentuf, waaruit de bodem bestaat, een kloof uitgespoeld van meer dan 80 meter diep, die zich telkens uitbreidt en reeds eenige wegen en huizen heeft medegesleept. Voorzichtigheidshalve heeft

men het station van den spoorweg 250 meter van den rand gebouwd; naar het schijnt heeft men die voorzorg niet bij het aanleggen van het nieuwe kerkhof aangewend, zoodat men vreest dat dit eenmaal in de diepte zal verdwijnen. Naar men zegt zou de kloof haren naam hebben verkregen naar de omstandigheid dat somtijds karbouwen, die op de hoogte graasden en den rand te dicht naderden, naar beneden zijn gestort. De wanden der kloof, die in den ochtend een heerlijke frissche wandeling aanbiedt, zijn door de gedurige aardstortingen hier en daar geheel kaal, elders echter met een weelderigen plantengroei bedekt. In het midden verheft zich een heuvel, die door dezelfde oorzaak reeds aanmerkelijk in omvang is verminderd en eenen onregelmatigen vorm verkreeg. Ons pad brengt ons met talrijke windingen op den bodem der kloof, doet ons het riviertje overtrekken en leidt ons van daar op de hoogte aan de overzijde, waar wij weldra een heerlijk uitzicht genieten op de bergen, die zich om ons heen vertoonen en op de vruchtbare hoogvlakten van Agam. De weg, die ons nu eens door groene landouwen, dan weder langs naakte en woeste bergmassa's voert, stijgt zeer langzaam totdat wij, na ongeveer 6 paal te hebben afgelegd, aan de rivier de Soempoer komen, die door een diep ravijn, het Pantar-gat, stroomt dat geheel door kale zandsteenrotsen wordt ingesloten. Na die rivier te zijn overgetrokken bereiken wij weldra het plateau van Matoea, een van de hoogste bergvlakten van Sumatra, zoodat de opzieners-woning op 1039 m. gelegen is en het er vooral 's avonds en 's nachts zeer koud kan zijn. De weg naar Bondjol gaat van hier in eene bijna noordelijke richting; wij volgen echter het pad, dat zuidwestelijk loopt, eerst langs een smal dal, vol aardige kleine sawahs, die terrasgewijze tot een belangrijke hoogte zijn aangelegd, daarna twee uren in scherpe zigzag-lijnen naar beneden, zoodat men van het hoogste punt van den weg, de pas van het Danaugebergte (1138 m.), tot het doeleinde van onzen tocht, de controleurs-woning te Manindjoe, 671 m. daalt. Op dien weg opent zich een der schoonste uitzichten, die Sumatra aanbiedt. Wanneer wij ons, alvorens te dalen, op een klein plateau ter zijde van den weg begeven, dan zien wij honderden voeten beneden ons het liefelijke meer van Manindjoe, dat als een glanzige, blauwe spiegel tusschen de hooge, groene bergen is ingesloten, die zich als een bijna loodrechten muur verheffen. Indrukwekkend is het gezicht

op den kalmen waterplas, die eene lengte van 16 k. m. en eene breedte van 8 k. m. bereikt, maar in nog grootere mate dan het meer van Singkarah alle levendigheid mist, daar zich hier slechts enkele kano's, — uitgeholde boomstammen, — op het water bevinden. Het meer is niets anders dan een uitgebrande krater, waarvan de omliggende bergen de steile randen vormden; een warme bron, dicht bij Manindjoe gelegen, en die door vele Inlanders gebruikt wordt, bewijst dat alle vulkanische werking nog niet heeft opgehouden. Aan de westzijde van het meer is een kloof ontstaan, waardoor een riviertje, de Antokan, zich een pad naar de zee gebaand heeft. Van Manindjoe kan men langs de westzijde van het meer over Loeboeq bassong het strand bereiken over eenen weg, die te Tikoe eindigt, eene kustplaats, waar de koffie uit de noordelijke districten verscheept wordt. Die weg loopt grootendeels door eene woeste streek, aanvankelijk in het dal der Antokan te midden van hooge bergen, die tot hunne kruinen met bosschen bedekt zijn, en waar men geruimen tijd kan voorttrekken zonder eenige woning te ontmoeten. Hier en daar worden echter de wildernissen door rijstvelden afgewisseld. Tikoe ligt, zooals wij weten, aan den grooten weg, die langs het strand tot Padang is aangelegd.

Wilden wij op onzen tocht voortdurend den grooten weg volgen, dan zouden wij van Manindjoe weder op onze schreden moeten terugkomen en naar Matoea wederkeeren. [1]) Wij willen echter liever het pad over Datar kiezen, dat wel is waar vrij bezwaarlijk is, daar het hoogste punt, de kam van het Danau-gebergte, op 1230 m. gelegen is, maar daarentegen gunt het ons langen tijd schoone uitzichten op het meer en de reeksen van berggevaarten, met dichte wouden begroeid; eene enkele maal zelfs kunnen wij westwaarts over de lagere bergen heen, den Oceaan ontwaren.

Het pad voert ons verder grootendeels door bosschen en langs een ravijn naar het veel lager gelegen Palembajan (753 m.), waar wij weder op den grooten weg komen, die ons steeds door het boschrijk gebergte leidt, eerst dalend, dan klimmend, telkens weêr langs ravijnen van grootere en kleinere diepte, vol frissche beken en heerlijk groen, tot wij Si-Pisang (430 m.) bereiken, een klein

---

[1]) Men zie voor het noordelijk gedeelte van Sumatra's westkust: Fennema in J. v. h. mijnwezen in N. O. I. 1887.

bevallig plaatsje, dat in een vriendelijk dal ligt, van alle zijden door hooge bergen omringd. Hier vindt men de overblijfselen der redoute, van welke in 1833 Vermeulen Krieger zijn beroemden terugtocht naar Fort de Kock aanving. Van hier dalen wij voortdurend tot aan de kleine, vruchtbare vallei van Alahan pandjang, waar wij Bondjol bereiken, eene plaats op 220 m. gelegen en die zich thans in niets van andere bovenlandsche negari's onderscheidt, maar in de oorlogen, door ons om het bezit van Sumatra's westkust gevoerd, eene groote bekendheid gekregen heeft.

Ten noorden van deze vallei wisselt eene veel regelmatiger terreinformatie het ingewikkelde bergstelsel der Padangsche bovenlanden af. Eene lange dwarsketen verheft zich langs den noordelijken oever van de rivier van Alahan pandjang; aan den overkant daarvan splitst het centrale gebergte zich in twee evenwijdig loopende ketens, die een lengtedal insluiten, dat een breedte heeft van 8 tot 15 geographische minuten, en eene lengte van niet minder dan 36 uren, en de landschappen Loeboe sikaping, Rau, Mandaïling en beneden-Angkola bevat. Eene betrekkelijk lage verbindingsrug scheidt de drie eerstgenoemde gewesten van het laatst opgesomde, en verdeelt dus het dal in twee kleinere valleien, die van Rau en Mandaïling, welke thans beiden tot de residentie Padangsche bovenlanden behooren, sedert in 1891 de vroegere afdeeling Ajer bangis en Rau, — een onderdeel der residentie Padang — in tweeën werd gesplitst. De kustlanden en de Batoe-eilanden bleven, als afdeeling Ajer bangis, tot Padang behooren; de nieuwe afdeeling, Loeboe sikaping genaamd, die de landschappen Loeboe sikaping met Rau, Bondjol, en de Ophirdistricten omvat, werd aan de residentie Padangsche bovenlanden toegevoegd, die zich dus thans tot aan de residentie Tapanoeli uitstrekt, en niet meer, zooals vroeger, door Padang van eerstgenoemd gewest wordt afgesneden. Aan de noordzijde wordt het bovengenoemde dal door den vulkaan Loeboe Raja (1900 m.) begrensd, die in opper-Angkola gelegen is, en door eenen hoogen bergketen met den vulkaan Dolok Siboeloboali verbonden wordt. Een schoon schouwspel breidt zich voor hem uit, die den Loeboe Raja bestijgt. Van daar uit ziet men het uitgestrekte dal in zijne gansche lengte voor zich liggen, ja zelfs dringt het oog tot over de dwarsketen, die Bondjol afsluit, en kan men de vallei van Bondjol overzien, tot daar, waar de vroeger genoemde Merapi den gezichteinder beperkt.

Een tweetal stroomen, door de dwarsketen tusschen Rau en Mandaïling van elkander gescheiden, bevochtigen het dal: de Batang Gadis, die zich met de rivier van Angkola vereenigt, juist daar, waar zij door een kloof zich eenen uitweg uit het dal naar de westkust baant, en de Soempoer, die de zuidelijke vallei doorstroomt en onder den naam Rokan naar het Oosten haren loop voortzet. Dat het groote dal ook in betrekking tot de volkenkunde een belangrijk verschil aanbiedt met de Padangsche bovenlanden, zal den lezer nader blijken.

Het is door deze valleien, en geruimen tijd langs en over de genoemde rivieren, dat onze weg zich slingert. Bij het overtrekken van den eersten bergweg, de grensscheiding der vlakte van Bondjol, passeeren wij de linie, die dwars over Sumatra loopt. Reeds spoedig, en later in nog hoogere mate, bemerken wij dat wij ons in weinig ontwikkelde, schaars bevolkte streken bevinden. Ook de toestand der verkeergswegen, al zijn zij in latere jaren aanmerkelijk verbeterd, laat nog wel iets te wenschen over. Vooral is dit het geval met de zijtakken, die naar de westkust leiden en voor het vervoer der producten dienen. Zoo moet de koffie, die in Rau wordt verkregen, eerst naar Panti en van daar over een hoogen en moeilijken weg naar het zeeplaatsje Ajer bangis worden gebracht. Natal, eene zeehaven ten noorden van genoemde plaats gelegen, dient voor den afvoer der koffie van Mandaïling, terwijl het transport van de producten uit Angkola en Sipirok over Padang sidempoean naar Loemoet geschiedt, en van daar tot Djaga djaga aan de baai van Tapanoeli langs de rivier wordt voortgezet. Daar er bij de schaarsche bevolking en de moeilijkheden, die het terrein aanbiedt, wel vooreerst niet aan den overigens zoo wenschelijken aanleg van spoorwegen zal worden gedacht, is het te vreezen dat de weinig bevredigende toestand dezer wegen, die geen geregeld, onafgebroken vervoer toelaten, nog geruimen tijd zal blijven voortduren.

Terwijl wij ons nu willen bepalen om na ons vertrek uit Bondjol den hoofdweg te volgen, trekken wij, niet ver van die plaats, de snelstroomende rivier over op een hangbrug van gegalvaniseerd ijzerdraad, die, niettegenstaande de vrij sterke slingeringen welke zij den reiziger doet ondergaan, zelfs veilig door paarden kan worden betreden. Door eene prachtige wildernis zetten wij onzen weg voort en bereiken den dwarsketen van Bondjol, die de waterscheiding vormt

tusschen de Alahan-Pandjang en de Soempoer (590 m.) en dalen van hier in de vlakte van Rau neder. Aan onze linkerhand rijst eene geweldige massa op, die wij reeds vóór Bondjol konden opmerken, maar die thans in haren geheelen kolossalen omvang zichtbaar wordt, de vulkaan Pasaman, meer onder den naam Ophir bekend, welke benaming de berg aan de Portugeezen te danken heeft, die zich zouden ingebeeld hebben, dat hier de schepen van Salomo het goud haalden, dat deze vorst voor den tabernakel noodig had! Inderdaad vindt men in de vallei van Mandaïling eene menigte goudgraverijen, maar toch wordt dit metaal er niet in zoo groote hoeveelheid gevonden, om dit verhaal als waarheid te kunnen aannemen. Ook in een ander opzicht bezat deze berg hetgeen men eene „geüsurpeerde reputatie" noemt. Men hield hem namelijk voor den grootsten berg van Sumatra, en schatte hem veel hooger, dan hij werkelijk is, t. w. 2928 m. Deze dwaling kan hierdoor verklaard worden, dat de berg schier van alle kanten vrij uit de vlakte oprijst en dus daarmede eene verbazende tegenstelling vormt, terwijl het centraalgebergte ten zuiden van den Ophir tot zulk een laagte daalt, dat het zich bijna als geheel afgebroken vertoont. Hield men den vulkaan vroeger voor uitgedoofd, latere uitbarstingen hebben het tegendeel bewezen. Een schoon uitzicht op de vlakte van Rau kan de reiziger genieten, die het ongeveer 1000 vt. hooge gebergte bestijgt, dat van de hoofdplaats toegang verleent tot de oostelijke landschappen Mapat toenggoel en Moeara soengei lolo VI Kota's. Een scherp contrast met het tafereel dat die liefelijke vallei, doorstroomd door de Soempoer en hare zijtakken, de Sibenajer en de Batang Aseh, aanbiedt, vormt de aanblik op Mapat toenggoel, wanneer men den top van dat gebergte heeft bereikt; — noordwaarts niets dan een woestijn van alang-alang, zuid- en oostwaarts maagdelijke bosschen, — een ontelbare reeks van heuvels en bergtoppen, sommigen kaal, anderen zwaar met bosch begroeid, door tal van wilde dieren bewoond, een tafereel, dat doet denken aan „eene stormachtige zee, waarop de baren zich hemelhoog verheffen, om dan weder van een duizelingwekkende hoogte neder te vallen en zich in honderden golvingen weder te verzamelen" [1]).

Te Loeboe sikaping, de eerste plaats van eenig aanbelang welke

---

[1]) Neumann. T. B. G. XXIX.

wij bereiken, woont de adsistent-resident, die de nieuwe afdeeling van dien naam bestuurt. Het landschap is hier verrukkelijk schoon; het plateau, 430 m. hoog, wordt aan de eene zijde begrensd door eene hooge en steile bergreeks, terwijl de Ophir zich aan de westzijde statig verheft. Tusschen deze plaats en Rau moeten wij het bosch van Pantar door trekken, dat berucht is door het groote getal tijgers, die zich daar ophouden. Rau, de door moerassen omgeven en ongezonde hoofplaats der vallei, vroeger standplaats van een controleur, bezoeken wij slechts in het voorbijgaan, weldra trekken wij op eene hoogte van 740 m. den bergketen over die ons van de vallei van Mandaïling scheidt en die bijna geheel van boomen ontbloot en slechts met grof alang-alang bedekt is, „zoodat het geheele terrein wel eene groene zee gelijkt, met reusachtige golven die vrij regelmatig al hooger en hooger, honderden, duizenden voeten eindelijk boven elkaêr oprijzen." Wij dalen thans in de residentie Tapanoeli af; de eerste plaats welke wij daar bereiken is Moeara sipongi, een groot dorp, op eene hoogte van 635 m. tusschen twee bergruggen in gelegen, en niet ver van eene zendingspost onder de Bataks, die te Pakanten gevestigd is, en waar men in de buurt eigenaardige graven van Bataksche hoofden aantreft.

Van Moeara sipongi tot Siboga heeft men een wagenweg, die op vele punten nog te wenschen overlaat, maar aanhoudend verbeterd wordt. Te Kota nopan slaan wij den weg in, die de Batang Gadis overschrijdt en aan haar linkeroever blijft; een andere weg loopt rechts en zou ons door het land der Loeboe's brengen, een onbeschaafde stam met welke wij later hopen kennis te maken. Verder op scheiden zich van onzen hoofdweg zijtakken af, die naar de westkust leiden; een dezer, die over Tanah batoe naar Natal voert is bekend door het schoone uitzicht, dat men daar van den zoogenaamden Hemelpoort op de vlakte van Mandaïling geniet. Van Tanah batoe toch, dat op 520 m. ligt, stijgt men op den zigzagsgewijze aangelegden weg over korten afstand tot 1260 m. om dan tot Ajer nangali (370 m.) vrij snel te dalen. De afdeeling Natal bestaat grootendeels uit een onvruchtbaar, slecht bevolkt zandsteenplateau, dat zich tot geen grootere hoogte dan 200 m. verheft en waarin de rivieren diepe dalen met steile wanden hebben uitgespoeld.

Ook onze weg biedt een dergelijk schoon uitzicht aan als den reiziger bij den Hemelpoort ten deel valt. De Soriq Berapi, ook

wel Merapi genoemd, steekt hier zijn gepluimd hoofd (1790 m.) boven het omringend gebergte uit, dat uit vier of vijf evenwijdig loopende bergreeksen bestaat, die achtereenvolgens als het ware amphitheatersgewijze oprijzen, zoodat de achterste het hoogste gedeelte van den keten vormt. Vooral na Penjaboengan of Fort Elout is de landstreek minder schoon, daar de weg meestal door eentonige streken loopt, met alang-alang bedekt, slechts hier en daar door bosschen afgewisseld. Een paar keer trekken wij de Angkola over; de laatste maal bij Padang sidempoean, de op eene hoogte van 300 m. gelegen hoofdplaats van Tapanoeli die, behalve de gewone inrichtingen voor het bestuur en een vrij talrijk garnizoen, nog een kweekschool voor Inlandsche onderwijzers bezit. De geweldige aardbeving van 17 Mei 1892 heeft in deze plaats groote verwoestingen aangericht en de meesten der steenen gebouwen onbruikbaar gemaakt. Ook hier vindt men in de buurt, te Simapil apil en te Hoeta rimbaroe posten voor den christelijken zendingarbeid, die een gelukkig tegenwicht vormen tegen den in ons gebied zich steeds meer en meer uitbreidenden Islam.

Van Padang sidempoean hebben wij gelegenheid een bij uitstek schoon gedeelte van Sumatra te bezoeken: het plateau van Sipirok. Ofschoon de groote transportweg, die ons over sterk golvend terrein in eenige uren meer dan 700 m. doet stijgen, niet zonder bezwaar is, worden wij voor de vermoeienissen ruimschoots schadeloos gesteld door het schoone uitzicht op het dal van Padang sidempoean en ook door de gelegenheid, ons verschaft om een blik te werpen op de vlakte van Padang bolak of P. lawas [1]). Deze landstreek, die als vlakte bekend staat maar inderdaad zeer oneffen is en door tallooze kloven en inzakkingen doorsneden wordt, is in velerlei opzichten merkwaardig. Wanneer men den grooten weg verlaat ziet men aanvankelijk slechts een leeg vak, trechtervormig door bergen omsloten, zoodat men gelooven zou, nabij de zeekust te zijn. Hoe meer men de vlakte echter nadert, des te meer bemerkt men dat zij uit een uitgestrekt grasveld bestaat waarop donkergroene lijnen loopen, een bewijs van boomgroei. Ook buiten die lijnen, welke den loop van rivieren en beken aanduiden, ziet men kleine, donker geteekende vakken, boschjes en enkele boomen schijnbaar

[1]) Neumann, T. aardr. Gen. 2e. S. II Meer uitg. art.

zóó regelmatig verspreid alsof zij door menschenhanden waren geplant. Kan men dus het terrein niet geheel boomloos noemen, toch vertoont het geheel zich als eene uitgestrekte vlakte, ongev. 30 v. g. m. groot, waarop grassen de overhand hebben en die in den droogen tijd een dor en verschrompeld aanzien heeft, maar gedurende den kortstondigen regentijd met frisch groen bedekt is. Ongeveer in het midden ligt Pertibi, bekend door de overblijfselen van oude bouwwerken die er in de buurt gevonden zijn, en ook verder aan de Pané en Boeroemon worden aangetroffen. Slechts sedert betrekkelijk korten tijd (1879) is dit gedeelte van Sumatra, dat wij in 1843 verlaten hadden, op verzoek der bevolking onder ons bestuur gebracht, en met de omliggende bergstreken tot eene afdeeling vereenigd, die het bovenstroomgebied van de Pané en Bila en het gebied der Sosa of het noordelijkste brongebied der Rokan omvat en derhalve geheel met de oostkust van Sumatra samenhangt.

Een aangenaam contrast met die vlakte biedt het uitgestrekte plateau van Sipirok aan dat, ongev. 20 palen lang en 6 palen breed, aan alle zijden door bergen is ingesloten, welker schilderachtige, rijk getinte rotswanden zich steil en stout verheffen en met zwaar en dicht geboomte zijn gekroond. Het koel en aangenaam klimaat, dat hier op eene hoogte van 900 m. heerscht, wordt zeer geprezen; ook door de welgeslaagde koffiecultuur blijkt de vruchtbaarheid dezer hoogvlakte die, in vergelijking met naburige streken, goed bevolkt is. De ijverige pogingen der hier gevestigde zendelingen schijnen goede vruchten opteleveren. Een sprekend bewijs van de aanhoudende vulkanische werking, die in deze streken bestaat, kunnen wij bij Baringin gadeslaan, eene plaats aan den hoofdweg gelegen. Terwijl Junghuhn daar vroeger slechts eene kleine, onbeduidende solfatara vond, ontstond er in 1862 onder eene zware aardbeving een heete „geiser", de grootste in dit gedeelte van het eiland. Nog zeer onlangs gaf de vreeselijke aardbeving van 17 Mei 1892 een nieuw bewijs van vulkanische werking. Zij werd het hevigst gevoeld in de streek gelegen langs de lijn, die den Loeboe Raja met den Soriq Berapi, en dezen met den zuid-westelijk gelegen Klaboe (2200 m.) verbindt. De hoofdplaats Taloe, aan den transport-weg naar Ajer bangis gelegen, werd daarbij bijna geheel verwoest. Dit plaatsje strekt zich uit aan den rand van eene moeras-

sige vlakte, die 500 m. boven zee ligt en omgeven is door een ringgebergte, dat zich 100—500 m. boven de vlakte verheft en wel eens als zelfstandige vulkaan (Taloe-vulkaan) is beschouwd met afzonderlijke eruptie-kegel, waarvan de top is ingestort.

Na dit uitstapje volgen wij weder van Padang sidempoean den grooten weg, die ons eerst in noordelijke richting voert, stijgende en dalende, nu eens door alang-alang velden, dan weder door grootsche bosschen in welke vooral het sieraad en de rijkdom dezer streken, de kaarsrechte kamferboom in het oog valt. Wij naderen hier de dwarsketen van den Loeboe Raja, maar vóór wij dien bereiken neemt het pad eene westelijke richting aan en wenden wij ons naar de kust. Wij komen hier aan het stroomgebied van de Batang Taro, een der grootste rivieren van de westkust, die ver in het noorden in het Silindoengsche ontspringt en dan een geruimen tijd zuidelijk stroomt tot het dwarsgebergte van den Loeboe Raja haar dwingt, westelijk omtebuigen en haren loop naar de zee te nemen. De overgang over den stroom was vroeger een schrik der reizigers. Sedert eenige jaren verbindt echter een fraaie brug van kamferhout hare beide oevers zoodat men nu met paard en wagen de rivier kan overgaan, zonder gevaar te loopen in het diepe ravijn, waardoor zij stroomt, neder te vallen. Jammer maar dat de rivier aan de monding verzand is en dus niet voor het vervoer kan dienen! Van hier tot aan Loemoet loopt de weg weder gedeeltelijk door een sterk geaccidenteerd terrein, dat door den heer Buys met een reusachtig park in Gelderland vergeleken wordt, deels echter ook door een uitgestrekt moeras, waar veel tijgers huizen, olifanten niet zelden worden aangetroffen, en de krokodillen zich geheel tehuis gevoelen. Zooals wij weten wordt de koffie te Loemoet ingescheept en langs de rivier naar de baai van Tapanoeli gebracht, daar de weg naar Siboga gedeeltelijk door een moerassige streek loopt en dus niet voor zware vrachten geschikt is. Wij kunnen echter dien weg wel vervolgen; het grootste bezwaar is hier gelegen in het gemis van bruggen, zoodat men hetzij met een vlot moet worden overgezet, hetzij den stroom, soms niet zonder gevaar, te paard moet overtrekken. Te Loemoet is gelukkig een hangbrug van telegraaf-draad gemaakt, die een betrekkelijk veiligen overgang verschaft. Voor het overige levert de landstreek, die wij doortrekken weinig bijzonders op, daar zij in groote trekken ongeveer dezelfde

tafereelen aanbiedt als tusschen Batang Taro en Loemoet ons bezig hielden.

Siboga, de vroegere hoofdplaats van Tapanoeli, aan eene ruime baai gelegen, biedt daarentegen een prachtig schouwspel aan, dat, naar men zegt, een denkbeeld van Rio Janeiro geeft, echter zonder eenige levendigheid, daar de plaats, ofschoon misschien van natuur de beste haven aan de westkust, door de slechte verbindingen met de binnenlanden geen handel van eenige beteekenis heeft. Het is dus te vergeefs dat ten noorden en zuiden een landtong zich „beschermend om dit juweel van de zee buigt, terwijl de ingang tegen het geweld van den Oceaan beschut wordt door het groote eiland Mensala en eene gansche reeks van kleine eilandjes die, sierlijk getooid met groen, zachtkens schijnen te wiegelen op de blauwe wateren." Zelfs de bergen, welke de stad aan de oostzijde omgeven en veel bijdragen tot het verkrijgen van den overweldigenden indruk dien Siboga maakt, zijn een hinderpaal voor den bloei der plaats, daar hunne steilheid den aanleg van goede wegen naar de binnenlanden in hooge mate bemoeilijkt. Vooral sedert de verplaatsing van den zetel van den resident naar Padang sidempoean en de opheffing van het garnizoen is het reeds vroeger stille Siboga een doodsch plaatsje geworden.

Wij willen van hier een tocht ondernemen, die eenige jaren geleden niet zonder gevaar zou zijn geweest, maar thans gerust kan worden ondernomen; de tocht naar de Bataksche binnenlanden, die thans de afdeeling Silindoeng en Toba uitmaken en die in 1879 en 1883 onder geregeld bestuur zijn gebracht.

De weg, dien wij volgen, — een vrij goed paardenpad, — leidt allereerst door de zoogenaamde Batak-vallei, die zich op 15 minuten afstand van de zee achter twee bergruggen uitstrekt. Na Paggeran pisang, waar een houten gebouw den reiziger gelegenheid tot overnachten geeft, wordt de weg, die vele uren over een bergpad gaat, zeer bezwaarlijk. In den aanvang slingert het zich langs de bergen, maar loopt daarna over bergruggen en plateau's, — kale, slechts spaarzaam begroeide vlakten, — die echter telkens schoone vergezichten aanbieden. Nadert men de hoogvallei van Silindoeng dan verandert het tooneel; een uitmuntende weg wordt aan beide kanten door fraai begroeide berghellingen begrensd, waaraan verscheidene watervallen niet weinig levendigheid bijzetten, totdat men,

bij een kromming van den weg, plotseling de vlakte beneden zich ziet liggen, die door uitgestrekte rijstvelden wordt ingenomen, in allerlei kleurschakeeringen gedost, terwijl eene rivier, de bovenloop der Batang Taro, als een lint zich door het dal slingert en kleine eilanden omspoelt. Op het vrij witte zand, dat grootendeels den bodem bedekt, ziet men honderden van groene vierkantjes; deze zijn de kampongs, groepen van woningen, wier bruine daken tusschen vruchtboomen en bamboeheggen verscholen liggen, terwijl de hier en daar uitstekende kerktorentjes bewijzen, dat de arbeid der zendelingen niet te vergeefs is geweest. Jammer maar, dat de vlakte niet zeer vruchtbaar schijnt te zijn, daar de velden slechts schaars van gras voorzien zijn en de rijstcultuur niet zeer voordeelige uitkomsten geeft. Op ongeveer 40 palen van Siboga bereiken wij Taroetong, de standplaats van den adsistent-resident, wiens woning op een heuvel gelegen is in de nabijheid van het kerkje der zendelingen en van de versterking, waar het garnizoen verblijf houdt. Van hier uit leidt een pad langs de Batang Taro zuidwaarts door een aantal der Bataksche landschappen, welken nevens Silindoeng in 1879 onder ons direct bestuur werden gebracht: Sigompolan, waar uitgestrekte zwavelvelden gevonden worden, en Pangeloan, die sedert dien tijd, ook door den invloed der zending, zich in grootere mate van welvaart verheugen, dan vroeger het geval was. Te Danau leidt een steil voetpad, 300 meter hoog, van dezen weg naar de ons reeds bekende hoogvlakte van Sipirok. Een aantal andere Bataksche landschappen, van welke wij slechts Sigottom, Pangariboean en Sipahoetar noemen, die ten oosten van Silindoeng liggen, behooren eveneens sedert 1879 en 1881 tot ons gebied, evenals Silantom, dat echter in 1872 geheel onbewoond werd bevonden.

Nog ongeveer 25 palen moeten wij afleggen, voor wij Lagoe boti bereikt hebben, de uiterste post waar wij ons hebben gevestigd en dicht bij het meer van Toba gelegen. De weg leidt eerst door Sipoholon, een schoon en naar het schijnt zeer vruchtbaar en goed bebouwd land. Van hier trekken wij de afgebroken rei heuvelen, die Sipoholon in het noordoosten omringt, zonder bezwaar over en bevinden ons spoedig in het uitgestrekte hoogland van Toba, niet ten onrechte eene steppe genoemd, eene onafzienbare, schaduwlooze, eenzame en woeste vlakte, hier en daar door een bergkloof afge-

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM

BATAKSCH DORP.

broken. Aan onze linkerhand ligt in de verte een eenzaam oprijzende kegelberg, de Dolok Imoem, waar een prachtig uitzicht den reiziger gelegenheid biedt, zich te oriënteeren. „Van uit het Zuiden" zoo verhalen ons de zendelingen die in 1873 voor het eerst na Dr. v. d. Tuuk van deze zijde tot het Toba-meer doordrongen [1]) „wenkt ons de anders zóó majestueuze Mertimbang thans wat meer bescheiden toe, want wij staan zonder zijne hulp ook reeds ongeveer 4000 voeten hoog. In het Zuidoosten verkwikt ons het gezicht van den op de verre vlakte zich eenzaam uitstrekkenden berg Sitarindak (Sigottom) als een belangrijk signaalpunt; daarachter meer zuidelijk steekt de kolossus Dolok Dsaut zijn top als het ware zwaarmoedig in de witte wolken. Het grensgebergte van Biela herinnert sprekend aan het Zevengebergte, zelfs de getakte toppen als die van den Drachenfels ontbreken niet. Nog meer oostelijk ligt de zeker wel 5000 vt hooge, tamelijk lompe berg Dolok paong. Wenden wij het oog van hier nog verder rechtstreeks naar het Noorden dan verheft zich de vlakte nog belangrijk tot aan die scherpe lijn aan den gezichtseinder, die het hoogste punt van Hoog-Toba vormt" en waarachter het meer verborgen ligt.

Wij vervolgen den weg over Bahal batoe en Loboe siregar, ware oasen te midden der woestijn, en komen te Balige aan het meer van Toba, dat de lengte-as van Sumatra volgt en van dezen kant gezien een verrukkelijk schoon gezicht oplevert. Terwijl aan het Oosten, Noordoosten en Westen zich aanzienlijke bergketens verheffen, die hier en daar steil naar beneden dalen en dicht begroeid zijn, is het overige gedeelte van het meer, en dus ook naar het Zuiden, waar wij ons bevinden, omringd door heuvels, die met enkele uitzonderingen bijna boomloos zijn, zacht glooiend naar het meer afdalen, en op hunne hellingen met ontelbare prachtige rijstvelden bedekt zijn. Ten oosten heeft het zijne uitwatering waar het water met een ruim 100 vt hoogen val in een nauw dal neerstort en zijn loop naar de oostkust voortzet. Een andere prachtige waterval, 300 vt hoog, wordt in een der zijdalen van het Pak-Pakgebergte aan het Westen van het meer aangetroffen. In het midden van het meer ligt een groot schier-eiland, dat door een smalle landengte met den oever verbonden is en evenals de kusten met tal van dorpen als bezaaid is.

[1]) De Rijnsche zending. 1873.

Onze aanrakingen met het, vroeger als half-fabelachtig beschouwde meer van Toba, zijn van zeer jonge dagteekening, daar wij eerst sedert 1879 vasten voet ten zuiden van het meer hebben gekregen en in 1890 de afdeeling Toba en Silindoeng gevormd werd. Slechts aan de zuidelijke oevers is onze macht gevestigd: aan de oost- en westkusten breidt onze invloed zich echter steeds uit. De noordkust is door geheel onafhankelijke volkstammen bewoond, waarvan sommigen, niet lang geleden althans, nog met Atjeh vriendschappelijke betrekkingen onderhielden, zoodat er van tijd tot tijd daar Atjehsche benden verschijnen. Toch blijft ook deze streek niet geheel zonder aanraking met Europeanen en is de noordkust van het meer reeds herhaalde malen door ambtenaren of particulieren bezocht, die daarbij van de oostkust van Sumatra uitgingen en meestal in het land der onafhankelijke Karo-Bataks doordrongen [1]).

Willen wij van Siboga de beide noordelijk gelegen havens Baros en Singkel bezoeken, dan doen wij het best dit per kruisboot te beproeven, in de hoop dat wind en weder ons gunstig zullen zijn en ons niet dagen lang onderweg doen zijn voor een reis, die anders in weinige uren wordt afgelegd. Beide plaatsjes bieden echter weinig aan, wat ons zou kunnen boeien; daar wij reeds veel te lang voor ons bestek in het Gouvernement hebben vertoefd zullen wij ze onbezocht laten en evenmin een uitstapje maken naar de eilanden, tegenover de westkust gelegen, en dit te minder daar wij gelegenheid zullen hebben elders met de bevolking van Nias en Engano kennis te maken.

Het rijkje van den Radja van Troemon scheidt Singkel van het Gouvernement van Atjeh. Ofschoon Troemon ethnographisch geheel met Atjeh samenhangt werd het echter in 1881 bij het Gouvernement van Sumatra's westkust gevoegd, hoofdzakelijk wegens politieke overwegingen, daar de vorst van dat landschap zich reeds in 1840 met Nederland had verbonden. Het *Gouvernement van Atjeh en onderhoorigheden* (928 v. g. m.) bestaat thans uit de afdeeling Groot-Atjeh en de Onderhoorigheden, waartoe alle kuststaten behooren van Oedjong tjolok batoe, aan de westkust benoorden Troemon, tot Pantei kerma aan de oostkust, benevens de zooge-

[1]) Van Cats Bn. de Raet. T. Bat. Gen XXII. de Haan. Verh. Bat. Gen. XXVIII. Dr. Hagen in Peterm. Mitth. 1883. T. Bat. Gen. XXXI. Westenberg. T. aardr. Gen. 1892. Kruyt Med. Ned. zend. 1891.

naamde „Zuidelijke nederzettingen van Groot-Atjeh." Onder de benaming „Westkust van Atjeh" [1]) worden met het eiland Simaloer een twintigtal landschappen begrepen, — waarvan sommigen weder eenige vasalstaaltjes beheerschen, — die zich tot aan de Koewala Tjarakman uitstrekken, een riviertje, dat de grens uitmaakt tusschen het gelijknamige staatje en Lok kroet, dat reeds tot de zuidelijke nederzettingen behoort. Bijna al deze staatjes, die vroeger althans in naam aan Atjeh onderworpen, en hier en daar door wegen met dat rijk verbonden waren, hebben acten gepasseerd, d. w. z. onze oppermacht erkend, die echter dikwijls op korten afstand der kust niet meer geëerbiedigd wordt.

Wij noemen slechts Kloewat, met vele onderhoorigheden, — Tampat toean en Laboean hadji, beiden met vrij levendige kustvaart, die thans echter door het verbod van in- en uitvoer aan de westkust misschien wel geknakt zal zijn, — Soesoeh, ethnologisch merkwaardig, daar ten noorden van dit staatje de Atjehers en Pedireezen het hoofdbestanddeel der bevolking uitmaken en ten zuiden de Maleiers meer op den voorgrond treden, terwijl ook de noordelijke staatjes bijna uitsluitend met Penang, de zuidelijke daarentegen grootendeels met Sumatra's westkust handel drijven, — Melaboeh waar een Nederlandsch garnizoen gevestigd is, Tenom en Rigas. Vroeger was de kust bekend door de groote hoeveelheid peper, die er werd gekweekt en uitgevoerd, zoodat de voornaamste kustplaatsen de peperhavens werden genoemd. Sedert jaren is die cultuur echter in sterke mate verminderd en slechts een schaduw van wat zij vroeger was. Het gezag der vorsten dier staatjes wordt in den regel niet verder geëerbiedigd dan aan den mond der rivier en de daaraan grenzende kuststreek, terwijl in de binnenlanden weer andere hoofden gevestigd zijn, die dikwijls zeer naijverig op hunne macht zijn, zooals de moord van den franschen mijningenieur Wallon in 1880 bewees. Het is dan ook onmogelijk te bepalen, welke de oostelijke grenzen dezer staatjes zijn, daar de bestuurders zelven niet weten, hoever zich hun gebied uitstrekt; alleen kan men zeggen dat zij gevormd worden door de Pedirsche bovenlanden (Dairah Pedir) en de onafhankelijke Gajo- en Alas-landen, wier bewoners den Atjehers meermalen ter zijde hebben gestaan.

---

[1]) V. Langen. T. aardr. Gen. 2e S. m. u. a. V. VI.

Daar goede wegen op de westkust geheel ontbreken, en behalve de waterwegen en de voetpaden, die de verschillende kampongs onderling verbinden, slechts een hoofdvoetpad van Troemon tot Groot-Atjeh loopt, is het ons geraden den verderen weg over zee af te leggen, en laten wij dus ook de „zuidelijke nederzettingen" onbezocht, die uit een tiental staatjes bestaan, van welke slechts een enkele, Kloewang, acte gepasseerd heeft. [1]) Wij stoomen dus langs de westkust totdat wij de noordelijkste kaap van Sumatra, Koningspunt bereiken, van waar wij in eene oostwaartsche richting de vaart moeten vervolgen. Wij hebben hier de keus tusschen drie vaarwaters. In de eerste plaats kunnen wij de prachtige, doch nauwe Soeratte-passage inslaan, waarbij wij de kust zoo dicht naderen, dat men schijnbaar een steen daar op werpen kan, maar waar het vaartuig met hevige stroomen te kampen heeft, en de doortocht dikwijls onveilig gemaakt wordt dewijl Atjehsche vijanden van de kust uit de schepen met geweren beschieten; gelukkig zonder dat zij daar geschut hebben geplant. Nu ziet het er reeds kwaad genoeg voor ons uit, dewijl er aanhoudend gevaar voor internationale verwikkelingen bestaat. Iets noordelijker ligt de veilige Cedar-passage; gewoonlijk varen de schepen echter om Poeloe Bras, bekend door zijnen 44 meter hoogen, en grootendeels witten vuurtoren, die in 1875 gebouwd werd en met een lageren toren op hetzelfde eiland en een anderen op Poeloe Boeroe veel bijbrengt tot de veiligheid van de vaart langs de noordkust van Atjeh, die een der hoofdwegen van den handel kan worden [2]). Vooral zal dat het geval kunnen zijn als de plannen, om Poeloe Way voor een kolenstation in te richten, — waarvoor reeds concessie is verleend, — hun beslag krijgen. Weldra komen wij op de reede van Olehleh, de haven van Atjeh, en kunnen nu ons eene voorstelling vormen van het terrein, waar zoovele jaren zoo hardnekkig is gestreden en zoovele heldendaden zijn verricht, zonder dat het ons echter gelukken mocht onze macht verder te doen eerbiedigen, dan onze kanonnen reiken. Atjeh ligt in eene uitgestrekte, vruchtbare vallei, die op ongeveer 25 v. g. m. geschat wordt en eenigszins den vorm heeft van een driehoek, door de Atjeh-rivier en hare zijtakken doorstroomd

[1]) Goossens. T. B. G. XXIX.
[2]) Leendertz. Van Atjehs stranden enz. Arnhem 1890 p. 304.

en ingesloten door een reeks van bergen, uitloopers van den Barisan. Zeer duidelijk wordt het gezicht, dat men op de reede geniet, door den heer Leendertz beschreven. „Vóór ons," zoo zegt hij, „breidt zich een smal strand uit, waarop zich een lange duinen-„reeks verheft en waarvan het blinkend witte zand helder afsteekt „tegen de achter gelegen rijstvelden met hunne schakeeringen van „lichtgroen tot goudgeel, en het geboomte waar, onder het dichte „lommer, de kampongs der bevolking gelegen zijn. Ter linkerzijde „ziet men een lang gebergte, dat zich tot vlak aan zee uitstrekt „en aan welks voet het visschersdorp Kroeng raja zich uitstrekt. „Landwaarts in zet dat gebergte zich voort tot aan den Ja Moeriah „of goudberg, die bij den wolkenloozen hemel duidelijk zichtbaar is „en door het morgenrood als in een gouden sluier gehuld wordt. „Wendt men den blik rechts dan ziet men ook daar een gebergte „dat met een vrij steile helling uit zee oprijst. Dit is echter hooger „en kloeker van vormen dan het zoo even vermelde. Slechts door „een dal onderbroken strekt het zich landwaarts uit en nadert al „meer en meer het oostelijk gebergte. De hellingen van beide „bergketens sluiten ten slotte aan elkander; een hooge top in het „westelijk gedeelte komt, voor het oog althans, zóó dicht bij den „goudberg dat de Inlanders deze beide bergen als een echtpaar „beschouwen en hun den naam van de mannelijke en vrouwelijke „Slawah gegeven hebben. Dit echtpaar heeft een kind: het is de „groote Atjeh-rivier welke dezen driehoek doorsnijdt en daar haren „oorsprong neemt. Het tusschen beide gebergten gelegen land is „Atjeh-proper." De Koningspunt vormt het uiteinde van het gebergte, aan de rechterzijde gelegen; uit den driehoek loopen wegen naar de landingsplaatsen aan de westkust door een der passen; de voornaamste is Kroeng raba aan de westkust.

Reeds onder het Sultanaat onderscheidde men Groot-Atjeh (beter „eigenlijk Atjeh" genaamd) van de onderhoorigheden ter Noord-, Oost-, en Westkust. Het eerste omvatte de eigenlijke kern van het rijk en werd, zooals later meer in bijzonderheden zal worden medegedeeld, gesplitst in de residentie van den Vorst (Kota raja en Mesdjid raja) en in drie afdeelingen, Sagi's, welke onder eigen hoofden, panglima's, stonden en naar het aantal onderafdeelingen waaruit zij bestonden, de XXV, XXVI en XXII Moekims genoemd werden. Van deze Moekims waren sommigen nauw aan elkander verbonden,

die dan weder als de III Moekims, de IX Moekims enz. werden aangeduid. Deze indeeling, die geheel historisch zich ontwikkelde, is ook na de inlijving in hoofdtrekken behouden.

De reede van Olehleh, die weinig bescherming tegen noord- en noordwestenwinden aanbiedt, maar bij andere winden door de ligging van het kleine driehoekige schiereiland, dat aan het uiterste Westen van Sumatra oprijst, en de kustlanden genoegzaam gedekt is heeft dit groote gebrek, dat de groote schepen op verren afstand van den wal moeten blijven, daar zij verder op te ondiep wordt. Wij laten ons dus door een sloep aan wal brengen, en stappen aan land op het havenhoofd, dat thans ver genoeg uitsteekt om de vaartuigen geen last van de branding te veroorzaken. De tramweg is tot het hoofd doorgetrokken, doch het station ligt zuidelijker. Olehleh [1]) is als het ware door de spoorbaan in tweeën gedeeld; rechts, op een vrij smalle landtong, aan de eene zijde begrensd door de zee, aan de beide anderen door de lagunen, ligt het militaire kampement, terwijl aan de overzijde het burgerlijk element de overhand heeft. De hoofdstraat, die zich een klein half uur ver evenwijdig met het strand uitstrekt, wordt eerst door het Europeesch kwartier gevormd, daarop volgt de Chineesche wijk, met tal van speelhuizen, terwijl het laatste gedeelte door de minst aanzienlijke buurt gevormd wordt, waar een streng politietoezicht zeer noodig is, totdat men eindelijk aan een ijzeren hek stuit waar vroeger, toen Olehleh niet zelden door vijanden geälarmeerd werd, de Chineezen des nachts de wacht betrokken, doch thans een benting is opgericht, en waar ook de schietoefeningen der militairen gehouden worden. Wij kunnen nu nog het marktplein bezoeken, waar menige Atjeher, die misschien weldra onze poorten verraderlijk zal besluipen, als een onschadelijk handelaar zich vertoont, en hebben daarmede het belangrijke gezien dat de plaats ons aanbiedt, tenzij men het zoogenaamde moordenaarslaantje, — een fraai beschaduwd laantje ter zijde van het militaire kampement, — als zoodanig wil beschouwen.

Olehleh was onder het Sultans-bestuur een zeer onbeduidend dorpje, dewijl de schepen daar niet mochten ankeren maar naar de monding der Atjeh-rivier moesten gaan, om tol te betalen en verder naar de hoofdplaats te varen. De vroegere residentie van den Sultan,

1) Eigen haard, 1881.

Kota radja, ligt op ongev. $1^1/_2$ uur van Olehleh; wij leggen dien afstand in ongeveer een kwartier af over den tramweg, die in 1876 tot Kota radja werd aangelegd, sedert 1882 tot Lambaroe is doorgetrokken, en later (1886) zoodanig voltooid is, dat hij de uiterste posten van onze militaire stelling met elkander vereenigt en tevens Kota radja met die punten verbindt. Dat deze lijn, die voor de militaire operatiën van groot gewicht is, den Atjehers een doorn in het oog is, spreekt wel van zelf; niet zelden worden de vakken, die de uiterste posten verbinden, door hen beschadigd, terwijl het ook nu nog dikwijls voorkomt dat de tram door een in het struikgewas verborgen vijand beschoten wordt. De tram voert ons over een langen ijzeren brug met ijzeren hek, waarbij een militaire post gevestigd is, door de lagune, die Olehleh omgeeft, en bij eb grootendeels droog loopt en daardoor, naar men zegt, zeer schadelijk voor de gezondheid der inwoners dier plaats is, en voorts door kampongs en tuinen tot bij den Kraton. Dit gebouw beslaat een langwerpig vierkant, met een muur omgeven en door een gracht ingesloten, waarvan de korte zijden 800 m., de lange omtrent 1500 m. lang zijn, terwijl het door een kanaal, de Kroeng Daroe, doorsneden wordt. Daar de binnenruimte gebruikt moest worden voor de woning van den Gouverneur, militaire en civiele bureau's, kazernen en officiers woningen, zijn de muren, die daar vroeger gevonden werden, opgeruimd, even als de residentie van den Sultan, die trouwens slechts van hout was, ofschoon meer versierd dan met gewone woningen het geval is. Er is echter een overblijfsel van den vorigen toestand in stand gehouden; boven een houten omheining steekt een zinken dak uit, en daaronder bevinden zich een paar grafsteden, met arabesken en spreuken uit den Koran bedekt, onder een van welken, naar men beweert, de eerste verkondiger van den Islam te Atjeh zou rusten, en waarheen de Inlandsche hoofden geleid worden, die hunne onderwerping komen aanbieden. De andere Sultansgraven hebben voor de eischen onzer vestiging het veld moeten ruimen. Niettegenstaande aldus eene groote ruimte verkregen werd, is deze niet voldoende voor de behoefte aan woningen; ook buiten den Kraton zijn dus aan den weg naar Pantei perak woningen voor officieren en ambtenaren gebouwd. Aan de zuidzijde van den Kraton ligt het prachtige militaire kampement te Nesoek. Ook het uitstekend ingerichte militaire hospitaal, bestaande uit tal van houten

gebouwen met steenen voetstukken op palen opgetrokken, bevindt zich buiten den Kraton, terwijl aan de Chineezen en aan de andere vreemde oosterlingen met de Javanen afzonderlijke wijken zijn aangewezen, waarvan de eersten zich aan den linkeroever, de anderen aan den rechteroever van den Atjeh-rivier bevinden. De beide oevers zijn door eene breede brug, de zoogen. Demmeni-brug, met elkander verbonden, die de voornaamste avondwandeling der bewoners van Kota radja uitmaakt, en dicht waarbij zich aan den linkeroever ook de societeit bevindt. Ten slotte moeten wij nog met een gebouw kennis maken, 't geen den Atjehers tot bewijs moet strekken, dat wij geenszins een godsdienstoorlog voeren maar integendeel den Islam eerbiedigen; de nieuwe mesdjid namelijk, die door het Ned. Gouvernement met groote onkosten gebouwd is, in plaats van het oude bedehuis, dat bij de 2de expeditie na een hardnekkig gevecht veroverd en later afgebroken werd. Het nieuwe gebouw, dat in 1881 werd ingewijd, maakt met den sierlijken koepel een zeer gunstigen indruk. Het kerkhof te Kota petjoet bevat de graven van velen die den heldendood te Atjeh zijn gestorven; een monument ter hunner eer zal weldra worden opgericht.

Ofschoon het geheele Atjehsche rijk verklaard werd tot het gebied van Ned. Indië te behooren, strekt onze daadwerkelijke macht zich slechts binnen de zoogen. geconcentreerde stelling uit, die maar een gedeelte van het vroegere sultanaat bevat. Kota radja toch is door een cirkelketen van bentings of versterkingen omgeven, een oppervlakte insluitende ongeveer zoo groot als de provincie Utrecht, en die op zoodanige afstanden zijn geplaatst dat zij elkander met geschutvuur kunnen ondersteunen en den vijand het doordringen tot de hoofdplaats beletten. Zij zijn, zooals wij reeds weten, door een ceintuurbaan onderling en met den Kraton verbonden. Een tweetal dier posten, Kota pohama in het Noorden, en Siroen in het Oosten zijn echter niet aan de baan aangesloten. Deze posten bestaan in den regel uit een vierkante redoute door houten palissaden of aarden wal omgeven, met cirkel-bastions op twee diagonaal-hoekpunten, om flankvuur te geven, en waar tevens het geschut geplaatst is. Binnen in de redouten liggen de militaire gebouwen, allen van hout met zinken bedekking, waarbinnen soms eene ondragelijke hitte heerscht. Vóór de bastions zijn de zoogen. ijzerdraad-versperringen te midden van stekelachtige aloë-planten

aangebracht; het zijn gelijkzijdige driehoeken waarvan de zijden gevormd worden door ijzerdraad te wikkelen om ijzeren pinnen, die van oogen voorzien zijn. Ofschoon deze bentings weinig tegen een Europeeschen vijand vermogen, geven zij voldoende zekerheid tegen aanvallen der Atjehers; minder waarborgen heeft men tegen verraderlijke aanslagen van hen, die zich als onze vrienden voordoen, en welke reeds menig soldaat het leven kostten. Om althans te voorkomen, dat de vijand de schildwachten besluipt, worden deze in „kozakken-posten" geplaatst, die 2 m. boven den grond op palen gebouwd zijn, en met een laddertje beklommen worden, dat daarna wordt binnengehaald. Het gebied binnen de posten-linie wordt door zoogen. bevriende Atjehers bewoond, en is door wegen met de posten van Kota radja verbonden; het omvat, behalve Mesdjid raja, Merassa, een gedeelte der VI en IX Moekims, een gedeelte der VII Moekims van de Sagi der XXII Moekims, Lamreng, III Moekims Oleh karang en de III Moekims Kajoe adang benevens PoeloeWaij. Valt het reeds moeilijk, binnen dat gebied de veiligheid te handhaven, daarbuiten, waar de kampongs, rijstvelden en versterkingen der vijandelijke Atjehers liggen, oefenen wij zoo goed als geenen invloed uit. Het struikgewas groeit daar welig op, niettegenstaande telkens detachementen kettinggangers worden gezonden, om het terrein op 3000 m. open te kappen, opdat de bezettingen der verschillende bentings elkander in het oog kunnen houden. Onze posten staan maar al te dikwijls aan aanvallen van den vijand bloot; zoo wordt de kozakkenpost te Olehleh, aan het einde der lagune, geregeld van daar uit beschoten, vooral Donderdagsavonds als voorbereiding voor den Vrijdag. Tusschen Lampermé en Tjot iri staat een boom, van achter welken de Atjehers voortdurend de onzen beschieten. Vroeger heette een weg van Anagaloeng naar Senelop het moordenaarslaantje, omdat onze transporten, die vivres gingen brengen, uit het alang-alang, waardoor de weg leidde, dikwijls met goed gevolg werden bestookt. Thans is daar een benting opgericht.

Volgens opgaven van Inlanders zouden de grenzen van eigenlijk Atjeh door den kam van het omliggend gebergte worden gevormd, zoodat de eene helling tot Atjeh gerekend wordt en de buitenliggende zijde tot de aangrenzende landjes (oostelijk Pedir, westelijk eenige staatjes der westkust) zou behooren. Eigenlijk Atjeh kan slechts in geringe mate op natuurschoon bogen; met uitzondering

van enkele streken in de IV moekims heeft het landschap een eentonig en somber aanzien. Kon men het van uit de hoogte gadeslaan, dan zou men niets zien dan eene afwisseling van licht- en donkergroene vakken, waar de Atjeh-rivier en eenige kleine stroomen als zilveren draden doorheen loopen [1]). De lichtgroene sawahs beslaan in onafzienbare vlakten het grootste deel van het land; zij zijn omzoomd door het donkergetinte groen der tuinen, waarin de kampongs gelegen zijn, wier huizen op palen gebouwd worden en door elkander liggen, meestal te midden van een grooten tuin, door stevige bamboeheggen omringd. De communicatie tusschen de verschillende plaatsen geschiedt dikwijls over de rijstvelden; gewoonlijk slechts over de dijkjes, die de sawahs omgeven. Een gedeelte van het land is ten gevolge van den oorlog woest en verlaten; dáár, waar vroeger welige rijstvelden gevonden werden, is thans slechts hoog gras en onkruid te bespeuren, waaruit hier en daar het hooge dak van een benting uitsteekt, waarboven de Nederlandsche vlag wappert. De Atjeh-rivier brengt gedurende den regentijd door hare overstroomingen vaak groote verwoestingen te weeg; soms wordt het geheele land tusschen Olehleh en den Kraton onder water gezet, zoodat het verkeer alleen met vaartuigen plaats grijpt. Van daar dat de Inlandsche huizen op palen staan, een bouworde, die ook door ons hier werd gevolgd. Ook de Kraton ligt beneden het peil der overstroomingen, met uitzondering van het punt, waar de woning van den gouverneur staat; de indijking echter van dit terrein en van het aangrenzende land heeft daar verbetering gebracht.

De „Noordkust van Atjeh" bevat een tiental landschappen, die eveneens onder onze Souvereiniteit heeten te staan, ofschoon verscheidene hoofden zelfs geene acte hebben gepasseerd. Grootendeels is het eene prachtige kust, die de schepen tot zeer nabij kunnen naderen en waar uitgestrekte klapper- en pinang-bosschen, tuinen, honderden groepen huizen langs de kust en meer binnenwaarts, en tal van grootere en kleinere vaartuigen getuigenis afleggen van de welvaart der bevolking, voor zooverre deze althans niet door den oorlog en de veeziekte ten gronde is gericht. De laatste ramp deed de kudden vee, die vroeger hier zooveel tot de levendigheid van het landschap bijbrachten, bijna uitsterven. Even rijk als te voren de

---

[1]) F. A. Liefrinck in T. aardr. Gen. V.

westkust aan peper was, even groot was de productie der noordkust aan betelnoot zoodat zij soms wel de betelnoot-kust genoemd werd. Thans breidt de pepercultuur zich daarentegen meer en meer aan de noord- en oostkust uit. Tot Batoe pedir klimt de bodem plotseling en steil; verderop gaat de kust meer glooiend bergwaarts; vooral aan de ingangen der talrijke lagunen, waar men den achtergrond, bedekt met kampongs en bebouwde terreinen, amphitheaters-gewijze ziet oprijzen is het gezicht verrukkelijk mooi [1]). De besturende ambtenaar is te Segli in het Pedirsche gevestigd, waar eene versterking is opgericht, die het menigmaal hard tegen de, in de onmiddellijke nabijheidgevestigde Atjehers te verantwoorden heeft. Onder de kuststaatjes noemen wij Pedir, vroeger wel de rijstschuur van Atjeh geheeten en welks vorst de trouwe bondgenoot van dat rijk was; Gighen; Samalangan, met eene fanatieke bevolking, bekend door den roemrijken tocht van v. d. Heyden, aan den voet van den gelijknamigen vulkaan gelegen; benevens Pasangan. Even onbeduidend als thans de meesten dier plaatsen zijn, even gewichtig is de noordkust eenmaal voor de geschiedenis van het eiland geweest. Ofschoon de oostkust van Sumatra eerst bij kaap Diamantpunt aanvangt, wordt Telokh samawé reeds tot de afdeeling „Oostkust van Atjeh" gerekend, en valt dus Pasei, een bondgenootschap van 8 staatjes, binnen dat gebied, 't welk niet minder dan 23 landschappen omvat, wier hoofden meerendeels acten hebben gepasseerd. Na Diamant-punt bereiken wij het alluviale terrein der oostkust, dat zich naar het Zuiden toe steeds uitbreidt en hier laag, moerassig en met rhizophoren bedekt is, wier eentonigheid slechts op enkele punten door groepjes tjemara's wordt afgebroken, en die op sommige punten zelfs eene breedte van twee uur gaans beslaan. Tal van meest onbeduidende riviertjes doorstroomen de kustlanden en dragen denzelfden naam als de staatjes, die aan hunne mondingen gelegen zijn. Het hoofd van het bestuur resideert te Edi, waar ook een garnizoen gevestigd is. Een twaalftal jaren geleden exploiteerde de Ned. Handelmaatschappij er uren ver het land in een tabaksonderneming, terwijl er thans, naar men klaagt, even buiten de benting geen sprake van veiligheid meer is. De regeeringsberichten spreken echter van merkbaren vooruitgang van het land; op de pasar werden

[1]) Kruijt. Atjeh en de Atjehers. Leiden 1877.

de onoogelijke opstalletjes van vroeger door behoorlijke huizen vervangen, terwijl de plaats zelve door een flinken, voor rijtuigen geschikten weg met het zuidelijk gelegen Perlak verbonden werd.

Wij komen thans aan het jongste der gewesten van Ned. Indië, de residentie *Oostkust van Sumatra* (768. 6. v. g. m [1]), wier bestaan eerst van het jaar 1873 dagteekent. Zij omvat hoofdzakelijk het gebied, dat bij een op 1 Februari 1858 tusschen het N.-I. Gouvernement en den Sultan van Siak gesloten verdrag gerekend werd te behooren tot Siak Sri Indrapoera en onderhoorigheden: de landschappen nlk van de grens van Pelalawan (Poeloe lawan) tot de Tamiang-rivier. De landen ten zuiden dier rivier waren langen tijd een twistappel tusschen het rijk van Siak en Atjeh, doch na de vestiging van het Nederlandsch gezag in het eerstgenoemde gebied hebben die staatjes, deels vrijwillig, deels gedwongen de suprematie van Siak erkend, terwijl ook het landschap Kota pinang zich onder onze opperheerschappij plaatste. Bij de toenemende belangrijkheid dier streken, ook tengevolge van de zich meer en meer uitbreidende tabakscultuur, werd dit gedeelte der oostkust, dat vroeger tot de residentie Riouw behoorde, tot een afzonderlijk gewest gemaakt, waarbij in 1877 de landschappen langs den linkeroever der Tamiang werden gevoegd, die vroeger tot Atjeh behoorden, en in 1881 nog Pelalawan, dat vóór dien tijd onafhankelijk was, maar toen onze Souvereiniteit erkende. In datzelfde jaar werd de grens tusschen Atjeh en de residentie Oostkust van Sumatra vastgesteld, die door eene denkbeeldige lijn gevormd wordt, van de Pantei Kerma uitgaande, zoodanig dat de beide staatjes Madjapahit en Langsar tot Atjeh bleven behooren. De grens der residentie met de onafhankelijke binnenlanden is minder gemakkelijk vasttestellen [2]), daar deze nooit door de betrokken partijen erkend of geconstateerd is. De Maleische bevolking toch vestigde zich hier, — en ook elders, — uitsluitend langs de rivieren, terwijl zij zich niet om het binnenland bekommerde, dat, met ondoordringbaar oerwoud bedekt, voor haar weinig waarde bezat. Naar het Noorden toe worden die onafhankelijke streken gevormd door de Gajo- en Alaslanden, die deze residentie van de „Westkust van Atjeh" scheiden; verder op bewonen de

[1]) De opgave van de uitgestrektheid dezer residentie is, evenals die voor de meeste Buitenbezittingen, zeer globaal.

[2]) H. A. Hijmans v. Anrooy in T. aardr. Gen. 2e. Ser. I. m. u. a.

onafhankelijke Bataks de landen, die tusschen de oostkust en de residentie Tapanoeli gelegen zijn, terwijl meer naar het Zuiden toe verscheidene onafhankelijke landschappen gevonden worden, met enkelen van welken wij reeds op onzen tocht over Sumatra's westkust hebben kennis gemaakt. Bestaat er aldus over de grootste uitgestrektheid van dit gedeelte van midden-Sumatra geen aaneensluiting tusschen het westelijk en het oostelijk Gouvernements-territoir, zoo is toch hier en daar, en met name in het stroomgebied der Bila- en Pané-rivieren, in Tamboesi, en zuidelijker in het rijk der Tapoeng-confederatie die aansluiting reeds tot stand gekomen, zoodat de telegraaflijn, die van Padang sidempoean naar de oostkust is aangelegd, geheel door onderworpen gebied loopt. Dit wil echter niet zeggen dat de communicatie tusschen de beide kusten er geen bezwaar meer ontmoet; integendeel, ook daar laat zij nog veel te wenschen over, maar in die streken wordt althans de opperheerschappij van Nederland van zee tot zee onafgebroken erkend, en is dus de mogelijkheid tot verbetering aanwezig, ja zelfs werd hier en daar de hand reeds aan het werk geslagen. Bovendien bestaat het vooruitzicht dat door de inlijving van een deel van het land der Karo-Bataks, wier hoofden, ten gevolge van de ontwikkeling der benedenlanden, ons zeer vriendschappelijk gezind zijn, weldra eene nieuwe verbinding over Gouvernements-gebied tusschen de Tobalanden en de oostkust van Sumatra tot stand zal komen.

De streken, die wij thans in de eerste plaats gaan bezoeken, zijn merkwaardig, ook omdat zij getuigen waren van de krachtige ontwikkeling waarvoor de particuliere industrie, in gunstige omstandigheden geplaatst, vatbaar is en van den algeheelen omkeer dien deze teweeg brengt dáár, waar zij eeuwenoude wildernissen tot vruchtbare velden weet te maken, die de gelukkige ondernemers schatten in den schoot werpen. — Niet altijd, helaas! had zij die gelukkige gevolgen; soms baarde zij slechts teleurstelling en getuigden de verlaten velden, weldra met alang-alang bedekt, dat de prachtige wouden nutteloos werden uitgeroeid in een mislukt streven naar oogenblikkelijk gewin, zonder zorg voor de toekomst. Tusschen Kaap Tamiang en het Bila- en Pané-gebied strekt zich een 20 tot 25 k. m. breede, alluviale vlakte uit, die naar het Westen toe door een steil gebergte begrensd wordt, waarin zich enkele vulkanen verheffen en waar achter zich de ongev. 4000 voet hooge plateau's van het

noordelijk Toba- en van het Karo-gebied uitstrekken. Deze vlakte wordt doorsneden door een vrij aanzienlijk getal rivieren; — van de Wampo of Langkat-rivier, die in de buurt van het Tobameer ontspringt, tot aan de Assahan telt men niet minder dan 8 vrij aanzienlijke stroomen, die ten gevolge van hun gering verloop in den vlakken bodem zeer langzaam naar de zee toevloeien, en met elkander door tal van natuurlijke kanalen in verband staan, zoodat, volgens de verzekering van Dr. Hagen, een visch, die den Deli-stroom opzwemt, zonder bezwaar in de Serdang-rivier kan terecht komen.

Diezelfde wateren, welke naar de zee toe traag zich voortbewegen, doch in hunnen bovenloop snelvlietende beekjes vormen, zijn hoofdoorzaak van het ontstaan van den alluvialen bodem, daar zij in regentijd massa's slijk en zand uit het gebergte medevoeren. Overal, waar een beekje of een watertje zich in dat gebergte een weg heeft gebaand, heeft het daarin een diepe insnijding, (als het ware een steenen koker[1]), gemaakt waartusschen lange, steile, menigmaal aan den bovenkant ter nauwernood een voet breede graten zijn blijven staan, wier wanden somtijds 100 en meer voet loodrecht naar beneden vallen, en waarop gewoonlijk de voetpaden naar de hooglanden van Toba en Karo zijn aangelegd. Gelukkig worden deze losse wanden door de rijke vegetatie samengehouden; eene ontwouding van dit gedeelte der oostkust zou echter schromelijke gevolgen hebben. De groote massa's aarde en zand, door de rivieren medegevoerd, zetten zich voor een deel als banken vóór hare uitmonding vast; een deel wordt in den stroom zelven opgenomen, terwijl een ander deel door de rhizophoren wordt vastgehouden, zoodat aldus voortdurend nieuw land gevormd wordt, dat nog vermeerderd wordt door het slib en andere vaste bestanddeelen, die de zee aanvoert. „Zóó ontstaan langzaam, maar steeds zich uitbreidende, die onmetelijke, soms uren ver zich uitstrekkende slijkbanken, die bij eb blootliggen en tot speelplaats dienen van de grootst mogelijke verscheidenheid van stranddieren, en over welke dan de plantenwereld, met den rhizophoor als pionier, vooruitrukt om ze eindelijk tot vast land te maken." Als bewijs voor den ontzaglijken toevoer van vaste stoffen, die aldus aan het hoogland worden ont-

---

[1]) P. A. L. E. v. Dijk T. aardr. Gen. 2e. Ser. IX.

trokken, moge vermeld worden, dat, naar men beweert, bij menschengeheugenis de zeescheepjes, die thans de Deli-rivier niet verder opgaan dan een mijl of zes, dien stroom tot de 5 mijl verder gelegen kampong Mertoeboeng konden opvaren, en dat de Serdangrivier toen voor groote schepen bevaarbaar was, terwijl zij nu geheel verzand is, en zelfs stoombarkassen haar slechts bij hoogen vloed kunnen binnenkomen. De verschillende factoren voor een weelderigen plantengroei, in een tropisch klimaat hier vereenigd: de vruchtbare slib, uit de binnenlanden aangevoerd, en de groote rijkdom van water, deden de prachtige wouden ontstaan, die thans nog een groot gedeelte der vlakten innemen, dáár, waar de grond zich achter den lagen kustzoom verheft, die hoofdzakelijk bedekt is met rhizophoren, afgewisseld door tjemara's, en oprijst achter den moerassigen bodem, de kweekplaats der nipah-palmen en pandanen. En op hunne beurt vormden die eeuwenoude bosschen weder een lossen, humusrijken en uiterst vruchtbaren bodem welke, na de uitroeiing der oerwouden, bij uitnemendheid geschikt bleek voor de tabaks-cultuur. Ofschoon men ook bezuiden de Assahan-rivier, in de afdeelingen Laboean batoe en Bengkalis, groote tabaks-plantages heeft aangelegd, zijn het toch hoofdzakelijk de hier besproken streken, die getuigen waren van den hoogen bloei der teelt, welke gedreven wordt in staatjes, bestuurd door vorsten of hoofden, leenmannen of achterleenmannen van Nederland, en die soms weder een gedeelte van hun rijk door min of meer ondergeschikte hoofden laten besturen. De afdeelingen Deli, Batoe bara en Assahan bevatten toch de Sultanaten van Langkat; Deli met de onderhoorigheden Padang en Bedangei; Serdang en Assahan met het aangrenzend Koewaloe; benevens Batoe bara, eene confederatie van een vijftal staatjes, onderhoorigheden van Siak. Behalve deze voor de tabakscultuur zoo belangrijke streken, moet nog de Tamiangconfederatie genoemd worden, uit een viertal noordelijk gelegen landschappen bestaande, die elk door een vorst worden bestuurd. Sedert 1888 en 1889 hebben de kleine landschappen Tandjong kasan en Siantar, en sedert 1891 het niet onbelangrijke Bataksche rijkje Tanah djawa, dat achter Batoe bara gelegen is, ons oppergezag erkend en zijn zij bij de afdeeling Batoe bara gevoegd. Van Tanah djawa, dat wegens zijne natuurlijke gesteldheid eene goede toekomst schijnt te beloven, wordt getuigd, dat de verhouding van het Gouvernement

tot de bevolking het karakter van direct bestuur aanneemt, waaruit wel blijkt, dat zij meer en meer vertrouwen in ons gezag gaat stellen. Toch zijn de grenslanden niet geheel veilig; even voor het afdrukken van deze regels toch vernam men, dat een tweetal controleurs, die met hun gevolg eene dienstreis in de Batak-landen deden, in de Boven Tanah-djawa-landen nabij Dolok Periboean, in het onafhankelijk gebied gelegen, door Bataks zijn overvallen, en zich ter nauwernood door de vlucht naar Lagoe boti konden redden. Trouwens ook de reeds langer aan ons gezag onderworpen landen der Oostkust staan aan de grenzen aan dergelijke aanvallen bloot, zoodat het Gouvernement van tijd tot tijd genoodzaakt is de daar gevestigde ondernemingen door militairen te laten bewaken.

Wij willen nu een kort bezoek brengen aan enkelen dezer streken; iets, dat vroeger groote bezwaren opleverde, dewijl men de reis van Belawan naar Laboean deli in een sampan, — niet veel beter dan een uitgeholde boomstam — moest afleggen en de groote weg van daar naar de hoofdplaats Medan in den regentijd niet veel meer was dan „eene aaneenschakeling van smalle, glibberige paadjes en van bodemlooze modderpoelen, terwijl de bruggen met hoog water wegsloegen, en de wegen blank stonden, zoodat men dan over zee naar Langkat of Serdang moest." Thans wordt ons deze tocht zeer gemakkelijk gemaakt door den spoorweg, wiens aanleg men aan het initiatief van de Deli-maatschappij dankt.[1]) De lijnen, door de Deli-spoorwegmaatschappij gebouwd en geëxploiteerd, en waarvan de aanleg in 1883 werd begonnen, beslaan thans eene lengte van ongev. 103 k. m. (Amsterdam—Nijmegen over Amersfoort 102 k. m.) die in aanleg *f* 6.840.129 hebben gekost. Het drukke personen- en goederen-vervoer over haren weg heeft de maatschappij in staat gesteld, niettegenstaande de ongunstige tijdsomstandigheden, 7% over 1891 aan hare aandeelhouders uit te keeren. Krachtige medewerking ondervond de aanleg van den kant der betrokken Inlandsche vorsten, de Sultans van Deli, Langkat en Serdang, die de benoodigde gronden kosteloos aan de maatschappij afstonden, terwijl ook de planters, die het groote belang van het nieuwe vervoermiddel voor hunne onderneming inzagen, dit voorbeeld volgden.

---

[1]) J. T. Cremer in Eigen haard. 1890.

Wanneer de reiziger naar Medan het zóó treft dat hij in den vroegen morgen de oostkust van Sumatra nadert, dan kan hij korten tijd van een schoon schouwspel genieten. In de verte ziet hij „de bergreeks, die de ruggegraat vormt van het eiland, maar hij ziet de toppen dier bergen slechts wazig en lichtblauw en zoodra de tropische zon de dampen optrekt van de tusschen gelegen alluviale vlakte smelt alles te zamen, de bergen, het rookkolommetje boven een krater, de wolken, de wasem van kust en zee, en eer hij de modderbanken der kust heeft bereikt, is het grootsche panorama verdwenen en blijft slechts over: de onafzienbare kustlijn met de eeuwig groene bedekking van boomen". Met moeite baant het kleine bootje zich een weg over de modderbank, die het binnenkomen in de Deli-rivier in groote mate bezwaart en laat na korten tijd het anker vallen te Belawan, het aanvangspunt van den spoorweg en daardoor de afvoerhaven van Deli, Langkat en Serdang, waar dus groote drukte en verkeer heerscht en tal van loodsen en pakhuizen den handel diensten bewijst. De boot legt thans aan den Gouvernements-steiger aan; wij kunnen dus onmiddellijk aan land stijgen en haasten ons iets verder naar het station te gaan, waar wij in den trein plaats nemen. De met hout, — gewoonlijk bakan- of rhizophorenhout, — gestookte locomotief voert ons spoedig over het eilandje, dat wij te Belawan betraden en dat gelegen is aan de samenvloeiing der grootste rivieren in Deli, de Deli en de Soengal of Belawan. De trein moet nu den oostelijken riviermond overtrekken, die hier 400 meter breed doch zeer ondiep is, zoodat zelfs visschers-vaartuigjes slechts bij hoog water dien mond kunnen bevaren. Een groote brug met 20 overspanningen is over het water gelegd en was het grootste en kostbaarste werk der geheele lijn, die verder steeds in zuidelijke richting door drassig terrein is aangelegd, totdat men aan de oude hoofdplaats van het rijk gekomen is, Laboean deli genaamd, thans de standplaats van een controleur, te midden van bosschen en sawahs gelegen. Na deze plaats komt men op vaster terrein; de lijn volgt den grooten weg, die weder langs de Deli-rivier is aangelegd, loopt door de vlakte langs kleine, slecht onderhouden rijstvelden, enkele muskaattuintjes met half doode boomen, tabaks-aanplantingen en verlaten tabaksvelden, waar nu alang-alang of klein bosch groeit; een zeer eentonige weg dus, die een scherpe tegenstelling vormt met de prachtige berg-

spoorwegen, welken wij elders leerden kennen. Na een uur sporens ongeveer komen wij bij Medan; de vestigingen der Javanen, kleine ambachtslieden of tuiniers, duiden dit aan, en meer nog de groote drukte, die op het spoorweg-emplacement heerscht, even voorbij de plaats waar de zijlijn naar Langkat rechts afslaat. Die drukte is het gevolg van het groote verkeer, dat hier op het centraal-punt van den spoorweg heerscht, en van het leven en de beweging die in en bij de werkplaats der Deli-spoorwegmaatschappij zijn waar te nemen.

Medan[1]), thans eene bloeiende plaats (5885 inw. 259 Eur.), zetel van den resident en van den kommandant der troepen, heeft hare opkomst geheel aan de particuliere industrie te danken. De administrateur der Deli-maatschappij koos in 1869 deze plek tot woning uit, daar zij uitmuntend gelegen was in het midden der landen dier maatschappij, en door hare ligging aan de rivier goede gelegenheid voor den afvoer der producten aanbood. De Inlandsche kampong lag aan de overzijde van het water; waarschijnlijk was hier eene Inlandsche sterkte opgericht, zooals de dubbele ringwal bewijst, die zich aan beide zijden der rivier uitstrekt, en met tal van door groote boomen beschaduwde grafsteden de overblijfselen uit den vroegeren tijd uitmaakt. De eerste vestiging werd midden in de wildernis opgericht; weldra kwamen meerdere ondernemers zich hier nederzetten; de plaats werd door wegen met Laboean, Langkat en Serdang verbonden en weldra was zij belangrijk genoeg om de regeering te doen besluiten den zetel van het bestuur uit het eiland Bengkalis naar hier over te brengen, een garnizoen in bezetting te leggen en Medan tot het middenpunt van de administratie der Oostkust te maken. Daar de plaats alles aan de particuliere cultuur te danken heeft, spreekt het van zelf dat wij allereerst dat gedeelte der stad bezoeken, 't geen daarmede in onmiddellijk verband staat. Den bezoeker van Medan, die langs den grooten weg van Laboean de plaats binnenkomt, valt terstond wel het immigranten-asyl in het oog, bestemd voor invaliede werklieden van elders ingevoerd, en geheel uit particuliere middelen (*f* 325.000 en *f* 13.000 vaste jaarlijksche bijdragen) gesticht en onderhouden. Een 150 tal personen kunnen in de ruime ziekenzalen verpleegd en,

[1]) J. T. Cremer. Eigen haard 1889. De bevolkings-cijfers der hoofdplaatsen van de Buitenbez. zijn ontleend aan den Reg. almanak voor 1892.

voor zooverre zij arbeid kunnen verrichten, in de overdekte werkplaats bezig gehouden worden. Daarna komt men aan het hospitaal der Deli-maatschappij, uit een viertal barakken voor Inlandsche lijders en een afzonderlijk gebouw voor het Europeesch personeel bestaande. In de buurt bevinden zich de bureau's dier maatschappij, de woningen harer ambtenaren enz. Haar net onderhouden park, gesneden door een laan van kokospalmen, siert dit terrein; iets verder, in het verlengde dier laan, vindt men een hotel, de loge en verscheidene particuliere woningen. Van hier den grooten weg naar Serdang opwandelende komt men aan het stations-plein, een groot en uitmuntend onderhouden grasplein, door een wandelpad omgeven, dat door de Deli-maatschappij is aangelegd en voor het publiek werd opengesteld. Wanneer de reiziger uit het station komt, dat aan de oostzijde van het plein gelegen is, ziet hij aan de overzijde het armoedige kampement der troepen; rechts vindt hij het postkantoor en de nette „witte societeit", en links aan de zuidzijde het Deli-hotel en de Chineesche wijk, die regelmatig en met breede straten is aangelegd. De baan, waar de wedrennen worden gehouden, die zelfs bezoekers uit de Britsche bezittingen lokken, is iets verder gelegen. De eigenlijke Inlandsche bevolking woont hoofdzakelijk op het Sultans-terrein, rechts van den grooten weg gelegen, waar personen van allerlei natiën, op elkander gehoopt in nauwe laantjes en paadjes wonen; deze kampong loopt uit op de Soeka moelia laan, die van den grooten weg naar de rivier voert, en waar, van de Europeesche wijk verwijderd, ambtenaarswoningen en het erf van den resident gelegen zijn. De woning van dezen ambtenaar is een laag gebouw, dat uitzicht geeft op de bureau's en op de gevangenis, welke aan den ingang van het erf is gebouwd. Eindelijk moeten wij nog het steenen fort vermelden dat aan de overzijde der rivier tusschen de Deli- en Boboera-rivieren is opgetrokken en in tijden van gevaar moet dienen, en in welks nabijheid de nette, houten officierswoningen worden aangetroffen. Het nieuwe paleis van den Sultan is even buiten Medan bij de lijn naar Deli toewa gebouwd.

Van Medan loopt de hoofdlijn nog iets meer dan 11 k. m. in

[1]) Van deze plaats vertrokken de meeste reizigers naar de onafhankelijke Bataklanden bij het Tobameer. Dr. Hagen ondernam de reis te Tandjong merawa in het Serdangsche.

zuidelijke richting tot Deli toewa, te midden der tabaksondernemingen gelegen [1]). Even benoorden Medan gaat eene zijlijn van 21 k. m. westwaarts over de Deli-rivier naar Timbang langkat door een eentonig landschap, te midden der ondernemingen; hier en daar snijdt de weg eenige tabaksvelden, maar meestal gaat hij door braak liggende velden, zoodat het uitzicht in hoofdzaak „eentonig, vervelend, echt Delisch op kreupelhout en alang alang" gericht is. In den ochtend echter is het bergen-panorama hier duidelijker dan van zee te zien. Tegenover Timbang langkat ligt Bingei, de hoofdplaats van Boven-Langkat. Sedert 19 Dec. 1890 is de lijn tot Seleseh, over eene lengte van iets meer dan 10 k. m. doorgetrokken. Timbang langkat staat bovendien door een smalspoorweg der Delimaatschappij met Stabat, aan de Wampoe, in verbinding; van daar vaart een stoombarkas naar Tandjong poera of Klembir, de hoofdplaats van Langkat. Eene andere zijlijn gaat oostwaarts van Medan naar Serdang over eene lengte van 38 k. m; zij is bijna geheel door tabaksondernemingen aangelegd. Tal van rivieren bevinden zich op dezen weg; de lijn trekt o. a. de Serdang-rivier over op een brug van 72 m., loopt voorbij Kampong benar, het „toekomstige Medan van Serdang!" en eindigt bij den grooten weg, die midden door het tot Serdang behoorende landschap Perbaoengan gaat. Door deze lijnen is de Deli-spoorweg voltooid, die grootendeels in het belang der tabaksondernemingen is gebouwd, met wier bloei ook de zijne, vooreerst althans, onafscheidelijk is verbonden. De meer zuidelijk gelegen ondernemingen zijn door goede wegen met de hoofdplaatsen verbonden; de veiligheid laat in de landen, die het dichtst bij de onafhankelijke streken gelegen zijn, soms niet weinig te wenschen over door invallen van Atjehsche benden, die groote schade aan de ondernemers kunnen toebrengen en waartegen een krachtig optreden hoogst wenschelijk is.

Wij willen thans een blik slaan op de afdeeling Laboean batoe, die het Gouvernementsgebied van dien naam omvat benevens Kota pinang en de aan Siak onderhoorige landschappen Bila en Pané. Zij wordt dus hoofdzakelijk gevormd door de benedenlanden van het stroomgebied der Bila en Pané, van de monding dier rivieren tot ongeveer dáár, waar deze ophouden ten allen tijde bevaarbaar te zijn [1]).

[1]) Neumann T. aardr. Gen. 2e. Ser. II m. u. a.

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM

WONING VAN ASSISTENTEN OP EENE TABAKSPLANTAGE.
OOSTKUST VAN SUMATRA.

Haar bovenstroomgebied wordt grootendeels ingenomen door de vroeger (p. 212) besproken afdeeling Padang lawas, die tot de residentie Tapanoeli behoort. Laboean batoe werd aan het Ned. Gouvernement afgestaan tengevolge van een geschil tusschen de radja's van Pané en Kota pinang over het bezit van dat landschap; beide partijen hebben toen hare rechten aan dat Gouvernement overgedragen.

Mogen de beide rivieren al niet dien geweldigen omvang en groote beteekenis hebben als de meer zuidelijk gelegen stroomen bezitten, zoo hebben toch de Bila en de Pané met hare talrijke zijtakken groot belang vóor de streken, door welke zij vloeien. In de alluviale vlakte, die zij besproeien, geschiedt het verkeer bijna uitsluitend door middel der bevaarbare rivieren, daar bijna ondoordringbare bosschen en moerassen het geheele benedenland bedekken en de dorpen en bouwvelden allen langs de rivieren zijn aangelegd. In de berglanden, waar de rivieren vaak van te weinig beteekenis zijn, te snel stroomverloop of te geringe diepte hebben om voor het verkeer te dienen, maakt men gebruik van voetpaden, die overal, zelfs op de ontoegankelijkste terreinen worden gevonden, maar soms voor den vreemdeling zeer moeilijk te vinden zijn. Meermalen moet men daarbij bergriviertjes van grootere of kleinere breedte passeeren, wat niet zelden een vrij gevaarlijk werk is, daar bv. verscheidene zijrivieren der Bila in diepe, kanaalvormige kloven met scherp afgesneden, zwaar begroeide hellingen zich voortspoeden en men ze op rotan-bruggen passeert waar de kleinste misstap den reiziger in het met geweldige kracht, soms 20 meter daarbeneden stroomende water zou storten. De Bila ontspringt op den Dolok Marija aan de grens van het onafhankelijke Liptong en van de afdeeling Toba en stroomt in zuidoostelijke richting naar het hoogdal van Tano hoeroeng, dat zich naar het Westen aan de onderafdeeling Sipirok (Tapanoeli) aansluit en door Junghuhn het merkwaardigste onder de Batak-landen genoemd wordt. Het land bestaat uit smalle, gewoonlijk slechts een voet breede graten en uit schrikwekkend diepe kloven, daartusschen gelegen, aan wier steile wanden de kleine rijst- en djagoeng-velden schijnen vastgekleefd te zijn. Op de kleine plateau's, waarin de graten soms overgaan, liggen de dorpen als adelaarsnesten, slechts door boschjes van slanke dennen omgeven en ook werkelijk door adelaars omzweefd, die in wijde kringen

om de steile hoogten heenvliegen.[1]) Van hier stroomt de rivier verder in een nauwe dalkloof met steile, dicht begroeide wanden, en tal van zijrivieren opnemende tot zij bij Goenoeng Tinggi het zandgebergte in een steile kloof doorbreekt en de vlakte bereikt. Rijk is dat stroomgebied aan machtige natuurtafereelen. Terwijl het hoofdplateau van Garoga, — dat in het begin van het stroomgebied der Bila gelegen is en bewoond wordt door eene bevolking, die nog onlangs (1890) met eene boete werd gestraft wegens het verbranden van een kampong op ons gebied, — een tafereel ontrolt 't geen „doet denken aan het ruwe Noorden met zijnen schralen plantengroei en zijne dennenboomen, heerscht diep daar beneden het rijk der tropen met al zijne heerlijkheden, met al zijne pracht, maar ook met al zijne geheimen. Hier werkt een stroom zich door een nauwe buis; dáár stort hij over rotsblokken naar beneden, ginds weêr verkorten hooge watervallen den te doorloopen boog; elders sist het water over rotsbeddingen of vervolgt het ongezien zijn tocht in de onderaardsche bedding, om later met onveranderd uiterlijk daaruit te voorschijn te treden." Na Goenoeng tinggi stroomt de Bila door de vlakte, terwijl zij ook hier verscheidene zijrivieren opneemt, van welken wij alleen de Aek Koendoer noemen, omdat zij als grensrivier der afdeelingen Laboean batoe en Padang lawas, en dus ook van de residentiën Oostkust en Tapanoeli beschouwd kan worden.

De Pané heeft een veel grooter stroomgebied dan de Bila; in haren bovenloop bestaat zij uit een tweetal stroomen, die elk weder hunne zijrivieren hebben; de Boeroemon, die in het Maleja-gebergte ontspringt, en de Pané die in den Hawoe Apon haren oorsprong neemt, een gebergte dat, evenals de Maleja, een deel uitmaakt van de centrale bergketen, en waarin talrijke beken ontspringen, die echter grootendeels naar de Batang Taro afvloeien. In den aanvang hebben beide stroomen geheel het karakter van bergrivieren; bij Poerba si nomba treedt de Pané in de vlakte, stroomt voorbij Pertibi en vereenigt zich ten westen van Oenteroedang met de Boeroemon, die o. a. de schoone en vruchtbare steppe van Oeloe Boeroemon besproeid heeft, van welke getuigd wordt, dat daar slechts de bevolking ontbreekt om haar te herscheppen in één sawah, één rijstveld, dat aan duizenden voedsel zou kunnen verschaffen. Na de vereeniging der

[1]) Junghuhn. Die Batta-länder auf Sumatra. 1847.

beide rivieren beweegt de stroom, onder den naam van Boeroemon, zich voortdurend in de ons bekende vlakte, eerst in eene noordoostelijke richting, en vloeit na Soriq, op de grens van Padang lawas en Laboean batoe noordwaarts voort. Onder de zijrivieren, die zij thans opneemt, vermelden wij alleen de Soengei Kanan, die door tal van zijwateren gevoed wordt, van welke een viertal als het ware in één punt samenkomen, eveneens op de grens der beide afdeelingen gelegen en van waar de rivier dien naam begint te dragen. Schoon is het tafereel, dat men hier van een hoogte bij de kampong Aek Gambir kan genieten. „De kloven en valleien, in welke die rivieren zich bewegen, strekken zich als spaken van een wiel in alle richtingen van die kampong als middelpunt uit. De tusschenliggende bergen, eerst smal, breiden zich langzamerhand uit, totdat zij in het hooge ketengebergte eene breede basis vormen. Donkere schaduwen leveren die bergen met hunne zware bosschen. Fantastisch steken enkele bergspitsen omhoog, ontbloot van boschgroei, maar bedekt met laag struikgewas en grassen, waarboven enkele bamboestoelen hunne sierlijke halmen buigen, als een bewijs dat die toppen in vroegere tijden tot onneembare vestingen gediend hebben." Zij waren de kasteelen van de roofridders van de woeste bergen van dit stroomgebied, de schrik van den vlaktebewoner, nog kort geleden berucht door zijne menschenetende bewoners, of dienden tot toevluchtsoord van de bevolking, wanneer de fakkel van den oorlog in het omliggende land was ontbrand. „Verder ziet men neer op het lagere gebergte, dat telkens verschillende kleurschakeeringen te aanschouwen geeft, al naarmate het land bebouwd is, kort of lang geleden door de cultuur verlaten werd, of nog in maagdelijke woestheid nederligt. Door de zon verlicht, blinkend als gepolijst staal, kronkelen de rivieren zich tusschen dat verschillend groen, eerst ver uit elkander, elkander hoe langer hoe meer naderende, om eindelijk één lijn te vormen, — de Soengei Kanan, — die glinsterend als zilver, in een nauwe kloof aan den voet van den Aek Gambir verdwijnt". Na hare vereeniging met deze zijrivier zet de Boeroemon, die verderop weder den naam Pané aanneemt, door Kota pinang en Kampong radja haren loop voert, om zich niet ver van de zee met de Bila te vereenigen, en gezamenlijk met eene monding van 2100 meter in de Straat van Malakka uit te wateren. Een merkwaardig verschijnsel vertoont zich op geregelde

tijden in deze rivieren, zoowel als in de Rokan en Kampar, de beno of vloedgolf nlk, die met geweld den stroom binnentreedt en hier in een enkelen golf met groote vaart tot Laboean ratoe zijn weg vervolgt, het niveau van de rivier terstond met een paar voet verhoogt, prauwen losrukt en ze tegen de oevers verbrijzelt. Op de Kampar-rivier rijst het water bij vloed plotseling ruim 12 voet, bij springtij zelfs 20 voet; te Poeloe lawan, ongev. 95 palen van hare monding, hoort men nog het opkomen van den beno door een geraas gelijk aan dat van ver verwijderden donder. Niet zelden wordt van den vloedgolf gebruik gemaakt om de rivieren spoedig een eind stroomopwaarts op te varen.

De zuidelijkste afdeeling der residentie „Oostkust" wordt gevormd door Siak met de min of meer aan dat rijk onderhoorige landschappen Bangka, Koeboe, Tanah poetih en de confederatiën van Tapong karan en kiri, benevens het eiland Bengkalis, dat door den Sultan van Siak in vollen eigendom aan Nederland werd afgestaan en in 1873 bij het onmiddellijk Gouvernements-gebied werd gevoegd, en voorts het onder onze heerschappij staande rijkje Pelalawan. De onderwerping van dit staatje bracht de geheele kust van Sumatra onder ons gezag, zoodat thans de toegang tot de nog onafhankelijke gedeelten, in de binnenlanden van het eiland gelegen, voor vreemde mogendheden is afgesloten.

De genoemde landschappen zijn grootendeels gelegen in de alluviale vlakte, die zich naar het Zuiden toe steeds meer uitbreidt en het stroomgebied is van machtige rivieren, welke het bijna uitsluitende middel van gemeenschap in deze streken vormen. Allereerst ontmoeten wij, na de minder belangrijke Koeboe, de Rokan [1]), die uit twee voorname armen bestaat. De noordelijke tak, de Rokan kanan, wordt gevoed door de breede Sossak, wier bronnen aan het vroeger (p. 238) genoemde Maleja-gebergte ontspringen, onder welke benaming men een deel van den Barisan verstaat, dat tot eene hoogte van 300 à 400 meter statig uit de vlakte van Boeroemon oprijst, terwijl enkele, even boven den rand dier bergen uitstekende toppen de gelijkmatigheid verbreken en de bekoorlijkheid van het landschap verhoogen. De naam Maleja wordt aan dit gebergte gegeven naar den stompen, bijna altijd in wolken gehulden kegelberg,

---

[1]) J. A. v. Rijn v. Alkemade. Bijdr. t. d. t. l. en vlk. 1884.

die zich daarachter verheft, en aan welks voet Penjaboengan (p. 212) gelegen is. De Rokan kiri ontvangt de wateren van de Soempoer (p. 209); beide takken vereenigen zich bij Sako, in het gebied van Rantau benoewang. Dit landschap behoort sedert 1888 weder tot Tanah poetih, nadat het eenigen tijd onder onze opperheerschappij een zelfstandig bestaan had gevoerd. Te voren toch stond het onder het bestuur van een afstammeling uit het vroegere vorstenhuis van Temboesi, een landschap tot Tapanoeli behoorende en dat door de Rokan kanan besproeid wordt en van waar zich kolonisten in Rantau benoewang hadden neergezet. Voor een gedeelte vloeit de stroom ook door het nog geheel onafhankelijk gebied van den radja van Kota inten, dat aan Tanah poetih grenst. Ofschoon de streek, door welke de rivier zich voortbeweegt, slechts schaars bewoond is, en weinig welvaart vertoont, schijnt Rantau benoewang een eenigszins gunstiger indruk te maken. Het aan den benedenloop der rivier gelegen landschap Tanah poetih, het witte land, ontleent zijnen naam aan den witten, zandsteenachtigen grond, dien men aantreft dáár, waar thans de gelijknamige kampong ligt, een der weinige plaatsen in het landschap te vinden. Aan de monding der Rokan-rivier, die zeer breed is, liggen links en gedeeltelijk rechts Bangka, en rechts Koeboe; beiden zeer dunbevolkte landen. In Bangka vindt men zelfs geene dorpen, daar de bevolking zich meestal in de rijstvelden ophoudt of een zwervend leven leidt. Ofschoon de Rokan een der groote rivieren van Sumatra is, biedt de vaart door de vele banken en de „beno" niet geringe bezwaren aan, en heeft zij voor den handel geene noemenswaardige beteekenis. In dit opzicht zou misschien veel ter verbetering kunnen gedaan worden, daar een stoombarkas tot Negri tinggi kan opvaren, — ja zelfs, naar men zegt, tot Rantau benoewang gekomen is, — waarheen de boschproducten gemakkelijk met Inlandsche vaartuigen kunnen worden vervoerd. Groote toekomst schijnt de rivier echter niet te hebben.

Misschien zal dit wel het geval zijn met een der grootste rivieren van Sumatra, de Siakrivier [1]), die meer en meer als de voornaamste afvoerweg voor de steenkolen en andere producten der Bovenlanden in aanmerking schijnt te komen, daar zij door een geheel aan ons

[1]) J. A. v. Rijn v. Alkemade. Ind. Gids. 1885. I. T. aardr. G. 2e Ser. m. u. a. 2. 3.

gezag onderworpen gebied stroomt en een aanmerkelijke diepte heeft, zoodat zij zelfs tot aan de samenvloeiing van hare beide bovenarmen, de Tapong kanan en kiri, voor stoomschepen bevaarbaar is. Van zee komende stoomt men door de Brouwerstraat, die Bengkalis van den vasten wal scheidt. Dit geheel vlakke, eentonige, met groen bedekte eiland, dat met eenige andere min beteekenende eilanden hier aan de oostkust gelegen is, scheen eenigen tijd geleden eene niet onbelangrijke ontwikkeling tegemoet te gaan, daar het voor den zetel van den resident der Oostkust bestemd en tot vrijhaven verklaard werd, en men zelfs er van sprak, het eiland tot een mededinger van Singapore te maken. Maar die grootsche verwachtingen zijn niet verwezenlijkt; in 1887 werd Medan tot residentie der Oostkust gekozen, en ofschoon de plaats Bengkalis, die hoofdzakelijk door Chineezen bewoond wordt en de zetel van den adsistent-resident is, geen onaardig aanzien heeft, is er thans toch weinig vertier. Aan de monding der rivier, die bijna 6500 m. breed is, bevindt zich een zandbank, die bij laag water droog loopt, zoodat men dan slechts door een geul de rivier binnen kan komen. De hoofdplaats van het rijk, Siak Sri Indrapoera genaamd, ligt een groot eind de rivier op; de vaart tusschen Bengkalis en Siak, die stroomafwaarts zeven uur vordert, is weinig opwekkend, te midden van het stille, eentonig groene bosch, dat de rivier omzoomt, en een tooneel oplevert zonder de minste afwisseling, daar zich slechts een geringe bevolking aan de oevers nedergezet heeft, en men dus alleen van tijd tot tijd eene Inlandsche woning ontmoet, door eene opening in het bosch omgeven, die door het branden en wegkappen der struiken voor de rijstcultuur geschikt gemaakt is. De „heilige stad van Indra" ligt aan de hier ongev. 217 m. breede rivier; zij omvat het gouvernements-etablissement, het fort en woningen van de ambtenaren en den militairen kommandant, die tusschen twee kleine riviertjes gelegen zijn, voorts de Inlandsche kampong, die zich over drie kwart paal langs den oever uitstrekt en de Chineesche kamp, schuins tegenover het fort gelegen, in de buurt waarvan de woningen van de vrouwen des Sultans en van den rijksbestierder met bijbehoorende huisjes gelegen zijn. Het uitzicht van het fort op de in het groen verscholen kampong is niet onaardig; bezoekt men deze echter, dan ziet men niet veel anders dan voor het meerendeel bouwvallige woningen of half vergane vlothuizen, voor badkamer en privaat inge-

richt, welke over bijna verteerde boomstammen moeten worden bereikt. De hooggeel gekleurde woning van den Sultan en die van den rijksbestierder maken hierop eene aangename uitzondering. Iets verder levert de rivier een liefelijker schouwspel op; de oevers rijzen boven de oppervlakte van het water, terwijl ook de plantengroei meer verscheidenheid aanbiedt; het verkeer op de rivier, die minder breed wordt, is levendig door de stoomscheepjes, die tot Pakan baroe op en neer varen, en biedt meerdere afwisseling aan dan de slechts een enkele maal met woningen voorziene oevers. Een eindweegs boven Siak stort de eenige belangrijke zijrivier, de Mandau, zich in den hoofdstroom en iets verder, aan den rechteroever, de kleine Gassip, aan wier monding de Sultans van Siak vroeger hnnnen zetel hadden opgeslagen. Na eenigen tijd bereiken wij Pakan baroe, een hoofdstation voor den handel tusschen de Oost- en Westkust, en waar vrij veel welvaart heerscht, ofschoon de bouwvallige woningen dezer plaats dit niet zouden doen vermoeden. Van Pakan baroe loopt een voetpad van ongev. 18 palen lengte naar de Siaksche kampong Taratah boeloe, aan de Kampar-rivier gelegen. Van dit pad, dat druk gebruikt wordt voor het vervoer van goederen naar de Lima kota en de westkust wordt niet veel goeds gezegd, daar het voor een goed deel door eene moerassige streek over boomstammen loopt, en overigens een vrij smal, steenhard voetpad is. Voorbij Pakan baroe loopen de rivier-oevers bij eenigszins hoogen waterstand geheel onder, en worden derhalve hier zelfs geene woningen of rijstvelden gevonden; de stoomscheepjes gaan ook niet verder, zoodat men zich met een Inlandsche prauw moet laten vervoeren tot Kwala tapong, aan de samenvloeiing van de beide bovenarmen der rivier gelegen, die hier ongev. 100 m. breed is en nog door grootere schepen bevaren zou kunnen worden, daar zij hier ongev. 4 m. diepte vinden. Wij laten den minst belangrijken tak, de Tapong kanan, rechts liggen en vervolgen onzen weg langs de Tapong kiri, die tot Batang gadjah zelfs bij lagen waterstand voor vaartuigen van 2½ voet diepgang bevaarbaar is. De tocht derwaarts vordert 4 dagen; bij hoogen waterstand soms het dubbele van dien tijd. De eerste plaats van beteekenis, die wij passeeren, is Petapahan, naar het uiterlijk weinig welvarend, maar waar toch levendigen handel met de Bovenlanden schijnt te worden gedreven, en van waar men langs een voetpad gemakkelijk in één dag te Bangkinang kan komen, de hoofdplaats

der vroeger (p. 190) vermeldde, nog onafhankelijke Lima kota, die het gebied van de confederatie der Tapong kiri begrenst, terwijl de confederatie der Tapong kanan door het evenzeer onafhankelijke Kota inten bepaald wordt. Uit de verder rivier-opwaarts gelegen kampong Batoe gadjah, die eveneens door wegen met de Lima kota verbonden is, geniet men een heerlijk uitzicht op de rivier en den tegenoverliggenden oever, en van de hoogere plaatsen van den oever, bij helder weder, op den zich blauw tegen de wolken afteekenenden Boekit Seligi, de grens tusschen Siak en Kampar, en de waterscheiding tusschen de Kampar-rivier en de Tapong kiri, en waar ook de bronnen dezer rivier gezocht moeten worden. Wij willen haar niet verder opvaren, te minder daar zij door sterken stroom, uitstekende boomstammen en kronkelingen moeilijk bevaarbaar is, en wij reeds een voldoenden indruk van dat gedeelte der rivier gekregen hebben, 't geen misschien later van het uiterste belang voor het verkeer zal worden. Evenmin slaan wij het moeilijk begaanbare bergpad in, dat meestal te midden der oerwouden over den Boekit Seligi naar Kota tengah afdaalt, waar men bij Batoe besoerat de oevers van de Kampar bereikt en van daar, na die rivier te zijn overgetrokken, in het ons reeds bekende Kota baroe (p. 190) kan geraken en zóó in de Padangsche bovenlanden komen. Wilden wij die bovenlanden van hier bezoeken, dan zou het misschien de voorkeur verdienen de zijtakken der Tapong, de Tolangkar en de Laoe af te zakken tot Kebon [1]), van waar men te land, eerst over tamelijk vlak terrein, later door eene heuvelachtige streek, den weg naar het iets meer dan 8 mijlen verwijderde Kota renah voortzet, waar tinerts, ofschoon in zeer geringe hoeveelheid, uitgegraven wordt. Batoe besoerat is met deze plaats verbonden door een pad, dat 8 mijlen over heuvelachtig terrein is aangelegd. Na Batoe besoerat bedraagt de lengte van het in zeer slechten toestand verkeerende pad naar Kota baroe, dat over een drietal betrekkelijk hooge bergruggen is aangelegd, ongeveer 26 palen, die bijna geheel door dicht bosch moeten worden afgelegd, zoodat de Inlanders er bijna altijd 1½ dag voor noodig hebben en het slechts zelden begaan wordt.

Wij hebben lang bij de Siak-rivier stilgestaan, omdat deze, zooals wij weldra zien zullen, kans heeft in verband met de Oembilin-

[1]) Everwijn in Nat. t. v. N. I. XXIX.

kolenvelden de groote afvoerweg der Padangsche bovenlanden te worden, en kunnen nu slechts kort bij andere rivieren der Oostkust vertoeven. Terwijl de bronnen der Siak-rivier gelegen zijn aan de oostzijde van het gebergte, dat de Siaksche van de Padangsche bovenlanden scheidt, biedt de Kampar het groote voordeel aan, dat een van hare takken, de ons reeds bekende Mahi (p. 190), zijnen oorsprong in de Padangsche bovenlanden neemt, daar hij zijnen loop in het gebergte aanvangt, dat de vallei van Bondjol aan de oostzijde sluit, en daarna nog geruimen tijd door een ons onderworpen gebied stroomt. Bij Kota baroe wordt de rivier wel bevaarbaar, maar slechts voor platboomde vaartuigen, terwijl zij met rotsen bezet, en dus lastig voor de scheepvaart is, zoodat de goederen niet zelden moeten uitgeladen en een eind weegs langs den bijna onbegaanbaren oever gedragen worden. Dergelijke bezwaren ondervindt men tot Moeara Mahi, waar de rivier zich met de Kampar vereenigt, die op het noordelijk gedeelte van het hooge zandsteenplateau ontspringt, dat in het niet lang geleden onder ons bestuur gebrachte landschap Gloegoer gevonden wordt, — en dit wel dicht aan den Goenoeng Gadang of westelijken rand, die zich zeer steil uit de vroeger (p. 208) besproken vallei van Alahan pandjang verheft. Ofschoon de rivier hier 100 m. breed is, kan zij tot Teratah boeloe slechts door kleine vaartuigen, niet meer dan ongev. 10 pikols ladende, bevaren worden en biedt ook daar nog door de boomstammen en stroomversnellingen groote bezwaren voor de scheepvaart aan. Toch wordt deze weg nog het meest door de Inlandsche handelaren gevolgd, die dan van Teratah boeloe den ons bekenden weg naar Pekan baroe inslaan en verder van de Siak-rivier gebruik maken. De Kampar heeft reeds kort na Moeara mahi, bij Poeloe gedang, het Nederlandsche grondgebied verlaten en de onafhankelijke Lima kota besproeid; te Teratah boeloe is zij op Siaksch grondgebied en treedt dan weldra het ons onderworpen Pelalawan [1]) binnen, in welk gebied zij zich bij Moeara Sako met de Kampar kiri vereenigt, en daarna de belangrijke Batang Nila [2]) in zich opneemt. De hoofdplaats, met het misschien een belangrijke toekomst te gemoet gaande plaatsje Langgam de eenige kampong van

[1]) J. Faes in T. B. G. XXVII. J. A. v. Rijn v. Alkemade in T. aardr. Gen. 2e. Ser. III. m. u. a.

[2]) T. v. h. binnenl. best. III.

het rijk, heeft een weinig aantrekkelijk voorkomen; de vervallen woningen, die gedeeltelijk op vlotten gebouwd zijn, gedeeltelijk op palen boven het water zijn opgetrokken, liggen aan weerszijde van het riviertje Pelalawan, dat hier in de Kampar uitmondt, en zijn door een van boomstammen vervaardigde brug met den vasten wal verbonden. De plaats wordt bijna uitsluitend bewoond door de leden en verwanten der Sultans-familie met hare onderhoorigen, daar de bevolking, uit vrees voor de afpersingen harer bestuurders, zich voornamelijk in de binnenlanden ophoudt. Zware bosschen omringen de kampong, en zijn de verblijfplaatsen van olifanten, rhinocerossen, wilde zwijnen en tijgers; de laatstgenoemde roofdieren brengen zelfs van tijd tot tijd een bezoek aan de achterhuizen der woningen, om geiten enz. te rooven. Door de zijrivier Pelalawan wordt de gemeenschap met Siak onderhouden; men vaart haar een eind op en zet dan den tocht over land voort tot een der zijtakken der Siak-rivier. De voortzetting van de vaart op de Kampar naar hare uitwatering in de straat van Malakka biedt weinig afwisseling aan; hare oevers zijn met nipah-palmen begroeid, terwijl het binnenland met zware bosschen bedekt en zoo goed als onbewoond is. De rivier is veel minder dan de Siak voor de scheepvaart geschikt, én door de „beno" én door de zandbank, die voor hare monding ligt. Deze beslaat de geheele breedte daarvan en laat slechts een smalle en kronkelende geul open, die bij den laagsten waterstand maar 4 voet diep is, zoodat de handelsprauwen alleen bij springtij kunnen binnenkomen. Als hoofd-afvoerweg der producten van de bovenlanden zal de Kampar dan ook wel niet in aanmerking komen; zooals wij weten verkiest zelfs de Inlandsche handel andere wegen. Er zijn dan ook vroeger plannen geopperd om die wegen ook voor het groote handelsvervoer bruikbaar te maken [1]) en o. a. door het aanleggen van eenen spoorweg van Pajakombo naar Moeara mahi en het graven van een kanaal tusschen de Kampar- en Siak-rivieren de voordeelen van beide rivieren te vereenigen, zonder meer dan eenmaal te moeten overladen. Om deze plannen te verwezenlijken zou eene inlijving der Lima kota moeten voorafgaan, iets, dat trouwens toch waarschijnlijk weldra noodzakelijk zal blijken, daar de handel er geheel is overgelaten aan de willekeur der hoofden van

[1]) Rapport Cluysenaar 1878. p. 12 vlg.

het vijftal met elkander verbonden, doch geheel zelfstandige landschappen, die de handelaren moeten doortrekken, zoodat de handelsbetrekkingen in die streken in de laatste jaren aanmerkelijk zijn verminderd. Deze hoofden toch heffen tollen en rechten van de goederen geheel naar hun eigen goedvinden en zonder dat daarbij eenige maatstaf in acht wordt genomen; hun belang brengt dus mede dat alle invloed van het Ned. Gouvernement wordt geweerd zoodat zij weigeren met ons bestuur in betrekking te komen, geene Europeanen of Chineezen toelaten en zelfs gezworen hebben dat zij geene brieven zullen aannemen, die hun van wege dat Gouvernement zullen worden toegezonden.

In hoeverre deze of andere plannen later zullen worden verwezenlijkt is moeilijk te voorspellen [1]); er bestaat echter thans kans dat een andere richting voornamelijk voor den afvoer der kolen zal worden gekozen die gedeeltelijk den weg volgt, door de Greve in het bijzonder aanbevolen: de Kwantan of rivier van Indragiri [2]). Gelijk wij reeds vroeger gelegenheid hadden op te merken (p. 191) ontstaat deze rivier door de samenloop van eenige rivieren met de Oembilin, die haren naam aan het bekende steenkolen-veld gegeven heeft en bij Moeara (p. 193) reeds voor kleine stoombootjes bevaarbaar zou kunnen worden gemaakt [3]). Boven Doerian gedang, op de grens der afdeeling Sidjoedjoeng, heeft men echter de ons reeds bekende zeer gevaarlijke stroomversnelling, die de Greve het leven

1) Plannen om de afvoerwegen der oostkust te verbeteren, ook met oog op het transport der Oembilin-kolen werden reeds geruimen tijd geleden geopperd. De Greve (vgl. p. 200) wees in zijn „Het Ombilien-kolenveld en de Pad. bovenlanden. 's Grav. 1871," op de rivier van Indragiri, terwijl ook de rivier van Siak en de Djambi-rivier zijn aanbevolen. Tengevolge echter van de hoogst belangrijke rapporten (1876. 1878. 1884) van den ontwerper der spoorlijn Padang-Oembilinvelden, Cluysenaer, werd de aandacht meer en meer op de westkust gevestigd, terwijl ook zeer gewichtige bezwaren tegen den afvoer der kolen naar de oostkust door hem werden ingebracht. (Economist 1878.) Door den heer D. D. Veth, deelnemer aan de Sumatra-expeditie, werden die bezwaren beäamd, omdat men hier te doen heeft met rivieren, die elk oogenblik haar bed veranderen, zoodat de diepwatergeul soms in een nacht door bandjirs, door boomstammen enz. verstopt wordt, en de mondingen van dien aard zijn, dat stoomschepen van eenigszins groot charter niet kunnen laden, tenzij men kostbare inrichtingen make enz. Thans echter schijnt men betere verwachtingen van den afvoer naar de oostkust te koesteren.

2) De Boer in T. aardr. Gen. 2e. Ser. VII. Cluysenaer T. aardr. Gen. III.

3) Stakman in S. Gids 1885. I. De rivier schijnt eerst na hare vereeniging met de Pelangki den naam Kwantan te dragen.

kostte; het water, door groote rotsblokken versperd en tusschen hooge rotsen beklemd, ijlt daar met pijlsnelle vaart voort. In de buurt dier plaats, te Si loeka, vindt men aan de beide oevers prachtige marmerlagen; weldra verlaat de rivier het Nederlandsche grondgebied, doorstroomt het kleine landschap Loeboe tarab en komt dan in de Rantau Kwantan of Kwantan-districten, die zich tot de grenzen van het rijk van Indragiri uitstrekken en van ons Gouvernement onafhankelijk zijn. Zij bestaan uit 5 bondgenootschappen, die in naam het gezag erkennen van den radja van Basorah: Loeboe ambatjang, Loeboe djambi, Taloek of V Kota's, Hinoeman en Tjaranti (Basorah). Deze streken, die ons vroeger zoo goed als geheel onbekend waren, zijn onlangs iets meer bekend geworden tengevolge van de reis, door eene expeditie onder den aanlegger van den Sumatra-spoorweg, Yzerman, in 1891 ondernomen, ten einde een tracé te zoeken voor een spoorweg, die de Oembilinvelden met de Siak-rivier zou verbinden en gedeeltelijk door de Kwantan-landen zou moeten loopen. De expeditie verliet ons gebied te Paroe, oostelijk van Sidjoedjoeng, aan de rivier van denzelfden naam, die zich verderop met de Kwantan vereenigt. De tocht langs de Kwantan wordt als een der schoonste watertochten in den archipel beschreven, vooral op de punten waar muren van graniet, porfier en kalk als uit de rivier oprijzen, en de aanblik van deze naakte, in honderdvoudige kleurschakeeringen en tinten prijkende wanden, door reuzen-wouden bekroond, een grootsch en indrukwekkend tafereel oplevert. Jammer maar, dat de vaart op de rivier, die soms eene breedte van 20, soms van 10 meter heeft, door stroomversnellingen hoogst bezwaarlijk, en menigmaal gevaarlijk wordt, zoodat bij Mokko mokko de goederen uitgeladen moesten worden en over land voorbij de watervallen vervoerd worden. Van Loeboe ambatjang werd de tocht, met vergunning van den vorst van Basorah, over land door het woud voortgezet, met het voornemen in het Taloeksche opnemingen te doen. Op de grenzen van dat landschap gekomen bleek het echter, dat de bevolking niets gaf om den vorst van Basorah, en weigerde de Europeanen in haar land toe te laten, zoodat de expeditie een omweg moest nemen en desniettegenstaande, door kwaadwilligen overvallen, enkele slachtoffers moest achterlaten. Na tal van bezwaren kwamen de reizigers een maand na het vertrek uit Sidjoedjoeng, te Langgam aan de Kampar-

rivier[1]). Zij bevonden dat het land tusschen de Kampar en de Kwantan heuvelachtig is, met betrekkelijk weinig water; daar de waterscheiding dichter bij de Kwantan ligt, vloeien de meeste beekjes naar die rivier toe. De schaarsche en armoedige bevolking leeft er geheel van roofbouw; geregelde tuin- of landbouw bestaat er niet. Daarentegen was de indruk, dien de controleur te Ringgat van zijn ongeveer gelijktijdig bezoek te Basorah ontving zeer gunstig; hij was van meening dat de Kwantan-landen eene vrij talrijke, ijverige en welvarende bevolking bezitten, met een vruchtbaren bodem, vele bosschen en een uitgebreiden veestapel.

Na de Kwantan-districten verlaten te hebben treedt de rivier Indragiri binnen, dat een achterleen van Nederland is, daar de vorst van dat rijk aan den Sultan van Linga, onzen vasal, ondergeschikt is. Indragiri behoort dan ook niet tot de residentie Oostkust van Sumatra, maar staat onder het toezicht van den resident van Riouw. Van het vijftal armen, waarmede de Indragiri in de Amphitrite-baai in zee uitloopt, zijn er slechts twee, de Batang Toeaka en de Koewala Ladjauw, voor stoomschepen aanbevelenswaardig; deze kunnen van October tot April, de tijd van hooge waterstanden, soms nog wel in Juni, de rivier tot Ringgat opstoomen, terwijl een stoombarkas zelfs tot Tjarinti kan opvaren. De bezwaren, die de vaart aan den bovenloop ondervindt, maken echter dat de Indragiri niet met de Siak kan wedijveren terwijl ook groote sommen zouden moeten worden besteed om de mondingen der rivier voor de groote scheepvaart geschikt te maken.

Andere rivieren van minder belang aan de oostkust, zooals de Kateman[2]) en de Reteh, beiden tot de residentie Riouw en onderhoorigheden behoorende, gaan wij stilzwijgend voorbij, om weldra het gebied van den vorst van Djambi te betreden, dat tot de *residentie Palembang* (2558.4 v. g. m.) wordt gerekend. Dit rijk is het stroomgebied van de Batang Hari, eene rivier die vooral door de Sumatra-expeditie meer bekend is geworden en in sommige opzichten

---

[1]) Het tracé van den ontworpen spoorweg verlaat de Kwantan bij Loeboe ambatjang, gaat dan noord- en noordoostwaarts naar Lamggam, overschrijdt de Kampar en loopt in ongeveer dezelfde richting tot de hoofdplaats Siak, waar, zooals wij weten, de waterweg uitstekende gelegenheid tot afvoer van producten aanbiedt. Zie o. a. de kaart v. Eekhout. T. aardr. G. 2e. S. VIII.

[2]) Schot in T. B. G. XXIX.

meer nog dan de rivier van Palembang, de machtigste stroom van Sumatra genoemd kan worden. Want ofschoon de lengte der beide rivieren, van de bronnen tot de uitmonding, in rechte lijn gerekend, ongeveer 340 k.m. bedraagt, is de lengte dier stroomen, de onbekende windingen van den bovenloop niet medegeteld, in werkelijkheid bij beiden verschillend, daar zij bij de Batang Hari 800 k.m., bij de rivier van Palembang slechts 600 k.m. bedraagt. Ook met de Batang Hari hebben wij op onzen tocht in de Padangsche bovenlanden kennis gemaakt (p. 201); wij weten reeds, dat die rivier in het Alahanpandjangsche ontspringt, en o.a. rechts de Seliti en daarna links de Goemanti opneemt. Voorbij Soengei panoe gaat zij nog eenigen tijd in noordelijke richting door ons gebied, om dat te verlaten dáár, waar de belangrijke, door de aan ons gezag onderworpen XII Kota's stroomende Sangir zich met haar vereenigt. Ofschoon zij daarna, ter plaatse waar de Mamoen zich in haar uitstort, de grenzen der Padangsche bovenlanden tot op 500 m. nadert, loopt zij verder geheel door onafhankelijk gebied, totdat zij het rijk van onzen vasal, den Sultan van Djambi, binnentreedt. Dit gebied der zoogen. Batang Hari-districten, dat wij van den Boekit Soela gedeeltelijk hebben beschouwd (p. 193), bestaat uit verschillende staatjes, van welke Si goentoer (Rantau di bawah) als het voornaamste genoemd wordt, die geen aanraking met ons Gouvernement hebben en waar regeeringloosheid schijnt te heerschen en de veiligheid veel te wenschen overlaat. Het is aan Europeanen niet geraden, daar door te dringen; nog in 1890 werd de heer Houston Waller vermoord, toen hij, trots de raadgevingen onzer ambtenaren, door deze streken naar Djambi wilde reizen. De moord had waarschijnlijk plaats in eene boschstreek van Soengei koengit, zuidelijk van Si goentoer en werd door lieden uit Tebo bedreven, eene streek die haren naam draagt naar een zijtak der Batang Hari. Meer zuidwaarts ligt het onafhankelijke gebied van Korintji, waarop wij van den gelijknamigen Piek reeds een vluchtigen blik wierpen (p. 204), en waartoe ook een tweetal zelfstandige staatjes, Serampas en Soengei tenang, behooren. Het eigenlijke Korintji-gebied wordt ingenomen door een lengte-dal, het stroomgebied der Sangkir, die zich in een groot meer uitstort, dat op 50 v. k.m. berekend is. Ten zuiden van dat meer verheft zich de Raja, die op 2000 m. geschat wordt en de vallei begrenst, terwijl zich ten zuid-oosten

mede een zwaarbegroeid bergland uitstrekt, waarvan niets bekend is dan dat daar een meer wordt gevonden en dat daar de bronnen van de Tebo liggen. De Korintji-streken, die oostwaarts aan de Djambische bovenlanden en westwaarts aan Indrapoera (Pad. benedenlanden) en Bengkoelen grenzen, staan vooral sedert de uitbreiding der koffiecultuur aldaar, in levendige betrekkingen tot ons gebied; er heerscht dan ook een voor ons Gouvernement veel vriendschappelijker geest, dan in de Batang Hari-distrikten, wier onderwerping noodzakelijk zal zijn, wil men aan eene veilige verbinding van oost- en westkust langs deze rivier denken.

Een der deelnemers aan de Sumatra-expeditie, Schouw Santvoort, is het gelukt een gedeelte dier streken te bereizen. Te Bedar alam, nog op ons gebied in de vallei der Sangir gelegen, werd de tocht aanvaard en weldra de grensrivier, de Soengei Ekoer overschreden en het district Tebo en Boenga bereikt, en het geheel onbekende gebied van Soengei koenjit, Indamar en Tandjong alam bezocht. Eerst ging de tocht bijna geheel door wildernissen; te Soeji kon de reiziger zich op een Inlandsch vaartuigje inschepen en zoo de Djoedjoean, een zijtak der Batang Hari, afzakken. De streken, aan de samenvloeiing der beide rivieren gelegen, stonden toen nog geheel onder den invloed van Sultan Taha, een tegencandidaat van den door ons erkenden Sultan van Djambi, over wien wij later bij de behandeling der geschiedenis van Nederlandsch-Indië zullen moeten spreken. Hier ging de tocht dus nog met veel gevaar gepaard; eerst te Doesoen tengah, de toenmalige zetel van den door ons erkenden Sultan [1]), kwam de kloeke onderzoeker op veilig gebied. Eenigen tijd later werd de rivier, van Djambi uit, door den resident van Palembang op een Gouvernements-stoomer opgevaren, die het tot Semalidoe bracht, op de grenzen van Djambi en de onafhankelijke Rantau di bawah gelegen. Met een sloep kon men de rivier nog een eind oproeien; daarna ondervond de vaart te groote bezwaren. Volgens de berichten echter van Inlanders zou het gedeelte der Batang Hari, dat door het onafhankelijk gebied loopt, voor Inlandsche vaartuigen bevaarbaar zijn en de rivier tot de monding der Seliti betrekkelijk gemakkelijk voor het handelsverkeer geschikt

[1]) Volgens het contract van 1882 is de Sultan thans verplicht zich te vestigen te Telok poean, aan de samenvloeiing van de Batang Hari en de Tabir, met het recht echter om binnen het rijk te verhuizen.

kunnen gemaakt worden. Ook zou van de groote zijtakken der rivier meerder partij kunnen getrokken worden, dan nu geschiedt. De Temboesi b. v. werd 150 k. m. door een stoombarkas opgevaren, terwijl hare armen, de Batang Asei en de Limoen, reeds op korten afstand van het Palembangsche district Rawas voor Inlandsche vaartuigen geschikt schijnen te zijn. De Batang Asei ontspringt in de onbekende bergstreken, gelegen zuidoostwaarts van de bronnen der Temboesi; de Limoen weder oostelijk van de Batang Asei op het gebergte, dat de grens vormt tusschen Palembang en de onafhankelijke districten en tevens de waterscheiding is tusschen de Batang Hari en de Moesi. De landschappen, door welke zij stroomen, zijn in naam aan Djambi onderworpen; de leden der Sumatra-expeditie konden echter daar niet doordringen, en ofschoon thans de verhouding tusschen de Gouvernements-ambtenaren en de bevolking der Djambische grenslanden steeds beter wordt, is nog in 1890 uit die streken een vijandelijken inval door enkele kwaadwilligen op ons gebied gewaagd.

In het Djambische rijk bezitten wij, te midden van het ons onderworpen Sultans-gebied, nog een vijftal meerendeels zeer onbeduidende vestigingen. Onder dezen noemen wij de hoofdplaats Djambi, den zetel van den „politieken agent", de vertegenwoordiger van den resident bij den Sultan; de stad wordt door de hier zeer breeden stroom in twee deelen verdeeld. Aan den rechteroever liggen de Europeesche nederzetting, de Chineesche wijk en een tweetal Inlandsche kampongs; bij een dezer, Solok genaamd, vindt men Hindoesche oudheden. Aan de overzijde strekt zich een groote kampong uit. De woningen zijn óf op palen gebouwd óf zoogenaamde vlothuizen, zooals wij die ook te Siak aantroffen en waarmede wij later te Palembang kennis zullen maken. De Europeesche nederzetting, die uit een tiental woningen bestaat, op een eenigszins hoog gelegen terrein opgetrokken, ligt in de buurt der benting en van de vroegere societeit, die na den in 1885 daar gepleegden moord in een versterkt huis veranderd is, waar de nieuw aangekomen soldaten worden geherbergd. Voorbij Djambi zeewaarts stroomende blijft de rivier gemiddeld 300 m. breed en voor groote vaartuigen bevaarbaar; weldra verdeelt zij zich in 2 armen, die zich bij Moeara

---

[1]) E. Coenen in Eigen haard 1886.

kompei weder vereenigen. Ook daar hebben wij eene vestiging, die van belang is, dewijl er een Gouvernements-tolkantoor is, waar de rechten worden geheven, die door den vorst aan onze Regeering bij tractaat zijn afgestaan. Aan hare uitwatering vormt de rivier eene delta; een tweetal harer mondingen, de Nioer en Berba, hebben groot belang voor de scheepvaart. Zonder twijfel kan de Batang Hari tot een der meest belangrijke afvoerwegen van de oostkust worden gemaakt; daar echter wel allereerst de hand zal worden geslagen aan de verbetering van de verbinding der beide kusten, met het oog op den kolenafvoer, en de rivier daarvoor ook nu niet in de eerste plaats in aanmerking schijnt te komen, terwijl de beschikbare krachten wel niet zullen toelaten ook elders groote werken van staatswege uit te voeren, en ook de onafhankelijke districten geen geringe hinderpalen in den weg zullen leggen, is het te vreezen, dat nog in langen tijd geen partij van de Batang Hari zal worden getrokken, tenzij het particulier initiatief zich zal kunnen doen gelden.

Het directe Gouvernements-gebied der residentie Palembang [1]) wordt hoofdzakelijk gevormd door het vroegere Sultanaat van dien naam en is tevens grootendeels het stroomgebied van een der belangrijkste rivieren der oostkust, de Moesi, die in haren benedenloop met tal van takken de ons reeds bekende alluviale vlakte doorstroomt, welke met slechts enkele uitzonderingen een ware wildernis genoemd mag worden, waar men dagen lang kan voortreizen zonder onbelemmerd ruim uitzicht te genieten, en slechts zelden menschen worden aangetroffen. Ofschoon in de latere jaren veel gedaan is voor de verbetering der wegen en paden, die deze wildernissen doorkruisen, wordt hier in vele streken de communicatie bijna uitsluitend te water onderhouden, waartoe de tallooze rivieren en stroompjes, die hare wateren naar de Moesi of de andere hoofdrivieren van Palembang afvoeren, de door de natuur zelve aangewezen wegen vormen. Voor zooverre de reiziger geene stoombarkas ter zijner beschikking heeft kan hij gebruik maken van de zoogen. bidars, groote schuiten, meermalen met een twaalftal roeiers die onder een hoofd staan, terwijl op 't achterdek, dat dag en nacht

---

[1]) Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie. R. D. M. Verbeek. Topographische en geologische beschrijving van Zuid-Sumatra. Jaarboek v. h. mijnw. 1881.

tot verblijf strekt, een dak van atap is aangebracht, om den reiziger tegen de zon te beschermen. Een „keukenprauw" vergezelt dikwijls den bidar; het is een klein vaartuigje, op welks plecht boven een laag zand het vuur wordt aangelegd om het eten te koken en waar de bedienden zich ophouden.

Naar het Westen toe wordt het terrein in de residentie bergachtiger. Van den „Vlakken hoek," in de Lampongs aan straat Soenda uitkomende, gaat een bergrug uit naar de omstreken van het groote meer, de Ranau; ten noorden van de Ranau loopt een bergrug verder in N.-W. richting, de ons reeds bekende Barisan, die grootendeels de waterscheiding vormt tusschen oost- en westkust en ook de grens is tusschen Bengkoelen en Palembang. Over enkele gedeelten vormt de Barisan echter die waterscheiding niet; dáár namelijk, waar de Manna en verderop de Ketaun dien keten doorbreken en naar het Westen vloeien. Het geheele stroomgebied der westkust behoort tot Bengkoelen, met uitzondering van het landschap Lebong, dat bij Palembang is ingedeeld, en waar de bronnen liggen van de bovengenoemde Ketaun. In Palembang strekt zich nog een tweede bergreeks bijna evenwijdig aan den Barisan uit, die ten westen van Lahat begint, de grens van de Pasoemah-landen en de Kikim uitmaakt, in noordwestelijke richting over den Tjoendoeng (Oeloe Moesi) en den Amboeng Bras, op de grens van Rawas en Lebong, voortloopt en bij den Boekit Seblat met den Barisan samenkomt. In de ruimte tusschen de beide bergreeksen verheffen zich twee werkende vulkanen, de Kaba en de grootste vulkaan van Zuid-Sumatra, de Dempo, die op 3167 m. geschat wordt.

De Palembangsche bovenlanden bestaan uit verscheidene landschappen. In de eerste plaats sluiten zich de bergstreken der afdeeling Rawas, — het noordelijkste gedeelte van Palembang, — bij de Djambische bovenlanden aan. De Redjangsche landen nemen de lengte-dalen en plateau's in van het centraal-gebergte van den Sablat af, tot waar de rivier Doerian bij het dorp Sawah de grens met de zuidelijk gelegen Pasoemah's uitmaakt. Een drietal landschappen worden door den naam Redjang aangeduid, t. w. Redjang Lebong, R. tengah en R. ampat lawang, van welken in den regel alleen het in de tweede plaats genoemde landschap Redjang genoemd wordt. Terwijl eigenlijk Palembang, zooals wij weten, hoofdzakelijk

het stroomgebied der Moesi omvat, is Lebong daarentegen het stroomgebied van de Ketaun, die naar de westkust afvloeit. Van dien kant wordt Lebong echter door den Barisan afgescheiden, met dien verstande dat Sekandau, een plaatsje dat reeds aan de westelijke helling van dit gebergte ligt, nog tot Palembang behoort. De Sindang-streken, tot in 1876 een onderdeel van Moesi oeloe, en hoofdzakelijk uit bergland bestaande, dringen zich tegen de Redjang aan en strekken zich uit over de oostelijke hellingen van het gebergte, waarin de Redjang-valleien gelegen zijn. De Pasoemah-landen, zuidelijk van Ampat lawang gelegen, kunnen in een westelijk en oostelijk deel onderscheiden worden, waarvan het eerste deel de schoone en vruchtbare vallei van Oeloe manna bevat. Zij is tusschen den Dempo en den Barisan gelegen, en vormt een uitgestrekt amphitheater, dat van alle kanten door hoogland is ingesloten en door de Manna doorsneden wordt. Terwijl dit district tot Bengkoelen gebracht is, behooren Pasoemah oeloe lintang en Pasoemah lebar tot Palembang. Beide laatstgenoemde districten sluiten den Dempo gedeeltelijk in, daar Oeloe lintang ten N. en N. O. van dien vulkaan ligt en Pasoemah lebar ten Z. en Z. O. De grens tusschen beiden passeert men bij het dorp Goenong kajo aan de waterscheiding tusschen de Lintang kiri en de boventakken der Lematang. Te zamen vormen zij een plateau, doorkruist door tal van ravijnen, de bedding van kleine stroompjes. Het strekt zich uit van het N. O. naar het Z.-W., wordt aan alle kanten door bergen ingesloten, behalve aan den kant der Lintang-vlakte en van de Lematang oeloe, is vruchtbaar en door de nijvere bevolking meerendeels wel bebouwd. Door eene reeks bergen, onder welke de Pata (meer dan 2200 m.) bekend is, wordt Pasoemah gescheiden van het hooge, sterk geaccidenteerde plateau van Semindo, dat door de Enim wordt bevochtigd. Een groot hoogland omvat de landstreken Kisam en Makakau en het geheele terrein tusschen Moeara doea en het Ranau-meer (Ranau districten), en vindt zijne grootste verheffing (700 m.) in de omgeving van dat meer, doch daalt van daar naar het N. en N.-O. zeer geleidelijk af. Eindelijk vormt het landschap Blalau, dat tot Bengkoelen behoort, en gemiddeld 900 m. boven zee is gelegen, eene gezonde en vruchtbare hoogvlakte, die in het Oosten en Zuiden aan de Lampongs paalt, en daar door uitgestrekte, maagdelijke moerassen vol olifanten en ander wild gedierte begrensd wordt. De rustende Besagi (2240 m.)

scheidt het Ranau gebied van Blalau af; de puimsteen, dien deze vulkaan uitwierp, heeft grootendeels dat plateau gevormd. Daar de Semangka in haren bovenloop de hoogvlakte doorstroomt behoort Blalau reeds tot het stroomgebied der zuidkust.

De hoofdrivier van Palembang, de Moesi, ontspringt in de Sindangstreken, aan de westzijde van den Tjoendoeng en neemt in haren loop een zóó groot getal zijrivieren op, dat het onmogelijk is, in een klein bestek een denkbeeld te geven van het ingewikkeld geheel van rivier-armen en kanalen, die in het Zuiden der residentie worden aangetroffen en van de veelvuldige takken, die hare wateren aan de hoofdrivier toevoeren en van welken rechts de Komering, (aan den benedenloop Peladjoe genaamd), de Ogan, en de Lematang en links de Rawas, de Lakitan en de Klingi de voornaamsten zijn. Zij worden weder gedeeltelijk onder elkander door zijtakken verbonden, zoodat men de benedenloop der Moesi een waar netwerk kan noemen. Maagdelijke bosschen en wildernissen bedekken voor een groot deel den bodem, voor zooverre geene moerassen hunne plaats innemen, 't geen vooral in het Zuidoosten het geval is, waar de Saleh in zee stroomt. Deze rivier, in haren bovenloop Padang genoemd, kan als eene uitwatering der Moesi beschouwd worden, met welke zij door de Kombang in verbinding staat, terwijl zij ook met het groote meer Lebaq Deling verbonden is. Uit dit meer treedt de Seloempoer te voorschijn, die door de drassige moerassen en wildernissen stroomt, welke het zuidoostelijke gedeelte der residentie bijna geheel bedekken, totdat zij, bijna geheel verslijkt, bij Lucipara-punt uitloopt. Een andere groote rivier van Palembang, de Banjoe Asim staat door talrijke takken met de Moesi beneden de stad Palembang in verband.

Ofschoon er van Djambi thans een vrij goed pad, gedeeltelijk over land, naar Palembang is aangelegd, dat aan de Bahar, een zijrivier der Banjoe Asim aansluit, willen wij die stad liever van de zeezijde bezoeken, daar wij later nog gelegenheid te over hebben met de door oerwouden loopende paden van Palembang kennis te maken.

Om de hoofdplaats Palembang, die ongev. 90 kilometer van zee ligt, te bereiken, hebben wij de keus tusschen de twee mondingen der Moesi, de Soensang en de Oepang. Wij kiezen de eerste rivier; groote stoombooten kunnen zonder bezwaar langs dien weg

tot de stad komen, die men in ongeveer 6 uur bereikt; verderop kunnen stoombarkassen tot aan de monding der rivier Klingi stoomen, terwijl zij de Lematang tot Moeara enim, de Ogan tot aan Moeara koeang, en bij hoog water tot Batoe radja kunnen opvaren. De Komering is niet bevaarbaar voor stoombootjes, doch wel voor groote prauwen of bidars. De vaart langs de rivier tot de hoofdplaats levert ongeveer dezelfde tafereelen op als eene tocht op de rivier van Siak te zien geeft: aan beide zijden laag, moerassig land, waar hier en daar een krokodil zich in de zon ligt te koesteren, zonder eenige verheffing van den grond, met dezelfde eentonige, groene tint die alleen hier en daar wordt afgebroken, waar het een of ander riviertje zijne slijkerige wateren met die der Moesi vermengt. Slechts van tijd tot tijd, en met name bij dergelijke kreekjes, vindt men schaarsche woningen, die als bij uitzondering het overigens doodsche landschap verlevendigen. Het eerste dorpje dat wij passeeren, Soensang, maakt een eigenaardigen indruk en doet ons eenigszins aan de voorhistorische paalwoningen denken, waarvan de overblijfselen o. a. nog in Zwitserland gevonden worden. Het plaatsje bestaat uit eene rij bamboehutten die, op hooge palen half in 't water gebouwd, langs den oever verrijzen, en allen van een steiger voorzien zijn waarvan men langs een trap naar de rivier afdaalt. Nadat wij het punt bereikt hebben waar de beide mondingen der Moesi van elkander scheiden, varen wij de hoofdrivier op, die hier eene aanmerkelijke breedte heeft, zoodat de afstand tusschen hare oevers bij de hoofdplaats 300 m. bedraagt. Op ongeveer een mijl afstand van Palembang komen wij aan het eilandje Gombora (Kambaroe), en krijgen weldra de stad (54.073 inw. 263 Eur.) in het gezicht die, van de rivierzijde gezien, door sommigen de schoonste van Indië genoemd wordt. Al wordt deze meening niet door iedereen gedeeld[1]), zoo is het toch zeker een eigenaardig gezicht dat ons hier boeit. De stad is op een groep van eilandjes aangelegd, die door een menigte kreekjes vooral aan den linkeroever der Moesi worden gevormd, en is hoofdzakelijk langs de beide zijden van de rivier samengedrongen, zoodat zij zich veel meer in de lengte dan in de breedte uitstrekt. Aanvankelijk passeert men een reeks van kampongs; hare in den regel slecht onderhouden huizen zijn

[1]) v. Rijn v. Alkemade T. aardr. Gen. VII.

op hooge palen gebouwd, een bouworde, die ook hier door de talrijke overstroomingen der rivier noodig is. Vooral in Januari en Februari komen dergelijke overstroomingen voor, daar het dan in de bovenlanden sterk regent. Dikwijls kan men 's morgens nog droogvoets gaan, waarheen men wil; om tien uur staan de wegen reeds vol water en is de communicatie alleen mogelijk door schuitjes, terwijl het water 's avonds weer wegzakt. De meesten dier hutten zijn van bamboe; enkele woningen echter, vooral die welke aan rijke Arabieren toebehooren, zijn van het kostbare temboesoe-hout opgetrokken en met pannen gedekt, en vertegenwoordigen vaak eene aanzienlijke waarde. Verscheidene woningen, die niet op den grond, maar in het water gelegen zijn, (zooals zij volgens Arabische zeevaarders reeds 1000 jaar geleden in deze streken in gebruik waren) wekken ook hier onze aandacht. Het zijn de zoogenaamde rakits, die een niet onbelangrijk deel der stad uitmaken, en niets anders dan vlothuizen zijn, uit planken en bamboe saamgesteld, en op balken rustende, met bamboe doorvlochten. Door een touw van gevlochten rotan zijn zij aan den oever of aan palen bevestigd, en kunnen, zoodra het den bewoners in de buurt niet langer bevalt, worden losgemaakt en naar eene andere plaats gestuurd worden. Door planken bruggen staan zij met den oever in verbinding. Soms liggen zij geheel vrij in den stroom en moeten dan met prauwen genaderd worden. Dikwijls bestaat eene zoodanige rakit uit verscheidene vlotten, waarvan een tot woonhuis, een ander tot winkel dient, en een derde, tusschen beiden in, een soort van binnenplaats vormt, terwijl men ook soms vlottende badkamers vindt. Deze rakits, die soms met lakwerk, waarvoor Palembang beroemd is, en vergulde lijsten versierd zijn, brengen in hooge mate bij tot het vormen van een levendig tooneel, daar men de Moesi in zekeren zin een der hoofdstraten van Palembang zou kunnen noemen, en de verschillende kreekjes de zijstraten en stegen. De voornaamste communicatie heeft dan ook langs de rivier plaats, en prauwen, sloepen en andere vaartuigen, soms ook schepen van groot kaliber, maken een hoogst levendig en bedrijvig geheel uit. De kern der plaats is de zoogenaamde „tanah Kraton", waar zich de woningen der meeste Europeanen bevinden, en ook de door steenen muren omgeven benting, die vroeger tot verblijf van de Sultans van Palembang diende, doch thans tot militair kampement is ingericht. Het hoog opgetrokken residentie-huis bevindt zich in

de buurt; aan de overzijde van de rivier ligt de zeer bevolkte Chineesche kamp. Onder de gebouwen der stad is ook de missighit merkwaardig; het is een reusachtig groot, steenen gebouw, welks bovengedeelte, uit drie op elkander gebouwde daken bestaande, op deels marmeren, deels djatihouten kolommen rust; de vier zijvlakken dragen driehoekige faces, met koranspreuken beschilderd, terwijl de vloer met marmer geplaveid is. De minaret is, evenals te Bantam, niet aan het gebouw verbonden, maar daarvan afgezonderd en bestaat uit een lompen, achtkantigen, 70 vt. hoogen toren met drie verdiepingen, elk van een rondloopend balkon voorzien. Een viertal bassins geven aan de geloovigen gelegenheid zich te reinigen. Verschillende heilige graven liggen in de buurt der stad o. a. die van de vroegere Sultans in de kampong III ilir, die van Gouvernementswege onderhouden worden. De graven zijn geplaatst in twee gebouwen, waarvan een in koepelvorm de drie voornaamsten bevat; groote kisten, rijk verguld en van snijwerk en koranspreuken voorzien bewaren de stoffelijke overblijfselen der vroegere heerschers dezer landen. Een zeer heilig graf is dat van zekeren Geding Soera, een Javaansch vorst, die ongeveer 300 jaar geleden te Palembang gekomen zou zijn. Maar vooral moet een graf genoemd worden op den Boekit Lama gelegen, een heuvel niet ver van den linker-rivieroever benoorden Palembang verwijderd. Daar toch is volgens de overlevering Dzoe'l karnein begraven, de gehoornde, de mythologische vorst die in de Moslemsche legenden een groote plaats inneemt en in wien men Alexander den grooten meent terug te vinden. Volgens de Maleische kronieken is een afstammeling van dezen vorst op den Boekit Sigoentang uit den hemel nedergedaald en de stamvader van vele vorsten geworden. De Palembangers schijnen dezen afstammeling met Dzoe'l karnein te hebben verward en zien in het heilige graf op den Boekit Lama, dien zij misschien voor den Sigoentang houden, de laatste rustplaats van den wereldveroveraar. Maar veel zorg wordt aan het graf niet besteed; een vervallen hut, met pannen gedekt, bevat een hoop aarde tusschen vier planken besloten en met eenige baksteenen belegd. Ziedaar het voornaamste wat hier te zien is, behalve nog een viertal steenhoopen, op een rij geplaatst, die de graven van de volgelingen van den Koning moeten voorstellen.

Ons doel is thans, de residentie in hare volle breedte door te

trekken, en zoodoende in Bengkoelen te komen, terwijl wij onderweg ons enkele uitstapjes zullen veroorloven. Wilden wij de reis grootendeels te water doen, dan zouden wij de Moesi en haren zijtak, de Klingi, moeten opvaren tot Mandi auer, dat ook door een landweg met de hoofdplaats verbonden is en tot waar kleine stoombootjes kunnen komen, en vervolgens het 30 paal [1]) lange zijpad over Moeara bliti naar Tebing tinggi moeten inslaan, waar wij weder op den grooten weg zouden geraken. Dit pad, met gras bewassen en in het bosch opengekapt, leidt grootendeels door het oerwoud, waar men nog herten en zwijnen aan den weg kan zien en het doffe gebrul van den tijger geen ongewoon geluid is. Datzelfde trouwens is ook meermalen het geval op den grooten weg, dien wij liever onmiddellijk van de hoofdplaats af inslaan zoodat wij niet, zooals dikwijls geschiedt, tot Moeara enim in den goed ingerichten rivier-stoomer plaats nemen, die ons in 3 á 4 dagen over de Moesi en de Lematang aan die kampong zou brengen [2]). Thans is Moeara enim door een zelfs voor het transport per as geschikten landweg met Palembang verbonden, die over Loroq en Blimbing is aangelegd, en steeds door de alluviale vlakte loopt, daar Moeara enim zich slechts 37 m. boven zee verheft. Moeara enim, zetel van den controleur der afdeeling Lematang ilir, is eene gewone kampong uit slechts weinige woningen bestaande, en met Batoe radja, de hoofdplaats van Ogan oeloe en Enim door een goeden, voor rijtuigen geschikten weg verbonden, die het dal der Enim volgt, te Tandjong agoeng (121 m.) die rivier verlaat om de waterscheiding tusschen haar en de Ogan over te trekken (322 m.) en daarna in het dal der laatstgenoemde rivier neder te dalen. Batoe radja is weder laag gelegen (41 m.); een weg, die over een tamelijk hoogen bergrug (336 m.) is aangelegd, brengt ons van daar naar Moeara doea (132 m.) aan de Komering. Deze plaats, die stroomopwaarts 30 tot 45 dagen roeiens van de hoofdplaats verwijderd ligt, is de zetel van den assistent-resident der afdeeling Komering en Ogan oeloe, Enim en de Ranau districten. Om de laatstgenoemde onderafdeeling te bezoeken, die bekend is door de geurige tabak, welke er gekweekt wordt, moet men het pad volgen dat over Mano biang naar de hoofdplaats Bandieng agong voert. Deze plaats ligt aan het schoone kratermeer,

[1]) Een Sumatra paal is iets meer dan 1850 m.

[2]) J. C. C. Loman in de Gids. 1884.

dat door het enorm groote puimsteen-tuf-plateau wordt omgeven, 't geen zich van hier tot Moeara doea uitstrekt, en zijne grootste hoogte (700 m.) rondom het meer bereikt. Deze uitgestrekte watervlakte, die 559 m. boven zee ligt, van west naar oost 14 k. m. en van noord naar zuid 15.500 m. lang is en eenen omtrek van 58 k. m. beslaat, heeft zijne uitwatering aan de noordzijde door de rivier Seliboeng, die zich bij Moeara doea met de Saka vereenigt, welke te zamen de Komering vormen. Een paardenpad voert van hier naar Liwa (905 m.) van waar men oostelijk naar Belalau kan komen en zuid-westelijk naar Kroë, in Bengkoelen aan de zeekust gelegen. Een andere weg gaat noord-oostwaarts van Banding agoeng eveneens naar de residentie Bengkoelen, stijgt langs een heuvel (1088 m.), de grens met Semindo oeloe loeas, over Moeara sindang (782 m.), van waar een uitstapje kan worden gemaakt naar het bijna cirkelronde, ketelvormige meertje Rakitan en den berg Panindjawan, (2165 m.) die de grens tusschen Semindo oeloe loeas en Semindo darat uitmaakt. Van Moeara sindang gaat de weg nu eens stijgende, dan weer dalende tot hij zich bij Kembang manis in het Kauersche aan den grooten strandweg naar Bengkoelen aansluit.

Maar het wordt tijd weder tot ons eigenlijk pad terug te keeren en den hoofdweg te vervolgen, die van Moeara enim door de vallei der Lematang naar Lahat (114 m.) voert, en waartoe wij, tenzij wij de reis te paard willen voortzetten, van een zoogenaamde Deeleman-kar gebruik kunnen maken, die ons hortende en stootende verder brengt. Goedkoop is de reis niet; met inbegrip van de *f* 100 voor de stoombootreis naar Moeara enim kosten de 10 dagen, die wij van Palembang tot Tebing tinggi op weg doorbrengen niet minder dan *f* 310.

Eindeloos kronkelt de weg door de uitgestrekte, schaars bevolkte wouden, soms stijgend, dan weder dalend; nu eens rijdt men door ontzaggelijke grasvlakten „waar den ganschen dag eene verzengende hitte heerscht en de atmosfeer trilt onder den invloed der tropische zonnestralen, om daarna weder opgenomen te worden in de koele schaduw van het oerwoud, welks eeuwenoude reuzen geen zonnestraal tot op den vochtigen grond laten doordringen en waar geen ander geluid het oor treft dan dat van de eindeloos van blad op blad neervallende dauwdroppels". Lahat, de verblijfplaats van den assistent-resident van Lematang oeloe en ilir, Kikim en

de Pasoemah-landen ligt allerliefst aan den hoogen oever der Lematang; een uitgestrekt Chineesch kamp en een nette societeit verhoogen het welvarend uitzicht der plaats, die een middenpunt van het verkeer tusschen Palembang en de binnenlanden geworden is. Het garnizoen is gehuisvest deels in een vierkanten aarden redoute, deels in een klein kampement daarbuiten. Het woud, dat onmiddellijk bij de woningen aanvangt, huist tal van tijgers die 's avonds het verblijf buiten onveilig maken; nog niet lang geleden zijn zelfs tijgersporen onder de op palen gebouwde societeit waargenomen. Een tweetal groote wegen gaan van Lahat uit; een dezer voert zuidwaarts over de Lematang, eerst sterk en dan steeds geleidelijk klimmend over Tebat sebintoer (374 m.) naar Bandar (785 m.) door het fraaie en zeer diepe dal der Endikat, waar men van het eene plateau op 630 m. tot de brug over de rivier (472 m.) sterk daalt, om dan weder op het andere plateau tot 682 m. te stijgen. Bandar is de hoofdplaats der onderafdeeling Pasoemah-landen; van hier voert weder een zeer geaccidenteerde weg naar de residentie Bengkoelen langs den zuidelijken voet van den Dempo over Tandjong sakti, de hoofdplaats van het Bengkoelensche distrikt Pasoemah oeloe manna, om te Manna aan de westkust uit te komen. Wil men de andere Pasoemah-landen bezoeken, dan geschiedt zulks langs een pad, dat zich van dien weg afscheidt, op eene hoogte van 816 m. bij Goenoeng kajo de waterscheiding tusschen de Lintang Kiri en de Lematang, — tevens de grens van de Pasoemah lebar en de Pasoemah oeloe lintang — overschrijdt en bij de rivier Doerian de grens der Ampat lawang overtrekt om ten slotte bij de hoofdplaats dier afdeeling, Talang padang, zich met den hoofdweg te vereenigen. Langs andere, vrij bezwaarlijke wegen staat Bandar in verbinding met Semindo darat en met den rijweg naar Batoe radja.

Wij kunnen echter niet al deze wegen inslaan, noch de Hindoesche oudheden bezichtigen, aan welke Lematang oeloe zoo rijk is [1]), maar moeten verder den hoofdweg volgen, die van Lahat door een heuvelachtige streek loopt, en ons van tijd tot tijd prachtige uitzichten op den Dempo en de naburige Pasoemah-landen verschaft. Het is hier een waar paradijs voor den jager; kudden olifanten trekken meermalen den weg over, en beschadigen de telegraaf-

---

[1]) Tombrink T. B. G. XIX.

palen, die daar langs zijn geplaatst. Boenga mas, een welvarend dorp op den hoogen oever der Kikim gelegen, is door palissaden tegen de tijgers beschut, terwijl de poorten die, omdat de weg midden door de plaats gaat, in die palissaden gemaakt zijn, door een wacht moeten bewaakt worden. Het erf van den controleur is dan ook, evenals de daarnaast gelegen kazerne voor de politiesoldaten en de gevangenis, door een hoog en stevig bamboehek ingesloten. Van den weg voor het huis van dien ambtenaar heeft men een prachtig vergezicht op het groene gebergte in het Zuidwesten gelegen. „De voorgrond wordt ingenomen door het dal op welks bodem de Kikim stroomt, en aan de overzijde der rivier rijst het terrein voortdurend. Geheele reeksen van steeds hooger en hooger wordende heuvelen, overal met diepe en ondoordringbare kloven en ravijnen doorsneden, doen zich aan het oog voor. Al deze voren schijnen naar één zelfde middelpunt te wijzen, dat den achtergrond vormt van het panorama, naar den trotschen vulkaan Dempo," wiens kale kruin maar al te dikwijls door de wolken verborgen is en slechts des morgens vroeg in haren ganschen omvang te zien is. Al voortrijdende over den weg, die tal van riviertjes passeert, bereiken wij Tebing tinggi, hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling, die de Rawas-, Sindang- en Redjang-streken met Moesi oeloe omvat en waar wij weder de Moesi ontmoeten die een groote bocht naar het Noorden gemaakt heeft, terwijl onze weg in eene tegenovergestelde richting afweek. De rivier heeft hier een geheel ander aanzien dan bij de hoofdplaats Palembang. Terwijl zij daar met eene breede watermassa statig voortrolt, snelt de Moesi bij haren oorsprong door de hooglanden als een woeste bergstroom verder, „soms trotsche watervallen vormende, zooals o. a. beneden Temedah, dan weder door rotsige nauwten zich heenwringende, als te Kepahiang en Ambong Hidjoe of tegen eenen rotswand optornende, en als een kokende maalstroom terugdringende om met een bocht daarnaast een doortocht te boren, in zijnen loop het water opnemende van de honderden riviertjes en beken, die langs de kloven van het gebergte heenbruischende en kronkelende, soms in schuimende stof, of in klotsende straal neerdalende, haar opzoeken, tot de meer en meer gezwollen watermassa in golvende sprongen de vlakte zoekt, om boven Tebing tinggi met steeds verbreede bedding nog snel, doch statiger

af te dalen, soms nog kleine valleien of arrahans vormende."

Hoewel Tebing tinggi een welvarende plaats is, schoon aan de hier reeds breede Moesi gelegen, biedt de plaats echter weinig aan dat ons tot blijven zou nopen, vooral daar wij reeds kennis hebben gemaakt met de rakits, die hier als drijvende pakhuizen dienen, waarin de koffie naar Palembang wordt afgevoerd. Het fort, dat op eene hoogte is opgetrokken heeft, evenals vele andere kleine indische versterkingen, eenige overeenkomst met de bentings, die wij in Atjeh leerden kennen. Vier hooge muren, die een eenigszins langwerpig vierkant vormen, zijn aan twee, schuins over elkander staande hoeken met bastions voorzien, waarop het geschut geplaatst is, dat in alle richtingen kan bewogen worden; de gebouwen zijn tegen die muren geplaatst, zoodat men van uit de kamers, waarin de soldaten hun verblijf hebben, naar buiten kan schieten. Binnen in de door die kazerne ingesloten ruimte staan woningen van officieren; een poortje geeft toegang tot een tweede klein vierkant of reduit, aan de achterzijde tegen het eerste gebouwd, en waar het hospitaal en de kruitmagazijnen en andere bergplaatsen liggen, terwijl alles door een diep ravijn omringd is. Een gedeelte der troepen is in het kampement buiten het fort gehuisvest. In de laagte, aan de rivierzijde, vindt men de woningen der Europeesche ingezetenen en van Palembangsche industrieelen; het huis van den assistent-resident ligt aan een groot vierkant plein, dat voor markt bestemd is.

De weg, die nog een tijdlang in de vallei der Moesi blijft en door vrij goed bevolkte streken loopt, is hier over golvende terreinen aangelegd waardoor wij van tijd tot tijd prachtige vergezichten genieten, hetzij op de zuidwaarts liggende valleien, die hare wateren in de Moesi uitstorten, hetzij op het Barisan-gebergte, dat zich vóór ons uitbreidt en waaruit een menigte van toppen omhoog steken. Wij zijn hier in Ampat lawang; wij passeeren de hoofdplaats dezer onderafdeeling, Talang padang, van waar een ons reeds bekende weg naar de Pasoemah-landen leidt, en trekken daarna de Moesi over op een dier flinke, overdekte bruggen, waarvan de kap dekplanken heeft, die uit geheele boomstammen bestaan, welke eenvoudig aan de beide zijden zoover worden afgekapt als voor de bedekking noodig is. Met het oog op de geweldige bandjirs zijn die bruggen dikwijls veel langer dan anders wel noodig zijn zou. De

brug, die wij hier overtrekken, en die door haren eenvoudigen doch hoogst doelmatigen aanleg eene zekere bekendheid geniet, is, evenals verscheidene anderen, door de bevolking onder leiding van den controleur aangelegd. Voorbij Talang padang, dat op eene hoogte van 301 m. ligt, moeten wij tot het hoogste punt van den weg (785 m.) aanmerkelijk stijgen; daarna dalen en stijgen wij weder tot wij Kepahiang bereiken, waar wij van de Moesi afscheid nemen, die hier tegen den Barisan stuit en een noordelijke richting volgt, terwijl wij weldra dat gebergte moeten oversteken. Het genoemde dorp, de hoofdplaats der onderafdeeling Redjang en Lebong, is eene vrij belangrijke handelsplaats, die echter onlangs door een geweldigen brand zeer geteisterd werd, en biedt door zijne gezonde en koele ligging op eene hoogte van 521 m. een aangenaam verblijf aan. Evenals de geheele bovenvallei der Moesi zijn de omstreken van Kepahiang voor den landbouw en vooral voor koffie- en tabakscultuur zeer geschikt; de Europeesche groenten, hier geteeld, vinden goeden aftrek. Jammer maar dat de geringe bevolking niet in staat is hier eene zoo groote mate van welvaart te doen ontstaan als b. v. in vele streken der Padangsche bovenlanden het geval is. Kepahiang is een bezoek overwaardig wegens de prachtige uitzichten die men er kan genieten, zoowel op den naburigen Barisan als op het woeste gebergte van Lebong, terwijl ook het gezicht op het ravijn, waardoor de Moesi zich met geweld een weg baant, als bij uitstek schoon wordt geprezen. Maar de kroon spant wel het schouwspel dat de veeltoppige, van boven geheel kale Kaba (1650 m.) aanbiedt, — een der meest werkzame vulkanen in de bovenlanden van Palembang, ten noorden van Kepahiang gelegen [1]). Met zijn zwaar begroeiden, bijna even hoogen tweelings-vulkaan Boekit Hitam, die eveneens van hier gezien kan worden, is de Kaba door een zadel verbonden; — het meest werkzame gedeelte van dien vuurberg, de krater Vogelsang ligt ongeveer 200 m. lager op zijne oostelijke helling en werpt groote hoeveelheden asch, zand en steenen uit. Om den Kaba te beklimmen doet men het best van Kepahiang gedeeltelijk den weg naar Lebong te volgen, doch bij Pasar tjoeroep rechts het zijpad naar Kesambi inteslaan, van waar men zonder groote inspanning in één dag den tocht doen kan. Zeker zal men zich niet over die

[1]) W. P. Verkerk Pistorius in de Gids 1870. 1871.

moeite beklagen, wanneer men, in de nabijheid van den krater gekomen, dezen als een gapenden afgrond, door hooge bergen omgeven, vóór zich ziet liggen, terwijl de top aan de overzijde tusschen de andere bergen uitsteekt, en, evenals de geheele Kaba van den zadel af tot den krater Vogelsang toe, met een grijze laag zand bedekt is, waartusschen enkele kale boomstammen omhoog steken. Een bergwand, die als een scherpgerande, gekartelde muur te midden van den krater loopt, deelt dezen in twee ongeveer even groote helften, waarvan de eene een rookende massa verbergt, terwijl men in het midden van den anderen krater een klein waterplasje opmerkt benevens een putje waarin zich een soort van brei bevindt, die door de zwakke dampen, welke hier opstijgen, in beweging wordt gehouden. Om den derden krater, den Vogelsang, te bezoeken, moet men zich nog eene aanzienlijke daling getroosten. Prachtig is het uitzicht dat men geniet van den Biring, een der hoogten van den ringmuur, die den krater omgeeft. „Aan de eene zijde gaapt de krater ons tegen, ver in het Westen bewaakt door den conischen top van den Daun en meer naar het Oosten door de hoogte, op welke de stroom van Palembang ontspringt; ter slinke golven de kruinen van het Redjangsche gebergte, overheerscht als het ware door den hoogen vulkaan, den majestueuzen Dempo, welke de scheidende zon met een purperen mantel omhing. Vóór ons daalt het gebergte glooiend neder en staren wij, in het verre verschiet, op een glanzende lichtstreep: de Indische zee". Langs den oever der zee wuiven de palmen van Manna en verbergt een klapperbosch de hoofdplaats Bengkoelen.

Te Kesambi teruggekomen kan men het zijpad om den Kaba vervolgen en zoo Oelaq tandieng bezoeken, de hoofdplaats van de Sindang van waar men, naar men zegt, een nog schooner uitzicht op den Kaba geniet, gepaard aan het schouwspel op de vulkaan-ruïne met talrijke klippen, den Tjoendoeng, ons reeds als den oorsprong der Moesi bekend. Verderop strekt zich de weg uit naar het door ons reeds bezochte Moeara bliti; een zijweg, die voorbij Oelaq tandieng van dat pad afslaat zou ons naar Soeroe langoen brengen, de hoofdplaats van de belangrijke onderafdeeling Rawas [1]), aan Soengei tenang grenzende en aan de Limoen, een

[1]) Wesly in T. v. h. binnenl. best. III.

der Djambische bovenlanden van welke wij vroeger (p. 251) reeds gesproken hebben. Maar wij moeten ons dit genot ontzeggen, en evenzoo van alle plannen afzien om Lebong te bezoeken, dat door de onderzoekingen der Sumatra-expeditie meer bekend is geworden. Wij willen ons dus haasten van Kepahiang Bengkoelen te bereiken. Daartoe trekken wij het Barisan-gebergte over, dat hier vrij steil oprijst, en genieten van het hoogste punt van den bergpas (791 m.) een bij uitstek prachtig gezicht. Aan de eene zijde strekt zich het vruchtbare dal uit, dat wij zoo even verlaten hebben; de Moesi kronkelt zich in de diepte vóór onze voeten en doorsnijdt de vallei tot dáár, waar het gebergte haar afsluit en met zijne drie toppen, waarvan de kleinste aanhoudend rookwolken uitzendt, den horizon begrenst. Aan den anderen kant ontplooit zich het lage land van Bengkoelen vóór onze oogen: in de verte ziet men den Indischen Oceaan, die de reede van Bengkoelen bespoelt en met zijne schuimende golven de koraalriffen geeselt. Over eene steile helling dalen wij naar beneden, en bevinden ons in de residentie *Bengkoelen* (455.6 v. g. m.), eene provincie die de kustzoom beslaat, welke zich van het gouvernement van Sumatra's westkust tot de Lampongsche districten uitbreidt, en grootendeels uit vlak land bestaat of uit heuvelachtigen bodem, die zich nauwelijks boven de 100 m. verheft; alleen dicht tegen den Barisan, die snel stijgt, wordt het terrein hooger. Bengkoelen is het stroomgebied van rivieren, die naar de westkust afvloeien; alleen het landschap Belalau maakt, zooals wij weten, eene uitzondering op dezen regel. Over Rindoe hati loopt onze weg naar de hoofdplaats Bengkoelen (11.030 inw. 143 Eur.), onder het Engelsche bestuur als fort Marlborough bekend, een niet onaardig en regelmatig aangelegd stadje, op eene kleine, uitstekende hoogte aan eene baai gebouwd. Daar de Engelsche luitenant-gouverneur Sir T. S. Raffles groote plannen met Bengkoelen had, en veel aan het verfraaien der stad ten koste legde, heeft de plaats een bevalliger voorkomen, dan met de meeste buitenposten het geval is. Zoo bestaat de woning van den resident, het vroegere Britsche gouvernements-huis, uit een flink steenen gebouw, een tweetal verdiepingen bevattende, dat te midden van eenen grooten tuin gelegen is. Aan het plein, waarop deze woning uitkomt, liggen de meeste openbare gebouwen, zooals de school voor Inlanders, het bannelingskwartier, het societeits-gebouw en

het garnizoens-hospitaal. Ook enkele steenen huizen, door Europeanen bewoond, en uit den Engelschen tijd afkomstig, worden in de nabijheid van dit plein aangetroffen. Jammer maar dat de grootsche voornemens van Raffles, om van Bengkoelen eene voorname havenplaats te maken, zoo moeilijk uitgevoerd zouden kunnen worden, daar de open reede als een der slechtsten van den Indischen archipel beschouwd wordt. Bereist men den grooten, aanmerkelijk verbeterden strandweg ten noorden van Bengkoelen, dan trekt men door de districten Ommelanden, Laïs en Moko-Moko, om de onderafdeeling Indrapoera (afdeeling Painan, restie Pad. benedenlanden) te betreden, waar een van de weinige grootere stroomen gevonden wordt, die aan de westkust uitmonden; de rivier van Indrapoera. Want terwijl ten zuiden van Padang, en vooral bij Tjingko de bergen tot aan het strand naderen, dadelijk tot eene geweldige hoogte rijzen, en een woest en trotsch karakter vertoonen, scheidt bij den hoek van Indrapoera eene alluviale vlakte de bergen van de zee, en verschaft aan de wateren, die gedeeltelijk van den vroeger genoemden piek van Korintji (door zeevarenden ook Piek van Indrapoera genoemd) afvloeien, eene voldoende ruimte om zich tot eene vrij belangrijke rivier te vormen, die door eene lage, moerassige en weinig bevolkte streek stroomt. Ook de Ketaun moet hier genoemd worden[1]) die, in het Lebongsche ontspringende, den Barisan doorbreekt, steile en hooge heuvels met geweldige vaart voorbij snelt en door tal van stroomversnellingen en watervallen in de bovenlanden den tocht voor de Inlandsche vaartuigjes zeer bezwaarlijk, soms zelfs gevaarlijk maakt. Dáár, waar de Niboeng zich met haar vereenigt, kan men ten koste van een vermoeiende wandeling van anderhalf uur, landwaarts in, eene belangrijke vogelnestgrot bezichtigen; iets verder de rivier afwaarts vindt men de beruchte Panjebrangan kasai, waar de Ketaun door eene nauwe poort van een paar meters zich met geweld een weg baant en van een hoogte van eenige meters neerstort. Van daar wordt het vaarwater minder gevaarlijk, en verbreedt zich het dal der rivier, die thans kalmer naar de westkust afvloeit. Bereist men den weg noordwaarts van Bengkoelen in de Padangsche benedenlanden nog verder dan Indrapoera, dan kan men in de buurt van Salida de thans

---

[1]) H. J. A. Raedt v. Oldenbarneveld in T. aardr. Gen 2e. Ser. VII. m. u. a.

weder verlaten zilvermijnen bezoeken, die én onder de Compagnie én in onze dagen aanvankelijk groote verwachtingen opwekten [1]), maar weldra tot nog grootere teleurstelling hebben geleid. De weg ten zuiden van Bengkoelen loopt landwaarts in over Loeboeq lintang, de hoofdplaats der afdeeling Seloema, en nadert daarna de zee om verder strandwaarts zuidelijk te gaan, over Manna, Bintoehan en Kroë tot Laboean blimbing nabij het kustlicht-établissement aan den Vlakken hoek.

Het is vooral op het noordelijk gedeelte van dezen weg, dat men de tafereelen waarneemt, die door Pruijs v. d. Hoeven [2]) zoo juist zijn geschetst. „Nu had ik" zegt hij „vóór mij het melankoliekste natuurtooneel, dat men zich verbeelden kan; aan den eenen kant de zee, die met eentonig geweld het strand beukte; aan den anderen kant een onafgebroken rij donker groene, staakrechte naaldboomen (casuarinen) die met dof gedruisch heen en weêr wiegelden; zoover het oog reikte, hetzelfde gezicht; voor mij uit, waar achter ik iets hoopte te zien, was eene flauwe bocht van het strand; zoodra ik die om was getrokken, zag ik weêr hetzelfde; weêr een hoek in het verschiet, waarachter weêr dezelfde boomen en dezelfde golven; geen huis, geen mensch, boven mij een effen blauwen hemel, zoo heet en hel, dat men er niet tegen op kon kijken; beneden het schitterende witte zand, waarover een gloed verspreid lag, dat alles voor de oogen begon te dwarrelen, met een lichte wasem er op, even als boven een warme oven; duizenden krabben liepen snel heen en weder met de golven." Verderop naderen de uitloopers van den Barisan het strand, zoodat zij hier en daar zelfs onmiddellijk aan zee zich verheffen, en b. v. in het Kroeësche de weg binnenslands moest worden aangelegd. [3]) In het algemeen gesproken kunnen de binnenlanden van Bengkoelen zeer vruchtbaar genoemd worden, maar wordt er aan de bearbeiding van den grond niet die zorg besteed als elders wel het geval is, zoodat de landbouw er op lagen trap staat en zelfs de rijstteelt niet voldoende vruchten oplevert om in de behoefte der bevolking te voorzien. Een ontginning der hier en daar voorkomende steenkolen, in welke men wel eens een bron van welvaart voor de residentie heeft meenen te zien,

---

1) P. J. Veth in Eigen haard. 1886.

2) Pruijs v. d. Hoeven. Een woord over Sumatra.

3) O. L. Helfrich in Bijdr. t. d. t. l. en vlk. Ve Volg. IV.

schijnt tengevolge eener onlangs verleende voorloopige concessie weldra ondernomen te zullen worden.

Voor wij van Sumatra afscheid nemen blijft ons alleen nog maar over een kort bezoek te brengen aan haar zuidelijkste residentie, de *Lampongsche districten*, die 475 v. g. m. beslaat. Evenals geheel Zuid-Sumatra ligt ook verreweg het grootste gedeelte der Lampongs minder dan 100 m. boven de zee. Het bergachtig terrein wordt ook hier in het Westen gevonden; behalve de ons reeds bekende bergrug, die van den Vlakken hoek uitgaat, verrijzen van de landspits tegenover het eilandje Lagoendi onmiddellijk hooge bergen uit de zee, die in noordwestelijke richting naar Belalau voortloopen. Beide bergruggen sluiten het dal der Semangka in; de belangrijkste onder de rivieren, welke naar de Zuidkust afvloeien, en die in de Belalau ontspringt. In dit gebergte verheffen zich enkele hooge vulkanen: de Tangka (1042 m.), de Pesawaren, waarschijnlijk dezelfde berg die, met eene eenigszins andere ligging op de kaart de Lampong genoemd wordt, de Tangkamoes of Keizerspiek (2280 m.) met zeer regelmatigen, spits toeloopenden kegel en de Sekindjau, op de grens van Bengkoelen gelegen. Geheel op zich zelf staande verheft zich de tweetoppige Radja Bassa (1341 en 1248 m.) aan den zuidwestelijken hoek van Sumatra steil uit zee, een vulkaan die waarschijnlijk eens een afzonderlijk eiland heeft uitgemaakt. De oostkust daarentegen is eene voortzetting van het ons bekende alluviale terrein en behoudt in hoofdtrekken hetzelfde karakter als de Palembangsche laaglanden.

Onder de vele wateren, die door deze vlakten stroomen, noemen wij slechts de Sekampong en de Sepoeti, beiden aan of bij den berg Tebah ontspringende; de Toeloeng Bawang, de grootste rivier der residentie, uit de vereeniging van tal van wateren ontstaande en de Masoedji, die als grensrivier tusschen de Lampongs en Palembang hier vermelding verdient en ook omdat zij door de Bebatau, een kanaal op last van een der vroegere Palembangsche Sultans gegraven, met de Komering verbonden is, en dus een handelsweg tusschen beide residentiën vormt. De streken, langs welke de Masoedji met hare zijwateren stroomt, worden geroemd als bij uitnemendheid geschikt voor klapper-, rijst-, sago-, suiker-, katoen- en indigocultuur. Duizenden bouws worden er jaarlijks ter hoogte van 1 tot 2 vt. overstroomd, waardoor natuurlijke sawahs ontstaan. En ofschoon

reeds nu van hier rijst wordt uitgevoerd, wat elders in de residentie niet het geval is, belet de schaarschte der bevolking naar behooren van deze streken partij te trekken. Een ander gedeelte der residentie, de Mientjang, aan den noordelijken voet der vulkanen Tangkamoes, Pesawaran, Ratai en Teloek gelegen, wordt ook als zeer vruchtbaar geprezen. Deze landstreek wordt gesneden door den weg, die te Tandjong karang den grooten weg van Telok betong verlaat, voorbij Goenoeng trang tot 410 m. stijgt en zelfs op het hoogste punt, tusschen Tandjoengan aan de baai van Semangka en Bengkoenat aan de westkust, eene hoogte van 449 m. bereikt. De Toelang Bawang is tot ver van de monding bevaarbaar; vóór Mengala heeft zij nog eene diepte van 24 vt; platboomde vaartuigen kunnen zonder moeite Kota boemi ver het binnenland in bereiken, daar rotsen noch stroomversnellingen de vaart belemmeren. Jammer maar dat ook hier een groote bank het invaren bemoeilijkt. De administratieve indeeling der residentie heeft rekening gehouden met de natuurlijke gesteldheid van het land; de afdeelingen Telok betong, Katimbang en Semangka die door de landen om de Lampong- en Semangkabaaien worden gevormd, zijn zeer bergachtig en hebben, met uitzondering der Semangka, geene bevaarbare rivieren. Toelang bawang, Sepoeti en Sekampong daarentegen zijn grootendeels vlak, met uitzondering van die gedeelten welke aan de eerstgenoemde afdeelingen grenzen, en worden door belangrijke rivieren doorsneden, terwijl zij met prachtige bosschen bedekt zijn, die slechts hier en daar door dorpen en velden worden vervangen waar de geringe bevolking gronden voor hare rijstteelt ontgonnen heeft of waar de particuliere industrie de eerste pogingen tot landbouw in het werk stelt. Is in het eerste drietal afdeelingen de rijstbouw op natte velden vrij algemeen in gebruik en legt de bevolking zich daar ook op de pepercultuur toe, in de andere streken wordt de rijst bijna uitsluitend op zoogenaamde ladangs verbouwd en maakt de bevolking vooral werk van het inzamelen van boschproducten. De niet onbelangrijke hoofdplaats der residentie, Telok betong (2996 inw. 41 Eur.) ligt te midden van sawahs aan de schoone Lampongbaai; een groote, voor voertuigen geschikte weg leidt van de hoofdplaats in noordelijke richting over Tarabangi naar Mengala. Te Tarabangi kan men ook westwaarts afslaan, den grooten weg over Kota boemi en Hadji kangoengan vervolgen en van daar het paardenpad betreden om, aan gene zijde

der grensrivier Pila, in Palembang te komen en verder over Resang het ons reeds bekende Moeara doea (p. 260) te bereiken. Mengala is eveneens door een paardenpad met Batoe radja in het Palembangsche verbonden en staat bovendien in verbinding met Laboean dalam aan de Masoedji; van daar bestaat gelegenheid langs het Babatau-kanaal de hoofdplaats der aangrenzende residentie te bezoeken. Deze wegen leveren tooneelen op, weinig verschillend van die, welken wij reeds in Palembang leerden kennen; daar wij ook nog de andere groote eilanden van den archipel moeten bezoeken, zullen wij ze niet inslaan, en Sumatra verlaten. Niet zonder leedwezen zeggen wij het eiland vaarwel, dat zóó rijk is aan verborgen schoonheden en schatten, en in dat gedeelte, 't geen ons reeds bekend is, Java in vele opzichten naar de kroon durft steken en in enkele opzichten zelfs overtreft.

Talrijke eilanden omzoomen de westkust van Sumatra. De voornaamsten dezer zijn het dichtbegroeide, heuvelachtige Engano, de Pagei- en Mentawei-eilanden, het belangrijke Nias benevens de Banjak-eilanden en Poeloe Babi of het Varkens-eiland. Over de meesten dier eilanden strekt zich ons gezag slechts in naam uit; op Nias en op de Batoe-eilanden is echter een Nederlandsch ambtenaar gevestigd. Daar bij de bevolking van enkelen dezer eilanden eigenaardige gewoonten en instellingen worden gevonden, behouden wij ons voor die later te bespreken.

De reiziger die zich van Singapore naar Batavia begeeft bevindt zich spoedig te midden van een eilandenwereld, welke bij uitnemendheid geschikt is om hem in het klein een indruk te geven van de natuur van Insulinde. Het voortreffelijk betonde en bebakende vaarwater, dat den grooten weg voor de schepen vormt, voert te midden van grootere en kleinere eilandjes, sommigen bergachtig, anderen zich weinig boven de zee verheffende en die, voorzooverre de oorspronkelijke vegetatie niet door de gambir-cultuur en houtkap is uitgeroeid, grootendeels met weelderig groen zijn bedekt, dat hier en daar door het helwitte, schitterende duinzand wordt afgebroken. Soms naderen zij elkander zoo dicht dat men zou denken niet op zee, maar in een groot meer te varen. Wij zijn hier in den Riouw-Lingga archipel, welke zich ten oosten van Siak en Indragiri uitbreidt

en ten noorden door straat Singapore begrensd wordt. Met Indragiri vormen zij de residentie *Riouw* (825.4 v. g. m.), die dus voor een goed deel uit eilanden bestaat. Slechts een zeer klein deel van dit gebied is onmiddellijk onder het Nederlandsche gezag geplaatst, t. w. het vroeger van Bintang gescheiden, maar thans met dat eiland door verzanding zoo goed als vereenigd eilandje Tandjong Pinang, dat ongeveer een Duitsche mijl lang en half zoo breed is. Voor het overige wordt Riouw-Lingga onder het oppergezag van Nederland bestuurd door den Sultan van Lingga, die te Kwala dai op dat eiland zijn verblijf houdt, maar in het bestuur over de noordelijke groep vervangen wordt door den onderkoning van Riouw, die in schijn zijn ondergeschikte is, maar in werkelijkheid grooter gezag uitoefent dan de Sultan zelf. De woonplaats van den onderkoning is op het kleine eilandje Mars (Poeloe Penjingat) gevestigd, dat tegenover Tandjong Pinang ligt.

Na een paar uur stoomens van Singapore bereiken wij Riouw, (3946 inw. 125 Eur.) de hoofdplaats der residentie en zetel van den Nederlandschen bestuurder, een lief stadje op Tandjong Pinang gelegen; de woning van den resident komt fraai uit te midden van het zware geboomte, dat haar omringt. Ofschoon Riouw langen tijd geleden (1828) tot vrijhaven verklaard werd met het doel een tegenwicht te vormen tegen den zich steeds uitbreidenden invloed van Singapore, dat allen handel uit deze streken tot zich trok, is die toeleg geheel mislukt. Want ofschoon Riouw voor een Inlandsche havenplaats een vrij levendigen handel drijft, valt echter de kalmte en rust van de reede te Riouw aan een ieder op, die het drukke en levendige Singapore pas verlaten heeft. Een eigenaardig schouwspel biedt het fort Kroonprins aan, dat aan het garnizoen tot verblijfplaats strekt, daar de droge gracht, die het omringt, tot een soort van hertenkamp is ingericht. De bodem van Tandjong Pinang schijnt vrij schraal te zijn; de oorspronkelijke, rijke flora is door de gambir-cultuur, op enkele bosschen na, grootendeels uitgeroeid [1]). Andere eilanden van dezen archipel zijn in dit opzicht gelukkiger bedeeld, bedekt als zij zijn met dichte wouden, die rijk aan uitstekend timmerhout genoemd worden. Zoo is de Piek van Bintang, die op ongev. 1300 vt geschat wordt, en uit één rotsmassa schijnt te bestaan, geheel met dicht

[1]) Teysmann in Natuurk. Tijdschr. v. N. I. XXXIV.

woud bedekt, welks kolossale stammen de beste en deugdzaamste houtsoorten opleveren. In de noordelijke groep noemen wij nog Batam, Boelang, Gampang, Galat en de Karimon-eilanden. In de zuidelijke of Lingga-groep hebben de meeste eilanden nog hunnen oorspronkelijken plantentooi behouden; zij zijn heuvel- of bergachtig met hooge bosschen bedekt, die aan de stranden door rhizophoren worden afgewisseld. Het hoofdeiland Lingga bestaat voor een goed deel uit alluviale vlakten, die zich tot aan den voet van het Dai- en Sipintjin-gebergte uitstrekken. Van uit Koewala dai heeft men over de vlakte een prachtig uitzicht op dat gebergte, op welks hoogsten top, die op meer dan 3600 vt geschat wordt, een tweetal pyramiden van ongeveer 200 vt hoogte schijnen te rusten. Een drietal bergruggen dalen van dit hoogste punt tot in zee af, gedeeltelijk met weelderig groen bedekt, gedeeltelijk slechts weinig met planten getooid, zoodat de rotswanden van rood- en witachtig gesteente hier en daar doorschemeren. Het naburige eiland Singkep is vooral bekend door de onlangs weder opgevatte exploitatie van het tin, dat het eiland bevat. Op deze industrie en op de zoo belangrijke gambircultuur, welke hoofdzakelijk in dezen archipel gedreven wordt, behouden wij ons voor later terug te komen.

Zooals den lezer wel niet onbekend zal zijn is de hoofdbron der tin-productie in den Indischen archipel te vinden op een tweetal eilanden, die ten zuiden van den Riouw-Lingga-archipel gelegen zijn, en die ieder met eenige kleine eilandjes een afzonderlijk gewest uitmaken: de residentie *Bangka* (237 v. g. m.) en *Blitong* (Billiton, 84.2 v. g. m.) De eerstgenoemde provincie wordt bestuurd door een resident, die te Muntok (3981 inw. 116 Eur.) woont, terwijl over Blitong, sedert de afscheiding van dit eiland van Bangka in 1852, een assistent-resident het bestuur voert, die te Tandjong pandan (2745 inw. 56 Eur.) verblijf houdt en niet onder een resident staat. Het eiland Bangka [1]) is grootendeels eene golvende vlakte, waaruit verstrooide heuvel- of berggroepen oprijzen en ook hier en daar enkele bergketens uitsteken. En ofschoon het eiland rijk is aan kleine riviertjes, moet het toch, in het algemeen gesproken, arm

[1]) Posewitz. Die Zinninseln im Ind. Oceane. Budapest 1885. v. Diest. Bangka beschreven in reistogten. Amst. 1865. Kurz in Nat. tijdschr. v. Ned. Indië XXVII.

aan water genoemd worden, vooral in het droge jaargetijde, daar dan de beekjes slechts zeer weinig water bevatten. Eigenaardig is de werking van eb en vloed op die riviertjes; menigeen verwondert zich wanneer hij in de betrekkelijk ruime bedding van den benedenloop van een riviertje slechts een onaanzienlijk beekje ontwaart, waarin Inlandsche vaartuigen als 't ware op het droge liggen. Maar zoodra de vloed opkomt verandert het schouwspel; het beekje groeit tot een stroom, waarin de vaartuigen zich met gemak kunnen voortbewegen, iets dat van veel belang is, daar het transport te land veel te wenschen overlaat. De riviertjes, welke naar de oostzijde vloeien en met slechts eene uitzondering in de Chineesche zee uitwateren, bezitten eene veel minder groote beteekenis dan die, welke hunne monding naar het Westen in de Bangkastraat of Java-zee hebben. Over het algemeen hebben de wateren van Bangka slechts in hunnen gewoonlijk korten bovenloop steile oevers en een sterk verval; weldra treden zij in de breede vlakte, die aanvankelijk nog droog is, maar spoedig moerassig wordt en dit karakter tot de monding der riviertjes behoudt.

Ofschoon Bangka een zandigen bodem heeft is het eiland niet zoo dor en onvruchtbaar, als menigmaal beweerd werd, en ook de omstreken van Muntok zouden doen vermoeden. Maar hoewel de natuuronderzoeker er zijne moeite rijkelijk beloond ziet, zoo is echter een tocht door de binnenlanden in den regel weinig aanlokkelijk. De wegen verkeeren grootendeels in een vrij slechten toestand en kunnen met weinige uitzonderingen slechts in een draagstoel of te voet bereisd worden, terwijl zij in den regel te midden van kreupelhout loopen, dat elk vergezicht belet, behalve in de districten Soengei liat en Merawang, die betrekkelijk hoog gelegen zijn en een enkele maal een uitgebreider uitzicht aanbieden. Van Muntok naar Soengei liat reizende heeft men aanvankelijk een ruim en niet onaardig vergezicht, maar ook die geringe afwisseling gaat geheel verloren wanneer men den binnenweg naar de oostelijke districten heeft ingeslagen. „Alles draagt er toe bij om het eentonige te vergrooten; geen open vlakte, geen bergachtige streek geeft eenige afwisseling; steeds ziet men tegen een dicht begroeid maar niet zwaar bosch op, waarvan het geboomte en de varen-planten, die daartusschen alle uitzicht afsluiten, meest tot een enkele soort behooren. De valleien, die men doortrekt, geven ook geene afwisse-

ling; hier en daar trekt men kampongs door die zóó sterk op elkander gelijken, dat de eene bijna niet van de andere te onderkennen is. Zij bestaan uit twee regelmatige rijen huisjes, allen van gelijken vorm en grootte, waarvoor klapperboomen op gelijke afstanden geplaatst zijn." Toch kan men ook hier en daar aangenamer uitstapjes maken, zooals o. a. ter beklimming van den hoogsten top van het eiland, de Boei, die tot een hoogte van 698 m. uit het Maras-gebergte verrijst, en van waar men bijna geheel Bangka als een landkaart kan overzien, terwijl slechts in de richting van Koba de zee achter groote heuvels verborgen blijft. „Met den kijker kan men de vlaggen van de redoutes van Merawang, Blinjoe en Soengei liat onderscheiden, de kronkelingen van de Lajang- en Merawang-rivieren voor een goed deel volgen, de uitgestrektheid van verscheidene uitgemijnde terreinen overzien, enkele mijnen in het district Blinjoe herkennen en schier overal den vorm en de richting der heuvelketens nagaan". Het Maras-gebergte onderscheidt zich van de meeste bergen van Bangka, die afgeronde vormen hebben, door zijne steile wanden en hoekige vormen, welke trouwens ook den Plawan eigen zijn. Daar de landbouw slechts van ondergeschikte beteekenis is en zelfs niet altijd in de behoeften der bevolking kan voorzien, speelt de mijnbouw hier de hoofdrol; het eiland is dan ook door het bestuur in een tiental mijndistricten verdeeld, die elk onder een administrateur der tinmijnen geplaatst zijn.

Ofschoon Blitong[1]), wat de tin-exploitatie betreft, zeker niet minder belangrijk genoemd mag worden dan het zoo even besproken eiland, laat ons bestek niet toe, hier lang te vertoeven en dit te minder omdat het eiland veel punten van overeenkomst met Bangka aanbiedt. Ook Blitong vertoont, met uitzondering van het vlakke land langs de kusten, een golvend terrein tusschen heuvels en bergen, van welke sommigen tot gebergten zijn vereenigd, anderen geïsoleerd oprijzen. Terwijl bergen en heuvels met bosschen bedekt zijn is het eiland overigens met laag geboomte beplant. De verdeeling der riviertjes over Blitong is zeer gelijkmatig; de grootste dier wateren ontspringen wel in dezelfde streek, maar vloeien elk in eene andere richting, terwijl naar het Zuiden toe een tweetal riviertjes hunne afwatering hebben, die slechts door eene

1) C. de Groot. Herinneringen aan Blitong. s' Gravenh. 1887.

smalle strook lands van elkander gescheiden zijn. Ofschoon dus het stroomgebied dier riviertjes zich naar alle kanten uitstrekt, kan de bodem van Blitong toch niet op vruchtbaarheid bogen; slechts hier en daar komt in ondiepe valleien goede grond voor, die echter zóó gelegen schijnt te zijn, dat de landbouwer er slechts zelden gebruik van maakt. Eigenaardig zijn de zoogenaamde padangs, groote, van hout ontbloote vlakten met zeer geringen plantengroei, die in het midden van het eiland worden aangetroffen. Ofschoon door de goede zorgen van het bestuur en der Billiton-maatschappij thans een aantal goede wegen zijn aangelegd, die reeds in 1871 eene lengte besloegen van 477 k. m., dus ongeveer gelijk aan die van den spoorweg Keulen—Parijs, zullen wij onzen lezer niet uitnoodigen ze te betreden. Een groot deel toch van het eiland is zeer eentonig van vorm; de liefelijke valleien, die elders het landschap zoo verfraaien, worden hier niet aangetroffen, daar de rivieren nergens diep zijn ingesneden en het terrein tusschen die wateren zachtrond gewelfd is. Alleen zou het misschien aanbeveling verdienen het hoofdgebergte Tadjam te bestijgen, dat tot op belangrijke hoogte eene zware bergmassa uitmaakt waarop twee toppen (510 m.) staan van spitsen, maar toch onderscheiden vorm, die door de Inlanders man en vrouw genoemd worden. Dit gebergte is voor een groot deel met zwaar bosch begroeid en behoort tot het meest schilderachtige gedeelte van het eiland. Evenals verscheidene andere bergen van Blitong heeft het scherpe ruggen en toppen; andere hoogten aldaar vertoonen een meer afgeronden vorm.

Wij naderen thans het grootste eiland van den Indischen archipel, *Borneo*[1]), waarvan wij slechts door de Chineesche zee gescheiden zijn. Voor wij aan wal stappen stoomen wij nog een drietal eilanden-groepen voorbij, die tot de residentie Riouw behooren: de Anambas-, Natoena- en Tambilaneilanden. Om van Borneo eene, zij het dan ook oppervlakkige schets te geven, is lang geene gemakkelijke taak. Terwijl Java en Sumatra, en vooral het eerstgenoemde eiland, ons althans vrij goed bekend zijn, is het grootste gedeelte van Borneo nog maar zelden bezocht, en zijn er slechts weinige streken, hoofdzakelijk aan de kust gelegen, waar het Nederlandsche

[1]) Posewitz. Borneo. Berlin 1889.

gezag zoo ver is doorgedrongen, dat het er eenigen invloed uitoefent. En nu is juist Borneo het eiland dat, in verhouding tot zijne oppervlakte, veel minder kustland heeft, dan eenig ander van de groote eilanden in den Indischen archipel, daar het zich niet zoo in de lengte uitstrekt, en op eene lengte van ongev. 1250 k. m. eene afwisselende breedte heeft, die zich soms bijna even ver uitbreidt. (1100 k. m.) Dit zou een groote belemmering voor de ontwikkeling van het eiland wezen, indien niet de talrijke, dikwijls zeer belangrijke rivieren als middelen van gemeenschap en vervoer konden dienen; jammer maar, dat goede reeden ontbreken en voor de meeste rivieren ook hier weder een modderbank ligt, die door diepgaande vaartuigen slechts bij hoog water kan worden gepasseerd. Maar een veel sterkere hinderpaal is de geringheid der bevolking, die door allerlei, later te bespreken omstandigheden, belet wordt zich te ontwikkelen, zoodat Borneo thans nog bijna geheel met bosch begroeid is, en eene ontzaglijke wildernis gelijkt, waardoor het water alleen zich eenen weg kan banen, dat dan ook bijna uitsluitend als middel van verkeer en handel gebruikt wordt. Wel zijn hier en daar door de bosschen en velden wegen aangelegd, maar zij zijn grootendeels van zulk een gebrekkigen bouw, dat zij voor het vervoer op eenigszins grooten schaal niet kunnen strekken. De Dajaksche voetpaden bestaan in vele waterrijke streken eenvoudig uit boomstammen, die met het einde tegen elkander in den moerassigen grond gelegd zijn, of uit planken van een paar palm breedte, die op dwarshouten rusten en gewoonlijk door verzakking enz. ongelijk liggen, zoodat er een behendige gymnastiek noodig is, om daarop voort te gaan. Kleinere wateren zijn óf in het geheel niet óf slechts door een enkele boomstam overbrugd; de oevers van diepere rivieren zijn door dunne stammen verbonden, welke aan overhangende boomen zijn vastgemaakt of aan de takken door rotan-touwen verbonden zijn. De voetpaden, door de Chineezen op de westkust aangelegd, verkeeren in beteren staat, en zijn door ijzerhouten planken overbrugd; hier en daar, zooals te Montrado na de expeditiën van 1851 en 1852 zijn zij voor het transport met paarden geschikt gemaakt, zonder dat zij echter verhard werden; tengevolge van het zandachtig bergterrein zijn zij slechts op enkele laag gelegen punten moerassig. Hier en daar vindt men echter betere wegen; zoo wordt van de paden in de buurt van Barabei

(Z. en Ooster afdeeling) gezegd, dat zij aan Java's schoonste landwegen doen denken. In den regel moet men zich echter door de bosschen van uiterst primitieve voetpaden bedienen. Gelukkig dat het water in groote hoeveelheid, zelfs dikwijls in te groote massa, op Borneo aanwezig is in tallooze moerassen, groote meeren en geweldige stroomen, die bijna geregeld telken jare in den regentijd buiten de oevers treden en dan de vlakten niet zelden over eene uitgestrektheid van honderden mijlen eenige voeten hoog bedekken. Verre tochten worden dan ook grootendeels te water ondernomen, maar ook dezen hebben hunne bezwaren. Zoolang de reis gedaan kan worden in stoomvaartuigen is zij niet onaangenaam. Maar geheel anders wordt het, wanneer men de rivieren in haren ondiepen bovenloop moet bevaren, die in het algemeen door menigvuldige watervallen, riam's, gekenmerkt wordt, en genoodzaakt is plaats te nemen in een kleine schuit, waarvan de kap niet losgemaakt kan worden en waarin de reiziger in half liggende, half zittende houding uren lang bijna onbeweeglijk moet verblijven. Eene niet onaardige beschrijving der bezwaren van zulk een watertocht, geeft ons de Heer Bakker.[1]) „Vóór en achter is de sampan bemand met 12 à 20 roeiers, allen gewapend met de pagaai en de soear (een lange, dunne bamboe om te boomen). Is de rivier diep, dan wordt er gepagaaid, maar dáár, waar men langs ondiepten en riams gaat, geboomd. Hortende en stootende als in een bolderwagen gaat het langzaam vooruit, dan eens over boomstammen, dan weer over riams, dan weer door de in de rivier aanwezige soeangs of dammen, door de Dajaks voor de vischvangst aangelegd. Daar is weder een riam; een paar Dajaks grijpen het aan den voorsteven bevestigde rotan-touw, waden of zwemmen daarmede naar den wal en gaan vervolgens hooger op aan het trekken; de roeiers zetten hunne soears aan en door eene algemeene krachtsinspanning wordt de stroom overwonnen en vliegt de sampan met een ruk boven op de steenen. Het water slaat over den voorsteven en stroomt over de sampan, welker achtereinde soms geheel onder water is. De reiziger krijgt, als hij onder het dak van kadjangmatten gehurkt zit, een niet gewenscht bad. Een deel der boomenden valt door den schok in de rivier en heeft nu moeite om niet door den stroom mede-

1) T. B. G. XXIX.

gesleept te worden. Al wat niet vast gebonden is ligt door elkander in de sampan, maar wij zijn toch op, hoewel niet over de riam. Nu weer een nieuw tooneel; de geheele bemanning gaat te water, en een deel gaat voor aan de sampan hangen en trekken; de anderen trachten ze van achteren op te heffen en voort te duwen, en zoodoende komt men na een paar flinke schokken weer los. Allen klimmen in de sampan, het water wordt gehoosd en het gaat weder verder". Een eigenaardig verschijnsel, aan sommige rivieren eigen, is het zoogenaamde zingen van het water, dat men hoort wanneer een vaartuig zich in den stroom beweegt. Volgens de verhalen van reizigers schijnen dan uit de diepte toonen voort te komen, die op het geluid van een aeolus-harp gelijken, en soms zacht en smeltend, dikwijls vol en krachtig zouden weerklinken. Naar wij echter met gerustheid durven verzekeren wordt dit geluid slechts uiterst zeldzaam waargenomen.

De geringe bevolking van het eiland dringt zich samen aan de rivieren, wier bochten dikwijls worden afgesneden door kanalen (troesans en antasans), welke waarschijnlijk ontstaan zijn, doordat het water, buiten zijne bedding stroomende, de inzakkingen in den bodem vult, en die dieper uitgraaft, waardoor ook de meeren gevormd worden, die in grooten getale, en soms met eene belangrijke oppervlakte, op Borneo gevonden worden. Enkele antasans zijn echter door menschenarbeid gevormd. Die kanalen kunnen dus dikwijls dienen om den tocht langs den bochtigen loop der rivieren te verkorten, daar deze vooral in de lagere landen duizenden kronkelingen maken; soms verbinden zij ook rivier-armen of dicht bij elkander gelegen rivieren met elkander. Deze talrijke wateren, die door de uitgestrekte wouden weder gevoed worden, en dikwijls een donkere, min of meer bruinzwarte kleur aannemen doen eene zeldzaam prachtige, wilde vegetatie ontstaan, zoodat men getuigen kan dat „de natuur der tropische gewesten hier hare trotsche scheppingen in den mildsten overvloed ten toon spreidt. Van den zeeoever af, en zoover het oog in het binnenland kan doordringen, vertoont zich eene golvende oppervlakte van bladeren, gras en zich gedurig vernieuwend gebloemte. De eeuwige frischheid van het groen, de gloed der verwen, — purper, goud, karmijn, ivoor met goud afgezet, — waarmede de tallooze bloemen en bloesems getooid zijn, worden door geen land ter wereld geëvenaard." Maar dit tafereel

heeft ook zijnen tegenhanger. „Het eiland Borneo" zegt Marryat, „is een laag land met maagdelijk bosch bedekt; doch op een afstand gezien vertoont het zich zoo verrukkelijk groen, als ware het wijd en zijd bebouwd. Die meening wordt echter bij het naderen van de kust geloochenstraft, wanneer men de dichte groepen van acacia's, palmen, pandanen en tallooze nog onbekende boomen ontdekt, welig van groei ongetwijfeld, maar eene dichte, verwarde massa vormend. Wat wij ons uit de verte hadden voorgesteld als eene groenende weide, bleek, van nabij gezien, niets te zijn dan onafzienbare velden van lang gras, opschietend te midden van poelen, door vergiftige slangen bewoond. In één woord, nimmer nog bezocht ik eene kust, die bij de nadering zóóveel beloofde, en bij de landing zóó groote teleurstelling baarde, als die van Borneo." Het is dan ook eerst dieper in, dat de schoone natuur van het eiland zich in hare geheele volkomenheid openbaart, en hare rijke schatten onthult.

Ofschoon nu het oog van den onderzoeker en bewonderaar der natuur met verrukking over Borneo's wildernissen rondwaart, zoo wordt hij, die dat eiland bezoekt, toch treurig gestemd, wanneer hij bedenkt, dat zoovele schatten, die hier ruimschoots zijn rondgestrooid, voor den mensch grootendeels zonder nut blijven. Vele streken toch van het eiland worden als gezond en betrekkelijk koel geroemd, en zijn voorts bij uitnemendheid vruchtbaar en behoeven slechts naar behooren te worden bewerkt om dat, wat aan de aarde is toevertrouwd, met woeker terug te geven. Groote rivieren, die in elkanders nabijheid ontspringen en naar het Oosten, Zuiden en Westen afvloeien vormen waterwegen, zooals geen ander eiland in den archipel ze aanbiedt. Diamanten, goud, platina, kwikzilver, koper, tin, ijzer, antimonium, steenkolen enz. zijn reeds in de ons meer bekende streken gevonden, terwijl een nader onderzoek misschien nieuwe en gewichtige ontdekkingen ten gevolge zal hebben. Jammer maar, dat vele dier kostbare delfstoffen dikwijls in zóó verspreiden toestand voorkomen dat zij voor ontginning op groote schaal niet vatbaar zijn, en dat b. v. aan de oostkust groote landstreken weinig vóor den landbouw schijnen te beloven. Maar toch blijft het een waarheid, dat vele gedeelten van Borneo slechts wachten op de hand van den mensch om hunne schatten vruchtbaar te maken, en dat het eene schoone taak voor den Nederlandschen staat zou zijn, zich toe te rusten om beschaving aan den Inlander

te brengen en hem te ontwikkelen en de rust en vrede te verschaffen, die zoo noodzakelijk zijn om de geringe bevolking te doen toenemen en tot welvaart te brengen. De roeping der regeering is hier een andere dan in het moederland, waar het misschien voldoende is dat zij de hinderpalen voor de algemeene ontwikkeling uit den weg ruimt; in Indië behoort zij vaak zelf krachtig op te treden en niet enkel af te wachten wat het particuliere initiatief zal uitwerken. Hulde moet dan ook worden gebracht aan de mannen, die haar op deze verplichting wijzen, zelfs al moge men vermoeden dat hunne veelomvattende plannen [1]) vooreerst slechts gedeeltelijk voor verwezenlijking vatbaar zullen zijn. En waar de regeering op Sumatra's Westkust en zelfs in zekere mate op Borneo getoond heeft, dat zij het heillooze stelsel wil vaarwel zeggen, om alleen Java in het oog te houden en de Buitenbezittingen uit het gezicht te verliezen, daar mogen ook voor Borneo, dat zoozeer onder het „stelsel van onthouding" — beter „stelsel van verwaarloozing" genoemd, — geleden heeft, gelukkiger dagen aanbreken, en Nederland inzien dat zijn waardigheid en zijn belang beiden medebrengen de kostelijke bronnen van welvaart te openen, die dat eiland bevat. En dit des te meer nu het Noorden van het eiland in het bezit is gekomen van onzen ouden mededinger op koloniaal gebied, die thans reeds toont ernstig besef te hebben van zijne plicht als koloniale mogendheid en dit zeker in nog meerdere mate zal doen, nu zijne macht door de gesloten traktaten op vasten grondslag rust.

Het binnenland van Borneo bestaat voor een gedeelte uit een gebergte, dat wij als het geraamte van het eiland kunnen beschouwen, waartusschen onmetelijke vlakten ontstonden, die het stroomgebied van machtige rivieren zijn, en in het binnenland eenigszins golvend gevormd zijn, maar naar de kanten toe geheel vlak worden. Van dit gebergte, dat te midden van het eiland gelegen is, gaan straalsgewijze de verschillende hoogte-reeksen uit, die Borneo in een zuidelijke, westelijke, noordelijke en oostelijke afdeeling splitsen, en tevens de waterscheidingen tusschen verschillende rivieren uitmaken. Deze hoogte-reeksen vereenigen zich niet tot eene samenhangende bergketen; zij bestaan veeleer uit enkele, weinig uitgestrekte gebergten of afzonderlijk oprijzende bergruggen die, meestal

---

[1]) Zie o. a. Eekhout t. a. p.

in dezelfde richting voortloopend, elk op zich zelf als het ware bergeilanden vormen[1]). Deze zijn weder omgeven door een laag heuvelland dat van weinig beteekenis is dáár, waar, zooals in Tanah laut, die bergeilanden eene groote uitbreiding erlangden, maar dat daarentegen bijna uitsluitend de waterscheiding vormt, wanneer die afzonderlijke gebergten slechts verstrooid voorkomen. Maar zelden overschrijdt dat heuvelland eene hoogte van 200—300 vt.; eerst in de nabijheid der waterscheiding worden de heuvels hooger en geven aan de landstreek dikwijls een meer bergachtig karakter. Ook in een staatkundig opzicht zijn deze hoogte-reeksen belangrijk, daar zij niet alleen, zooals wij vroeger (p. 9) zagen, de grens van het Nederlandsch en Engelsch gebied uitmaken, maar bovendien het zuidelijk gedeelte van het centraalgebergte eene scheiding maakt tusschen de beide provinciën, waarin het Nederlandsche territoir gesplitst is: de residentie „Westerafdeeling van Borneo" en de residentie „Zuider- en Oosterafdeeling". Naar het Oosten toe loopen twee bergreeksen; de noordelijkste, die de rijken van Koetei en Berouw scheidt, en eene andere, die zich tot Pasir zuidoostwaarts richt en van daar naar Koesan en Tanah laut zuidwaarts zich voortzet. Ofschoon ook in ons gebied vrij hooge toppen oprijzen, (Goenong Meratoes in Tanah laut b. v. 4250 vt.) bevindt zich echter de hoogste berg van Borneo, de Kinabaloe (13.698 vt.) in het Noorden van het eiland op Britsch territoir. Dat ook een enkele vulkaan, de Malaboe, tusschen Loemar en Sentalang gelegen, op het eiland is aangetroffen werd boven (p. 75) medegedeeld. Het heuvelland sluit weder een weinig geaccidenteerde vlakte in, welke bijna onmerkbaar in die groote, alluviale streken overgaat die bij elken vloed aan overstroomingen zijn blootgesteld.

Zooals wij reeds weten behoort het noordelijk gedeelte van Borneo, waar de eenige goede havens van het eiland worden gevonden, thans aan Engeland. Het valt dus buiten ons bestek. Wij betreden het Nederlandsche grondgebied in het rijk van Sambas,

[1]) Er is dan ook veel te zeggen voor de meening, die ook op Inlandsche overleveringen steunt, dat Borneo oorspronkelijk uit verschillende eilanden bestond welke door opheffing van den bodem tot een vast land werden verbonden. In de Boven-Sekadouw zijn de overblijfselen gevonden van een tegen de rotsen verbrijzeld djatihouten zeeschip, terwijl toch op Borneo geen djati groeit en dit hout er ook niet voor scheepsbouw benut wordt. In hoeverre dit feit, door den Hr Gijsberts medegedeeld, die theorie bevestigt, waag ik niet te beslissen.

dat het noordelijkste gedeelte uitmaakt van de residentie *Borneo's Westerafdeeling*[1]) (2805.9 v. g. m.), en door de gelijknamige rivier doorstroomd wordt. Hare bovenloop wordt door een tweetal hoofdtakken gevormd, de Sambas kanan en kiri, die weder ieder verscheidene niet onbelangrijke riviertjes opnemen, en van welken de eerstgenoemde, de eigenlijke Sambas, op het Pandan-gebergte ontspringt, dat de grens met het rijkje Landak uitmaakt. De bronnen der Sambas kiri liggen op den berg Bango, een top van het grensgebergte tusschen ons gebied en Serawak. Bij Loeboek koempei vereenigt de rivier zich met den eerstgenoemden tak; van daar is de stroom tot zijne uitwatering voor schepen tot 8 m. diepte ongev. bevaarbaar. Dergelijke vaartuigen ondervinden echter groot bezwaar door de bank, die slechts bij hoog water gepasseerd kan worden. De 1500 m. breede monding der rivier, die ook historisch van belang is, heeft bij het opvaren een liefelijk aanzien. Men bevindt zich als het ware in een uitgestrekt meer, daar de stroom tot ver in het binnenland eene aanzienlijke breedte heeft, terwijl aan beide zijden dichtbegroeide landtongen oprijzen, die naar elkander toebuigen. Aan de linkerzijde ziet men den Peniboengan, waarachter de 800 à 900 voet hooge Pemangkatberg zijnen donkeren top en lichtgroene zijden verheft. Aan den anderen kant rijst de Kalimboe omhoog, die zich als een zadelberg voordoet. Een prachtig vergezicht ontrolt zich vóór ons, wanneer wij den heuvel beklimmen, waar vroeger eene versterking was opgericht, maar thans slechts de graven te vinden zijn van hen, die hier het Nederlandsche gezag tegen de overmoedige Chineezen verdedigden. „Noordoostwaarts verheft zich de heuvel Boekit Raja, van waaruit eene landtong in den klipachtigen heuvel Kalimboe eindigt. Aan de noordzijde door de zee bespoelt, is zij met uitgestrekte klapperbosschen bedekt. Verder oostwaarts het panorama doorloopende, ziet men onafzienbare bosschen, aan de zeezijde door tjemara's bezoomd, zich tot de gebergten van Koemé en Bajong uitstrekken, die zich als grijze massa's tegen den wolkenloozen hemel afteekenen, waartusschen hier en daar de kronkelende Sambas-rivier als een zilveren band zichtbaar is. Hier vindt men frissche groene rijstvelden en tuinen, naast boschjes van klapper- en andere boomen, welke

[1]) P. J. Veth. Borneo's Westerafdeeling. Zalt-Bommel 1854. M. Buys. Twee maanden op Borneo's westkust. Leiden 1892.

als eilanden in deze zee van groen verspreid liggen. Te midden daarvan verrijst de Pemangkatberg. Zijn top is met zwaar hout bedekt, en op zijne helling groeien enaupalmen of is zij tot zaaibedden voor de rijstcultuur ingericht. Van alle kanten dalen beekjes af, hier in dolle vaart langs de naakte rotswanden stroomend, besproeien zij de uitgestrekte rijstvelden der vlakte, daar heen sijpelende tusschen prachtige orchideeën en kunstig ineengestrengelde slingerplanten, dienen ze tot lessching van mensch en dier. In het Westen ligt de oneindige zee vóór ons, altijd vol beweging, vol leven. Hare doorschijnende groene wateren streelen de groote steenen en rotsblokken, waarmede de kust als bezaaid ligt."

Om Sambas, de hoofdplaats van het rijk, te bezoeken moeten wij de groote rivier, die weinig bijzonders aanbiedt en in haren benedenloop door moerassen en wildernissen stroomt, een eindweegs stroomopwaarts verlaten en het kanaal Kartiasa opvaren, dat haar met de kleine Sambas verbindt. Deze stroom, die tot de hoofdplaats door schepen van 3 tot 4 m. diepgang bevaren kan worden, ontspringt op het Prangkiak of Oendoe-gebergte, is bij Segroending door een troesan met de groote Sambas verbonden en loopt van daar ongeveer evenwijdig met die rivier langs de hoofdplaats, welke door fraaiheid juist niet uitmunt. Eene groote menigte onregelmatig verstrooide hutten van atap of houten huizen, op palen gebouwd, liggen deels op een landtong, deels op de beide oevers der rivier en houden met elkander gemeenschap door middel van booten. Ook de woningen der „prinsen en rijksgrooten" hebben een vervallen uiterlijk. Het huis van den Sultan, een goed onderhouden houten gebouw, biedt veel overeenkomst aan met de woningen der assistent-residenten op de westkust. Eigenaardig is de Chineesche kamp door de kleine tuintjes, die er op vlotten zijn aangelegd, daar er geen vaste grond te vinden is. De verdere vaart stroomafwaarts op de kleine Sambas tot dáár, waar zij zich bij Kota bangoen met de hoofdrivier vereenigt, is niet zonder bekoorlijkheid. Bij ieder harer kronkelingen biedt zij schoone boschpartijen aan, vaak niet minder opmerkelijk door de grilligheid dan door de weligheid van den tropischen plantengroei. Het land ten noorden der Sambas is nog weinig bekend; niet ver van de kust ligt de berg Palo, bekend door het uitmuntend ijzer, dat er vroeger verkregen werd, maar thans niet meer wordt gewonnen. In de

laatste jaren is het rijk Sambas, vooral ook tengevolge van de krachtige medewerking van den Sultan, op groote schaal voor de Europeesche nijverheid toegankelijk gemaakt; de resultaten der thans daar gevestigde ondernemingen zijn echter voorloopig niet van zeer gunstigen aard.

Het zuidelijk gedeelte van Sambas wordt door de afdeeling Montrado ingenomen, die wel in naam tot dat rijk behoort, zoodat de Sultan een gecommitteerde bij den assistent-resident aanstelt, maar grootendeels door Chineezen bewoond wordt, welke zich weinig om Sambas bekommeren, doch door het Nederlandsch gezag onderworpen zijn. Eene menigte kleine wateren storten zich tusschen de Sambas en de Doeri, de zuidelijke grensrivier van Montrado, in zee; voor het meerendeel zijn zij in die afdeeling gelegen. Daartusschen en verder landwaarts in vindt men de nederzettingen der Chineezen, die zich vroeger bijna uitsluitend met het zoeken van goud bezig hielden, doch thans meer werk van de rijstcultuur maken. Wij zijn hier in het schoonste, vruchtbaarste en gezondste gedeelte der geheele westkust, de goudrijke mijn-districten van de Westerafdeeling — Sepang, Boedoek, Loemar, Montrado en Larah — die ook voor de geschiedenis een bijzonder belang hebben, als het tooneel waar het wanhopig verzet der Chineezen tegen de toenemende macht der Nederlanders werd afgespeeld. Om althans een indruk te krijgen van een der Chineesche koloniën op de westkust willen wij Montrado bezoeken; wij bereiken die stad het best over de tegenwoordige hoofdplaats der afdeeling, Singkawang, eene Chineesche nederzetting dicht bij de monding der beek van dien naam gelegen. De woningen der weinige Europeanen staan op de beide oevers, die door een oud-hollandsche ophaalbrug met elkander verbonden zijn. Het Nederlandsche garnizoen is in de benting gehuisvest. De weg, die thans voor paarden geschikt is gemaakt, leidt ons over Koelor, eerst door een laag bosch en enkele moerassen, maar daarna over een golvend terrein, dat zich echter op het hoogste punt van den weg niet hooger dan 83 m. verheft. Een schoon tafereel wacht ons in de nabijheid van Montrado, wanneer men een der heuvels beklimt door welke de vlakte wordt ingesloten. „Dicht bij den top bevindt zich een goudmijn met het daarbij behoorende mijnhuis, waarheen een voetpad, langs afgronden en over rotsblokken zich kronkelende, den bergwerker en den wandelaar geleidt. Beneden zich

ziet men Montrado, waar, als middenpunt, de wegen naar Singkawang, Bengkajang, en Tjaphala te samen komen, — het meertje aan den weg naar Singkawang, dat de heuvels in het licht des avonds rood terugkaatst, — op grooteren afstand het gebergte in de nabijheid van Singkawang met zijne drie toppen en het mutsje Koelor; bij helder weder de Sambas-rivier en westwaarts de zee. Hoe schoon is dan nog het landschap, hier tusschen gelegen! Uitgemijnde vlakten, heuvels bedekt met bosschen en alang-alang, velden als met een helder groen tapijt overtogen, wouden, meertjes en hier en daar een gehucht brengen verscheidenheid te weeg in het tafereel." De hoofdplaats ligt te midden van eene geheel uitgemijnde en dorre vlakte, door dicht begroeide heuvels omzoomd en met alang-alang, kreupelhout en tallooze varens begroeid, voor zooverre dit alles op den omgewoelden en steenachtigen grond wil tieren. Hier en daar is het terrein met waterplassen bedekt, terwijl het meer, waarvan hier boven sprake was, op ongeveer een kwartier afstand van Montrado zich bevindt. Deze weinig beteekenende watervlakte is geheel door de kunst gevormd; het is niets anders als eene gewone verzamelplaats van water ten behoeve van de mijnen, een zoogenaamde pi-theeuw, door de afdamming van een tak der Soengei Raja gevormd, en door de regens en het derwaarts gevoerde water van de Selakouw gevoed. De Chineesche wijk wordt door een tweetal nauwe evenwijdige straten, en eenige zijstraten gevormd, welke uit huizen bestaan, die gedeeltelijk van hout en gedeeltelijk van klei gebouwd worden, en met daken bedekt zijn, welke aan de voorzijde een paar el over het huis uitsteken en eene overdekte galerij vormen, waaronder de koopwaren uitgestald zijn op de neerslaande luiken der vensters, die overdag als toonbank dienen. Uit Montrado kan men te voet of in een draagstoel over den pas in het Penaring-gebergte (191 m.) Bengkajang, den zetel van den controleur van Loemar en Larah, bereiken. De ongeveer 38 paal lange weg loopt grootendeels door rijstvelden; wij trekken o. a. Seroekan door, een kampong in eene vallei gelegen, die aan de oostzijde wordt ingesloten door een hoogen, met zwaar bosch begroeiden bergrug, terwijl aan de andere zijde kleinere hoogten zich verheffen. Na Seroekan wordt de weg zeer steil, later weder vlakker, tot wij dicht bij Bengkajang opnieuw sterk stijgen om daarna weder te dalen. Bengkajang, in een bergachtige streek op een hoogte van 5 tot 600 voet gelegen, wordt als

herstellingsoord voor zieken aanbevolen; de plaats bevat slechts 3 of 4 Europeesche woningen, en heeft eene benting, die zeer slecht in de laagte gelegen is, en in den laatsten opstand door de Chineezen van de omringende hoogten gemakkelijk kon worden beschoten. Van Bengkajang loopt de weg eerst door bosch en wildernis, later door weinig begroeide streken naar Sebalouw, aan den bovenloop der Sambas; de karamoentingstruik, wier bloemen op alpenrozen gelijken, en die hier veel voorkomt, levert het bewijs van de schraalheid van den bodem. Zakt men te Sebalouw de Sambas af tot aan de Sedaté en slaat men van daar het voetpad in naar de Dajaksche kampong Balong, dan komt men na ongeveer een paal gaans aan den reeds boven besproken vulkaan Malaboe, die uit geologisch oogpunt belangrijk is, zonder echter aan het landschap bijzondere schoonheid bij te zetten. Van Sebalouw kan men zich verder te water naar Sambas begeven.

Ten zuiden van Montrado ligt de afdeeling Pontianak, het stroomgebied der Kapoeas, de machtigste rivier der Wester-afdeeling, die over eene lengte van 125 g. m. met een stoomboot bevaren kan worden en tot 100 g. m. stroomopwaarts hier en daar nog meer dan 90 vt. diep is. Hare bronnen, die aan geen Europeaan bekend zijn, liggen in het centraal-gebergte; op ongeveer 12 g. m. van hare monding splitst zij zich in twee armen, waarvan de eene, de Mendouw, in een zuidelijke richting voortloopt, en de andere den naam Kapoeas behoudt en in eene hoofdzakelijk westelijke richting, met eene bocht naar het Zuiden, hare vaart zeewaarts voortzet. Een tal van zijtakken scheidt zich vooral van de Mendouw in haren loop naar de zee en vormt zoodoende een ware delta, die in haar geheel genomen eene uitgestrektheid van ongev. 144 v. g. m. heeft; beneden Soeka lanting zendt de Kapoeas geene vertakkingen meer naar de zee. Het grootste gedeelte dier delta behoort tot het rijk Pontianak; een klein rijkje, Koeboe genaamd, heeft zich indertijd van Pontianak afgescheiden, en omvat eveneens een deel dier kuststreken. Daar een modderbank aan grootere schepen het binnenvaren der hoofdmonding belet, en zelfs kleinere vaartuigen dwingt den vloed aftewachten moesten de reizigers naar de gelijknamige hoofdplaats van Pontianak vroeger bij alle weder in sloepen ontschepen en mochten zij zich gelukkig achten indien zij daarna met een gouvernements-stoomer in ongeveer 3 tot 4 uren de stad bereikten,

daar een reis per kruisboot een paar etmalen kostte. Sedert 1888 echter loopen de stoomers de prachtige Padang-tikar-baai binnen en brengen hunne passagiers door een zich sterk kronkelenden zijtak der Kapoeas tot vóór de hoofdplaats, waar zij aan den steiger kunnen aanleggen. De ligging van Pontianak (8819 inw. 190 Eur.) aan de Kapoeas, ter plaatse waar deze de rivier van Landak in zich opneemt, is uiterst schoon. De hier 1200 vt breede rivier stroomt te midden van de op palen gebouwde huizen, die, voor zoover de Europeesche woningen betreft, door eene kunstmatige ophooging van den grond een klein tuintje rondom zich hebben, en door vruchtboomen beschaduwd worden. Voor het overige bevat de op drassigen bodem te midden der wildernissen gelegen stad weinig merkwaardigs; bij springtij staan hare erven wel twee voet onder water. De houten Kraton van den Sultan ligt op den rechteroever; hij wordt beschreven als een somber, onbehaaglijk gebouw, dat zich door een gemetselden ringmuur van andere vorstelijke verblijven onderscheidt, daar deze gewoonlijk slechts door een ijzerhouten palissade omringd zijn, die ook te Pontianak niet ontbreekt, maar om den ringmuur loopt. De tot den Kraton behoorende personen wonen in hutten in de ruimte tusschen de beide omwandingen. Schepen, die de Kapoeas aan hare monding opzeilen en te midden der eenzame, stille wouden hunnen vaart vervolgen, passeeren ongeveer halfweg tusschen de stad en de uitwatering der rivier de merkwaardige begraafplaatsen der Sultans, Batoe-lajang. Deze bestaan deels uit natuurlijke rotsblokken, deels uit opgetrokken muren, worden door een batterij beschermd, en prijken met een aantal graftomben, in ruwen Arabischen stijl opgetrokken, met Arabische of Maleische opschriften voorzien, en door welriekend geboomte omringd. Vooral is de grafstede van den stichter van het Pontianaksche vorstenhuis merkwaardig, die onder de heilige graven gerekend, en met bedevaarten vereerd wordt.

Wij noodigen den lezer uit de Kapoeas verder op te stoomen [1]) en in de binnenlanden door te dringen, al kunnen wij hem niet veel nieuwe indrukken op dien tocht verschaffen daar men aanvankelijk weinig meer ziet dan „dichte bosschen van rongastruiken, afgewisseld door vijgenboomen, tegen wier donker groen alleen

---

[1]) S. W. Tromp in T. aardr. G. 2e. S. VII.

hier en daar de gele bloemen van de djeng en de paarsche bloemtrossen der boengoe afsteken. Zelden wordt het dicht geboomte langs den oever afgebroken; men ziet slechts een onbegrensd, onafgebroken bosch, waardoor de hoofdrivier met hare talrijke zijtakken kronkelt, en waarin men te vergeefs de sporen zoekt van vroegere en latere cultuur. De schaarsche woningen der Inlanders en hunne rijstvelden zijn onmerkbare stippen, nauwelijks in staat eenige afwisseling aan te brengen in het eentonig tooneel." Deze zijtakken bepalen in den regel de verschillende Inlandsche staatjes, die in de binnenlanden van de Westerafdeeling worden aangetroffen. Immers, zooals wij boven reeds mededeelden, heeft de bevolking zich meest aan de rivier saamgedrongen, en zijn er zoodoende nederzettingen gevormd, die vooral aan de samenvloeiing van de zijtakken met de Kapoeas zijn tot stand gekomen, en onder vorsten staan, die daarenboven een zeker gedeelte der wildernissen tot hun gebied rekenen. Maar ofschoon velen dezer vorsten de hoogklinkende titels Panembahan of Pangeran dragen moet men zich van hunne macht geen verheven denkbeeld maken. De vorst van Meliouw b. v. heeft onlangs zijn ontslag genomen, en is weder in Gouvernements-dienst getreden, omdat hij van de opbrengsten van zijn land niet leven kon; de Pangeran van Soehaid is sedert eenige jaren op reis om handel te drijven, omdat hij in zijn rijk niet genoeg te eten had, terwijl de Pangeran van Piasa geen 10 menschen bij elkander kon brengen om bij de opname zijner grenzen behulpzaam te zijn. Bij hunne nederzettingen, die uiterst onbeduidend zijn en soms nauwelijks een tiental hutten tellen, maar ook wel uit een 150 tal woningen bestaan, welke meestal met een ijzerhouten palissade omringd zijn, behoeven wij ons niet op te houden; wij noemen slechts Tajam, Meliouw, Sanggouw en Sekadouw. Sintang, dat wij na ruim drie dagen stoomens bereiken, is de belangrijkste staat in de binnenlanden. De gelijknamige hoofdplaats, aan de samenvloeiing van de Melawi en Kapoeas gelegen, verheft zich op den ongev. 30 voet boven de rivier gelegen oever, die toch soms nog overstroomd wordt. Eene versterking beschermt deze residentie van den assistent-resident die het bestuur voert over deze landen, waar de Dajak-stammen het hem door hunne moordtochten, ondernomen om menschenhoofden te bemachtigen, van tijd tot tijd lastig genoeg maken, zooals dit o. a. in 1891 met de Dajaks aan de Kahajan-

rivier het geval was. Deze rivier is eene zijtak der Melawi, een belangrijke stroom, die een nog weinig bekend gebied besproeit, dat zich tot de grenzen der Zuider- en Oosterafdeeling uitstrekt. Stoomt men de Melawi ongeveer een dagreis ver op, dan komt men aan Nanga Pinoh, een der militaire posten in de binnenlanden, te midden der wildernissen gelegen en waar ook een controleur verblijf houdt.

Vervolgen wij nu onze reis over de Kapoeas dan bereiken wij Silat en daarna Smitouw, een onbeduidende kampong, niettegenstaande zij de verblijfplaats van een controleur is. Een oogenblik moeten wij stilhouden bij de Tawang-rivier, die zich iets verder stroomopwaarts met de Kapoeas vereenigt, omdat zij met de Ambalouw Lebojan de voornaamste toe- en afvoerweg is van het meerengebied, dat zoo kenmerkend is voor het stroomgebied der hoofdrivier. Tal van meeren toch, — naar men zegt meer dan 20, die meestal rijk aan visschen en waterwild zijn, — vormen te samen een kolossaal bekken, dat een verbazende hoeveelheid water kan bevatten en de plaatsen langs de Kapoeas tegen bandjirs beschermt[1]). Het eigenaardige dezer meeren is, dat zij grootendeels een verbazend uitgestrekt bosch vormen van struikgewas en kolossaal hooge boomen, terwijl hunne diepte bij gewonen waterstand 2—13 vadem bedraagt. Door hunne zwaarte schijnen zij den drassigen bodem neder te drukken, die overstroomd wordt, de boomen sterven dientengevolge en de grond rijst daarna weder omhoog. In den regentijd beslaan zij een geweldigen omvang; in de andere maanden loopen zij gedeeltelijk droog en kan men dan de kleine riviertjes, die er doorloopen, duidelijk onderscheiden. De Danau Seriang, het grootste dier meeren, overstroomt vaak de vlakte tot aan den voet der ongeveer 2000 voet hooge bergen, die het omringen en bedekt het geheele woud, zoodat zelfs lage boomen geheel onder water staan. In 1877 was het meer echter geheel uitgedroogd.

Na Soehaid, Selimbouw, waar vrij goede steenkolen gevonden worden, Piasa en Djonkong bereiken wij Boenoet, het laatste Maleische rijkje; verderop bevinden wij ons in het directe Gouvernements-grondgebied, de Oeloe-Kapoeas, dat bij de onbepaaldheid der grenzen in de binnenlanden gerekend wordt aan te vangen, aan

---

[1]) Gerlach. Bijdr. t. l. en vlk. 1881.

den linker-oever der Kapoeas bij hare groote zijrivier, de Mandei, en aan haren rechteroever bij de Ambalouw Kapoeas. Op onzen verderen tocht stroomopwaarts zien wij herhaalde malen den merkwaardigen berg Tilong of Pilong, die zijne wateren aan de Mandei toestuurt en een groote rol speelt in het volksgeloof van verscheidene Dajaksche stammen, die hier en in grooter getale aan de oostkust gevestigd zijn, daar zij meenen dat de berg het verblijf der zielen van de gestorvenen is, alvorens dezen de aarde verlaten. Andere stammen, die zich aan de oostkust ophouden, beschouwen den Goenoeng Loemoet, nabij de boven-Pahoe-rivier, als het laatste rustoord der afgestorvenen; elders wordt de Kinabaloe als zoodanig genoemd. Poetoes sibouw kan men de hoofdplaats van de Oeloe-Kapoeas noemen, want ofschoon noch hier, noch verder stroomopwaarts een Europeesch ambtenaar gevonden wordt heeft het bestuur op deze plaats een Inlandschen gevolmachtigde aangesteld.

Ofschoon wij reeds eenige malen op dezen tocht enkele Dajaksche stammen hebben aangetroffen, begint toch hun eigenlijk gebied aan de Kapoeas in deze streken en vooral aan de Mendalam, eene zijrivier die zich in de Kapoeas stort, ter plaatse waar laatstgenoemde stroom moeilijk bevaarbaar wordt. Hier hebben zij echter reeds eenige beschaving aangenomen en het koppensnellen opgegeven. Toch is het er niet altijd even rustig; er zijn nog altijd rondzwervende stammen, die de oude gewoonten niet geheel hebben afgelegd, zoodat aan Chineezen en Maleiers geene vergunning gegeven wordt zich te Poetoes sibouw te vestigen daar het bestuur niet voor hunne veiligheid kan instaan. Vooral tegen de grenzen van Serawak oefenen wij bitter weinig invloed uit. Toch werd daar in 1880 een militaire post gevestigd te Nanga badouw, ten noorden van het meerengebied, in een uithoek te midden van de beruchte Batang-loepar Dajaks die groote liefhebbers van de, later te beschrijven roof- en sneltochten zijn en zich, wanneer hen daarvoor straf dreigde, vroeger gemakkelijk door de vlucht naar hunne stamgenooten in het gebied van Serawak wisten te redden, dat slechts enkele uren van hier verwijderd is. Ofschoon dergelijke tochten nog wel eens door enkelen worden ondernomen hebben de groote, georganiseerde snelpartijen opgehouden en is de militaire bezetting van Nanga badouw ingetrokken en door een politie-post vervangen.

Heeft men de vereeniging van de Mendalam met de Kapoeas

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

DAJAKSCH DORP.

bereikt dan is het niet raadzaam verder met den stoomer laatstgenoemde rivier op te varen. Wij kunnen ons nog een dagreize verder laten oproeien tot Soensa. Uit berichten van Inlanders weet men dat de weg naar de oostkust door deze streken voert; voor Europeanen zonder behoorlijk geleide zou echter die reis met zeer groote gevaren gepaard gaan daar de hier rondzwervende Poenans met hunne blaaspijpen en vergiftigde pijltjes onzichtbaar en straffeloos doodelijke wonden weten toe te brengen. Voor het overige schijnt het terrein geen groote bezwaren op te leveren; de tocht gaat langs de Bongan met haren zijtak, de Boelet, en van daar over heuvelachtig terrein tot de Sepoetan, een zijtak van de Kaso, die zich in de later te vermelden Mahakkam uitstort. Nanga bongan is in 1891 door den controleur der Boven-kapoeas bezocht; verder is nog geen Europeaan zonder verlies van zijn leven doorgedrongen.

Ten noorden van de Kapoeas ligt het Chineesche mijndistrict Mandor; eene schoone, heuvelachtige streek, die gedeeltelijk voor rijstvelden gebezigd wordt. De rivier van Mandor stort zich uit in de bovengenoemde rivier van Landak, die op den berg Bajang ontspringt, door een der uitgestrekste en belangrijkste onder de binnenlandsche staatjes stroomt, en tot Ngabong voor kleine rivier-stoomers bevaarbaar is. De bodem van het rijk van Landak wordt bij uitnemendheid rijk aan goud en diamanten genoemd, en is ook voor den landbouw zeer geschikt, maar wacht, even als elders op Borneo nog maar al te veel het geval is, op een krachtig initiatief en op eene ontwikkelde bevolking. Een paar tafereelen, die wij op de rivier van Landak kunnen opmerken, willen wij aan het aangehaalde werk van Prof. Veth ontleenen. „De oevers der rivier zijn aanvankelijk nog laag, en grootendeels niet bewoond. Den eersten dag ontmoet men geene menschelijke woning, den tweeden dag beginnen enkele huizen en gehuchten, door vruchtboomen en andere sporen van bebouwing omgeven, het tooneel te verlevendigen. Wanneer men in de buurt van Sangkouw komt, en zich eindelijk de rijstvelden der Inlanders beginnen te vertoonen, ziet men de genomen moeite rijkelijk door de schoonheid van het landschap beloond. Sangkouw ligt in een bekoorlijk amphitheater, door heuvelen gevormd, waardoor zich de romantische bergstroom van dien naam, met zijn koel en kristalhelder water, tuimelend over rotsblokken of langs kiezelsteenen ritselend, met

duizend slingeringen kronkelt. Verderop wordt het landschap zoo bekoorlijk, dat men zich nauwelijks verbeelden kan, te midden der wildernissen van Borneo te zijn. De bevalligste afwisseling van heuvels en dalen, open velden en dichte bosschen, wordt nog verlevendigd door tallooze beken, die zich in alle richtingen kronkelen, nu zich met geweld van een uitstekende rots afstortend, dan langs effener hellingen ritselend, dan weder zich verliezend in de diepte eener enge vallei." De hoofdplaats Ngabang schijnt in een vervallen toestand te verkeeren.

De noordwestelijke uithoek van de afdeeling Pontianak wordt door het rijk Mempawa ingenomen, waarop de Sultan van Pontianak aanspraken doet gelden. Het is een schoon en vruchtbaar gewest, over het algemeen vrij hoog en heuvelachtig, ofschoon de moerassen ook hier niet geheel ontbreken. De rijkjes Simpang, Soekadana en Matan met Kandawagan vormen het zuidelijk gedeelte van de Westerafdeeling. Zij verschillen weinig van de bovenbeschreven staatjes. Simpang is in het westen laag en moerassig, maar meer landwaarts in met heuvels en bergen bezet, die met dichte bosschen bedekt zijn; Soekadana, thans gering in omvang, maar voor de geschiedenis van Borneo niet zonder belang, is reeds in de nabijheid van de kust hoog en heuvelachtig en slechts in de buurt van de rivier, die dat rijkje doorsnijdt, eenigszins moerassig; Matan eindelijk is voor het grootste gedeelte laag en vlak en alleen in de nabijheid van het centrale gebergte niet aan overstroomingen blootgesteld.

Het overige gedeelte van Borneo, dat tot het Nederlandsche gebied gerekend wordt, is tot eene residentie vereenigd, die den naam van Borneo's *Zuider- en Oosterafdeeling* (6567.8 v. g. m.) draagt, en zich langs de kusten van de Westerafdeeling tot het Engelsche gebied uitstrekt. De invloed van het Nederlandsche gezag bepaalt zich voornamelijk tot de kuststreken; meer in de binnenlanden wonen onbeschaafde stammen, tot welker beschrijving zich later de gelegenheid zal voordoen. Wij kunnen deze residentie in twee groote deelen splitsen, waarvan het eene de landen omvat, die aan de zuidkust zijn gelegen en het andere gedeelte door de rijken van de oostkust wordt gevormd. De grensscheiding tusschen beiden is de vroeger genoemde oostelijke bergketen. De afscheiding tusschen de Wester- en Zuiderafdeeling wordt gevormd door eene bergachtige streek, die, wanneer wij uit het gedeelte dat ons bekend is tot

het geheel mogen besluiten, een zeer eigenaardig karakter vertoont. Schwaner[1]), die dit gebergte op zijne reis van Banjermasin naar Pontianak is overgetrokken, beschrijft die streek als een bergachtig, in alle richtingen met dalen en kloven doorsneden, 20 à 30 engelsche mijlen breed Alpenland, waarboven een groot aantal bergtoppen uitsteekt, die meestal zeer steil afhellen, en met de voeten elkander aanrakende, diepe valleien vormen, somwijlen echter ook door drooge of moerassige gronden van elkander gescheiden zijn. Die alleenstaande toppen hebben geene bepaalde strekking, maar liggen onregelmatig over de geheele breedte van het bergland verspreid. Slechts zelden zijn zij tot kleine ketens verbonden; hunne ruggen vertoonen zich meestal in fantastische vormen, door diepe insnijdingen van elkander gescheiden.

Het kustland ten oosten van dit gebergte is het stroomgebied van een tal van rivieren, waarvan wij slechts de voornaamsten willen noemen. Het is vooral hier, zooals wij dit later meer uitvoerig voor het stroomgebied der Barito zullen aantoonen, dat de kuststreken, tot ver landwaarts in, vlak en weinig hellende zijn, zoodat de rivieren over eene groote lengte weinig verval hebben. De eerste stroom, dien wij aantreffen, is de 60 g. m. lange, majestueuse Kotaringin, welke door het rijkje van gelijken naam vloeit, waar een Pangeran onder Nederlandsch oppergezag het bestuur voert. Voor een groot gedeelte uit uitmuntenden grond bestaande, en door ontelbare riviertjes besproeid, is echter het rijk nog weinig bebouwd en wordt van de schatten, die het bevat, — diamanten, goud, tin en ijzer, — weinig partij getrokken. De volgende beschrijving, door den reiziger v. Gaffron gegeven, geldt zoowel voor dit rijk, als voor de meer oostelijk gelegen distrikten. „Overheerlijk schoon zijn gindsche uitgestrekte, hooge en lommerrijke bosschen, in welke de bijl schier nimmer verwoesting aanricht, alwaar een welriekend gewelf van bloemen en bladeren de felle zonnestralen weert en gedragen wordt door stammen, als masten zoo hoog en van buitengewonen omvang, die als saamgeweven zijn door een netwerk van lianen, waardoor het slanke ree zich nauwelijks een pad kan banen;

[1]) Borneo. Amsterdam 1853. Ook v. Gaffron drong in 1846—1847 langs de Kotaringin en over het grensgebergte in de Westerafdeeling door, en kwam over de Ora, Pinoh en Melawi na 2 maanden te Sintang aan. Slechts uittreksels uit zijne verslagen zijn gepubliceerd. Bijdr. t. l. en vlk. N. vlgr. III (1859).

waar vruchtboomen eeuwen torschen, zonder dat ooit eene menschenhand zich uitstrekt, om hunne vruchten in te zamelen. Hoe aangenaam zijn die paden in de fraai gepluimde bamboebosschen in landschappen van 500 tot 1000 voet hoogte; doch hoe drukkend tevens het gevoel, dat al die schoonheden en rijkdommen, waarmede de natuur zich tooit, niet door den mensch, maar door rhinocerossen en bantengs genoten worden. Tot op de naakte rotsen bloeit een weelderige vegetatie, die zich tot de hoogste toppen der bergen uitstrekt, zelfs op den berg Sembajong (4360 vt.) bereiken de boomen nog eene hoogte van 30 vt., ofschoon zij daar, door aanhoudende, felle winden geteisterd, niet meer de rechte, krachtige stammen vertoonen, als in de lagere streken, en de vochtige dampkring allerlei mos- en varensoorten in het leven roept. In dit onafzienbare groene loofdak ontwaart men hier niet die uitgestrekte en eentonige alang-alangvelden, die elders zoo vaak worden aangetroffen. Slechts aan enkele lichtere plekken tusschen het donkere groen herkent men de woonplaatsen van eene verspreide en geringe, nog onbeschaafde bevolking."

Kotaringin, dat onder de afdeeling Sampit resorteert, is het eenige rijkje aan de zuidkust waar een Inlandsch vorst aan het hoofd der bevolking geplaatst is; verderop is het geheele gebied sedert den val van het Banjermasinsche Sultans-bestuur onmiddellijk onder het Nederlandsche gezag geplaatst. Het overige gedeelte der afdeeling is het stroomgebied van verscheidene belangrijke rivieren; de 76 g. m. lange Pemboean, de Sampit of Mentajan en de 90 g. m. in het binnenland dringende Mendawei of Katingan. Deze streken vertoonen in hoofdzaak hetzelfde karakter als de reeds beschreven landen; een diepen indruk van de woestheid en verlatenheid der bovenlanden ontvangt de reiziger, die den Boekit Lintang beklimt, een ongev. 60 m. hoogen heuvel bij de kampong Toembang kandjikan, aan de Katingan, dicht bij de monding der Hiram, een zijriviertje van den hoofdstroom, welks stroomgebied met uitzondering van een tweetal kampongs geheel onbewoond schijnt te zijn. „Van dit verheven punt," zegt de heer Michielsen [1]) „kon ik het zeer heuvelachtig terrein op zijne volle waarde schatten. Vlakten waren nergens te bespeuren. Het geheele landschap geleek een uitgestrekte

1) T. B. G. XXVIII.

zee van dichte bosschen, welker ontzaglijke banen plotseling verstijfd schenen. Hier en daar staken boven dien chaos van heuvels eenige meer verheven en spitse toppen uit en aan den horizon van af het Westen tot het Noordoosten verhief zich een uitgestrekt gebergte, welks kruinen zich in de wolken verloren. Recht noordwaarts zag ik den Boekit Raja (4700 vt), den Olympus der Dajaks en tevens den hoogsten top van de geheele bergreeks. Westwaarts van deze onderscheidde ik de bergen, waar de Serajam en de Katingan hare bronnen hebben. Noordoostwaarts werden mij een paar aanzienlijke toppen aangewezen als de oorsprong van de Samba (een zijrivier der Katingan) en de Kahajan. Zoo ver het oog ook naar het Zuiden en het Oosten reikte was alles berg, heuvel, dal en volslagen wildernis. Slechts de plaats van de zoo even door mij bezochte kampong was herkenbaar aan de klapperboomen, die hunne lichter groene kleuren als een reusachtig bouquet boven die sombere woestenij uitsteken. Van de rivier was niets te bespeuren. Haar dal was niet te herkennen onder al die diepe terreinplooien, welke het geheele landschap in alle richtingen doorsneden." De bovenlanden dezer rivieren zijn door Dajakstammen bewoond, die hunne oude woestheid hebben behouden; des te dieper toch in de binnenlanden, des te onbeschaafder en onmenschelijker zijn zij, terwijl zij, meer stroomafwaarts, — hier en elders, — althans eenige beschaving beginnen aan te nemen. De bovengenoemde Samba was vroeger aan haren bovenloop sterk bevolkt; tengevolge echter van den overlast, die haar door koppensnellers werd aangedaan, verliet de bevolking deze streken, en toen een gedeelte later terugkeerde waagde zij het niet zich verder dan de monding der rivier neder te zetten. Dat, wat wij van deze streken gezegd hebben, geldt ook van het stroomgebied der machtige Kahajan, dat het westelijk gedeelte der afdeeling Dajaklanden uitmaakt (groote Dajak), terwijl het oostelijk gedeelte (kleine Dajak) door de Kapoeas Moerong besproeid wordt. Beide rivieren staan door een troesan met elkander in verbinding; de Kapoeas Moerong [1]) kan reeds gerekend worden tot het stroomgebied

[1]) Men acht het waarschijnlijk dat deze rivier oorspronkelijk een geheel zelfstandig bestaan had. Men ziet toch aan haren benedenloop de sporen eener voormalige duinenreeks, door welke zij vroeger, naar men meent, in den regentijd eene uitwatering naar zee zou gehad hebben. De aanslibbingen van de Barito scheidden haar echter van de zee af en deden haar in den hoofdstroom uitwateren. Iets dergelijks was ook het geval met andere zijrivieren o. a. de Mengkatip en de Pamingir.

van de meest gewichtige rivier der zuidkust, de uitgestrekte Barito, die eene lengte van 190 uren heeft, van welke het grootste gedeelte tot een afstand van 137 uren voor groote schepen bevaarbaar is. In den aanvang, en wel in het landschap Siang, kronkelt de rivier zich tusschen steile oevers door een bergachtig terrein; spoedig echter wordt het land, dat zij doorstroomt, vlak, zelfs in die mate dat het verval der rivier over het voor groote vaartuigen bevaarbare gedeelte niet meer dan 143 vt. bedraagt. De rijzing van de kusten tot de binnenlanden is zóó gering, dat de stranden tot 2° 20′ Z. B. over een oppervlakte van 160 v. g. m. aan dagelijksche overstroomingen zijn blootgesteld; van daar af rijst de grond soms in zacht golvende hoogten, op zandbanken gelijkende, tot boven de oppervlakte der zee, maar ook dan is die verhooging niet zeer beduidend, want bij aanhoudende regen, vooral in den westmoesson, worden nog 420 v. g. m. overstroomd, zoodat gedurende het natte jaargetijde meer dan één derde van het geheele stroomgebied onder water staat. Hierdoor worden dan ook eene menigte moerassen en binnenmeeren gevormd onder welke de danau's Kalahei, Medara, Pamingir en Babei de voornaamsten zijn. Het eigenlijke hoogland begint aan de grenzen van die lage streken, en bestaat uit eene reeks van heuvels, die in het algemeen zich niet boven de 200 tot 300 vt. verheffen, en eerst dáár, waar zij in het binnenland doordringen en de waterscheidingen naderen, in hoogte toenemen en aan de landstreken dikwijls een meer bergachtig aanzien geven. De oorsprong der Barito, evenals die van de Kahajan, ligt diep in het binnenland, zoodat deze rivieren eene ruime gelegenheid aanbieden voor het verkeer tusschen de verschillende kusten. Er zijn dan ook een aantal paden, die van het Zuiden naar de Westerafdeeling en de oostkust voeren; Schwaner, wiens werk over Borneo onder de meest belangrijke bijdragen tot de kennis van het eiland kan geteld worden, reisde in 1847 langs de rivieren Kahajan, Roengan en Katingan, trok over het gebergte en bereikte van daar, langs de Melawi en Sintang, Pontianak waar hij in Februari 1848, na eene reis van 3 maanden aankwam. De Barito, die dezen naam eerst op eenen vrij verren afstand van hare bronnen verkrijgt, en in den aanvang als de Soengei Moerong en later als de Doesoen bekend is, ontstaat uit een tweetal takken, die op de bergen van de centraalketen ontspringen. Deze vereenigen zich, na eenigen tijd zuidwaarts

gestroomd te hebben, met elkander en zetten dan haren loop in eene oostwaartsche richting door het landschap Siang voort. Van daar wendt de stroom zich zuidwaarts en voert zijne wateren door de districten Doesoen Oeloe en Doesoen Ilir, en besproeit de Bekompei, om daarna door het landschap Kweeën en langs de hoofdplaats Banjermasin zeewaarts te vloeien. Te voren splitst hij zich in een tweetal armen, waarvan de oostelijke den naam Barito blijft behouden, terwijl de westelijke eerst dien van Poeloepetak aanneemt, naar het landschap, dat hij doorstroomt, maar verderop den naam van Kleine Dajak of Batang Moerong krijgt, ter plaatse waar hij zich met de Kapoeas Moerong vereenigt. Beide armen sluiten een uitgebreid delta-land in, dat zich over 38 g. m. uitstrekt. Eene groote menigte van zijrivieren storten zich in den hoofdstroom uit; de meest belangrijken bevinden zich allen op zijnen linkeroever, daar de waterscheiding tusschen de Barito en de Kapoeas Moerong, die in het centraal-gebergte ongeveer tusschen beiden ligt, zich stroomafwaarts meer en meer tot de Barito nadert.

Na deze korte uiteenzetting van den hoofdloop der Barito willen wij eene beschrijving doen volgen van de streken, langs welken zij hare wateren voortstuwt. Wij varen daartoe de rivier op, die voor hare, ongeveer 5600 m. breede monding eene bank heeft, welke geene geringe belemmering voor de scheepvaart oplevert. Een door palen afgebakende geul is de gewone weg, dien de schepen bij het binnenvaren der rivier volgen; zelfs bij hoogen waterstaat kan een schip, dat meer dan 12 vt. diepgang heeft, in geen geval er over heen. Ook verderop zijn in de rivier eenige banken. Bij den ingang van de rivier, en ook nog een geruimen tijd stroomopwaarts bevindt men zich te midden van een moerassig land; de oevers zijn echter eenigszins hooger gelegen zoodat men als tusschen dammen vaart, een verschijnsel, dat zich ook bij andere stroomen van Borneo voordoet. Weldra komt men aan de plaats waar eene belangrijke zijtak, de rivier van Martapoera, zich met de Barito vereenigt. De eerstgenoemde gaat van hare bronnen in eene bijna zuiver westelijke richting; hare oevers bestaan in de nabijheid der Barito grootendeels uit moerassige streken, maar nemen naar het Oosten toe meer en meer een bergachtig karakter aan. Eene zeer bekende plaats is Martapoera, waar de Sultan van het machtige rijk van Banjermasin vroeger zijn verblijf hield. Thans is zij zeer

vervallen en armoedig, evenals de met eene ijzerhouten palissade omgeven Kraton, die uit een aantal onregelmatig gebouwde en zeer verwaarloosde bamboezen en houten woningen bestaat. Bij Pengaron, oostelijk aan een der zijtakken der Martapoera, de Riam kiwa, gelegen, worden aanzienlijke steenkolenmijnen (Oranje-Nassau) gevonden, die het Gouvernement vroeger voor zijne rekening door veroordeelden liet bewerken. Daar de exploitatie steeds verlies opleverde, werden zij sedert 1884 niet meer van Gouvernementswege bewerkt; in 1888 is echter aan particulieren concessie voor de ontginning gegeven. Ook elders op Borneo heeft men steenkolenlagen ontdekt en hier en daar, zooals in het rijk van Koetei, in exploitatie gebracht. Vaart men de rivier nog verder op, dan kan men op ongev. 3 paal afstands van Rantau boedjoer den Goenoeng Apoe bezoeken, die als een groote, bijna 100 m. hooge kalkmuur loodrecht oprijst en eene grot bevat, welke om hare stalactieten, vooral in de zoogen. troonzaal, alleszins een bezoek verdient, te meer omdat zij de eenige grot van dien aard op Borneo is, die men gemakkelijk kan bereiken [1]).

Vóór hare vereeniging met de Barito scheidt zich eene smalle, slechts voor prauwen bevaarbare zijtak van de rivier van Martapoera of Kajoe tangi, de Antassan Kweeën genaamd, die in eene noordwestelijke richting zich met den hoofdstroom verbindt en een bijna onvruchtbaar, moerassig rivier-eiland, Tatas, vormt, dat door vele kanalen wordt doorsneden, en de hoofdvestiging van het Nederlandsche gezag op de zuidkust bevat. Een aantal kampongs zijn aan de noordoostelijke en zuidoostelijke grenzen van het eiland, en hooger op aan de Martapoera ontstaan, en vormen te samen Banjermasin (39.532 inw. 454 Eur.), de Nederlandsche hoofdplaats van de residentie, tevens van de gelijknamige afdeeling. De houten huizen, die grootendeels op palen gebouwd zijn, staan bij de dagelijksche overstroomingen somtijds te midden van het water, zoodat de communicatie tusschen de woningen dan onderling door middel van bruggen, tusschen de huizen gelegd, moet plaats hebben of door prauwen geschiedt. Ook hier vindt men vele huizen op rakits of vlotten opgericht. Aan den zuidelijken hoek van het eiland ligt de Schans van Thuijll, die de uitwatering van de Martapoera en ook de Barito gedeeltelijk beheerscht; eene versterkte batterij op het eilandje

[1]) Verbeek in Jaarb. v. h. mijnwezen 1875.

Tamban in de laatstgenoemde rivier tegenover de Martapoera dient eveneens om het binnenvaren van vijandelijke vaartuigen in de rivieren te belemmeren. De Europeesche nederzetting vindt men aan den oostelijken hoek van het eiland. De ligging van Banjermasin is buitengewoon gunstig voor den handel, daar de Martapoera zelfs voor groote schepen bevaarbaar is, slechts weinige mijlen van den mond der Barito ligt en dus geheel onder den invloed der getijden staat; de scherpe bochten echter van de rivier, van Schans v. Thuijll tot Banjermasin, maken dat vele stoomschepen dikwijls in den wal loopen of op andere wijze avarij bekomen. De stad is de stapelplaats van de voortbrengselen der binnenlanden, die door de hoofdrivier worden besproeid. De groot- en kleinhandel en de daarmede in verband staande handwerken maken dientengevolge de voornaamste bezigheid der bewoners uit.

Steeds de rivier opvarende komen wij weldra in de Bekompei. De voornaamste zijrivier, de Bahan of Negara stort zich hier met eenen 300 vt. wijden mond in den hoofdstroom, tegenover Marabahan of Bekompei, de verblijfplaats van een controleur, met een fort, dat de samenvloeiing der beide rivieren bestrijkt en den toegang tot de binnenlanden afsluit. Evenals met de meeste plaatsen op Borneo het geval is, bestaat deze nederzetting uit eene menigte woningen, die in een tweetal lange rijen langs de rivier op palen of vlotten gebouwd zijn, en omgeven zijn door fraaie beplantingen van kokospalmen en ander geboomte. Door den belangrijken binnenlandschen handel, die hier gedreven wordt, is er veel drukte en vertier. Nog altijd zijn wij te midden der moerassige laaglanden; men vindt hier dan ook velen der vroeger genoemde danau's, die een geheel eigenaardig schouwspel opleveren. „Zij hebben geene bepaalde oevers, maar de grond daalt onmerkbaar tot op zijne grootste diepte, en de voortdurende veranderingen van den waterspiegel hebben even zoo talrijke vergrootingen of verkleiningen van de danau's ten gevolge. De planten, op den drassigen grond ontkiemende, worden in den danau zelven medegetrokken, en verliezen zich langzamerhand onder den waterspiegel. Afgestorven stammen van reusachtige boomen, die hunne verdorde en verbleekte takken in de lucht verheffen, vormen dan vaak de sombere en woest romantische omstreken der danau's. Het water der danau's en hunne afwateringen heeft, in massa beschouwd, de zwart-blauwe kleur van inkt, en kaatst de

beelden met spiegelhelderheid terug. Het gezicht, dat de danau's den beschouwer aanbieden, is treffend, ja eenig in zijn soort te noemen. De somber zwaarmoedige, eigenaardig geheimzinnige natuur stemt de ziel tot sprakeloozen ernst; alles is dor en levenloos, terwijl zich boven den zwarten waterspiegel slechts nu en dan eenige visschen en krokodillen verheffen, de eerste met luchtige sprongen insekten trachtende te vangen; de laatste met verraderlijke bedaardheid op hunne prooi loerende. Enkele witte reigers zitten op de takken van het lage kreupelhout, of wiegen zich op den bladerloozen kruin van den reusachtigen balangiran-boom, terwijl eenige valken de lucht in wijde kringen doorklieven."

Wanneer men de Bahan opvaart bevindt men zich spoedig weder in het Martapoerasche, dat een gedeelte van het stroomgebied van deze rivier beslaat, en waarin ook nog Margasari, een om hare Hindoe-oudheden bekende plaats gelegen is. Verderop komen wij in de afdeeling Amoentei; hier, evenals in het algemeen beoosten de Barito is het terrein wel even boschrijk als in de landen, die onmiddellijk aan den benedenloop der rivier gelegen zijn, maar minder laag en verheft het zich meer boven de oppervlakte der zee, naarmate men de bergketen nadert, die de oostelijke grens van de Zuiderafdeeling uitmaakt. Terwijl toch de grens tusschen Koetei en Pasir aan de eene zijde met de Zuiderafdeeling van 0° 20′ N. B. tot 2° 10′ Z. B. door een heuvelachtig land gevormd wordt, waartusschen enkele, slechts matig hooge bergruggen of toppen zich verheffen, (Rassan Hoedak 340 m.) wordt het zuidelijk gedeelte der grens tusschen de Zuider- en Oosterafdeeling door den hoogen Meratoes ingenomen, die uit de berggroepen Pramassan Alei (3000 vt.), Pramassan Amandit en Tanah Laut bestaat, welke door heuvelland aan elkander zijn verbonden. De grond is hier, in 't algemeen gesproken, uitstekend voor den landbouw geschikt, terwijl de bevolking, die veel dichter is dan in de andere gedeelten van Borneo, er ook eene grootere welvaart geniet.

Op onzen verderen tocht langs de Bahan kunnen wij ons daarvan overtuigen; de afwisseling die hare dichtbevolkte oevers en in 't groen verscholen woningen aanbieden, doen ons de vaart op de rivier tot Amoentei als een der aangenaamste uitstapjes in Borneo beschouwen. De eerste plaats van belang, die wij voorbijvaren, is Negara, beroemd door hare sierlijke ijzerhouten prauwen en door

de vuurwapenen en fraai bewerkte klewangs, die de bevolking hier vervaardigt van ijzer[1]), uit de Doesoen verkregen. Groote steen- en pottenbakkerijen worden hier ook gevonden. De plaats, door eene nijvere bevolking bewoond, strekt zich meer dan twee uren langs de oevers der rivier uit. Steeds verder stroomopwaarts ons begevende, bereiken wij de hoofdplaats Amoentei, die te midden van vlak en moerassig land gelegen is, maar het Eden voor den fruitbouw genoemd wordt, terwijl de sago-palm er op grooten schaal wordt aangekweekt en bijzonder goede resultaten oplevert. De plaats[2]), die door eene fanatieke bevolking bewoond wordt, kan op eene schoon aangelegde Europeesche wijk bogen; de fraaie woning van den assistent-resident staat op den hoek van een laan van djati-boomen, langs welke de villa's der officieren gelegen zijn, die het uitzicht hebben op het groote exercitieveld te midden waarvan de benting gelegen is. Een uitstapje in de binnenlanden geeft eenige afwisseling met de lage streken, die wij tot nog toe hebben aangetroffen. Wij laten ons daartoe naar Tandjong roeien, de hoofdplaats van het laaggelegen district Kloewa en van het, vooral naar het Noorden toe bergachtige Tabalong[3]), het stroomgebied der gelijknamige rivier. Vandaar gaat de tocht nog altijd te water tot Iloeng; treffen wij het als de Hr. Rogge, dan wacht ons daar een wagen met koelies bespannen, die ons langs een breed en goed onderhouden weg, met nipah- en nibong-palmen beplant, naar het schoon gelegen Barabei brengt. Deze plaats met hare „dichte bosschen, breede lommerrijke wegen, vruchtbaren bodem, uitgestrekte heuvelrij en hoog gebergte," dat wij van tijd tot tijd op onzen weg konden bewonderen, bereiken wij in twee uren; op 21 palen afstand ligt Kendangan, evenals Barabei zetel van een controleur, en in een niet minder mooi en vruchtbaar landschap gelegen, en waar de liefhebber der hertenjacht overvloedige gelegenheid vindt zijn hart op te halen. Daartoe zullen wij ons echter hier niet ophouden; een weg, die 16 palen ver grootendeels door onafzienbare alang-alang-velden gaat, brengt ons naar Rantau, hoofdplaats eener onderafdeeling in het Martapoerasche; vandaar varen wij althans bij

[1]) Een tijdlang schijnt het maken van wapens hier door het bestuur verboden te zijn; of dit verbod nog bestaat is mij onbekend.

[2]) C. Bock. Reis in Oost- en Zuid-Borneo. 1887. Rogge in T. a. G. 2e S. IV Versl.

[3]) Masthoff. Ind. Gids. 1888. I.

eenigszins hoogen waterstand in een prauwtje tot Margasari, waar wij weder de Negara-rivier hebben bereikt.

Wij keeren van hier tot de hoofdrivier terug, en varen die op tot dáár, waar zij zich in een tweetal armen splitst, en de rivier van Poeloepetak zich van haar afscheidt. Verder opwaarts vinden wij bij het dorp van dien naam de rivier Mengkatip, die de Barito met laatstgenoemden stroom en met de kleine Dajak verbindt. Iets zuidelijker zagen wij aan onze rechterhand de Soengei Pattei, welke zich met de Barito vereenigt, en, evenals de noordelijke Karrau, met hare zijtakken door eene schoone landstreek stroomt, die door Schwaner aldus wordt beschreven: „Deze beide zijrivieren van de Barito besproeien eene oppervlakte, die in de nabijheid van de hoofdrivier laag en moerassig, en aan overstroomingen onderhevig is. In oostelijke richting voortgaande wordt echter het land allengskens hooger. Aanvankelijk verheft zich het terrein zacht en golfsgewijze over de moerassige laaglanden; later ontwaart men kleine heuvels, aan welker voet zich de plassen uitbreiden, somwijlen ook worden deze op de als plateau's gevormde ruggen gevonden. Eindelijk wordt het terrein bergachtig, de moerassen worden verdrongen door het droge land.... De Pattei neemt op een korten afstand van haren mond de Siong op. Verderop veranderen de bosschen van karakter. Het ontzagwekkende, oorspronkelijke woud verdwijnt allengskens, het tafereel van weelderige levenskrachten treedt terug, en maakt plaats voor dat van akelige verwoesting. Het land, van hier af broekland, is overdekt met verbazende houtmassa's van balangiran-boomen, wier reusachtige stammen verward over elkander liggen of, verdord en half verweerd, als grijze kolommen omhoog staan. Hier ziet men geene lagere gewassen, geene slingerplanten. In stapels over elkander geworpen vindt men hier de overblijfsels van overoude bosschen, op zacht afgeronde hoogten, die zich aan het oog als ontelbare eilanden vertoonen, tusschen welke de wateren van den westmoesson de vruchtbare aarde weggespoeld, en alleen een aan alle groeikracht vijandig grijsachtig wit zand achtergelaten hebben. In deze woeste streek ontwaart het oog weinig levende wezens; van tijd tot tijd slechts ziet men eenen kaaiman, die zijn reusachtig lichaam van de modderige oevers naar de donkerbruine wateren afwendt. Zoo blijft het karakter van het landschap tot in de nabijheid van de uit het

Oosten komende Hawajan, waar de veenachtige grond weder bekleed is met het heerlijke groen van weilanden en met de waterspiegels van vischrijke plassen. Het land wordt allengskens hooger, de oevers zijn omzoomd met bosschen, en met het einde van de eerste dagreis heeft men de eerste verhevenheden van het terrein bereikt." Tegen het laatst van de tweede dagreis komt men aan den mond van de Djaar, de belangrijkste zijrivier van de Pattei, een smalle, telkens zich kronkelende stroom, wiens bedding met hout is opgevuld; eene omstandigheid, die zich dikwijls bij de kleinere rivieren van Borneo voordoet en de vaart zeer bemoeilijkt. Hare oevers zijn laag, terwijl de vallei, waarin zij vloeit, begrensd wordt door zachte verhevenheden van het terrein, welke niet boven de 80 vt. hoog en van breede ruggen voorzien zijn. „De groeikracht van den bodem is gering. Desniettegenstaande vindt men er, waar de bijl van den Inlander nog geene verwoestingen heeft aangericht, verbazende oorspronkelijke wouden. Op zulke plaatsen echter waar het bosch uitgedund is, om er rijstvelden aan te leggen, en waar deze sedert eenige jaren weder verlaten zijn, is een laag kreupelhout ontstaan, doormengd met ontzaglijke massa's van bamboe, met varens van 10 en meer voet hoogte, alang-alang, en onderscheidene stekelgewassen die allen te zamen eene ondoordringbare wildernis vormen. Dusdanige streken worden padangs genaamd." Aan de Siong is het landschap weder verschillend. „Boven de monding van de Telang zijn de oevers eenigszins hooger; lagen van geelachtige klei en wit zand stellen den grond te samen, die langzamerhand begint te rijzen. De vegetatie is er kreupelachtig, en slechts in de vochtige valleien vertoont het woud eene krachtige ontwikkeling. Op de hoogere plaatsen is de natuur doodsch en uitgestorven; men ontwaart er geen wild en de stemmen der vogels zijn hier verstomd; ver uitgestrekte velden van hooge varens, doormengd met de vergiftige Toebaplant, bedekken het witte en dikwijls geheel losse zand, en dragen er toe bij om de eentonigheid der physionomie van de natuur te voltooien." Van de bergen, die ten oosten der genoemde rivieren zich verheffen, overziet men het stroomgebied van de Tabalong kiri tot aan de oostelijke hoofd-waterscheiding, het gebergte Meratoes, dat als eene op onderscheiden wijze getande muur tegen de heldere lucht afsteekt. „Tusschen het standpunt van den beschouwer en den Goenong Meratoes ligt een zacht golvend terrein uitgebreid,

over hetgeen men, indien het licht gunstig is, eenen langen bergrug ziet uitsteken, die gelijk aan een rif uit de golven der zee opduikt, en in eene zuidwestelijke richting voortloopende, de waterscheiding tusschen de Tabalong kanan en Tabalong kiri vormt, terwijl zich aan den voorgrond in een zachten boog van het Noordoosten tot het Noorden de berg Moentoehing uitstrekt. Overal, zoover het oog in staat is om te zien, ontwaart het bosschen en niets dan bosschen. Het donkere kleed van weelderige vegetatie vertoont de menigvuldigste schakeeringen ten opzichte der kleuren en de rijkste verscheidenheid ten aanzien der vormen van het loofwerk. Nu en dan wordt door eene lichtere plek de aanwezigheid van woonplaatsen der omzwervende Inlanders verraden, die als zwaluwnesten aan de steile afheilingen der heuvels schijnen vast te zitten."

Na de Bekompei verlaten te hebben, komt men in de Doesoen ilir, waar het hooge land een aanvang begint te nemen, ofschoon de rivier, die nu den naam van Doesoen aanneemt, nog voor het grootste gedeelte door de moerassige laaglanden stroomt. De zijrivieren worden echter reeds op geringen afstand van hare mondingen door heuvelachtig terrein omringd, en bij den mond van den zijtak Montallat naderen de oneffenheden van den grond het oostelijk en westelijk gelegen heuvelland van de hoofdrivier, die door hare talrijke kronkelingen bewijst, dat de grond hier niet zoo gelijk afloopt als zuidelijker het geval is. Ook wordt de eerste riam in de Barito beneden de Montallat gevonden. „De bosschen" zegt Schwaner „vertoonen zich hier niet meer zoo grootsch, noch dragen zij het stille en ernstige karakter in die mate als hun dit verder benedenwaarts eigen is. De lage boomen en het langs de oevers pas opgroeiende kreupelhout toonen op vele plaatsen aan, dat de bijl van den inboorling bezig geweest is, en de overoude vegetatie aan de rijstteelt heeft ten offer gebracht. Toch is een vaart over de rivier, vooral tegen het vallen van den avond, zeer aangenaam en indrukwekkend. De schuins invallende stralen van de zon plaatsen dan den oostelijken oever in een helder licht, en toonen aan het oog de rijkste afwisseling ten aanzien van kleuren en vormen van het loofwerk, terwijl het dichte bosch, als een muur, ontzagwekkend omhoog rijst, en de golven het grootsche tooneel sidderend terug kaatsen. De lange en krachtige schaduwen van bladeren en stammen verlevendigen het landschap van den eenen oever, terwijl

de tegenovergestelde zijde bedekt is met de sombere duisternis des avonds. Wanneer de wolken door de nederdalende zon verguld, en eenige oogenblikken later bij het opstijgen der nevelen bloedrood gekleurd zijn, dan neemt ook de oppervlakte der rivier, de spiegel van den hemel, deze tinten aan, en de vaartuigen, die door de baren glijden, laten eenen langen, gloeienden stroom achter zich. Geen luchtje beweegt zich, geen geluid stoort de plechtige stilte der natuur." Het zijn echter alleen deze natuurtafereelen, die ons hier kunnen boeien: de bij uitnemendheid schaarsche bevolking is nog weinig ontwikkeld, en plaatsen van eenig aanbelang worden hier niet aangetroffen.

In het volgende district, de Doesoen oeloe, gekomen bemerken wij spoedig dat het landschap een karakter aanneemt, geheel verschillend van het terrein dat hier boven in korte trekken beschreven werd. „De vroeger ver van de oevers waargenomen hoogten dringen hier tot dicht aan de randen der rivier voor, en de moerassen zijn grootendeels verdwenen. Na de lange reis door de eentonige moerassen wordt het oog der reizigers nu aangenaam gestreeld door het gezicht van groene, met bosschen begroeide heuvels, die hier de wouden omzoomen, terwijl verder op, waar het gebergte Panarawen te voorschijn komt, (de eerste aaneengeschakelde bergketen, welke men van het Zuiden komende ontmoet), het door de natuur aangeboden genot nog verhoogd wordt. Langs den oostelijken voet kronkelt de Barito, die hier dikwijls op een van bergen omringd meer gelijkt. Naarmate de heuvels de oevers meer en meer naderen, worden deze steenachtig, en nu en dan vertoonen zich rotsen, terwijl in de rivierbedding het verschijnen van riffen en blokken van rotsen toeneemt." Talrijke zijrivieren storten hare wateren in de Barito uit; onder dezen is de Teweh merkwaardig, de Stijgische vloed der Inlanders van Borneo, langs welke de zielen der overledenen worden gevoerd om op den berg Loemoet hun verblijf te houden. Veel minder dan elders op het eiland leeft de bevolking verstrooid door elkander; zij bewoont meerendeels grootere wijken, door paalwerk omringd, ter afwering van vijandelijke aanvallen der naburige stammen. Nog bergachtiger wordt het terrein wanneer wij in het district Siang Moerang gekomen zijn, waar, zooals wij boven zagen, de rivier in eene oostelijke richting zich eenen weg baant. De Barito is hier moeilijk te bevaren. Over het grootste gedeelte

van haren loop is zij zoo ondiep en met rotsen bezaaid, dat zij alleen voor Inlandsche vaartuigen van zeer ligt maaksel eenen weg aanbiedt. De oevers zijn hoog en steil, en de rijzing in de stroombedding bedraagt binnen weinige uren dikwijls onderscheidene vademen. Het landschap, dat rijk is aan schoone natuurtafereelen is tegelijkertijd bij uitnemendheid vruchtbaar, en zeer geschikt voor allerlei cultures, maar wordt uit gebrek aan de noodige werkkrachten grootendeels onbebouwd gelaten. „De hoogere bergen, die hier worden gevonden, wisselen weder af met lang uitgestrekte en zacht afgeronde heuvels, en deze weder met hoogvlakten en wijde rivierdalen. Talrijke rivieren en beken besproeien het land, en de bosschen bevatten eenen onwaardeerbaren schat van houtsoorten. De rivieren voeren veel en zeer zuiver goud mede; zilte plassen waaruit de Inlanders hun keukenzout winnen en eenige vogelnestklippen worden hier insgelijks aangetroffen."

Wij hebben nog een tweetal landschappen van de zuidkust niet bezocht; Poeloepetak, ten westen van de Barito gelegen, en Tanah laut, dat de oostelijke uithoek inneemt. Het eerste district wordt bijna geheel door de moerassige laaglanden ingenomen; slechts enkele streken langs de oevers van de Batang Moerong of meer in het binnenland gelegen, verheffen zich boven die moerassen, blijven droog of worden maar korten tijd overstroomd. In vergelijking met andere streken van Borneo is Poeloepetak een sterk bevolkt gewest; de groote menigte Inlanders, die zich aan de Moerong hebben gevestigd, geeft aan de rivier een buitengemeen vroolijk aanzien. „De boomen verdwijnen eenigszins in de nabijheid van de woonplaatsen der menschen en worden vervangen door het tafereel van bedrijvigheid en opkomende beschaving. De lange en zachte kronkelingen der rivier geven aan het oog gelegenheid om dit aangename verschijnsel, dikwijls reeds op eenen grooten afstand, gade te slaan. Verreweg het grootste gedeelte der bevolking heeft zich echter langs de kleinere en grootere zijrivieren in enkele verspreid liggende huizen nedergezet." De Kapoeas Moerong doorstroomt bij hare uitmonding in de rivier van Poeloepetak een terrein, ongeveer aan het hierboven geschetste landschap gelijk; hooger op echter wordt het land zoo laag, dat het als 't ware in een moeras veranderd is, waarin geene woningen kunnen worden opgericht noch landbouw uitgeoefend wordt. Een majestueusch hoog woud en

eene ondoordringbare wildernis bedekken deze laaglanden; de reiziger moet dagen lang varen voor dat het hem vergund is den voet weder op drogen grond te zetten. De oevers der rivier zijn verdwenen, en de grenzen der rivierbedding worden alleen door de vegetatie der oorspronkelijke bosschen aangegeven, die uit het water omhoog rijzen. Hooger op vertoont zich weder golvend terrein; de beide deelen van het stroomgebied der Kapoeas Moerong worden door het beschreven moeras in twee deelen gescheiden, die bijna geene gemeenschap met elkander onderhouden. Ook de zuid- en westkusten van Tanah laut zijn laag en moerassig; het overige gedeelte echter is heuvelachtig en wordt door evenwijdig loopende bergruggen ingenomen, van welken de Goenoeng Bobaris de meest westelijke is. Deze met zware bosschen bedekte bergreeks, die uit verschillende samenhangende en op eene tamelijk rechte lijn gelegen bergen bestaat, vormt de waterscheiding van de Riam kiwa en karan; hare toppen zijn meest van 800 tot 1200 vt. hoog, terwijl het hoogste gedeelte, de Boekit Melatti, zich waarschijnlijk niet boven 1600 vt. verheft.

Het grootste gedeelte van de oostkust van Borneo staat onder Inlandsche vorsten, die echter in de binnenlanden weinig gezag kunnen uitoefenen, en tot aan de grens met het Britsche gebied de opperheerschappij van Nederland erkennen. De meest zuidelijke afdeeling dier kust, Pasir en Tanah boemboe, bevat de Sultanaten Pasir, benevens Pagatan en Koesan die te samen onder een „waarnemend" vorst geplaatst zijn. Tanah boemboe bestaat uit een achttal landschappen, die aan Inlandsche hoofden ter besturing gegeven zijn. Over het algemeen genomen zijn deze streken bergachtiger dan de zuidelijke kustlanden; de rivieren kunnen zich hier ook niet zóó ontwikkelen als elders op het eiland wel het geval is.

Ten einde met het noordelijk gedeelte van ons gebied aan de oostkust van Borneo, zij het dan ook vluchtig, kennis te maken, willen wij langs die, over het algemeen genomen lage en moerassige kust stoomen tot wij de schoone St. Lucia-baai binnen vallen, waar ons eene aangename afwisseling met het pas ontwaarde tafereel wacht [1]). Want ofschoon het onmiddellijk aan de zee grenzende, met nipah en rhizophoren begroeid terrein laag gelegen is, en dit laag-

1) Lange. T. aardr. Gen. VII. Eigen haard 1891.

land zich bij het westelijke gedeelte der baai verder landwaarts in uitstrekt, zoo nadert toch over een goed gedeelte der kust een vrij hoog gebergte de zee tot op weinige mijlen en bespoelt deze op enkele plaatsen zelfs zijnen voet. In het Noorden en Noordwesten vertoonen zich een paar bergreeksen, waaruit zich enkele toppen verheffen; met name de St. Lucia-piek, die naar gissing meer dan 1000 m. hoog is. Ook de eilanden Sibittik en Nanokan in de baai gelegen, hoewel hier en daar laag, zijn over het algemeen heuvelachtig; de hoogste top van het laatstgenoemde eiland rijst tot 500 m. Naderen wij nu de St. Lucia-baai, dan zien wij aan hare noordelijke grens, waar de bergen in zee uitsteken en een kaap vormen, eenen grooten rotsklomp van zeer eigenaardige gedaante, die slechts door een geul van weinige meters van het vaste land gescheiden is, en op een tafel gelijkende, van boven breed en met groen bedekt is, terwijl hij naar beneden smaller toeloopt. Deze rots is de Batoe Tinagat, die voor ons niet onbelangrijk is, daar zij geruimen tijd, — doch niet zonder verzet van Engelsche zijde, — onze vlag droeg, als teeken dat ons gebied zich tot zoover uitstrekte[1]), terwijl niet ver van daar de Soengei Tawao zich in de baai uitstort; een riviertje, aan welks monding nog kort geleden onze meest noordelijke nederzetting op Borneo gelegen was, die nu naar Boelongan verplaatst is. Tengevolge echter van het vroeger (p. 8) besproken verdrag van 20 Juni 1891 werd de grens meer zuidwaarts getrokken en dit gedeelte van Borneo aan Engeland afgestaan.

Zooals wij weten vangt thans ons gebied aan op 4° 10′ N.B., zoodat de Simengaris-rivier daar nog binnenvalt, en ook het zuidelijk gedeelte van Sibittik aan ons behoort. De grenslijn loopt dwars door een kustland, dat door een aantal voorname rivieren doorsneden wordt, van welken wij slechts de Siboeang, de Siboekoe en de Kajan noemen, die met elkander in verbinding staan, zoodat daar eene binnenlandsche communicatie te water van meer dan 20 uren hemelsbreedte bestaat[2]). Het noordelijkste gedeelte van dit gebied wordt door de Tidoengsche landen ingenomen, die door Inlandsche hoofden worden bestuurd, welke aan den Sultan van Boelongan onder-

---

[1]) Zie o. a. mijn opstel. Gids 1891.

[2]) Hageman in T. B. G. IV.

worpen zijn. Dit Sultanaat beslaat, althans in naam, het stroomgebied van de Kajan; inderdaad oefent de vorst echter slechts enkele dagreizen stroomopwaarts eenig gezag uit, daar het onbekende hoogland van Kedjin, aan den bovenloop der rivier gelegen, door de wilde Kenja's en andere Dajaks bewoond wordt, — voor zooverre zij althans niet naar Koetei verhuisd zijn, — die geen de minste tucht kennen, en bij wien het koppensnellen nog zeer in eere is. Tusschen hen en de bewoners van Boelongan bestaat geen verkeer; er schijnt in de Boven-Kajan een hindernis te zijn, die dit belet. Zelfs stroomafwaarts, en dus dichter bij de hoofdplaats, moet de Sultan aan de Sega-Dajaks, die beneden de Kenja's wonen, vergunning vragen om in hun gebied boschproducten te laten inzamelen en moet hij daarvoor zelfs tiendrecht betalen. Ten zuiden van dit rijkje liggen de Berouwsche landen[1]), die thans uit twee van elkander onafhankelijke Sultanaten, Goenoeng taboer en Sambalioeng, bestaan. De hoofdrivier dezer landen, de Koeran, scheidt beide rijkjes: zij wordt door een tweetal zijtakken, de Sega en Kalei, gevormd en heeft na hunne vereeniging eene breedte van 600—1200 m. en is van daar op hare geringste diepte voor vaartuigen van 3.50 m. bevaarbaar. De streken aan de Kajan en Koeran worden als zeer schoon geroemd; zij bieden de heerlijkste romantische tafereelen aan, het tooneel eener woeste en weelderige vruchtbaarheid. Berouw in het bijzonder wordt door een reiziger het Zwitserland van Borneo genoemd, de nederzetting van een nijver volk waardig. Te betreuren is het, dat ook hier de binnenlanden bewoond worden door wilde horden, die voortdurend met elkander in oorlog zijn; 4 à 5 uren roeiens boven Goenoeng sawar, in het Sambalioengsche, waar steenkolen worden gevonden, en drie dagen boven Goenoeng taboer wonen reeds Sega-Dajaks, die het gezag van de Sultans slechts in naam erkennen en onder hunne eigen hoofden staan. Bij het opvaren der Kalei ziet men in het Zuiden, naar de grens van Koetei, een gebergte dat, naar men zegt, tot eene hoogte van 3500 vt. oprijst en waar vogelnestgrotten worden gevonden, die overigens ook elders in Oost-Borneo, b. v. in Tanah boemboe voorkomen.

Verreweg het belangrijkste rijk aan de oostkust van Borneo

---

[1]) J. A. Hooze. Jaarb. v. h. mijnw. 1886.

wordt gevormd door het Sultanaat van Koetei, dat zich tot Pasir uitstrekt, en waar de Europeesche nijverheid zich een arbeidsveld zoekt te verwerven, ofschoon, naar het beweren van een uitnemenden kenner dier streken [1]), de grond er over het algemeen genomen schraal is, en goede terreinen, zoo zij er al zijn, niet voor de hand liggen. De langdurige droogten, die hier soms maanden lang voorkomen, leveren almede geen gering bezwaar op voor de ontwikkeling dier nijverheid. Evenals elders op Borneo zijn ook hier de wateren de voornaamste, grootendeels zelfs de eenige verkeerswegen; om dus een indruk van deze streken te krijgen zullen wij het best doen de hoofdrivier, de Mahakkam, op te stoomen en dit te eerder omdat wij zoodoende gelegenheid zullen vinden in ons reeds bekende streken terug te keeren. Deze machtige stroom, die met 17 armen eene delta van ongev. 10 g. m. vormt, uit eene menigte eilanden bestaande, heeft aan het begin dier delta nog eene breedte van 900—1000 m. en een diepgang van 9 m. en blijft voor stoomers tot Moeara pahoe bevaarbaar, eene plaats ongev. 190 E. mijlen van zee verwijderd, daar de rivier tot zoover nergens minder dan 3 vadem diepte heeft. Stoomen wij nu de rivier op, dan wacht ons weder in den aanvang het zóó dikwijls waargenomen schouwspel: lage landen, die bij hoog water overstroomd worden, maar die hier zeer voor de rijstteelt in trek zijn, tot wij te Samarinda komen, op 40 E. mijlen van zee gelegen, de belangrijkste handelsplaats van Koetei en de zetel van den assistent-resident. Deze plaats is merkwaardig omdat wij hier reeds gelegenheid zouden hebben eene belangrijke nederzetting van een volk te leeren kennen, dat wel het bij uitnemendheid handeldrijvend element onder de Inlanders vertegenwoordigt: de op Celebes tehuis behoorende Boegineezen, die ook elders in de zeeplaatsen op Borneo worden aangetroffen, maar te Samarinda de groote meerderheid der bevolking uitmaken en er niet geringen invloed uitoefenen. Zij wonen vooral aan den rechteroever der rivier; de Maleiers en Chineezen zijn aan de overzijde gevestigd. Samarinda, uit een handelsoogpunt zeer belangrijk, wordt door Bock de ellendigste plaats genoemd, die hij gezien heeft; wegen zijn er ook hier zoo goed als niet. De woningen, meerendeels van bamboe gebouwd, staan allen op palen of bestaan uit rakits,

[1]) S. W. Tromp. T. B. G. XXXII.

die wij vroeger beschreven; het huis van den Sultan, die echter gewoonlijk te Tengarong verblijft, bestaat uit een wit geverfd gebouw van twee verdiepingen en zinken dak met een veranda aan de bovenzijde omgeven. Om de laatstgenoemde plaats te bereiken moeten wij een dertigtal mijlen verder opstoomen, langs oevers, waar het woud zich tot den waterkant uitstrekt en slechts enkele heuvels zich op den achtergrond vertoonen. Te Tengarong is niets, dat onze aandacht trekt, tenzij het paleis van den Sultan, dat zeer veel op eene Wesleyaansche kapel met zijgalerijen schijnt te gelijken. Tot Nagar beoeloer blijft het landschap ongeveer hetzelfde karakter behouden; boven die plaats, waar de rivier zich aanmerkelijk vernauwt, wordt het terrein plotseling geheel vlak. Men meent dan ook dat het geheele binnenland van Koetei eene groote binnenzee geweest is, die zich noordelijk tot bij de Berouwsche grenzen en zuidelijk tot den Meratoes uitstrekte, terwijl de passage bij Nagar beoeloer, die op sommige plaatsen een diepte van meer dan 100 vadem zou hebben, den uitgang vormde. Weldra passeeren wij Moeara kaman, een klein plaatsje waar Hindoesche oudheden zijn gevonden, en gelegen aan de samenvloeiing van de hoofdrivier met de Kaman, die hier een draaikolk vormt, welke aan de Inlandsche vaartuigen geen geringe moeilijkheden in den weg legt. De Kaman is, evenals de iets hooger op in de Mahakkam zich uitstortende Kedang Kepala, een zijtak van de aanzienlijke Telen; voeren wij deze rivier op dan zouden wij te Longway kunnen komen en ons dan te midden der Dajaks en in de nabijheid van de rondzwervende Poenans bevinden. Wij maken echter later met deze wilden kennis en haasten ons de hoofdrivier verder op te stoomen, voorbij Kota bangoen, de voornaamste plaats boven Tengarong, maar toch van een onaanzienlijk voorkomen, daar de bevolking hier meerendeels op de droge rijstvelden verspreid leeft. Als het water niet te laag is, kunnen wij hier onzen tocht aanmerkelijk bekorten wanneer wij in stede van langs de kronkelende Mahakkam, door de meren varen, die aan beide zijden der rivier gelegen zijn. Want evenals voor bijna alle groote stroomen van Borneo is ook het voorkomen dezer onafzienbare waterplassen kenmerkend voor de Mahakkam; zij zouden hier zelfs, naar men zegt, eene grootere uitgestrektheid beslaan dan aan de Kapoeas of Barito het geval is. Enkele dezer meeren hebben een zeer grooten omvang, o. a. het meer Semajang, dat wij op onzen

weg doorklieven en 't welk zoo lang is, dat men den anderen oever niet zien kan en zich verbeeldt op den oceaan te zijn. De vlakke oevers worden geheel door bosschen ingenomen en zijn onbewoond. Nadat wij de aan de overzijde der rivier gelegen Terpatong- en Djempang-meren zijn overgestoken, komen wij langs de Baroh weder in de Mahakkam en dat wel bij Moeara pahoe, eene kampong die, ofschoon slechts uit huizen van gevlochten bamboe bestaande, welke op vlotten in de rivier gebouwd zijn, in enkele opzichten zeer belangrijk mag heeten. Moeara pahoe is toch het laatste dorp der Maleiers, daar boven die plaats alles Dajaksch is; de Pahoe biedt hier ook een goede gelegenheid aan om in de Zuider-afdeeling door te dringen. Bovendien is de kampong het middenpunt van den handel met de Dajaks, die hier hunne boschproducten komen verkoopen. Om van hier de Mahakkam verder op te varen, — eene onderneming, die nog slechts door zeer weinige Europeanen is gewaagd, — zullen wij geen gebruik meer maken van den stoomer, wat ofschoon het waarschijnlijk is, dat kleine stoomscheepjes nog tot Djoebalang zouden kunnen doorvaren, is dit nog niet beproefd en laten wij ons dus liever in sampans stroomopwaarts roeien. Tot Melak toe blijft men in hetzelfde vlakke land; daarna naderen de heuvels meer en meer de rivier, ofschoon de oevers grootendeels laag blijven. Enkele hoogten komen reeds hier dicht bij den oever; onder dezen is de Sindawar merkwaardig, omdat de Sultan van Koetei, volgens eene oude overeenkomst, de rivier niet verder mag opvaren en dus daar zijn eigen gebied niet mag bezoeken. De heuvel ligt een dagreis van Moeara pahoe verwijderd; bijna even veel verder stroomopwaarts verheft zich de Goenoeng Batoe, waar de Oeloe Mahakkam begint, die zich tot Kapala kiham uitstrekt. Eene reeks watervallen bemoeilijkt daar den toegang tot de verdere binnenlanden in hooge mate, zoodat tot nog toe geen Europeaan daarvan berichten heeft kunnen overbrengen. En reeds hier is de vaart, — althans boven Djoebalang, — vrij bezwaarlijk door de gevaarlijke draaikolken bij Tebat, vier uur roeiens van genoemde plaats, en door de vele eilandjes in de rivier welke, vooral bij hoog water, gevaarlijke stroomversnellingen veroorzaken. Het land wordt uitsluitend door Dajaks bewoond, die, vroeger vooral, wegens hunne sneltochten eene slechte reputatie genoten, en ook nu volstrekt niet afkeerig daarvan zijn, ofschoon het den Sultan van Koetei gelukt is

althans aan de geregelde sneltochten een einde te maken. In zeker opzicht belangrijk zijn de kampongs Moejoeb en Tepoh, die wij op onze verdere reis kunnen bezoeken, daar zij door Tring-Dajaks bewoond worden die, behalve als koppensnellers, ook als menscheneters berucht zijn, — de eenige stam onder de Dajaks bij wien, voor zoover wij weten, deze gewoonte bestaan heeft. Voorbij Kliwang worden de oevers meer en meer bergachtig; van de vele zijtakken, die wij verderop aantreffen, noemen wij slechts de Rata en de Boenoet, omdat beiden de gelegenheid geven te midden van landen, door Dajaks en Poenans bewoond, naar de Barito te komen; de Boenoet behoeft men slechts één dag op te varen en vervolgens 2 dagen over land te gaan om aan de Blatong te komen, die tot het stroomgebied der Barito behoort. Longglat lirong tika is de laatste plaats, die wij hier bezoeken; een dagreis verder toch komt men aan de Kapala kiham en daarmede aan de landstreek aan den bovenloop der Mahakkam door den heer Tromp, die tot zóó ver is doorgedrongen, Oeloe Koetei genoemd. Zij wordt door eene schaarsche bevolking van Dajaks bewoond, die zich als geheel onafhankelijk beschouwt, maar wier nederzettingen toch binnen het Nederlandsche gebied vallen, — iets, dat ons geene geringe internationale moeilijkheden kan berokkenen, daar snel- en rooftochten tusschen Oeloe koetei en Serawak niet zeldzaam zijn. Gemakkelijk toch kan men van hier langs de Selikoe, een der zijtakken van de Mahakkam, in het Serawaksche komen; de handelsbetrekkingen tusschen dat rijk en Oeloe koetei zijn veel levendiger dan tusschen de landen aan den bovenloop der hoofdrivier en die, aan haren benedenloop gelegen. Hoofdzakelijk is dit het gevolg van de omstandigheid dat de Kapala kiham den handel ontzaglijke bezwaren in den weg legt, daar zij het onmogelijk maakt waren in eenigszins belangrijke hoeveelheden te vervoeren. De watervallen, in dat riviertje voorkomende, zijn alleen te passeeren als het water niet te hoog is en niet stijgt. „Dagen soms moet men wachten, totdat de reis gewaagd kan worden en dan nog moet, ook bij de allergunstigste gelegenheid, aan elken waterval de geheele boot leeg gemaakt worden, opdat deze zóó aan een touw kan worden opgetrokken of neergelaten." Zelfs met vrij laag water vordert de tocht over die watervallen bij zeer groote krachtsinspanning niet minder dan drie dagen. Van den toestand der landen boven Lirong tika dragen wij slechts kennis

door berichten van Inlanders; tal van zijstroomen storten zich daar in de Mahakkam, van welken de Long Boh toegang verleent naar het moeilijk te bereiken hoogland van Kedjin. Van de Penghei bediende men zich vroeger vooral om in de bovenlanden der Barito koppen te gaan snellen. De Selikoe is ons reeds bekend; de Kaso geeft, zooals wij vroeger mededeelden (p. 293), gelegenheid om in het stroomgebied der Kapoeas door te dringen.

Wij keeren nu naar Moeara pahoe terug, om voor het laatst nog de binnenlanden van Borneo te doorkruisen. Daartoe maken wij van de Pahoe gebruik, wier in den regel onbewoonde oevers slechts een enkele maal verlevendigd worden door Dajaksche nederzettingen welke dikwijls slechts uit een enkel groot huis bestaan, door vele personen bewoond. Een dagreis varen brengt ons aan hare zijrivier, de Lawa, waar ons een dergelijke hinderpaal wacht, als op de Mahakkam bestaat; eene watermassa stort zich hier aan de Kiham tring naar beneden en dwingt ons de prauwen te lossen en weder te laden; ook verderop ontmoeten wij dergelijke hindernissen tot wij na 3 dagen te Moeara anam komen, van waar de tocht over land door het oerwoud moet worden voortgezet. Dit kost ons over de reeds beschreven, zeer primitieve Dajaksche wegen, die hier soms niet veel beter dan modderpoelen zijn, nog een paar dagen vol inspanning tot wij de Benangan bereiken, een zijtak van de Teweh, die zich, zooals wij weten, (p. 307) in de Barito stort. Te Tiko kunnen wij ons aan boord van de prauwen begeven; van daar varen wij voort, soms in pijlsnelle vaart over de stroomversnellingen, tot wij bij Benangan in de Teweh komen, en van daar, ongeveer 10 dagen na ons vertrek van Moeara pahoe, bij Fort Teweh de Barito binnenroeien, waar wij op bekend terrein zijn en langs den reeds beschreven waterweg Borneo kunnen verlaten om nog een vluchtig bezoek aan het Oosten van den archipel te brengen.

Ofschoon het eiland *Celebes* thans een geheel andere gedaante heeft, als Borneo, is het toch waarschijnlijk dat dit verschil oorspronkelijk niet zoo groot geweest is, daar het gebergte, 't welk het geraamte van het laatstgenoemde eiland uitmaakt, en in lateren tijd is aangevuld door de uitgestrekte laaglanden, die wij leerden kennen, den vroegeren vorm van Borneo bepaalde. Nu is echter Celebes met het later te noemen Djilolo het eenige onder de grootere

eilanden in den archipel van eenen zoo zonderlingen vorm, dat het als het ware uit vier schiereilanden bestaat. Terwijl de westkust van Kaap Donda tot Kaap Laïkang slechts één beteekenenden inham kan aantoonen, loopen aan de oostzijde een tweetal groote golven tot ver landwaarts in, terwijl aan de zuidzijde een derde bocht een diepe insnijding vormt. Voor zooverre het eiland bekend is, — en dit is met uitzondering van het noordelijk en zuidelijk schiereiland nog slechts zeer weinig het geval, — kan men Celebes als een bergland bij uitnemendheid beschouwen; zelfs toonen de steile kusten en de van het strand zichtbare pieken aan dat dit met de onbekende binnenlanden eveneens het geval moet zijn. In het zuidelijke schiereiland nemen een tweetal bergketens een aanvang niet ver van de zuidkust, waar zich de Lompo Battang, door onze zeelieden gewoonlijk Piek van Bonthain genaamd, tot eene hoogte van 9788 vt. verheft. Vandaar uit buigen een tweetal bergketens naar het zuidoosten en het zuidwesten, om vervolgens haren loop naar het Noorden voort te zetten; talrijke bergtoppen vertoonen zich in dit gebergte, die echter niet boven de 4000 voet verrijzen. De westelijke keten loopt door de oostelijke helft van Gowa en de Noorderdistricten, waar echter eene strook vlak land aan de Westkust overblijft van ongeveer 40 palen lengte en 8 tot 10 palen breedte. Meer noordelijk wordt het laaggelegen land steeds smaller, terwijl het gebergte, dat ten slotte over het rijk van Sidenreng zich uitstrekt, om in Alietta te eindigen, op enkele plaatsen tot aan de kusten zich uitstrekt, met name bij de grenzen van de Noorderdistricten met Tanette en tusschen Soppeng en Sidenreng. De oostelijke bergketen begint bij Boeloe tana in de Oosterdistricten en eindigt tegenover Lantja in Boni. Ofschoon deze bergen grootendeels met geboomte bedekt zijn treft men er echter niet zulke zware wouden aan als b. v. op Sumatra; tochten in dit gebergte zijn vrij bezwaarlijk ten gevolge van de vele korte en steile hellingen. De groote, langzaam opklimmende en met cultuurgewassen bedekte bergwanden van Java worden op Zuid-Celebes niet gevonden; alleen in het noordoostelijk gedeelte van Boni vindt men op enkele plaatsen sawahs op de hellingen, terwijl ook gronden in hoogere streken voor de koffie-cultuur geschikt bleken. In het noordelijk gedeelte van Celebes, de vulkanische Minahasa, worden hooge bergen aangetroffen, zooals de Klabat, de Sapoetan en de

Lokon; ook de berg bij kaap Donda verdient vermeld te worden.

Ofschoon Celebes geenszins arm aan water genoemd kan worden, en uitgestrekte meeren in het binnenland aan de landschappen hier en daar groote schoonheid bijzetten, zijn echter de rivieren grootendeels van weinig beteekenis. Met uitzondering van de kusten die over het algemeen vochtig en laag zijn en van sommige valleien is het eiland dan ook niet zeer vruchtbaar. In het zuidelijk schiereiland komen echter een drietal rivieren voor, die tot de belangrijke stroomen gerekend kunnen worden. De naar gissing grootste rivier van Celebes is de Sadang, die hare monding bij Djampoe in Sawietto heeft; van haren bovenloop weet men niets met zekerheid. Volgens berichten van Inlanders zou zij in het hooge, ons zoo goed als onbekende, centraalgebergte van Toradja ontspringen en vervolgens in eene zuidwestelijke richting door Masenreng poeloe en Sawietto naar zee vloeien. De Wallanaë ontspringt op den Lompo Battang en besproeit de schoone en vruchtbare vallei, die tusschen de beide bovengenoemde bergketens gelegen is, om vervolgens door tal van Inlandsche staatjes met een breedte van 75 tot 150 meters voort te stroomen en zich op korten afstand van het meer van Tempé met de derde rivier van aanbelang, de Tjenrana, te vereenigen. Met enkele gedeelten dier rivier maken wij later kennis.

Celebes kan men verdeelen in het *Gouvernement van Celebes en onderhoorigheden* (2149.9 v. g, m.), de residentie *Menado* (1267.2 v. g. m.), en de streken, die onder de opperheerschappij van Ternate gesteld zijn. Slechts een klein gedeelte van het eiland staat onmiddellijk onder het Nederlandsche gezag, het overige gedeelte wordt door vorsten bestuurd die ons oppergezag erkennen, of met het Nederlandsche gouvernement in bondgenootschap staan. Wij moeten ons hier vooral er toe bepalen de Gouvernementslanden en met name de zoogenaamde Minahasa te leeren kennen, maar merken daarbij op, dat de welvaart en rust veel meer heerschen dáár, waar zich het Nederlandsche Gouvernement doet gelden, dan elders, zoodat een alleszins bevoegde beoordeelaar, Dr. B. F. Matthes, de bekende beoefenaar der Makkassaarsche en Boegineesche talen, de getuigenis aflegde, dat, wil men de weldaden van een Europeesch bestuur goed leeren kennen, men zich een paar maanden in het land van Boni moet ophouden, en dan de Tangka-rivier overtrekken,

om de Oosterdistricten in oogenschouw te nemen, die sedert den oorlog van 1859 aan Boni ontnomen en bij de Gouvernementslanden gevoegd zijn en na dien tijd van woeste, onherbergzame oorden in een welvarend gewest werden herschapen. Wij willen allereerst het Gouvernement van Celebes bezoeken, dat zich langs de geheele westkust, te beginnen bij Tontoli uitstrekt, bovendien de landen bevat, die zich aan beide zijden van de golf van Boni bevinden en zich ook over het zuidoostelijke schiereiland voortzet, tot dáár waar ten noorden van Laiwoei, aan de Nipa-nipabaai de Ternataansche bezittingen een aanvang nemen. Bovendien ressorteeren nog verscheidene groote en tal van kleine eilanden onder dit Gouvernement zooals Saleier, Boeton, Soembawa en een gedeelte van Flores.

Wanneer wij bij helder weder langs het westelijke strand van Celebes stoomen krijgen wij een gunstigen indruk van de vruchtbaarheid van het eiland[1]), gunstiger dan bij eene nadere kennismaking het geval zou zijn. De bergen zijn tot den top met dichte bosschen bedekt; ter nauwernood breekt een grasveld of rots de eentonigheid van het groene geboomte af. De kleine eilanden, die langs de kust gelegen zijn, vormen een liefelijk tafereel; zij zijn geheel met groen bewassen doch om elk eiland strekt zich eene smalle streep van koraal- en schelpzand uit, terwijl het melkachtig groene water, dat de koraalriffen bedekt, samensmelt met het blauwe water der diepere zee. Vooral de Spermonde-archipel, die zich ten noorden van Makasser uitstrekt, maakt een aangenamen indruk door zijne talrijke koraal-eilanden met kokospalmen en bananen beplant, tusschen welken de kleine visschers-hutten, aan het strand gelegen, aardig uitkomen. Bij de zeevarenden staat die archipel echter minder goed aangeschreven daar zijne talrijke riffen de doorvaart zeer gevaarlijk maken. Een reeks witte huizen verwittigt ons dat wij de hoofdplaats van het Gouvernement, Makassar (21.450 inw. 838 Eur.) naderen; weldra stappen wij aan het ijzeren hoofd af en betreden de plaats[2]) die, als de voornaamste koopstad en vrijhaven in het Oosten van den archipel, eene groote beteekenis heeft. De stad heeft een vriendelijk voorkomen; de eerste indruk dien de bezoeker ontvangt is een zeer aangename. Bijna

[1]) A. Wichmann in T. aardr. G. 2e S. VII. VIII. S. J. Hickson. A naturalist in North-Celebes London 1889. v. Staden ten Brink. Zuid-Celebes. Utr. 1884.

[2]) Bosman in Eigen haard. 1885.

onmiddellijk na de landing komt hij in een prachtige tamarinden-laan, het Hooge pad, in de buurt waarvan de voornaamste gebouwen van Makassar, en o. a. de statige woning van den Gouverneur zich bevinden. Het fort Rotterdam, dat de bezetting huisvest, zeer oud is en wel bestand schijnt tegen een Inlandschen, doch geenszins tegen een Europeeschen vijand, verheft zich dicht bij de haven; het beheerscht de reede en hare beide toegangen, die als het noordelijk en zuidelijk vaarwater bekend zijn. Een waterleiding uit zee voorziet zijn grachten en die van het kleine fortje Vredenburg bij hoog getij van water. Dit fortje bevindt zich aan het kruispunt der wegen naar Tello en Gowa. Een tweetal grasvlakten, het Koningsplein en het Prins Hendrikplein, liggen aan het begin en het einde van het Hooge pad, daarop komen ook de wegen uit, die verder in de Europeesche wijken voeren, en die allen door tamarinde- of kanari-boomen beschaduwd zijn. Kan men dit gedeelte van Makassar de deftige buurt noemen, zoo vindt de handel zijn middenpunt in de passerstraat, waar de pakhuizen en andere gebouwen liggen, die door hunne zuilengangen aan Zuid-Europeesche steden doen denken. Om deze Europeesche kern vindt men de kampongs der Inlanders, bijna geheel uit kleine, van bamboe opgetrokken en op palen gebouwde hutten bestaande, die door paggers van de wegen gescheiden zijn. Sommige dier wijken leveren met hare in het groen verscholen woningen een niet onaardig schouwspel op; elders echter zijn zij zoozeer op elkaar gebouwd dat zij in geval van brand en ziekten een niet gering gevaar opleveren. De streek om Makassar is laag en moerassig; grasvelden met eenige grazende karbouwen, waar het uitzicht stuit op een dichtbegroeiden kampongrand en rijstvelden, omringd met smalle dijkjes, maken het eentonige schouwspel uit dat men gewaar wordt. s'Avonds vooral kan men echter een schoon uitzicht genieten op de in de verte zich verheffende bergen, door den piek van Bonthain gekroond; overdag worden zij maar al te dikwijls door de nevels, die uit de vlakte oprijzen, aan het oog onttrokken.

De onmiddellijk onder ons gezag staande streken van het Gouvernement zijn verdeeld in een viertal afdeelingen: de Noorder-districten, Makassar, de Zuider- en de Ooster-districten. De eerstgenoemde afdeeling bezoeken wij weldra; met Makassar wordt zij door de Inlandsche rijken Tanette, Lamoeroe, Boni en Gowa ingesloten. Dit laatste vorstendom, het overblijfsel van het eenmaal zoo machtige

Makassaarsche rijk, dat een tijdlang zelfs Boni beheerschte, scheidt Makassar van de Zuiderdistricten; willen wij in die afdeeling komen dan moeten wij derhalve het gebied van Gowa doortrekken. Daartoe slaan wij den grooten weg in, die ten zuiden van de stad Makassar zich uitstrekt en ons door laaggelegen bouwlanden en sawahs aan de hoofdplaats Gowa brengt, welke op 5 paal van het fort Rotterdam gelegen is. Het plaatsje heeft een vervallen uiterlijk; slechts eenige met weinig zorg onderhouden praalgraven kunnen ons hier belang inboezemen. Wij zetten dus onze reis zuidwaarts voort, dat echter met bezwaren gepaard gaat, daar hier, althans eenigen tijd geleden, nog geen weg was aangelegd en de overtocht over een paar rivieren niet weinig last veroorzaakt. Na ongeveer 4 paal te hebben afgelegd door een terrein, dat eveneens weinig afwisseling aanbiedt, bereiken wij de grens van het regentschap Galesong (Glisson) waar de Zuiderdistricten een aanvang nemen. Van hier loopt de weg, die voor een deel vrij goed is, over Takalar, Djénéponto, Bonthain, Boeloekoemba en Kadjang naar Balangnipa, de hoofdplaats der Oosterdistricten, die zich aan het zoo belangrijke leenrijk Boni aansluiten. De Zuiderdistricten bestaan uit een viertal onderafdeelingen: Takalar, Bangkola, Binamoe en Bonthain (Bantaeng); het bondgenootschappelijk rijkje Laïkang, dat vroeger met de thans ingelijfde staatjes Binamoe, Bangkala en Sanraboni het Toerateasche bondgenootschap vormde, wordt geheel door de Gouvernements-landen ingesloten. Wij zijn hier in een waar bergland; talrijke riviertjes, die van het gebergte afvloeien, kruisen ons pad. Zoo wordt de weg tusschen Terang terang en Oud-Boeloekoemba, over een afstand van 18 palen door 3 grootere en 14 kleinere riviertjes doorsneden, terwijl over den geheelen weg van Tanette tot Balangnipa 224 riviertjes en kreeken worden aangetroffen, van welken de meesten (182) minder dan 8 el breed zijn, doch een vijftal een breedte van meer dan 100 el hebben. Over het algemeen hebben deze strandrivieren slechts een korten loop en zijn zij alleen bij de mondingen voor eenigszins diep gaande prauwen bevaarbaar.

De voornaamste plaats in de Zuiderdistricten is het handeldrijvende Bonthain [1]), uit een aantal kampongs bestaande, die zich langs den smallen kustzoom uitstrekken. De plaats, die als gezond

[1]) Donselaar in Bijdr. t. l. en vlk. III.

bekend staat ligt, evenals Boeloekoemba in een der schoonste en vruchtbaarste streken van Zuid-Celebes; — niet ver van daar, op ongeveer anderhalf uur afstands stort zich de prachtige waterval van Bissapoe van eene hoogte van ruim 100 voet loodrecht naar beneden. Op de vlakke landen aan de kust wordt veel rijst verbouwd; ook druiven van goede hoedanigheid worden er gekweekt. Hooger op in het gebergte worden, behalve koffie, Europeesche groenten en voortreffelijke aardappelen verkregen. Bijzonder schoon is het uitzicht van Bonthain op de met licht- en donkergroen getooide hellingen van den Lompo Battang, den dikbuik, aldus wegens zijn breeden omvang genoemd. Dezen berg bestijgt men het best van Loka uit, een door zijne prachtige rozen bekend plaatsje dat, 7 k. m. van Bonthain verwijderd, wegens zijne hooge ligging op 1150 m. te midden van eene vulkanische omgeving, meermalen als luchtkuur-oord diensten bewees. Langs de kust voortreizende betreden wij weldra de Oosterdistricten, die in de onderafdeelingen Boeloekoemba, Kadjang, Bikeroe en Balangnipa verdeeld zijn. Het eiland Silayara [1]) (Saleier) vormt met eenige omliggende eilandjes eene afzonderlijke afdeeling. Deze benaming, waaronder het eiland algemeen bekend staat, maakt, wanneer de bewoner dezer streken zich op zee bevindt, voor den naam Tana dowang (garnalen-land) plaats want hij, die in de nabijheid van het eiland het woord „Saleier" uitpreekt loopt gevaar, zijn vaartuig te verliezen. Ofschoon het ongeveer 635 v. k. groote, zeer schoone en vruchtbare eiland niet onbelangrijk is, en de roep van ongezondheid, waarin het staat, zeer overdreven schijnt te zijn, laat ons bestek niet toe het te bezoeken en evenmin Birakeke, op den zuidoostelijken uithoek van Zuid-Celebes, waar evenals op Saleier en Boneratte grotten worden gevonden, die in vroegere tijden als laatste rustplaats van gestorvenen werden gebezigd. Wij keeren nu weder naar Makassar terug om ons van daar naar de Noorderdistricten te begeven, die in vergelijking met de naburige landen als zeer vruchtbaar kunnen worden beschouwd, ofschoon slechts ongeveer één derde van den grond bebouwd wordt. Langs de zee strekt zich een min of meer breede, moerassige streek uit, die verder landwaarts in door andere lage landen wordt opgevolgd, welke uitmuntende sawahs vormen en zich soms tot aan de oostwaarts gelegen kalkrotsen uitstrekken. Vaak

[1]) Engelhard in Bijdr. t. l. en vlk. IVe S. VIII en in Ind. Gids 1884.

worden zij echter nog door eenige zachtgolvende vlakten begrensd, die gedeeltelijk met struikgewas en alang-alang begroeid zijn en als weidevelden gebruikt worden. Ten oosten dier kalkrotsen, welke zich dikwijls loodrecht als een muur uit de vlakte verheffen, worden geen uitgestrekte laaglanden meer aangetroffen; een bergland, met overal verspreid liggende toppen van 1000—2000 vt hoogte vormt de onderafdeeling Berg-regentschappen, waar slechts hier en daar in de valleien rijst wordt aangeplant. De toegang tot dat gebergte wordt door enkele insnijdingen of passen gevormd, waarop de voetpaden in alle richtingen samenkomen.

De weg, dien wij te Makassar tusschen de Europeesche begraafplaats en Vredenburg inslaan, doet ons aanvankelijk niet vermoeden welke schoone tafereelen ons wachten. Het pad toch, dat slechts hier en daar met geboomte beplant is, voert ons allereerst grootendeels in den fellen zon te midden van zoutpannen en moerassen, tot wij aan de rivier Tello komen, waar wij ons met een veerpont moeten laten overzetten. Het rijkje van denzelfden naam, dat hier vroeger gevestigd was, is in 1856 vernietigd en bij de afdeeling Makassar gevoegd. Tusschen de Tello-rivier en Maros ligt de Gowasche enclave Sodiang. Wij verwijlen niet in het, vooral 's avonds druk bezochte bamboezen koffiehuis aan de rivier gelegen, maar zetten onzen tocht voort, vooreerst nog door moerassen, met laag struikgewas begroeid, totdat het terrein vaster wordt en hier en daar bebouwd is, ofschoon er geen woningen te zien zijn. Na Parang lowé, de „uitgestrekte vlakte," te midden van een laag, steenachtig terrein gelegen, wordt het uitzicht schooner; wij naderen het hooge gebergte en bevinden ons op een meer heuvelachtigen bodem, die echter later weder vlakker wordt, waar wij ons in een streek bevinden, die in ouden tijd getuige was van een hardnekkigen strijd tusschen Gowa en Maros. Het bosch van Parang Sesere, „de vlakte waar men op de vlucht ging," herinnert aan dien strijd; ofschoon het in een slechten naam staat en de Inlanders het liever niet ongewapend betreden, kunnen wij het gerust doortrekken. Weldra bereiken wij de rivier van Maros, die bij lagen waterstand diep beneden ons voortvloeit, zoodat wij genoodzaakt zijn langs een trap aftedalen om in de schuit plaats te nemen die ons, als er niet al te weinig water is, naar den overkant brengt. Maros is de hoofdplaats van de Noorderdistricten en tevens van een der onderafdeelingen, waarin deze ver-

deeld zijn en die den naam van pachtdistricten dragen (Maros, Pankadjéné en Segeri), met uitzondering van de onderafdeeling Berg-regentschappen, die de valleien van Tjambe, Malawa en van den bovenloop der Pankadjéné-rivier bevat. De volgende beschrijving van de hoofdplaats Maros, door den heer Bosman gegeven, verschaft ons een goeden indruk van den zetel van een assistent-resident in de binnenlanden. „Het huis, door den assistent-resident bewoond, is het grootste steenen gebouw; het staat midden op een groot, vierkant erf, zoodat het aan alle kanten door tuinen wordt omringd; aan de voorzijde, waar de vlaggestok den ingang aanwijst, bevinden zich langs den weg de bureau's der ondergeschikte ambtenaren en het postkantoor en achter dezen staat een nette pendoppo, waar de djaksa of Inlandsche officier van justitie zijne dagelijksche werkzaamheden verricht en waar de samenkomsten van de verschillende Inlandsche hoofden met den assistent-resident plaats vinden. In den omtrek worden de overige inrichtingen van Maros gevonden. De openbare school voor kinderen van Europeesche ingezetenen, van bamboe vervaardigd, zag er van buiten niet zeer ooglijk en vrij vervallen uit; inwendig viel het nog al mee, en was het lokaal voldoende in het oog van de bezoekers die, zelf meest allen in bamboezen huizen wonende, geen hooge eischen stelden voor een schoollokaal. Een ander steenen gebouw werd ons aangewezen als de gevangenis; wat verder was een lokaal waarin een Inlandsche onderwijzer, afkomstig van de kweekschool te Makassar, onderricht stond te geven aan eenige jeugdige Makassaren. Met de hiertusschen en hierachter gelegen woningen der Europeanen van de plaats hadden wij de voornaamste wijk van Maros gezien. Wij wandelden nu de verderop gelegen kampongs door en vonden overal dezelfde nette, zindelijke wegen; zelfs voor straatverlichting was door tusschen de boomen opgehangen lantaarns gezorgd", en daarin is Maros zelfs menige grootere plaats van Indië vooruit. Het oude fort Valkenburg, dat de weg naar Makassar beheerscht, dient tot verblijf voor de politie-soldaten; de wallen zijn nog goed onderhouden, doch een deel der kazerne is afgebroken, terwijl de verlaten officiers-woningen, die men met een trap bereikt, door reizigers betrokken kunnen worden. Uit deze hooggelegen woningen genieten wij een prachtig gezicht op het gebergte dat door den statigen, op 2500 voet begrooten „Piek van Maros" gekroond wordt. Een uitstapje,

dat gewoonlijk van Maros uit gedaan wordt, willen wij ook ondernemen, omdat het ons gelegenheid geeft met de eigenaardige kalkrotsen kennis te maken die hier en in Tanette gevonden worden en tevens een der schoonste tafereelen verschaft, welken Zuid-Celebes kan bieden. Op slechts een kwartier afstand van de plaats rijst aan den weg, te midden van eene uitgestrekte vlakte, de 32 meter hooge en geheel begroeide Boeloe Sepong omhoog, een kalkrots die geheel alleen staat en door den heer Bosman met een vingerhoed op een tafelblad vergeleken wordt. Beklimmen wij de rots dan kunnen wij op ongeveer een derde van hare hoogte een grot binnendringen, die met stalactieten getooid is. Wij zetten echter onzen tocht voort, tot wij den steil oprijzenden muur bereikt hebben, die zich mijlen ver naar het Noorden uitstrekt en reeds in de verte de aandacht trekt. Naderbij komende bemerken wij dat de schijnbaar één geheel uitmakende massa inderdaad uit verscheidene, aan de voorzijde afgebrokkelde en uitgeholde rotsen bestaat, wier wanden loodrecht naar beneden vallen, en als door ruïnes van kasteelen schijnen bekroond te worden. In deze rotsen vindt men dáár, waar het water zich een doortocht heeft gebaand, tal van natuurlijke sluipholen waarin vrijbuiters en andere personen het ons bestuur vaak lastig genoeg gemaakt hebben. Langs een smal pad, te midden van een weelderigen plantengroei, zetten wij den tocht voort; weldra bereiken wij den rotswand en staan, na moeizaam klimmen, plotseling voor het sieraad dezer streken, den waterval van Bantimoeroeng, die als een sneeuwwitte massa naar beneden vloeit over een rotsbodem welke door zijne golving het water noodzaakt onder het vallen drie zacht ineenvallende bochten te maken. Het is vooral de omgeving van den waterval, die het schoone van het tafereel uitmaakt. „De hooge, steil ten hemel rijzende rotsen staan hier als reuzenzuilen aan beide zijden van de aan haren voet bruisende watermassa, en geen enkel uitstekend puntje is er te vinden of een grootere of kleinere boom, meestal kemiri-boomen en slingerplanten, heeft er zijne wortels geplaatst, wat het geheel dat aanzien doet verkrijgen, 't welk de kunstenaar in de gothische bouworde heeft trachten na te bootsen, maar dat de natuur oneindig schooner heeft weten te scheppen. Daarbij bezit deze val de vereischte afmeting; niet te laag, waardoor hij in vergelijking der reuzen aan zijne zijde te nietig zou worden en alweder niet te hoog, waardoor zijne eigene

grootschheid afbreuk zou doen aan zijne omgeving boeit hij het oog van den aanschouwer met onweerstaanbare macht door zijne eeuwigdurende beweging die, altijd dezelfde, toch telkens weder nieuwe gezichtspunten aanbiedt."

Nu wij aldus kennis hebben gemaakt met de landen, onder direct bestuur van het Nederlandsch gezag geplaatst, moeten wij nog een oogenblik vertoeven bij de rijkjes, die het recht van zelfbestuur, onder oppergezag van Nederland, hebben behouden. Men verdeelt ze in de leenroerige rijken (Boni en Tanette met hunne onderhoorigheden), die bij den Nederlandschen staat zijn ingelijfd en waar de regeling der troonsopvolging geheel aan ons bestuur is overgelaten, en in de bondgenootschappelijke landen. De laatsten hebben zich met ons verbonden tot onderling dienstbetoon, vrede en vriendschap, op den voet van het later te bespreken Bongaaisch contract, terwijl de regeling der troonsopvolging aan de goedkeuring van het Nederlandsche gezag is onderworpen. Sommigen dezer rijkjes zijn weder onderling tot bondgenootschappen verbonden; verscheidenen hunner hebben een min of meer groot getal vasalstaatjes. Aan het kleine rijkje Sawietto b. v. zijn niet minder dan 14 vasallen onderhoorig. Wij zullen later op de ingewikkelde verhoudingen terugkomen, die door dit leenstelsel ontstaan zijn en door het aandeel dat aan de rijksgrooten in het bestuur dier landen toekomt. In 1890 hebben de vier landen, onder den naam Masinrimpoeloe bekend, een contract met ons Gouvernement gesloten; thans bepalen dus de streken die niet aan onze Souvereiniteit zijn onderworpen, noch met ons in bondgenootschap staan zich tot een deel der berglanden, door de To-radja's (Bovenlanders) bewoond. Sigi, Dolo en Belomaroe werden in een contract door ons met Palos — een der Kaïlische landschappen, — gesloten, beschouwd als aan dat rijkje onderhoorig, doch, zooals later bleek, ten onrechte; onze regeering tracht thans hunne verhouding tot ons bestuur bij afzonderlijk contract te regelen.

De staatjes, aan de westkust gelegen, zijn van het Noorden gerekend, na Tontoli, (Toli toli), het vruchtbare en goed bewoonde Kaïli, dat een drietal landschappen (Palos, Towaëli en Donggala) bevat en Mandar, een bondgenootschap van zeven staatjes, van welken wij slechts Balangnipa [1]) en Tjenrana noemen. Dan volgt

[1]) Niet te verwarren met Balangnipa aan de golf van Boni.

het bondgenootschap Adja tapparang, verdeeld in vorstendommen (Sidenreng, Rappang, Sawietto, Soeppa en Alietta), leenen en achterleenen. Met uitzondering van het meest zuidelijk gelegen staatje Sidenreng, dat trouwens het belangrijkste der genoemde vorstendommen is, weet men niet veel van die streken af; het noordelijke gedeelte bestaat grootendeels uit vlak terrein, terwijl het land naar het Zuiden toe door heuvels doorsneden wordt. Ten zuiden van dit bondgenootschap strekt zich het rijkje Soppeng met zijne vasalstaatjes Mario ri awa en Mario ri wawa uit. Dit land schijnt rijk aan vee te zijn; ofschoon slechts het vlakke gedeelte langs de kust en de Walannaë bebouwd is, wordt Soppeng toch als de rijstschuur van de omliggende streken beschouwd. Ongeveer viervijfde van den grond is echter bergachtig en onbebouwd. Het kleine Barroe, grootendeels door bergen ingenomen, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Aan de Noorderdistricten sluit zich Tanette aan; het vasalstaatje Lipoe kassie is aan dit rijkje onderhoorig, dat slechts voor een kleine gedeelte met sawahs bedekt is. De bergen, die het overige gedeelte van het land innemen, zijn door de vele met alang-alang bedekte hellingen bij uitnemendheid voor hertenjachten geschikt. Met Gowa en Laïkang hebben wij reeds vroeger kennis gemaakt.

Ten noorden der Oosterdistricten ontmoeten wij in de eerste plaats Boni[1]), belangrijk én door de uitgestrektheid gronds, die het beslaat (2925 v. Java-palen) én door de groote rol, die het in de geschiedenis van Celebes heeft gespeeld. Een vijftal vasallanden, onder welken Lamoeroe in de eerste plaats genoemd wordt, vormen het grootste gedeelte van het rijk en zijn weder in een aantal landschappen verdeeld. Het land is voor een goed deel met bergen bedekt; de kustlanden zijn echter vlak en laag, hier en daar zelfs moerassig. Langs de geheele kust vindt men er koraalbanken, met modder bedekt, die bij eb bloot liggen en dan zeer onaangename dampen verspreiden welke bij oostenwind oorzaak schijnen te zijn van kwaadaardige koortsen, die o. a. onze troepen tijdens den oorlog van 1859 in hooge mate teisterden. Met uitzondering van het oostelijk gedeelte wordt het land als vruchtbaar geroemd; vooral wordt dit gezegd van de ons reeds bekende vlakte aan de Walannaë,

---

1) J. A. Bakkers in T. B. G. XV.

die door oostelijk Lamoeroe en een deel van Boni loopt, en zich verder over Mario ri wawa, Soppeng en Wadjo uitstrekt. De voornaamste handelsplaats van het rijk is Badjowa; verder op ligt de rotsvesting Pasempa. Aan de rivier Tjenrana, die voor een deel de grensscheiding tusschen Boni en Wadjo uitmaakt, ligt Pompanoewa, eveneens als handelsplaats niet van belang ontbloot. Het bovengenoemde Wadjo, dat zich tot de golf van Boni uitstrekt, is een soort van aristocratische republiek die eerst in 1888 tot het bondgenootschap met Nederland toetrad; haar gebied sluit zich bij Adja tapparang en Soppeng aan. In het binnenland is de bodem bergachtig, doch langs de kust breiden zich groote moerassen uit. Ofschoon ook de landbouw er niet verwaarloosd wordt is de scheepvaart toch de voornaamste tak van bestaan der Wadjoreezen, de zeevaarders bij uitnemendheid van deze streken, die zelfs hun eigen handelswetboek hebben, dat reeds in 1676 werd samengesteld en tot onzen tijd toe in hoog aanzien bij de Boegineesche handelaren staat[1]). Grenzende aan Wadjo en langs het noordelijk gedeelte der golf van Boni zich uitbreidende ligt Loewoe of Loehoe[2]), de bakermat der Boegineesche en Makassaarsche stammen, met zijne vasalstaatjes Oesoe, Lelewaoe en Bengkoka. Bijna alle To-radjastammen van Midden-Celebes zouden, naar men zegt, aan dat rijkje onderworpen zijn. Ook dit land is een bij uitnemendheid bergachtige streek; vlakke landen, voor de rijstcultuur zeer geschikt, worden alleen langs de west- en noordwestkust aangetroffen, en zijn het meest bevolkt. De bergen zijn met zwaar bosch bedekt en hebben een woest aanzien; zelfs in de nabijheid van de hoofdplaats Palopo worden geen huizen of tuinen aangetroffen. Toch schijnen die bergstreken goede gronden voor de koffieteelt aan te bieden; deze cultuur wordt zelfs door de To-radja's op vrij groote schaal uitgeoefend. Ten oosten van de laatstgenoemde staatjes vindt men Laiwoei of Kanderi, dat uit verschillende landschappen is saamgesteld, Polejang en Roembia, onderhoorigheden van den vorst van Boeton, een uitgestrekt eiland, dat slechts door een smalle straat van Celebes is gescheiden. De Masinrimpoeloe liggen westelijk van Laiwoei; in de bergachtige binnenlanden, met name in den

---

[1]) Dr. B. F. Matthes. Over de Wadjoreezen enz. Makassar 1869.

[2]) V. Braam Morris in T. B. G. XXXII.

omtrek van het meer van Posso wonen To-radja's, ook Topantoe-noeasoe of hondenvleesch-eters genoemd, die koppensnellers zijn en zich door zeden, taal en gebruiken van de overige bewoners van Celebes onderscheiden [1]).

Voor wij van het Gouvernement van Celebes afscheid nemen willen wij nog aan de hand van Prof. Wichmann het zuidelijke schiereiland dwars doortrekken, om kennis te maken met het zelden door Europeanen bezochte meer van Tempe. Daartoe schepen wij ons van Makassar in naar Pare-pare, een aaneenschakeling van kampongs aan de baai van denzelfden naam gelegen, met niet onbelangrijken handel, die echter meest in de handen van Arabieren schijnt te zijn. Ook in een ander opzicht is Pare-pare van gewicht daar het aan den ingang van den weg naar de binnenlanden gelegen is, zoodat door eene afsluiting van de baai van Pare-pare en van de rivier Tjenrana de Boegineesche handel vernietigd zou kunnen worden. Pare-Pare werd in 1854 bij het Nederlandsche grondgebied ingelijfd, maar weder in leen aan den vorst van Sidenreng afgestaan. Een schoon uitzicht geniet men van hier op de baaien van Pare-pare en Soeppa met de daarin gelegen eilandjes en op het heuvelland, dat zich aan de overzijde der baai uitstrekt. Van hier slaan wij den weg in, die bijna voortdurend in oostelijke richting loopt en vooreerst grootendeels door woeste, onbewoonde streken gaat, die door den Heer Wichmann met het Eiffelland worden vergeleken. Nog vóór de eerste dagreis ten einde is bereiken wij den berg Paria, die op eene hoogte van 265 m. de waterscheiding vormt. Hier genieten wij weder een bij uitstek schoon uitzicht, dat door de bekende reizigster Ida Pfeiffer, die in 1853 deze streken bezocht, aldus wordt beschreven: „Eene bijna onafzienbare vlakte breidde zich uit; in haar midden schitterden de beide waterspiegels der meeren Tapparang Urae (meer van Sidenreng) en Tapparang Karadja (meer van Tempe). Het eerste dezer meeren vormt een lang, onregelmatig, het laatste een schoon rond bekken. Weelderige rijstplantages en groote gehuchten getuigen van de welvaart die hier heerscht. In den voorgrond verhieven zich vele alleen staande kleine, spitse heuvels en rotsen die men uit de verte en van de

---

[1]) J. G. F. Riedel in Bijdr. t. l. en vlk. V^e. S. I. — G. W. W. C. v. Hoëvell in T. B. G. XXXV.

heuvels, waarop wij ons bevonden, voor molshoopen zou hebben gehouden, zoo klein zagen zij er op dien afstand uit. Op den achtergrond verrezen schoone bergketenen gelijk hooge muren, alsof zij het vreedzame dal voor de stormen der buitenwereld wilden behoeden." Niet altijd echter treft men het zóó goed als onze reizigster, daar het landschap dikwijls in nevelen gehuld is en ook de meeren, en met name het meer van Tempe, soms grootendeels droog loopen. Men meende vroeger dat er zich hier slechts één meer bevond, dat dan het meer van Tempe genaamd werd; het is echter zeker, dat hier een tweetal watervlakten worden gevonden, die door de La Sassangriwoe met elkander in verbinding staan. In den regentijd breiden de meeren zich uit en naderen elkander, doch zelfs dan heeft dat riviertje nog eene lengte van meer dan 2 k. m. Spoedig bereikt men Teteadji, de gewone verblijfplaats van den vorst van Sidenreng, niet ver van het eerstgenoemde meer en te midden van sawahs gelegen. Niet onaardig is het uitzicht op de lage, verstrooid liggende bergtoppen, achter welken de bergrug van Allakaradja uitsteekt. Onder deze toppen is de Boeloe Lowa merkwaardig, niet alleen om het uitzicht dat men van zijnen 101 m. hoogen kegeltop op het meer met zijne vlakke oevers geniet, maar ook omdat hier de graven zich bevinden van de oude vorsten uit het vorstenhuis van Sidenreng, welks stichter op deze plek uit den hemel zou zijn nedergedaald.

Van Teteadji maken wij ons op om het meer van Tempe te bereiken; na eenige uren hoofdzakelijk door grasland te zijn getrokken overschrijden wij de grens tusschen Sidenreng en Mario ri awa, waar wij de bovengenoemde La Sassangriwoe aantreffen, een beekje dat door zijn rechten loop aan een kanaal doet denken en dat het water van het meer van Sidenreng naar het meer van Tempe toevoert. De laatstgenoemde plas wordt gevoed door de wateren, die van de bergen in den omtrek afvloeien; vooral wanneer het meer, zooals vaak het geval is, bijna droog loopt ziet men duidelijk te midden van dat meer een rivier, de Minralang, welke zich met de La Sassangriwoe vereenigt. Hier bevinden wij ons in het Wadjo'sche; de kampong Tempe ligt aan de Bila-rivier, die uit het Noorden komt en aan de oostzijde van het meer stroomt; tusschen haar en dien waterplas strekt zich eene grasvlakte uit welke in den regentijd door dat meer wordt overstroomd. Verder

oostelijk vertoonen zich de lage bergen die het bekken van het meer van Tempe afsluiten. De Bila vereenigt zich niet ver van Tempe met de troebele Minralang; de Wallanaë, die van het Zuiden toestroomt, stort niet ver van daar hare kristalheldere wateren in diezelfde rivier uit, die den eenigen afvoerweg van het meer van Tempe uitmaakt. In een hoofdzakelijk oostelijke richting, doch met vele krommingen, stroomt de Minralang, die een gemiddelde breedte van 50 m. heeft, naar de golf van Boni, waar zij zich met een viertal armen in zee stort en eene uitgestrekte delta vormt. Bij Kampira, dicht bij de grens met Boni, neemt zij den naam Tjenrana aan. Langs deze rivier kunnen wij ons dus naar de kust begeven; zij stroomt aanvankelijk langs vlakke oevers, maar bereikt weldra de bergketen ten oosten van het meer, die zij bij Bara doorbreekt om daarna weder lage landen te besproeien. Bij Pompanoewa vormt de rivier de grensscheiding met Boni; achter het groote woud, dat de vruchtbare sawahs begrenst, die deze plaats omgeven, verrijzen aan den zuidelijken horizon verscheidene bergen, die wij zouden kunnen bezoeken wanneer wij van hier te land over Lantja naar Boni wilden reizen. Wij geven er echter de voorkeur aan, de Tjenrana ook verder af te zakken om Palima te bereiken, de belangrijkste handelsplaats van Wadjo, te midden der moerassige delta gelegen en van daar scheep te gaan en het noordelijke schiereiland van Celebes te bezoeken. Met uitzondering van de ons reeds bekende streken aan de westkust wordt dat gedeelte van het eiland geheel door de residentie Menado ingenomen, die tevens de landen omvat, welke zich langs de zuidkust van de golf van Tomini uitstrekken tot dáár, waar de bezittingen van Ternate een aanvang nemen. De laatstgenoemde landen bestaan uit de onderhoorigheden van Banggaai, tusschen Tandjong Api en Togeng Teong gelegen en uit het rijkje Toboengkoe (Tomboekoe), dat zeer weinig bekend is en zich tot kaap Nipah-Nipah uitstrekt.

De residentie Menado bevat, behalve het weldra te beschrijven directe Gouvernements-grondgebied, nog verscheidene Inlandsche staatjes. Wanneer wij de Ternataansche bezittingen verlaten komen wij in het bergachtige Todjo, het eerste van een vijftal landschappen [1]) tot de afdeeling Gorontale behoorende, die zich langs de baai van

[1]) G. W. W. C. v. Hoëvell in T. B. G. XXXV en T. aardr. G. 2e S. IX.

Tomini scharen en zich in de binnenlanden meestal tot den kam van het centraal-gebergte uitstrekken. Slechts een paar plaatsen in Todjo zijn eenigszins belangrijk; zij worden door Boegineezen bewoond, die langs de kusten hunne nederzettingen hebben. De Alfoersche bevolking schijnt er een zwervend leven te leiden. Ook de heuvelachtige Togian- of Schildpad-eilanden worden tot Todjo gerekend; van dat dertigtal grootere en kleinere eilanden zijn er slechts twee voortdurend bewoond. Belangrijker is het landschap Posso, bekend door het gelijknamige, ongeveer 12 v. g. m. groote kratermeer, dat ongeveer 1000 vt. boven de oppervlakte der zee ligt en zich door eene niet onbelangrijke rivier in de Tominibocht ontlast. Jammer maar weder dat deze stroom, wiens lengte op 17 g. m. geschat wordt, en die van 3 tot 7 vadem diep is, door een zandbank aan de monding voor de vaart met stoomers is afgesloten. Ofschoon uitgestrekte landstreken hier woest en verlaten zijn, zoodat men de rivier van hare monding een dagreis ver kan opvaren, zonder iets anders dan ondoordringbaar oerwoud te zien, is Posso toch vrij sterk bevolkt; het land is er zeer bergachtig, en hier en daar met hoogvlakten bezet. De kampongs zijn meest allen landwaarts in langs de rivier of aan het meer gelegen; zij worden bij voorkeur op de steilste heuvels aangelegd en door dichte bamboesstruiken en palissaden omgeven, en gelijken, volgens den Heer v. Hoëvell, uit de verte gezien volkomen op groote kraaiennesten. Zooals wij reeds weten zijn het hoofdzakelijk de Berg-Alfoeren die zich hier ophouden; de stam, die hier gevestigd is, schijnt vreedzamer te zijn dan andere stammen, die ten westen van de rivier en het meer wonen. In het kleine rijkje Saoesoe, dat grootendeels uit vlak land bestaat en slechts hier en daar heuvelachtig is, heeft de bevolking zich in 1888 hoofdzakelijk in een tweetal, met zware houten palissaden versterkte dorpen teruggetrokken uit vrees voor de Alfoeren van Tonapo, die ten westen van het genoemde meer wonen en beruchte koppensnellers zijn. Uit het rijkje Parigi voeren meerdere paden naar de westkust van het schiereiland; ofschoon de weg van Tawoeli, die voor een gedeelte te paard kan worden afgelegd, beter schijnt te zijn dan die van Parigi naar Palos biedt hij echter, vooral na Bomba, in het woeste, onbewoonde gebergte groote bezwaren aan. Het laatste rijkje, dat wij aan de Tominibocht ontmoeten, Mooeton, is tevens het grootste der genoemde

landschappen; een bergketen, die gemiddeld 3 à 4000 vt. hoog is, doch zich soms tot 7000 vt. verheft strekt hare uitloopers tot de kust uit, terwijl slechts bij de mondingen der talrijke kleine riviertjes eenig laagland wordt gevonden. Enkele deelen van het rijk, o.a. Tomini worden door plaatsvervangers van den Radja bestuurd; de Boegineesche bewoners der nederzetting Bolango beschouwen zich als geheel onafhankelijk van dien vorst, zoodat zij zeggen „liever weder apen te willen worden, dan zich te scharen onder Mooeton", waar de bevolking hoofdzakelijk uit Mandareezen bestaat, zoodat de bewoners der zuidelijk gelegen plaatsen zich onderdanen van Mandar noemen. Ook hier woont in het gebergte een volkstam, die tot de Alfoeren gerekend wordt en ofschoon hare leden geen koppensnellers zijn, toch gevreesd wordt wegens het gebruik, dat zij van hunne blaasroeren met vergiftigde pijlen maken. Een vrij goede weg, langs welke veel paarden en tabak vervoerd worden, brengt den reiziger van Woja in ongeveer 36 uur naar Donda aan de Westkust. Met de meesten dezer landschappen laat ons bestuur zich weinig in, zoodat nog in 1891 het verschijnen van een stoomschip aan de kusten van Mooeton de hoogste verbazing opwekte.

Nog slechts korten tijd geleden zouden wij meerdere rijkjes in het Gorontalosche hebben moeten opnoemen, omdat vóór 1889 nog een vijftal landschappen, — de „vijf gebroeders" Gorontalo, Limbotto, Bone, Baoelemo en Attingola [1]), — het recht van zelfbestuur bezaten. Nadat reeds geruimen tijd te voren de openvallende plaatsen van Radja en rijksgroote niet meer waren vervuld werd in dat jaar, met instemming van het grootste gedeelte der belanghebbenden, tot de invoering van het rechtstreeksch Gouvernements-bestuur overgegaan en werd de assistent-residentie in twee afdeelingen, Gorontalo en Limbotto, gesplitst, die ieder enkelen dier landschappen bevatten. Een tweetal bergketens strekken zich in dit gebied uit; de noordelijkste bergreeks, die de hoogste toppen en o.a. den Boeliohoeto bevat, welke op meer dan 2000 m. geschat wordt, bestaat uit eene reeks van terrasvormig afdalende bergketenen, die in het hoogland van Boeool haren oorsprong nemen, en met hare voorgebergten tot aan

[1]) G. W. W. C. v. Hoëvell in T. aardr. G. 2e. S. VIII. Riedel in T. B. G. XIX. v. Rosenberg. Reistochten in de afd. Gorontalo. Amst. 1865.

zee glooiend afloopen. De zuidelijke keten, die evenwijdig met de kust loopt, verheft zich nergens boven de 800 m. Tusschen deze ketens is het terrein zeer geaccidenteerd en bergachtig; de daar gelegen bergen, die door vele dalen gesneden worden, vertoonen zich als korte ruggen, van welke enkelen zich door hunne scherp gekante randen onderscheiden. Wel zijn deze bergen met bosschen bedekt, doch zij kunnen zich niet met de weelderige wouden van Java en Sumatra meten, tengevolge van den schralen bodem en van de groote droogten die hier dikwijls heerschen. Zoo werden deze streken in 1888 ruim 8 maanden door aanhoudende droogte geteisterd, zonder dat er een droppel viel, zoodat al het gras verschroeide en verdorde en de anders altijd groene heuvels en bergen er uitzagen, alsof er een hevige brand had gewoed. De talrijke riviertjes, die naar het Noorden en Zuiden afvloeien, zijn ware bergstroomen met groot verval, die bij zware regens de vlakten overstroomen, maar in het droge jaargetijde vaak bijna geheel uitdrogen. Verscheidene uitgestrekte vlakten, het stroomgebied van belangrijke rivieren, komen in het Gorontalosche voor; wij noemen de vlakte van Bomboela; die van Molomboelahe met drooge, zandige gronden, door de Pagoejama doorstroomd; de later te beschrijven vlakte van Gorontalo, en de vlakte van Bawangio, het stroomgebied van de Bone, die als het grootste en vruchtbaarste laagland beschouwd wordt.

De hoofdplaats Gorontalo of Hoeloentalo ligt aan het begin der uitgestrekte vlakte, die met bouw- en grasvelden overdekt, en rondom door bergen omringd is, zoodat men langs de kust zeilende niets van het binnenland bemerkt, totdat men de monding der Gorontalorivier bereikt heeft, wanneer men door eene hoogst schilderachtige kloof in het kustgebergte een gedeelte dier vlakte, met den Boeliohoeto in het verschiet eensklaps voor oogen ziet. Ofschoon deze vlakte niet door vruchtbaarheid uitmunt en de plantengroei in den regel er zeer schraal is, heeft het grootste gedeelte der bevolking zich daar opeengehoopt, ten gevolge van den dwang, door hare hoofden op haar uitgeoefend; niettegenstaande er in de bergen betere gronden te vinden zijn, blijft de bevolking in de eenmaal betrokken woonplaatsen, waarschijnlijk ook omdat goede toegangswegen tot het gebergte ontbreken. Dit is te meer te betreuren omdat, naar het schijnt, op de hellingen der bergen uitstekende terreinen voor de koffiecultuur gevonden worden en onder de Goron-

taleezen, die nu reeds vaak in de Minahasa werk zoeken, zeer goede werkkrachten gevonden worden. De Inlandsche landbouw, en met name de rijstcultuur staat thans echter op vrij lagen trap; voor een deel is dit wel het gevolg van de ongestadige weersgesteldheid, — die zeker ook een gevaar voor het welslagen der koffiecultuur zou zijn, — zoodat de bevolking zich vooral op de inzameling van boschproducten en de teelt van djagoeng toelegt.

Ofschoon het klimaat van Gorontalo gematigd genoemd wordt is de plaats, althans in den west-moesson en de kenterings-maanden ongezond en aan koortsen blootgesteld; bij het heerschen der geweldige zuid- en zuid-oosten-winden is de gezondheidstoestand er veel beter. Een tweetal rivieren, de Bolango en de Bone vereenigen zich bij Gorontalo; ook deze omstandigheid werkt ongunstig, daar zij vaak door bandjirs buiten hare oevers treden en de Boegineesche en Chineesche wijken, benevens de kampong, door Inlandsche Christenen bewoond, dientengevolge minstens eens per jaar dagen lang onder water staan. Niettegenstaande de reede van Gorontalo, ten gevolge der hevige winden en van den steenachtigen of elders modderachtigen grond, niet van de beste is en de ankers, daar door de schepen verloren, bij honderden te tellen zijn, is zij toch het tooneel van een levendige scheepvaart, zoodat naar de getuigenis van den Heer v. Hoëvell Gorontalo kans heeft na Makassar de belangrijkste havenplaats in het Oosten van den Archipel te worden. Van de hoofdplaats maken wij slechts een uitstapje, om het meer van Limbotto te bereiken, dat door een kanaal op een afstand van vier palen van de hoofdplaats zich in de Bolango ontlast, en eene lengte van ongeveer 10 palen bij eene breedte van 6 palen heeft. De Bolango opvarende komt men na drie uur roeiens aan het meer. Hoogst schilderachtig en aangenaam is deze vaart, zoowel wegens de schoone vergezichten, die bij iedere kromming der rivier afwisselen, als wegens de levendigheid der omgeving. Ter linkerzijde der opvarenden, dus op den rechter-rivieroever verrijst het gebergte, waarvan wij vroeger melding maakten en dat den reiziger tot aan het meer blijft vergezellen. Terwijl de rivier op verscheidene plaatsen den voet der bergen bespoelt, wijkt zij op andere plaatsen aanmerkelijk daarvan terug, bebouwde en woeste gronden in gestadige afwisseling vertoonende. Ter rechterhand is de grond geheel vlak en bebouwd. Een krachtige, echt tropische plantengroei overschaduwt

beide oevers, langs welken eene onafgebroken reeks van nu eens minder, dan weêr meer van elkander verwijderd staande huisjes zich uitstrekken. Op- en afvarende kano's, witte en blauwe reigers, groepen van menschen vervrolijken het fraaie tafereel. Wanneer men de rivier uitkomt bespeurt men nog niets van het meer door het hooge riet, 't geen de kanten zoodanig bedekt dat slechts nauwe straten en plassen open blijven. Verderop nemen de open plassen toe en krijgt men een vrij gezicht over het meer en het schilderachtig daarom heen gelegen gebergte. De vegetatie, die het meer bedekt, trekt zeer de aandacht; de hoofdmassa wordt door eene 5 à 6 voet hooge rietsoort gevormd, maar enkele planten groeien daar tusschen, waaronder vooral de foenah uitmunt, „die groote uitgestrektheden met hare breede bladen bedekt, waar boven de kolossale, donkerrooskleurige bloemen in schitterende pracht uitsteken. Een eigenaardig effect ontstaat in het meer, wanneer eene windvlaag de op het water drijvende bladen doet omkrullen, zoodat de witte onderkant zichtbaar wordt; kijkt men in de richting van den wind, dan doet zich de oppervlakte van het water nu eens blauwgroen dan weêr zilverwit voor." Bij Ajer pannas, aan het meer gelegen, vindt men warme bronnen die volgens het verhaal van v. Rosenberg nog al dikwijls door vreemdelingen bezocht werden, welken men onthaalde op een wreed vermaak, hierin bestaande dat levende krokodillen in het water werden geworpen; in den tijd van een minuut stierven de dieren onder hevig gespartel, waarbij de opperhuid in lange reepen van het lichaam losliet. De zetel van den controleur, Limbotto, eveneens bij het meer gelegen biedt niets aan dat ons tot vertoeven zou nopen; de weg, die de plaats met Gorontalo verbindt, geeft ons nog de gelegenheid waartenemen dat de dorpen hier niet, zooals op Java, geregeld zijn aangelegd, maar uit huizen bestaan die in de aanplantingen verspreid liggen. Ook vindt men 6 palen lang een onafgebroken rij huizen met erven, die tot verschillende kampongs behooren, zonder dat men zien kan waar de eene kampong begint en de andere eindigt.

Verscheidene kleine rijkjes[1]) scheiden de afdeeling Gorontalo van het belangrijkste gedeelte der residentie, de Minahasa, of strekken zich ten noorden dier afdeeling uit: t. w. Boeool, Kai-

---

[1]) J. G. F. Riedel in T. B. G. XIII en XVIII.

dipan, Bolang itam, Bintaoena, Boelang oeki en Bolang mogondo. Wij bezoeken deze weinig belangrijke rijkjes niet, maar haasten ons de bekende Minahasa [1]) te bereiken, die in zoovele opzichten onze belangstelling verdient.

Wij landen te Menado (7756 inw. 540 Eur.), de hoofdplaats van de residentie, waar wij reeds dadelijk een der schoonste uitzichten kunnen bewonderen, die de aan prachtige natuurtafereelen zoo overrijke Minahasa aanbiedt. De baai van Menado gaat met eene zachte ronding naar binnen, terwijl het terrein verderop in glooiingen opwaarts rijst, en meer het land in zich de toppen van den Tatawirang, Kasehe, Lokon (1592 m.) en van het Empoeng-gebergte verheffen. Bijzonder indrukwekkend is dit gezicht bij het opgaan der zon. „De kloven en dalen blijven dan donker, en hier en daar met nevelen gevuld, terwijl de meer vooruitstekende deelen zich baden in het zachte licht der gouden schijf. De enkele plaatsen, waar gij aan het strand den rook hoog ziet oprijzen, wijzen u waar de dorpen der Bantiks liggen. Uw oog dwaalt verder langs golvende heuvelrijen, met lichtere en donkere schakeeringen en plantsoenen van kokospalmen, die in de verte, langs het strand en tegen den voet der bergen een fraai gezicht opleveren. Van Menado ziet gij nog weinig, maar daarachter diep in de verte ontwaart gij den Klabat, (2018 m.) die zijn kruin in het blauwe azuur verheft," en lang vóór dat eenig ander land ontdekt kan worden, het oog boeit door zijn schoonen, regelmatigen kegelvorm, welke den zeeman tot veiligen baken strekt. „Waar de bocht weder naar buiten loopt ziet gij lager land, dat straks gevolgd wordt door den hoogeren Toempah, die daarna weder afdaalt naar zee, waar de halve cirkel der baai aan de noordzijde met Tandjong Piso eindigt. Jammer maar, dat de kom aan de westzijde niet door bergen is ingesloten; dan zou Menado een voortreffelijke haven zijn. Nu is zij het niet, want in den westmoesson staat de reede open voor de hevige stormen en de hoogloopende zeeën uit het Westen." Toch is, in vergelijking met vroeger, de toestand wel verbeterd. Voorheen moesten de schepen tijdens dien moesson Kema aandoen, eene plaats aan de overzijde der landtong gelegen, en die dan een veilige haven heeft. De groote uitbreiding echter van den handel van Menado met de

[1]) N. Graafland. De Minahassa. Rott. 1867.

Sangir-eilanden en de kuststaatjes ter noord- en westkust en aan de bocht van Tomini gelegen heeft verandering in dien toestand noodzakelijk gemaakt, zoodat Menado thans het geheele jaar zoowel door stoom- als door zeilschepen bezocht wordt.

Menado zelf is, ofschoon de plaats, van zee gezien, weinig belooft een aangenaam gelegen stadje. De hoofdstraten bestaan uit goed onderhouden grintwegen door breede hagen omzoomd, waarachter de houten huizen der Europeanen liggen, die meestal met tuinen en bloemperken omringd zijn, en een net aanzien hebben. De woningen der Chineezen, vroeger primitief en minder aanlokkelijk, zijn sedert den grooten brand in 1880, die de geheele Chineesche kamp in asch legde, van duurzamer en hechter bouw en allen met gegalvaniseerd ijzer gedekt en hebben voor het meerendeel ook een net aanzien. Minder is dit het geval met de „Islamsche kamp" die evenwel vrij onbeduidend is. De woningen der beter vertegenwoordigde Christen-Inlanders liggen meer achter af en zijn ook hier en daar door een tuintje of plantsoen omgeven. De rivier van Menado, die achter den passer of markt stroomt, is niet diep genoeg om aan groote schepen een vaarwater te verschaffen. De Ternataansche wijk, door volgelingen van den Sultan van Ternate bewoond, is als het kan nog vuiler en meer verwaarloosd dan met de genoemde wijken het geval is. Een belangrijk uitstapje levert een tocht naar Toemoempah op, een dorp voor melaatschen bestemd, aan den voet van den dicht bewassen Toempah gebouwd. Een andere tocht, ditmaal over zee, kan ons den overweldigenden indruk verschaffen van de rampen, nog zeer onlangs door een dier vreeselijke vulkanische uitbarstingen veroorzaakt, aan welken de geschiedenis van den archipel zóó rijk is, en tevens een der liefstelijke tooneelen aanbieden die het gegeven is, hier te aanschouwen. Daartoe moeten wij ons naar de Sangir-eilanden begeven, die zich met de Talauer-groep ten noorden van de uiterste punt van Celebes verheffen, en de rijkjes Siauw, Kadar, Taroena, Manganitoe, Taboekan en Tagoelandang bevatten. In de zee tusschen Celebes en Groot-Sangir ligt eene geheele reeks bergen, die zich gedeeltelijk boven de golven verheffen zoodat een vaartuigje gemakkelijk daarheen kan komen door zich van het eene eiland naar het andere te begeven. Een der eerste meer belangrijke eilanden, die wij aandoen is Tagoelandang, in welks nabijheid de vulkaan Roewang oprijst; van het

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

GEZICHT OP MENADO.

plateau van dien vulkaan geniet men een prachtig uitzicht, dat door Hickson ongeveer aldus wordt beschreven: „De helderheid van de lucht gedurende de droge maanden doet de voorwerpen op een afstand niet alleen opvallend helder en duidelijk uitkomen, maar schijnt zelfs het intense van zee en bosch nog aanmerkelijk te verhoogen. Een prachtig panorama ontrolt zich voor onze oogen; vóór onze voeten de oneindige zee, getint met het diep saffier-blauw dat men alleen bij de golven der groote oceanen waarneemt, omgeven door het groenachtig blauwe water der kusten en lagunen; het onmetelijke uitspansel van den blauwen hemel, alleen afgebroken door een enkele wolk, die zich boven den in de verte oprijzenden vulkaan van Siauw verheft; de eindelooze verscheidenheid van groen en bruin gebladerte op de hellingen van de hoogten der naburige eilanden; en in het verschiet de azuren bergen van de Minahasa in het Zuiden en die van de Sangir-eilanden in het Noorden"; dit alles levert een schouwspel even liefelijk als indrukwekend. Niet minder indrukwekkend was voorzeker het tafereel dat Groot-Sangir op 7 Juni 1892 aanbood, toen de geweldige vulkaan Awoe, op dat eiland gelegen, plotseling een rookkolom uitbraakte, gepaard met donderend geraas en bliksem, weldra gevolgd door modderregen en uitbarstingen van asch en puimsteen, die alle plaatsen ten noorden van de kust, welke Taroena en Taboekan verbindt, verwoestten, het zuidelijk gedeelte van het eiland geheel met asch bedekten, de rijstoogst vernielden, de velden met lava en asch overstelpten, de sagobosschen deels te niet deden gaan, deels van vruchten beroofden en honderden slachtoffers eischten. Tot op het eilandje Siauw viel de aschregen neder; de duizenden klapperboomen waren daar allen met een laag asch bestrooid. Gelukkig dat de uitbarsting niet met eene zeebeving gepaard ging, waarvan de gevolgen niet te overzien zouden zijn geweest.

Ten einde de Minahasa te bezoeken keeren wij weder naar Menado terug en vangen den tocht aan, die ons thans gemakkelijker valt dan eenige jaren geleden. Om de binnenlanden te bereizen maakte men vroeger gebruik van rijpaarden, soms ook van met ossen bespannen karren, want ofschoon de Minahasa in alle richtingen door goede wegen werd doorsneden, waren zij meestal in een toestand die de gedachte aan vervoer met rijtuig geheel moest buiten sluiten. In de laatste tien jaren werden eerst de hoofdwegen

en later nog andere verhard en verbeterd en nieuwe aangelegd, zoodat wij thans het zadel kunnen verwisselen voor de lichte rijtuigjes die gemakkelijk te bekomen zijn en waarmede wij de geheele Minahasa, hoe bergachtig het terrein ook is, kunnen doortrekken, Evenals op Java zijn ook in de Minahasa pasangrahans opgericht, die voor reizende ambtenaren bestemd zijn en soms ook door particulieren gebruikt worden indien daartoe vergunning wordt gegeven, die nog niet geweigerd werd. Van tijd tot tijd passeert men er wachthuizen, waar Inlanders dienst doen, die in hoofdzaak acht moeten geven op het karrenvervoer tot het tegengaan van een anders wellicht bloeienden smokkelhandel in koffie. Bovendien kan de reiziger bij eenig ongeval op de voorkomende hulp dier wachters rekenen. Trok men vroeger de rivieren meestal op vaste dammen over, die het water door een verwulf doorlieten, thans passeert men ze met zeldzame uitzonderingen over bruggen, van Gouvernementswege gemaakt en onderhouden.

Wij vangen de reis aan met een tocht naar Tondano over een weg, die ons de liefelijkste tooneelen van de Minahasa voor oogen stelt, nadat wij tot ongeveer 4 palen van de hoofdplaats eene reeks van notenmuscaat-tuinen en gedunde boschaadjes van vruchtboomen voorbij zijn getrokken. Langzamerhand begint nu het terrein te rijzen; aan weerskanten van den weg vertoonen zich rijstvelden, afgewisseld met hoog en leelijk gras, koesoe-koesoe genaamd. Weldra komen wij in het dorp Lotta, waar de weg, die aan den kant der rivier in den berg is uitgehouwen, meer en meer bergachtig wordt, en zich langs den Empoeng verheft tot aan den voet van den Lokon, die uit de hoogvlakte van Tomohon oprijst. Deze weg is niet alleen merkwaardig wegens de schoone natuurtafereelen, die men er geniet; hij is ook de eerste groote weg in de Minahasa, door den Heer Paepke v. Bülow aangelegd, die met veel moeite den loop eener rivier volgde, daardoor een nieuw tracé kon bepalen en in stede van een steil pad eenen vrij gemakkelijken weg liet aanleggen. Volgens de daarbij aangenomen regels werden de meeste wegen in de Minahasa gebouwd. Een prachtig gezicht levert het panorama op den Klabat op, die met zijnen kegel in scherpe omtrekken tegen den blauwen hemel afsteekt, terwijl rechts zich lagere bergen verheffen en links het voorgebergte Toempah als een amphitheater omhoog rijst. Misschien spant wel het uitzicht de

kroon, dat men juist bij paal 9 geniet, waar het oog over ravijnen en valleien duidelijk de reede van Menado, de zee en de eilanden benoorden de hoofdplaats ontdekt en de blik zich verliest in den eindeloozen horizon van lucht en water, die geheel in de verte in één schijnen te smelten. De weg leidt ons door Kenilo, in ouden tijd een machtig dorp, en Kakaskassen, waar zich rechts van ons de Lokon vertoont, een schoone berg met uitgebranden krater, die geheel begroeid is en op den top met koesoe-koesoe bewassen is. Te midden van koffieplantages dalen wij een paar honderd voet af en komen te Tomohon, op eene hoogte van 779 m. gelegen, waar wij gelegenheid hebben een dorp te beschouwen, dat door den invloed der Christelijke beschaving zich meer dan vele anderen ontwikkeld heeft. Daar, in het algemeen gesproken, de aanleg van alle dorpen in de Minahasa dezelfde is, al is het dat er dikwijls groot verschil in heggen, front, pleinen voor het dorpshuis, van beplanting, huizen en zindelijkheid bestaat, geldt de volgende beschrijving in hoofdzaak van alle plaatsen, die wij bezoeken. „Men heeft vóór de loge of roemah kalakeran gewoonlijk een plein, waarop aan den vlaggestok bij feestelijke gelegenheden en des zondags de driekleur wappert. Rondom dien vlaggestok vindt men bedden van rozen, blauwe klokjes en andere bloemen of wel net onderhouden en gelijk geschoren heggen, terwijl voorts allerlei figuren in het rond door smalle paden gevormd zijn. Achter het dorpshuis strekt dit plein zich ook nog uit en bevat aan de zijden en van achteren de keuken, latrines, paardenstallen en soms nog andere bijgebouwen en eindelijk het onmisbare wachthuis. De straten zijn rechtlijnig en de hoofdstraten in den regel breed genoeg. Behalve de hoofdstraat, die door het midden van het dorp loopt en op genoemd plein uitkomt, heeft men gewoonlijk nog eenige straten. Langs de wegen vindt men nette heggen — paggers — van rozenstekken, of klokjes, of boenga boerong, of belontas, of bellatjai, in ieder dorp naar de keuze der hoofden of soms der inwoners zelven en daardoor hebben zij ook wel een verschillend aanzien. Eindelijk ziet men den grond afgedeeld in erven, waarop in het midden een net gewit, met blauw aan steilen en leuningen afgezet huisje staat, dat half verscholen ligt in het rijke plantsoen dat op die erven onderhouden wordt." In Tomohon ligt het beschreven plein vóór de kerk, een goed ingericht en net onderhouden gebouw; bovendien bezit de plaats eene meisjes-

school voor dochters van Inlandsche hoofden en andere aanzienlijke Inlanders, terwijl ook de Inrichting tot opleiding van Inlandsche godsdienstleeraars (adjar penilong indjil) daar gevestigd is. Te Toerangan, vlak bij Tomohon, vindt men de kweekschool voor Inlandsche Genootschapsonderwijzers, die uit Tanahwangko naar hier is overgebracht. Van uit Tomohon geniet men een schoon gezicht op den Lokon, den Empoeng, die in het Noordwesten ligt, den Goenoeng Api in het Noordoosten, den drietoppigen Masbasarang (1263 m.) en eindelijk, meer in het Zuiden den lagen Tolangkow (991 m.)

Bij Tomohon splitst de weg zich in tweeën en hebben wij de keus om, rechts doorgaande het Zuiden der Minahasa te bezoeken, of links af te slaan en naar Tondano ons te begeven. Wij verkiezen den laatsten weg, die ons prachtige berg- en meer-gezichten te bewonderen geeft. Het breede en goed onderhouden pad, dat zich om den voet van den Masbasarang slingert, vertoont als het ware eene opeenhooping van bloemen, gewassen, struiken en boomen, en verraadt eene groeikracht, zooals wij die slechts zelden aantreffen. Tomohon uitrijdende komen wij eerst aan vijvers, terwijl de weg verderop, die voor een goed deel in een breeden bergpas is aangelegd, tusschen de bebouwde berghellingen zich voortzet. Bij Tondano opent zich een der schoonste panorama's op het meer en de bergen, die in de stralen der morgenzon met goudgeele, donkergroene en lichte tinten gekleurd zijn. Tondano is een uitgestrekt en net dorp, allerliefst aan de snelvlietende Temberan en in de nabijheid van, — vroeger zelfs in het schoone kratermeer van Tondano gelegen. Men heeft de bewoners van Tondano eerst in het begin dezer eeuw er toe kunnen brengen, hunne woningen op de rieteilandjes in het meer te verlaten, en hen door het verbranden hunner hutten er toe gedwongen, zich meer landwaarts in te vestigen. Een tocht op het meer wordt door Graafland op de volgende schoone wijze beschreven. „Mocht ik reizigers, die Tondano bezoeken, eenen raad geven, men ga dan vóór zonsopgang op het meer, en is de morgen helder dan geniet men een schouwspel, dat pen noch penseel ons wedergeeft. Ik waag het niet te beschrijven hoe een rooskleurigen vuurgloed zich uitgiet over het oostelijk gebergte, en nederdaalt op het spiegelvlak des meers; hoe gij de toppen van den Lokon en Tompoesoe (1217 m.) ziet baden in het

eerste zachte schijnsel der gouden schijf, nog verborgen voor uw oog! Wat heerlijk panorama ontwikkelt zich vóór u, als de zon eindelijk boven de bergkimmen verrezen is. Ziet, daar links achter u verrijst in steile en scherpe hellingen de bergkrans, — het Lembean-gebergte — die de vlakte van Tondano aan de oostelijke zijde geheel begrenst. Volg haar met uw oog langs het meer met hare veelvuldige toppen, maar minder steile hellingen, tot waar zij zich in den Goenong Kaweng (1048 m.), aan de zuidzijde van het meer vereenigt met het gebergte, dat zich verder voortzet tot den Pampelompoengan en het vulkanisch gebergte, waarvan de Sepoetan den hoofdtop uitmaakt. Aan de westelijke zijde van het Zuiden naar het Noorden voortgaande, ziet gij open vlakten, maar op den achtergrond weder bergen, en verder langs het meer heuvelrijen, die zich in onregelmatige lagen verheffen, tot waar de Tompoesoe oprijst — een der schoonste bergen van de Minahasa. Wolkenlagen zijn als een witte gordel om hem heen gespreid en liggen zoo rustig, alsof zij werkelijk sliepen als de mollige zuigeling aan de borst der moeder. Donzige, vluchtige wolken omzoomen de verder liggende, donkergroene bergtoppen, en klimmen, door de eerste stralen der dagvorstin opgeschrikt al hooger en hooger."

De dorpen aan het meer liggen meest allen schilderachtig; zij zijn sedert een paar jaren door een flinken, verharden weg ook langs den oostelijken meeroever onderling en met Kakas en Tondano verbonden. Toelian ketjil, een groot half uur roeiens van Tondano verwijderd, ligt wel het schoonst, daar de plaats op eenen heuvel is aangelegd, en door hooge bergen met prachtige vegetatie omringd wordt. Over het algemeen is de zuidelijke oever schilderachtiger dan de noordelijke kust, die wij later willen bezoeken. Vooral de weg langs de oostelijke bergen biedt prachtige gezichten aan op Eris met het liefelijke, dicht begroeide eilandje Likerie. Vandaar kunnen wij over Kapataran en Atep langs eenen schoonen weg, over golvend terrein met bebouwde of met bosschen bedekte velden, het oosterstrand der Minahasa bereiken of naar Makalisoeng ons op weg begeven. Dit gedeelte der Minahasa is veel rotsachtiger dan de wester- en noorderkusten, waar slechts hier en daar steile plaatsen voorkomen, — te Mandalang en aan den ingang der baai van Amoerang, — terwijl te Atep naar het Zuiden toe de geheele streek een rotsachtig voorkomen heeft. Wij houden den gemakkelij-

ken weg die op eenigen afstand van het strand is aangelegd. „De weg is hier rijk aan afwisseling van nu eens prachtige, dan liefelijke, dan stoute gezichten. Prachtig is dat golvende terrein, dat daar afdaalt naar zee; liefelijk zijn die welige akkers met zachte schakeeringen, door de nijvere hand van den mensch met bevallige afwisseling en ordelijke wanorde, te midden van donkere boschaadjes daar nedergelegd; stout zijn die steil oprijzende bergjukken met altijd donkere wouden, met eeuwen-heugend houtgewas. Naar de zijde van Makalisoeng worden de gezichten nog schooner en liefelijker. Daar wordt u een vergezicht geopend op straat Lembeh, met het eiland van dien naam. Donker ligt het daar en geheimzinnig, en opent de reeks van grootere en kleine eilanden ten noorden der Minahasa, die nog zoovele schatten ongebruikt in hunnen schoot verborgen houden. Maar dat vergezicht wisselt zich weder af door eene geheele omgeving van boschterrein; wij zijn het groote bosch tusschen Rerer en Makalisoeng ingetreden — in vele opzichten nog oorspronkelijk schoon en ongeschonden."

Te Tondano teruggekeerd, willen wij ons in de richting van Kema op weg begeven. Daarbij kunnen wij den beroemden waterval van Tondano of Tonsea lama bezoeken, die op eenen kleinen afstand van Tondano gelegen is en waartoe wij door de Javaansche wijk trekken, vroeger de verblijfplaats van bannelingen uit Java, die hier na den opstand van Dipa Negara werden overgebracht. Te midden van rijstvelden geleidt de weg ons naar den val, die het water van het meer van Tondano door de Temberan afvoert, en door een drietal boven elkander gelegen bekkens van trachiet gevormd wordt, die zoo dicht bij elkander zijn dat de waterkolommen, op eenigen afstand gezien, slechts eenen enkelen val schijnen te vormen. De beide hoogste kolommen hebben slechts eene hoogte van 2 of 3 vademen[1]), maar de middelste val is ongeveer 70 voet hoog, en stort zich uit in eene diepe kom met reusachtige, bijna loodrechte wanden, die met een dichte vegetatie begroeid zijn. Eene treurige vermaardheid verkreeg deze plaats door den dood van een hooggeplaatst ambtenaar, die den Gouverneur-generaal Duymaer van Twist op de reis door de Minahasa vergezelde, en van een naast den waterval uitstekend trachietblok in den val nederstortte.

---

[1]) P. Bleeker. Reis door de Minahasa en den Mol. Archipel. Batavia 1856.

De weg verlaat hier het plateau van Tondano en slingert zich dan langs het ravijn der Temberan naar den voet van den Klabat. De weg van Tondano over Sawangan naar Ajermadidi wordt door velen voor een der schoonste uit de Minahasa gehouden, en zeker niet ten onrechte, zooals blijkt uit de volgende beschrijving, die wij aan den Heer Hoekzema verschuldigd zijn. „Zich met de grilligste wendingen slingerend langs den bergrug toovert deze weg onophoudelijk nieuwe natuurtooneelen voor het oog van den reiziger dat vol bewondering rust op het breede ravijn, waardoor de straks genoemde Temberan, een zilveren ader gelijk, zich donderend een weg baant over steenen en rotsblokken, en door het donkergroen der weelderige plantengroei van de ongerepte natuur. Nog geheel onder dien indruk wordt hij weldra opnieuw geboeid door een vergezicht langs bergkloven, over ravijnen, bergen en valleien zich verliezend in het oneindige der zee, die zich zoo dikwijls hier bij berggezichten vertoont. Wie houdt niet even in verrukking stil die, tot paal 17 gekomen, bij het omslaan van een hoek, dien de weg hier maakt, plotseling den Klabat in zijne majestueusche schoonheid ten voeten uit vóór zich ziet, scherp afgeteekend tegen den blauwen hemel, terwijl eene geheele landstreek met hare hoogten en laagten, hare tallooze kleurschakeeringen en blauwe rookwolkjes, welke de plaats der dorpen verraden, zich voor het oog ontplooit? En ook straks zal men niet over gebrek aan afwisseling klagen wanneer men dieper gedaald is en de zilveren Temberan slechts weinige voeten beneden den weg daar langs stroomt en ons als 't ware met dartele coquetterie telkens even verlaat om bruisend en murmelend ons weer te naderen, even zoovele malen gedost in een nieuw gewaad uit den rijken kleederschat der oostersche natuur."

De weg van Tondano naar Kema leidt thans onmiddellijk over Ajermadidi, de zetel van den controleur, zoodat die plaats thans het middenpunt is geworden van de wegen welke Menado en Tondano met Kema verbinden. De laatstgenoemde havenplaats is geheel in verval geraakt, deels ten gevolge van het reeds medegedeelde feit, dat Menado thans ten allen tijde door de schepen kan worden bezocht, deels ook door de verplaatsing van de residentie van den controleur naar Ajermadidi. Zij werd vroeger ook dikwijls door walvischvaarders aangedaan, die daar kwamen om ververschingen in te nemen, doch sedert 10 jaren heeft dit opgehouden. Er schijnt sprake te zijn

van het aanleggen van een spoorweg van Menado naar Kema; het nut en zelfs de levensvatbaarheid daarvan wordt echter door mannen, met deze streken bekend, zeer betwijfeld. Kema is toch niet meer de voorhaven van Menado en noch voor de producten uit de districten Maoembie en Tonsea (copra, notenmuskaat en tabak) noch voor die der zuidkust van den noordelijksten arm van Celebes (gom, copal, copra) schijnt ernstige behoefte te bestaan aan betere transportmiddelen dan de met ossen bespannen karren thans aanbieden. Van Ajermadidi volgen wij den weg, die naar het Noorden voert, op eenigen afstand van den Klabat is aangelegd en over Matoengkas en Tateloe gaat waar wij aanmerkelijk hooger stijgen, zoodat wij te Loempias ons reeds op 240 m. boven de zee bevinden. Van deze plaats heeft men een prachtig gezicht op de rivier Likoepang, die in de diepte beneden ons in ijlende vaart voortspoedt, terwijl aan de overzijde van den weg de boschachtige krans omhoog rijst, die den Klabat tot halverwege omringt, en in onderscheidene lagen zacht glooiend naar het strand afdaalt. Een aantal nette dorpjes zijn aan ons pad gelegen, totdat wij ten laatste de strandplaats Likoepang bereiken, waar wij de prachtige zoutpannen kunnen bezichtigen, die in de buurt gelegen zijn. De weg, die derwaarts leidt en gedeeltelijk te water, gedeeltelijk te land wordt afgelegd, is bijzonder schoon. Zie hier hoe Graafland dezen beschrijft. „Men krijgt van de zee een heerlijk gezicht op de omstreken van Likoepang, de monding der rivier, het daarachter oprijzende boschachtige bergland met den Klabat op den achtergrond. De vorm der kuststreken is hier als langs de geheele noordwestkust; zacht glooiende landtongen, die min of meer scherp en ver in zee schieten, daar tusschen half ronde, half bochtige inhammen van aangeslibden grond met laag geboomte begroeid, dat zich hooger en zwaarder vertoont, naar mate de kuststreek zich binnenwaarts verheft. Eindelijk stuit het oog op de donkere bergen met lichtblauwen nevel overtrokken, waardoor de donkerheid der bosschen getemperd en het oog gestreeld wordt." Te betreuren is het dat Likoepang door uitgestrekte zandbanken omringd wordt, daar de reede eene zeer goede havenplaats zou zijn. De berg van Siauw kan soms bij bijzonder heldere lucht te Likoepang gezien worden.

Te Menado teruggekeerd willen wij, alvorens ons weder naar het binnenland te begeven het noorderstrand tot Tanahwangko

bezoeken. Schoone gezichten op de rijstvelden en de bergen links en in de baaien van Menado en Tanahwangko wachten ons daarbij, maar het meeste belang boezemen ons de dorpen in, welke door eenen eigenaardigen volkstam, de Bantiks, bewoond worden, dien wij later aan den lezer hopen voor te stellen. Tanahwangko is eene stille, vriendelijke plaats; van daar loopt een weg door het district Tombariri langs betrekkelijk woeste, met bergen bedekte streken, die schaarsch bevolkt zijn. Wij gaan van Tanahwangko naar Tomohon langs den vrij goeden weg, die ongev. zestien palen lang is, schoone uitzichten op de bergtoppen Tatawiran, Kasehe en Lokon aanbiedt, en door rijst- en maïs-velden benevens goed onderhouden koffietuinen gaat. Van het ons reeds bekende Tomohon gaan wij nu in eene zuidwestelijke richting om de nog niet bezochte binnenlanden der Minahasa in oogenschouw te nemen. Tomohon is vermaard door de zorg die men daar aan de rijstvelden besteedt; ook sago-palmen worden er in groote bosschaadjes aangekweekt. Even voorbij Lahendong, welke plaats wij bereiken nadat wij door Sarongsong zijn getrokken, veroorloven wij ons een uitstapje naar het meertje Linoe, waartoe wij in het midden van het dorp links een rijweg inslaan en een berg oprijden. „Daar boven gekomen wenden wij ons om en krijgen een gezicht op een heerlijk dal, dat zich opent aan onzen voet en verder weder oprijst tot een bergrug, waarachter wij den Lokon te zien krijgen. Meer links van daar ziet gij de zee in het verschiet, en rijzen weder in het Zuidwesten bergen op. Eene weelderige, hartverheffende natuur!" Van daar dalen wij af en bereiken het genoemde kleine kratermeer, dat door steile en hooge oevers omringd is, die met palmen, casuarinen, varens en pandanen begroeid zijn. Nabij het meer bevindt zich een zwavelpoel waar de Italiaansche natuuronderzoeker, graaf Carlo Vidua het leven liet, daar hij de gevaarlijke plaats te dicht naderde, en uitgleed zoodat hij het been tot boven aan de knie in de gloeiende zwavel verbrandde en korten tijd daarna in het gezicht van Ambon aan de gevolgen overleed. De plek, waar wij ons bevinden, is anders liefelijk genoeg om de gedachten aan deze treurige gebeurtenis te verdrijven. Die ovaalronde vorm, meer of min eene halve mijl in doorsnede, dat glooiende oprijzen van die bergen in het rond; die verheffingen daarachter van den Tolangkow, Lengkoan en Tompoesoe; die net aangelegde tuinen tusschen het rijke hout-

gewas, als zoovele open parken die met hunne lichte schakeeringen het donkergroen afwisselen; die groene, blauwe en geele kleuren in het meer en de zwavelpoelen aan den zoom van het water waaruit onophoudelijk dampen opstijgen, vormen een geheel, waarvan men slechts zelden de weerga zal aantreffen. Wij vervolgen nu onze reis te midden van een streek, waar vroeger uitgestrekte koffietuinen lagen, maar die thans nog slechts op enkele plaatsen gevonden worden en komen, na de heuvelen te zijn overgetrokken die het hoogland van Tomohon van de kleine vlakte van Sonder scheiden, in laatstgenoemde plaats, die op eene hoogte van 558 m. gelegen is. Van een der naburige hoogten geniet men weder een der schoonste gezichten in de Minahasa. „Aan uwen voet ligt het dorp Sonder als een opgeslagen kamp in de schoonste orde gelegerd in eene vallei. Ziet, de daken der huizen gelijken op tenten, in bekoorlijke groepen verdeeld alsof passer of liniaal de plaatsen bepaald hadden. In het midden ziet gij de groote tenten opgeslagen als de verblijven der legeraanvoerders te midden van het kamp. Het zijn de loge, de woningen der hoofden, het koffiepakhuis en iets verder links de kerk. Welke schoone partijen vormen die huizen te midden van net afgebakende vijvers! Wat schilderachtig voorkomen heeft die loge aan het einde van dien schoonen weg! En wendt nu uwe oogen verder en ziet in het rond de vallei, ingesloten door bebouwde en onbebouwde heuvelen, waarachter in de verte nog hoogere bergen en rechts alweder de schoone Lokon in de wolken verrijzen." Ongelukkig maar dat die schoone ligging, van hygiënisch standpunt beschouwd, zeer veel te wenschen overlaat. In de nabijheid van Sonder ligt de waterval van Tintjep die op vele beschouwers een overweldigenden indruk maakt, daar men de schuimende en donderende watermassa van nabij in haar geheel ten volle overzien kan en huiverend een meer verwijderde plaats opzoekt om dit tooneel te bewonderen. Naar men verhaalt zou in vroegere tijden een bende valsche munters onder dezen val ontdekt zijn. Daar wij ons nu reeds westelijk begeven hebben, kunnen wij op dien weg voortgaan, en over Kapoja, Amoerang bereiken waarbij wij den vrij breeden weg willen volgen, die gedeeltelijk langs het strand over Toempaän en Lopana is aangelegd. Amoerang is een schoon en net aangelegd dorp aan de baai van denzelfden naam en dicht bij de Rano Apo, — den stroom der vaderen, — gelegen, die met de

rivier van Menado de grootste stroom in de Minahasa is. De streken aan de overzijde dier rivier zijn minder bezocht, vooral wanneer men te Koemelemboeai gekomen is. Wilden wij de grenzen der Minahasa overschrijden dan zouden wij ons vandaar naar het ongeveer 12 paal verwijderde Poopo moeten begeven en vervolgens door de bosschen achter die plaats en langs ongebaande wegen het gebied van Bolaäng mogondo trachten te bereiken [1]). Die grenzen worden, volgens eene oude doch gezaghebbende overlevering, bepaald door de Poigar en de Boyat, en tusschen beider stroomgebied in door den Goenoeng Seratoes met zijne talrijke bergtoppen, wiens noordelijke helling aan de Minahasa behoort, terwijl de andere zijde tot Bolaäng mogondo gerekend wordt. Daarmede zou echter te veel tijds gemoeid zijn, daar én dit gebergte én de Poigar nog veel verder van Koemelemboeai gelegen zijn, dan de afstand tusschen deze plaats en Amoerang bedraagt. Wij haasten ons dus om langs gemakkelijke wegen, door dichte bosschen aangelegd, naar Tombatoe te gaan van waar wij gelegenheid zouden vinden om te Balang het oosterstrand te bereiken. Maar het is voor ons noodzakelijk onzen weg naar Tondano te vervolgen over Ratahan, (317 m.) — den zetel van een controleur — en Pango, waar de weg hoe langer hoe meer opwaarts gaat, en prachtige bosch- en bergpartijen ons gedurig in verrukking brengen. Langowan (766 m.) is een belangrijke plaats, waar vele paden zich kruisen. De weg, die van Sonder over het hoogland van Tompaso naar het meer van Tondano gaat, vereenigt zich hier met ons pad, na bij Kawangkoan een anderen weg te hebben opgenomen, die van het bovengenoemde Toempaän oostwaarts loopt en Pinamorongan en Woewoek doorkruist. De nabijheid van den Sepoetan (1827 m.) en de talrijke heete bronnen tusschen Tompaso en Langowan bewijzen den vulkanischen aard der streken, die wij bereizen. Tusschen beide plaatsen worden niet minder dan 66 dier bronnen gevonden, welke bestaan uit ronde gaten in den kleigrond, die met kokende modder gevuld zijn, terwijl de bodem in den omtrek zóó heet is, dat men door de schoenzolen heen de hitte gevoelt. Naar het oordeel van Dr. Schneider zoude deze streek zeer goed in aanmerking kunnen komen voor het oprichten van een badetablissement, en dit te meer daar het klimaat er op ongev. 750

---

[1]) Med. v. w. h. Ned. Zendelinggen. XX.

m. aangenaam koel is en niet zóó vochtig als in de hooglanden van Java, zoodat de rozen er overvloedig groeien en de groenten er even smakelijk zijn als in Europa. Begeven wij ons van hier verder op weg dan bereiken wij na korten tijd Kakas en komen zoodoende weder aan het meer van Tondano, dat zich hier evenals aan de overzijde verrukkelijk schoon voordoet. De dorpen aan de westzijde van het meer gelegen kunnen wij over eenen gemakkelijken weg, een paar honderd voet boven het meer verheven, doortrekken; het zijn Paso, in de buurt van een tweetal heete bronnen, en Remboken, waar de weg steiler begint te worden, maar de moeite van het klimmen rijkelijk door de prachtige natuurtafereelen vergoed wordt. „Aan de linkerzijde heeft men een heerlijk gezicht over de rijstvelden die in net gevormde vakken zijn afgedeeld, met kleine bosschaadjes hier en daar als eilandjes in het meer, of belommerde gehuchten op vlakke en opene velden, terwijl op den achtergrond de bergen zich laagsgewijze verheffen, en met die donkere wouden de lichte tinten heerlijk afzetten. Straks hebt gij aan uwe linkerzijde nog een boschrijk ravijn, dat zich palen ver in lengte en breedte schijnt uit te strekken, en dat u tusschen enkele openingen een kijkje geeft op het meer Linoe." Langzaam afdalende bereiken wij den overkant van het meer en komen te Tondano aan het einde van onze tochten in de Minahasa en op Celebes.

Wanneer wij Java het heden en Sumatra de toekomst laten vertegenwoordigen, konden wij tot voor korten tijd bij het beschouwen der *Moluksche eilanden* slechts aan het verleden denken en ons voor den geest roepen, hoe grootendeels door de schuld onzer voorvaderen die eenmaal zoo bloeiende gewesten tot den laagsten trap van verval en ellende waren afgedaald, zoodat men bijna geheel aan het herstel van den ouden luister moest wanhopen. Immers, alles had zich vereenigd om deze door de natuur zoo rijk begiftigde eilanden zoo diep mogelijk te doen vallen, daar én het strengste monopolie, dat de Compagnie ooit in werking bracht, én de uiterste verwaarloozing van den Inlander de hoofdtrekken waren, die de staatkunde onzer voorouders in de Molukken kenschetsten. Geen wonder dat deze handelwijze der Compagnie, die wij later in groote trekken zullen beschrijven, aan de bevolking alle geestkracht ontnam, en een geest van onverschilligheid en lijdelijk verzet in

het leven riep, waarop elke poging tot verbetering schipbreuk dreigde te lijden. Gelukkig heeft men in de laatste jaren de hand aan het werk geslagen, om goed te maken, wat vroeger bedorven was, maar nog geruimen tijd zal er moeten verloopen, en veel zal er moeten worden tot stand gebracht, eer de schuld der Compagnie zal zijn uitgewischt en de Molukken van het heden met die van vorige dagen zullen kunnen vergeleken worden, zonder dat de Nederlander daarover behoeft te blozen.

De Moluksche archipel, het vaderland der vroeger zoo vurig begeerde muskaatnoten en kruidnagelen, bestaat uit eene reeks van eilanden, welke ten oosten van Celebes uit den oceaan oprijzen, grootendeels met bergen bedekt zijn, en in den vulkanischen gordel liggen, die zich over geheel Insulinde voortzet. Sommigen dier eilanden bestaan slechts uit een vulkaan, die te midden der wateren zich verheft en aan zijne flanken bebouwd en met woningen bezet is, maar alles, wat zich daar heeft gevestigd, met plotseling verderf bedreigt. Tot de hoogste bergen dezer groep behoort de Tomahoe op het eiland Boeroe, die eene hoogte van ongev. 2500 m. bereikt; voor zooverre men echter Nieuw-Guinea tot de Molukken rekent, 't geen somtijds geschiedt omdat de Nederlandsche bezittingen op dat eiland onderworpen zijn aan een der vorsten, die in de Molukken het gebied voeren, zinkt de piek van Boeroe in het niet bij het kolossale sneeuwgebergte, in de westelijke helft van Nieuw-Guinea gelegen. De Molukken laten zich van zelf in een drietal deelen splitsen: het noorderdeel, dat uit Halmaheira of Djilolo met de omliggende eilanden bestaat; Amboina met Boeroe en Ceram, benevens de kleinere eilandjes in hunne buurt; en de Banda-groep met de menigte eilanden, die ten zuiden van Banda gelegen zijn en zich tot Timor uitstrekken. Deze verschillende groepen werden vroeger tot het Gouvernement der Molukken gebracht; thans zijn zij gesplitst in de residentie *Ternate*, [1]) (4339.7 v. g. m.) die het noordelijk gedeelte, de eigenlijke Molukken der Compagnie omvat, en de residentie *Amboina* [2]) (890.2 v. g. m.) waartoe de overige eilanden worden gerekend. Wij willen deze verschillende deelen der Moluk-

---

[1]) F. S. A. de Clercq. Bijdrage tot de kennis der residentie Ternate. Leiden. 1890.

[2]) J. G. F. Riedel. De sluik- en kroesharige rassen. 's Grav. 1886. E. W. A. Ludeking. Schets v. d. res^tie Amboina. 's Grav. 1868. G. W. W. C. v. Hoëvell. Ambon. Dordr. 1875. H. Bokemeyer. Die Molukken Leipz. 1888.

ken bezoeken en eenen vluchtigen blik op de voornaamsten dier eilanden werpen.

Wanneer wij ons daartoe van Menado op weg begeven zetten wij allereerst koers naar een van de kleinsten, maar uit geschiedkundig oogpunt een der belangrijksten onder de Moluksche eilanden, Ternate, waar de Nederlandsche hoofdplaats der residentie gelegen is. Bij het naderen van het eiland vertoont zich een prachtig tafereel. Aan onze linkerhand rijst Ternate als eene groene piramide, door een pluim van rookwolken gekroond, uit de zee omhoog; meer rechts ligt Maitara, slechts door een eng vaarwater van Ternate gescheiden, en welks top, ongeveer 1200 vt. hoog, zich als een heuvel voordoet naast den eveneens tot aan den kruin met geboomte en struikgewas begroeiden meer dan 1600 m. hoogen kegelberg van Tidore, die zich met zijne rij van voorbergen nog verder naar het Zuiden vertoont. Het eiland Ternate bestaat slechts uit een vuurspuwenden berg (1580 m.); zijne hellingen zijn tot op eene vrij groote hoogte bebouwd, maar de afgeronde kruin is met asch bedekt en werpt die gedurig uit, terwijl het eiland voortdurend aan aardbevingen is blootgesteld. De krateropening, herkenbaar aan eene kale plek, is aan den noordkant gelegen. Een eigenaardig gezicht leveren de zijden van den berg op, die door talrijke lava-stroomen als het ware geribt zijn; een dier lava-uitstortingen loopt als eene breede zwarte streep aan de noordzijde van den berg tot de kust door en heeft aan die streek den naam van „de verbrande hoek" bezorgd. De in het groen verscholen hoofdplaats bestaat uit een drietal straten, die ongeveer evenwijdig loopen en door smalle paden met elkander verbonden zijn; aan den straatweg liggen o. a. de Kadatoe Todore, de verblijfplaats van den vorst van Tidore als deze Ternate bezoekt, en de woning van den resident, in de nabijheid van het residentie-kantoor, de gevangenis en het kantoor van den havenmeester. Het lage gebouw, dat wegens de veelvuldige aardbevingen op een steenen onderlaag geheel van hout is opgetrokken en met een dak van sago-bladeren voorzien is, maakt weinig indruk, maar schijnt overigens aan alle redelijke eischen te voldoen; de voorgalerij, met zwart marmeren tegels belegd, heeft den naam, de beste danszaal in de Molukken te zijn. Achter het hoofdgebouw is een klein huisje opgericht om de bewoners bij hevige aardschokken te kunnen bergen. De woningen in de Chineesche kamp, die zich

aan de noordzijde van de eigenlijke stad aansluit, zijn niet zoo goed tegen aardbevingen ingericht daar zij geheel van steen gebouwd en met pannen daken bedekt zijn; de vooral in den ochtend druk bezochte passer ligt even vóór de verblijfplaats der Chineezen. Aan het einde van den kamp verrijst het oude fort Oranje, door een droge gracht omgeven, en dat de bezetting met hare officieren huisvest. Door den zoogenaamden Makassaarschen kamp, — aldus genoemd naar de vroegere bevolking, die van Makassaren of Boegineezen afstamde, terwijl er thans geen enkele Inlander woont tot die volken behoorende, — komt men aan het gebied van den Sultan dat uit 9 kampongs bestaat. Aan het einde van den weg ziet men de groote poort, die toegang verleent tot het plein van het paleis van den Sultan en uit een steenen gebouw met lagen doorgang bestaat. Het paleis, dat uit één verdieping bestaat, is tegen de helling van een lagen heuvel gebouwd, zoodat het aan de achterzijde met den beganen grond gelijk is, doch aan de voorgalerij door hooge pilaren gesteund wordt, terwijl men een steenen trap van 34 treden moet opklimmen om den ingang te bereiken. De plaats, die ook ten gevolge van de frissche zeewinden een aangenaam klimaat heeft en zelfs voor lijders aan borstkwalen zeer aanbevolen wordt, heeft met hare goed onderhouden erven en witte muren een vriendelijk uiterlijk; van de reede, die van een drietal zeehoofden is voorzien, geniet men een fraai uitzicht op het eiland Halmaheira met zijne talrijke verheffingen en inhammen, „men waant zich te bevinden aan den oever van een meer of binnenmeer, met de kust van Halmaheira in het verschiet; waar de zon zich spiegelt in het breede en toch kalme water en tal van visscherspranwen zich in allerlei richtingen bewegen, nu eens zachtkens voortglijdende met gespannen zeilen en dan weder op de maat van het roeiersgezang door pagaaien snel bewogen." In de omstreken der hoofdplaats zouden wij de particuliere landen in de kuststreek kunnen bezoeken, die tot aan Kastela, — aldus genoemd naar de ruïne van de Portugeesche sterkte Gam Lamo, — als Gouvernements-gebied beschouwd worden, terwijl het overige gedeelte aan den Sultan onderhoorig is. Met den Christen-kampong Laboeha en het fort Barneveld op Batjan en de Obi-groep met de Pekik- en Lawin-eilanden maakt deze streek het geheele Gouvernements-gebied in de residentie Ternate uit; het overige gedeelte van het gewest staat onder

de drie Sultans van Ternate, Tidore en Batjan. Behalve over Ternate met Hiri oefent de eerstgenoemde vorst gezag uit over Moti, Makian, de Kajoa- en Goraitji-groepen, het Noorder- en Zuider-schiereiland van Halmaheira met aanliggende eilanden, Majoe en Taifore, de Soela-eilanden en den Bangaai-archipel met de onderhoorigheden op de oostkust van Celebes. Het gezag van den vorst van Tidore, dat zich echter minder krachtig doet gelden dan de autoriteit van den Sultan van Ternate, strekt zich behalve over Tidore en de naburige eilanden nog uit over een gedeelte van Halmaheira, den Waigeoe-Misool-archipel, het noordwestelijk gedeelte van Nieuw-Guinea, en verscheidene eilanden in de Geelvinkbaai en verder ten noorden van de kust van Nieuw-Guinea. Het gebied van den Sultan van Batjan eindelijk omvat slechts het eiland Batjan en omliggende eilanden.

Met uitzondering van het kolossale Nieuw-Guinea is Halmaheira [1]) het grootste der genoemde eilanden. Het mag een waar bergland genoemd worden; de drie zuidelijke schiereilanden zijn door eene aaneengeschakelde rij bergen bedekt, die met dichte wouden begroeid zijn en met hunne zijtakken zich hier en daar tot de kusten uitstrekken; in dat gebergte verrijzen scherpe ruggen, die soms de hoogte van 3 á 4000 vt. bereiken. Ook het noordelijk schiereiland is in het zuidelijkste gedeelte geheel met bergen en heuvels bezet, die daarna in tal van steile en door diepe ravijnen gescheiden heuvelrijen overgaan, en zich vervolgens naar het Oosten wendende, de westelijke bergreeks bereiken die, naar de bevinding van den Heer Campen een sterk uitgesproken vulkanisch karakter draagt en waarin zich de nog werkende vulkaan Gamma koenorra makieë (berg van het land) tot een hoogte van ongeveer 5000 vt. verheft. Een menigte kleine riviertjes, van welken de meesten zelfs voor de Inlandsche scheepvaart van weinig beteekenis zijn, besproeien de kustlanden van Halmaheira, dat als zeer vruchtbaar geroemd wordt; ook de dun gezaaide Alfoersche bevolking schijnt voor ontwikkeling alleszins vatbaar, doch is moeielijk te bereiken daar zij zich grootendeels in de ontoegankelijke bosschen ophoudt. Van uit Ternate bereikt men betrekkelijk spoedig de kust van Halmaheira, en kan men Dodinga soms in zes uur bereiken,

[1]) Teysmann in Bijdr. t. d. t. l. en vlk. IV S. C. F. H. Campen in T. B. G. XXVIII.

ofschoon de vaart derwaarts gewoonlijk langer duurt. Deze plaats kan in zoover belangrijk genoemd worden, omdat van hier een smal voetpad naar de oostkust gaat, langs hetwelk men na een half uur gaans Bobané bereikt, zoodat de waren, voor Ternate bestemd, grootendeels over die plaats worden vervoerd. Voor het overige biedt Dodinga, dat uit een twintigtal hutten bestaat, rondom een moskee en een passerloods meerendeels op palen gebouwd, weinig belangrijks aan, tenzij men de ruïne van het oude fort als zoodanig wil beschouwen. Dat fort was bestemd om den pas te beschermen in vorige dagen, toen Ternate en Tidore vaak met elkander in oorlog waren; later, vooral sedert in 1814 de grens tusschen beide rijken meer naar het Zuiden verlegd werd, was dit niet meer noodig. De voornaamste plaats in deze streken schijnt wel Kaoe te zijn, waar de parelvisscherij wordt uitgeoefend en betrekkelijk veel handel is. Eindelijk noemen wij nog Sindangoli, waar de Sultan van Ternate dikwijls verblijf houdt om zich met de hertenjacht of de vischvangst te verlustigen. Moro of Morotai, het grootste eiland bij de noordkust van Halmaheira gelegen,[1]) schijnt in de binnenlanden zoo goed als onbewoond te zijn.

Over de overige eilandjes tot de residentie Ternate behoorende moeten wij kort zijn. Tidore bestaat bijna geheel uit een reeks van meestal bebouwde heuvels; de piek van Tidore verheft zich aan den zuidkant en zou volgens Bickmore[2]) een vulkaan zijn, ofschoon geene uitbarstingen van den berg bekend zijn en hij zelfs geen rookwolken omhoog zendt. Moti bestaat uit één enkelen berg, die op ongev. 3280 vt. geschat is, en waarvan men niet met zekerheid kan zeggen of hij al dan niet een vulkaan is. Des te beter weet men dit van het kleine, dicht bij Moti gelegen Makian, daar de ongev. 4500 vt. hooge vulkaan van dat eiland in 1861 ontzettende verwoestingen heeft aangericht, en nog in 1890 daar tal van kampongs en aanplantingen vernielde. Terwijl Kajoa, dat slechts een enkelen kampong schijnt te bezitten, ons weinig belang inboezemt, is het tegendeel het geval met het veel grootere Batjan, de zetel van den Sultan van het derde rijk in de Molukken, omdat hier eene proefneming op groote schaal gedaan wordt om door tuschen-

[1]) Bernstein T. B. G. XIV.

[2]) Bickmore. Travels in the East Indian Archipelago. London 1868. Vertaald door J. J. de Hollander. 1873.

komst van het Europeesche kapitaal den bodem te ontginnen en de schatten te exploiteeren, die het eiland bevat. De Batjan-maatschappij toch heeft van den Sultan voor 75 jaar het uitsluitend recht gekregen tot exploitatie van alle delfstoffen, bosschen, woeste gronden en parelbanken in het gebied van Batjan, uitgezonderd die gedeelten, op welken anderen recht hebben; deze concessie omvat honderdduizenden bouws, van welken echter niet meer dan 1900 bouws ter exploitatie zijn aangewezen. Het eiland [1]) is door een landtong in twee ongelijke deelen verdeeld; terwijl de noordelijke helft vrij laag genoemd mag worden, is het zuidelijk gedeelte bergachtig en verheft zich daar o. a. het Sabelah-gebergte, welks top op meer dan 4300 vt. is geschat, en waar in 1864 een in het wild groeiend bosch van notenmuskaat-boomen werd ontdekt. De negorij Laboeha is Gouvernements-gebied, in 1609 op de Portugeezen veroverd; eenige minuten verder ligt het oude fort Barneveld waar een zeer onbeduidende bezetting verblijf houdt. Het overige gedeelte van het rijkje staat onder het gezag van den Sultan, bij wien het Gouvernement door een controleur vertegenwoordigd is. De Obi-groep [2]), in 1708 door den vorst van Batjan aan de Compagnie afgestaan gaan wij stilzwijgend voorbij, alsmede de Papoewa-eilanden, onder welken Waigeoe, Salwati en Misool de belangrijksten zijn [3]). Ook de vrij vruchtbare Soela-groep, ten westen der Obi-eilanden gelegen en die meer rijst en sago voortbrengt dan hare bewoners verbruiken, bezoeken wij niet, maar gaan terstond tot de meer zuidelijk gelegen eilanden over.

Ofschoon Ambon tot de kleinere eilanden van den Molukschen archipel behoort, is het toch geenszins van belang ontbloot, en was het zelfs eenigen tijd het middenpunt van het Nederlandsch gezag in Indië. Van zee uit gezien vertoont Ambon zich van alle kanten als een matig hoogland, van eenen meest zacht golvenden omtrek; een tweetal baaien scheiden het in twee deelen, Leitimor en Hitoe, die met elkander door den pas van Bagoeala, eene 1100 meter lange alluviale zandophooping, verbonden zijn. Deze landengte vormt thans een hinderpaal tegen de vrije gemeenschap van de hoofdplaats met de naburige eilanden. In vroegere tijden was er

[1]) M. E. F. Elout in T. v. N. I. 1881. II.
[2]) J. Stormer in T. B. G. XXXII. L. Norman in T. aardr. Gen. 2e S. IV. Versl.
[3]) R. v. d. Aa. Reizen naar Ned. Nieuw-Guinea. 's Grav. 1879.

een kanaal geopend, dat echter sedert 1824 verzand is. Zoodoende is dat vaarwater bijna geheel onbruikbaar geworden, zoodat kleine prauwen gelost en een geheel eind weegs over den grond gesleept moeten worden, en grootere vaartuigen de reis om een der schiereilanden moeten ondernemen. De heropening van dit kanaal, die met weinig kosten behoeft gepaard te gaan, zou volgens bevoegde beoordeelaars van groot nut zijn voor de bevordering van den handel van Ambon, en deze stad, — vooral bij een exploitatie der bosschen van Ceram, — weder tot stapelplaats van producten kunnen maken. Het betrekkelijk kleine eiland is merkwaardig door den grooten omvang en de aaneenschakeling van bergachtige terreinen; lage gronden worden er bijna niet aangetroffen, behalve aan de kusten, waar hier en daar de aangespoelde grond zich tot eene vlakte gevormd heeft. Onder de bergen zijn er slechts enkelen, die zich tot eene beduidende hoogte verheffen; zij worden daarbij vooral op Hitoe gevonden, waar in het westelijk gedeelte de Latoea en Wawani meer dan 800 m. hoog zijn, en de Salhoetoe 1225 m. boven de zee uitsteekt. De geringe omvang van het eiland belet het ontstaan van rivieren van eenig aanbelang; de gesteldheid van den bodem is voor een weelderigen plantengroei niet gunstig. „De algemeenheid der rotsachtige gronden, en het veelvoudig afgebrokene daarvan, de afwezigheid van grootere rivieren of van verzamelplaatsen van zoet water van eenigen omvang, maken Ambon tot een betrekkelijk weinig vruchtbaar eiland, welks vegetatie slechts in de hoogere streken van Hitoe en Leitimor en in eenige ravijnen weelderig is te noemen, en waar aan geregelden graanbouw van eenigen omvang niet te denken valt. Sagoboomen bedekken hier en daar de kleine, moerassige kustvlakten; de heuvel- en bergachtige streken voeden kajoepoetih- en kanariebosschen, en de nagelboom bloeit daar bij voorkeur op de berghellingen. Sommigen der heuvels en bergen, die men er vindt, zijn op hunne toppen naakt en kaal, terwijl anderen met bosch bedekt zijn. In de sombere valleien en langs den oever der zee ontwaart men echter allerwege hoog gebergte, waartusschen zich dikwerf uitgestrekte groepen van kokos- en sagoboomen vertoonen. Dit welige groen levert een des te bekoorlijker tafereel op, daar het tegen de op vele plaatsen vrij dorre oppervlakte van het land schilderachtig fraai afsteekt."

Bij uitstek schoon is de ligging der hoofdplaats Ambon, aan het strand op eene vlakte gebouwd, die door de liefelijke heuvelen

van Batoe Gadjah en Soja begrensd wordt. Men nadert haar door de schoone en zeer diepe baai, die tot ver landwaarts in zich uitstrekt en, aan den ingang ongeveer een geographische mijl breed, allengskens nauwer wordt, terwijl zij aan beide zijden door het lachend heuvelland wordt ingesloten, dat meestal met steile hellingen naar de zee afdaalt, maar op sommige plaatsen welbebouwde vlakten openlaat. Dientengevolge is de reede van Ambon eene wel beschutte ligplaats voor schepen, zelfs van het grootste kaliber, die de plaats tot het ver uitgebouwde zeehoofd kunnen naderen. Er is hier ruimte genoeg voor een geheele vloot die echter, zoolang de handel op Ambon niet aanmerkelijk toeneemt, wel tot de vrome wenschen zal behooren. Ambon wordt door Dr. v. Rijckevorsel[1]) bepaald leelijk genoemd; een gedeelte der plaats wordt door een groot, dor plein ingenomen, terwijl het fort Nieuw-Victoria, dat alleen tegen een Inlandschen vijand bruikbaar is, tusschen het plein en de baai ligt. De plaats bestaat uit de eigenlijke stad, met nauwe straten, waarop kleine huizen uitkomen, en die hoofdzakelijk door Europeanen en hunne afstammelingen bewoond wordt; — uit de Chineesche wijk en voorts uit een aantal wegen, welke elkander rechthoekig kruisen en door hagen van bloeiende heesters worden afgesloten, waarachter hutten van Inlanders en Europeesche landhuizen onder dicht geboomte verscholen zijn. Gebouwen van beteekenis worden er niet aangetroffen; het residentie-huis munt alleen door zijn schoone ligging te Batoe Gadjah uit. Een uitstapje in het gebergte Soja is aanbevelenswaardig én om de stalactietengrot Batoe Lobang, én om het bij uitnemendheid schoone gezicht, dat men van het heuvelland op de stad, de baai en het hooge land van Hitoe geniet en dat ons ongeveer aldus door Dr. Bleeker geschilderd wordt. „De baai doet zich aan onze oogen voor als een meer, overal door groenend heuvelland en door het gekarteld gebergte van Hitoe ingesloten, welks hoekige toppen scherp uitkomen in de thans nog onbenevelde lucht. De grootere en kleinere vaartuigen ter reede, langs het strand der hoofdplaats geschaard, zijn allen met het bloote oog zichtbaar. Het fort en de Europeesche en Chineesche wijken, onbeschaduwd als zij zijn, vertoonen er hare naakte daken, terwijl de woningen der Inlandsche bevolking grooten-

[1]) Brieven uit Insulinde. 's Grav. 1878.

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

BAAI VAN AMBON.

deels verscholen zijn in het lommer harer vruchtboomen. Blikt men van de heuvels naar de landzijde dan stuit het oog op hooger heuvelland, door breede ravijnen of kleine valleien van de lagere toppen gescheiden en grootendeels gestoffeerd door een schrale vegetatie en de witbepleisterde graven der Chineezen, maar meer op den achtergrond ook door hooger geboomte en kajoepoetih-aanplantingen en in de ravijnen met een krachtig en frisch plantenkleed."

In de binnenlanden van het eiland worden eenige Inlandsche dorpen gevonden; de meeste verblijven der Inlanders zijn echter langs de kusten verspreid. Onder dezen noemen wij Hila, vroeger de woonplaats van een Europeesch ambtenaar. Ofschoon een tocht door het eiland, die dikwijls over de steile bergpaden in een draagstoel wordt afgelegd, zijne aangename zijde heeft en de groote kajoepoetih-bosschen, de sago- en notenmuskaatboomen, de nagelboomen en de cacao-aanplantingen, gepaard aan de schoone vergezichten op Ambon en de baai, die door heuvels ingesloten op eene breede rivier gelijkt, onze bewondering in hooge mate zouden opwekken moeten wij ons toch dat genoegen ontzeggen en ons haasten een en ander omtrent de overige eilanden van dezen archipel in het midden te brengen. De kleine, bergachtige Oeliassers: Saparoea, Oma of Haroekoe en Noesa Laut, benevens het onbeteekenende Molano, waar vroeger een gesticht voor melaatschen werd gevonden, zijn de eilanden waar, tijdens de Compagnie, de nagelcultuur bijna uitsluitend gedreven werd. Ceram, (Serang) door koraalriffen omringd en daardoor voor groote schepen moeilijk te genaken, is verreweg het grootste (ongev. 350 v. g. m.) der eilanden bij Amboina gelegen, maar wordt door eene bevolking bewoond, die uiterst dun gezaaid is en vooral in de binnenlanden op een zeer lagen trap van beschaving staat. Terwijl de strandbewoners grootendeels Moslemen of Christenen zijn, hebben de Alfoeren, die de bergachtige binnenlanden bewonen, en slechts zelden de kusten bezoeken, hunnen ouden godsdienst en gewoonten, waaronder ook het koppensnellen, nog getrouw bewaard; in den laatsten tijd neemt echter het Christendom onder hen toe, evenals op verscheidene andere eilanden dezer residentie [1]). Eene met zware bosschen, vol prachtige houtsoorten, bedekte bergketen strekt zich in de binnenlanden van west naar oost over ruim

[1]) C. Rogge in T. aardr. Gen. 2e S. VII.

40 g. m. uit en zendt hare breede vertakkingen noord- en zuidwaarts; in het Noorden reikt het op vele plaatsen geheel tot aan de kust, terwijl er elders laag heuvelland of alluviale gronden vóór liggen. Over het algemeen is het eiland zeer geaccidenteerd; groote vlakten wisselen echter met het bergland af terwijl ook daar bij uitnemendheid vruchtbare dalgronden worden aangetroffen, die voor de aanplant van stapelproducten in vele opzichten geschikt zijn, terwijl tal van rivieren het eiland doorsnijden, van welken echter velen slechts door kleine vaartuigen bezocht kunnen worden. Het westelijke schiereiland, Hohamowel, speelde eene groote rol in de geschiedenis der Compagnie; aan den anderen uithoek van Ceram bevindt zich het eiland Keffing (Keving), een laag moeras, door vele ondiepe zoutwaterkanalen doorsneden, met een woud van rhizophoren bezet dat bij elken vloed onder water staat. Ceram schijnt aan cultuurondernemingen een goede toekomst te beloven [1]; ofschoon het oostelijk gedeelte van het bij uitnemendheid wildrijke eiland zeer goede gronden bevat en door grooten rijkdom van water zelfs voor den rijstbouw schijnt te kunnen dienen, hebben nederzettingen aan de westzijde der Elpapoetih-baai toch nog meer kans van slagen omdat Ceram daar door Ambon en de Oeliassers beschut wordt, die een groot deel der kolossale regens opvangen. Het klimaat wordt beschreven als gezond en gematigd door de afwisseling van land- en zeewinden. De regenmoesson heerscht van Mei tot September op het zuidelijk deel van het eiland; op de noordkust is het dan droog weder. Het Nederlandsche gezag, dat zich in de binnenlanden van Ceram zoo goed als niet kan doen gelden, wordt te Wahaai aan de noordkust door den commandant der bezetting, tevens civielen gezaghebber vertegenwoordigd. Dit plaatsje, dat hoofdzakelijk uit een tweetal rijen woningen bestaat, van gaba-gaba opgetrokken en aan een breeden kleiweg gelegen, bezit, behalve de woning van den gezaghebber, ook een klein fortje, waarvan de zeer lage muren in uiterst vervallen toestand verkeeren en weinig beschutting aan de bezetting beloven. Op een tweetal andere plaatsen van Ceram (Kairatoe en Amahaai), — en bovendien

[1]) Goede wenken in dit opzicht geeft J. H. Moorrees in T. aardr. Gen. 2e S. IX. Eene onderneming te Awaya, aan de noordkust der Elpapoetih-baai gevestigd, die behalve den aanplant van cacao, ook tabaksvelden en koffie-aanplantingen exploiteert, gaf tot dusverre weinig bevredigende resultaten.

op verscheidene andere eilanden der Molukken, — zijn posthouders gevestigd; ambtenaren die, evenals de civiele gezaghebbers niet tot het kader van het binnenlandsch bestuur behooren en meestal in streken geplaatst worden waar wij wel niet in staat zijn te regeeren, maar toch onze aanspraken willen doen gelden. Amahaai en Waroe hebben de beste ankerplaatsen; de haven van Wahaai schijnt door aangroeiing der koraalriffen minder geschikt te worden. Van laatstgenoemde plaats kan men gemakkelijk een uitstapje over zee naar de prachtige Sleman-baai ondernemen, en vervolgens het dicht daarbij gelegen Sawaai bezoeken dat aan de smalle bedding eener binnen-baai tegen hooge rotsen aanleunt, die tot aan de toppen met klapper- en kanarie-boomen begroeid zijn. „Indien men" zoo verhaalt Prof. Martin „westelijk van Sleman staande op de oevers der diepe bocht van Sawaai ziet, dan ontwaart men ten westen een laag heuvelland, ten oosten steil afvallende bergen met bijna rechtstandige rotsen tot in de zee, terwijl ontzaglijke puinhellingen hier en daar van de hoogte af als breede kegels tot aan het water reiken. De grijze, met wit gevlekte rotswanden, waartegen aan zee, op de hoogte en in de kloven donkergroen geboomte afsteekt, een diep groene zee en bergvormen, die levendig aan Reichenhall herinneren, — alles verbindt zich tot een landschap van uitgelezen schoonheid. Deze hellingen zijn de voorbergen van den Goenoeng Sleman, die ongev. 800 m. hoog in het binnenste der baai verrijst." Een tocht in de, trouwens bijna nimmer door Europeanen bezochte binnenlanden gaat met groote bezwaren gepaard. Als voorbeeld daarvan mogen eenige mededeelingen volgen over de reis, door Prof. Martin onlangs (1892) van Amahaai naar Wahaai dwars door Ceram ondernomen. In den aanvang moest men de bedding der Tana volgen en door de rivier waden, daar de oever nergens begaanbaar is; den derden dag na het vertrek uit Roemasosal aan de Elpapoetih-baai verlieten de reizigers de rivier voor goed om steil naar boven klouterende het gebergte te bestijgen, dat de waterscheiding vormt tusschen de Tana en de Ataoe, door bosschen, rijk aan omgevallen boomstammen, die slechts een enkele maal een uitzicht op Amahaai vergunnen. Met groote moeite ging den volgenden dag de beklimming der hellingen van den Lotone Bataï gepaard; talrijke watergleuven loopen daarop naar beneden, gescheiden door scherpe kammen, zoodat het pad

gestadig op en neder gaat. Alsdan werd de tocht in de bedding van de Ataoe voortgezet en van daaruit het Centraal-gebergte beklommen; de reis leverde vooral hier geweldige bezwaren op, daar dat geheele gebergte een bouw heeft als van trappen, waarvan de treden loodrecht op de lengte-as van het eiland op- en afgaan. De top van den Loemoete of Mos-berg (769 m.) verschaft een uitzicht op de baai van Sawaai; een andere top, Maote genaamd, verheft zich in de nabijheid, terwijl verder oostelijk een doorloopende keten van aanzienlijke bergen zonder bekende namen zich vertoont. De daling geschiedt alweder langs bergtrappen met eene neiging doorgaans van 35 graden, dikwijls nog meer, zoodat de reiziger soms het gevoel kreeg alsof hij langs een ladder van boomwortels afklom. Opmerkenswaard was hier de ontdekking van sneeuwwit marmer met fijne zwarte aderen, uitmuntend geschikt voor beeldhouwwerk, dat echter in de binnenlanden geen de minste waarde heeft. Langs een afwisseling van kalksteenen met steile wanden en drassigen grond, altijd op en neer, komt men eindelijk in de lage landen; daar moet men in den regentijd door moerassen waden, waarin men bijna tot de knieën doorzakt en voortdurend op verborgen takken en scherpe wortelpunten trapt. De reis, die door de Alfoeren in drie à vier dagen, soms in nog korter tijd, gedaan wordt, vereischte voor den Europeeschen reiziger niet minder dan zeven dagen. Een andere tocht in westelijk Ceram, naar Honititoe ondernomen, ging ook met zeer groote moeilijkheden en zelfs met levensgevaar gepaard.

Deze schets zal volstaan om een denkbeeld te geven van den lagen trap van ontwikkeling waarop bijna geheel Ceram staat. Boeroe (160 v. g. m.)[1], na Ceram het grootste eiland van deze groep, heeft een veel beschaafder bevolking dan Ceram, en schijnt voor groote ontwikkeling vatbaar te zijn. Tal van bergketenen bedekken wel is waar een groot gedeelte van Boeroe, maar zij wisselen af met vruchtbare vlakten, voor vele cultures uitnemend geschikt, zoodat reeds geruimen tijd geleden de aandacht op het eiland werd gevestigd als geschikt voor nederzettingen van Europeesche ondernemers[2]). Van het Noorden naar het Zuiden strekt

[1]) G. A. Wilken in Verh. B. G. XXXVIII.
[2]) T. J. Willer. Het eiland Boeroe. Amst. 1858.

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

HUIS VAN SOELANEEZEN AAN HET STRAND VAN BOEROE, MET RHIZOPHOREN.

zich een gebergte uit van archaeïsche vorming, dat bij het meer Wakollo zijn grootste hoogte bereikt. Ten zuiden van dat meer verheft zich een sedimentair, vooral uit kalksteen opgebouwd gebergte, dat tot de zuidkust doorloopt en daar steil in zee afdaalt; het vormt de waterscheiding van Noord en Zuid, zoodat de Waë Mala, die hier ontspringt, zuidwaarts stroomt; aan de oostkust stort zich de Waë Apoe in zee. Koraalriffen omringen het eiland, dat alleen aan de Tifoebaai en de baai van Kajeli goede ankerplaatsen bezit. De ingang der laatstgenoemde bocht wordt gevormd door twee uitstekende landpunten; daarna verbreedt zij zich tot ongeveer 2 g. m. en wordt aan den achtergrond omsloten door een zwaar begroeide bergketen van gemiddeld 2000 vt. hoogte. Deze nadert echter niet overal de kust, zoodat er eene uitgestrekte vlakte overblijft, die op vele plaatsen moerassig en hier en daar met bosschen begroeid is. Deze bestaan vooral uit kajoepoetih- en djati-boomen, van welken de eerstgenoemden den rijkdom van Boeroe uitmaken, alsmede uit sago- en klapper-boomen. Aan de baai ligt Kajeli, de standplaats van een posthouder, wiens ambtgenoot te Tifoe in Masarete in het zuidwesten van het eiland woont. Kajeli is op een lage, moerassige plek opgetrokken, die dikwijls overstroomd wordt, en den naam heeft van ongezond te zijn; eene reputatie die de plaats met de moerassige noordkust aldaar deelt. Het oude fort, dat vroeger aan het water stond, is thans eenige honderden ellen daarvan verwijderd door eene zandige, met gras bedekte vlakte, op de zee aangewonnen. Eene hoofdzakelijk met alang-alang begroeide vlakte strekt zich ten zuiden der plaats uit, die grootendeels door Moslemen bewoond wordt. De bewoners der binnenlanden zijn heidensche Alfoeren; sommigen hunner zijn bevreesd om de kusten te betreden, zoodat men zelfs beweert, dat zij ziek worden, als zij het klotsen der branding hooren. Die binnenlanden zijn weinig bekend; een tocht daarheen gaat met zulke bezwaren gepaard dat, volgens eene mededeeling van Prof. Martin, de reis over Ceram, daarmede vergeleken, slechts kinderspel was. De diepe ravijnen, waarin men voortdurend moet afdalen, om dan weder langs de meest steile paden omhoog te klauteren, leveren bovendien groot gevaar op, omdat het bij zware regens niet mogelijk is langs de hellingen te gaan en bij het intreden van bandjirs de passage ten eenenmale onmogelijk wordt. Wij zullen dan ook maar niet het boven-

genoemde, trouwens uiterst zelden door Europeanen bezochte bergmeer Wakollo bezoeken, een tocht waarmede 5 dagen gemoeid zouden zijn[1]). Het meer wordt beschreven als eene prachtige watervlakte, verscheidene mijlen in doorsnede en door hooge bergen ingesloten, behalve op eene plaats, waar de Waë Nipe zich den weg naar de noordkust heeft gebaand.

Een groot gedeelte van de residentie Amboina wordt gevormd door de tallooze eilanden, die zich tusschen Celebes en Nieuw-Guinea uitbreiden[2]). Behalve de belangrijke Banda-eilanden en de Tenimbergroep vat men ze samen onder de benaming Zuidwester- en Zuidoostereilanden. Ons bestek laat niet toe, dat wij ons uitvoerig met dezen archipel bezig houden, die voor het grootste gedeelte door eene onbeschaafde bevolking bewoond wordt, maar toch uit het oogpunt van den handel niet van belang ontbloot is. Het Gouvernement laat zich weinig met deze eilanden in en heeft slechts op enkelen vertegenwoordigers; de overige eilanden worden van tijd tot tijd door ambtenaren bezocht om twisten bij te leggen of gepleegde overtredingen te straffen. In het algemeen is het bestuur der verschillende deelen, waaruit de residentie bestaat, grootendeels afhankelijk van den toestand van het weder, daar velen hunner in den regenmoesson van onmiddellijk toezicht verstoken moeten blijven, omdat het voor de ambtenaren dan onmogelijk is, die eilanden te bezoeken. Want het verschil tusschen de jaargetijden laat zich in deze streken bijzonder sterk gevoelen. In zijne „Schets van de residentie Amboina", geeft de heer Ludeking daarvan de volgende schoone beschrijving. „Als men in de kentering door de verschillende straten tusschen de eilanden of langs de kusten in een eenvoudig vaartuig, met weinig roeiers bemand, wordt voortgeroeid, kan men zich als het ware niet verzadigen aan de beschouwing van het liefelijk grootsch en betooverend beeld, dat zich allerwege voor onze blikken onthult. Diep in het spiegelgladde, kristalheldere water boort onze blik tot in de zoo voortreffelijk gebouwde beddingen van koralen, waartusschen zich een wereld van schoon geteekende visschen en andere zeedieren beweegt. Het helder blauw van eenen geheel wolkenloozen hemel en het schitterende zonlicht smelten

---

[1]) H. O. Forbes. t. a. p. p. 401.
[2]) G. W. W. C. v. Hoëvell in T. B. G. XXXIII.

samen met het frisch en levendig groen der kusten en kleurt het geheel met eene tooverachtig schoone tint. Het kleinste vaartuig kan den zeetocht wagen. Reeds in den drogen moesson verliest dit beeld iets van zijne schoonheid door de krachtige beweging van het water. Maar boven alles grootsch is de tegenstelling van kentering en regenmoesson. Dan is de hemel bewolkt, somber en doodsch; regenbuien, soms aan wolkbreuken gelijk, worden door hevige windvlagen voortgezweept; ontladingen van electriciteit, zooals men die slechts tusschen de keerkringen leert kennen, schieten bliksemstralen door het donker wolkenfloers en worden gevolgd door donderslagen, waarbij planken- en bamboezen woningen beven en schudden onder den machtigen druk van de reusachtige golvingen der lucht. Dan is het water troebel, terwijl het in de kentering donkerblauw en helder is; het krult zich onder de gierende windvlagen tot schuimende golven; dan dondert en dreunt eene hevige branding op kusten en rotsen; dan zoekt men tevergeefs naar het onvergelijkelijk schoon kenteringskleed der alles overtreffende tropische natuur." Een gedeelte dier wateren vertoont op zekere, onbepaalde tijden van het jaar een geheel eigenaardig schouwspel. De Bandazee neemt dan eene witte kleur aan, melkzee genaamd, die veroorzaakt wordt door diertjes, welke als haarvormige rozenkranzen in groepen van 20 à 30 bijeen, dun als een kinderhaar en ongeveer één tiende streep lang, in ontelbare massa's zich dooreen bewegen, en de zee mijlen ver wit kleuren, als hing een nevel over hare oppervlakte. Soms is hare uitgebreidheid zoo groot, dat zij zich in breede strepen uitstrekt tot Nieuw-Guinea oostelijk, westelijk tot Timor en noordelijk tot Ceram. In de baai van Amboina vertoont zich bij tijden een dergelijk verschijnsel, dat veroorzaakt wordt door tallooze bloedroode anneliden welke op het water drijven en een keten van ontzaglijke lengte vormen, die men soms de bloedzee genaamd heeft.

De eerste eilanden-groep, die wij na Ceram aantreffen is de lage, met jonge bosschen bedekte Ceram-laut- (Serang-lao) en Gorong-archipel; slechts op enkelen dier eilanden vindt men bergen, die echter zelden eene hoogte van 300 m. bereiken. Verscheidene dier eilanden zijn onbewoond; op de anderen treffen wij reeds Papoewa's aan, de belangrijke volkstam met welke wij later kennis zullen maken. Kiliwaroe, een der kleinsten dier eilanden, wordt beschreven als van

een bijzonderen vorm; een groot dorp rijst er plotseling uit zee op, zonder dat men het kleinste stukje land of eenigen plantengroei ontwaart, zoodat de plaats te midden van de zee schijnt te liggen. Natuurlijk is dit slechts schijnbaar het geval, want er is een klein eilandje van eenige bunders uitgestrektheid, maar de huizen zijn er zóó dicht rondom op palen in het water gebouwd, dat het land niet meer te onderscheiden is. Door zijne ligging aan het eenige bruikbare vaarwater tusschen de uitgestrekte ondiepten om Ceram-laut en als stapelplaats voor den handel in deze zeeën is Kiliwaroe niet van belang ontbloot en wonen er Boegineesche en Ceramsche kooplieden. Gisser is een klein koraal-eiland, „volkomen volgens model; een ring van koraalzand, met laag, eentonig kreupelhout dicht begroeid en slechts op ééne plaats afgebroken, om aan de zee toegang te geven tot een zout binnen-meer." Het schoone uitzicht, dat men er geniet, wordt aldus door v. Ryckevorsel beschreven. „Ter linkerzijde ging juist de zon onder en wierp hare gloeiende stralen over den vlakken waterspiegel, die ingesloten is door allerlei landtongen, waarop het lage geboomte zwartgroen en scherp afgeteekend het gouden water van den gouden hemel scheidt. Hier en daar steken er vroolijk de lang niet armoedige woningen uit en den achtergrond vormen de hooge bergen van Ceram, dat er aan dit einde uitziet, alsof de rotsen zooeven uit den hemel zijn komen vallen, zóó scherp en hoekig en bochelig zijn er de bergen, die dof loodkleurig getint waren om tot het kontrast mede te werken." Manoewoko, dat met Serang lao en Gorong (Goram) tot de grootste eilanden dier groepen behoort, bestaat uit twee langgestrekte, 300 m. hooge bergen, die door een omstreeks 70 m. hoogen zadel verbonden zijn.

Wanneer wij de Watoebela-groep bezochten, zouden wij een zestal eilanden aantreffen, waarvan er slechts drie bewoond zijn. Volgens Wallace zouden de dorpen daar een weinig aantrekkelijk voorkomen hebben, en meest op hooge en ruwe koraalpieken gelegen zijn, die zich op enkele eilanden tot 400 m. verheffen, zoodat de woonplaatsen slechts langs steile, smalle paden bereikt kunnen worden met ladders en bruggen over gapende afgronden. De heer Riedel deelt ons echter mede dat de bevolking, sedert den bloei van den notenmuskaat-handel, hare woningen aan de kust bouwt. Er schijnen uitmuntende gronden voor de specerij-cultuur aanwezig

te zijn; de bevolking, die tijdens de Compagnie hare aanplantingen meermalen zag vernielen, is echter niet meer te bewegen nieuwe aan te leggen. Niet ver van deze groep zijn de Ewaf- of Kei-eilanden gelegen, die in den laatsten tijd beter bekend zijn geworden ook tengevolge eener expeditie, door het Aardrijkskundig genootschap derwaarts gezonden [1]). Zij bestaan uit Groot-Kei (Noehoe Joet), met bergen bedekt die steil uit zee oprijzen en wier hoogste top zich tot 800 m. verheft; — Klein-Kei (Noehoe Roa), onder welke benaming men een tweetal grootere en verscheidene kleine eilanden begrijpt, die van geheel andere formatie als Groot-Kei over het algemeen laag zijn, ofschoon enkele heuvelrijen het land doorsnijden en in het hoogste punt tot 111 m. stijgen; — de Tajando- en de Koergroep, benevens Kei-Tenimber. Al deze eilanden zijn met zware bosschen bedekt, die goede houtsoorten opleveren, doch ook hier maar al te vaak roekeloos geëxploiteerd worden; eene houtzagerij, door Europeesche ondernemers gevestigd op Toeal (Klein-Kei), — sedert 1890 de standplaats van een controleur, — schijnt bevredigende resultaten op te leveren. Op Groot-Kei zijn de toppen en steile hellingen der bergen met ondoordringbaar oerwoud bedekt; waar het terrein echter eenigszins glooiend is zijn tuinen en klapperbosschen aangelegd. De bevolking, die vroeger zooveel mogelijk zich op de heuvels terugtrok, heeft zich, nu door den invloed van het Gouvernement de binnenlandsche oorlogen hebben opgehouden, weder meer aan de kust nedergezet; evenals de Aroeëzen leeft zij voornamelijk van sago, die door Cerammers of Gorammers wordt aangevoerd in ruil van de producten des lands (Aroë parelmoerschelpen en paradijsvogels, Kei hout en prauwen). Ten einde het misbruik van sterken drank, dat hier en elders op de genoemde eilanden in hooge mate bestaat, tegen te gaan is tot zegen der bevolking de invoer daarvan op de Kei-, Aroë-, Zuidw. en Tenimber-eilanden in 1891 verboden. Hebben wij vroeger reeds melding gemaakt van vorsten, wier voorvaderen uit den hemel zijn nedergedaald, hier kunnen wij kennis maken met den Radja van Feer, wien dit voorrecht naar zijne bewering persoonlijk te beurt is gevallen. Wij willen ons echter tevreden stellen met het volgende schoone

[1]) H. O. W. Planten en C. J. M. Wertheim in T. aardr. Gen. 2e S. IX. Martin t. a. p. VII.

tafereel, door Wallace van Groot-Kei opgehangen. „Lichtkleurige kalksteenrotsen rijzen overal tot eene hoogte van eenige honderden meters steil uit het water omhoog, overal opgescheurd tot uitstekende pieken en tinnen of verweerd tot scherpe punten en uitgevreten kanten en geheel en al met den meest afwisselenden en weelderigen plantengroei bedekt. De klippen, die boven het water uitsteken, verlustigen het oog door pandanen en liliaceeën van de allerzonderlingste vormen, met heesters en slingerplanten vermengd, terwijl de hoogere hellingen een dicht gewas van woudboomen torschen. Hier en daar vertoont zich aan kleine baaien en kreeken een strand van verblindende witheid. Het water is zoo doorschijnend als kristal en verft de met rotsen als bezaaide helling, die steil in zijne onpeilbare diepte afdaalt met kleuren, afwisselende van smaragd tot lapis-lazuli." Eigenaardig zijn de doodengrotten en primitieve rotsteekeningen [1]), die op de Kei-eilanden en met name bij Doedoemahar (Noordkust van Klein-Kei) gevonden zijn.

De Aroë-groep kan men volgens den Heer v. Hoëvell het best voorstellen als een in verschillende groote eilanden verbrokkeld land waaromheen, vooral aan de Oostkust, ontelbare kleinere eilandjes zijn gegroepeerd, die echter bijna allen onbewoond zijn. Zij vormen een golvend terrein, dat hier en daar tot 30 à 50 m. zich verheft, maar over het algemeen laag en vlak is en, zooals de Aroeëes zelf zegt, uit modder en koraal bestaat. Vooral voor den handel zijn zij van veel belang; zij worden ook in dit opzicht in voorwals- en achterwals-eilanden onderscheiden. Door voorwal verstaat men de zijde van een eiland of groep, die naar den grooten handelsweg gekeerd is; — derhalve voor de Aroë-eilanden de noordwestelijke kust, terwijl de zuid- en oostzijde den achterwal vormen. De zoutwaterkanalen, die de eilanden scheiden, vormen de verbinding tusschen de beide kanten. De voornaamste plaats is Dobo, op het kleine eilandje Wammer, uit twee evenwijdig loopende straten bestaande, die ongeveer 60 vrij goed gebouwde huizen bevatten, welke door Chineesche, Makassaarsche en Boegineesche handelaren gedurende den handelstijd bewoond worden, maar daarna grootendeels verlaten zijn. De plaats ligt zeer gunstig voor den handel, daar er een open invaart aan de westzijde is tusschen de koraalriffen, die het land

---

[1]) Portengen in T. aardr. Gen. 2e S. V. Versl.

omringen en er eene goede gelegenheid bestaat om zoowel in den oost- als in den westmoesson bij het eiland te ankeren. De producten van den achterwal, — parelen, parelmoer, tripang, paradijsvogels, vogelnestjes, schildpad en haaivinnen, — worden dan ook bijna uitsluitend naar Dobo gebracht en daar meerendeels ingeladen in de stoombooten der Kon. pakketvaart-maatschappij, die deze streken geregeld moeten bezoeken. Een tochtje op Wammer geeft een somberen indruk van de uitgestrekte bosschen, waar talrijke moerassige plaatsen, met rhizophoren begroeid, het voortgaan bemoeilijken; ook de casuarinen, die op deze eilanden vooral langs de kusten veelvuldig voorkomen, verhoogen het zwaarmoedige van het tooneel.

De Zuidwester-groep, grootendeels uit kleine eilandjes bestaande, die steil uit zee oprijzen, kunnen wij slechts zeer vluchtig bespreken. Wetar is langs de geheele kust heuvelachtig; de dicht begroeide bergen, die tot 400 m. omhoog rijzen, schijnen van zee uit gezien dicht achter en op elkander gestapeld te zijn. De Romang-archipel bevat verscheidene eilanden, wier bergen tot ongev. 300 m. zich verheffen, en die, ofschoon over het algemeen goed met wildhout bewassen, toch als onvruchtbaar beschreven worden. Van dezen is alleen Romang bewoond, dat echter slechts 5 dorpen bezit. Vermelding verdient onder deze eilanden nog Noesi Ata, waar volgens het volksgeloof de zielen der afgestorvenen verblijven. De eilanden Dammer, Tiouw, Nila en Seroea strekken zich ten noordoosten van dezen archipel uit; op Dammer verheft een nog werkende vulkaan zijn ongev. 600 m. hoogen top tot in de wolken. Warme bronnen, die uit zee opwellen, vindt men aan zijn westelijken voet. Bij laag water loopen zij gedeeltelijk droog; dan vormen zich slijkvulkaantjes van ongeveer één voet hoogte, waaruit kokend water opwelt, terwijl de dampen, die zich daaruit ontwikkelen, de slijkkegeltjes met een slag doen uiteenbarsten. Kisser (Keisar), Leti, Moa en Laikor — vooral de beide eerstgenoemde eilanden — zijn door den rijkdom van hunnen veestapel bekend, die op sommigen der bovengenoemde eilanden, o. a. Kei, zoo goed als geheel ontbreekt. Vroeger heeft de Regeering aan enkele dorpen op Ambon en de Oeliassers, die goede weiden bezaten, runderen verstrekt; zij werden echter niet behoorlijk verzorgd en verwilderden. Thans zijn nog alleen te Saparoea, Wahaai en Kajeli veestapels te vinden, die het uitsluitend eigendom van het Gouvernement zijn. Varkens worden op deze

eilanden in de dorpen door Christenen en heidenen bewoond, in menigte gevonden, terwijl het in alle Mohammedaansche dorpen van geiten wemelt. De Heer v. Hoëvell beschrijft Leti en Kisser als „eene aaneenschakeling van niet zeer hooge, geheel ontwoude heuvels van koepel- of klokvorm; beide eilanden rijzen steil uit zee op en hebben weinig strand, doch zijn geheel omgeven door een muur van naakte, ongeveer 60 vt. hooge rotsen." Door de openingen in die rotsen kan men de heuvels in het binnenland van Leti zien, wier hoogste top 350 m. bereikt; dit is bij Kisser niet het geval, zoodat dit eiland niets vertoont, dan „afschrikwekkend dorre, onvruchtbare rotsen, waar slechts hier en daar wat dor gras of verschroeid struikgewas door de steenen tracht heen te dringen. De lontarpalm geeft hier bovendien met zijn rechtopstaanden stam en dikwijls verdorde, waaiervormige kruin een somber karakter aan het landschap." Moa (hoogste top 650 m.), dat nog niet van woud beroofd is, voorziet met Romang in de behoefte aan hout van de bewoners der beide bovengenoemde eilanden, en is niet alleen het grootste, maar ook het vruchtbaarste eiland van deze groep. De Babar-archipel, wiens hoogste top op 680 m. geschat is, bevat, nevens het boschrijke en vruchtbare hoofdeiland, verscheidene andere eilanden, die meest ontwoud en dor zijn. Loeang, eveneens zonder bosschen, dor en onvruchtbaar, en Sermata, dat vruchtbaarder is en zelfs enkele voedingsmiddelen uitvoert, maken met eenige onbewoonde eilandjes eene afzonderlijke groep uit; de hoogste toppen verrijzen daar niet hooger dan 260 m. Eindelijk ontmoeten wij nog de talrijke, voor een deel weder onbewoonde Tenimber- en Timorlaut- (Timor lao) groepen, grootendeels uit laag gelegen land bestaande. Op enkelen dier eilanden verrijzen hoogten, welke echter niet boven de 800 vt. zich verheffen, met uitzondering van den vulkaankegel van Laibobar, die op 1500 vt. geschat wordt. Volgens den heer Forbes, die eenigen tijd in dezen archipel doorbracht, bieden deze eilanden, die door zoutwaterkanalen worden gescheiden, veel overeenkomst met de Aroë-groep aan. Ofschoon verscheidenen dezer eilanden uitmuntend hout opleveren worden de bosschen niet geëxploiteerd, tengevolge van de wildheid der bevolking, die gedurig onderling krijg voert. Evenals op verscheidenen van de genoemde eilanden-groepen is men ook hier voor drinkwater van den regen afhankelijk en moet men dus in die behoefte door het graven van putten voorzien.

Voordat wij de residentie Amboina verlaten, moeten wij met de Banda-groep kennis maken, die, ofschoon klein in omvang, toch onder de belangrijkste bezittingen van Nederland kan gerekend worden. Geene beschrijving zal ons een beter overzicht van die eilanden geven dan de schets, die de heer Bleeker van deze groep heeft geleverd. „De Banda-eilanden zijn de stukken van eenen grooten vulkaan. Toen deze zich uit de diepte verhief, had de opening van zijnen krater eene middellijn van ongev. $1^1/_2$ mijl. De helft van den kratermuur verzonk weder beneden de zeevlakte. Maar de andere helft bleef staande en werd slechts aan een zijner hoeken verbrokkeld. Dat is het tegenwoordige eiland Lontor, met zijne verlengsels Poeloe Pisang en Poeloe Kapal, (een onbewoonbare rots, op een masteloos vaartuig gelijkende). Door de instorting van de eene helft des kratermuurs drong de zee tot in den krater door. De vulkanische werking was echter met de vorming des vulkaans niet geëindigd. De geweldige krater bleef zijne lava- en puinmassa uitwerpen, en zoo ontstond de thans reeds sedert onheugelijke tijden niet werkzame eruptiekegel Goenong Api (Vuurberg), die, de uitgeworpen massa's steeds om zijnen krater ophoopende, zich reeds aanmerkelijk boven het geheele systeem verheft, en door zijne, zich dikwijls herhalende verwoestingen, de bevolking der Banda-eilanden voortdurend in bekommering houdt. De baai van Banda is een gedeelte van den bodem van den grooten, oorspronkelijken krater. Dat de buiten den kratermuur van Lontor gelegen eilandjes in oorzakelijk verband met den grooten vulkaan staan, is op te maken uit het feit, dat de kringen, welke men kan trekken over de eilandjes Ai en Rosengain en over Swangi, Rhoen en het rif van Rosengain, éénmiddenpuntig zijn met den kraterkring van Lontor."

Zooals uit deze beschrijving blijkt, bestaat de groep uit eenige bij elkander liggende eilanden, Neira, Groot-Banda of Lontor, Goenong Api en het zeer kleine eilandje Kraka, welke als het ware de kern vormen, en een zestal anderen, die verder van de hoofdgroep gelegen zijn. Van de laatstgenoemden is Swangi, een onbewoonde, 30 à 40 m. hooge rots, het verste verwijderd, maar toch niet verder dan tien uur roeiens. Schilderachtig is de ligging dier hoofdgroep. Lontor, het grootste eiland, met den ruim 500 m. hoogen Papenberg, en het lager gelegen Neira zijn geheel met weelderig groen

bedekt; de Vuurberg daarentegen, die zijn spitsen kegel meer dan 600 m. verheft wordt bar en afschrikwekkend genoemd en is slechts tot op ongeveer de helft zijner hoogte met lichtgroene, struikachtige vegetatie begroeid, terwijl de berg hooger op eene vaal geelachtige kleur aanneemt, geteekend door smalle zwarte verticale lijnen van talrijke waterloopen, waarboven nu en dan de rookwolken ten hemel stijgen. Tusschen deze eilanden, die zich als dicht bewassen tuinen van matigen omvang voordoen, — immers Groot-Banda is slechts 2½ mijl lang en 1½ mijl breed — slingert zich de donkerblauwe zee, nu eens kalm, dan weder met zijne schuimende golven het strand beukende. De overige eilanden en zelfs Ceram spreiden in het verschiet hunnen weelderigen plantentooi ten toon. Een tocht op Lontor geschiedt onder den eeuwigen lommer van den geurigen, kegelvormigen notenmuskaatboom met zijne puntige kruin en van de reusachtige kanari- en andere boomen die, van afstand tot afstand boven het notenmuskaat-bosch uitstekende, tot het beschaduwen en beschermen van het gewas dienen. De weg, die over hoogten en laagten is aangelegd, verkeert in goeden staat, en geeft telkens het schoone gezicht op de baai en den krater weder. Het weelderige der natuur, vooral aan de zuidelijke helling der bergen wekt, naar de verzekering van hen, die de Banda-eilanden bezochten, zelfs de grootste verbazing van reizigers die aan de zoo rijke tropische vegetatie gewoon zijn. Wij zullen later de gelegenheid hebben, nader over de notencultuur, die rijke bron van welvaart voor de Banda-eilanden uit te wijden; thans zij het voldoende met een enkel woord er aan te herinneren hoe, dank zij vooral aan het initiatief van den Heer Lans[1]) eertijds bijna geheel verwilderde streken weder productief zijn gemaakt. Terwijl toch Neira, Lontor en Ay, — eene steil uit zee rijzende hoogvlakte, — de eenige eilanden zijn, waar de notencultuur door de Compagnie werd gehandhaafd en rijke vruchten afwierp, werden de overige eilanden systematisch van hun voornaamste voortbrengsel beroofd en óf geheel woest gelaten, óf voor de teelt van minder geschikte voortbrengselen aangewezen. Onder dezen zijn Rhoen, — bijna driemaal grooter dan Neira, — en Rosengain, dat iets kleiner is, de belangrijksten. Rhoen, de bron van menigen twist tusschen de Engelschen en onze

---

[1]) Rosengain. Rott. 1872.

voorvaderen, bleef ook nadat het voor goed onder ons bestuur gebracht was eene wildernis en ontvolkt, zoodat, zooals de Heer Lans zich uitdrukte, iedere scheut, die een notenboom beloofde of liever dreigde te worden, met zorg werd uitgeroeid. Rosengain werd voor de djati-cultuur bestemd ter vervanging van den notenmuskaat-boom, terwijl men er ook steenbakkerijen oprichtte, die echter, evenals de djati-aanplantingen, weinig voordeel opleverden. In 1874 werd echter een andere weg ingeslagen; woeste gronden zijn toen en later op Rhoen en Rosengain in erfpacht afgestaan en voor de notenmuskaat-cultuur ontgonnen; zij zijn nog slechts gedeeltelijk beplant, en schijnen geene hooge opbrengst te geven. Ook op Poeloe Pisang zijn zulke gronden uitgegeven, die echter hoofdzakelijk pisang en aardvruchten opleveren. Terwijl men op het eiland Neira slechts een drietal perken, — tuinen, waarin de notenmuskaat-boom gekweekt wordt, — aantreft, die het geheele Noorden van het eiland innemen, vindt men er een zestal op Ay en 25 op Lontor. Dit laatste eiland wordt dan ook, behalve bij de dorpen Lontor en Celamme, geheel door tuinen en bosschen bedekt, die van de reede gezien met de daartusschen gelegen helderwitte perkgebouwen een schilderachtig gezicht opleveren. De hoofdplaats van de groep, zetel van den adsistent-resident, is Neira, een stadje aan den voet van een heuvel waarop ongeveer ter halver hoogte het fort Belgica ligt. Van hier geniet men een verrukkelijk gezicht op de reede welke volgens sommigen, na die van Rio de Janeiro de schoonste ter wereld is. Uitnemend schoon is ook het gezicht dat men geniet, wanneer men door het Lontor-gat de baai van Banda binnenvaart en de stad als een verzameling van witte huizen, door dicht bewassen heuvels omringd, vóór zich ziet, terwijl de sombere Goenoeng Api daarmede een schrille tegenstelling vormt. Daar de Banda-eilanden veel van aardbevingen te lijden hebben zijn vele huizen daar bijzonder op gebouwd met muren van koraalrots of gebroken steen, aan de buitenzijde met schuinsche beren voorzien.

Ook de kusten van *Westelijk Nieuw-Guinea* [1]) staan onder Neder-

[1]) Volledige literatuur-opgave sedert 1884, zich aansluitende aan Rye's Bibliography of New-Guinea, in het belangrijke, pas verschenen werk van F. S. A. de Clercq en J. D. E. Schmeltz. Ethnogr. beschrijving van de west- en noordkust van Nieuw-Guinea. Leiden. 1893. A. Haga. Ned. Nieuw-Guinea. Bat. en 's Hage 1884.

landsch oppergezag. — De Sultan van Tidore stelt in het hem onderworpen gebied opperhoofden aan en heft er van tijd tot tijd schattingen, maar voor het overige wordt de bevolking, die op een zeer lagen trap van beschaving staat, er geheel aan zich zelve overgelaten. Ofschoon de onderzoekingen van d'Albertis, Beccari, Finsch, Miklucho-Maclay, Zoller, v. Rosenberg en anderen over het eiland meer licht hebben doen opgaan, zijn de binnenlanden van het Nederlandsche gedeelte zoo goed als onbekend. Het bergachtige westelijk gedeelte, waarin o. a. de Arfak zich meer dan 3000 vt. verheft en dat door de Maccluer-baai in twee deelen wordt gesplitst, is door een landengte, die op het smalste punt slechts 8 uur gaans breed is, met Centraal-Guinea verbonden; de bekende Geelvinkbaai loopt daar zeer diep landwaarts in. Op die landengte verheft zich het Charles-Louis-gebergte tot 3000 m.; oostwaarts strekt zich het Sneeuwgebergte uit dat wel eens op 6000 m. geschat is. Onder de rivieren is de Fly belangrijk, die door d'Albertis met een stoomer 800 k. m. is opgevaren tot dáár, waar heuvels en daarachter het hoogere gebergte oprijzen. Pogingen om zich aan de Triton-baai te vestigen hebben tot geene resultaten geleid, daar fort du Bus wegens de ongezondheid dier streek in 1836 verlaten werd. Onze regeering laat zich weinig aan het eiland gelegen liggen, zoodat in 1892 nog een onderzoek moest worden ingesteld of de Tugeri's, — een stam op Nieuw-Guinea's Zuidkust tehuis behoorende, — die invallen op Britsch gebied hadden gedaan, inderdaad binnen onze grenzen wonen. De eenige sporen van ons gezag op het eiland bestonden langen tijd uitsluitend uit merkpalen, met het Nederlandsche wapen voorzien. In 1892 heeft het Gouvernement echter het denkbeeld in overweging genomen om op één of meer punten van Nieuw-Guinea vertegenwoordigers te plaatsen; de laatste berichten uit Indië melden, dat de posthouder op de Zuidkust door de bevolking verjaagd is. Een viertal zending-posten zijn tot nog toe op of bij het eiland gevestigd; de Roomsch-Katholieke Kerk schijnt het voornemen te hebben eene missie in het Zuiden van Nieuw-Guinea te stichten.

Onder den naam „*kleine Soenda-eilanden*" is de reeks van eilanden bekend die zich ten oosten van Java uitstrekt en Bali, Lombok, Soembawa met Komodo en Rintja, Soemba, Flores, — allen met de omliggende kleine eilandjes, — benevens den Solor-

en Alor-archipel omvat. Zij zijn onder een drietal gewesten verdeeld; sedert de opheffing der residentie Banjoewangi vormen Bali en Lombok met de daartoe behoorende eilandjes de *residentie Bali en Lombok* de jongste onder hare zusteren, daar zij eerst in 1882 ontstond. Soembawa en het westelijk gedeelte van Flores met de daarbij liggende eilandjes behooren tot het Gouvernement van Celebes, terwijl de meer oostelijk gelegen landen onderdeelen van de residentie Timor zijn. Het eiland Bali [1]) behoort in vele opzichten, en vooral met het oog op hare bevolking, tot de belangrijkste gedeelten van Insulinde; geographisch kan het grootendeels beschouwd worden als eene voortzetting van Java waarvan het slechts door de nauwe en niet diepe straat Bali gescheiden wordt [2]). Het meerendeels bij uitnemendheid vruchtbare eiland is een waar bergland; de rivieren, die men er vindt, zijn wel talrijk maar vooral in het Noorden en Noordoosten van weinig belang en drogen in den oostmoesson bijna geheel uit. Aan de westkust nemen de dicht met bosschen en struikgewas begroeide bergen een aanvang bij Kaap Pasir, van waar zij met vele vertakkingen zuidwaarts tot Tamoekoes voortloopen. Daar vormt een bergzadel den overgang tot den vulkanischen centraal-tak waarin zich de Jeh-ketipat of Piek van Boeleleng en de ongeveer 2300 m. hooge Batoe Kahoe (Piek van Tabanan) verheffen. De derde, meest oostelijke groep bevat o. a. de beide nog werkende vulkanen Batoer (hoogste top ongev. 2250 m.) en Agoeng, de hoogste berg van het eiland, die op 3200 m. geschat is. Terwijl de Agoeng nog den ongeschonden kegelvorm heeft behouden is de Batoer een ingestorte vulkaan, die eenige overeenkomst heeft met den Tengger op Java en wiens mantel als een ringgebergte is overgebleven; te midden van een ongeveer 1000 m. hooge vlakte verrijst de nog werkende eruptie-kegel, de eigenlijke Batoer, en heeft aan de zuidelijke helling een drietal krateropeningen, van welken één in rust schijnt te zijn. Op vele plaatsen, en met name aan de oostzijde van het eiland, strekken de bergen zich tot de kust uit en dalen zij soms loodrecht in zee; elders zijn de kusten omgeven door koraalriffen, die het landen zeer gevaarlijk maken. Het zuidelijk gedeelte van Bali bestaat uit eene groote lage vlakte, waarmede de

---

[1]) Literatuur bij H. Tonkes. Volkskunde von Bali. Halle 1888. Mr. J. H. Graaf v. Limburg Stirum in T. aardr. Gen. IV. Verslagen. R. v. Eck in T. v. N.-I. 1878—1880.

[2]) Prof. C. M. Kan in T. aardr. Gen. 2e S. V. Verslagen p. 212.

Tafelhoek verbonden is, evenals het schiereiland van Balembangan met Java's zuidoostkust.

Ook Bali is verdeeld in het onmiddellijk Gouvernements-grondgebied, dat de vroegere rijken Boeleleng en Djembrana omvat en in de Inlandsche Staten die door vorsten onder Nederlandsche Souvereiniteit worden bestuurd: t. w. Kloengkoeng, Bangli, Mengwi, Badoeng en Tabanan, benevens het landschap Karangasem, dat onder het gezag staat van den vorst van Lombok. Het vroegere zelfstandige Gianjar heeft in 1883 een overeenkomst met Kloengkoeng aangegaan, volgens welke beider gebied voortaan één rijk zou uitmaken met den Dewa-agong van Kloengkoeng als hoofdvorst. Wij zullen later gelegenheid hebben op het bestuur van deze rijkjes terug te komen, die dikwijls met elkander overhoop liggen en elkander allerlei plagerijen aandoen, ja vaak onderling oorlog voeren, en waar ook nog minder gunstige toestanden heerschen dan in het Gouvernements-gebied het geval is.

Van de hoofdplaats Boeleleng (6803 inw. 42 Eur.), — een der weinige plaatsen van Bali, die althans gedurende een gedeelte van het jaar eene tamelijk goede reede hebben —, gaan verscheidene wegen naar de binnenlanden. Een daarvan gaat over den Jeh-ketipat naar Tambanan en loopt voor een goed deel door wildernissen, waar het van tijgers wemelt. Want ofschoon de landbouw op Bali tot een hoogen trap van ontwikkeling gestegen is, vindt men nog menige woeste en verlaten plek op het eiland. In het vlakke land van Boeleleng wordt elk stuk bouwgrond benuttigd; in de bergstreken zijn de best gelegen gronden reeds allen voor de koffiecultuur in gebruik en worden ook in meer afgelegen streken de koffie-aanplantingen voortdurend uitgebreid, zoodat men verwachten mag dat na eenige jaren alle voor cultuur geschikte gronden ontgonnen zullen zijn. Het noordelijk gedeelte van Djembrana, vroeger vrij goed bevolkt, is door allerlei oorzaken, o. a. de uitbarstingen van den vulkaan Bakoengan, in eene wildernis herschapen en ontbreekt het daar aan de noodige krachten, om den grond in cultuur te brengen. Wij slaan dus liever den weg naar Bangli in, waar ons natuurgezichten wachten, die zich, ook volgens Dr. Jacobs [1]) nauwelijks prachtiger laten denken. „Laat ik u," zoo ongeveer drukt

[1]) Eenigen tijd onder de Baliërs. Bat. 1883.

deze schrijver zich uit „wijzen op steile ravijnen met duizelingwekkende diepte, op kabbelende beekjes en prachtige watervallen, door de stralen der zon gemetamorphoseerd in vloeibaar kristal; op lachende dorpjes en groene en goudgele sawahs, van uit de hoogte gelijkend op Neurenburger speelgoed; op de goddelijk schoone vergezichten op omliggende bergen, wier kruin tot in de wolken reikt; op den rookenden krater van den heiligen Batoer, wiens donderend gebrul alleen de plechtige stilte verbreekt, die ons omringt; op het schoone kratermeer, door een lichte zephir tot zachte kabbelingen bewogen, waarin de zon duizendvoudig weerkaatst wordt; op eene rijke tropische vegetatie, die dit alles stoffeert en den eindeloozen blauwen Oceaan, die dit panorama voor een deel omlijst." Eigenaardig is het dat dicht bij den top van den steeds dreigenden Batoer in een der meest onvruchtbare streken van Bali nog verscheidene dorpjes gevonden worden, die juist om de nabijheid van den „heiligen" berg daar zijn opgeslagen. De genoemde watervlakte is niet het eenige hooggelegen meer in de binnenlanden; nog een drietal andere bergmeeren, de danoe's Tamblingan, Boejan en Baratan worden op Bali aangetroffen.

Ons bestek laat ons niet toe, langer op Bali te vertoeven. Evenmin kunnen wij ons op Lombok [1]) ophouden, dat in de laatste tijden de aandacht trekt door de gespannen verhouding die bestaat tusschen den Balineeschen, en dus heidenschen vorst van dat eiland en het meerendeel zijner onderdanen, die Moslemen zijn. Lombok is in zooverre in gunstige omstandigheden geplaatst, dat het bijna overal gemakkelijk voor niet al te diepgaande vaartuigen toegankelijk is en o. a. te Ampenan eene goede reede bezit. Vandaar bereikt men in korten tijd ($3^1/_2$ paal) Mataram, de residentie van den vorst. Het eiland is grootendeels met bergen bedekt, die twee evenwijdig loopende ketenen vormen, waartusschen eene heuvelachtige vallei gelegen is. De noordelijkste, vulkanische keten bereikt hare grootste hoogte in den Rindjani, die op 3800 m. geschat wordt en tot aanzienlijke hoogte met prachtige bosschen en kreupelhout bedekt is. Ook deze berg wordt als een verblijf der afgestorvenen beschouwd, die daar vertoeven vóór zij de aarde verlaten. Het lager gelegen gedeelte van het eiland wordt als zeer vruchtbaar geroemd; er

[1]) Zollinger in Verh. B. G. XXII. R. v. Eck in T. B. G. XXII.

wordt dan ook veel meer rijst verbouwd dan voor de behoefte der bevolking noodig is. De bodem van Soembawa [1]) verschilt met dien van de beide laatstgenoemde eilanden; het is een vulkanisch bergland zonder groote vlakten en door geweldige schokken geteisterd, terwijl men er een aantal vulkanen aantreft, onder welken de meer dan 2700 m. hooge Tembora door zijne vreeselijke uitbarsting van 1815 het meest bekend is. Het eiland, dat voortreffelijke paarden oplevert, is in een viertal rijken — Soembawa, Dompoe, Sangar en Bima [2]) — verdeeld, die met ons in bondgenootschap staan. De baai van Bima, die als bij uitnemendheid schoon bekend is, wordt door Dr. v. Rijckevorsel aldus beschreven: „Men ziet nauwelijks den ingang tusschen de schoon begroeide bergen die hooger schijnen, zonder het te zijn, en die door de ochtendzon heerlijk verlicht zijn met zware, hoekige schaduwen, waar enkele boomen, door den regentijd in hun meest frissche groen getooid, uitsteken als groote pluimen of als reusachtige prieëlen. Toch vinden wij een ingang, die zich weder achter ons schijnt te sluiten en kreek op kreek, bocht op bocht, doen zich aan ons oog voor. Alles is groen, lichtgroen is het gras, donkergroen zijn de boomen, door onze kijkers zien wij gansche kudden van de beroemde Soembawa-paarden. Het verschiet wordt gevormd door zoo mistige, zonnige bergen, dat de huisjes van Bima, die wij eindelijk te zien krijgen, met het heldergroene water als voorgrond, recht schilderachtig tegen den donzigen achtergrond afsteken." De vorst van Bima voert tevens het gezag over het westelijk gedeelte van Flores (Manggaraai) en over alle eilanden tusschen Soembawa en Flores; dit geheele gebied behoort tot het Gouvernement van Celebes. In den laatsten tijd is Flores druk besproken geworden, daar men meende dat op het eiland tin in groote hoeveelheid gevonden werd. De nasporingen, dientengevolge ingesteld, leidden tot verzet van den kant der bevolking, die door eene expeditie werd gevolgd (1890), welke wel is waar geene afdoende resultaten verkreeg, maar met latere onderzoekingen onze kennis van het eiland aanmerkelijk heeft vermeerderd [3]). Flores is eveneens een bergachtig eiland, waarin zich

[1]) Zollinger in Verh. B. G. XXIII. [2]) v. Braam Morris in T. B. G. XXXIV.

[3]) Wichmann in T. aard. Gen. 2e S. VIII. J. W. Meerburg en E. F. Kleian in T. B. G. XXXIV. C. J. v. Schelle. Verslag van het onderzoek naar het voorkomen van tinerts-houdende gronden op Flores. Bat. 1890.

verscheidene nog werkende vulkanen bevinden. Vooral Manggaraai is geheel bergland; vaart men daar langs de kusten dan is er, met uitzondering van eene strook lands aan de zuidkust, geene vlakte te zien. De binnenlanden zijn zeer slecht bekend; in het oostelijk gedeelte, dat overigens eveneens zeer bergachtig is, worden verscheidene vlakten gevonden, van welken enkelen voor de rijstteelt geschikt schijnen te zijn. Te Endeh [1]) waar een posthouder gevestigd is, bevindt zich eene nederzetting van Boegineezen, die tengevolge van vermenging met de inheemsche bevolking een geheel bijzonder en naar het schijnt bij uitstek leelijk voorkomen verkregen hebben. Terwijl in het westelijk gedeelte van Flores geene Nederlandsche ambtenaren gevestigd zijn, is te Maumeri een posthouder en te Posto in Larantoeka een civiele gezaghebber gestationeerd. De laatstgenoemde kampong ligt in het gebied van den Radja van Larantoeka, die, evenals een tweetal andere vorsten van Flores den titel van „Don" voert, die nog aan de tijden der Portugeesche heerschappij herinnert. Verscheidene plaatsen in het Larantoekasche worden door de zoogen. zwarte Portugeezen bewoond die, naar men zegt [2]), afstammelingen zijn van Portugeesche handelaren en Inlandsche vrouwen en den Roomsch-Katholieken godsdienst belijden. De missie dier kerk, hier gevestigd, kan op goede resultaten bogen. Soemba [3]), ook Tjendana en Sandelhout-eiland genaamd, bestaat grootendeels uit een gebergte dat over het midden van het eiland loopt en zich nergens boven de 600 m. verheft. De kusten zijn meestal laag en vlak; de paarden, die hier geteeld worden, hebben een goeden naam en zijn beter dan die, welke van Timor, Savoe en Rotti komen. Het betrekkelijk kleine eiland (250 v. g. m.), dat nog niet de helft van de oppervlakte van Nederland zou beslaan, is in tal van rijkjes verdeeld; de regeerings-almanak noemt niet minder dan 27 vorsten op. De voornaamste eilanden der Solor-groep zijn Adonare, Lomblen en Solor; de Alor-eilanden bevatten Pantor en Alor of Ombaai en verscheidene andere kleine eilandjes [4]).

Wij zijn hier reeds in de residentie *Timor en onderhoorigheden*

---

[1]) S. Roos in T. B. G. XXIV.

[2]) Anders F. C. Heynen in Stud. op godsd., wetensch. en letterk. gebied VIII nº 6, p. 70.

[3]) S. Roos in Verh. B. G. XXXVI. J. de Roo v. Alderwerelt in B. G. XXXIII.

[4]) J. M. Kluppel in T. B. G. XX.

(1042.6 v. g. m.), die zich behalve over de reeds genoemde kleine Soenda-eilanden nog over de Savoe-eilanden [1]), het vruchtbare Rotti [2]) en het westelijk gedeelte van Timor met bijbehoorende eilanden uitstrekt,terwijl, zooals wij weten, het oostelijk gedeelte van dat eiland met het kleine eilandje Kambing aan Portugal behoort. Poeloe Kambing is vooral door zijne slijkvulkanen bekend, welks trouwens ook op anderen der hier gelegen eilanden voorkomen. Het eiland Timor [3]) wordt bijna geheel door bergen bedekt, die zich op vele plaatsen tot aan de kusten voortzetten en slechts hier en daar meer dan 700 m. hoog zijn, zooals de berg van Alas, op Portugeesch gebied aan de zuidoostkust van het eiland gelegen en dien men op ongev. 3800 m. stelt. Op Nederlandsch gebied is de Lakaän waarschijnlijk de hoogste berg; hij wordt op 2000 m. geschat. De kusten zijn grootendeels omringd door dorre heuvels, die hier en daar met gras begroeid zijn, waartusschen boomen en struiken zich verheffen; meer in de binnenlanden strekken zich de schraal begroeide bergen uit. Ofschoon de hoeveelheid water, die jaarlijks op Timor valt, niet onbelangrijk is, heeft men echter recht van het droge klimaat van het eiland te spreken, omdat het er slechts gedurende enkele maanden in het jaar regent en soms van Juni tot en met October geen enkele druppel nederdaalt. De volgende beschrijving, aan Wallace ontleend, geldt dan ook hoofdzakelijk voor den drogen moesson. „De plantbekleeding is op Timor even schraal als eentonig. De lagere heuvelreeksen zijn bedekt met dwergachtige eucalypti, die slechts nu en dan tot hooge woudboomen oprijzen. Daartusschen groeien in geringe hoeveelheden acacia's en het geurige sandelhout, terwijl de hoogere bergen òf met grove grassoorten begroeid òf geheel kaal zijn. Op de lage gronden vindt men eene verscheidenheid van nietswaardig struikgewas, terwijl de opene woeste plekken overal bedekt zijn met eene op netels gelijkende soort van munt. In sommige valleien, waar de plantengroei weliger is, zijn doornen en heesters en slingerplanten zoo overvloedig, dat het niet mogelijk is zich een pad door het kreupelhout te banen. De dorheid van het heete seizoen is zoo groot, dat de meeste rivieren

[1]) Riedel in Revue Col. Intern. 1885.

[2]) Wichmann T. aardr. Gen. 2e S. IX.

[3]) Wichmann t. a. p. Veth in Gids 1855. Gramberg in Verh. Bat. Gen. XXXVI. H. Zondervan in T. aard. Gen. 2e S. V. m. u. a.

in de vlakte opdrogen, eer zij de zee bereiken; alles wordt verschroeid en de bladeren der groote boomen vallen even volledig af als bij ons in den winter." In het algemeen gesproken vertoont de plantenwereld van Timor, zooals wij weten (p. 24) een gemengd karakter. Evenals in Australië vertoonen zich hier de casuarinen, de verstrooid groeiende eucalypti en worden ook op Timor geene dichte loofbosschen gevonden. Aan Azië echter herinneren weder de vijgenboomen, areka-palmen en bamboe-boschjes, die veelvuldig op Timor voorkomen. In het natte jaargetijde is het tafereel hier en daar minder troosteloos dan uit de schets van Wallace is op te maken, en mag men zelfs, vooral dáár, waar in de enge dalen de stroomen niet uitdrogen, van een weelderigen plantengroei spreken, zoodat Prof. Wichmann klimaat en bodem geschikt oordeelt voor winstgevende cultures.

Tot nu toe is in dit opzicht nog weinig gedaan; enkele koffieplantages komen in het Nederlandsche gedeelte van het eiland voor, die meerendeels in handen van Chineezen zijn. In Portugeesch Timor, waar die cultuur van Gouvernementswege is ingevoerd schijnt zij goede vruchten te dragen. Een groote hinderpaal voor de ontwikkeling van het eiland is, nevens de trage aard der bevolking, vooral ook het bestuur in de binnenlanden, dat door tal van kleine vorstjes wordt uitgeoefend, die dikwijls met elkander in onmin zijn, en zich weinig om het welzijn hunner onderhoorigen bekommeren. De regeeringsalmanak noemt 23 dier vorsten op, van welken er drie den titel van „Keizer" voeren! De hoop, die men langen tijd gekoesterd heeft, om door het vinden van rijke kopermijnen nieuwe bronnen van welvaart voor Timor te openen schijnt niet verwezenlijkt te zullen worden, daar de onderzoekingen, vroeger in die richting ingesteld, geene resultaten opleverden. Ofschoon de hoofdplaats Koepang (8574 inw. 147 Eur.) de voornaamste producten van het eiland, — paarden, sandelhout en was, — uitvoert, schijnt zij weinig kans op grootere ontwikkeling aan te bieden, hoewel hare ligging haar geschikt zou maken een schakel te zijn in den keten, die Europa en Australië verbindt. De internationale telegraaflijn is dan ook niet over Timor gelegd, maar eenige mijlen zuidwaarts van het eiland. De reede, die slechts in den oostmoesson een veilig toevluchtsoord is, wordt weinig bezocht, vooral sedert de walvischvaarders de plaats niet meer aandoen. Koepang maakt,

overigens van zee uit gezien een aangenamen indruk. „Schilderachtig genoeg, maar het schilderachtige is van die soort, die van binnen heel wat te wenschen overlaat. Niets dan rots en steen, spaarzaam begroeid en toch is alles groen.... Op eene reeks klippen liggen de nette, witgepleisterde huisjes recht zonnig, dicht bij elkander en met eene bepaalde verachting voor de rechte lijn als basis. Rechts wordt de huizenreeks afgesloten door de benting, die op een hooger klip ligt en eene zeer aardige figuur maakt met hare vlag in de lucht, met hare schietgaten en grijnzende muren. Aan den voet van de klip, waarop het fortje ligt, ziet men de monding der rivier, waarin eene menigte Inlandsche vaartuigen liggen, die levendigheid aan het tafereel bijzetten [1])". De rivier Koinino stroomt door een eng, vrij diep ingesneden dal, dat aan de rechterzijde door woningen van Europeanen, te midden van tuinen gelegen, wordt ingenomen; aan de smalle overzijde heeft een rij huizen aan weerszijde van den weg plaats gevonden, terwijl op de daarachter zich verheffende heuvels Europeesche woningen en Inlandsche kampongs zich bevinden. Het aan strand liggende gedeelte der stad wordt hoofdzakelijk door Chineezen bewoond. In de binnenlanden, met welken ons bestuur zich weinig bemoeit, en waar het hoofdzakelijk slechts tusschen beiden komt om twisten tusschen de vorsten bij te leggen, zijn civiele gezaghebbers gevestigd te Babouw, Amarassi, Amfoeang en Atapoepoe; de laatstgenoemde plaats, na Koepang de voornaamste haven op Nederlandsch gebied, is niet onbelangrijk als stapelplaats voor den handel in sandelhout, terwijl ook, naar het schijnt, daar een levendige smokkelhandel met de naburige Portugeesche kolonie gedreven wordt.

Op Timor besluiten wij onze tochten in den Indischen archipel; thans moge de bevolking van Insulinde, en in de eerste plaats hare geschiedenis, ons bezighouden.

---

[1]) Dr. v. Rijckevorsel t. a. p.

TWEEDE BOEK.

SCHETSEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

HOOFDSTUK I.

DE ARCHIPEL vóór DE KOMST DER NEDERLANDERS.

Het was in den vroegen morgen van den 24sten Juni 1596. Als naar gewoonte was de passer aan de oostzijde van Bantam het tooneel van groote drukte en levendigheid. Van alle kanten stroomden Inlanders en vreemde kooplieden te samen, om door den handel voordeel te behalen, of om hunne dagelijksche benoodigdheden op te doen. Allerlei bonte groepen vormden zich, die ieder hare aangewezen plaats innamen naar gelang van de waren, die zij te koop aanboden. Te midden van de groote plaats, voor het marktgewoel aangewezen, zag men de Chineesche kramen, waar allerlei kostbare stoffen, zijden, damasten en met goud bewerkte lakens waren uitgestald, naast porseleinen en andere fraaiigheden, te veel om op te noemen. Onmiddellijk daarnevens stonden de Bengaalsche kramers en Arabische juweliers, die voor hunne slechte robijntjes, hyacinthen, topazen en granaten tegen goede betaling koopers trachtten te vinden. Aan den anderen kant was de lijnwaadmarkt voor mannen gelegen, welke behoorlijk gescheiden was van die, voor de getrouwde vrouwen bestemd, waar het geen man, op straffe van hooge boete, geoorloofd was binnen te treden. Meer naar de grenzen der markt waren de eetwaren opeengestapeld;

jonge geiten, hoenders en ander gevogelte, Inlandsche groenten, suiker, honig en confituren werden daar voor de koopgrage toeschouwers uitgestald. Tusschen de menigte bewogen zich de rijke kooplieden, die in lijnwaden of andere waren in 't groot handel dreven, of wel aan de eigenaars der vertrekkende vaartuigen de gelegenheid aanboden hunne schepen voor de gevaren der zee te verzekeren, en vond men de kooplieden uit het verre Westen, de Portugeezen, die het monopolie van den handel tusschen Europa en Azië bezaten. Inlandsche vrouwen stonden geschaard aan den kant van het staketsel, dat de markt van de groote moskee afscheidde, en boden het door de bevolking zoo geliefde gebak of kwee-kwee te koop aan of wachtten met betel, watermeloenen en andere vruchten de koopers af. Maar buiten het staketsel werd misschien wel de voornaamste handel gedreven. Eene talrijke menigte vrouwen zat daar neder en wachtte op de komst van de bewoners der binnenlanden, die uit hunne tuinen in groote hoeveelheden het product aanvoerden, dat het meest gewild was en de grootste aantrekkingskracht op de Portugeesche en Chineesche kooplieden uitoefende: de zoo beroemde Bantamsche peper. Van zakken voorzien, die eene bepaalde hoeveelheid van dit product konden bevatten, trachtten zij alle andere opkoopers te voorkomen, en de peperboeren te overreden, aan hen alleen de peper af te staan, eene kunst, waarin zij volgens onze zeevaarders wonderwel geoefend waren. Maar zij hadden met geduchte concurrenten te doen! Immers de Chineezen, veel slimmer en vooral veel ijveriger dan eenige Inlandsche vrouw, gingen den landbouwers, zoodra zij hen in het gezicht kregen, te gemoet, en hadden de peper al opgekocht, vóór de ontstelde vrouwen er aan dachten dat voorbeeld te volgen. Een streng toezicht werd gehouden door de trawanten van den havenmeester of sjahbandar, een Inlandsche groote van aanzienlijken rang, die de voornaamste persoon was, met wien de vreemde kooplieden te maken hadden.

Op den door ons genoemden dag scheen het dat, behalve de lust om te koopen en te verkoopen, nog iets anders de gemoederen der verzamelde menigte bezig hield. Den vorigen dag toch was er een vreemde vloot van 4 schepen in de verte gezien, die koers hield naar Bantam en welker bouw hunne Europeesche afkomst verried, maar die toch niet de vlag der Portugeezen of Engelschen voerden, de eenige westersche natiën, die men tot nu toe op Java

had leeren kennen. Men vroeg elkander, wat dit te beteekenen had, hoorde de Portugeezen van zeeroovers en dergelijk gespuis mompelen dat, uit hun vaderland verdreven, nu op alle zeeën rondzwierf om buit te behalen, maar vernam tegelijk, dat zich een Portugeesch vaartuig naar die schepen gewaagd had en daar zeer goed ontvangen was. Zelfs zou de sjahbandar stoutmoedig genoeg geweest zijn om die vloot te bezoeken en te vragen, wat de vreemdelingen in deze gewesten kwamen uitrichten. Het antwoord was hoogst bevredigend geweest. Zij waren gekomen om eenen vreedzamen handel te drijven en peper te koopen, waartoe zij koopmanschappen en goede realen bij zich hadden. Zóó sprak men op den passer te Bantam, weinig vermoedende dat de aankomst dier vloot een keerpunt in de geschiedenis van Bantam en den geheelen Indischen archipel zou zijn en dat de toekomstige meesters van Insulinde zich aan boord dier schepen bevonden. Want de vloot, die den vorigen dag vóór Bantam gezien was, bestond uit de eerste Nederlandsche vaartuigen, die voor de „verre en grouwelijcke" reis naar Indië waren uitgerust. In het begin van het jaar 1596 uit Texel gezeild, hadden de schepelingen na vele avonturen het doel van hunne onderneming bereikt. Indië lag voor hen open en de schatten, die vroeger alleen Lissabon toevloeiden, zouden, naar men mocht verwachten, nu ook in ruime mate aan de inwoners der Vereenigde Gewesten ten deel vallen. Hoe kwamen onze voorouders er toe om, na zóó lang vrij spel aan de Portugeezen te hebben gegund, thans plotseling die verafgelegen landen te bezoeken? Ziedaar eene vraag, die wij nu vóór alles hebben te beantwoorden.

Reeds geruimen tijd vóór den strijd met Spanje had de handel en zeevaart der Nederlandsche provinciën eene groote uitgebreidheid verkregen. Vooral in de vrachtvaart hadden onze voorouders door zuinig varen en onverschrokkenheid der bemanning grooten roem erlangd en, geholpen door de uitstekende ligging van ons vaderland, waren zij weldra meester van den handel, die tusschen het Zuiden en Noorden van Europa werd gedreven. De Portugeezen toch vergenoegden zich er mede de waren uit Indië naar Lissabon te brengen; de taak om dezen verder over Europa te verbreiden, lieten zij aan anderen over, en zeer gaarne belastten de onzen zich met die rol. Maar dit was hun niet genoeg. De zucht tot avonturen die, meer

dan nu, Hollands zonen van den ouderlijken haard verdreef, en nieuwe wegen opende voor de vaderlandsche welvaart, richtte zich ook op de vaart naar verre gewesten en zeer weinig was er slechts toe noodig om het eenmaal opgewekte verlangen zóó sterk te maken, dat het alle hinderpalen zou omverrukken.

Maar toch deinsde men nog voor de reis naar het onbekende Oosten terug en bovenal ontbrak het aan kapitaal, om de groote kosten te wagen, aan eenen tocht naar Indië verbonden, toen vriend en vijand zich vereenigden om onzen voorvaderen den laatsten spoorslag te geven, dien zij behoefden, en tevens mannen met grooten rijkdom en nog grooteren ondernemingsgeest toegerust zich hier te lande kwamen nederzetten. Spanje maakte zich in 1580 van Portugal meester, en ofschoon daarom de Portugeesche koloniën wel niet in Spaansche bezittingen veranderd werden, maar integendeel eene afzonderlijke administratie bleven behouden, kwam toch het opperbestuur over Portugal in Spaansche handen, en begon voor onze vaderen een tijdperk van tegenwerking en belemmering. Wel hadden onze voorouders vroeger soms last gehad van de Portugeesche inquisitie, die van tijd tot tijd beslag op een schip legde, maar nu had hetzelfde van staatswege plaats, doch op grooter schaal. In 1585 werd plotseling een algemeen beslag gelegd op de Nederlandsche schepen in Portugeesche havens geankerd, en ofschoon dit onzen handelaren niet afschrikte om, meestal onder neutrale vlag, de handelsbetrekkingen voort te zetten, gaf deze handelwijze toch reeds aanleiding om eens meer rond te zien, en waren allerlei verre reizen naar Amerika en de kust van Guinea hiervan het gevolg. Herhaalde malen had hetzelfde plaats; in 1590 en 1595, toen een vierhondertal schepen met beslag getroffen werden, maar op verzoek van den aartshertog van Oostenrijk weder werden losgelaten, tot eindelijk in 1599 nog eens, en nu voor goed, een algemeen embargo werd bevolen. Maar toen was het te laat, en de weg naar Indië reeds door de onzen gevonden! Niet alleen de Spanjaarden belemmerden onzen handel, ook de Engelschen, en zelfs de Staten hier te lande werkten in dezelfde richting. Engeland meende, en niet geheel ten onrechte, dat de Spaansche armade alleen kon worden uitgerust door de hulp der Nederlandsche kooplieden, die tegen de voortbrengselen van het Oosten allerlei scheepsbehoeften aan Spanje leverden. In 1586 werd een algemeen verbod door

Leicester uitgevaardigd tegen de vaart uit de Vereenigde Gewesten naar Spanje, en ofschoon dit voor onzijdige natiën werd ingetrokken, en onze vaartuigen dus onder neutrale vlag uitzeilden en zóó het verbod trachtten te ontduiken, pasten de Engelschen daar wel op en verklaarden de schepen verbeurd, die zich aan den verboden handel schuldig maakten; een bedrijf, dat soms in waren roof ontaardde.

Terwijl aldus de hoofdbron voor den Nederlandschen handel dreigde te verdrogen, vermeerderden de hulpmiddelen voor de vaart, en kwamen, tengevolge van de onderwerping der Zuidelijke Nederlanden aan Spanje, groote kapitalisten en uitstekende handelsvorsten zich in Holland en Zeeland nederzetten. Balthazar de Moucheron, de voorname handelaar op Moscovië en Amerika, een der meest ondernemende kooplieden van zijnen tijd, vestigde zich te Veere; Isaäc le Maire verliet Antwerpen en kwam in Amsterdam, en ook de beroemde Usselinck verhuisde naar de noordelijke gewesten. Het liet zich aanzien dat deze allen slechts op de gelegenheid zouden wachten, om den handel van Spaansch-Portugal in zijne hartader aan te tasten, en deze gelegenheid werd hun door de Hollandsche kooplieden weldra verschaft.

Ook de beoefening der zeevaartkundige wetenschappen bracht er veel toe bij, om de vaart naar Indië voor de onzen gemakkelijker te maken. Met de vroeger uitsluitend gehuldigde beschouwing van den Griekschen aardrijkskundige Ptolemaeus werd gebroken en meer op de nieuwere berichten der zeelieden vertrouwd, terwijl ook in het teekenen van kaarten groote verbeteringen werden aangebracht. In dit opzicht was vooral de kennis van den bekenden Amsterdamschen predikant P. Plancius van groote waarde; een man, die vol geestdrift voor de zeevaartkundige wetenschappen was, en ook een aandeel had aan het uitzenden der eerste vloten, die het vaderland verlieten om den weg naar Indië op te sporen. Door zijne tusschenkomst verkreeg men in 1592 een aantal kaarten, waarin de geheimen van de vaart naar Oost- en West-Indië waren beschreven door Bartolomeo de Lasso, cosmograaf en meester van de zeevaart van den Koning van Spanje; eene hoogst gewichtige aanwinst, daar de Portugeezen den weg naar Indië zoo geheim mogelijk hielden, den uitvoer van kaarten zelfs op doodstraf verboden, en van 's Konings wege last was gegeven, dat de schepen, naar Indië bestemd, geen

admiraalschap zouden maken (d. w. z. als een vloot bij elkander blijven), maar integendeel zich zooveel mogelijk verstrooien en een verschillenden koers nemen zouden, zoodra zij in de nabijheid van andere vaartuigen kwamen. En toch wijdden diezelfde Portugeezen vreemdelingen en zelfs Nederlanders in de geheimen in, die zij overigens zoo zorgvuldig trachtten te verbergen. Zelfs gebruikten zij de met arrest geslagen Nederlandsche schepen om de zilvervloot van Terceijra af te halen, en gelukte het aan J. H. v. Linschoten om in dienst van den aartsbisschop van Goa eene reis naar de kust van Malabar te maken. De beschrijving, door dezen bekwamen reiziger van de Oost-Indische vaart gegeven, was voor de onzen van het grootste gewicht, want ofschoon zij eerst in 1595, en dus na het vertrek der eerste vloot onder den titel: „Reijsgeschrift van de Navigatiën der Portugaloijsers in Orientem" en „Itinerario Voijage ofte schipvaert naar Oost- ofte Portugaels-Indië" werd uitgegeven, had men het handschrift van het werk reeds aan boord, terwijl ook waarschijnlijk v. Linschoten door Ds. Plancius over de reis geraadpleegd was. In overleg met laatstgenoemde besloten een negental kooplieden, allen oud-Hollanders, de gelden bijeen te brengen voor het uitrusten van een vloot naar Indië, en iemand naar Lissabon te zenden om, onder schijn van koophandel, onderzoekingen in te stellen naar den Oost-Indischen en Molukschen handel, en 't geen daarmede in verband stond (1592). In 1594 werd tot het ondernemen van den tocht besloten; de Houtman, die in dat jaar uit Lissabon was teruggekeerd, zou zich als commies aan boord begeven, terwijl de Moelenaer met het opperbevel belast werd, en de bekende sterrenkundige Pieter Dirksz als opperste piloot werd aangesteld. Geenszins was de Houtman het hoofd der onderneming, aan wien de eer van den tocht hoofdzakelijk toekomt; integendeel was hij een persoon van slechte zeden en groote driften, wien het mislukken van den eersten tocht grootendeels geweten moet worden. De vloot, uit 3 schepen en 1 jacht bestaande en met 248 personen bemand, vertrok den 2den April 1595 uit Texel en kwam na eene ongelukkige reis, die door twisten tusschen de Houtman en eenen anderen commies, van Bönnigen, gekenmerkt werd, den 5den Juni 1596 te Engano aan, waar de Moelenaer overleed, niet zonder verdenking dat hij door toedoen van de Houtman zou zijn vergiftigd. Den 23sten Juni bereikte men de eerste haven van Java en kwam

de vloot, zooals wij zagen, te Bantam aan. In welken toestand vonden zij den Indischen Archipel? Ten einde deze vraag te beantwoorden, moeten wij eenen vluchtigen blik op de vroegere geschiedenis dier eilanden-groep slaan.[1])

De schrijver die in korte trekken een beeld zou willen schetsen van den maatschappelijken toestand waarin de bevolking van den Indischen archipel verkeerde, vóórdat zij in aanraking kwam met vreemdelingen, die de zoogenaamde wereldgodsdiensten beleden, staat voor eene uiterst moeilijke taak. De schaarschte van betrouwbare berichten, uit die tijden afkomstig, belet hem in bijzonderheden af te dalen, terwijl tegelijkertijd tegenwoordig voldoende bewijzen voorhanden zijn om de meening te loochenstraffen dat die bevolking vóór de komst der Hindoes en Arabieren niet veel meer was dan een horde van wilde barbaren. Als vaststaande mogen wij wel aannemen dat de bevolking van den Indischen archipel tot één en hetzelfde ras behoort, welks afstammelingen, — gewoonlijk Malaio-Polynesiërs genaamd, — ook ver buiten den archipel tot op Madagascar en in de Zuidzee-eilanden worden aangetroffen, en door taal en enkele gewoonten en godsdienstige begrippen onderling eene onloochenbare verwantschap vertoonen. Grootendeels zal zij voorzeker wel op geen hoogeren trap van beschaving gestaan hebben dan thans bij de Dajaks en Alfoeren het geval is, vooral in afgelegen streken zooals de binnenlanden der grootere eilanden. Uit Grieksche, Chineesche en Arabische berichten toch blijkt duidelijk, dat zich op velen dier eilanden eene onbeschaafde bevolking ophield die o. a. wegens haar kannibalisme door de zeevaarders ten zeerste werd gevreesd. Maar toch zou men zich vergissen indien men meende dat de geheele bevolking van den archipel uit dergelijke wilden bestond en dat alle beschaving haar van buiten werd aangebracht.

De hoogst belangrijke onderzoekingen van Prof. Kern[2]), op

[1]) Voor de geschiedenis van Insulinde vóór en onder de Compagnie vgl. de Jonge en v. Deventer. De opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indië. P. A. Tiele. De Europeeërs in den Mal. Archipel (Bijdr. t. t. l. en vlk. IV. 1e en vlgde deelen). Tiele en Heeres. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Ned. i. d. Mal. Archipel.

[2]) Over den invloed der Ind., Ar. en Eur. beschaving op de volken van den Ind. arch. Leiden 1883.

taalvergelijking berustende, toonen toch aan dat, alvorens er van eenigen overwegenden Hindoe-invloed sprake kan zijn, de rijstbouw in den Indischen archipel bekend moet zijn geweest; — dat de bewerking van het ijzer dáár toen niet onbekend was; — dat de Polynesiërs, die zich over de eilanden der Indische zee en van de Stille Zuidzee verspreidden, het toen reeds vrij ver in de scheepvaart moeten gebracht hebben, en dat de kennis van bepaalde sterren en sterren-beelden hun niet vreemd was; terwijl zelfs de tijdverdeeling van het jaar in vijfdaagsche weken bijna zeker uit het vóór-Hindoesche tijdperk dagteekent. Mogen wij uit de verrassende overeenkomst tusschen zekere instellingen bij sommige volkeren van Insulinde aangetroffen en die, welke een paar eeuwen geleden bestonden bij de Tagalog der Philippijnen[1]), die den invloed der Hindoes minder hebben ondergaan, de gevolgtrekking maken dat dezen tot de oorspronkelijk Polynesische instellingen behooren, dan moet de beschaving van enkelen der stammen van den Indischen archipel reeds vrij hoog ontwikkeld geweest zijn vóórdat de Hindoes dáár hun gezag deden gelden.

Op Java moet dit laatste reeds vroegtijdig het geval geweest zijn. Dit eiland is, zooals Kern weder aantoonde, in de Sanskrit-literatuur van het begin onzer jaartelling bekend als Jawa-dwîpa, waarschijnlijk „Gierst-eiland", — eene benaming welke later in die van Djawa over gaat. Maar door dien laatsten naam wordt niet altijd uitsluitend het eiland Java aangeduid. Eene juiste voorstelling van de Indische eilanden-wereld maakte men zich zeker niet in de eerste eeuwen onzer jaartelling; het valt dus uiterst moeilijk in elk gegeven geval te beslissen of de oude berichten, die van Djawa spreken, bepaaldelijk Java op het oog hebben. Zeker is het dat ook Sumatra, vroeger en ook nu nog wel Djawa ketjil (klein, oneigenlijk Djawa) genoemd, oudtijds o. a. bij Arabische zeereizigers eveneens als Djawa bekend stond. Misschien stelde men zich vroeger de beide eilanden als vereenigd voor; — eene zienswijze die o. a. in een Javaansch volksverhaal[2]) wordt aangetroffen, waar van Soemmatra gezegd wordt dat het een zeer lang eiland was, vroeger nog één met wat tegenwoordig Poelo Djawa genoemd wordt. De

[1]) Bijdr. t. t. l. en vlk. V. 8.
[2]) Med. v. w. h. N. Zendelinggen. XXXV. 221.

Grieksche schrijver Ptolemaeus, die in de tweede eeuw n. Chr. leefde, noemt Iabadioe (Jawa-dwîpa) reeds vruchtbaar en rijk aan goud en stelt dat land als betrekkelijk hoog beschaafd voor, terwijl eene ongeveer gelijktijdige passage in het beroemde heldendicht, de Râmâjaṇa, van het land Jâwâ-dwîpa spreekt „waarvan zeven koningrijken het sieraad uitmaken, het goud- en zilverland, rijk aan goudmijnen." Het mag eenigszins vreemd schijnen dat juist Java rijk aan goud en zilver genoemd wordt daar, althans in den laatsten tijd, het eiland deze metalen niet in beduidende hoeveelheid heeft voortgebracht zoodat men eerder geneigd zou zijn aan Sumatra te denken, ware het niet dat eene inscriptie van 752 na Chr., op Java gevonden, laatstgenoemd eiland als rijk aan goud prijst. Wel blijkt uit eene mededeeling van den heer Fokkens [1]) dat er nog tijdens de Compagnie in het Krawangsche eene zilvermijn in bewerking was, maar de opbrengst schijnt niet van dien aard geweest te zijn om ons het recht te geven daarin alleen de verklaring te zoeken van den naam van rijkdom aan goud en zilver, die van Jawa-dwîpa uitging. Hoe dit ook zij, — of men de beide eilanden met elkander verwardde, ze als één land beschouwde, dan wel inderdaad in de genoemde berichten alleen aan Java dacht; — zooveel is zeker dat de Indische eilanden-wereld reeds vroeg de reputatie genoot rijk aan die kostbare metalen te zijn, en dat dit feit ook den Arabieren bekend was, die in één adem van Zabedj (Java) en het goudland spreken. Zelfs de Portugeezen gewagen nog van een goud-eiland, welks ligging niet juist bekend was, maar dat door hen waarschijnlijk op of in de buurt van Sumatra gesteld werd, daar zij nog in 1520 derwaarts eene expeditie zonden om eilanden, rijk aan goud, te ontdekken; eene onderneming die echter geheel mislukte.

Na de bovengenoemde berichten, die geenszins den indruk geven alsof Java, toen zij werden opgesteld, door barbaarsche horden werd bewoond, zijn het de Chineesche berichten en annalen [2]) welke eenige, zij het dan ook schaarsche mededeelingen over Java geven, en van welken het reisverhaal van den Boeddhistischen pelgrim Fahian, die in 414 Java bezocht, het oudste is. De annalen, van

[1]) Goud- en zilvermijnen op Java. Bat. 1886.

[2]) Ons, behalve door de mededeelingen van Prof. Schlegel en de Rosny, vooral bekend geworden door het hoogst belangrijk opstel van Groeneveldt in Verh. B. G. XXXIX.

welken sommigen niet veel jonger zijn dan het bericht van Fahian, wijzen op vroegtijdige betrekkingen tusschen China en Java; er schijnt zelfs een soort van opperheerschappij door China over enkelen dier eilanden te zijn uitgeoefend, terwijl gezanten van dáár naar het Hemelsche Rijk werden afgevaardigd 't geen door den vorst van dat Rijk als bewijs van onderwerping werd beschouwd of althans voorgesteld. Nog in 1292 werd door Koeblai Khan, de Mongoolsche veroveraar van China, eene expeditie naar Java gezonden die echter voor de Chineezen slecht afliep doch, ook volgens andere gelijktijdige berichten, op Sumatra en elders vasten voet schijnt verkregen te hebben.

Dat er niet alleen reeds zeer vroegtijdig levendige betrekkingen tusschen Indië en Java bestonden, maar dat er toen zelfs Hindoe-kolonisten werden aangetroffen, dit bewijzen o. a. oude inschriften, op West-Java gevonden. Ook Fahian deelt mede dat de Brahmanen op Java in goeden doen verkeerden, doch dat het der moeite niet waard was dáár van de Boeddhistische wet te spreken. Maar uiterst moeilijk is het uit te maken, wanneer deze vreemdelingen macht verkregen en de eerste Hindoerijken op Java gesticht werden en schijnt het, zelfs na de zoo grondige onderzoekingen van Dr. Brandes [1]), twijfelachtig of, zooals deze geleerde aanneemt, de invloed der Hindoes zich eerst ongeveer 750 na Chr. in hooge mate deed gevoelen, om daarna zich meer en meer over het geheele eiland uit te strekken. Wanneer wij toch bedenken, hoe langen tijd er noodig is om een eiland als Java zóó van den Hindoe-invloed te doortrekken als tijdens het bestaan der groote Hindoe-rijken het geval moet zijn geweest, en tevens nagaan hoe vroegtijdig b. v. reeds in Koetei op Borneo een Hindoe-rijk bestond dan zal, meenen wij, reeds veel vroeger van eene Hindoe-kolonisatie sprake mogen zijn. Dr. Brandes heeft het echter zeer waarschijnlijk gemaakt dat verscheidene vermaken en bedrijven, vroeger aan den Hindoe-invloed toegeschreven, reeds vóór dien tijd op Java bestonden zooals de wajang-spelen, de gamelan, het batikken, de bewerking der metalen en een eigen muntstelsel, terwijl ook scheepvaartkunde, astronomie en kennis der metriek den inboorlingen niet vreemd moet zijn geweest; ja misschien mag men zelfs aannemen dat de Javanen den natten rijstbouw niet aan de Hindoes hebben ontleend.

---

[1]) In verschillende jaargangen T. B. G. Zie vooral XXXII.

Maar ofschoon dus misschien de invloed, door de Hindoes op de Javanen uitgeoefend, wel eens te hoog werd aangeslagen is het echter zeker dat de heerschappij dier Indiërs de geheele Javaansche maatschappij eigenaardig heeft gekleurd. Gezwegen van de godsdienstige begrippen, die de overheerschers met zich medebrachten, en die ook thans nog niet uit het hart van den Javaan verdwenen zijn, alsmede van de rechtsbegrippen, die het openbare leven beheerschen, dragen de nu nog gesproken taal, en de zeden en gebruiken, die men tegenwoordig op Java aantreft, de bewijzen met zich van den overheerschenden invloed der Hindoes, welke echter niet overal even groot geweest is, en zich vooral in Midden-Java en het Oosten van het eiland heeft doen gelden.

Zonder ons nu met de bijzonderheden van den godsdienst dier oude Indiërs in te laten moeten wij toch onzen lezers er in het kort aan herinneren hoe uit den ouden eeredienst der Arische volken, — de vereering der natuurkrachten, — zich allengskens het begrip van een Godheid ontwikkelde, die in Brahma verpersoonlijkt werd, terwijl de oude natuur-Godheden eenen lageren rang innamen. Maar de zuivere vereering van één God, die trouwens niet algemeen werd aangenomen en slechts door betrekkelijk weinigen gevolgd werd, verzinnelijkte zich eveneens zoodat er, in plaats van den éénigen God, een geheel Hindoe-pantheon ontstond. Als hoogste, zelfstandige Godheid werd Brahma, de scheppende kracht, vereerd. Aan de uitingen zijner krachten werd weldra een afzonderlijk bestaan toegekend; zij werden eerst als gedeeltelijk zelfstandige Goden, later als geheel onafhankelijke wezens aangebeden, die den dienst van Brahma weldra bijna geheel verdrongen. Lucht en water werden als een God voorgesteld, die den naam Wishnoe erlangde, en het beeld is van den voortgaanden loop der stroomen en van de eeuwigheid, terwijl in Çiwa de verwoestende kracht van het vuur werd voorgesteld, dat alles vernietigt, maar ook weder alles verwekt. De dienst van Çiwa, den alvernieler, maar tevens ook den levensverwekker nam spoedig de overhand, zoodat men hem zelfs met Wishnoe schijnt te hebben vereenzelvigd, en in hem de macht van alle Godheden heeft vereenigd. In lateren tijd ontstond er weder een streven om deze drie uitingen van de Godheid tot één te vereenigen als de Trimoêrti, de drieëenigheid, de verpersoonlijking van het ontstaan, het zijn, en het vergaan. Ook de leer der incarnatiën of

vleeschwording van de Godheid vond ingang. De Godheid nam een menschelijk lichaam aan en verkeerde als vergankelijk wezen op aarde; soms geschiedde dit verscheidene malen, zooals bij Wishnoe, die minstens 10 dergelijke incarnatiën doorliep. Tal van Goden van minderen rang namen in den eeredienst der Hindoes plaats, en hoe langer hoe meer kwam men tot eene verbastering der vroegere Godsbegrippen, toen daartegen eene reactie ontstond en eene leer verkondigd werd welke tot grondslag had: „het oude Indische begrip, dat al het aardsche aan eene voortdurende stofwisseling is onderworpen; dat de toestanden in dit leven de gevolgen zijn van een vroeger bestaan; dat de daden en handelingen in dit leven invloed uitoefenen op de oneindige reeks der wedergeboorten, die komen zullen; dat de hoogste zaligheid bestaat in het vrijworden van de toekomstige stoffelijke wedergeboorte, en dat die vrijheid door ieder, van welken rang ook, verkregen kan worden zonder openbaring of priesterlijke tusschenkomst, zoo men er slechts naar streeft om door overwinning der zinnelijke en aardsche begeerten de ware wijsheid te bekomen."

De vraag, in hoeverre deze leer haren oorsprong dankt aan den Boeddha Çâkjamoeni, den legendarischen Vorstenzoon, dan wel op geheel andere wijze moet worden verklaard, laten wij hier ter zijde. Voldoende zij het hier mede te deelen, dat als symbool van dezen godsdienst de Boeddha persoonlijk wordt afgebeeld en hem meermalen geen mindere hulde wordt toegebracht dan met de Hindoe-Godheden het geval was. In den regel hebben de belijders der beide eerediensten vreedzaam naast elkander geleefd; evenals b. v. in Kambodja [1]) en in geheel Indië schijnt dit ook op Java het geval geweest te zijn waar men in eenige tempels, nevens de zuiver Hindoesche Goden aan Boeddha eene plaats vindt ingeruimd. Er bestaat, naar het schijnt, voldoende grond om aan te nemen dat eenige der voornaamste overblijfselen uit die tijden tempels zijn, opgericht door Boeddhisten van de noordelijke kerk, de Mahâyânisten, voor wie Boeddha de negende incarnatie van Wishnoe was, die zich voor de zevende maal reeds als Râma geopenbaard had,

[1]) Dit is te meer belangrijk, omdat de mogelijkheid, dat de Hindoe-kolonisatie van Java voor een goed deel uit Kambodja afkomstig is, volstrekt niet is uitgesloten. Kern in Bijdr. t. t. l. en vlk. IV. 6 p. 138. Dat het Çiwaïsme reeds in de 8ste eeuw op Java bloeide bewijst een inscriptie. Bijdr. t. t. l. en vlk. IV. 10 p. 137.

terwijl ook Çiwa en Boeddha in hoogeren zin één werden, „ofschoon de beide godsdiensten niet in één zijn gesmolten, al leefden hunne belijders dan ook met elkander op den meest vriendschappelijken voet" [1]).

De oude Javaansche overleveringen wijzen op zekeren Adji Saka als op een vorst van goddelijke afkomst die, op Java gekomen, dáár den godsdienst zou hebben hervormd en een geregeld bestuur, wetten en letterschrift invoerde zoodat met hem de Javaansche tijdrekening (78 n. Chr.) begint. Maar evenals bij alle legenden is ook bij de Javaansche overlevering zeer veel verdichting met een historischen grondslag vermengd, en is het nu nog onmogelijk het een van het andere te ziften. Waarschijnlijk is het echter dat men die tijdrekening, die niets anders is als de Indische Çaka-jaartelling, eenvoudig als een vorst of Godheid heeft verpersoonlijkt, 't geen te eerder kan worden aangenomen daar Çaka de Sanskrit-benaming is van den vorst met wien eene tijdrekening aanvangt en Adi Çaka het „begin eener aera" beteekent. Met dergelijke bezwaren heeft de beoefenaar van de oude Javaansche geschiedenis voortdurend te worstelen, daar de Javaansche babads of kronieken voor de oudste tijden zeer weinig vertrouwen verdienen, en dus ook de berichten omtrent de oude Hindoe-rijken niet dan met de uiterste voorzichtigheid kunnen worden aangenomen. Meer zekerheid verschaffen ons de oude inschriften hetzij in steenen, hetzij in koperen platen, die men op verschillende plaatsen van den Indischen archipel gevonden heeft en die door Kern, Brandes, Cohen Stuart, Limburg Brouwer, Holle e. a. voor een goed deel verklaard zijn. Ook de ruïnes van oude tempelgebouwen, beelden enz., in menigte op Java gevonden, verschaffen enkele gegevens voor de kennis van de Hindoeperiode. Eigenaardig is het dat juist in West-Java, waar tot heden de oudste overblijfselen uit dat tijdvak gevonden werden, toch de sporen, door de Hindoes achtergelaten zooveel minder talrijk zijn dan in Midden- en Oost-Java het geval is [2]). Die oudste overblijfselen bestaan uit vijf beschreven steenen, van welken volgens Prof. Kern een drietal omstreeks 400 en één ongeveer 500 n. Chr. beschreven zijn, waar-

[1]) Kern. Versl. en Med. Kon. Ak. v. W. III. V.

[2]) Zie de Lijst der voornaamste overblijfselen uit den Hindoetijd op Java van Dr. R. D. M. Verbeek, — belangrijk ook door de literatuur-opgave — in Verh. B. Gen. XLVI.

schijnlijk door aanhangers van den dienst van Wishnoe. Onder de overige overblijfselen uit de Hindoeperiode in het Westen is de Batoe toelis in Buitenzorg wel het meest bekend, een beschreven steen van veel latere dagteekening dan de eerstgenoemden, ruw en ongevormd, terwijl op de glad gemaakte voorzijde eenige regels zijn ingegrift. Daarnaast ligt een andere steen met afdrukken van twee voetzolen, waarvan de beteekenis verschillend wordt verklaard hetzij als zinnebeeld van vorstelijke macht, hetzij als kenteeken eener plaats waar weduwen den brandstapel beklommen. Iets verder worden een tweetal ruw bewerkte beelden en een Inlandsch graf aangetroffen. In een ander gedeelte van Buitenzorg liggen de Artja domas of 800 beelden, uit enkele groepen van eveneens ruw bewerkte beeldjes en steenen bestaande, die echter in veel kleiner aantal aanwezig zijn dan de naam zou doen vermoeden. Zij worden door Inlanders als heilig beschouwd; hij, die dáár offert, kan op bijzonderen zegen rekenen, indien hij eenen vierkanten steen met beide handen achter zich houdt en dien zevenmaal aan een daarbij gelegen steenhoop rondvoert en daarna een anderen ronden steen driemaal om den eerste op de toppen van zijne vingers draagt. Daarbij is nog noodig dat men voorhoofd, slapen en wangen met het water uit een uitgeholden steen met deksel nat make! Kennelijk staan deze ceremoniën in verband met den primitieven cultus, de vereering van heilige steenen, eene uiting van het godsdienstig bewustzijn die bij de Malaio-Polynesiërs, met zoovele andere volken, een groote rol gespeeld heeft. De fantasie der Inlanders heeft deze groepen echter met de Hindoeperiode in betrekking gebracht en in deze steenen en beelden de aanhangers gezien van den laatsten vorst van Padjadjaran, Sili wangi genaamd, die bij de vermeestering van zijn rijk door de Moslems met 800 der zijnen naar deze plaats vluchtte en met al zijne volgelingen, tot straf voor zijn ongeloof, in steenen veranderde! Deze beeldjes zijn van geheel anderen vorm dan de meesten der beelden, die wij oostelijk op Java zullen aantreffen, en veel minder schoon bewerkt. Zie hier hoe Brumund[1]) ze beschrijft:

„Sili-wangi en een zijner vrouwen worden staande voorgesteld. Zijn hoofd zinkt halverwege tusschen de schouders weg. Anderen zitten. De zittende houding is geheel die van den aap. De beenen

---

[1]) Verh. B. G. XXXIII.

zijn hoog onder de kin opgetrokken, en de handen, even als van den aap, om de knieën gelegd. De armen zijn vast aan het lichaam. Het gelaat is meer dat van den aap, dan van een mensch. Een gebogen lijn moet den breeden mond voorstellen. Van verscheidenen kan men nauwelijks het gelaat herkennen, zoo weinig diep is het gebeiteld. De hals is slechts eene insnijding tusschen hoofd en romp. De beelden zijn, evenals de steenen, met mos begroeid, daarom zijn ze moeilijk bij een eersten blik te herkenen en ziet men beeldjes voor ruwe steenen aan. Het aantal is daarom veel meer dan men oppervlakkig meenen zou, klimt misschien tot 80 en meer. Sommigen waren niet zonder eenige verdiensten in hun soort. Allen hadden de knieën tegen het lijf onder de kin opgetrokken, met de handen om de knieën geslagen, indien zij die niet tegen de borst gedrukt houden, in biddende of vereerende houding, terwijl het hoofd en bovenlijf voorover buigen." Velen hunner zijn niet meer dan half steen, half hoofd; anderen hebben slechts één oor, of één arm; armen en beenen zijn nooit los van den steen gebeiteld maar steeds daarop uitgehouwen en gewoonlijk met onzekere en smalle lijnen zonder eenige proportie tot het geheel; in één woord zij dragen alle kenteekenen dat zij tot een tijdperk behooren toen de beeldhouwkunst op Java nog in hare eerste kindschheid verkeerde. Het type dezer beelden, dat men het Padjadjaran-type genoemd heeft, mag misschien teruggebracht worden tot een tijdperk vóór de invoering van den Hindoeschen eeredienst. Andere, beter bewerkte beelden, die waarschijnlijk voor een deel uit Oost-Java zijn aangevoerd, worden echter ook op West-Java aangetroffen.

Het kan wel als zeker worden aangenomen, dat er op West-Java inderdaad één of meer rijken bestaan hebben die den naam van Padjadjaran droegen. Maar veel meer dan het enkele feit van dat bestaan, 't geen door oude inscripties bevestigd wordt, weten wij niet. De fantastische verhalen der Javanen brengen ons niet veel verder; zij verschillen bovendien onderling zoodat men zelfs van eene oostelijke en westelijke traditie kan spreken, wier hoofdtrekken zeer verscheiden zijn, terwijl in de eerstgenoemde geheel van Padjadjaran gezwegen wordt. Een der oudste rijken, — zoo àl niet het alleroudste, eerste echt-Javaansche rijk, zooals de legenden willen, — was voorzeker Mendang kamoelan, in de inscripties Medang i bhoemi Mataram genaamd, dat algemeen als het stamland

ook der latere dynastiën wordt voorgesteld en tot ongev. 850 n. Chr. schijnt te hebben bestaan. De meest bekende traditie, — die daarom toch niet de meest vertrouwbare behoeft te zijn, — laat door een vorst van Mendang kamoelan, Dewa Koesoema genaamd, den zetel van het rijk naar Sida-ardja in Soerabaja overbrengen, en zóó het rijk van Djengala stichten dat door veroveringen in Oost-Java een aanmerkelijke uitgebreidheid ontving. Levendig zouden de betrekkingen geweest zijn tusschen dit rijk en Voor-Indië, zoodat de vorst van Djengala zijne kinderen derwaarts zond, om er te worden opgevoed. Zijn oudste zoon, Lemboe Ami Loehoer, trouwde er met de dochter van een der vorsten en bracht in zijn gevolg een aantal Indische kunstenaars en krijgers mede. Ook hij zou een machtig vorst geweest zijn, die zijne broeders als leenvorsten met het bestuur in Singasari (Malang), Ngoerawan (Bodja negara) en Daha (Kediri) belastte. Hem volgde zijn zoon Pandji Ima-Kerta-Pati op, de geliefkoosde held van den Javaan, die in zijne wajangs of tooneelvoorstellingen de hoofdrol speelt, en door de overlevering zoodanig met fantastische kleuren is opgesmukt, dat het zoo goed als onmogelijk is, den waren grondtoon te herkennen. „Met zijn Angrenné is hij de Abelard en Héloïse van Java; als avontuurlijk zwerveling en overwinnaar van iederen vijand is hij voor zijn land, 't geen een Ulysses en Herkules samen nauwelijks voor den heldentijd der oude Grieken konden zijn. Nooit nog was een dolend ridder zóó geleerd, zóó wijs, zóó schoon, zóó trouw, noch zóó bemind, zóó dapper, zóó onverwinnelijk als Pandji!" Het vroeger genoemde Padjadjaran zou nu zijne stichting te danken hebben gehad aan eene verhuizing der vorsten naar het Zuiden der Preanger, waar als eerste vorst Bra Widjaja Maësa Tandraman heerschte, die aan de bewoners den rijstbouw zou hebben geleerd en den buffel ingevoerd. De jongste zoon en opvolger van dezen Bra Widjaja, Praboe Moending Sari, bracht den hoofdzetel naar Buitenzorg over; hij was tevens de laatste vorst, die over het geheele rijk Padjadjaran regeerde. Jammer maar, dat de oostelijke tradities van al deze verhuizingen niets weten [1]). Zij laten een vorst komen uit het land Tulen, die zich in het rijk van Mendang kamoelan, ten oosten van Demak vestigt. Van hem stammen alle Javaansche vorsten af. Na den val van dat rijk wordt de Kraton beoosten den

[1]) Brandes T. B. G. XXXII. 380.

Kawi overgebracht; de vorst, die dit deed, was de stamvader der vorsten van Madjapahit.

De aanleiding tot de verdeeling van het rijk van Padjadjaran, zooals die in de westelijke traditie voorkomt, geeft een zoo getrouwen indruk van de fantastische verhalen der Javanen, dat wij meenen de algemeen bekende legende van de stichting van het rijk van Madjapahit niet te mogen verzwijgen. Praboe Moening Sari dan had, benevens een dochter Ratoe Lara Kidoel, de nu nog vereerde vorstin van het Zuiderstrand, een tweetal zonen, waarvan een het kind van een bijwijf was. Van hem werd de voorspelling gedaan dat hij zijnen vader ten verderve zou strekken. Deze liet hem daarop te vondeling leggen, en een visscher, die hem vond en tot zich nam, deed hem eene goede opvoeding geven, zoodat hij later aan het hof van zijnen vader kwam en de hooge waardigheid van veldheer en opperhofsmid verkreeg. Van deze laatste betrekking maakte hij gebruik om een ijzeren kooi te vervaardigen, waarin hij zijnen vader opsloot, en dien, volgens sommige verhalen, verbrandde. Daarna viel het hem gemakkelijk zijnen broeder te verjagen, maar deze onderwierp zich niet en hield den strijd vol, totdat het hem gelukte eene stad te stichten, die hij, naar eene bittere vrucht door hem daar ter plaatse genuttigd, Madjapahit noemde. Na langdurigen strijd sloten de broeders vrede en kwamen overeen het rijk te verdeelen, waarbij de onechte zoon het westelijk gedeelte van Java, Padjadjaran, verkreeg, en zijn mededinger het Oosten erlangde. Op korten afstand van Samarang wijst men nog eenen paalsteen aan, op eene hoogte opgericht en onder den naam Toegoe bekend waar, volgens de legende, de grens was tusschen Padjadjaran en Madjapahit. Het laatstgenoemde rijk kreeg spoedig een groot overwicht. Onder een zes- of zevental vorsten werd het gedurig uitgebreid, en onder den voorlaatsten vorst Angka of Alit Widjaja strekte het gebied van Madjapahit zich zelfs buiten Java uit, en behoorde een groot gedeelte van Sumatra, Rhiouw, Bangka, Borneo, Bali en de oostwaarts liggende eilanden, benevens Ceram en Banda tot de onderhoorigheden van het rijk. Toch werd reeds onder dienzelfden vorst de val van Madjapahit voorbereid, en vertoonden er zich vreemdelingen in den archipel, die op de puinhoopen van dat rijk eene geheel nieuwe orde van zaken zouden vestigen.

Het bovenstaande is in groote trekken het voornaamste wat ons

de overleveringen van de lotgevallen der Hindoes op Java mededeelen. Maar zij zijn zoozeer met allerlei fabelen en verdichtselen vermengd, dat men in dezelfde traditie soms voor geheel tegenstrijdige berichten staat, die zich niet met elkander en evenmin met gevonden inschriften laten overeenbrengen, terwijl vooral ook de tijdrekening een der zwakste zijden der Javaansche geschiedverhalen uitmaakt. Zoo is het nog niet gelukt de verhouding van het min of meer raadselachtige rijk van Padjadjaran tot de rijken van Midden-Java te bepalen. Immers, in de oude berichten wordt gewoonlijk van één oppervorst van Java gesproken [1]) die verschillende titels voert en wiens hoofdzetel van tijd tot tijd verplaatst werd. Waar wij dus verschillende Hindoe-rijken op Java als gelijktijdig bestaande vermeld vinden moeten wij aannemen, dat dan van leenrijken sprake is, tenzij wij veronderstellen mogen dat de berichtgevers, die van één hoofdvorst spreken, slecht waren ingelicht en alleen met een deel van het eiland bekend waren. Van een rijk Medang wordt, zooals wij mededeelden, werkelijk in oude opschriften melding gemaakt zonder dat wij echter belangrijke bijzonderheden daaromtrent vernemen. Van gewicht is echter de opmerking van Dr. Verbeek dat, na de reeds genoemde oudheden van West-Java, in ouderdom de opschriften van Midden-Java volgen die met slechts enkele uitzonderingen van 700—850 der Çaka-jaartelling dagteekenen, terwijl ook de meest bekende bouwwerken, dáár gevonden, Çiwaïtische zoowel als Boeddhistische, waarschijnlijk allen uit dien tijd dagteekenen. Na 850 houden bijna alle overblijfselen met jaartallen voorzien in Midden-Java plotseling op, terwijl zij juist na dien tijd veelvuldig in Oost-Java voorkomen, waar zij vóór dien tijd zeer schaarsch waren, waaruit Verbeek de gevolgtrekking maakt dat de zetel van het bestuur in dien tijd naar Oost-Java zou zijn verplaatst. In de 14de eeuw van Çaka kan men weder eene jongere periode voor Midden-Java aannemen waaruit deze schrijver besluit tot eene herleving van de Hindoesch gekleurde toestanden op Java, die ditmaal van Oost-Java zou zijn uitgegaan.

Met Madjapahit staan wij echter op iets vasteren bodem daar de bloei van dit rijk dat, zooals wij weten, zijn gezag over verschillende eilanden van den Indischen archipel uitstrekte, door verscheidene

---

[1]) Zie o. a. Kern in Bijdr. t. t. l. en vlk. IV. 10.

Inlandsche en Chineesche, misschien ook door Arabische berichten bevestigd wordt. Maar met betrekking tot de stichting van dat rijk verkeeren wij nog in vele opzichten in het duister. Niet alleen toch dat men daarbij van eene oostelijke en westelijke traditie kan spreken, naar mate deze den stichter uit Padjadjaran of uit Pasoeroean laat komen, maar zelfs de tijd der stichting is niet met zekerheid vast te stellen. Volgens Inlandsche overleveringen zou Madjapahit eerst in 1299 gesticht zijn en slechts betrekkelijk korten tijd hebben bestaan. In eene oorkonde echter, die van 762 Çaka (840 n. Chr.) gedagteekend is komt Madjapahit voor als de naam der plaats waar de oorkonde uitgevaardigd is. Dr. Brandes heeft evenwel belangrijke bezwaren tegen dat jaartal ingebracht; naar zijne meening moet het stuk van lateren datum zijn en moet de stichting van Madjapahit, ook op grond van Chineesche berichten, kort vóór 1294 hebben plaats gehad. Doch zelfs wanneer die bezwaren volkomen gegrond zijn en het jaartal vervalscht is, dan nog is het, ook naar het oordeel van Prof. Kern [1]), hoogst onwaarschijnlijk dat die oorkonde zóó laat is opgesteld, zoodat zij veel ouder moet zijn dan het jaar dat in de Javaansche kronieken voor de stichting van Madjapahit wordt opgegeven. Misschien kan gedacht worden aan de herleving van een ouden historischen naam, iets dat op Java meer is voorgekomen.

Is het bestaan van verscheidene machtige Hindoerijken op Java boven allen twijfel verheven, de prachtige overblijfselen der Indische bouwkunst, die men nu nog op vele plaatsen van dat eiland kan bewonderen, bewijzen bovendien dat zij een zeer hoogen trap van bloei en beschaving bereikten, — althans voor zooverre de heerschende klasse betreft. Want juist die trotsche bouwwerken, welke alleen door den reuzen-arbeid eener ontelbare menigte kunnen zijn opgetrokken, toonen tevens aan dat de groote massa der bevolking onder harde heerendiensten moet hebben gezucht. Wij zullen, dunkt mij, toch wel niet ver van de waarheid verwijderd zijn indien wij aannemen dat tegenover een betrekkelijk klein getal leden der heerschende, fijn beschaafde hoogere kasten, uit Indisch bloed gesproten, de groote menigte der onderworpen Polynesiërs stond, die tot de laagste, verachte kaste werden gerekend, en door de eerstgenoemden

[1]) Zie mijn opstel in Actes du 8ième Congr. intern. des orientalistes. IVme partie V. Leide 1892. De verovering van Singapore door Madjapahit wordt gewoonlijk reeds op 1252 gesteld.

in slaafsche onderworpenheid werden gehouden. Ten einde, voor zooverre dit in eene zeer beperkte ruimte mogelijk is, eene voorstelling te verkrijgen van enkelen der werken, door de oude beheerschers van Java opgericht, willen wij een paar plaatsen bezoeken die uit dat oogpunt van veel belang zijn. Daartoe moeten wij ons niet naar het Westen van Java begeven. Dáár toch vindt men, meest hoog in het gebergte, slechts open bidplaatsen maar niet de ruïnes der trotsche tempelgebouwen van Midden- en Oost-Java, door de Javanen tjandi genaamd, d. w. z. steenen, met welke men de asch van verbrande lijken bedekte; praalgraven dus van vorsten en helden. Van de Kratons der oude vorsten en van hunne residenties, die waarschijnlijk van lichter materiaal werden opgetrokken, is niets meer over; de gebouwen echter aan den eeredienst gewijd, hebben voor een deel wederstaan aan den verderfelijken invloed van het klimaat en van den tropischen plantengroei, die zelfs in tempelruïnes een geschikten bodem vindt en waar men haar ongestoord laat voortwoekeren, de hechtste gebouwen vernietigt. Gelukkig heeft de verwaarloozing, waarmede men vroeger de schoonste bouwwerken der Hindoe-periode bejegende, plaats gemaakt voor warme belangstelling en aan de vereenigde pogingen van regeering en particulieren is het te danken dat men nu nog een diepen indruk kan verkrijgen én van den reuzen-arbeid, aan sommige gebouwen ten koste gelegd, én van den fijnen kunstsmaak die, gepaard aan vromen godsdienstzin, de Hindoes in staat stelde monumenten op te richten welke onze hoogste bewondering wegdragen.

Het meeste belang zouden ons zeker de overblijfselen van het oude Mendang kamoelan inboezemen, maar daarvan schijnt niets meer te zijn overgebleven. Wel wordt, zooals wij weten (p. 130) beweerd, dat de Kraton van dat rijk eenmaal gestaan zou hebben binnen eene kleine omheinde ruimte in een bosch, dicht bij de gelijknamige dessa in Grobogan gelegen. Maar ofschoon de bewoners dier streek er geen oogenblik aan schijnen te twijfelen dat zij daar „rondgaan op den klassieken grond van hunne aloude en beroemde hoofdplaats" is het echter hoogst onwaarschijnlijk dat deze dorre streek voor een blijvende vestiging zou zijn uitgekozen en wordt dan ook geen enkel overblijfsel van eenig belang daar aangetroffen. Voor dat gemis worden wij echter schadeloos gesteld door de prachtige overblijfselen der tempels van Prambanan in de residentie Djokja-

karta (p. 159), die door de overlevering ook met Mendang kamoelan in verband worden gebracht en, ofschoon reeds sedert geruimen tijd onder de schoonste monumenten van Java bekend, eerst onlangs (1889) door de zorg der oudheidkundige vereeniging te Djokjakarta in al hun pracht zijn blootgelegd [1]). De groep bestaat, behalve uit 157 kleine, meest opgeruimde of vervallen tjandi's, uit acht hoofdtempels, door drie ringmuren omsloten; de voornaamste dezer is de tempel die, naar een dáár aanwezig beeld van Doergâ, de gemalin van Çiwa, tjandi Lara Djonggrang genoemd wordt. De Javanen toch hebben aan dat beeld den naam gegeven van eene prinses uit hunne overleveringen; nog heden wordt het door tal van Moslems, zelfs door hadji's bezocht en vereerd. Dit beeld, benevens dat van Çiwa als leeraar (goeroe) en van zijn zoon Ganeça, den God der wijsheid, bewijst dat wij hier met een Çiwaïtischen tempel te doen hebben, terwijl de beelden der andere Godheden uit het Hindoepantheon dit ook voor de overige tempels boven twijfel verheffen. En daar wij toch tevens aan den buitenwand der drie hoofdtempels die Goden aantreffen „in eene houding en met attributen welke zeggen dat zij slechts gestalten zijn van den Boeddha", en hier ook andere Boeddhistische symbolen worden gevonden schijnt er reden te zijn om met Dr. Groneman aan te nemen dat „deze Çiwaitische monumenten Boeddhistische tempels geweest zijn, opgetrokken op de graven van Mahayanistische Boeddhisten, van de eigen broeders en geloofsgenooten van hen die de schijnbaar meer zuiver Boeddhistische tjandi's Sewoe, Plahosan, Kalasan en andere in de naaste omgeving, en de tjandi's Mendoet en Bara Boedoer, op ruim een dagmarsch afstand hebben gebouwd." Vooral trekken de basreliefs van deze tempels de aandacht, die eerst onlangs aan het licht zijn gebracht en, ook te oordeelen naar de fraaie lichtbeelden door Dr. Groneman bij zijn werk gevoegd, tot de schoonsten behooren onder die welken op Java worden aangetroffen. De bovengenoemde tjandi Sewoe is een tempelgroep die iets noordelijker in de residentie Soerakarta ligt, en bestaat uit niet minder dan 240 kleine, thans grootendeels vervallen tempeltjes, die in 4 rijen om een hoofdtempel geschaard zijn, welke op een verhoogd terras is opgetrokken dat door een muur omgeven is. Een vijftal grootere tempeltjes liggen

---

[1]) Dr. J. Groneman. Tjandi Parambanan op Midden-Java. 's Grav. 1893.

tusschen de 2de en 3de rij. De hoofdtempel behoort onder de schoonste overblijfselen van de Hindoesche bouwkunst: „Lofwerk, koraaltrossen, guirlandes, sierlijk door elkander slingerende gebogen lijnen, vakken met ruiten of cirkels door op elkander geplaatste pilasters weder gescheiden en waarin verschillende dieren: herten, koeien, leeuwen en tijgers zijn uitgehouwen, wisselen elkander in rijken, nergens elders nog aanschouwden overvloed af."

Verplaatsen wij ons thans weder op het vroeger (p. 170) door ons bezochte Diënggebergte, ten einde eenige overblijfsels uit den Hindoe-tijd te beschouwen die echter geenszins den grootschen indruk maken welke de tempels van Prambanan en Bara Boedoer verschaffen. „Op het plateau", zoo verhaalt ons de heer Hasselman, „ontwaart men niet meer dan een zes- of zevental tempeltjes, die in 't niet verzinken op de uitgestrekte Diëng-vlakte. Steenen, van vroegere tempels afkomstig, liggen over het geheele plateau in grooten getale verspreid, doch zijn zoodanig vervormd en verbrokkeld, dat naar den oorspronkelijken toestand en samenhang zelfs niet geraden kan worden." Maar deze overblijfselen zijn toch hoogst merkwaardig, omdat alles er op wijst dat eenmaal, misschien reeds in de zevende eeuw, op den Diëng, — in de inscriptie van 840 (?) als bij uitnemendheid heilig bekend, — een priesterstad, „het Benares van Java" bestond, die door ons onbekende oorzaken, wellicht een vulkanische uitbarsting, te gronde is gegaan en waar de dienst van Çiwa niet met dien van Boeddha vermengd was. Van de groote inspanning van krachten, die de vestiging dier heilige stad heeft gekost, spreken nog de trappen welke van de residenties Pekalongan en Bagelen naar het plateau voeren en kennelijk bestemd waren om het klimmen en dalen ook voor bejaarden en gebrekkigen gemakkelijk te maken. Één dezer trappen, de zoogenaamde buitentrap, voerde van het meer Mendjer tot het meer Djebang over eene hoogte van ongeveer 1760 vt en zal waarschijnlijk 4760 treden bevat hebben, die thans echter bijna geheel verdwenen zijn. Maar ook de natuurlijke gesteldheid van het terrein heeft grooten arbeid gevorderd, daar het zeer moerassig is en dus eene kunstmatige afvoer van het water vorderde, wilde het plateau niet in den regentijd in een meer veranderen, zooals ook werkelijk geschiedde toen de waterleiding, in den Hindoe-tijd aangelegd, verviel en het water op geene andere wijze afgeleid werd. Ofschoon thans die oude

Hindoe-waterleiding grootendeels vervallen en geheel met mossen en varens begroeid is, werd later door andere werken daarin voorzien; — toch is het middelste gedeelte der vlakte, waar de voornaamste tempelgroep gevonden wordt, nog zeer moerassig. Deze hoofdgroep, de zoogen. Ardjoena-tempels, bevat een vijftal tjandi's, die echter grootendeels zeer vervallen zijn; een hunner, de tjandi Ardjoena is vrij goed bewaard en vertoont nog de overblijfselen van een bij uitnemendheid sierlijken en rijken bouw. De ruïne van de tjandi Bima, die links van den passangrahan op het plateau ligt, is de schoonste en hoogste tempel van den Diëng. „Men onderscheidt" zoo ongeveer verhaalt ons de heer Heynen [1]), „terstond de twee zeer in het oogloopende deelen waaruit de tempel bestaat. Het eigenlijk tempelgebouw toch neemt ongeveer de helft der hoogte in; de andere helft is besteed aan een bij uitstek rijk bewerkt dak. Het benedenste gedeelte heeft een vierkant vlak met uitspringende zijden, die er een eenigszins kruisvormig aanzien aan geven, tot grondplan; aan de eene zijde echter wordt de regelmatigheid der grondvorm door het portaal een weinig gestoord. Op dit gebouw verheft zich een spits toeloopend dak van 5 telkens in omvang afnemende verdiepingen. Die verdiepingen volgen zeer consequent tot de uiterste, thans vervallen spits den vierkanten, door de uitspringende zijde gebroken vorm van het gebouw. Zij zijn versierd met talrijke kleine, halfronde lage nissen, waarvan eenigen nog de voor haar bestemde borstbeelden bevatten. Nu eens loopt een fraai gebijtelde met lotusbladen getooide lijst rondom de vierkante basis eener verdieping; dan eens ontwaart men zulk een lijst aan de zijde van het hoofdvierkant alleen. Een enkele maal, namelijk aan de 3de verdieping van het dak, ontwaart ge padmasana's [2])".

In tegenstelling met de Çiwaïtische oudheden op den Diëng aangetroffen, vertoont het vroeger (p. 173) reeds genoemde en meest beroemde bouwwerk van Java, de tempel van Bara Boedoer in de residentie Kedoe, een zuiver Boeddhistisch karakter, en is hij kennelijk een dagob [3]), ter eere van het stoffelijk overblijfsel van

---

[1]) Onze Wachter. December 1876.

[2]) Zetels of tronen in den vorm van een lotuskussen die gewoonlijk als voetstukken voor Indische Godheden dienen.

[3]) Volgens de legende is de asch van Boeddha in kleine hoeveelheden door de geheele Boeddhistische wereld verspreid. Waar eene Boeddhistische gemeente werd

Boeddha opgetrokken. Op last van onze regeering werd met groote kosten in 1873 door Dr. C. Leemans eene beschrijving met eene prachtige verzameling van afbeeldingen van het beroemde monument uitgegeven, later door photographiën van v. Kinsbergen aangevuld, terwijl het in 1886 gelukte de tot dien tijd toe bedekte onderste reeks basreliefs met korte inscripties bloot te leggen. De tempel is om den top van een heuvel gebouwd, die zich uit de vlakte verheft en vertoont zich als „een veelhoekige pyramide van zwartgrijzen steen (trachiet-lava), een chaos van koepels en naalden, van inspringende muren en uitspringend lijstwerk, door één hoogeren koepel gekroond, wiens spits verloren is gegaan." [1]) Het geheel is terras-vormig opgetrokken; eene reeks toch van zes opklimmende muren verheft zich terrasgewijze en vormt een vijftal [2]) omgangen, wier ringmuren met 432 nissen versierd zijn die even zoovele beelden van Boeddha hebben bevat. Daarboven verheffen zich drie kringvormige rijen van koepelvormige gebouwtjes, dagobs, wier wanden met open ruiten als traliewerk oprijzen en die, 72 in getal, elk met een zittend Boeddha-beeld voorzien waren. De bovengenoemde groote koepel, eveneens een dagob, heeft denzelfden grondvorm als de kleinere koepeltjes, maar is geheel gesloten; in het midden bevindt zich een cirkelronde kamer die waarschijnlijk tot verblijf voor een Boeddha-beeld heeft gediend, dat echter in de diepte is nedergestort. Van den top van dien koepel geniet men een der schoonste uitzichten van Java op het Minoreh-gebergte en het drietal vulkanen, die in de verte oprijzen en op de schoone valleien van Kedoe, uit welken de heuvel van Bara Boedoer plotseling tot eene hoogte van 47 m. oprijst. Prachtig beeldhouwwerk, basrelief, bedekt de buiten- en binnenzijden van elken muur, en is met kwistige hand aangebracht zoodat men het getal der beelden, die oorspronkelijk aanwezig waren, op meer dan 2000 heeft gesteld. Voor een deel zijn zij verdwenen of erg beschadigd; de overgeblevenen kunnen ons echter een machtigen indruk geven van de

opgericht en men deze asch of andere reliquieën bezat werden zij in een urn of vaas onder een grafheuvel (stoepa) begraven. Een dergelijke grafheuvel van steen of door steenen gebouwen beveiligd noemt men dagob.

1) J. Groneman in Ind. Gids 1887. I.

2) Vlgs Dr. Groneman mag men slechts van 4 omgangen spreken, daar het onderste terras een geheel ander karakter heeft dan de vier, tusschen vijf ringmuren ingesloten galerijen.

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

BARA BOEDOER.

hoogte waarop de beeldende kunst op Java tijdens het Hindoetijdperk stond. Een ander monument, de prachtige tempel van Mendoet, ongeveer een half uur gaans van Bara Boedoer gelegen, bewijst door de daar gevonden 3 kolossale beelden dat de residentie Kedoe oudtijds den klassieken bodem van het Javaansche Boeddhisme uitmaakte, 't geen te meer merkwaardig is, omdat hij overigens door Çiwaïtische bouwwerken omgeven is. Ons bestek laat niet toe langer bij deze overblijfselen uit de grijze oudheid stil te staan en te verwijlen hetzij bij de Çiwaïtische tempelgrotten te Koeta ardja (Bagelen) of de Boeddhistische grotten van Sela mangleng (Kediri), dan wel te vertoeven bij den beroemden tempel van Singa sari in het Malangsche, de eenig overgeblevene van een groep van 5 gebouwen, waar zeer fraaie Çiwaïtische beelden gevonden zijn die thans op een prachtig grasplein onder hooge boomen zijn tentoongesteld. Evenmin staan wij stil bij de ruïne van Matjan poetih in Banjoewangi, merkwaardig omdat dit Çiwaïtische monument waarschijnlijk eerst na den val van Madjapahit opgetrokken is, terwijl wij ook den eerst in 1886 ontdekten Çiwaïtischen graftempel op den berg Idja [1]) onbezocht moeten laten. De genoemde graftempel is ontdekt in de buurt van Prambanan op een terrein dat nog veel voor oudheidkundige onderzoekingen schijnt te beloven. Vóór wij van dit onderwerp afstappen willen wij nog een enkel woord in het midden brengen over de beelden, welken men op Java vindt en die vroeger de gebouwen versierden maar thans voor een groot gedeelte òf vernield òf naar andere plaatsen overgebracht zijn. Zoo werden vroeger vele beelden in de tempels op den Diëng gevonden, maar van dezen is slechts een klein gedeelte op het plateau gebleven, waar zij vóór den passangrahan geplaatst zijn terwijl de anderen hier en daar in tuinen en musea verspreid zijn. Onder de beelden, op Java aangetroffen, komen de drie hoofdgoden van het Hindoe-pantheon voor. Beelden met vier hoofden en evenveel armen zijn hier en daar gevonden en stellen hoogst waarschijnlijk Brahma voor, zooals ook blijkt uit het voertuig [2]), dat hen vergezelt:

[1]) Groneman. T. B. G. XXXII.

[2]) Aan vele Hindoesche Godheden worden bijzondere dieren toegekend die hen tot voertuig of drager dienen, en soms door een menschenbeeld worden voorgesteld, dat dan den kop van het dier draagt. Wishnoe heeft als drager den mythologischen vogel Garoeḍa of ook den eindeloozen wereldslang; Çiwa den stier Nandi, (als vernieler, op Java soms een sjakal).

de gans of zwaan. Wishnoe wordt meest voorgesteld als een schoon jongeling met vier armen; hij is, behalve door zijn drager, kenbaar aan de schelp, die als krijgstrompet dient, en den werpschijf, soms ook aan een knods en de lotusbloemen, van welken hij in iedere hand één houdt. Zijne gemalin Lakshmi, de uit zee geborene, is ook in beeld op Java aangetroffen. Çiwa wordt in verschillende vormen afgebeeld. Als verdelger, Kala, beeld van den alles verwoestenden tijd komt hij ook op Java voor; hij is daar kenbaar aan een derde oog in het voorhoofd en een keten van menschenschedels om den hals, en aan den drietand of speer dien hij met zijne vier armen voert. Maar gewoonlijk wordt hij als boeteling met twee armen voorgesteld in de gedaante van een bejaarden man met langen baard en knevels; een bidkrans, waaier en waterflesch kenmerken hem dan nevens den drietand. Zijne gemalin, die dezelfde tegenstelling als Çiwa zelf vormt en als Kali de Godin is der verdelging, maar als Paravati of Doergâ de weldadige, scheppende kracht vertegenwoordigt, wordt op Java voorgesteld staande op den rug van een stier en met 8 of 10 armen toegerust, wier handen grootendeels wapenen voeren, terwijl van het tweetal ongewapenden de rechterhand eenen stier bij den staart grijpt en de linkerhand een boozen geest bij de haren vât die, in den buffel geïncarneerd, den hemel bestormde maar door Doergâ overwonnen werd. Bij beiden behoort hun zoon Ganeça, met 4 armen en een olifantskop, die een bakje voert, soms uit een menschenschedel gevormd, en waaruit hij zich met zijn snuit voedt. Ook van de trimoerti (p. 394) worden op Java afbeeldingen gevonden die de drie hoofdgoden vereenigd voorstellen; ja zelfs heeft men een groep gevonden, waarvan het voornaamste beeld drie hoofden heeft, terwijl de 3 andere beelden ieder één dezer Goden voorstellen. Een bewijs voor de groote uitbreiding van het Çiwaïsme op Java wordt geleverd door de menigte lingga's en enkele joni's op Java gevonden; ruwe, zinnelijke voorstellingen van de dierlijke teelkracht van Çiwa en Doergâ. De beelden van Boeddha zijn te herkennen aan de peinzende, in zichzelven verzonken houding van den grooten boeteling, die meest met gekruiste beenen op een padmasana rust, en wiens hoofd, dat meestal door de lichtschijf omgeven is, gedekt wordt door den makoeta of kroon, tenzij hij blootshoofd wordt afgebeeld met haarkring op het voorhoofd en haartop op den schedel. Behalve deze Godheden worden ook beelden

van mindere wezens bij de tempels gevonden zooals tempelwachters, raksasa's of reuzen met zoo afschrikwekkend mogelijk voorkomen, Brahmanen in peinzende of aanbiddende houding enz.

Naar het schijnt mag men in de voorstellingen uit het Hindoe-pantheon op Java tweeërlei typen onderscheiden, waarvan het eene, dat door zuivere bewerking uitmunt, en b. v. in den tempel van Bara Boedoer bewonderd kan worden, de tusschenkomst van vreemde kunstenaars bewijst, terwijl het andere meer een zuiver Javaansche afkomst verraadt en, ofschoon hoog verheven boven de vroeger (p. 397) door ons beschreven, bijna vormlooze massa's echter in kunstwaarde verre beneden de eerstgenoemden staat. De laatstgenoemde beelden bewijzen duidelijk, dat zij het werk zijn van den Javaan, aan zich zelven overgelaten, omdat hun gelaat van het Polynesische ras is en zij verder in lichaamsbouw, kleeding enz. aan den tegenwoordigen Javaan herinneren. Tot deze beelden behooren zoowel vervormde en slecht uitgevoerde Goden uit het Hindoe-pantheon als anderen, die daarin geen plaats vinden, en volgens Brumund scheppingen zijn van de Javaansche verbeelding, en van het later steeds meer van het oorspronkelijk op Java gebrachte Hindoeïsme vervallend en vervreemdend volksgeloof. De volgende algemeene kenmerken worden daarbij opgegeven: slechte uitvoering; verwaarloozing der proportiën; sommige deelen des lichaams, vooral de vóór het lijf geslagen beenen en voeten niet afgewerkt; het geheel der bewerking zonder kunstvaardigheid, slordig en ruw uitgevoerd, en de arm-, hals-, been-, borst- en buiksieraden missende, waarmede de anderen versierd, soms zelfs overladen zijn. Ook de steen, waaruit zij vervaardigd zijn, is gewoonlijk van een zachter soort.

De zuivere Hindoesche type wordt aldus beschreven. „Zij is te herkennen door den Hindoe-Caucasischen gelaatsvorm, slanken lichaamsbouw, en vrijen, ongedwongen stand of houding. Meestal zijn de beelden staande voorgesteld, met zacht uitgebogen heup, de hand gewoonlijk daarop geplaatst, waardoor eene zekere elegantie van stand bij hen niet te miskennen valt. De hand rust op de heup, op een strik daar aangebracht, of houdt met eene zekere gratie afhangende sjerpbanden gevat, terwijl de andere met niet minder bevalligheid iets gegrepen heeft, uitgestrekt is of op eene terzijde staande knots rust. Ook hebben ze, als gevolg van dien stand, het

eene been met een weinig gebogen knie iets vooruit geplaatst, hetgeen het vrije en losse der voorstelling nog meer verhoogt. Tot het meer natuurlijke en ongedwongene der voorstelling draagt ook zeer bij het meer naakte van het beeld. Dragen zij een kleed om het midden geslagen, dat op de voeten afhangt, het is niet met dikke, stijve plooien gebeiteld, het beloop van het lichaam en der beenen blijft meestal goed zichtbaar. De meest algemeene dracht is echter de kasiha, een sjerpband, die meestal in golvende bochten om het benedenlijf is geslagen." Niet altijd echter blijft het type zich getrouw. Bij vele beelden is eene groote overlading en daardoor smakeloosheid zichtbaar. De heer Brumund heeft dezen tot een bijzonder type, het Madjapahitsche gebracht en aldus beschreven: „De kenmerken bestaan in overlading van hoofd- en bovenlijf-sieraden, in een stijven, recht op- en neergaanden stand, de beenen aan elkaar gesloten; in een onderkleed, stijf regelmatig van boven naar beneden geplooid, met verscheidene sjerpbochten als sieraden dwars en voor afhangende; in een stralende glorie, waarin het gansche lichaam van het hoofd tot de voeten als in een lijst is gevat; in de samenvoeging der handen, die een bloem of iets anders gevat houden, van beide onderarmen vóór het lichaam en de tegen het achterstuk opgerichte, stijve houding der beide bovenarmen en handen; in vleugelvormige met lofwerk bebeitelde sieraden van achter de ooren uitkomende en gemis van het afgeronde van lichaam en leden, meer of minder hoekig; in een gelaat dat naar het Javaansche trekt.'' Het spreekt wel van zelf, dat niet alle beelden juist dezelfde kenmerken vertoonen: zoo zijn de basreliefs van Bara Boedoer, die tot de meest zuivere type behooren, van verschillende verdiensten. De Hr. Wilsen merkt bovendien nog op dat de oude Javaansche beeldhouwkunst, zelfs de meest gezuiverde, geene gespierdheid of zachte vormen aan het lichaam aanbrengt, terwijl er bovèndien slechts zelden een spoor te vinden is van eene diepe studie, gegrond op het karakter des menschen, zijne aandoeningen, driften en hartstochten.

Wij keeren thans te Madjapahit terug dat wij op het toppunt van zijnen bloei verlieten. Toch waren toen reeds de elementen daar aanwezig die tot de vernietiging van dat rijk zouden medewerken en Java eenen nieuwen godsdienst zouden geven. In de 9de eeuw n. C., — misschien zelfs nog vroeger, — waagden Arabi-

sche en vooral ook Perzische zeevaarders het met hunne gebrekkige vaartuigen Indië en China te bezoeken, terwijl wederkeerig Chineesche en zelfs Japaneesche kooplieden verre tochten in het Westen ondernamen en zelfs tot Afrika doordrongen. Ook de Indische archipel werd door deze zeevaarders niet onbezocht gelaten en hoewel zij gewoonlijk slechts in de kustplaatsen zullen vertoefd hebben drongen enkelen hunner, o. a. door schipbreuk daartoe gedwongen, ook in de binnenlanden van sommige eilanden door waar zij wilden en menscheneters aantroffen. De verhalen, die zij van hunne wonderbaarlijke avonturen opdischten, hebben waarschijnlijk den grond gelegd voor sommige avonturen in de „Duizend en één nacht" opgeteekend. In de eerstvolgende eeuwen wordt de Arabische letterkunde met eene uitgebreide aardrijkskundige literatuur verrijkt. Voor een deel bestaat zij uit werken van niet geringe wetenschappelijke waarde van welken verscheidenen op voorbeeldige wijze door onzen landgenoot, Prof. de Goeje, zijn uitgegeven. Voor een ander deel bevat zij verhalen van zeelieden, die mededeelden wat zij zagen of hoorden; verhalen die, niettegenstaande de neiging tot het wonderbaarlijke en zucht tot overdrijving welke hen kenmerkten, toch belangrijke gegevens voor de kennis ook van den Indischen archipel sedert de 9de eeuw bevatten[1]). Deze zeevaarders bleven slechts korten tijd in den archipel, maar anderen hunner geloofsgenooten vestigden zich daar als kooplieden, later ook als godsdienstleeraars, traden in het huwelijk met Inlandsche vrouwen, dikwijls van hoogen stand, en verbreidden onder hunne omgeving de leer van den profeet Mohammed, die voortdurend om zich heen greep en, soms geheel langs vredelievenden weg, soms echter door het zwaard, de heerschende godsdienst werd en een eind maakte aan het bestaan ook der machtigste Hindoerijken. Ook op grond van de omstandigheid dat de school, die in den archipel de heerschende werd, die van As Sjaféi is mag men wel aannemen dat de meesten dier vreemdelingen uit Malabar zijn gekomen; toch ontbreekt het niet aan berichten, die er op wijzen dat later onmiddellijk verkeer met Mekka plaats greep.

Mogen wij de Javaansche overleveringen gelooven dan vertoonden

---

[1]) P. A. v. d. Lith et L. Marcel Devic. Livre des merveilles de l'Inde. Leide. 1883—1886.

de Moslems zich het eerst in Padjadjaran. De oudste zoon van Bra Widjaja Maësa Tandraman zou naar Hindostan zijn getrokken en daar met den Islam bekend zijn geworden. Na den naam van Hadji Poerwa te hebben aangenomen keerde hij naar zijn vaderland terug, doch vond daar zijnen jongeren broeder op den troon, en zag zich na vergeefschen strijd genoodzaakt naar Tjeribon te wijken, waar de Islam zich sterk uitbreidde, 't geen na eenigen tijd den val van Padjadjaran met zich sleepte. De Sjech Noeroe'd-din Ibrahim ibn Maulana Israïl, — naar zijne woonplaats en latere grafplaats, die men nu nog bij Tjeribon aanwijst (p. 122) ook Soenan [1]) Goenong Djati genaamd, — zou tegen het einde der 15de eeuw Bantam door zijnen zoon Hassan oe'd-din hebben laten onderwerpen en zijnen invloed over geheel West-Java doen gelden terwijl eindelijk de laatste vorst van Padjadjaran bij Batoe toelis verslagen en diens rijk vernietigd zou zijn. De Soenan Goenong Djati zou de stamvader geweest zijn van de vorsten van Tjeribon, welke een min of meer geestelijken rang bekleedden. In Bantam beklom Hassan oe'd-din den troon en van hem zouden de Sultans van dat rijk afstammen; tengevolge van een reis op Sumatra, vroeger door hem ondernomen, hadden de Lampongs zich reeds aan hem onderworpen en bleven ook in het vervolg aan Bantam cijnsbaar. Een derde rijkje, Soenda Kalappa (Jakatra), werd onder eenen onechten zoon van Goenong Djati gesteld.

Ofschoon in deze overleveringen stellig een kern van waarheid gelegen is, moet deze toch met groote verdichting omgeven zijn, en de val van Padjadjaran in allen gevalle veel later en tegen het midden der 16de eeuw worden gesteld. Andere legenden spreken weder van eene vrijwillige bekeering tot den Islam van den vorst van Padjadjaran, die zijne zuster aan Goenong Djati uithuwelijkte. En zonder twijfel onderwierp zich een groot gedeelte van West-Java niet terstond aan den Islam; de Portugeesche berichten gewagen herhaaldelijk van heidensche rijken aldaar en ook de eerste Nederlanders, die Bantam bezochten, vermelden dat de bevolking der binnenlanden heidensch was, evenals dit nu nog in onze dagen met den kleinen stam der Badoej's in Bantam het geval is. Bij de komst

[1]) De titel Soenan of Soesoehoenan, — ongeveer te vertalen als »Zijne Heiligheid" — wordt o. a. aan de eerste verkondigers van den Islam op Java gegeven. Zij worden ook Wali — vriend, d. w. z. van Allah — genoemd.

onzer voorvaderen bestonden er echter werkelijk in het Westen van Java de rijken van Bantam, Tjeribon en Soenda Kalappa. Bantam, op welk rijk de vorsten van Midden-Java aanspraak maakten, was verreweg het machtigste vorstendom en stond onder een kind van 5 maanden, wiens vader vóór Palembang gesneuveld was, zoodat de vizier of rijksbestierder er het bestuur uitoefende. Soenda Kalappa werd door Bantam als een leenroerig rijk beschouwd, terwijl Tjeribon onder den invloed stond van het bloeiende rijk van Mataram, dat het grootste gedeelte van Java had onderworpen en zelfs in de Preanger zijn gezag deed gelden.

Omtrent den val van het rijk van Madjapahit bestaan uitvoeriger berichten. Als wegbereider van den Islam trad in het Oosten van Java zekere Maulana Malik Ibrahim op, die zich te Leren bij Grissee nederzette. Door zijn voorbeeld en onderwijs schijnt hij reeds eenige aanhangers voor den Islam te hebben gewonnen en de zaden te hebben gestrooid, die onder de leiding van andere leeraars een ruimen oogst zouden geven. Zooals wij weten (p. 135) wordt zijn graf, — een marmeren monument met koranspreuken overdekt, — nog op de begraafplaats te Grissee getoond. Van meer belang voor de uitbreiding van den Islam was echter Raden Rahmat, die meer onder den naam van Soenan Ngampel bekend is. Angka Widjaja, de beroemde vorst van Madjapahit, was gehuwd met eene vorstin, afkomstig uit Tsjampa, een rijk aan de golf van Siam gelegen. Hare zuster was in den echt verbonden met eenen Arabischen leeraar, die bij haar twee zonen verkreeg, een van welken, de reeds genoemde Raden Rahmat, op lateren leeftijd door zijne moeder naar Madjapahit gezonden werd en weldra in hooge gunst bij Angka Widjaja geraakte. Die vorst gaf hem een zijner dochters ten huwelijk, liet te Ngampel nabij Soerabaja een verblijf voor hem bouwen en wees hem 3000 tjatjah's of huisgezinnen tot onderhoud aan. Daar vormde hij een school voor de verkondiging van de leer van den profeet, die van groot belang was voor het veldwinnen van den Islam en zelfs buiten Java invloed schijnt te hebben uitgeoefend. Het was hem echter niet gegeven den val van het Hindoeïsme te beleven; hij overleed vóórdat de Moslems met de wapenen in de hand hunnen godsdienst deden zegevieren. Zijn graf te Soerabaja, dat zich bijna niet van andere graven onderscheidt, schijnt nog altijd in hooge eer te worden gehouden, zoodat zelfs

sommige vorsten nog niet lang geleden bedevaarten ondernamen om in de mesjdid, bij de begraafplaats gebouwd, hunne gebeden te verrichten. Als zijn opvolger wordt Raden Pakoe genoemd, die door een vorst van Balambangan, in het Oosten van Java, als kind ter dood gedoemd werd doch, na door een koopman opgevischt te zijn, te Grissee kwam, dáár op den heuvel Giri een moskee bouwde en de stamvader werd van de geëstelijke vorsten van Giri die eenigen tijd groote macht uitoefenden, zoodat zij zelfs Mataram durfden te weerstaan en een hunner door onze voorouders de „opperste priester der Indianen op Java" genoemd werd.

Voor zoover wij kunnen nagaan was het onder een opvolger van Angka Widjaja dat Madjapahit ineenstortte. Tot de onderhoorigheden van dat rijk behoorde ook Palembang op Sumatra waar een zoon van Angka Widjaja, Aria Damar, als stedehouder het bestuur voerde, die een tweetal zonen had, Raden Patah en Raden Hoesein welke beiden den Islam beleden. Waarschijnlijk om aan eerstgenoemde eene luisterrijke afkomst te verschaffen verhaalt de overlevering, dat Angka Widjaja bij zijn huwelijk met de vorstin van Tsjampa een zijner bijwijven verwijderde en haar, terwijl zij van Patah zwanger was, aan Aria Damar schonk, die zich daarop met haar in den echt vereenigde. De stedehouder liet beiden jongelieden een reis naar Madjapahit ondernemen, waar Raden Patah met Soenan Ngampel betrekkingen aanknoopte, diens dochter huwde, en tot Adipatti of regent van Bintara (Demak) werd aangesteld. Hier was hij in de gelegenheid zijne plannen uit te voeren, om den godsdienst der Hindoes uit te roeien, en de leer van Mohammed tot den overheerschenden eeredienst te maken. Hij knoopte betrekkingen aan met eenige ijverige aanhangers der nieuwe leer, die als geestelijke en wereldlijke opperhoofden optraden, en onder den naam van Soesoehoenan of Wali bekend zijn. Zij waren 8 in getal; gewoonlijk, vindt men behalve Soenan Bonang, een zoon van den Soenan van Ngampel, nog de Soenans Kalidjaga, Giri, Dradjat, Moeria, Goenong Djati, Ngoendoeng en Koedoes genoemd. De dood van den geliefden leeraar, den Soenan van Ngampel, was het sein voor den strijd. Zij kwamen te Demak bijeen, om de maatregelen, voor den oorlog vereischt, te bespreken en stichtten er een moskee, die de eerste Moslemsche tempel van Java zou geweest zijn. „Aan 8 zendelingen van den Islam" zegt v. Hoëvell „die den titel van

Soesoehoenan voerden, had Patah de architectuur en het toezicht over den bouw opgedragen, en hun werk moest hunnen naam vereeuwigen, niet alleen door de bijzondere bouworde, geheel verschillend van al de later gestichte mesdjids, maar vooral ook door 8 pilaren tot eene herinnering der 8 heilige mannen, aan wien de samenstelling van dezen tempel was toevertrouwd. Tot het jaar 1845 heeft het gebouw gestaan. Het gebouw verviel en moest door stutten en balken ondersteund en tegen invallen behoed worden. Eindelijk bleek de kracht van den tijd sterker te zullen zijn dan alle voorzorgen; ieder oogenblik dreigde het gebouw te zullen instorten; wel verklaarde het bijgeloof dit voor eene onmogelijkheid, en verzette zich tegen het schenden van het heiligdom, dat de dwaze vrees der ongeloovigen zou beschamen, maar het gezond verstand kreeg eindelijk de overhand. Door de voornaamste Mohamedaansche hoofden en priesters werd, na langdurige deliberaties, besloten tot het afbreken van den ouden en opbouwen van eenen nieuwen tempel, onder de uitdrukkelijke bepaling echter, dat de beroemde 8 pilaren moesten blijven staan en het op te richten gebouw, even als het vorige, zouden schragen. Van alle kanten van Java kwamen bijdragen en medewerking; zelfs de vorsten van Soerakarta en Djokjakarta zonden afgezanten, om den belangrijken arbeid bij te wonen en te bewaken."

Het eerste bewijs van zijne vijandelijke gezindheid tegen den vorst van Madjapahit gaf Raden Patah door te weigeren de jaarlijksche hofreize te doen; een bewijs van hulde, waartoe de regenten tegenover hunnen leenheer verplicht waren. Weldra bleek het noodzakelijk, hem met geweld van wapenen ten onder te brengen, en nu belastte de vorst den broeder van den muiteling, Raden Hoesein, met het bevel over zijn leger. Deze bracht den Moslems bij de rivier Sidajoe de nederlaag toe, maar hij vervolgde zijne overwinning niet, zoodat zijne tegenstanders tijd wonnen en de Hindoes in een tweeden slag eene nederlaag leden, die voor het rijk van Madjapahit beslissend was. Volgens de legende zoude dit het gevolg zijn geweest van eene wonderdadige tusschenkomst des Hemels. Naar het oordeel van sommigen meent men die te kunnen verklaren door aan te nemen, dat de Moslems bij dit gevecht voor het eerst op Java zich van buskruit bedienden! In het algemeen zijn de verhalen omtrent den val van Madjapahit met wonderen

overladen. Zoo wordt van den Soenan Koedoes, een der voornaamsten onder de bovengenoemde Walis, verhaald, dat de 3 poorten van de mesjdid van Koedoes, met haar steenen vracht van duizenden ponden door de bovenatuurlijke krachten van dien wonderman uit Madjapahit zijn overgebracht. Inderdaad vertoont de minaret van de moskee te Koedoes eene bouworde, die geheel van de gewone Moslemsche afwijkt, en veel overeenkomst heeft met de Hindoesche tempels. Andere wonderen worden omtrent de eerste verkondigers van den Islam verhaald. Men ontdekte dat de tempel van Demak niet op de juiste plaats stond; S. Koedoes vat nu met de eene hand den top van de moskee te Mekka, en met de andere dien van Demak, en aanstonds staat de laatste in de voorgeschreven richting!

Terstond na de behaalde overwinning wendden de Moslems zich tegen de hoofdstad die weldra werd ingenomen en verwoest. De zeer vervallen en verwaarloosde overblijfselen van Madjapahit worden nu nog gevonden nabij Trawoelan, ten zuiden van Madjakarta (Soerabaja), doch grootendeels in de afdeeling Djombang. Volgens Dr. Verbeek[1]) kunnen wij, op grond dier overblijfselen, ons de oude hoofdstad het best voorstellen als wij aannemen dat zij bestond uit eene verzameling gebouwen van bamboes, hout en steen met erven, omringd door steenen muren met fraaie poorten en hier en daar versierd met torentjes, en daartusschen enkele grootere steenen gebouwen, tempels of tjandi's. Deze tjandi's met een paar poorten vormen dan ook de voornaamsten der nog behouden monumenten. Veel is er over geklaagd dat de baksteenen, van Madjapahit afkomstig, in deze eeuw bij millioenen voor wegen, suikerfabrieken enz. zijn gebezigd en dat daardoor onherstelbare schade aan grootsche monumenten zou zijn toegebracht. Gelukkig schijnt het uit eene vergelijking met eene lijst dier oudheden, in 1815 opgemaakt, te blijken dat er sedert dat jaar maar weinig belangrijks is te loor gegaan, daar deze steenen voor het allergrootste gedeelte van de muren afkomstig waren en het aantal der vernielde tempels gering is geweest.

Bij het verhaal van den val van Madjapahit gaf ik hoofdzakelijk weder wat de Javaansche overleveringen mededeelden. Deze zullen

---

[1]) T. B. G. XXXIII.

toch in hoofdzaak niet ver van de waarheid afwijken. Echter bevatten zij het een en ander, wat moeilijk te verklaren is, vooral in betrekking tot de tijdrekenkunde, daar het jaar der inname van Madjapahit, gewoonlijk op 1478 gesteld, vermoedelijk te vroeg is genomen, terwijl ook in de verhouding tot den Islam in het Westen van Java, en met name in het optreden van Goenoeng Djati een en ander voorkomt dat niet geheel is opgehelderd. Maar zooveel is zeker dat met den val van Madjapahit de Islam niet geheel Midden- en Oost-Java onderworpen had. Nog langen tijd daarna vinden wij van Hindoerijken, vooral in Oost-Java gewag gemaakt, en is met name het rijk van Balambangan in den Oosthoek geruimen tijd een bolwerk van het Hindoeïsme geweest, dat steun op Bali vond, waar de oude godsdienst zich tot op den huidigen dag zegevierend handhaafde. En ofschoon de macht van den Islam zich meer en meer verspreidde, werd het heidendom in Oost-Java niet geheel uitgeroeid, zooals nog in 1768 bleek, toen de Compagnie een tweetal regenten aanstelde, die eerst kort te voren het heidendom hadden verlaten, terwijl eerst in onzen tijd de zoogenaamde heidenen van het Tengersche gebergte hun oud geloof schijnen te hebben afgezworen.

Over de verdere geschiedenis van Java tot de komst der Nederlanders moeten wij kort zijn. Hoofdzakelijk geldt zij het ontstaan en verval van Moslemsche rijken, die gewoonlijk tengevolge van de machtsontwikkeling van hunne leenmannen uit elkander spatten. Want evenals te Madjapahit gebruikelijk was, stelden ook de Moslemsche heerschers over verschillende gedeelten van hun rijk regenten aan die als hunne leenmannen optraden maar, evenals in Europa tijdens de Middeleeuwen, dikwijls naar onafhankelijkheid streefden en het hunne vorsten lastig genoeg maakten. Sommigen dier leenrijken bereikten een grooten bloei; o. a. wordt dit van Djapara bericht, dat door een vorstin bestuurd werd die in 1535, in verbond met den Sultan van Atjeh, de Portugeezen in Malakka door eene talrijke vloot liet bestoken, terwijl zelfs omstreeks 1526 aan Djapara de heerschappij over Amboina werd aangeboden. Het rijk van Demak zou uiteengevallen zijn na den dood van Trenggana, die vooral bekend is door zijne krijgstochten tegen de Hindoes van Oost-Java, en ongev. 1539 overleed. Naar het schijnt werd het rijk van Demak toen verdeeld; na onderlingen strijd der pasgevormde rijkjes gelukte het den Adipatti van Padjang de oppermacht in handen te krijgen.

Doch ook dat rijk had slechts een kortstondig bestuur, daar de regent van Mataram, Mas Ngabehi Soeta Widjaja, — meer als „Senapati" (legeraanvoerder) bekend, — op zijn beurt een einde maakte aan het bestaan van Padjang, en het beroemde rijk van Mataram stichtte dat bij de komst der Nederlanders op Java nog bestond en grooten invloed over het geheele eiland uitoefende. De stichter van het rijk van Mataram, die zijne grootheid voor een goed deel aan list en verraad dankte en toch de lievelingsheld der Javaansche kronieken was, leefde waarschijnlijk nog toen onze voorvaderen het eerst Bantam bezochten; in 1602 was hij reeds door zijnen zoon opgevolgd. Zooals wij weten strekte het gezag van den Panembaham van Mataram, die ook het rijk van Demak had onderworpen, zich over een groot deel van Java uit, doch werd in het Westen door Bantam, in het Oosten door het nog niet veroverde gebied der Hindoes bepaald. De verschillende provincies van Mataram werden door regenten bestuurd, die dikwijls het voorbeeld van den stichter volgde en met de wapenen in de hand een eigen rijk trachtten te stichten.

Aan welke omstandigheid Sumatra, — door de Inlanders Poeloe Pertja of Poeloe Andalas geheeten, — zijn naam dankt is niet met volle zekerheid uit te maken[1]); als de meest waarschijnlijke gissing mag wel worden aangenomen dat een rijkje aan de noordkust, Samoedra, door de Arabieren Sjamatara genaamd, zijn naam aan het geheele eiland gegeven heeft. Veelvuldig zijn de bewijzen dat de Hindoes Sumatra bezocht hebben en zich daar ook hebben nedergezet. Maar de vraag is of men mag aannemen dat de zoogenaamde Hindoe-kolonisatie reeds vroegtijdig en onafhankelijk van eene emigratie uit Java plaats vond. Het vermoeden ligt wel voor de hand dat Sumatra, als meer in den weg liggende, door hen zal zijn bezocht, vóórdat zij Java hadden aangedaan. Een tijd lang scheen dit boven allen twijfel verheven daar Friederich, op grond van inscriptiën, in Tanahdatar gevonden (p. 195), meende te mogen aannemen dat reeds in de zevende eeuw n. Chr. een Hindoesch vorstendom in de binnenlanden van Sumatra bestond[2]). Maar de onderzoekingen van Kern[3]) hebben die meening wederlegd en bewezen

---

[1]) Zie verscheidene, ook vrij fantastische gissingen bij Wenneker in Bijdr. t. t. l. en vlk. IV. 6.

[2]) Verh. B. G. XXVI. [3]) Bijdr. t. d. t. l. en vlk. III. 7. 8.

dat dit rijk, onder eenen koning Adityawarman tot bloei gebracht, in de veertiende eeuw tehuis behoort. En daar in dien tijd, zooals wij weten, reeds een druk verkeer tusschen Java en Sumatra bestond en Palembang misschien toen reeds een onderhoorigheid van Madjapahit was, is het zeer goed mogelijk dat het rijk van Adityawarman ontstaan is door eene kolonisatie van Hindoe-Javanen, onder welken Boeddhisten moeten geweest zijn, daar Adityawarman blijkens de genoemde inschriften Boeddhist was. De meening dat het rijk van dien vorst aan Hindoe-Javanen zijne opkomst te danken heeft, vindt steun in het feit dat op Java een beeld ontdekt is van een Boeddhistischen priestervorst [1]), voorzien van een opschrift waaruit blijkt dat een hooggeplaatst persoon van denzelfden naam, en verwant aan de opperheerscheres van Java, een Boeddhistischen tempel gesticht heeft ongeveer 13 jaar vóór de dagteekening der Sumatraansche opschriften, en dat wel op Java in Djinâlaya-poera (stad der Boeddhisten). Volgens de gissing van Kern [2]) zou deze Adityawarman dezelfde persoon zijn geweest als de vroeger genoemde, en als regent der vorstin op Sumatra geheerscht hebben, en slechts tijdelijk op Java hebben vertoefd. De Hindoe-Javanen, die zich vooral in Palembang vestigden, hebben daar diepe sporen achtergelaten, zoodat zelfs de Javaansche taal er de hoftaal geweest is en een bevelschrift van den „Soesoehoenan" van Palembang aan een Pangeran der Pasoemah-landen in het Javaansch geschreven werd, terwijl ook de taal, in de binnenlanden van Palembang gesproken, vrij sterk Javaansch gekleurd is. Maar toch kunnen er enkele feiten worden aangevoerd die er op schijnen te wijzen dat hier en daar op Sumatra vroegtijdig en onafhankelijk van Java de Hindoe-invloed zich heeft doen gelden. Dat Sumatra vrij vroeg bij de Hindoes bekend was mag wel worden afgeleid uit eene zinsnede uit een Sanskritwerk, in de 12de eeuw uit oudere bronnen bewerkt, waar sprake is van eilanden tusschen Kaṭâha (Katay, China) en Ceilon gelegen, en deze Karpoera-dwîpa (het Kamfer-eiland) en Soewarṇa-dwîpa (het Goud-eiland) genoemd worden. Daar Sumatra reeds zeer vroeg o. a. bij de Arabieren wegens de kamfer, die het voortbracht, bekend was mogen wij, dunkt mij, gerust Sumatra in het Kamfer-eiland herkennen en misschien ook een gedeelte van Sumatra met het

[1]) Cohen Stuart in Bijdr. III. 8. [2]) Bijdr. IV. 1.

Goud-eiland vereenzelvigen. De Chineesche annalen vermelden reeds tusschen 502 en 556 n. C. een rijk Poli, dat kennelijk op de noordkust van Sumatra gezocht moet worden en welks vorsten Hindoes waren die het Boeddhisme beleden. Dat het Boeddhisme op Sumatra zeer verspreid was wordt door de daar gevonden oudheden bevestigd. De ruïne van Moeara takoes (p. 191) is, naar de verzekering van den Heer Groeneveldt [1]), niets anders dan het overblijfsel van een Boeddhistischen stoêpa of dagob; de Hindoe-tempel bij Pertibi (p. 213) staat nu nog als „biara" bekend, eene benaming waarin het Sanskritsche „wihâra" (Boeddhistisch klooster) duidelijk te herkennen is [2]). Bij de moskee van Djambi werden door Anderson [3]) beelden van Boeddha aangetroffen maar tevens ook een Ganeça en Nandi, zoodat ook op Sumatra voorbeelden gevonden worden van eene vriendschappelijke verhouding van Çiwaïten en Boeddhisten.

Betrekkelijk vroeg en zeker reeds in de 10de eeuw n. C. [4]) vertoonden zich Moslemsche zeevaarders op Sumatra die gewag maken van Lameri op de noordkust, Qaqola en Fansoer (Baros, het Kamfer-land) op de westkust en Serboza, een stad op de oostkust van Sumatra bij of op de plaats van Palembang gelegen en waar de bevolking, volgens Arabische en Chineesche bronnen, reeds vroegtijdig op rakits verblijf hield, zooals nu nog te Palembang het geval is (p. 258). Tusschen Lameri en Fansoer leefden, volgens de verhalen der Arabische zeevaarders, menscheneters in wien het niet moeilijk is de Bataks te herkennen. Terwijl de binnenlanden langen tijd door heidenen bewoond werden, en dit ook nu nog gedeeltelijk het geval is, verbreidde de Islam zich aan de kusten, en verkreeg vooral op de noordkust grooten invloed, zóó zelfs dat de leer van den profeet in Atjeh haren hoofdzetel kreeg en tot op onzen tijd behield. Van de langzame, doch gestadige uitbreiding van den Islam op die kust hebben wij geloofwaardige berichten, die elkander aanvullen. De beroemde Venetiaan Marco Polo bezocht in 1290 Perlak, een rijkje op die kust en vond er eene nog grootendeels heidensche bevolking,

1) T. B. G. XXV. p. 219.

2) v. Kerckhoff T. B. G. XXXII.

3) Mission to the East coast of Sumatra. 1826.

4) Naar de meening van den Heer Groeneveldt zou er reeds volgens eene Chineesche kroniek in 674 sprake zijn van Arabische nederzettingen op de westkust van Sumatra. Dit komt mij niet waarschijnlijk voor; de Arabische reisverhalen zwijgen over land- of geloofsgenooten op Sumatra.

ofschoon toch reeds velen daar en elders in de kustplaatsen tot den Islam bekeerd waren. Ibn Batoeta, een Moslem die deze streken een halve eeuw later (1354) bereisde, beschrijft het voornaamste rijk aan die kust, Samoedra, als een geheel Moslemschen staat waar de Sjafeïtische leer gevolgd werd en die onder eenen vorst stond, Malikoe'dh-dhahir genaamd die den godsdienstigen oorlog tegen de ongeloovigen, — waarschijnlijk de Bataks, — met ijver voerde en de omwonende heidenen dwong schatting te betalen. Een ander rijk, Moel djawa, dat wij aan de westkust van Sumatra moeten zoeken, werd toen ter tijde nog door ongeloovigen bewoond.

De geschiedenis der rijkjes op de noordkust van Sumatra vóór de komst onzer voorvaderen ligt nog in sommige opzichten in het duister, ook tengevolge van het verschil tusschen de Maleische kronieken, zoowel onderling als met de berichten der Portugeezen. Onder die staatjes bekleedde Samoedra geruimen tijd de voornaamste plaats. Van zijnen stichter Marah Siloe vinden wij opgeteekend, dat hij door een Arabier uit Mekka bekeerd zou zijn geworden en onder den naam Malikoe'ts-tsalih als Sultan regeerde. Hij huwde met eene dochter van den vorst van Perlak, een rijkje dat spoedig daarna verwoest werd en stichtte Paseih, ten westen van Samoedra gelegen, waar hij zijnen zoon Malikoe'dh-dhahir tot heerscher maakte. Allengskens nam de macht van Paseih toe, en toen de Portugeezen in Indië kwamen, vonden zij in Paseih den machtigsten staat van Sumatra's noordkust. Pedir begon zich toen ook te ontwikkelen, terwijl Atjeh nog maar een vasalstaat van Pedir was, die echter spoedig zijne onafhankelijkheid zou verkrijgen, en op zijne beurt de andere staten dier kust zou onderwerpen.

Vóór dat wij de gebeurtenissen verhalen, die tot de ontwikkeling van de macht van Atjeh aanleiding gaven, moeten wij met een enkel woord over de lotgevallen der Portugeezen in Indië spreken. Zooals bekend is ontstond Portugal uit den strijd tusschen de Mooren en Christenen, en toen deze ten voordeele der laatsten beslist was, zochten de krachten, die zich in dien oorlog ontwikkeld hadden, en wien het aan de gelegenheid ontbrak zich binnen de enge grenzen van het vaderland te onderscheiden, elders eenen uitweg. Onder João I werd deze in de buitenlandsche vaart gevonden, vooral toen zijn zoon Hendrik de zeevaarder (gest. 1460), de grootmeester der Christusorde, met alle krachten de ontdekkingstochten

ondersteunde, die door Portugeesche edellieden werden ondernomen. In den aanvang deïnsde men nog voor verre reizen terug, en het duurde tot in 1486 voordat Bartolomeo Diaz de Kaap de Goede Hoop ontdekte, maar toen door de ontdekking van Amerika de naijver der Portugeezen geprikkeld was, gaf João II last, dat die gevreesde Kaap zou worden omgezeild en dat men trachten zou in Indië te komen. Eerst onder Emanuel den Groote werd dit plan uitgevoerd en in 1497 werden onder Vasco da Gama een drietal schepen op weg gezonden. Het volgende jaar kwam deze te Kalikoet op de kust van Malabar, maar in den aanvang gelukte het den Portugeezen niet vasten voet in Indië te krijgen. Eindelijk besloot men met kracht op te treden en zond daartoe een tweetal vloten, waarvan de laatste onder d'Alboquerque stond, die de grondvester van de Portugeesche macht in Indië genoemd kan worden. Het was zijn voornemen den handel, die tusschen Indië en Europa gedreven werd, in handen van zijne landgenooten te spelen, en daartoe de voornaamste plaatsen te bezetten, die de groote handelswegen beheerschten. Werkelijk volvoerde hij zijne plannen grootendeels; Goa, Malakka en Ormuz geraakten in zijne macht en daarmede de handel ter zee op Arabië, Perzië en de beide Indiën; — maar vóór hij zijn voornemen geheel ten uitvoer kon leggen en ook den Inlandschen handel over land kon vernietigen, overleed hij en geen zijner opvolgers was in staat het door hem begonnen werk te voltooien. Integendeel ging de macht der Portugeezen door het wanbestuur der onderkoningen en de onderlinge twisten gedurig achteruit, en ofschoon bij de komst der Nederlanders de naam der Portugeezen in Indië nog zeer gevreesd was en zij nog grooten invloed uitoefenden, was toch hunne voornaamste kracht gebroken en viel het onzen voorouders lichter in den strijd, dien zij tegen hen te voeren hadden, de overwinning te behalen.

Een der voornaamste zaken, naar welken de Portugeezen bij hunne tochten naar Indië streefden, was het verkrijgen van het monopolie der specerijen in de Molukken. En het was nu juist op een der tochten, die zij met dat doel ondernamen, dat zij in vijandelijke betrekking tot een der grootste vorsten van Sumatra's noordkust geraakten. Volgens de verhalen der Portugeezen werd de leenvorst die te Atjeh het bestuur voerde, wegens hoogen leeftijd door zijn Suzerein, den vorst van Pedir, afgezet, maar zijn zoon

Radja Ibrahim tot opvolger aangesteld [1]). Deze werd in een strijd gewikkeld met den bestuurder van Daja, eveneens een vasalstaat van Pedir, die door zijn Suzerein ondersteund werd. Tegelijkertijd geraakte Ibrahim met de Portugeezen in onmin, die te Paseih gevestigd waren, waar zij een fort bezaten. Zekere Borba, een Portugees, had zich te Atjeh opgehouden, en dáár fabelachtige verhalen gehoord van den rijkdom van den vorst van dat rijk. Hij maakte daarmede de Brito bekend, die de vloot bestuurde, welke naar de Molukken gezonden was en deze, door hebzucht verleid, deed een aanval op Atjeh (1521). Ibrahim sloeg dien aanval af, de Portugeesche bevelhebber werd gedood, en eene menigte geschut viel in handen van dien vorst, die zich daarvan bediende om Daja te veroveren, en daarna Pedir aanviel. De Sultan van dit rijk ging op de vlucht; door omkooping gelukte het Ibrahim zich van de hoofdplaats meester te maken, en nu liet hij uit die plaats brieven schrijven aan den vorst van Paseih, waarin deze vorst ter hulp werd geroepen en gemeld werd, dat Ibrahim Pedir nog niet had ingenomen, en gemakkelijk te verslaan zou zijn. Met behulp der Portugeezen trok de vorst van Paseih tegen de gewaande belegeraars op, maar hij werd onverwachts overvallen en met groot verlies teruggeslagen. Terstond daarop trok Ibrahim op Paseih los, veroverde die plaats (1524) en verjoeg de Portugeezen, met wien hij steeds in oorlog bleef. Ook zijne opvolgers zetten den strijd voort en voerden dien met veel kracht en beleid, zoodat zij zelfs herhaalde malen, soms met hulp uit Java, de voornaamste nederzetting der Portugeezen in Achter-Indië, Malakka, belegerden. In 1588 maakte de opperbevelhebber van het leger zich van den troon meester, en nam den titel van Alaoe'd-din Ri'ajat Sjah aan terwijl het hem gelukte de macht der rijksgrooten, die onder zijne voorgangers zeer aanzienlijk geworden was, te verminderen. Het was onder zijn bestuur dat de Nederlanders op Java kwamen. De Portugeezen leefden toen in vrede met Atjeh, maar hadden daar geen sterkte verkregen en moesten zich, evenals op Java, met de rol van hande-

---

[1]) Prof. Veth (Atchin. Leiden 1873) ziet in dezen leenvorst den Sultan Ali Moghajat Sjah die volgens eene Maleische kroniek de eerste vorst van Atjeh was, (1507), welke den Islam omhelsde en dien godsdienst in zijn rijk invoerde, en Pedir, Samoedra en andere plaatsen veroverde.

laars tevreden stellen, waarin zij echter, zooals wij zien zullen, het onzen voorvaderen lastig genoeg maakten.

In de Padangsche bovenlanden bestond oudtijds een machtig rijk, Menangkabau, dat zijne aanspraken op de westkust van Sumatra deed gelden, en daardoor met Atjeh in botsing kwam, en later aan de Compagnie de gelegenheid verschafte, vasten voet op die kust te verkrijgen. Daar de oude overleveringen omtrent dat rijk in nauw verband staan met den godsdienstigen en maatschappelijken toestand der hedendaagsche bewoners dier berglanden, willen wij de mededeeling daarvan tot later bewaren.

Het eiland Borneo, dat zijnen naam waarschijnlijk ontleent aan Broenei (Boerni) op de noordkust en door de Inlanders soms Tanah Kalamantan genoemd wordt, is zeer zeker reeds vroegtijdig door Hindoes bezocht. Op verschillende plaatsen van het eiland, o. a. in Sanggouw en in Serawak, op de grenzen van Sambas, zijn oudheden van Çiwaïtischen oorsprong ontdekt. Zij kunnen echter hun ontstaan te danken hebben aan Hindoe-Javanen daar, zooals wij reeds weten, enkele streken van Borneo op de lijst der onderhoorigheden van Madjapahit voorkomen. Maar in Koetei zijn dergelijke overblijfselen gevonden, en o. a. inschriften bij Moeara kaman, die door Kern verklaard zijn [1]) en getuigenis afleggen, dat dáár reeds in de 4de of 5de eeuw n. C. een machtig rijk bestond onder Koning Moêlawarman, die zich jegens de Brahmanen door schenkingen enz. zeer verdienstelijk maakte. Sporen van den invloed der Hindoes worden nog bij de Dajaks waargenomen. Naar het schijnt verkreeg na den val van Madjapahit, Soekadana de suprematie over een deel der westkust en Banjermasin over een deel der zuid- en oostkust, terwijl Broenei in het Noorden gezag uitoefende. De Portugeezen bezochten reeds spoedig (1526, misschien zelfs eenige jaren te voren) het eiland dat reeds vóór dat jaar (1521) door Spanjaarden zou zijn aangedaan die van uit de Philippijnen betrekkingen met Broenei onderhielden.

In den aanvang werden de Portugeezen niet zeer vriendelijk te Broenei ontvangen; naar het verhaal luidt zouden zij onder de geschenken, voor den vorst bestemd, een tapijt met figuren hebben medegebracht en toen dit ontrold werd meende de vorst dat hij met

---

1) Versl. en Med. Klk. Ak. v. Wet. II. XI. (1882).

betooverde menschen te doen had, gebood het tapijt te verwijderen en ontzegde den Portugeezen het verblijf in zijn rijk. Latere pogingen om handelsbetrekkingen aan te knoopen gelukten beter; ook elders, en met name te Banjermasin dreven Portugeezen handel en maakten zelfs bekeerden onder de Dajaks, doch in 1694 zouden die betrekkingen, tengevolge van verraad der Inlanders afgebroken zijn. Voor zoover bekend is werd de Islam het eerst ongeveer tegen het midden der 16de eeuw door Moslems uit Palembang op Borneo verkondigd; ook op dat eiland namen slechts de bewoners der kuststreken de nieuwe leer aan terwijl de bevolking der binnenlanden heidensch bleef.

In Zuid-Celebes bestonden er naar het schijnt reeds oudtijds eene menigte kleine rijkjes die door vorsten bestuurd werden, welke hunnen oorsprong vaak van uit den hemel gedaalde personen afleidden. De verschillende rijkjes, dáár gesticht, waren dikwijls met elkander in onmin, en verbonden zich soms onderling tegen eenen sterkeren nabuur. Zoo werd waarschijnlijk in het einde der 16de eeuw een verbond gesloten tusschen Boni, Wadjo en Soppeng, dat tegen Gowa (Makassar) gericht schijnt te zijn geweest en „het in den grond planten van steenen te Timoerang" of het verbond der drie voorname staten van Celebes genoemd werd. Ofschoon daarbij de vorsten zich vereenigden als kinderen van één vader en één moeder, brak 40 jaren later een strijd uit tusschen Boni en Wadjo, vereenigd met Gowa en Loewoe, die zeer ten nadeele van Boni uitviel zoodat dit rijkje geheel onder den invloed van Gowa kwam en het bij de komst der Nederlanders aan den vorst van Gowa onderworpen was. Naar het verhaal luidt zou de eerste verkondiger van den Islam, Dato-ri-Bandeng, uit Sumatra zijn gekomen; de Portugeezen vonden bij hun bezoek te Gowa in 1540 enkele Mohammedaansche vreemdelingen, maar de Inlanders waren nog niet bekeerd. Toch schijnt uit Gowa, tengevolge van de bekeering van den vorst, die op 1606 wordt gesteld, de Islam zich onder de Makassaren en Boegineezen te hebben verspreid; in 1610 nam ook de vorst van Wadjo den Islam aan. De Portugeezen zagen hunne pogingen om het Christendom op Celebes in te voeren mislukken en moesten zich ook op dat eiland tot de rol van handelaars beperken.

In de Molukken daarentegen gelukte het aan die natie om als

heer en meester op te treden. Terwijl toch de andere eilanden van den archipel producten leverden, die ook elders verkregen werden, waren de nagel- en notenmuskaatboomen alleen op die groep te vinden, en waren dus de bezitters der Molukken meesters van de wereldmarkt in die zóó gezochte specerijen. Vandaar dan ook de heftige strijd door Portugeezen, Engelschen en Nederlanders om deze kleine eilanden gevoerd; vandaar dan ook de harde en steeds wreedere maatregelen, die de Portugeezen en Nederlanders namen om, eenmaal meester van die eilanden geworden, zich in het bezit daarvan te handhaven en alleen het voordeel te behouden, dat de heerschappij over de Molukken opleverde.

Voor zooverre wij de oude berichten kunnen vertrouwen schijnt het dat in de noordelijke Molukken de bevolking aanvankelijk door gekozen dorpshoofden werd bestuurd, terwijl door aaneensluiting van verscheidene dorpen grootere rijkjes ontstonden. Een viertal dier rijkjes: Djilolo op Halmaheira, Ternate, Tidore en Batjan, deelden met elkander de macht over die streken; aanvankelijk schijnt de Kolano of vorst van Djilolo de voornaamste te zijn geweest, en als zoodanig in een verbond der 4 vorsten te Moti (14de eeuw) erkend te zijn, maar later werd die waardigheid aan den vorst van Ternate opgedragen. Reeds in de 14de eeuw schijnen Javanen en Arabieren zich op Ternate te hebben gevestigd; de eerste vorst van dat rijk, die den Islam aannam, was Sultan Djain' al abidin, die in 1486 den troon beklom, terwijl ook de vorst van Tidore dat voorbeeld weldra zou gevolgd hebben. Djain' al abidin zou naar Grissee gereisd zijn om onderricht in den Islam te ontvangen en trof daar een der hoofden van Hitoe aan, met wien hij een verbond sloot, tengevolge waarvan Ternate later op een groot gedeelte van Amboina aanspraak maakte. De bevolking van Ternate schijnt toen ter tijde nog zeer woest te zijn geweest; de opvolger van Djain' al abidin moest nog bevelen geven dat zijne onderdanen zich behoorlijk zouden kleeden. Onder dezen vorst Kaitsjil Liliatoe, ook Bajang'-oellah genaamd, werd Boeroe door Ternate veroverd en door stadhouders bestuurd; zoodanige ambtenaren werden ook elders en met name op Hohamowel (Ceram) gevonden. De regeering van laatstgenoemden vorst wordt gekenmerkt door de aankomst der eerste vreemdelingen uit het Westen: de Portugeezen.

Terstond na de vermeestering van Malakka werd Antonio d'Abreu

in 1511 naar de Molukken gezonden. Hij geraakte niet verder dan tot Banda en Amboina, maar een zijner onderbevelhebbers, de Serrão, leed schipbreuk, en kwam eindelijk, na vele avonturen weder in Amboina terecht. Ternauwernood hadden de vorsten van Ternate en Tidore van de aankomst dier vreemdelingen gehoord, of zij zonden, begeerig om partij te trekken van de voordeelen, die de handel met de Portugeezen beloofde op te leveren en verblind door den naijver die hen bezielde, een gezantschap om de schipbreukelingen een verblijf in hun rijk aan te bieden. Ternate won het in dien wedstijd; de Portugeezen werden er vriendschappelijk door den vorst ontvangen, die weinig waande dat hij de grootste vijanden van zijn land en de ergste verdrukkers van zijne onderdanen binnenhaalde. Zoo spoedig mogelijk werd daarvan tijding naar Goa, de hoofdplaats der Portugeezen in Indië, gezonden; in 1519 ging reeds een schip van daar naar de Molukken, maar het duurde tot 1521 vóórdat er eene expeditie onder de Brito werd uitgezonden die, zooals wij zagen, te Atjeh het hoofd stootte. Onder aanvoering van den broeder van den overleden aanvoerder kwam de vloot te Ternate, waar echter de omstandigheden sedert de komst van Serrão aanmerkelijk veranderd waren.

In de eerste plaats waren er andere westersche vreemdelingen, mededingers der Portugeezen, in die eilandengroep verschenen. Magelhaes, een Portugeesch edelman, door Emanuel beleedigd, was in Spaanschen dienst getreden en het gelukte hem om langs het Westen eenen weg naar de Molukken te vinden, ofschoon niet dan ten koste van zijn leven, daar hij bij de Philippijnen gedood werd (1521). De overblijvende Spanjaarden begaven zich naar Tidore, waar zij door den vorst met open armen ontvangen werden. Zij en ook andere Spanjaarden, die later kwamen, maakten het den Portugeezen erg lastig, totdat de geschillen tusschen beide natiën beslist werden door eene overeenkomst, gesloten bij 't huwelijk van Karel V en João III met hunne wederzijdsche zusters, waarbij de Molukken voor 350.000 dukaten aan Portugal werden verpand, waarna de Spanjaarden die eilanden verlieten (1533).

Maar ook in een ander opzicht stond de Brito voor onverwachte moeilijkheden. De goede verstandhouding tusschen Portugeezen en Ternatanen werd weldra verstoord daar Bajang'oellah gestorven was, naar men zeide door vergif, terwijl de vorstin, die als regentes

optrad, weldra met de Portugeezen twist kreeg, die zóó hoog liep, dat dezen zich van hare minderjarige kinderen meester maakten en den rijksbestierder Tarroewese met het bestuur belastten, terwijl de vorstin naar het gebergte vluchtte. De moeilijke toestand der Portugeezen, die met Tidore in oorlog geraakten, werd nog bedenkelijker door de onbekwaamheid der landvoogden die elkander opvolgden, de inwendige verdeeldheden die hen verzwakten en de groote wreedheden, waaraan de losbandige krijgslieden zich schuldig maakten en die de gemoederen der Inlanders meer en meer van hen vervreemdden. Het is onmogelijk de handelwijze der Portugeezen hier uitvoerig te beschrijven: wij moeten ons vergenoegen slechts hier en daar een enkele greep te doen en onzen lezers door eenige voorbeelden een denkbeeld van den zwaren last te geven, die onder hen op de Inlanders drukte.

In 1527 werd Garsias als Gouverneur door de Menezes opgevolgd, maar nog vóórdat de eerste vertrokken was braken geweldige twisten tusschen beiden uit, die zóó hoog liepen, dat eerst Garsias door den regeerenden landvoogd werd gevangen genomen, maar toen deze hem weder op verzoek zijner vrienden had losgelaten, werd de Menezes op zijne beurt door zijnen vijand verraderlijk aan het spel overvallen en gevangen genomen en alleen de bedreigingen van de aanhangers van den Gouverneur, dat zij de Spanjaarden ter hulp zouden roepen, kon Garsias doen besluiten hem weder los te laten en zich door eene snelle vlucht aan de wraak van Menezes te onttrekken. Op last van Taroewese zou de jonge vorst, die nog altijd door de Portugeezen als gevangene was behandeld, vergiftigd zijn geworden, daar de rijksbestierder vreesde dat hij bij de meerderjarigheid van den vorst afstand zou moeten doen van het bestuur, maar nu geraakte hij in verdenking bij de Portugeezen, die door hunne wreedheden de Inlanders tegen zich innamen en in iederen hooggeplaatsten persoon eenen vijand zagen. Zoo beleedigden zij een der voornaamste priesters van Ternate door hem, den Moslem, afkeerig van alles wat de Islam onrein noemt, het gelaat met varkensvet te doen inwrijven, en straften zij de bestuurders van een dorp dat zich tegen hunne rooverijen had verzet, door den voornaamste onder hen in 't water te werpen en hem door honden te doen ombrengen, terwijl aan de anderen, als voorbeeld, de handen werden afgekapt. De opvolger van Menezes werd vermoord,

omdat hij zich tegen den bijzonderen handel der soldaten, die ten nadeele van de belangen van den Koning werd gedreven, verzette. Tarroewese werd gedood, terwijl de andere zoon van Bajang'oellah, die een tijd lang op den troon geplaatst was, weder werd afgezet en om zijn leven te redden naar Tidore vluchtte, waar hij in den strijd met de Portugeezen omkwam. Zóó gevaarlijk was het vorst van Ternate te worden dat, toen men Haïroen, den minderjarigen zoon van Bajang'oellah uit eene Javaansche bijzit, tot Sultan wilde maken, zijne moeder zich met geweld daartegen verzette en door de woeste Portugeezen, die haar het kind ontrukten, uit het venster te pletter geworpen werd. De gruweldaden der Portugeezen riepen een algemeen verzet der Inlanders in het leven; — overal in de Molukken werden zij vermoord, en deze beweging, die wel eens de „Moluksche vesper" genoemd is, bracht hen op den rand van den ondergang (1534), toen een uitstekend man, de Galvano, in 1536 aan het hoofd der zaken werd geplaatst en rust en vrede wist te herstellen. Maar zijne opvolgers bedierven weder alles; Haïroen werd verraderlijk gedood en volgens 't verhaal in stukken gehouwen en ingezouten! (1570). Zijn zoon Baab'oellah, over deze handelwijze in woede ontstoken, stelde zich aan het hoofd van eene vereeniging van Ternatanen en Tidoreezen, en de Portugeezen, daartegen niet bestand, zagen zich genoodzaakt hun fort te Ternate, Gam Lamo over te geven (1575). Gelukkig voor hen ontstond er twist tusschen Ternate en Tidore, waarvan zij gebruik maakten om zich op het laatstgenoemde eiland neder te zetten, waar zij een fort bouwden, dat zij nog bezaten toen de onzen in Indië kwamen. Baab'oellah breidde zijne macht aanmerkelijk uit, maar door de Portugeezen verrast, werd hij gevangen naar Goa gebracht, en overleed op reis. Zijn zoon Saïdoe'd-din (Berkat) was de eerste Ternataansche Sultan die de Nederlanders in zijn rijk ontving; onder zijn bestuur werd de strijd met Tidore krachtig voortgezet.

In Amboina schijnt het noordelijke gedeelte, Hitoe, reeds zeer vroeg door een viertal stamhoofden te zijn geregeerd, die een soort van aristocratisch bestuur vormden. Een hunner bezocht de Moslemsche school op Java tegelijkertijd met den vorst van Ternate Djain' al abidin, en knoopte met dezen Sultan betrekkingen aan die, naar wij weten, den Sultans van Ternate aanleiding gaven aanspraken te doen gelden op een soort van opperheerschappij over Hitoe.

De Portugeezen vestigden zich zeer spoedig op Hitoe; in den aanvang was de wederzijdsche vriendschap zeer groot, zoodat een der hoofden zelfs den titel van Kapitan Hitoe verkreeg, maar weldra kwamen de Portugeezen door hun onzedelijk gedrag zoodanig in minachting bij de bewoners, dat zij zich genoodzaakt zagen naar Leitimor te verhuizen, waar de bevolking het heidendom aankleefde, terwijl de Islam reeds op Hitoe de heerschende godsdienst was. Door de prediking van het Evangelie vermeerderden zij hunnen invloed in groote mate en ofschoon de Portugeezen later door aanvallen van Ternatanen en Hitoeëzen zich genoodzaakt zagen hunne vestiging in het binnenland op te geven bleven zij op Leitimor gevestigd, waar zij nog waren toen zich de eerste vaartuigen der Nederlanders te Amboina vertoonden. Op de Banda-eilanden daarentegen hebben zij waarschijnlijk nooit vasten voet gekregen. De bevolking was daar in twee elkander dikwijls vijandige bondgenootschappen verdeeld en leefde onder een zeer democratisch bestuur, zoodat de voornaamste aangelegenheden in volksvergaderingen werden behandeld, ofschoon eene herinnering aan een viertal koningrijken onder de bevolking voortleefde.

HOOFDSTUK II.

INDIË ONDER DE COMPAGNIE.

Zoo was dan den 25 Juni 1596 de eerste vloot der Nederlanders in Indië verschenen en betraden onze voorvaderen als eenvoudige handelaren een land, op welks toekomst zij later zulk eenen overwegenden invloed zouden uitoefenen. De Bantammers, even weinig als zij der toekomst bewust, ontvingen de onzen met groote vriendelijkheid; een huis werd hun afgestaan om daarin handel te drijven en, zooals een der deelnemers aan dien tocht zegt: „zij leefden er in meerder rust en vrede, dan wanneer de inwoners Christenen waren geweest.” Maar het duurde niet lang, of deze goede verstandhouding werd verstoord. Onze eerste scheepvaarders, ruwe

varensgezellen en onderling steeds twistende, waren geenszins geschikt om met den Oosterling om te gaan, die zoo zeer aan de vormen gehecht was en met argwanende oogen de gangen der onzen gadesloeg. Een der eerste handelingen der onzen, het peilen der haven van Bantam, zette kwaad bloed bij den Inlander, die daarin eene poging scheen te zien om een aanslag op Bantam te wagen, terwijl de ruwe en onbehoorlijke taal, door onze schepelingen tegen den rijksbestuurder van Bantam gebruikt, de reeds ontstane breuk vermeerderde en zelfs zóó groot deed worden, dat eenige Hollanders, die aan wal waren, gevangen genomen werden en de lading in beslag werd genomen, terwijl de vloot, om versch water te bekomen, naar Sumatra moest verzeilen. Wel keerden de onzen terug en werd de vrede gesloten, maar de achterdocht had wortel geschoten, en nu viel het den Portugeezen maar al te gemakkelijk door allerlei inblazingen de Bantammers opnieuw tegen ons op te zetten, zoodat de handel zeer bemoeilijkt werd. De onzen, niet diplomatiek genoeg om de listen der Portugeezen met gelijke munt te betalen, wilden den knoop met geweld doorhakken, en trachtten zich van een Portugeesch schip meester te maken. Deze onderneming mislukte echter geheel, en uit wraak daarover namen zij een paar Inlandsche vaartuigjes, 't geen de bewering der Portugeezen, dat wij slechts zeeroovers waren die geen belang hadden bij eenen vreedzamen handel, in de oogen der Bantammers tot waarheid maakte. Zij besloten bloedige wraak te nemen. De schepen, die in Bantam niets meer konden uitrichten, verlieten die haven, maar zendelingen van den rijksbestierder volgden de vloot langs de kusten en waarschuwden de bewoners voor de zeeschuimers, die in Bantam hun waar karakter hadden vertoond. Toen dan onze voorvaderen bij Sidajoe gekomen waren, werd hun een bezoek van den regent van die plaats aangekondigd, dat echter slechts een voorwendsel bleek te zijn om zich op de Nederlanders te wreken. Een aantal prauwen omringden het schip Amsterdam; plotseling sprongen een menigte Inlanders op het schip en doodden in de eerste verwarring eenige schepelingen, maar werden, toen de onzen zich weder herstelden, met groot verlies in hunne vaartuigen teruggedreven. Dit maakte de onzen wantrouwend, en toen in de buurt van het eiland Madoera opnieuw door eenen Inlandschen vorst verlof werd gevraagd tot het bezoeken van de vloot, werd dit hem wel vergund, maar onder voorwaarde, dat

men alleen het admiraalschip zoude bezoeken. Ongelukkig schijnt deze voorwaarde niet begrepen te zijn; althans het Inlandsche vaartuig naderde het schip Amsterdam en de matrozen, nog onder den indruk van het verraad bij Sidajoe gepleegd, richtten de kanonnen op de prauw, waarin de vorst met zijn gevolg gezeten was en schoten het schip in den grond. Hierop besloot men zóó spoedig mogelijk naar het vaderland te vertrekken en, na Bali te hebben aangedaan, kwam de vloot met verlies van één schip den 14 Augustus 1597 te Texel aan, bijna zonder bemanning en zonder dat de tocht eenige noemenswaardige winst voor de ondernemers had opgeleverd. Maar de weg naar Indië was gevonden, en dit was genoeg om het groot aantal ondernemende mannen, dat in de vereenigde gewesten werd gevonden, de handen aan het werk te doen slaan. Een groot aantal maatschappijen voor de vaart op Indië verrezen, die van groot belang waren voor het ontstaan der Oost-Indische Compagnie, zoodat wij er ons hier kort mede moeten bezighouden.

Met den heer de Jonge verdeelen wij de maatschappijen in die, welke hunnen zetel in Amsterdam en Noord-Holland hadden gevestigd; in de Zeeuwsche Compagniën, en in de vereenigingen, die de vaart langs het Zuidwesten trachtten te exploiteeren, terwijl ten slotte eene vereeniging te Delft werd beraamd, die echter niet tot stand kwam. De reeders van de eerste vloot, te Amsterdam woonachtig, rustten onder den naam van de Compagnie van Verre terstond eenige schepen uit, maar zagen zich met de mededinging van eene andere, de Nieuwe Compagnie, bedreigd, die zich echter spoedig met haar vereenigde. Weldra werd eene nieuwe maatschappij opgericht, die onder den invloed van Le Maire stond, en de Nieuwe Brabantsche Compagnie genoemd werd. Ook uit Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen kwamen kooplieden bij elkander, die aan de Staten van Holland octrooi vroegen, om schepen naar Indië uit te rusten. In Zeeland ontstonden twee Compagniën, die van Middelburg onder burgemeester ten Haeff en een andere, te Veere gevestigd, waarvan de Moucheron de ziel was. De maatschappijen voor de vaart ten Zuidwesten waren te Rotterdam en te Amsterdam gevestigd, en zijn over het algemeen weinig gelukkig in hare ondernemingen geweest. De eerste Nederlander, die den aardbodem omzeilde, de herbergier van Noord, een man van slecht levensgedrag doch een onverschrokken zeeman, was een der voornaamste personen, die bij

het oprichten dier maatschappijen werkzaam waren, en werd door eene vereeniging van Amsterdamsche en Rotterdamsche reeders in staat gesteld zijne beroemde reis te ondernemen.

Het duurde niet lang of deze Compagniën geraakten met elkander in onmin. De geweldige concurrentie, die zij tegen elkander dreven, verminderde de voordeelen van de vaart aanmerkelijk en dreigde die geheel te doen ophouden. Elk zocht slechts zijn eigen voordeel en behandelde iederen anderen zeevaarder als vijand, zoodat wij zelfs in de instructie van v. d. Haghen (1599) lezen: „dat men altijd in gedachten hebben zou, dat de Zeeuwen ons werk viant en zijn en dat zij derhalve niet ligtelijk vertrout en werden." Men zeilde elkander, volgens eene uitdrukking van die dagen de „schoenen van de voeten en 't geld uit den buidel" en de Staten verklaarden, dat „alles gaat, God beter 't, den kreeftengang ende went tegen den Heere; de liefde is vercaut, eendragt verflaut, waardoor grootendeels te beduchten staat, dat deselve vaert eerlang geheel infructueux en bedorven sal worden, tenzij daarinne promptelijk voorzien worde." En bovendien werd de vaart door die verschillende Compagniën zonder eenheid van plan gedreven, en slechts met het oog op oogenblikkelijk voordeel, terwijl eindelijk de verstrooide vloten elkander niet tegen den landsvijand bijstonden, en het misschien niet ongaarne zagen wanneer de Portugeezen de schepen hunner mededingers roofden.

Reeds vóórdat de lands-regeering er zich mede bemoeide hadden de besturen der Compagniën dit ingezien en waren de Compagnie van Verre en de Nieuwe Brabantsche Compagnie tot één lichaam samengesmolten, dat nu van de regeering van Amsterdam octrooi kreeg om, met uitsluiting van ieder ander in haar rechtsgebied, den handel op Indië te drijven. Ook de Zeeuwsche Compagniën vereenigden zich, en nu bleef er slechts over om tusschen Zeeland en Holland eene vereeniging tot stand te brengen en door de Staten-Generaal te doen bepalen, dat buiten een zoodanig groot lichaam niemand anders in de Vereenigde Gewesten tot de vaart gerechtigd zou zijn. Hoe afkeerig onze bestuurders ook van monopoliën waren vond men hen echter, waarschijnlijk ook uit vrees voor de mededinging van Engeland bereid, van den gewonen weg af te wijken en zelfs Oldenbarneveld wendde zijnen invloed aan om eene groote, geoctrooieerde, alleenhandelende Compagnie tot stand te

brengen. In den aanvang dreigde dit plan op den naijver van Amsterdam en Zeeland te stranden, daar Amsterdam eenen overwegenden invloed zocht te verkrijgen en Zeeland dit niet wilde toestaan, maar eindelijk kwam de vereeniging vooral door invloed van prins Maurits tot stand, en werd den 20 Maart 1602 door de Staten-Generaal voor 21 jaren aan de „*Vereenigde Oost-Indische Compagnie*" een octrooi verleend voor den handel op Indië, met verbod aan ieder ander, op straffe van verbeurte van schip en goed, om door de straat van Magelhaes of beoosten de Kaap de Goede Hoop de vaart te ondernemen. Bijna alle Compagniën traden tot dit lichaam toe; alleen de Magelhaesche Compagnie, die vroeger verlof tot een viertal reizen had erlangd, behield die vergunning, mits dezen binnen 4 jaren werden ondernomen.

De nieuwe Compagnie droeg in hare organisatie de sporen van haar ontstaan uit de thans ontbonden Maatschappijen. Zij bestond uit verschillende kamers, die afzonderlijk werkten en een eigen bestuur hadden: Amsterdam, Zeeland, de kamers van de Maze (Delft en Rotterdam) en de kamers van Noord-Holland en West-Friesland (Enkhuizen en Hoorn). Daar het aan iederen ingezetene der republiek vrij stond bij de oprichting der Compagnie deelnemer te worden en voor zooveel aandeelen als hij wilde in te schrijven, waren er natuurlijk ook aandeelhouders in andere provinciën, die echter tot een der genoemde kamers moesten behooren. Gelderland, Utrecht en Friesland erlangden in 1614 eigen bewindhebbers in de kamer Amsterdam; Overijssel verkreeg zijn bewindhebber niet vóór 1638, terwijl Stad en lande (Groningen) eerst in 1647 bij Middelburg ingedeeld werd na lang niet vertegenwoordigd te zijn, daar Delft weigerde zijn bewindhebber toetelaten. Elke Kamer stelde hare eigene bedienden aan, had hare eigene administratie en recht op een zeker gedeelte van de uitrusting en de winsten daarop behaald, dat verschilde naar mate van het bedrag, 't geen elke Kamer in het maatschappelijk kapitaal (ongev. 6.500.000 gulden) had ingeschreven, zoodat Amsterdam, dat voor $3^1/_2$ miljoen aandeel had, recht had op de helft der uitrusting, en Zeeland slechts op één vierde. Het gezamenlijke aantal bestuursleden bedroeg bij de oprichting 73, maar het plan bestond, dat getal tot 60 te laten uitsterven, van welken in Amsterdam 20, in Zeeland 12, en in elk der andere Kamers 7 zitting zouden nemen. Aan deze bepaling werd echter de hand

niet gehouden, zoodat wij in 1748 in de Kamer Amsterdam een 25tal bewindhebbers aantreffen. Deze bestuurders zouden bij vacature gekozen worden door de provinciale Staten uit een drietal, door de bewindhebbers opgemaakt, maar ook in dit opzicht week men van het octrooi af en liet die keuze te Amsterdam door Burgemeesters doen, onder voorwendsel dat dezen beter op de hoogte der personen waren, maar in werkelijkheid omdat men het bestuur aan de stedelijke regeering wilde trekken. Inderdaad had de Amsterdamsche regeering den meesten invloed op het bestuur der Compagnie. Om bewindhebber te worden moest men voor eene bepaalde som aandeelhouder zijn, die voor Hoorn en Enkhuizen de helft minder was dan elders.

Zoo was dan de Compagnie eene vereeniging van verschillende kamers uit de vroegere maatschappijen ontstaan, die elk een afzonderlijk lichaam uitmaakten, en gaf zij eenigszins het beeld terug van de Republiek der Vereenigde Gewesten, waar elke provincie haar zelfstandig bestaan had, maar toch met de andere gewesten door de Staten-Generaal verbonden was. De Staten-Generaal der Compagnie vinden wij in de Heeren Zeventienen terug, het centrale bestuur, dat over de gemeenschappelijke belangen der Compagnie ging en de verschillende kamers te samen hield. Zij werden door het bestuur der verschillende kamers gekozen; Amsterdam koos een achttal, Zeeland vier, de andere kamers ieder één, terwijl de 17de beurtelings door een der kamers buiten Amsterdam werd aangesteld. Dit lichaam, dat aanvankelijk niet veel te zeggen had, trok weldra alle macht aan zich en werd de spil, waarop alles in Indië draaide.

Zoowel tegenover de aandeelhouders of participanten, als tegenover den Staat was dit bestuur zoo goed als onafhankelijk. De eenige contrôle, die de eersten op de administratie konden uitoefenen was in de algemeene rekening gelegen, die de bewindhebbers om de 10 jaren moesten afleggen. Wij zullen zien dat dezen zich spoedig ook van dien band wisten te ontslaan. Zelfs de Staat had bitter weinig te zeggen en mocht alleen beslissen als de HH. XVII het niet eens konden worden. Slechts door zich het recht voor te behouden het octrooi al of niet te verlengen konden de Staten van tijd tot tijd hunnen invloed doen gelden. De Compagnie nam dan ook soms een vrij hoogen toon aan en beweerde zelfs dat zij het recht bezat de

veroverde gewesten in Indië af te staan aan wie zij wilde, zelfs aan de Spanjaarden, de vijanden van den Staat; zoo vinden wij ook eene resolutie van 1681, waarbij de bewindhebbers eene scherpe vermaning van de Staten-Generaal kregen, omdat zij beweerden, dat dezen over hunne resolutiën met de Compagnie in discussie moesten treden, „'t geen buiten alle imaginatie van reden was, daar de Hooge Regeering geene rekenschap aan hare onderdanen schuldig was." Soms matigde zij zich zelfs souvereine rechten aan, zooals het recht van muntslaan, dat eindelijk na veel getwist, werkelijk aan de Compagnie werd verleend.

Het verzet tegen een zoo machtig lichaam als de Compagnie, haar monopolie en de verkeerde wijze, waarop zij in Indië optrad, bleef niet lang uit. In de eerste jaren van haar bestaan en zoolang het octrooi duurde, was er in Nederland niets tegen haar te beginnen. Daarom wendden zich de ontevredenen naar het buitenland, waar Hendrik IV van Frankrijk slechts de gelegenheid afwachtte om zijne onderdanen in de voordeelen van den Indischen handel te doen deelen. Talrijk zijn de manoeuvres geweest, die door onze handelsvorsten, de Moucheron, Lijntjens, Le Maire en door anderen, zooals de zeeheld Van Spilberghe werden aangewend, om de vaart op Indië aan Frankrijk te verkwanselen, maar deels stuitten zij af op het kloeke optreden der landsregeering en deels werden zij door het overlijden van Hendrik vruchteloos gemaakt. Vooral Le Maire betoonde zich eenen onverzoenlijken vijand der Compagnie. Eerst bewindhebber, maar spoedig uit de Compagnie getreden, naar het schijnt onder niet zeer eervolle omstandigheden, zocht hij in den aanvang door het beursspel de Compagnie ten gronde te richten. In den beginne toch rezen de aandeelen geweldig; de gunstige tijdingen, die men uit Indië kreeg, deden de koers zelfs tot 180 en 200 percent klimmen, maar weldra kwamen er slechte berichten en daarvan maakten de tegenstanders der Compagnie gebruik om groote massa's aandeelen ten verkoop aan te bieden, welke „rotterie" de prijs der aandeelen zóó verminderde dat zij tot 48 pCt. daalde. De bewindhebbers namen de Staten in den arm, en verkregen eene resolutie waarbij verboden werd dat iemand meer actiën zou verkoopen dan hij bezat en gelast werd dat de verkochte actiën binnen een maand op naam van den nieuwen bezitter moesten worden overgeschreven. Daardoor werden de beursspeculatiën verhinderd van personen, die

aandeelen verkochten zonder ze te bezitten, in de hoop dat de aandeelen aanmerkelijk in prijs zouden zijn gedaald, wanneer zij geleverd moesten worden. Tegelijkertijd verkreeg de Compagnie, die groote verliezen had ondergaan en voor haar krediet vreesde als dit bekend werd, de toestemming der regeering om de eerste tienjaarlijksche rekening niet af te leggen, waardoor aan de aandeelhouders de gelegenheid ontnomen werd eenige contrôle op de administratie der bewindhebbers uit te oefenen.

Was dus Le Maire op deze punten geslagen, in een ander opzicht dacht hij, zou er nog wel gelegenheid zijn de Compagnie te benadeelen en haar monopolie te verbreken dat, zooals hij meende, slechts schadelijk werkte en de energie van den Nederlandschen handel verdoofde. Men stelde zich toen ter tijd Amerika voor als gelegen ten noorden van een groot land om de Zuidpool, dat door de straat van Magelhaes van dit werelddeel gescheiden was, zoodat er ten zuiden van dien doortocht geene andere gelegenheid ter doorvaart bestond. Le Maire twijfelde echter aan de waarheid dier voorstelling, en richtte eene Compagnie op, die octrooi verzocht voor een zestal reizen langs den te ontdekken zeeweg. In 1614 werd hem die vergunning voor 4 tochten verleend, en nu werden er schepen uitgezonden onder zijn zoon Jacques Le Maire en Schouten. Werkelijk gelukte het hun eenen nieuwen doortocht te vinden; straat Le Maire werd ondekt zoodat het mogelijk werd om, zonder het octrooi der Compagnie te schenden, in den archipel door te dringen. Maar het zou den ouden Le Maire weinig baten. Ofschoon de zeevaarders, die onderweg één schip hadden verloren, door den Gouverneur-Generaal Reaal vriendschappelijk in de Molukken werden ontvangen, keerde het blaadje om toen zij te Bantam aankwamen. Daar voerde Coen als directeur het bestuur en hij zag zeer goed in hoe dringend noodzakelijk het was alle plannen tot ontduiking van het monopolie der Compagnie onmiddellijk te vernietigen. Onder voorwendsel dat het verhaal van eenen nieuw ontdekten doorgang slechts verzinsels bevatte, verklaarde hij het schip verbeurd en zond Schouten naar Nederland terug, terwijl de jonge Le Maire in Indië overleed. Wel vervolgde diens vader de zaak voor de gerechtshoven in Holland en werd dezen na een proces, dat 2 jaren duurde, zijn eisch toegewezen en het schip met interessen teruggegeven, maar de poging om handel in Indië te drijven was mislukt, en

niemand waagde het langen tijd om ook maar zijdelings het monopolie der Compagnie te schenden. Een eeuw later kwam zekere Roggeveen met een schip in Indië, maar ook hem gelukte het niet de vergunning te krijgen, daar handel te drijven.

Ondertusschen naderde de tijd, waarin het octrooi der Compagnie verstreken zou zijn, en alles wees er op dat tegen eene verlenging daarvan een geweldige storm zou opsteken. De bewindhebbers, die door het niet afleggen der rekening de handen geheel vrij hadden gekregen, maakten daarvan gebruik om zich zelven te bevoordeelen, terwijl zij verzuimden nieuwe bronnen voor den handel in Indië te openen, en zich met het volgen van het oude pad vergenoegden. Zoo beschuldigde men hen dat zij veel te veel waren naar Indië zonden, die daar bedierven, omdat zij percenten trokken van de uitrustingen; dat zij eigen handel in Compagnies schepen dreven; ja dat zij daarom zeer ongelijkmatige uitdeelingen uitkeerden, omdat zij in de aandeelen der Compagnie speculeerden, en hooge percenten gaven, wanneer zij die aandeelen wilden verkoopen, en weinig of niets uitdeelden als zij ze wilden opkoopen en dus op lagen prijs houden. Met groot ongeduld wachtte men het tijdstip der 2de rekening af (1622), maar toen die termijn was aangebroken kwam er geene rekening en de aandeelhouders, die er om vroegen, werden bits bejegend, ja er werd zelfs gedreigd: „Zij zouden in geen 7 jaren uitdeelingen krijgen, indien zij zich niet stil hielden.” De ontevreden participanten wendden zich tot de Staten-Generaal, maar dáár was de invloed der bewindhebbers te groot, dan dat zij op recht konden hopen, en de overmoed der bestuurders rees zóó hoog, dat zij de Staten verzochten om toe te staan, dat er in 't geheel geene rekening zou worden afgelegd, en dat zij voor 50 jaren zitting zouden nemen. Maar nu ontstond er eene geweldige oppositie. Een stroom van pamfletten, waaronder zeer merkwaardige, werd tegen de Compagnie gericht, en de beleedigde aandeelhouders dreigden dat zij bij het verstrijken van den termijn van 21 jaren hun geld zouden terugnemen en de Compagnie verlaten, waartoe zij volgens de acte van oprichting volkomen bevoegd waren. Maar dit was niet naar den zin der bewindhebbers, die vreesden dat dan de Compagnie ten gronde zou gaan; zij verzochten aan de Staten dat dezen het uittreden uit de Compagnie zouden verbieden, omdat dit lichaam eene „materie van staat” was, en zijn val voor de Republiek hoogst

nadeelige gevolgen zou hebben. Werkelijk beschermden de Staten de bewindhebbers en toen de aandeelhouders zich tot den rechter wilden wenden werd er verboden recht te doen op zaken, de verlenging der Compagnie betreffende. Den 22 December 1622 werd de zaak beslist; het octrooi nogmaals voor 21 jaar verlengd, maar tegelijk bepaald dat eene algemeene rekening zou worden afgelegd binnen 6 maanden na het vervallen van het eerste octrooi, terwijl de voordeelen der bewindhebbers werden ingekort. Elke 10 jaren zou de rekening op nieuw worden afgelegd, en jaarlijks de staat van zaken worden opgenomen door een negental hoofdparticipanten. Deze laatste bepaling moest natuurlijk dienen om eene gestadige contrôle op de handelwijze der bewindhebbers te houden. Maar dezen zorgden er wel voor dat die bepaling verijdeld werd. Toen de opnemers der rekening de stukken wilden inzien, om den staat der zaken te leeren kennen, werd dit hun geweigerd, en ofschoon de Staten-Generaal overlegging dier stukken bevalen, wist Holland, waar de invloed der Compagnie zeer sterk was, dat tegen te houden. Toen de opnemers terugkwamen vonden zij zelfs niet de boeken der Compagnie, en toen zij zich daarover beklaagden werd hun toegeduwd: „zij hadden die boeken niet noodig en wilden die alleen maar inzien om hunne nieuwsgierigheid te bevredigen; hunne werkzaamheden geschiedden alleen om vacatiën te verdienen, en een ernstig toezicht behoefden zij niet uit te oefenen." Wel protesteerde men tegen deze handelwijze, maar Compagnie en Staat waren te nauw verbonden om de hoop te kunnen koesteren dat er recht tegen de Compagnie zou worden gedaan; de bewindhebbers werden van alle contrôle, die iets anders dan schijn was, ontslagen en konden de zaken der Compagnie besturen, zooals zij zelven het verkozen. En zij zorgden wel dat niemand ongeroepen inzage van den toestand der Compagnie kreeg; een dichte sluier omgaf alles, wat dat lichaam betrof en gedurende meer dan een eeuw kende niemand haren waren toestand. Wij zullen later aantoonen welke treurige gevolgen hieruit voortvloeiden.

Achtereenvolgens werd nu het octrooi der Compagnie verlengd, soms niet zonder tegenstand, maar de heftige oppositie verminderde toch meer en meer. De energie onzer voorvaderen nam af; de groote uitdeelingen, die de Compagnie gaf, verzoenden velen met dat lichaam. Zoo moest het octrooi in 1643 verlengd worden, en

de voornaamste oppositie kwam nu van den kant der provincie Friesland, die voor hare ingezetenen een grooter aantal aandeelen verlangde of anders de oprichting eener eigene Compagnie eischte, en van de West-Indische Compagnie, die gaarne een deel der voordeelen van hare rijkere zuster had en ineensmelting der beide Compagniën vroeg. Ofschoon het geruimen tijd duurde vóór dat er tot eene definitieve verlenging van het octrooi besloten werd, en de Staten die verlenging eerst slechts voor één jaar, later zelfs voor zes weken gaven, werd toch den 22sten Juni 1647 eene verlenging van 25 jaar toegestaan, met het loopende jaar beginnende, tegen betaling eener som van anderhalf millioen gulden ten voordeele der W. I. Compagnie. Eenige verbeteringen werden aangebracht; zoo kregen de bewindhebbers geene percentsgewijze belooningen meer, maar vaste traktementen, terwijl de rekening in tegenwoordigheid van 4 leden der Staten-Generaal zou worden afgelegd. Dit laatste werd echter spoedig slechts eene formaliteit, en diende alleen om de gecommitteerden groote vacatiën te bezorgen. Lang vóór het verstrijken van den termijn van 25 jaren werd het octrooi op nieuw verlengd; de Compagnie stond den Staat in den 2den Engelschen oorlog met een 20tal oorlogschepen bij en verkreeg daardoor verlenging tot 1700. In 1693 werd opnieuw het verleenen van een octrooi besproken, en tegen eene som van drie millioen het bestaan der Compagnie tot 1740 verlengd. In dat jaar ontstonden er echter eenige moeilijkheden. De meer en meer toenemende misbruiken in het bestuur waren naar buiten ruchtbaar geworden, en allerlei bedenkingen werden door de Staten van Holland aan de bewindhebbers medegedeeld, zoodat het tot 1743 duurde vóór dat eene verlenging voor 12 jaar werd toegestaan, waarvoor eene belasting van 3% op de uitdeelingen werd gelegd. Bij den oorlog, die kort daarop met Frankrijk gevoerd werd, stond de Compagnie den Staat met haren voorraad salpeter bij, en als belooning hiervoor werd, vooral ook door den invloed van den stadhouder Willem IV, het bestaan der Compagnie tot 1774 verlengd. Eene som van 1.200.000 gulden werd toen door de Compagnie aan den Staat uitgekeerd. Eindelijk werd in 1776, nadat reeds eene korte verlenging voor 2 jaar was toegestaan, op nieuw het bestaan der Compagnie tegen eene dergelijke belasting van 3% op de uitdeelingen gerekt en ofschoon haar toestand toen reeds zeer verachterd

was tot 1796 verzekerd. In dat jaar was de welvaart der Compagnie zoozeer verminderd en waren de tijdsomstandigheden in ons vaderland zoozeer veranderd, dat eene geheele nieuwe orde van zaken moest worden voorbereid, waarvan wij de behandeling tot later willen verschuiven.

Na deze uiteenzetting van de wijze waarop de vereenigde Compagnie ontstond, moeten wij tot de lotgevallen onzer voorvaderen in Indië terugkeeren. Wij stellen ons voor in de eerste plaats de voornaamste gebeurtenissen te verhalen, die het bestuur onzer voorouders kenmerkten in de verschillende landen, waar zij zich vestigden, om daarna in groote trekken de hoofdbeginselen der administratie te leeren kennen, die de Compagnie invoerde en vooral sedert het optreden van eenen Gouverneur-Generaal den band vormde, die de nederzettingen en wingewesten der Compagnie te samen hield. Ook bij de handeling van de geschiedenis der verschillende landen zullen wij van tijd tot tijd dat gebied moeten betreden.

Wij vangen daarbij aan met de geschiedenis der Molukken. Immers, vooral deze landen waren het, die door de Compagnie begeerd werden, en werd ook later onder den drang der tijdsomstandigheden Java het centraal punt van het Nederlandsche gezag, de Groote Oost, zooals men de Molukken noemde, bleef tot haren val de schitterende parel aan hare kroon of, om ons meer in den geest der Compagnie uit te drukken, de groote munt, waar het geld geslagen werd dat noodig was om aan de aandeelhouders hooge percenten uit te keeren. Reeds de eerste vloot, die na de terugkomst van de Houtman in Indië kwam, zond eenigen van hare schepen naar de Molukken. De onderbevelhebber v. Warwijk zeilde, na een kort oponthoud te Bantam, naar Hitoe, waar de bevolking, die de Portugeezen vijandig gezind was, de Hollanders met open armen ontving (1599). Daar er geene nagelen genoeg te vinden waren zond hij v. Heemskerk naar Banda en verzeilde zelf naar Ternate. De vorst van dat eiland, Saïd Berkat die, zooals wij weten, met de Portugeezen strijd voerde, riep zijne hulp in om het fort te Tidore te belegeren, maar v. Warwijk, slechts op handel bedacht, weigerde de Ternatanen bij te staan, 't geen door den vorst gelukkig niet kwalijk werd genomen. Men liet op de verschillende eilanden

eenige kooplieden achter, en vertrok, wel is waar zonder den vijand afbreuk gedaan te hebben, maar met eene genoegzame hoeveelheid specerijen om de heeren reeders in Amsterdam de beste verwachtingen voor de toekomst in te boezemen. Het was aan Steven v. d. Haghen, wiens naam voor de geschiedenis van Amboina van groot gewicht is, voorbehouden om het eerst de krachten der Portugeezen te beproeven. Op verzoek van den Kapitein Hitoe stond hij de Hitoeëzen tegen hunne vijanden bij (1600); het Portugeesche fort werd door hem belegerd, maar de onderneming mislukte en het beleg moest worden opgegeven. Toch was v. d. Haghen niet te vergeefs opgetreden; de bevolking, verheugd eenen beschermer tegen de Portugeezen gevonden te hebben, stond hem toe een sterkte te bouwen, fort van Verre genaamd, en verleende aan de Nederlanders het monopolie van den nagelhandel. Die dwazen! Zij wisten niet waartoe zij zich verbonden en welke strenge meesters zij in hun land binnenhaalden! Ook Banda werd bezocht toen onze hulp daar het meest noodig was De kooplieden, die door Heemskerk waren achtergelaten, hadden een zwaren tijd gehad. De Javanen, die een uitgebreiden handel met de Banda-eilanden dreven, waren vertoornd over het optreden van nieuwe concurrenten, die hun al de voordeelen van den Molukschen handel dreigden te ontnemen, en eene vloot was daar verschenen, die vijandelijke plannen tegen de Nederlanders koesterde. Niet bestand tegen v. d. Haghen zagen zij zich echter genoodzaakt weder te vertrekkken, zonder hun voornemen volvoerd te hebben. De kooplieden v. Veen en Stolpaert, onbevreesd waar het de belangen van hunne meesters betrof, werden op hun verzoek weder achtergelaten, niettegenstaande men eene spoedige terugkomst der Javanen kon voorzien.

Voorzichtiger handelde de bezetting van het fort op Amboina. De Portugeezen hadden eene armade uitgerust, die de onzen uit de Indische wateren zou verdrijven en de afvallige, met ons in verbond staande volken op ongehoorde wijze zou tuchtigen. Een dertigtal schepen, onder Furtado de Mendoza staande, zouden ook de Molukken aandoen, en alles wat tegenweer bood, met medehulp van de Spanjaarden uit de Philippijnen vernietigen. Onze geringe bezetting gevoelde zich tegen zulk eene overmacht niet bestand. Toen Cornelis v. Heemskerk in 1601 te Hitoe kwam, verzochten de onzen dat men hen zoude medenemen en Heemskerk mocht dat

aanzoek niet afslaan, ofschoon men zoodoende de bevolking onbeschermd aan de wraak der Portugeezen blootstelde. Ten einde den Portugeezen, die een Inlandsche sterkte belegerden, een lesje te geven, werden zij aangevallen en verjaagd; op nieuw werd een verbond van vriendschap met de Hitoeëzen gesloten en de onzen zeilden weg, Hitoe onverdedigd achterlatende.

Wat men voorzien had gebeurde. Wel bleek de verschrikkelijke armade, wier adem de Nederlanders verdelgen zou, niet tegen den Hollandschen heldenmoed bestand, maar de onbeschermde Inlanders kon zij wel treffen! — Zwaar ging de hand van den Portugees over Hitoe. Dorpen en vlekken werden verbrand, de nagelbosschen uitgeroeid en alles te vuur en te zwaard vernietigd. Daar kwam de tijding dat de Hollandsche admiraal Wolfert Hermansz., die de armade voor Bantam verjaagd had, te Ternate en bij de Banda-eilanden verschenen was, en op eenigen der laatstgenoemde eilanden een verbond gesloten had (1602), waarbij aan de Nederlanders het recht gegeven werd de specerijen, die zij noodig hadden, bij uitsluiting van alle andere handelaren optekoopen, en aan de achterblijvende Nederlanders alle bescherming werd toegezegd, terwijl aan beide partijen de grootste vrijheid van godsdienst werd verzekerd. IJlings vloden de ongelukkige Ambonezen naar Banda, en smeekten Wolfert Hermansz. om hulp, maar deze, die in dienst van kooplieden stond en zijne volgeladen schepen niet wagen mocht, bleef doof voor alle aanzoeken en liet de bevolking van Amboina aan zich zelve over.

Intusschen had reeds eene andere vloot onder v. Neck in 1601 den strijd met de Portugeezen op Tidore gewaagd. Door den vorst van Ternate waren de Nederlanders op nieuw met groote hartelijkheid bejegend, zóó zelfs, dat de Sultan de godsdienstoefeningen aan boord der vloot bijwoonde en zelfs eenmaal het ambt van provoost waarnam en de orde bij de plechtigheid handhaafde, opdat de man, die daarmede belast was, zijne godsdienstige plichten zou kunnen verrichten. De Portugeezen trachtten dien vorst tegen ons op te stoken en om hen daarvoor te straffen tastten de onzen hen aan, doch te vergeefs. Doch reeds zeer spoedig gelukte het ons, op die natie een belangrijk voordeel te behalen. Steven v. d. Haghen, wiens naam op Amboina reeds zóó bekend was, werd op nieuw naar Indië gezonden, en vond, toen hij in 1604 te Bantam kwam, daar een Amboneesch gezantschap om den bijstand der Neder-

landers in te roepen. Van der Haghen voldeed aan dit verzoek; het fort van Verre werd bezet, en ook het Portugeesche fort door de onzen genomen, zoodat Amboina geheel van de Portugeezen bevrijd was. Met de bevolking werd een contract gesloten, waarna de hoofden van Hitoe als bondgenooten der Compagnie den eed van trouw aan de Staten-Generaal aflegden, en het monopolie der specerijen aan dat handelslichaam verzekerden. Leitimor, dat door de Portugeezen onderworpen was, werd als eene Nederlandsche bezitting beschouwd en Frederik de Houtman, wiens naam ons meermalen zal bezig houden, als eerste Gouverneur aangesteld. Aan de gehuwde Portugeezen werd toegestaan zich op Amboina te vestigen, doch de anderen moesten het eiland verlaten. Vervolgens zond v. d. Haghen zijnen vice-admiraal Sebastiaensz naar Tidore, om ook daar aan de macht der Portugeezen een einde te maken. Met behulp der Ternatanen werd het fort op Tidore aangetast (1605), een tweetal bestormingen ondernomen, en eindelijk de bezetting, die door het springen van een kruittoren in verwarring geraakte, gedwongen zich over te geven. Slechts een gering aantal manschappen werd achtergelaten, daar de instructiën uit het moederland dit niet gedoogden. Het verbond op de Banda-eilanden werd door v. d. Haghen bevestigd, nieuwe kantoren werden daar opgericht, en in de volle overtuiging de Molukken voor goed van onze vijanden verlost te hebben zeilde men huiswaarts.

Maar juist het tegendeel gebeurde. Toen Matelief in 1606 in Indië aankwam, ontving hij treurige tijdingen uit de Molukken. Niet de Portugeezen, maar de met hen verbonden Spanjaarden hadden zich in die eilanden vertoond; een vloot door da Cunha, den Spaanschen Gouverneur der Philippijnen, uitgerust, was de Portugeezen ter hulp gesneld; Tidore was in handen van den vijand gevallen, Gam Lamo op Ternate weder bezet, en Saidoed'din, de ons zoo toegenegen vorst van Ternate, in de macht der Spanjaarden geraakt. Zijn minderjarige zoon Modafar was hem opgevolgd, doch deze waagde het niet, zich te Ternate te vestigen, maar hield zijn verblijf te Halmaheira. Matelief vertrok ten spoedigste naar de Molukken; in 1607 kwam hij te Amboina en trachtte de Nederlanders en Inlanders zooveel mogelijk te vereenigen, door het sluiten van gemengde huwelijken toe te staan, en door de prediking van het Evangelie en het geven van onderwijs te bevorderen. De pogingen,

die hij daarna aanwendde om de Spanjaarden uit Ternate te verdrijven leden ten eenenmale schipbreuk. De hulpbenden, door Modafar toegezegd, verschenen niet; eene poging om Tidore in brand te steken mislukte, en Matelief moest zich bepalen tot het stichten van een nieuw fort te Kampong Melajoe, dat veel beter dan Gam Lamo in de nabijheid der nageltuinen gelegen was, en waar zich Modafar met zijne getrouwe Ternatanen insgelijks nederzette, een tractaat met Matelief sloot, waarbij hij de Staten als beschermheer erkende en beloofde de nagelen alleen aan de Nederlanders te zullen leveren. De achtergelaten Nederlanders hadden geen benijdenswaardig lot, daar de Spanjaarden op Ternate hen zooveel afbreuk deden als maar mogelijk was, en soms het hen zeer benauwd maakte.

Dit alles was slechts het begin van de ongelukken, welken de Nederlanders spoedig achter elkander zouden treffen. Van Caerden, die op aandrang van Matelief naar de Molukken zeilde om de zaken daar te herstellen, was er de man niet naar om door goed beleid het verlorene te herwinnen. De pogingen om de Spanjaarden uit Ternate te verjagen mislukten; wel werd het fort op Makian veroverd, maar op eenen tocht naar Halmaheira viel hij in handen der Spanjaarden, die hem naar Gam Lamo brachten. Eene vloot onder Verhoeff verscheen weldra in de Molukken met het doel de Nederlanders dáár vasten voet te doen verkrijgen (1609). De HH. bewindhebbers in Nederland voorzagen dat de onderhandelingen, die reeds lang te voren tusschen Spanje en de Vereenigde Gewesten gevoerd werden om tot een bestand te komen, eindelijk wel met goed gevolg zouden bekroond worden. Zij hadden er zich zoo lang mogelijk tegen verzet. In het eerst had de Koning van Spanje de vaart op Indië voor zich zelven geëischt als een recht, door den Paus alleen aan hem toegekend, maar de Staten-Generaal wilden zich niet uit het drie vierde der wereld laten bannen, terwijl ook de Compagnie zich natuurlijk zooveel mogelijk daartegen verzette. Maar zelfs als de zaken een anderen loop namen kon de Compagnie, naar de meening der bewindhebbers, bij eenen vrede met Spanje slechts verliezen. Want wanneer deze ook voor Indië gold stond zij blootgesteld aan de mededinging van Spanje, die niet meer met de wapenen moest worden gevoerd en miste zij de buitgelden van de veroverde Spaansche schepen, die een aardigen post op haar

budget uitmaakten. Maar nog erger, vreesden zij, zou het zijn als de zaken liepen zooals zij, — en te recht — voorzagen dat het gaan zoude, wanneer er vrede in Europa, maar oorlog in Indië was; een toestand, dien men zich tegenwoordig niet kan voorstellen, maar die vroeger dikwijls bestond, zoodat de vloten van bevriende natiën elkander in Indië bevochten, alsof zij in verklaarden oorlog leefden. Wij zullen daarvan later een sprekend voorbeeld bijbrengen. Was dit nu het geval dan, vreesden zij, zou Spanje zijne geheele kolossale macht, die in Europa niet meer noodig was, op Indië werpen en de arme Compagnie was daartegen niet bestand, en zou óf vergaan óf zij moest de hulp der Staten inroepen, maar dan ook tegelijkertijd zich aan hun toezicht onderwerpen. Maar alle tegenstand was vruchteloos; het bestand zou weldra worden geteekend, en wel op den voet van het status quo, d. w. z. dat iedere partij behouden zou, 't geen zij had. Het was dus van het uiterste belang voor de Cie vooral in de Molukken overal vaste nederzettingen te hebben, en daarom moest Verhoeff trachten ook op een der Banda-eilanden, Neira, eene versterkte plaats te verkrijgen. Maar dit was volstrekt niet naar den zin der Inlanders. Zij weigerden daartoe hunne toestemming te geven en traden zelfs in onderhandeling met den Engelschen kapitein Keeling die hen aanraadde zich onder de bescherming van zijne regeering te stellen. Doch ook daarmede hadden zij weinig op en zóó gaven zij, althans schijnbaar, hunne toestemming, en verzochten Verhoeff eene bijeenkomst met hen te houden, om over de prijzen der specerijen te spreken. De admiraal willigde dit verzoek in en was zelfs onvoorzichtig genoeg zich, op verlangen der Inlanders, zonder groot geleide onder hen te begeven. De onderhandelingen werden begonnen maar ternauwernood hadden zij een aanvang genomen of de Hollanders werden overvallen en vermoord, en ook Verhoeff werd omgebracht. Ook op Lonthoir werden eenigen der onzen verslagen, maar de opvolger van den gestorven admiraal, Hoen, trad aanstonds krachtig op, vernielde Neira, voltooide het begonnen fort Nassau en toen de verstandhouding der Inlanders met Keeling bleek, werd deze uit de Banda-eilanden verwijderd. Ofschoon een aanslag op Lonthoir mislukte waren de Bandaneezen toch zoozeer van hunne onmacht bewust, dat zij hunne onderwerping aanboden. Een contract werd gesloten (10 Aug. 1609), waarbij Neira als veroverd grondgebied beschouwd werd, terwijl

alle specerijen aan de Nederlanders moesten worden geleverd. Ongelukkig mocht Hoen niet lang genoeg leven om de verachterde staat van zaken geheel te herstellen. Wel gelukte het hem op Amboina de contracten te hernieuwen, een tweede fort op Ternate te stichten en de Spanjaarden uit Batjan te verjagen, maar terwijl hij Tidore blokkeerde, overleed hij (10 Januari 1610) en na zijnen dood gingen de zaken hoe langer hoe meer achteruit. Eenheid van bestuur ontbrak, en ofschoon v. Caerden weder door de Spanjaarden werd uitgeleverd en een tijd lang als opperbevelhebber optrad, viel hij spoedig op nieuw in hunne handen, zoodat de verschillende schepen zonder centraal gezag waren, en alles door den scheepsraad moest beslist worden die, en de naam wijst de onderlinge verhouding der leden van dien raad ten duidelijkste aan, door schipper Crackeel werd voorgezeten. Vooral steeg de verwarring ten top toen Wittert, de onderbevelhebber van Verhoeff, die zich vóór de gebeurtenissen te Banda van hem had afgescheiden, door de Spanjaarden op eenen kruistocht in de Philippijnen overvallen werd en in het gevecht sneuvelde. De gevolgen van het gemis aan eenheid bleven niet uit. Modafar van Ternate dreigde ons afvallig te worden en op de Banda-eilanden brak een algemeene opstand uit, die door de oneenige Nederlanders niet kon worden gedempt.

Gelukkig had men in het vaderland een maatregel genomen, die 't herstel van onze macht ten gevolge had. Tegenover de geconcentreerde macht der Portugeezen en Spanjaarden, die thans vooral in de Philippijnen haren zetel had, besloten de bewindhebbers een centraal gezag te plaatsen in den persoon van eenen Gouverneur-Generaal en Raden van Indië, een plan dat reeds indertijd door Matelief schijnt te zijn gekoesterd. Niet zooals de Fransche schrijver Abt Raynal meent om met meerderen luister tegenover de Inlandsche vorsten te kunnen optreden, maar om eenheid en klem van gezag in Indië te brengen, besloten de XVII den 1 Sept. 1609 dat eene nieuwe vloot naar Indië zou worden gezonden, maar nu onder eenen Gouverneur-Generaal. De aanstelling van dezen eersten landvoogd geschiedde door de Staten-Generaal, die op nominatie der HH. XVII Pieter Both van Amersfoort als Gouverneur-Generaal benoemden, zooals zij zich uitdrukten: „over de forten enz. *ons* toebehoorende." Zeer spoedig na zijne aankomst op Java begaf Both zich naar de Molukken, waar de eerste landvoogden zich den

langsten tijd van hun bestuur ophielden, en trachtte op Amboina een soort van kolonisatie in werking te brengen, door eenige gehuwde lieden, die hij met zich medebracht, vergunning te geven daar te gaan wonen en op de naburige eilanden handel te drijven. Wij zullen echter zien dat deze gebrekkige poging, later door enkele andere, onsamenhangende proefnemingen gevolgd, in geenen deele een behoorlijk stelsel van kolonisatie, ook niet in het klein, kan genoemd worden.

Van hier begaf Both zich naar Lonthoir, waar de bevolking wegens haar verraad tegen Verhoeff getuchtigd en een contract gesloten werd, waarbij gedurende 5 jaar alle specerijen aan de onzen zouden worden geleverd. Doch ook dit contract, dat misschien Poeloe Ay en Rhoen niet bond, verbraken de Bandaneezen terstond. En geen wonder! Want behalve de Nederlanders waren er nog vele handelaren, die de producten dier eilanden verlangden; Javanen, Portugeezen en in den laatsten tijd Engelschen, die gaarne meer dan de Nederlanders betaalden, zoodat de Bandaneezen met hen een voordeeligen koop konden sluiten, en daartegen geen beletsel vonden in de gesloten contracten, waarvan zij de gevolgen niet hadden voorzien. Maar de Nederlanders, die den aard van den Inlander niet kenden, en niet wisten hoezeer het in zijn karakter ligt om tegenover machtiger dan hij zelf niet kloekmoedig op te treden, maar zich achter voorwendselen en listen te verbergen, vonden dit een breuk van trouw en een bewijs van oneerlijkheid; zij stonden op hun recht en wilden er geen tittel van laten vallen, zoodat hieruit botsingen moesten ontstaan, die hoe langer hoe meer wrevel verwekten, totdat eindelijk de Nederlanders, het spel moede, besloten een bloedig voorbeeld te stellen en te toonen, hoe het den Inlander zou vergaan, die het waagde met de Compagnie te spotten. Evenwel, eerst later moeten wij ons daarmede bezig houden; nog een tiental jaren zouden er verloopen vóór de ijzeren vuist van Coen de bewoners der Banda-eilanden verpletterde.

Op Tidore gelukte het aan Both den Spanjaarden, die het bestand weigerden te erkennen, eenige slagen toe te brengen, zonder hen echter van het eiland te kunnen verjagen. Maar hunne kracht was reeds gebroken. Na het eindigen van het bestand hebben zij opgehouden ons gevaarlijk te zijn en eindelijk gaven zij vrijwillig het verblijf in de Molukken op (1663) en concentreerden zij zich geheel

op de Philippijnen. Ook de Portugeezen, die elders nog van zich deden spreken, verdwenen nu geheel van het tooneel der Molukken.

Daarentegen was eene andere natie in den Indischen Archipel opgetreden, die ons spoedig boven het hoofd dreigde te groeien en tegen welke de volgende Gouverneurs-Generaal Reijnst, Reaal, Coen en de Carpentier de handen vol werk hadden, tot eene geheel onverwachte gebeurtenis hen den strijd met de Nederlanders vooreerst deed opgeven, maar om dien later met meer kracht en met goeden uitslag weer te beginnen. Het waren de Engelschen die reeds vóór de komst der onzen in het Oosten hunne vlag hadden vertoond, en in 1602 voor 't eerst onder Lancaster in Bantam waren gekomen. Nu echter kwamen zij in steeds grooter getal opzetten, vooral sedert 1609 toen aan de Engelsche Compagnie een uitsluitend octrooi verleend was, en na 1614 toen deze een handelskantoor te Makassar had verkregen. Zij trachtten ons vooral in de Banda-eilanden den voet dwars te zetten, en het bestuur van Reijnst en Reaal was grootendeels vervuld met de twisten, die tusschen de onzen en de Engelschen uitbraken, en zóó hoog liepen, dat dezen den fiscaal d'Edel uit de Banda-eilanden verdreven en Poeloe Rhoen bezetten. Wel nam hij daarover wraak door in vereeniging met v. d. Haghen een paar Engelsche schepen te vermeesteren, en werd Poeloe Aij, dat zich tegen ons verzet had en reeds eenmaal genomen, maar even spoedig verloren was, voor de tweede maal door ons vermeesterd, maar de Engelschen bleven op Poeloe Rhoen en Reaal waagde het niet met kracht op te treden, terwijl alles er op scheen te duiden dat zij het vooral op de Molukken gemunt hadden en dat de strijd, die tusschen ons en die natie om de oppermacht in Indië moest worden gestreden, nergens anders dan in de Molukken zou gevoerd worden. Doch het tegendeel geschiedde! Niet dáár, maar op Java had de kamp plaats en, zooals wij elders zullen mededeelen, werd zij niet in het voordeel der Engelschen beslist. De gebeurtenissen te Jakatra beroofden hen van alle kracht, en Coen stond reeds gereed het behaalde voordeel te vervolgen en hen ook in de Molukken te bestoken, toen het bestuur in het moederland tusschen beiden trad en eene overeenkomst tusschen de twee Compagniën gesloten werd, die ten doel had de vijandelijkheden tusschen de Nederlanders en Engelschen in Indië te doen ophouden en hunne belangen samen te smelten. Na lange onderhandelingen, die in 1613

een aanvang namen, maar telkens werden afgebroken, daar het den Engelschen vooral om vrijen handel te doen was, en wij den handel zooveel mogelijk voor ons alleen wilden behouden, kwam men eindelijk in 1619 tot eene overeenkomst voor 20 jaren, waarbij hoofdzakelijk het volgende bepaald werd. Elk der partijen zou voor eigen rekening handel drijven, en daarbij de andere niet onderkruipen „door liberaalheid van giften en gaven," maar integendeel zooveel mogelijk zorgen dat de producten in Indië goedkoop bleven. Hiervan was de peper op Java uitgezonderd, die voor gemeenschappelijke rekening zou gekocht worden, terwijl de voordeelen van den handel in de Molukken voor $^1/_3$ aan Engeland, voor $^2/_3$ aan ons behoorden. Eene bijzondere bepaling werd omtrent de forten gemaakt. Zij zouden blijven in het bezit der tegenwoordige eigenaars, terwijl omtrent den aanbouw van nieuwe versterkingen door de Engelschen in de eerste jaren niets zou worden beslist. Eindelijk werd in Indië een college opgericht, bestemd om de belangen der beide natiën te behartigen, Raad van defensie genaamd, waarin een gelijk getal Nederlanders en Engelschen zitting namen. Ten einde in staat te zijn met kracht op te treden zou elk der beide Compagniën een tiental oorlogschepen ter beschikking van den Raad stellen.

Maar deze overeenkomst, hoe schoon ze er op het papier ook uitzag, kon niet lang blijven bestaan. Daartegen verzetten zich de naijver der beide natiën, het handelsbelang, dat de Compagniën bezielde en eigen voordeel in den ondergang van den ander deed zoeken, en de verschillende omstandigheden waarin Engelschen en Nederlanders verkeerden, daar de laatsten veel rijker en machtiger waren en bovendien meesters van de stad Batavia, waar de Raad gevestigd was. Reeds spoedig brak er oneenigheid uit, toen Coen in den Raad voorstelde eene expeditie tegen de Banda-eilanden te ondernemen, waar de bewoners zich niet aan de contracten hielden, smokkelhandel met hunne producten dreven in plaats van die aan de Nederlanders te leveren en in vollen opstand tegen het Nederlandsche gezag waren. Maar de Engelschen, die bij den onwil der Bandaneezen belang hadden en hen in 't geheim opzetten en bijstonden, beweerden dat zij geen schepen bezaten om de Nederlanders te ondersteunen. „Welnu," antwoordde Coen, „de Compagnie is machtig genoeg, om alleen dit werk te ondernemen, maar zij wil ook van dat, wat zij zonder hulp verricht, alleen de vruchten

plukken," en hij trok op om volgens het bevel der HH. XVII het „quaedaardig naturel" te tuchtigen, dat zijne noten liever voor goede prijzen aan anderen afstond, en ze niet voor de aandeelhouders wilden bewaren, die ze toch noodig hadden om hooge uitdeelingen te verkrijgen! Niet gemakkelijk echter was het om de Bandaneezen te onderwerpen, daar dezen van de plannen van Coen onderricht schenen te zijn, — iets waarvan men de Engelschen beschuldigde, die hen zelfs met geschut zouden hebben bijgestaan, — en een hardnekkigen tegenstand boden. Eindelijk gelukte het toch aan Coen om door list Lonthoir te vermeesteren en de kleine eilanden moesten zich nu aan de Nederlanders onderwerpen, zoodat zelfs Rhoen genoodzaakt was dit voorbeeld te volgen. (1621) Ten einde eene herhaling der vroegere gebeurtenissen te voorkomen werd door Coen eene reeks van bevelen gegeven, die met geweldige strengheid werden uitgevoerd en den geheelen toestand op de eilanden veranderden. Een gedeelte der muitelingen, zooals Coen de Bandaneezen noemde, werd als slaven medegevoerd en de anderen moesten de binnenlanden en de notentuinen verlaten en zich aan de stranden nederzetten. Een aantal Bandaneezen voldeed niet aan dien last en ontvluchtte naar het gebergte, wáár zij hevig vervolgd werden, of ontsnapte naar naburige eilanden, van waar zij gedurende meer dan een halve eeuw ons als zeeschuimers bestookten, en met ons eenen strijd voerden, waarbij beide partijen groote wreedheid pleegden, zoodat men ten tijde van Valentijn nog eene put op het eiland aantrof, die bestemd was om de hoofden te ontvangen van hen, die in den strijd ter dood waren gebracht. De laatste slag werd aan de ongelukkige Bandaneezen toegebracht door een schrijven van 1622, waarbij gelast werd dat alle verdachten onder hen zouden gevangen worden genomen en naar Batavia overgevoerd, zonder dat men eenig medelijden had met het fiere volk, dat moedig den strijd voor huis en hof had gevoerd en welks eenige misdaad daarin bestond, dat zijne leden meenden dat de vruchten van hunnen arbeid aan henzelven behoorde en dat zij niet verplicht waren ten voordeele van de hun geheel onbekende Compagnie van hun eigendom afstand te doen. Een geheel eigenaardig stelsel werd nu door Coen ingevoerd. Op het ontvolkte Lonthoir en ook op Neira, dat in den strijd veel geleden had, bracht de landvoogd ontslagen Compagnies-dienaren en andere Europeanen over en stond

hun de gronden af, voor de notencultuur geschikt, die daartoe in perceelen, perken genaamd, verdeeld werden. Deze vrijburgers, perkeniers genaamd, lieten hunne tuinen door slaven (perkhoorigen) bebouwen maar moesten daarentegen de specerijen, die zij teelden, aan de Compagnie tegen vaste prijzen afstaan. Zoodoende was in plaats van den arbeid eener vrije en onafhankelijke bevolking een toestand ingevoerd, die op het werk van slaven rustte en de gewone gevolgen daarvan bleven niet uit. Wel maakten de perkeniers dikwijls, doch niet altijd, groote winsten, maar van vooruitgang was geen sprake. De meesters, die zich in overvloed verheugden, zonder dat zij zich daarvoor behoefden in te spannen, verteerden de gewonnen gelden in ruw genot en dachten niet aan ontwikkeling voor zich zelven of hunne kinderen; de slaven, slecht gevoed en gekleed, leidden een ellendig leven en aan het opkomen van eenen vrijen, ijverigen middelstand was niet te denken. Langzamerhand ging de voorspoed dier eilanden achteruit en na den val der Compagnie kwam er een tijd dat Banda, eenmaal de rijke parel aan de kroon der Compagnie, een lastpost voor Nederland dreigde te worden. Wij behoeven ons vooreerst niet meer met die eilanden bezig te houden, waar diepe rust heerschte, soms afgebroken door twisten tusschen de perkeniers en de Compagnie over den aard van het recht dat de eerstgenoemden op de aan hen afgestane gronden konden doen gelden.

Was Banda alzoo geheel aan het juk der Nederlanders onderworpen, ook de overige eilanden der Molukken voelden weldra de zwaarte van de hand der Compagnie. In de eerste plaats Amboina, waar vooral de Salahakan of stadhouder van Ternate zijnen invloed aanwendde om de belangen der Nederlanders zooveel mogelijk tegen te werken. Onder het bestuur van Coen was Hidajat met die betrekking bekleed, die zijne verachting voor onze macht zoover dreef dat hij weigerde deel te nemen aan eene vergadering, door Coen belegd en na het vertrek van den Gouverneur-Generaal openlijk den zoogenaamden smokkelhandel begunstigde. Zijn opvolger Leliato volgde dezelfde gedragslijn maar moest het weldra ondervinden dat de Compagnie niet met zich liet spotten. Vóór dat wij echter het verhaal geven van de twisten tusschen ons en de stadhouders op Hohamowel uitgebroken, moeten wij ons met eene gebeurtenis bezig houden die niet alleen voor Indië, maar ook voor ons vaderland van het

LICHTDRUK VAN EMRIK & BINGER, HAARLEM.

NOTEN-PERK.

hoogste belang was: wij bedoelen den zoogenaamden Amboneeschen moord, in 1623 gepleegd.

De schildwacht, die den 23 Februari van dit jaar met de bewaking van het fort te Amboina belast was bemerkte niet zonder eenige bevreemding dat een der Japansche soldaten, die een deel der bezetting uitmaakten, de wallen der sterkte beklom en een onderzoek naar de verdedigingswerken scheen in te stellen, ja zich zelfs tot hem wendde om eenige inlichtingen te verkrijgen. Toen hij met een zijner officieren daarover sprak koesterde deze terstond argwaan; de Japanees werd in hechtenis genomen en de kleine tortuur op hem toegepast. Niet lang duurde het of hij kwam tot eene bekentenis, die de Nederlanders geweldig deed ontstellen. Volgens de bepalingen van het tractaat, in Juli 1619 tusschen de beide Compagniën gesloten, was het aan de Engelschen toegestaan zich op Amboina te vestigen, maar zonder dat zij er een fort mochten bezitten, en zoodoende had zich een aantal handelsagenten en andere Engelsche kooplieden op het eiland nedergezet, die tot nog toe rustig hadden geleefd, ofschoon wij ons tusschenbeiden over hen te beklagen hadden en zelfs op dat oogenblik een hunner, de barbier Price, in de gevangenis zat. En nu bekende de gepijnigde Japanees dat hij door een zijner landgenooten was overgehaald om met de Engelschen gemeene zaak te maken, ten einde onder aanvoering van Gabriël Towerson het Nederlandsche fort verraderlijk in Engelsche handen te spelen. Terstond werden de andere Japansche soldaten in hechtenis genomen en allen bevestigden dit verhaal; volgens sommigen zou de aanslag plaats hebben als er een Engelsch schip voor Amboina kwam, — volgens anderen als de Gouverneur v. Speult op reis was. Nu aarzelde men niet langer om Price te ondervragen; volgens de gewone rechtspleging dier dagen werd de barbier op de pijnbank gelegd en op zijne bekentenis werden Towerson en de zijnen opontboden, in hechtenis genomen en allen, behalve zekere Collins, gepijnigd. Allen bekenden den aanslag en de Raad van het eiland besloot hen voorbeeldig te straffen. Towerson en 9 andere Engelschen benevens een negental Japaneezen werden onthoofd terwijl 2 Engelschen naar Batavia werden vervoerd en daar op vrije voeten gesteld. Zeer scherp is deze handelwijze veroordeeld Men beschuldigde de onzen dat de geheele samenzwering slechts verzonnen was om ons van de Engelschen te ontdoen en dat de bekentenis

alleen aan de pijnbank te danken was. Eindelijk zeide men dat niet de Raad op Amboina, maar de Raad van defensie de eenige bevoegde rechter was.

Naar het ons toeschijnt is er veel op deze redeneering af te dingen en moet vooral de beschuldiging, dat v. Speult en zijn Raad zich aan eenen opzettelijken moord schuldig gemaakt zouden hebben, als geheel onwaar beschouwd worden. Wel is het waar dat enkele informaliteiten zijn gepleegd maar volgens de rechtsbegrippen dier dagen was hier wel zeker een geval, waarin de pijnbank kon worden toegepast, terwijl uit de stukken blijkt dat werkelijk de rechters van de schuld der Engelschen overtuigd waren. Trouwens de persoonlijkheid van Towerson, een loszinnig, ondernemend, voor niets terugdeinzend man, en de tijdsomstandigheden, die het voor de Engelschen van belang maakten eene vaste vestiging op Amboina te hebben, moeten ook ons het bestaan van een plan van sommige Engelschen, om zich van het fort meester te maken, als waarschijnlijk doen beschouwen. Te betreuren is het dat men de beslissing niet aan den Gouverneur-Generaal te Batavia heeft overgelaten, iets waaraan men wel gedacht heeft, maar waartoe men uit vrees voor de Engelschen niet durfde besluiten, terwijl men aan den Raad van defensie niet kon denken, omdat de misdaad in een land was gepleegd, onder Nederlandsche souvereiniteit staande, en die dus door Nederlandsche rechters moest worden gestraft. De bewindhebbers gaven echter later last dat in alle groote zaken niet zou geprocedeerd worden dan na kennisname door den Gouverneur-Generaal en den Raad van Indië.

Het Ambonsche rechtsgeding, waaraan de Engelschen hardnekkig den naam van moord gaven, verwekte in Engeland eene hevige verontwaardiging. Ook voor de geschiedenis van ons vaderland was die gebeurtenis van belang, daar zij telkens werd opgewarmd wanneer er een voorwendsel voor den strijd tusschen Engeland en de Vereenigde Gewesten noodig was, en zoowel onder Cromwell als onder Karel II werd het gebeurde te Amboina op nieuw aangevoerd. Maar ook voor ons gezag in Indië bleef deze zaak niet zonder gewichtige gevolgen. De Engelschen trokken zich geheel uit de Molukken terug en weigerden zelfs Poeloe Rhoen over te nemen, dat volgens eene overeenkomst van Januari 1623 aan de Engelschen moest worden teruggeven, in den toestand waarin het zich bij het

sluiten dier overeenkomst bevond. Maar juist daarover kreeg men twist en de Nederlanders bezetten het eiland en weigerden nog in 1638 het eiland aan de Engelschen af te staan. Bij den vrede van Westminster (1654) werd bepaald, dat Poeloe Rhoen aan de Engelschen zou worden terruggegeven doch op nieuw kreeg men twist en het duurde tot 1665 vóór dat het eiland in Engelsche handen geraakte. Maar in dat zelfde jaar brak de oorlog tusschen Engeland en de republiek weder uit; de Engelschen verlieten het eiland en bij den vrede van Breda werd het aan ons afgestaan en bleven wij gedurende meer dan eene eeuw van alle vreemde mededinging in de Molukken bevrijd.

Weldra werd ook tegenover de Inlanders met kracht opgetreden en daarbij gebruik gemaakt van de zoogenaamde hongi-tochten, door den eersten Gouverneur van Amboina, Frederik de Houtman, ingesteld. Aan de Inlanders was door hem de verplichting opgelegd om met hunne vaartuigen, korra-korra's genaamd, een tocht om de naburige eilanden te doen ten einde de veiligheid en rust te handhaven. Maar nu begon men zich allengskens van hen te bedienen om de nagelboomen uit te roeien op die plaatsen, waar de Compagnie geen toezicht kon uitoefenen, en zoodoende te beletten dat de specerijen aan andere handelaren werden afgestaan. Vooral na de aankomst van de vloot onder L'Hermite en Schapenham, die de Spanjaarden in Amerika zou bestoken, werd deze uitroeiing der specerijboomen, — extirpatie-tochten genaamd, — op groote schaal gepleegd. Dit zette kwaad bloed bij de Inlanders, die niet konden inzien dat de Compagnie hunne eigendommen zonder schadeloosstelling mocht vernielen, eenvoudig omdat zij duizenden uren verder alleenhandelaar in specerijen zou kunnen zijn. Vooral onder het bestuur van den vorst van Ternate, Hamdja, die Modafar was opgevolgd, barstte de lang onderdrukte ontevredenheid uit en nam men de toevlucht tot een opstand tegen de Nederlanders, en zoo Hamdja dien al niet openlijk ondersteunde, aan zijne geheime begunstiging ontbrak het daarbij niet. Hamdja was een in vele opzichten merkwaardig vorst, en zoo wij niet al zijne daden kunnen goedkeuren, mogen wij hem toch, uit een Aziatisch oogpunt beschouwd, den lof van groote hoedanigheden niet ontzeggen. Met Said oed'din door de Spanjaarden gevangen genomen, had hij bij hen zijne opvoeding ontvangen, maar wel verre van daardoor de belangen van de vreemde

meesters voor te staan, zocht hij na zijne verheffing tot vorst slechts de onafhankelijkheid van zijn vaderland te verkrijgen. Maar ongelukkig ontbrak het hem aan macht, en daarom moest hij, die als Aziaat toch van nature al niet afkeerig was van omwegen om zijn doel te bereiken, wel de toevlucht nemen tot de wapenen van den zwakke: list en verraad en, eenmaal op de donkere kronkelpaden der oostersche staatkunde verdwaald rakende, wel middelen aanwenden die, uit het Europeesche gezichtspunt beschouwd, hooge afkeuring verdienen. Nog altijd was Leliato als Salahakan met het bestuur over Hohamowel belast, maar zijne verhouding tot de Nederlanders op Amboina werd hoe langer hoe meer gespannen, zoodat Hamdja zich genoodzaakt zag zijnen broeder Ali naar Hohamowel te zenden, om de geschillen bij te leggen en des noods eenen anderen groote, Loehoe genaamd, in zijne plaats aan te stellen (1628). Maar Ali was alles behalve voor die taak geschikt en zijne zending eindigde daarmede, dat Loehoe nevens Leliato geplaatst werd en de Nederlanders in plaats van één, twee gevaarlijke vijanden kregen, terwijl de verboden handel even als vroeger in vollen gang bleef.

Ondertusschen begonnen zich ook op Amboina verschijnselen te vertoonen, die den onzen onrust inboezemde. Leitimor scheen ons getrouw, maar het voornaamste hoofd van noordelijk Amboina, de Kapitein Hitoe, lag onder verdenking dat hij met Leliato heulde en de argwaan werd versterkt, toen zijn zoon Kakiali hem in 1633 opvolgde, die zich meer om de rechten van zijn volk scheen te bekreunen, dan om de belangen van de Compagnie, en toen men uit allerlei omstandigheden zijne nauwe verstandhouding met de Salahakans meende te kunnen afleiden. Ongelukkig was toen juist het Nederlandsche bestuur door twisten verdeeld, daar de Gouverneur Gijsels door v. d. Heuvel was opgevolgd, maar deze later weder werd teruggeroepen en op nieuw door Gijsels vervangen werd. De Salahakans maakten van die twisten gebruik om openlijk zich tegen het Nederlandsche gezag te verzetten; zij versterkten zich te Luciëla en ook de ontevreden Hitoeëzen grepen naar de wapen en vereenigden zich te Wawani. Kakiali echter onthield zich van alle openlijke deelname aan den opstand, maar kon daarom zijn noodlot niet ontgaan. Gijsels nam hem met zich naar Batavia waar hij op de pijnbank gebracht werd en zijne verstandhouding met de Salahakans

beleed. Ofschoon de Gouverneur-Generaal v. Diemen hem later weder begenadigde en in zijn gevolg naar Hitoe terug bracht, vergat noch vergaf Kakiali de hem aangedane beleediging en zocht slechts naar de gelegenheid, zich op de Nederlanders te wreken.

Het opperbestuur te Batavia had ingezien dat de zwakke handen, met het beleid te Amboina belast, niet in staat waren het dreigend gevaar af te wenden. De Gouverneur-Generaal v. Diemen besloot zelf zich aan het hoofd van eene vloot naar de Molukken te begeven (1636) en werkelijk gelukte het hem Luciëla te vermeesteren, maar zonder dat de Salahakans in zijne handen vielen. Op Hitoe bleef men zich verzetten, omdat men de vrijheid van Kakiali verlangde; v. Diemen voldeed aan dien eisch en in de meening dat de rust hersteld was, verliet hij de Molukken.

Maar bijna terstond na zijn vertrek begonnen de moeielijkheden op nieuw; Kakiali huwde, als bewijs zijner vijandelijke gezindheid, met eene dochter van een oproerig hoofd; de Salahakans staken op nieuw het hoofd op en trachtten zelfs van Makassar hulp te verkrijgen, iets waartoe die Staat wel geneigd was, daar de levendige handel, tusschen Celebes en de Molukken gedreven, door onze monopolie-zucht met geheel verval bedreigd werd en v. Diemen zag zich genoodzaakt, nogmaals naar Amboina op weg te gaan. Hij vond daar den Ternataanschen vorst Hamdja, die thans eene zeer zonderlinge rol speelde, daar hij v. Diemen verzocht de onderwerping van de Salahakans aan hem over te laten en werkelijk gelukte het hem Leliato in handen te krijgen, en aan v. Diemen over te leveren, die dezen te Batavia liet onthoofden. Later bleek het dat de Salahakans slechts de werktuigen van Hamdja waren, die hier dus zijn eigen werk vernietigde, misschien omdat hij Leliato verdacht met den koning van Makassar te heulen. Ten einde bij van Diemen goede voorwaarden te bedingen, schijnt hij Leliato te hebben opgeofferd. Werkelijk gelukte het hem de belofte van den landvoogd te verkrijgen, dat hij behalve een goed jaargeld ook eenige dorpen op Hitoe, op welke Ternate aanspraak maakte, zou erlangen, mits het monopolie der nagelen streng gehandhaafd bleef. Na eene poging te hebben aangewend om Loehoe in handen te krijgen, die mislukte, verliet Hamdja Amboina en ook v. Diemen keerde naar Batavia terug.

Hij liet Amboina in zeer onrustigen toestand achter. Kakiali

hield zich te Wawani op en had de lang begeerde hulp uit Makassar verkregen. Ook Loehoe had zich tot dat rijk gewend. Maar als Gouverneur was een man te Amboina achter gelaten, die volmaakt voor dien toestand berekend was; Demmer, rechtvaardig tegen den onderworpen Inlander, maar met geweldige wilskracht en ijzeren gestrengheid en die slechts één zaak kende: — gehoorzaamheid aan de bevelen van de bewindhebbers, — en daartoe voor niets terugdeinsde. Loehoe, die de begeerde hulp uit Makassar niet verkreeg, zag geene uitkomst dan in eene algeheele onderwerping. Hij wendde zich tot het Nederlandsche bestuur en beloofde, mits men hem genade verleende, de Hollanders te zullen bijstaan en de bewijzen van de verstandhouding van Hamdja met de oproerige Salahakans te zullen leveren. En nu werd eene daad gepleegd, die eene eerste plaats inneemt onder de trouweloosheden, welke den Nederlandschen naam in de Molukken bevlekten en ons nu nog den schaamteblos op het gelaat jaagt. Demmer nam zijne onderwerping aan; door hem bijgestaan verjoegen wij de Makassaren en toen men van hem de hulp had gekregen, die men verlangde, werd hij op eene vergadering in het kasteel van Amboina gevangen genomen, en met zijne moeder, vrouw, zuster en broeder onthoofd, als een zoenoffer voor Hamdja, die de getuigen van zijn schuld uit den weg wilde ruimen, en nu Madjira als Salahakan aanstelde. Eenmaal op den weg der wreedheid en van 't verraad, ging men daarop met groote schreden verder. Eene geweldige vervolging had tegen de ons vijandige hoofden van Hohamowel plaats, zoodat zelfs de Inlanders elkander vermoordden om de hoofden der verslagenen als offers ter verzoening aan Demmer aan te bieden. Wawani moest wegens gebrek worden verlaten en de muitende Hitoeëzen begaven zich naar Kapaha, en ook Kakiali zou derwaarts komen. Maar met hem begaf een zijner vrienden, een Spanjaard, die zijn volle vertrouwen genoot, zich op weg. Ontevreden over de vele ontberingen, waaraan hij blootgesteld was, zon deze slechts op een middel om de vergiffenis der Nederlanders te verkrijgen, en hij vond dat in het trouweloosste verraad. Het hoofd van Kakiali was de prijs waarvoor hij de vriendschap der onzen kocht, en de verdediger van de vrijheden van zijn volk viel onder de slagen van eenen gehuurden moordenaar. En met Kakiali viel de laatste Kapitein Hitoe. Demmer maakte bekend dat de opengevallen plaats niet meer zou worden

bezet en dat het bestuur over den Inlander onmiddellijk door de dorpshoofden onder den Nederlandschen Gouverneur zou worden gevoerd. Dit besluit verwekte ons eenen onverzoenlijken tegenstander. Een der voornaamste hoofden van Hitoe, Toeloekabesie, had op die betrekking gehoopt. In zijne eerzucht gekwetst voegde hij zich bij de ontevredene Hitoeëzen op Kapaha en onder zijne aanvoering boden zij moedigen tegenstand. Ofschoon door gebrek uitgemergeld, gelukte het hen zich tot 1646 tegen Demmer te verdedigen. Eindelijk echter viel Kapaha in onze macht. Onder aanvoering van Verheijden werd de sterkte in alle stilte beklommen en eer de verraste bezetting zich genoegzaam hersteld had om de aanvallers af te slaan, was alle tegenweer reeds ijdel. Toeloekabesie viel echter nog niet in onze handen. De legende heeft zijne vlucht met romantische kleuren getooid. Eene dochter van Verheijden was haren vader vroeger ontroofd en in handen der Inlanders gevallen. Na allerlei avonturen, zoo verhaalt men, was Toeloekabesie met haar gehuwd en zij bevond zich in Kapaha, toen de plotselinge aanval der onzen de Hitoeëzen in verwarring bracht. Zij ziet het musket eens vijands, naar men zegt van Verheijden, op de borst van haren echtgenoot gericht en om hem te redden werpt zij zich tusschen beiden, juist toen het schot valt, en zij stort neder, door de hand haars vaders omgebracht! Maar weinig mocht deze opoffering Toeloekabesie baten! Aan gebrek en ontbering blootgesteld zwierf hij rond, overal door de onzen vervolgd, en zag zich eindelijk genoodzaakt, bij Demmer om genade te smeeken. Deze, die in den Inlander geen heldenmoed wist te waardeeren, maar daarin slechts verraad en strafwaardig verzet zag, was er de man niet naar om den overwonnen vijand te sparen, en Toeloekabesie viel onder de hand van den beul. Nog eenige wreede strafoefeningen volgden en daarmede was Hitoe voor goed onderworpen, en de macht der Nederlanders, en daarmede het alles verlammend monopoliestelsel, op vasten grondslag gevestigd.

Maar het monopolie der Nederlanders in de Molukken had nog eene kwetsbare plek: Hohamowel, waar de Salahakan in staat was onze bevelen te ontduiken en den smokkelhandel op grooten schaal te drijven. Wel was Madjira, naar het scheen, een vertrouwd persoon, maar oneindig vaster zou de alleenhandel gevestigd zijn wanneer ook dat gebied onmiddellijk onder ons gezag gebracht was.

De gebeurtenissen, die weldra in de Molukken plaats grepen, gaven daartoe de meest geschikte gelegenheid. Aan Demmer was als Gouverneur van Amboina de Vlamingh van Oudshoorn opgevolgd (1647), die geheel in de voetstappen van zijnen voorganger trad en, ofschoon in zijn private belangen door eerlijkheid uitmuntende, tegenover de Inlanders dezelfde wreede en strenge handelwijze volgde, die den naam der Nederlanders in de Molukken zoo gehaat maakte. Reeds spoedig na zijn optreden kwam hij met een voorstel voor den dag, dat wel bewijst hoe weinig hij zich om de belangen van den Inlander zou bekreunen of zelfs maar diens rechten eerbiedigen. Toen de strafoefeningen op Hitoe den smokkelhandel bijna geheel hadden uitgeroeid, kreeg de Compagnie wel 't geen zij verlangde en ontving zij bijna alle nagelen, op het eiland voortgebracht, maar nu kwamen dezen in zoo groote hoeveelheid binnen, dat men er mede verlegen was. Want de Compagnie zag niet in, dat het even voordeelig is, veel tegen lage prijzen, als weinig tegen veel geld te verkoopen en streefde er slechts naar, de nagelen op hoogen prijs te houden, waartoe beperkte aanvoer een der hoofdvereischten was. Nu stelde de Vlamingh voor dat men maatregelen zou nemen om slechts zooveel nagelen op Hitoe te doen aankweeken, als de Compagnie verlangde. Daartoe zouden de overtollige boomen moeten worden omgehakt en alleen zooveel nieuwen worden geplant als het Nederlandsche bestuur goedvond. Doch dit voorstel werd algemeen met verontwaardiging afgewezen. De Compagnie, zóó spraken de Inlandsche hoofden, had zich verbonden alle nagelen tegen bepaalde prijzen, die zeker niet te hoog waren, aan te nemen; had zij die niet noodig, welnu zij zouden die wel elders kunnen verkoopen. Het zou eene schending van het eigendomsrecht van den Inlander zijn wanneer men hem eerst dwong, zijne nagelen alleen aan de Compagnie te leveren en dan nog later noodzaakte, slechts zooveel te teelen, niet als hij zelf wilde, maar als de Nederlanders verlangden, terwijl daarenboven zij, die thans door ruime oogsten eenige welvaart genoten, in de diepste ellende zouden worden gestort. De Vlamingh gaf schijnbaar zijn plan op, maar zijn voorstel had de achterdocht gaande gemaakt en schijnt niet zonder invloed geweest te zijn op de onlusten, die spoedig daarop in de Molukken uitbraken.

In 1648 was Hamdja gestorven, en door Mandarsah, een zoon

van Modafar opgevolgd, die geheel het tegendeel van zijnen voorganger was, en zich door groote zwakheid onderscheidde. Ofschoon hij eerst een hoogen toon tegen ons aannam werd hij weldra in ons belang overgehaald, zoodat hij zelfs aan de Vlamingh het bestuur toevertrouwde over de Ternataansche bezittingen op Amboina, de heiden- en Christendorpen op Ceram aan ons afstond en alle Ternatanen, met uitzondering van den Salahakan van Hohamowel terugriep. Dit wekte de algemeene ontevredenheid van zijne onderdanen op, die zóó hoog steeg, dat in 1650 een opstand uitbarstte, welke zoo snel toenam, dat Mandarsah naar ons fort te Ternate moest vluchten. De muitelingen riepen zijnen broeder Manilla als vorst uit, die op Halmaheira zich vestigde en weldra was alleen maar het eiland Ternate Mandarsah getrouw. Aan het hoofd der beweging stond een der voornaamste rijksgrooten, de Laksamana Saïdi, een man van grooten ijver en bekwaamheid, terwijl ook Madjira in het geheim samenspande en slechts op het gunstige oogenblik wachtte, om het masker te laten vallen. En dat oogenblik bleef niet lang uit. Op het bericht van den opstand was de Vlamingh als super-intendent der 3 landvoogdijen (Ternate, Amboina en Banda) met het oppergezag in de Molukken bekleed. Onmiddellijk begaf hij zich naar het Noorden en had reeds eenige eilanden weder onderworpen, toen hij de tijding kreeg dat Madjira van die gunstige gelegenheid gebruik gemaakt had, om zich aan het hoofd van den opstand te Ceram te stellen. Vooral te Amblau en Manipa werd eene vreeselijke wraak genomen en brachten de Inlanders al de Nederlanders om; en zelfs op Leitimor, dat door lange onderwerping en door gemeenschappelijken godsdienst nauw aan het Nederlandsche gezag verbonden scheen, begonnen zich teekenen te vertoonen, die er op wezen dat men met ongeduld ons juk droeg. Maar de Vlamingh wist aan al zijne vijanden het hoofd te bieden. Met ongeloofelijken ijver vervolgde hij elk spoor van den opstand; alle nagelboomen op Amblau en Manipa werden omgehouwen en de bevolking daardoor aan gebrek blootgesteld, en eindelijk gelukte het Mandarsah te Batavia tot het sluiten van eene overeenkomst over te halen, waarbij deze de extirpatie der nagelboomen veroorloofde en er in toestemde, dat in het vervolg geen Salahakan naar Hohamowel zou worden gezonden (1652). Een jaargeld voor hem en zijne grooten werd den vorst als belooning toegezegd.

De krachtvolle handelwijze van de Vlamingh, die door gruwelijke strafoefeningen overal geweldigen schrik inboezemde, bleef niet zonder gevolg. Weldra moest geheel Hohamowel zich onderwerpen, met uitzondering van Laäla, waar de opstand zich concentreerde. De beide hoofden van den opstand zagen zich genoodzaakt Ceram te verlaten, terwijl een hunner, Manilla, naar Makassar ging om hulp te zoeken, en Saïdi de noordelijke Molukken bezocht. Dáár was Manilla, die te zwak bleek om de plannen der opstandelingen te dienen, door zijnen broeder Kalimatta opgevolgd, maar deze kreeg spoedig twist met Saïdi en onderwierp zich met zijnen broeder aan de Vlamingh, waardoor het grootste gedeelte van Halmaheira tot gehoorzaamheid terugkeerde. Maar intusschen was het Madjira gelukt bijstand uit Makassar te krijgen en eene vloot werd in 1653 van daar naar de Molukken gezonden, doch de Vlamingh wist eene vereeniging tusschen de muitelingen en de vloot te voorkomen, en de Makassaren moesten zich te Assahoedi nederzetten. Het viel nu betrekkelijk gemakkelijk de verdeelde macht der Makassaren en Ternatanen te onderwerpen. Laäla viel in 1654 en reeds in het volgende jaar werd Assahoedi vermeesterd. Maar de beide hoofden van den opstand waren niet in onze handen gevallen. Madjira wist aan de wraak van de Vlamingh te ontkomen en vluchtte naar Makasser, maar Saïdi was niet zoo gelukkig. De Vlamingh deinsde evenmin als Demmer voor verraad terug. Een priester, die Saïdi vergezelde, werd bereid gevonden om de plaats aan te wijzen, waar de Laksamana zich alleen en zonder gevolg verborgen hield. Door eene bende onder de Vlamingh overvallen, mocht geen tegenweer hem baten en onder vreesselijke mishandelingen, waarvan de ruwheid alle perken te buiten ging, gaf Saïdi den geest. Door bloedverlies uitgeput en eene onmacht nabij, lag de held ter neder. De Vlamingh was niet grootmoedig genoeg om den overwonnen vijand te sparen. Terwijl hij hem honend toeriep: „Ontwaak, heer Laksamana!" stootte hij hem het uiteinde zijner speer in den mond en gaf hem aan de woede der soldaten over, die hem onder allerlei beleedigingen doodden. Met den dood van Saïdi was het verzet gebroken; hier en daar moesten nog enkele plaatsen onderworpen worden en hadden er wreede strafoefeningen plaats, maar weldra lagen al de Molukken aan de voeten van de Vlamingh.

De dreigende opstand op Leitimor was reeds vroeger met geweld

onderdrukt. Daar was het vooral zekere Jan Paijs die als het hoofd der ontevredenen werd aangemerkt. Deze Inlander had eene Europeesche opvoeding genoten en was bestemd geweest om als Evangeliedienaar op Leitimor op te treden, maar de landvoogd van Amboina had gemeend dat men beter partij van zijne groote bekwaamheden kon trekken en hem tot hoofd over een der dorpen aangesteld. Algemeen werd hij als het hoofd der Christenen beschouwd en naar het schijnt genoot hij het volmaakte vertrouwen der Europeanen, tot dat de vijandige stemming, die na den opstand van Madjira zich overal in de Molukken vertoonde, ook den argwaan tegen Jan Paijs opwekte. Men beschuldigde hem dat hij zich aan het hoofd der Christenen op Leitimor wilde stellen en met Madjira gemeene zaak wilde maken. Hij werd in hechtenis genomen en naar Batavia gevoerd. Op de pijnbank gelegd kwam hij tot bekentenis, en werd naar Amboina teruggezonden met den last, dat men daar zijn vonnis zou opmaken. Met nog eenige andere hoofden werd hij ter dood gebracht en de verminkte lichamen in het midden eener vergadering van ons getrouw gebleven grooten tentoongesteld, ten einde daar als een waarschuwend voorbeeld te dienen. Deze enkele strafoefening was voldoende om in Leitimor elke poging tot verzet te voorkomen.

Na het onderdrukken van den opstand viel het de Vlamingh gemakkelijk zijne geliefkoosde plannen uit te voeren. Hohamowel werd geheel ontvolkt; de Christenen en heidenen werden naar Leitimor overgebracht en aan de andere bewoners Hitoe als woonplaats aangewezen. Aan de voortbrengende kracht der natuur werden grenzen gesteld. Voortaan zouden de specerijen alleen daar groeien, waar de Compagnie zulks verlangde. Nagelen mochten alleen op Amboina en de Oeliassers worden voortgebracht en de muskaatnoten alleen in de Banda-eilanden worden aangetroffen. Maar daar de natuur zich niet aan die bepalingen stoorde en voortging met milde hand hare schatten over de Molukken te verspreiden was een aanhoudend toezicht noodig om dit te beletten. Daartoe werden de hongitochten benuttigd. Op vaste tijden van het jaar werd de bevolking van Amboina opgeroepen om met hare vaartuigen aldaar bijeen te komen. Onder aanvoering van een Compagniesbeambte werd dan een kruistocht ondernomen en overal, waar men specerijboomen aantrof, werden dezen vernietigd, althans voor zooverre men ze bereiken kon, want tot in de binnenlanden der groote eilanden durfde men

zich niet wagen. Elk scheutje, dat een boom dreigde te worden, werd in naam der Compagnie vernietigd. Maar ook nog op eene andere wijze wist de Compagnie van die hongitochten nut te trekken. Wanneer een nagel-oogst goed uitviel verkreeg de Compagnie dikwijls nagelen in zoo groote hoeveelheid dat het moeilijk was ze tegen den vastgestelden hoogen prijs te verkoopen. Om nu niet genoodzaakt te zijn tegen lagere prijzen de nagelen te veilen verbrandde men somwijlen 't geen men te veel had. Maar dit kwam te duur uit, want men moest de Amboneezen voor de nagelen, die men verbrandde, betalen. Welnu, ook daarin voorzag de hongitocht! Vreesde men voor eenen ruimen oogst dan riep men de hongivloot te zamen, op het tijdstip, dat de nagelen rijp werden, doch vóór het oogsten. Kwamen de Inlanders dan van den tocht terug dan waren de vruchten aan de boomen bedorven, en de Compagnie behoefde ze niet aan te nemen! En ook tegen het gevaar van opstand maakte men van den hongitocht gebruik. Na afloop daarvan gaf men een feest en trachtte den Inlander door sterke dranken te bedwelmen, hem praatziek te maken en zóó er achter te komen, of hij kwade plannen in het schild voerde. Dat het onder een zoodanig stelsel den Molukken niet kon welgaan spreekt wel van zelf. De eilanden, waar geene specerijen mochten worden geteeld, zagen zich van eene ruime bron van welvaart beroofd en werden bovendien jaarlijks door de bemanning der hongivloot gekweld die, niet betaald en slecht gevoed, zich door het berooven der bevolking van de andere eilanden schadeloos zocht te stellen voor de afpersingen, die zij zelve te lijden had. En op de eilanden, voor die teelt afgezonderd, was het lot der inwoners niet beter. Gedwongen aanplant en gedwongen levering belemmerden hunne vrijheid; de geringe betaling, die de Compagnie gaf, was bij lange na geene voldoende belooning voor de genomen moeite, terwijl de bewoners bovendien gebukt gingen onder allerlei diensten, die zij voor niet aan hunne hoofden en aan de Nederlanders moesten bewijzen. En daarbij waren zij nog dikwijls aan de knevelarijen hunner bestuurders blootgesteld, zoodat zij, zooals Valentijn zegt: „'t ga hoe 't ga, hunne nagelen weêr moesten uitzweeten," en van de geringe betaling, die zij ontvingen, dikwijls nog een groot deel moesten prijs geven. Ook voor hun zedelijk welzijn werd weinig verricht. Wel zorgde de Compagnie in de Molukken voor de handhaving der Christelijke

religie, maar aan goed onderwijs werd niet gedacht. Geen wonder dat de bevolking verachterde en weldra als een der minst ontwikkelde van den ganschen Archipel beschouwd en door hare luiheid befaamd werd. Daar wij ons voorstellen den zedelijken toestand der Inlandsche bevolking in een volgend boek te behandelen, moeten wij ons voorbehouden alsdan op dit onderwerp terug te komen.

Nog bleef Ternate zijne onafhankelijkheid behouden en had de Compagnie zich zelfs verbonden, den vorst van dat rijk met een jaargeld te ondersteunen, toen de dwaasheid en de verraderlijke aard van den opvolger van Mandarsah de vorsten van Ternate ook van dit recht beroofde. Kaitjil Sibori of Koning Amsterdam, — zoo toch noemde men gewoonlijk dien Sultan van Ternate, — was een vorst, die zelfs onder de oostersche despoten door wreedheid en grilligheid uitmuntte en ofschoon in den aanvang voor de Nederlanders vriendschap huichelende, toch in werkelijkheid hun verderf beraamde, en toen hem de middelen ontbraken om dit plan met geweld te verwezenlijken, tot verraad zijn toevlucht nam. Aan hem had men de geheele verdrijving der Spanjaarden uit de Molukken te danken. Reeds in 1657 hadden zij de Minahassa van Menado verlaten en in 1663 ook hunne posten op Ternate en Tidore ingetrokken, daar de uitgaven niet in evenredigheid waren met de inkomsten. Maar op Sjau, een der Sangir-eilanden, waren zij nog gevestigd en nu ondernam Kaitjil Sibori een aanval op dat eiland, waarschijnlijk op aansporing van den Gouverneur van Ternate, Padtbrugge. De aanslag gelukte en het eiland werd aan de Compagnie afgestaan, die ook Menado, Gorontalo en Limbotto op Celebes verkreeg. Maar ook zij lag aan de beurt om door Sibori te worden bestookt. In 1680 bleek het dat er door hem een zendeling naar Amboina gestuurd was, om de Moslems tegen ons in opstand te brengen, maar door de strafbare toegevendheid van een der hoogste Compagnie's-dienaren werd deze zaak niet vervolgd. Nu trachtte de vorst op Ternate zelf zijn doel te bereiken. Een feestmaal werd gegeven, waarop de Gouverneur en zijne familie genoodigd werd. Bij het uitbrengen van den dronk op de Hooge Regeering verzocht de Sultan dat Padtbrugge zijne lijfwacht, die hem vergezelde, zou gelasten eeresalvo's te lossen, met het doel om de soldaten weerloos te maken, en dan den Gouverneur om te brengen.

Maar Padtbrugge, wiens argwaan reeds scheen te zijn opgewekt, weigerde dit hardnekkig en toen de vorst aanhield, maakte hij aan den twist een einde, door zijne dochter een teeken te geven om zich onwel te houden, waarop zij terstond eene flauwte voorwendde. De Gouverneur maakte hiervan gebruik om naar het fort terug te keeren, terwijl de vorst, die met hem wilde binnendringen door de kloeke houding van Padtbrugge daarin belet werd. Onmiddellijk daarop wierp Kaitjil Sibori het masker af. Eenige Nederlanders werden vermoord en de vorst verliet zijn rijk, maar zijne rijksgrooten kozen zijne partij niet, zoodat het verzet zich tot enkele eilanden bepaalde en de Sultan weldra in onze handen geraakte. Bij eene overeenkomst, die hij in 1683 te Batavia sloot werd zijn rijk een leen der Compagnie en moest hij afstand doen van zijn jaargeld, doch de Compagnie verzekerde den bestuurders van Ternate een kleiner jaargeld, zoolang hij en zijne opvolgers zich dat waardig maakten. Zeer eigenaardig was hierbij de bepaling, dat hij zich te onthouden had van aanslagen op het leven zijner vrouw. Meer dan een zijner vrouwen had op zijn last het leven verloren, wanneer hij eene andere plaatsvervangster had verkozen. Zijn toenmalige gemalin wist echter te verkrijgen dat zij onder de hoede der Compagnie geplaatst werd, en daardoor tegen zijne wreedheid beschermd was.

Ook in een ander opzicht was de opstand van Kaitjil Sibori van belang. Padtbrugge maakte daarvan gebruik om de rijkjes op de Noordkust van Celebes te bezoeken en werkelijk gelukte het hem dezen tot geheele onderwerping te noodzaken, doch niet zonder hevig verzet, vooral te Gorontalo.

Was het streven naar de opperheerschappij en naar het verkrijgen van grondgebied het kenmerk van de politiek der Compagnie in de Molukken, het tegendeel was op Java het geval. Niet dan schoorvoetende en als het ware door de macht der omstandigheden gedwongen, verkreeg zij aldaar het bestuur over een uitgestrekt grondgebied, en zag zij zich genoodzaakt nevens haar lievelings-bedrijf ook nog de rol van Souverein op zich te nemen. Wij zullen zien hoe zij slechts aarzelende dien weg betrad, en hoe de onbekwaamheid en het wanbestuur der Javaansche vorsten de Compagnie als het ware noodzaakten, den rijken

buit tot zich te nemen, dien zij aanvankelijk niet begeerde [1]).

Even als met onze eerste scheepsmacht het geval was, deden ook de volgende Nederlandsche vloten meestal in de eerste plaats Bantam aan. Gewoonlijk namen eenige schepen daar eene lading peper in, terwijl de overige vaartuigen naar andere eilanden van den archipel werden gezonden. Elke Compagnie zocht voor zich een handelskantoor te Bantam te verkrijgen, zoodat er verschillende factoriën ontstonden, die bij de oprichting der Oost-Indische Compagnie tot één loge werden vereenigd. In den aanvang mocht men zich in de medewerking van den rijksbestierder verheugen; er waren toch twisten tusschen hem en de Portugeezen ontstaan, zoodat de vloot van v. Neck tegen verwachting vriendschappelijk werd ontvangen. De Portugeezen namen zich voor Bantam deswege te tuchtigen; de armade van de Mendoza maakte zich in de eerste plaats op, om de Bantammers te bestraffen en blokkeerde de haven, toen Wolfert Hermansz op het einde van 1601 vóór de stad verscheen. Ofschoon deze vlootvoogd slechts een vijftal schepen met eene geringe bemanning ter zijner beschikking had, waagde hij het de geweldige scheepsmacht der Portugeezen aan te tasten, en werkelijk gelukte het hem Bantam van hare vijanden te verlossen. Maar de goede verstandhouding tusschen Bantam's regeering en de onzen werd weldra verbroken, vooral toen de rijksbestierder, die met vele grooten van het rijk overhoop lag, door hen vermoord werd en een ander in zijn plaats optrad, die eveneens door hooge tollen en andere rechten zooveel voordeel als mogelijk was van de Nederlanders trachtte te trekken. De twisten liepen spoedig zeer hoog, en allerlei kwellingen werden ons in het openbaar en in het geheim aangedaan. Vooral was dit het geval, toen de Engelschen zich in Bantam gevestigd hadden, en de rijksbestierder dus niet meer zooveel belang bij den Nederlandschen handel had, als te voren het geval was. Aan den anderen kant hielden ook de Nederlanders niet altijd de vereischte bezadigdheid in het oog, en wekten velen onzer zeevaarders, in hoogen en lagen rang, door hunne ruwheid en zedeloos gedrag den rechtmatigen toorn der Bantammers op. Maar niettegenstaande deze moeilijkheden bleef Bantam voor ons van het hoogste belang, en werd die haven nog langen tijd als de geschikste plaats voor een

[1]) M. L. v. Deventer. Geschiedenis der Ned. op Java. 1886.

vast rendez-vous beschouwd, waar alle schepen bij hunne aankomst in Indië en bij hun vertrek naar het vaderland zouden moeten samenkomen, en waar het centrale bestuur over den geheelen Nederlandschen handel zou gevestigd zijn. Ook andere plaatsen in Indië werden daarvoor genoemd, maar weldra leidden de omstandigheden er van zelf toe, dat dit rendez-vous wel op Java, maar niet te Bantam werd gesticht. Het opperhoofd van den handel te Bantam, Jacques L'Hermite, de kwellingen op die plaats moede, had het oog geslagen op het naburige, toen nog onbelangrijke, maar voor den handel uitstekend gelegen Jakatra, om daar in tijd van nood een toevluchtsoord te zoeken. Het gelukte hem werkelijk om in 1610 met den Pangeran van Jakatra onderhandelingen aan te knoopen, en een contract te sluiten, waarbij de vorst, tegen eene geldelijke vergoeding, ons een stuk grond voor eene factorie afstond, en den vrijen handel verzekerde. Wel vond Both, bij zijn optreden als landvoogd, dien vorst in eene minder gunstige stemming, zoodat hij alle voorstellen tot het bouwen eener versterking afsloeg, en zelfs meer bezwarende voorwaarden stelde dan reeds bedongen waren, maar wij hadden nu eenmaal vasten voet in Jakatra gekregen, en thans diende deze plaats gedurende geruimen tijd als tegenwicht tegen Bantam. Wanneer dáár de kwellingen te groot werden, of de eischen er te hoog werden gesteld, brachten wij onze waren grootendeels naar Jakatra, en vestigden daar onze stapelplaatsen, zoodat Bantam van vele handelsvoordeelen werd beroofd, en zijnen toon lager moest stemmen. Zoodoende werd Jakatra soms het centrum van ons gezag, en besloot Reaal in 1617 dat bij die plaats het rendez-vous zou gesticht worden. Vooral was deze politiek het gevolg van het optreden van eenen man, wiens naam bovenaan staat onder de grondvesters van het Nederlandsche gezag in Indië, Jan Pietersz Coen.

Den 8sten Januari 1587 te Hoorn geboren, werd Coen reeds vroegtijdig voor den handel bestemd, en om in de geheimen van den handel, en vooral in het Italiaansche boekhouden te worden ingewijd, bezocht hij op jeugdigen leeftijd Rome, waar hij bij de Pescatore's werkzaam was. Reeds in 1607 vertrok hij naar Indië, waar hij weldra de aandacht op zich vestigde. In het vaderland teruggekeerd, bleef hij daar slechts een korten tijd en werd zeer spoedig na zijne terugkomst tot boekhouder-generaal en directeur

van den handel te Bantam en Jakatra benoemd. In die betrekking toonde hij reeds wat hij later beteekenen zou; zijne doortastende en consequente handelingen maakten reeds toen zijnen naam zoo gevreesd, dat zijne vijanden zich door verraderlijke aanslagen van hem trachtten te ontdoen, wel wetende dat zij niet in staat waren hem in den open strijd weêrstand te bieden. Onder zijnen invloed werd de vestiging te Jakatra langzamerhand uitgebreid maar dit, benevens onze betrekkingen met den vorst van Mataram verwekte weder den argwaan van den regent, die steeds hooger eischen stelde, en vooral ons minder genegen bleek, sedert de Engelschen in 1615 zich te Jakatra hadden gevestigd, aan den linkeroever der Tjiliwong, dicht in de nabijheid van onze factorie, die aan den rechteroever van die rivier, tusschen het Javaansche dorp en de zee lag. Een aanbod van Coen, om te Jakatra een rendez-vous te stichten, waartoe hij door nieuwe kwellingen te Bantam gedwongen was, werd door den vorst van de hand gewezen, en duidelijk was zijne minder gunstige stemming blijkbaar, zoodat Coen weêr geneigd was zich tot Bantam te wenden, toen er eene reeks van gebeurtenissen plaats greep, dien den geheelen staat van zaken op Java plotseling veranderde. Ten einde deze te doen kennen, moeten wij ons een oogenblik met de betrekkingen der Nederlanders tot het rijk van Mataram bezighouden.

De eerste schepen die na de ongelukkige tocht van de Houtman de noordkust van Java bezochten, werden daar vriendschappelijk ontvangen. Maar reeds zeer spoedig werden zij gedwongen, zich te mengen in den strijd, die tusschen het rijk van Mataram en eenige andere streken van Java gevoerd werd. Toen de vloot van J. v. Heemskerk in 1602 te Demak kwam, had de regent aldaar zich aan het hoofd van het verzet gesteld, en zich met den vorst van Soerabaja vereenigd. Eenige Nederlanders werden verraderlijk gevangen genomen, en brachten er veel toe bij om een beleg van die plaats, door de troepen van Mataram ondernomen, vruchteloos te maken. Eene factorie, die wij te Grissee gesticht hadden, werd door Mataram vernield, en eerst in 1614 kwamen wij in nadere betrekking met den Panembahan van dat rijk, die het vestigen van eene loge te Djapara en het zenden van een gezantschap naar dien vorst ten gevolge had. Ofschoon de gevoerde onderhandelingen geene gewichtige gevolgen hadden, bleven wij toch de loge te Djapara behouden,

daar deze plaats van het uiterst belang was voor den aanvoer van rijst uit de binnenlanden van Java.

Terwijl Coen zich bezig hield met het regelen der betrekkingen tusschen Bantam en Jakatra, ontving hij plotseling het bericht, dat de loge te Djapara den 8sten Augustus 1618 was afgeloopen, terwijl er bijna te gelijker tijd eene gebeurtenis bij Jakatra plaats greep, die aan eenen algemeenen aanslag der Javanen tegen de Nederlanders deed denken. Een zekere Pangeran Gabang, broeder van den rijksbestierder te Bantam, had zich op een eilandje in de buurt van Jakatra nedergezet, en bracht aan Coen een bezoek onder zeer verdachte omstandigheden, die den argwaan der onzen gaande maakten; een argwaan, die niet verminderde, toen de regent van Jakatra zich den volgenden dag kwam verontschuldigen, en zich van alle deelneming aan eenen aanslag vrijsprak, maar natuurlijk daardoor de achterdocht nog meer opwekte. Meerdere aanslagen werden ontdekt en eindelijk werd besloten, dat men zich te Jakatra tegen alle vijanden zou verweren, en zelfs in October 1618 bepaald, dat een fort te dier plaatse zou worden gebouwd, waarmede zóó stil en snel mogelijk werd aangevangen. De regent van Jakatra trachtte dit plan zooveel mogelijk tegen te werken, en wist bovendien onder schoonschijnende voorwendsels van de Nederlanders de noodige gelden te verkrijgen om zijn dorp te versterken, naar het heette tegen Mataram, maar inderdaad tegen de onzen. Waarschijnlijk zou het nog geruimen tijd geduurd hebben, vóór dat wij de kracht onzer wapenen tegen den vorst van Jakatra hadden beproefd, indien niet eene derde partij zich in de twisten had gemengd, met het doel ons uit Indië te verjagen. Het waren de Engelschen, die na de aanvankelijke mislukking der onderhandelingen tusschen de Compagniën besloten hadden, zich van den handel op Bantam en Jakatra meester te maken. Onder aanvoering van Dale verscheen eene groote vloot in de Indische wateren, en vermeesterde in vollen vrede eenen rijkbeladen Nederlandschen koopvaarder (Dec. 1618). Op den eisch tot teruggave, door Coen gesteld, ontvingen wij een schamper antwoord en het bleek dat de Engelschen niet, zooals men meende, den strijd in de Molukken zouden aanvangen, maar dien bij Jakatra wilden ondernemen, waar wij tot ernstigen tegenstand niet in staat waren. Wel trachtten de onzen het fort te voltooien, maar hunne tegen-

standers werkten ook aan hunne batterijen voort, en weldra zag Coen zich als in een kooi opgesloten. Ofschoon een aanval, tegen de vijandelijke werken ondernomen, ons eenigszins uit die benarde stelling bevrijdde, duurde het niet lang, of de toestand verergerde aanmerkelijk, daar op het einde van 1618 de Engelsche vloot bij Jakatra verscheen. Ofschoon te voren bepaald was dat de nederzetting in zulk een geval zou verlaten worden, nadat men de goederen had gered, ontbrak het daartoe aan tijd, en werd er besloten dat Coen met de geringe scheepsmacht, die hij ter zijner beschikking had, den overmachtigen vijand zou aantasten. De strijd bleef onbeslist, maar de onzen waren niet in staat, dien lang vol te houden, en den 3den Januari 1619 verliet de vloot Jakatra, om in de Molukken versterking te gaan zoeken, terwijl het fort onder de bevelen werd gesteld van v. d. Broecke, die kort te voren uit Arabië was teruggekeerd en van v. Raij. Aanvankelijk trachtte men in het fort tijd te winnen door het aanknoopen van onderhandelingen met de Engelschen en Jakatranen, die werkelijk den 18den Januari tot eene overeenkomst leidden, waarbij de regent tegen eene aanmerkelijke vergoeding aannam, ons vooreerst met rust te laten. Doch dit was slechts eene list geweest om de onzen in slaap te wiegen en geschenken te verkrijgen. V. d. Broecke werd uitgenoodigd aan een feestmaal deel te nemen, maar op weg derwaarts werd hij overvallen en in de gevangenis geworpen. Men weet hoe, volgens de gewone voorstelling, v. d. Broecke zich daarna manmoedig zou hebben gedragen, en zelfs met den strop om den hals de onzen tot volharding zou hebben aangespoord. Latere onderzoekingen hebben hem echter van deze glorie beroofd. Het blijkt daaruit dat hij, èn te Bantam, èn te Jakatra groote zwakheid aan den dag gelegd heeft, en in zijne brieven de bezetting herhaaldelijk tot overgave aanspoorde, ja zelfs heftige verwijtingen tegen de onzen richtte, omdat zij door eenen uitval zijn leven in gevaar hadden gebracht. Op den 30sten Januari besloot de bezetting zich onder voorwaarde van vrijen aftocht over te geven; de Engelschen zouden het fort verkrijgen, en de regent de koopwaren enz. behouden. Reeds waren er Engelsche gijzelaars aangekomen en had de bezetting zich aan plundering en andere buitensporigheden overgegeven, toen eene onverwachte gebeurtenis eensklaps den staat der zaken deed keeren.

Te Jakatra was een groot getal Bantammers aanwezig, die door den rijksbestierder derwaarts waren gezonden om een oog in het zeil te houden. In den nacht van den 2den Februari overvielen zij eensklaps den regent, en dwongen hem van het bestuur afstand te doen, terwijl zij zich van zijn rijk meester maakten, en v. d. Broecke naar Bantam zonden. De Engelschen zagen zich daardoor van hunnen bondgenoot beroofd, want Bantam was niet geneigd de Engelschen de plaats der Nederlanders te laten innemen, en hun zoodoende de oppermacht te Jakatra in handen te spelen. Zij trachtten nog, zich van het fort meester te maken, door op de uitvoering van de gesloten overeenkomst aan te dringen, maar de onzen weigerden zich over te geven, zoolang geene Javaansche gijzelaars verschenen, daar zij anders geenen waarborg voor het bedongen lijfsbehoud hadden.

Weldra zagen de Engelschen zich genoodzaakt hunnen toon lager te stemmen; de Bantammers lieten niet onduidelijk merken, dat zij er niet aan dachten hen meester van het fort te laten, en eindelijk waren onze westersche vijanden gedwongen, uit Jakatra te vertrekken, waartoe zij zelfs onzen bijstand moesten inroepen. Ofschoon wij van deze tegenstanders verlost waren, was onze toestand er niet veel beter op geworden; de Bantammers waren besloten hunne overmacht te gebruiken om ons te onderwerpen, terwijl het fort zich nog geenszins in goeden staat van tegenweer bevond. Door het voeren van onderhandelingen werd de tijd gerekt; aan den bouw van het fort werd met ijver voortgewerkt en zelfs eenmaal een uitval gewaagd, om de Bantammers te keeren, die met kracht aan de belegeringswerken arbeidden. Eindelijk kwam de lang verwachte hulp. Den 9den Mei ankerde een schip van de vloot van Coen bij Jakatra, en werd de spoedige aankomst van den landvoogd aangekondigd. Drie weken later verscheen Coen, en terstond werd er besloten het rendez-vous te Jakatra te stichten. Een aanval, den 30sten Mei ondernomen, gelukte volkomen; de vijand werd op de vlucht geslagen, Jakatra werd verbrand en uit de asch van die plaats verrees het beroemde Batavia, de hoofdzetel van de Nederlandsche macht in Indië.

Ondertusschen waren v. d. Broecke en de zijnen nog altijd te Bantam in hechtenis, terwijl de regeering van die plaats ons alles behalve gunstig gestemd was en den handel, zooveel zij kon belem-

merde. Zoo spoedig mogelijk begaf Coen zich derwaarts, en het gelukte hem werkelijk de vrijheid der gevangenen te verkrijgen. Maar de vrije peperhandel werd er, ten gevolge der vijandelijke stemming, niet verleend, zoodat Coen tot eene blokkade besloot, die ten doel had zoowel om dien handel te verkrijgen, als om de vaart van vreemde kooplieden op Bantam te belemmeren en den stroom zooveel mogelijk naar Batavia te richten. Deze handelwijze en het monopolie-stelsel in de Molukken vermeerderden den wrevel der Bantammers, en jaren lang bleef de verhouding op gespannen voet. Wel werd in 1629, uit vrees voor Mataram door Bantam een vrede gesloten die, na eenige oorlogsbedrijven in 1633 en 1634, in 1639 en 1645 hernieuwd werd, maar met het optreden van Sultan Aboe'l Fatah (omstreeks 1651) volgde Bantam weder eene ons vijandige politiek. Deze vorst, die door bekwaamheid uitmuntte en een ijverig Moslem was, en dien wij later bij de aangelegenheden van Mataram weder zullen aantreffen, pastte de grondbeginselen van het Moslemsche oorlogsrecht, dat eenen langeren wapenstilstand dan voor 10 jaren met de ongeloovigen verbiedt, consequent toe, en berokkende door zijne vijandelijkheden en rooftochten ons veel nadeel, terwijl hij bovendien onze vijanden in het geheim opzette en ondersteunde. Toch werd in 1659 een contract met dezen vorst gesloten, waarbij de Tjidani van Ontong Java tot haren oorsprong als grensscheiding werd aangenomen.

Aboe'l Fatah, die gewoonlijk onder den naam van Sultan Agong (de groote) bekend staat, had in 1671 aan zijnen zoon Abd'al Kahar, naar eene ondernomen pelgrimstocht ook Sultan Hadji genaamd, aandeel in het bestuur gegeven. Weldra onstonden er tusschen beiden oneenigheden daar Hadji, naar het schijnt, vreesde dat Aboe'l Fatah eenen anderen zoon, Poerabaja, in zijn plaats wilde stellen. Terwijl de oude vorst op het punt scheen, aan de Nederlanders den oorlog te verklaren, rees de twist zóó hoog, dat Sultan Hadji den 1sten Mei 1680 zich plotseling van het bestuur meester maakte, zijnen vader slechts de lustplaats Tirtajassa overliet, den oorlog tegen Batavia verbood, en zelfs eenen gezant derwaarts zond. Maar de onderhandelingen stuitten naar het heette op de godsdienstige bezwaren van Hadji; de partij van den ouden vorst stak weder het hoofd op en weldra gelukte het dezen zijne aanhangers om zich heen te verzamelen en bijna geheel Bantam te

vermeesteren, zoodat alleen het kasteel te Bantam zich in handen van Hadji bevond. De jonge vorst moest nu naar bondgenooten uitzien, en op voorstel van Jacob de Rooi, eenen gefailleerden bakker, die naar Bantam gevlucht was, en het vertrouwen van Hadji verworven had, besloot hij zich tot de Hooge Regeering te Batavia te wenden, die weldra hare schepen naar Bantam zond. Daar eene poging der onzen om onder de St. Martin te landen belet werd moest zij wel met kracht optreden, vooral daar Hadji aanbood om de Compagnie een octrooi te verleenen voor den geheelen handel, met uitsluiting van alle andere natiën en personen. Tak werd met het bevel belast; na eenen wanhopigen kamp werd het kasteel ontzet, en na eenen langdurigen strijd zag Agong zich genoodzaakt, Tirtajassa te vernielen en zich in 1686 over te geven. Hadji, verwoed over den bijstand, dien de Engelschen, Denen, Franschen en Portugeezen aan zijnen vader hadden verleend, ontzegde hun het verblijf in zijn land, en verzekerde den belangrijken alleenhandel in zijn rijk aan de Compagnie, terwijl het contract in 1684 gesloten de grens zóó regelde dat de rivier van Tangeran tot den Bantamschen oever aan de Compagnie toebehoorde en die lijn ten zuiden naar de zee werd doorgetrokken. Ofschoon Bantam zijne onafhankelijkheid vooreerst bleef bewaren werd het steeds nauwer aan de Compagnie verbonden; zijne macht en aanzien nam gedurig af en zoodoende was het reeds bij den val der Compagnie niet veel meer dan een vasalstaat, welks vorst zijne bevestiging in de regeering van wege de Compagnie verkreeg.

Eene gebeurtenis, die in 1747 voorviel, versterkte den Nederlandschen invloed weder aanmerkelijk; de toenmalige vorst, die door zijne vrouw geheel beheerscht werd, had haren neef met toestemming der Compagnie en met voorbijgaan van zijnen zoon tot troonopvolger benoemd maar bij zijnen dood verzetten de rijksgrooten zich daar tegen, terwijl de Compagnie thans de partij van den wettigen opvolger koos. Ofschoon de vorstin gevangen genomen werd, duurde het nog lang, vóórdat een opstand die zelfs Batavia bedreigde, werd onderdrukt, doch eindelijk werd de rust hersteld; de nieuwe vorst verklaarde zijn rijk in leen te hebben ontvangen, en stond uit dankbaarheid Sileboe in de Lampongs op Sumatra aan de Compagnie af (17 April 1752). Wij zullen later zien hoe spoedig na den val der Compagnie aan het bestaan van Bantam een einde gemaakt werd.

Zooals wij zagen waren de Nederlanders, die te Djapara verblijf hielden, in 1618 vermoord, en was de factorie aldaar verwoest geworden. Ten einde die stad daarvoor te straffen, werd tweemalen een expeditie derwaarts gezonden, waarvan de laatste door Coen werd aangevoerd, die Djapara voor 't grootste gedeelte liet verbranden. Niet lang duurde het nu of de vorst van Mataram, de Panembahan Tjakra Kesoema, bij de Javanen als Sultan Agoeng bekend, die in eenen strijd met de hem nog niet onderworpen rijkjes op Java gewikkeld was, betoonde zich geneigd met ons nader in betrekking te komen, waarbij hij naar het schijnt vooral onze hulp tegen Bantam wilde verwerven, terwijl men van onzen kant Mataram te vriend wilde houden met het oog op den toevoer van levensmiddelen te Batavia. Na vele onderhandelingen werd in Juni 1622 een gezantschap naar den vorst gezonden, dat zeer goed ontvangen werd maar weinig verrichtte, daar aan het verlangen van den vorst om gezamenlijk tegen Bantam op te trekken geen gevolg kon worden gegeven. Daarna werden herhaaldelijk gezantschappen afgevaardigd, maar allen moesten het verzoek van den vorst om bijstand tegen Bantam of het toen nog onafhankelijke Soerabaja afwijzen. Nu vatte de vorst, naar het schijnt, het plan op, om eerst Batavia te vermeesteren, ten einde daarna in Bantam door te dringen, vooral ook nadat het hem gelukt was het eiland Madoera en Soerabaja te onderwerpen en door de onderwerping van verscheidene zelfstandige rijkjes over bijna geheel Java, behalve het Oosten, Bantam en Batavia te regeeren. In den aanvang zocht de Soesoehoenan, want dezen titel had de Panembahan aangenomen, zijn doel door verraad te verkrijgen. In Augustus 1628 verschenen eenige Inlandsche vaartuigen in de haven van Batavia, die met levensmiddelen geladen waren. Op bevel van Coen werden zij buiten den boom gehouden, en toen er andere vaartuigen bijkwamen, die zich met de eersten wilden vereenigen, werd dit door de onzen belet. De Javanen geraakten daarop handgemeen, en drongen zelfs tot in het kasteel door, maar werden weldra gedwongen te wijken. Reeds den volgenden dag verscheen bij de stad een Javaansch leger onder aanvoering van den Toemmengoeng Bahoe Reksa, dat ondersteund werd door de bevolking van een gedeelte der Preangerlanden, die onder Mataram's oppergezag stonden. De maatregelen, door Coen genomen, verijdelden de pogingen om zich van het kasteel meester

te maken, en door eenen uitval der onzen, waarbij het Javaansche legerhoofd sneuvelde, werden de vijanden verjaagd. Maar terstond daarna kwam er een nieuw leger opdagen, dat in last had het veroverd kasteel in bezit te nemen, want de Soesoehoenan twijfelde er niet aan, of het zou zijne legerbenden wel gelukt zijn de Hollanders te verdrijven. Maar eene zwaardere taak wachtte den Javanen, waarvoor zij niet berekend waren en ook dit leger moest onverrichter zake het beleg opbreken, nadat eene hevige aanval gelukkig door de onzen was afgeslagen. Tot straf daarvoor liet de aanvoerder een tweetal officieren en meer dan 700 minderen om het leven brengen, maar ook hij moest het mislukken van den tocht met den dood boeten.

Weldra kwam te Batavia bericht dat de Soesoehoenan, wel verre van zijn plan te hebben opgegeven, zich tot een nieuwen aanval voorbereidde, en daartoe een grooten voorraad rijst niet ver van Batavia verzamelde. Onmiddellijk nam Coen de noodige maatregelen; de voornaamste magazijnen van den vijand werden vernield, en toen deze in Aug. 1629 voor de stad verscheen, was zijn kracht reeds gebroken. Hongersnood woedde weldra in het leger, dat nu door den vorst zelven werd aangevoerd; de wanhopige aanvallen werden gelukkig afgeslagen en in November moest ook deze laatste aanslag worden opgegeven. Van de 80.000 Javanen keerde niet het vierde deel naar hunne woonplaatsen terug. De Soesoehoenan zag van alle verdere plannen af om Batavia te veroveren; hij nam echter eene vreeselijke wraak op de bewoners van een deel der Preanger, die het eerste leger hadden vergezeld, maar bij den terugtocht waren gevlucht en hunne dorpen hadden opgezocht. Eene expeditie tegen hen gezonden, ontvolkte die streken geheel, de voornaamsten onder de bevolking werden omgebracht en aan de anderen elders eene woning aangewezen.

Het was aan Coen niet gegeven de nederlaag van de Soesoehoenan bij te wonen. Te midden van het beleg overleed hij, na voor de tweede maal als landvoogd te zijn opgetreden. De beide tijdperken, waarin hij het opperbewind voerde (1619—1623 en 1627—1629) waren, zooals wij zagen, voor Batavia van het uiterst gewicht, maar ook voor geheel Indië van belang. Immers met Coen kwam een leidend en organiseerend hoofd aan het bestuur, die eenheid in de regeering bracht en, ofschoon niet altijd van wreed-

heid vrij te pleiten, consequent in de richting werkzaam was, die alleen kon leiden tot de bevestiging van het Nederlandsche gezag. Tegenover de vijanden daarvan trad hij met onbuigzame wilskracht en ijzeren volharding op, en al zijne buitengewone geestesgaven werden aan dat doel dienstbaar gemaakt, maar daardoor werd ook de haat der vijanden van Nederland in hooge mate opgewekt, zoodat Coen, toen hij voor de tweede maal als landvoogd optrad, in het geheim en tegen de bevelen der Staten-Generaal naar Indië ging, dewijl de Engelschen zich met alle kracht daartegen hadden verzet. Niet dat hij het daarom geheel eens was met de plannen, die de HH. XVII beoogden, want zij die Coen voor eenen strengen monopolist houden, beoordeelen hem verkeerd. Integendeel, Coen wenschte kolonisten als handelaren of landeigenaars in Indië toe te laten, in wier belang de Compagnie een deel van haren handel zou loslaten. Werkelijk had hij bijna zijne plannen doorgedreven; een reglement op den vrijen handel was reeds gemaakt en 82 vrijsters werden naar Indië gezonden, om als vrouwen aan de kolonisten te worden gegeven, toen het geheele plan schipbreuk leed op het verzet van de participanten die bij de verlenging van het octrooi op dien handel als op hun recht aanspraak maakten. Hierin, even als in andere opzichten, waagde hij het dus van de Heeren XVII te verschillen, terwijl hij zich dikwijls zeer onafhankelijk tegenover hen gedroeg. Aan zijn organiseerend talent moeten wij de inrichting van het bestuur in Batavia hoofdzakelijk toeschrijven, terwijl het weinige wat wij hier omtrent de krijgsbedrijven van Coen konden mededeelen, zijn talent als veldheer deed uitkomen.

Het duurde tot den dood van Tjakra Kesoema vóórdat er vriendschappelijke betrekkingen tusschen Batavia en Mataram werden aangeknoopt. In 1645 werd hij door Amangkoerat opgevolgd, een der zwakste, slechtste en wreedste vorsten van Java. Reeds als erfprins had hij de vrouw van den rijksbestierder met geweld geroofd en toen hij op bevel zijns vaders haar moest terug geven, bracht hij haar met eigen handen om. Na zijne troonsbeklimming nam hij wraak op den rijksbestierder door dezen aan het hoofd van een leger uit te zenden, en hem daarna te laten vermoorden. Zijn zoon, die zijn gelukkige mededinger was naar de gunsten eener vrouw, werd gedwongen haar te dooden. De regent van Soerabaja, zijn schoonvader, die den erfprins had bijgestaan, werd met zijn gezin om

het leven gebracht, volgens sommigen op aanstoken van den priestervorst van Giri, die hem valschelijk van eene samenzwering had beschuldigd, terwijl later ongev. 6000 geestelijken, die van oproerige plannen verdacht waren, verraderlijk werden gedood. Hoedanig het lot van den gemeenen Javaan onder dezen woesten, soms half krankzinnigen wreedaard was, kan men nagaan, wanneer men bedenkt hoe geheel afhankelijk de mindere man van de luim zijns meesters was, en hoe alles, wat hij bezat, ter beschikking van den vorst stond. En toch, met dit al blijft de naam van den slechtsten vorst, dien Java bezat, nu nog in eerbiedige herinnering bij den Javaan en is Soesoehoenan Tegal Wangi, zooals Amangkoerat ook genoemd wordt, tot een zijner volkshelden geworden!

Zeer spoedig na zijn optreden betoonde de Soesoehoenan zich geneigd vrede met de Nederlanders te sluiten, mits wij bereid waren om daartoe het initiatief te nemen. Daarvoor bestond eene zeer goede aanleiding. De Engelschen hadden reeds zeer spoedig na het Amboneesche rechtsgeding ook te Batavia met de Nederlanders onmin gekregen en getracht, de voordeelen van den handel te Bantam voor zich te vermeesteren. Daartoe hadden zij geweigerd aan de blokkade van die haven deel te nemen, en zich zelfs op het eiland Lagoendi gevestigd, dat den ingang tot straat Soenda beheerschte. Maar de onzen hadden zich op Si-bessi nedergezet, dat daarvoor veel beter gelegen was, en de Engelschen zagen zich door gebrek aan levensmiddelen genoodzaakt het eiland te verlaten. Weldra verlieten zij Batavia (1628) en trokken naar Bantam, waar zij voor eigen rekening handel dreven. Wel streed dit tegen de bepalingen van de overeenkomst van 1619, maar de loop der zaken had dit contract als het ware stilzwijgend doen vervallen. Ook met Mataram trachtten de Engelschen in betrekking te komen, en dit scheen hun te zullen gelukken toen Tjakra Kesoema gelegenheid zocht om eenen Arabischen zendeling naar zijn vaderland te doen vervoeren, zonder dat hij gevaar liep in handen der Nederlanders te geraken. De Engelschen boden daartoe een vaartuig aan, maar de onzen overvielen het en namen den zendeling en zijn gevolg gevangen als gijzelaars voor eenige Nederlanders, die zich in de macht van den Soesoehoenan bevonden. Ten einde dezen tegen elkander uit te wisselen werd de ontvanger Wonderaer naar Samarang gezonden. Hij werd er vriendschappelijk ontvangen, nieuwe betrek-

kingen werden er aangeknoopt die in 1646 tot eene overeenkomst leidden, welke op de lotgevallen van Mataram eenen beslissenden invloed uitoefende. Want daarbij beloofden beide partijen elkander hulp te zullen verleenen zoodra een hunner door eenen *gemeenschappelijken* vijand werd aangevallen. De Soesoehoenan, die alle hoop om Bantam te vermeesteren nog niet had opgegeven, had gewenscht dat die bijstand zoude worden verleend, zoodra een der partijen in oorlog geraakte met wien ook, maar de Compagnie, die Bantam wel wilde vernederen, maar dat rijk als een tegenwicht tegen Mataram wenschte te gebruiken, nam dit voorstel niet aan, dan onder de gemelde beperking. Tegelijkertijd zorgden de onzen voor eene bepaling, waarbij de handel in de Molukken aan de Javanen ontzegd werd, en het gebruik van Nederlandsche passen werd voorgeschreven voor Inlandsche vaartuigen, die zich verder dan Malakka wilden wagen, terwijl de Soesoehoenan van zijnen kant het zenden van een jaarlijksch gezantschap bedong, naar het heette om hem te berichten, welke belangrijke handelsartikelen te Batavia waren aangekomen, maar in werkelijkheid omdat daardoor de Nederlanders in de oogen der Inlanders zijne vasallen werden, die tot de jaarlijksche hofreize waren verplicht. Van tijd tot tijd werden dergelijke gezantschappen gezonden, en ofschoon nu en dan te Mataram blijk gegeven werd van eene minder gunstige stemming, die zich vooral in het sluiten der havens openbaarde, bleven de betrekkingen vrij vriendschappelijk, en werd in 1652 zelfs de geheele landstreek bewesten de Tjimanoek als Nederlandsch gebied erkend. Toch waren die betrekkingen niet blijvend totdat er eene gebeurtenis voorviel die Mataram dwong de hulp der Nederlanders in te roepen en dat rijk vaster aan de Compagnie verbond.

Zooals later zal vermeld worden was de Compagnie in oorlog geraakt met het machtige Makasser, en waren dientengevolge sedert de onderwerping van dat rijk (1669) vele hoofden uitgeweken, van welke eenigen, zooals de Kraëng Bonto-Boerâne, gewoonlijk Monto Marano genaamd, en aan den vorst van Gowa verwant, een toevluchtsoord te Bantam hadden gezocht, waar zij door den Moslemschen en ons zoo vijandigen Aboe'l Fatah met open armen werden ontvangen. Maar niet lang duurde het of die Sultan geraakte met hen in twist, tengevolge van hun ongeregeld gedrag, zoodat zij zich naar Oost-Java begaven, en daar zeeroof pleegden, vooral nadat een

broeder van den vorst van Gowa, Kraëng Galesoeng zich bij hen had gevoegd. Maar ofschoon hierdoor aan Mataram, dat reeds sedert 1654, tengevolge van onze bemoeiingen, eene vijandelijke houding tegen Makassar had aangenomen, eenige overlast werd aangedaan, waren toch de handelingen der Makassaren betrekkelijk van weinig belang, toen zij door het onverwachte optreden van Taroena Djaja eene veel grootere beteekenis verkregen. Deze prins, een Madoereesch hoofd en aan den regent van Madoera verwant, maar die zich uitgaf voor eenen afstammeling van de vorsten van Madjapahit, knoopte betrekkingen met de Makassaren aan en door zijnen invloed, die nog versterkt werd door zijn huwelijk met de dochter van Kadjoran, een Javaansch hoofd van groot gezag, gelukte het den opstand zoozeer veld te doen winnen, dat de voornaamste Javaansche kustplaatsen zich in handen der Makassaren bevonden. Ook op Madoera breidde de beweging zich uit, en de vorst van Mataram zag zich genoodzaakt de hulp der Compagnie in te roepen, die, ofschoon daartoe door het traktaat van 1646 verplicht, slechts schoorvoetende haren bijstand verleende. Met afwisselend krijgsgeluk werd de oorlog gevoerd, want onze aanvoerders hadden deels te kampen met het wantrouwen van den Soesoehoenan, die door den „Moslemschen paus", den eerzuchtigen priestervorst van Giri tegen ons werd opgezet, en werden deels in hunne bewegingen belemmerd door de onbekwaamheid van den erfprins, den Pangeran Adipati, wiens aanzienlijk leger door eene geringe macht verslagen werd en die daardoor de voordeelen, door Poolman behaald, weder deed verloren gaan, terwijl bovendien de half versufte, wreedaardige Soesoehoenan zijne onderdanen grootendeels tegen zich had. Eindelijk bood Speelman, de held van Makasser, zich aan om den opstand te beëindigen. Maar de hooge regeering en de Gouverneur-Generaal Maetsuijcker, die reeds bijna 25 jaren het bestuur gevoerd had en misschien door ouderdom minder voor grootsche plannen geschikt was dan vroeger, waren huiverachtig zich te diep in de aangelegenheden van Mataram te mengen, en een leger in de onbekende binnenlanden te zenden. En dit te meer omdat de verhouding met Bantam zeer gespannen was en de Sultan daar niet onduidelijk de partij van Taroena Djaja koos, die zich voor eenen ijverigen Moslem uitgaf, ofschoon hij daarom het wijndrinken niet naliet. De regeering besloot dus, alleen als bemiddelaar op te treden, maar daartoe was de opstand te ver gevorderd,

Speelman zag dat terstond in en reeds in Febr. 1677 sloot hij een overeenkomst met Mataram, waardoor wij den eersten voet zetten in het Oosten van Java. De Compagnie verkreeg het recht om te Djapara eene bezetting te leggen, terwijl groote handelsvoorrechten haar werden toegestaan en bepaald werd dat de hulp, door de Compagnie verleend, op kosten van den Soesoehoenan zou gegeven worden. Onder de leiding van Speelman werden aan den opstand krachtige slagen toegebracht; Soerabaja werd vermeesterd en Taroena Djaja zag zich genoodzaakt naar Kediri te vluchten. Speelman was voornemens naar de binnenlanden te trekken en Taroena Djaja in zijne laatste schuilhoeken te vervolgen, maar vooraf begaf hij zich naar Madoera en toen hij van daar terugkeerde, was de toestand in Mataram geheel veranderd door een dier plotselinge omwentelingen der fortuin, die in eenen Inlandschen oorlog zoo dikwijls voorkomen, en eene gewichtige les voor onze krijgslieden bevatten.

Het kostte aan Taroena Djaja, ofschoon verslagen en uitgeput te Kediri aangekomen, slechts weinig moeite om op nieuw een leger te verzamelen, daar de Javanen veel meer zijne partij dan die van den Soesoehoenan waren toegedaan, en zelfs gelukte het aan zijnen aanhang de hoofdplaats van Mataram te vermeesteren, en de Soesoehoenan zag zich genoodzaakt in de vlucht zijn heil te zoeken. Treurig was het lot van den gevallen dwingeland! Overal rondzwervende om hulp te zoeken, vond hij bij niemand ondersteuning, en zelfs zijne zonen, de Pangeran's Poeger en Singasari, weigerden hem hunne bescherming te verleenen. Eindelijk nam hij zijne toevlucht tot zijnen oudsten zoon, den Adipati Anom, wien hij de weinige rijkssieraden afstond welken nog in zijn bezit waren en daardoor als zijnen opvolger aanwees. Beiden vluchtten daarop naar Djapara, om Speelman, „hunnen vader, den admiraal der Hollanders op te zoeken, want die zou hen wel beschermen." Maar het gelukte den ouden vorst niet Djapara te bereiken. Eene zware ziekte verrastte hem; toch kon hij het moede hoofd niet te ruste leggen, want overal dreigde hem gevaar en zoo moest hij zich voortslepen tot eindelijk in Wanajassa de dood hem overviel en Java van een der grootste monsters verlostte, die den keizerlijken troon van Mataram bezoedelden. Zijn lijk werd door zijnen zoon nog een tweetal dagen medegevoerd en te Tegalwangi (welriekende grond) ter aarde besteld.

Die zoon, de Adipati Anom welke, nadat zijn vader hem tot opvolger benoemd had, den titel van Soesoehoenan Amangkoerat had aangenomen, aanvaardde het bestuur onder hoogst ongunstige omstandigheden. Het grootste gedeelte van zijn rijk bevond zich in handen van de opstandelingen; de regenten, die zijnen vader getrouw waren geweest, dreigden hem afvallig te worden; de Sultan van Bantam, die door zijnen ijver voor den Islam eene hooge plaats in de harten der Javanen verworven had, weigerde hem alle ondersteuning en scheen zelfs met Taroena Djaja samen te spannen, terwijl zijne broeders weigerden hem als Soesoehoenan te erkennen en zelven op die waardigheid aanspraak maakten. Een dezer, Pangeran Poeger had zich zelfs in de hoofdplaats van het rijk gevestigd, die door de opstandelingen verwoest en ledig geplunderd was, en had zich daar tot vorst laten uitroepen. Amangkoerat zag slechts eene uitkomst; de hulp der Nederlanders, maar ook deze werd hem niet dan schoorvoetende verleend. En geen wonder! Want, behalve dat eene tocht ter verovering van de hoofdplaats in de binnenlanden hoogst gevaarlijk was, zoodat de oude Maetsuycker en de schroomvallige regeering in Batavia daar geweldig tegen opzagen, en zelfs Speelman verboden ook maar één soldaat derwaarts te zenden, was de jonge Soesoehoenan volstrekt niet de man om de pogingen, welken men mocht aanwenden om hem de kroon te verschaffen, krachtdadig te ondersteunen. Zwak en aan het mingenot verslaafd, dacht hij aan niets anders dan aan de vrouwen van zijn harem en terwijl zijn rijk op het spel stond, bekommerde hij zich slechts over Ratoe Blitar, eene Javaansche van aanzienlijke geboorte die zich in handen van den vijand bevond. Niets teekent den onbeduidenden vorst beter, dan deze liefdesgeschiedenis. Reeds als kroonprins was hij verliefd geraakt op de dochter van Pangeran Blitar, maar een zijner broeders was hem voorgekomen en was met haar in het huwelijk getreden, doch niet lang daarna weder van haar gescheiden. Zoolang zijn vader leefde, kon de prins er niet aan denken, met de gescheiden vrouw van zijnen broeder te huwen, en toen hij den troon beklommen had, bevond zij zich niet meer in zijne macht. Bij de inneming van Mataram was zij Taroena Djaja in handen gevallen, die haar een tijd lang in zijn harem had opgenomen, en toen aan een van de vorsten van Tjeribon had geschonken, welke nu te Bantam zijn verblijf hield. En te midden der zware zorgen,

die op Speelman drukten, werd hij onophoudelijk door den Soesoehoenan over Ratoe Blitar lastig gevallen, want zooals een zijner gezanten aan Speelman verklaarde: „de quellinge over het derven van dese sijne beminde ging zooverre, dat hij dach nog nacht rust hadde, noch eten, noch drinken konden." Maar Speelman wees het verzoek, om tusschen beiden te treden, met minachting van de hand, en ook de Sultan van Bantam, tot wien Amangkoerat II zich wendde, weigerde den vorst ter wille te zijn, die door den omgang met de ongeloovigen zijnen toorn en verachting had opgewekt, en van wiens onmacht hij gebruik zocht te maken om zijn gebied uittebreiden. Eindelijk toen de vorst door de hulp der Nederlanders in beteren toestand verkeerde, zond de Sultan van Bantam de schoone Ratoe Blitar terug, maar met den geheimen last, Amangkoerat van het verbond met de onzen afkeerig te maken, en hem de partij van Bantam te doen kiezen, eene opdracht, waarvan zij zich zeer goed kweet, zoodat het ons moeite genoeg kostte den vorst in het goede spoor te houden.

Ondertusschen had Speelman een stap gedaan, welke voor de toekomst beslissend was, aan de Compagnie groote voordeelen beloofde en de eerste schrede op den weg was, die naar de geheele onderwerping van Mataram gevoerd heeft. Den 19den October 1677 sloot hij eene overeenkomst met den jongen Soesoehoenan, waarbij deze het contract van 25 Febr. 1677 bekrachtigde, zich schuldenaar van de Compagnie erkende voor een bedrag van 310.000 realen, en als onderpand voor die schuld alle zeehavens verbond, gelegen aan het strand tusschen Krawang en het uiterste uiteinde van Java in het Oosten, met beding dat al de inkomsten dier havens door de Compagnie genoten zouden worden tot zoolang de schuld, die gedurende den oorlog maandelijks met 20.000 realen vermeerderde, zou zijn afgelost. Tevens herhaalde de vorst de verzekering dat hij voor zich en de zijnen afstand deed van alle aanspraak op het land van Jakatra, gelegen tusschen Ontong Java en Krawang, en gelukte het aan Speelman om de toestemming van den vorst te erlangen dat het land tusschen Krawang en de rivier van Pamanoekan als Compagnie's gebied zou beschouwd worden, 't geen een negental maanden te voren nog hardnekkig door den vorigen Soesoehoenan geweigerd was. Ja, den 15den Januari 1678 verkreeg de Compagnie den vollen eigendom van de stad en landen van Samarang met

alle landen en dorpen daaronder begrepen, en werd er zoodoende eene Nederlandsche nederzetting te midden van het Mataramsche grondgebied gevestigd, die zich hoe langer hoe meer uitbreidde en eindelijk het geheele rijk verslond. Waren deze bepalingen van het uiterst belang voor de vestiging van het Nederlandsch gezag op Java, van nog grooter gewicht waren andere voorschriften van die overeenkomst voor het hoofddoel der Compagnie, den handel, daar zij geheele tolvrijheid in Mataram verkreeg, benevens het monopolie van den invoer van kleedjes en opium, en het recht om de rijst en de suiker van Djapara en omliggende streken op te koopen. Daarentegen beloofde Speelman dat Amangkoerat op de hulp der Compagnie tegen zijne vijanden zou kunnen rekenen. Maar ongelukkig bleef bij de Hooge Regeering, die weinig ingenomen was met het gesloten traktaat dezelfde wijfelmoedigheid bestaan als te voren, zoodat Speelman zich zelfs niet ontzag, haar te schrijven: „dat in de brieven, van haar ontvangen, zoovele zwarigheden aan elkander geschakeld werden gevonden, dat daaraan schier niets scheen te ontbreken, dan het neêrvallen van den hemel, om het geheele menschelijke geslacht te versmoren." Afdoende hulp werd niet verleend, en ofschoon eene twist, tusschen de Makassaren en Taroena Djaja uitgebroken, de kansen scheen te zullen doen keeren, en Soerabaja weder in onze handen viel, werd plotseling aan Speelman het bevel gegeven, naar Batavia terug te keeren en dreigde de opstand zich weder uit te breiden, terwijl de Javaansche bevolking zich hoe langer hoe meer van den Soesoehoenan afkeerde, die als weinig beter dan als een ongeloovige beschouwd werd. De St. Martin, die Speelman opvolgde, kon nog veel minder dan deze doortastend te werk gaan, maar de toestand veranderde toen de G. G. Maetsuijcker in Januari 1878 overleed, Rijklof van Goens in zijne plaats als landvoogd optrad en Speelman tot het gewichtig ambt van Directeur-Generaal geroepen werd. Door de vrees voor de plannen van den vijandigen Sultan van Bantam daartoe gedwongen, besloot men den Soesoehoenan krachtig bij te staan; op de weigering van de St. Martin werd de oud-gouverneur van Amboina, Hurdt met het opperbevel belast en daar men uit vrees voor Bantam niet te veel troepen naar het Oosten durfde sturen, werd er besloten dat onze getrouwe bondgenoot Petta Malampee-Gaemmaena, gewoonlijk onder den naam Aroe Palakka bekend, van Makasser zou worden afge-

haald om met eenige Boegineezen de Nederlandsche krijgsmacht te vergrooten. Den 5en September 1678 trok Hurdt de binnenlanden in en ofschoon men in den beginne met grooten tegenspoed te kampen had, zoodat Hurdt zelfs aan eenen goeden uitslag scheen te twijfelen, viel de hoofdplaats van den opstand, Kediri, reeds den 25en November in onze handen. De koninklijke kroon van Madjapahit, die door Taroena Djaja buit gemaakt was, werd door kapitein Tak met andere rijkssieraden weder aan den Soesoehoenan terugegeven, en deze vorst in alle plechtigheid daarmede gekroond. Weldra versloeg Poolman de Makassaren en werden zij na zijn dood door Couper en Aroe Palakka verder ten onder gebracht. Kadjoran werd door Sloot overwonnen en met twee zijner zoons en eenige volgelingen omgebracht, maar Taroena Djaja was ontsnapt en nog eenigen tijd gelukte het hem, aan de vervolgingen zijner vijanden te ontkomen. Eindelijk vernam Couper, die met het opperbevel belast was, dat de hoofdmuiteling zich op den bergspits Limbangan ophield, die ten noorden van den Kloet gelegen is. Kapitein Jonker, kommandant der lijfwacht van den Soesoehoenan liet terstond alle bergpaden bezetten, en weldra moest Taroena Djaja zich op genade of ongenade overgeven (December 1679). Op verlangen van den Soesoehoenan werd de verwonnen vijand voor dien vorst gebracht, onder beding dat hem geen leed zou geschieden, maar dat later over zijn lot zou worden beslist. De verraderlijke Amangkoerat had echter zijnen dood besloten. Aanvankelijk ontving hij Taroena Djaja welwillend, en beloofde hem zelfs het bestuur over een deel van Madoera, maar het was het spel van den valschen tijger met zijne weêrlooze prooi. Een paar dagen later werd Taroena Djaja nogmaals voor den vorst gebracht, en deze doorstak hem in eene vlaag van woede met eigen handen. De Regeering te Batavia berustte in dien moord, en verleende den vorst alle hulp, om de laatste sporen van den opstand uit te wisschen, en zijnen broeder, Pangeran Poeger uit Mataram te verdrijven. Niet zonder moeite gelukte dit eindelijk; in November 1681 onderwierp Poeger zich en Amangkoerat kon zich ongestoord in zijne nieuwe hoofdplaats Wanakarta vestigen, die nu de benaming Kartasoera di ningrat verkreeg. De oude hoofdplaats, die in den strijd veel geleden had, werd verlaten. Ook de priestervorst van Giri, die den ongeloovigen Soesoehoenan niet als zijnen vorst wilde erkennen, bezweek in den strijd, niettegenstaande

hij verzekerde, dat hij den koning der geesten gesproken had, en dat deze hem beloofd had, ieder zijner zonen door 1000 geesten te zullen laten bewaken, zoodat de vijand niemand der zijnen zou kunnen deeren. Met zijn geheele geslacht werd de overwonnen Panembahan om het leven gebracht, en daarmede waren de gevaarlijkste mededingers van het Mataramsche vorstenhuis uit den weg geruimd.

Behalve door de onmiddellijke voordeelen, die de Compagnie uit den opstand van Taroena Djaja trok, breidde zij haren invloed ook nog op eene andere wijze uit. De vorsten van Tjeribon, die onder de heerschappij van Mataram stonden, stelden zich onder de bescherming der Compagnie, die hen tegen den Sultan van Bantam had bijgestaan. Aboe'l Fatah streefde er naar, om de landstreken in de nabijheid van Batavia in handen te krijgen, en was er niet voor teruggedeinsd om zich met geweld van het Mataramsche regentschap Soemedang in de Preanger meester te maken, terwijl het zijn blijkbare toeleg was, de vorsten van Tjeribon tot zijne vasallen te maken, en aan den invloed van Mataram te onttrekken. Maar zoodoende zou Bantam veel te machtig geworden zijn en de regeering te Batavia beijverde zich, om aan den invloed van Bantam paal en perk te stellen. Met de vorsten van Tjeribon werd een contract gesloten, waarbij men met groote bezwaren te kampen had, daar de oudste der 3 broeders het bestuur voor zich alleen verlangde, en de beide anderen een aandeel daarin eischten. Den 4den Januari 1681 verbonden zij zich tot getrouwe vriendschap met de Compagnie, die als hunne beschermheer werd erkend, maar tevens den alleenhandel in kleeden en amfioen voor zich behield. Weliswaar werd dit contract niet door Mataram bekrachtigd en bleef dat rijk aanspraak maken op de souvereiniteit over Tjeribon, maar de Compagnie was en bleef er meester, en Mataram moest zich daarin wel schikken. Hetzelfde was in 1686 met de regentschappen Soemenap en Pamakassan op Madoera het geval, die zich ook onder de bescherming der Compagnie stelden.

Men zoude nu allicht meenen dat Amangkoerat, die zijn rijk aan de hulp der Compagnie te danken had, den Nederlanders een dankbaar hart zou toedragen, en althans niet vijandelijk tegen hen zou optreden. Maar het tegendeel was het geval, en zooals weldra bleek, deinsde de Soesoehoenan er niet voor terug om met de

vijanden der Compagnie gemeene zaak te maken. Een zekere Soerapati, een Balineesche slaaf, had dienst genomen onder het korps Balineezen, dat de Compagnie onderhield, en had daarin den rang van luitenant verworven, toen hij naar Bantam gezonden werd om de volgelingen van Aboe'l Fatah, die onder Pangeran Poerabaja de bovenlanden onveilig maakten, ten onder te brengen. Hij werd daartoe onder de bevelen van den vaandrig Kuffeler geplaatst, die door zijne onkunde van de gebruiken van den Inlander groote rampen veroorzaakte. Aan de bemoeiingen van Soerapati gelukte het, Poerabaja tot onderwerping over te halen, maar toen deze voor Kuffeler verscheen eischte die officier, niettegenstaande de waarschuwing van Soerapati, zijn kris op en wilde hem als gevangene beschouwen. Hierover verbitterd ontvlood Poerabaja en begon den strijd op nieuw, en Kuffeler, die niet inzag dat zijne onvoorzichtige handelwijze daartoe aanleiding had gegeven, maar aan verraad van Soerapati dacht, zocht twist met den Balinees en beleedigde hem op grove wijze zoodat de soldaten van Soerapati weigerden hem verder te dienen, indien hij die beleediging ongewroken liet. Dit was voor geene doove ooren gesproken. Soerapati viel Kuffeler en de zijnen aan en na een gevecht waarbij eenige Nederlanders sneuvelden, vluchtte hij naar de omstreken van Batavia en toen hij ook van daar verjaagd werd, toog hij naar Mataram, waar hij door den Soesoehoenan vriendschappelijk ontvangen werd. De Compagnie zond nu een gezantschap onder kapitein Tak naar Mataram, om hangende kwesties te beslissen en de gevluchte Balineezen op te eischen. In schijn voldeed de Soesoehoenan aan dat verlangen; althans de Javanen en Soerapati raakten handgemeen, maar dit was slechts een voorwendsel om Tak in den val te lokken, want toen deze de Javanen ter hulp snelde, keerden de Balineezen zich plotseling tegen de onzen en versloegen hen, zonder dat de Nederlandsche bezetting te Kartasoera bijstand kon bieden. Volgens Valentijn zou de Soesoehoenan den dood van Tak gezworen hebben, omdat aan de kroon van Madjapahit, die Tak te Kediri veroverd had, de schoonste diamant ontbrak en de vorst hem van dien diefstal verdacht, maar dit verhaal schijnt onwaar te zijn, daar wij uitdrukkelijk vermeld vinden dat de kroon ongeschonden aan Amangkoerat in handen was gesteld. De invloed van den rijksbestierder schijnt hier overwegend te zijn geweest, terwijl het ook

niet onwaarschijnlijk is, dat de Soesoehoenan gaarne de gelegenheid aangreep, om zijne vijandelijke stemming tegen de ongeloovige Nederlanders aan zijne onderdanen te bewijzen. Soerapati week korten tijd daarna naar het Oosten waar nog het oude rijk van Balambangan bestond, verjoeg den Javaanschen regent van Pasoeroean en stichtte onder den naam van Wira Negara een onafhankelijk rijk dat zich tot Malang en Kediri uitbreidde.

Zoolang Amangkoerat leefde, bemoeide de Cie. zich weinig met de inwendige aangelegenheden van het Mataramsche rijk, maar na zijnen dood, die in Sept. 1703 plaats greep, zag zij zich eensklaps in eene opvolgings-oorlog gewikkeld. De zoon van Amangkoerat, de Adipati Anom, ook Soesoehoenan Mas genaamd, was de rechthebbende op den troon, maar hij had zich door zijne wreedheid en willekeur bij vele grooten gehaat gemaakt, terwijl het ook bekend was, dat hij de Nederlanders geen goed hart toedroeg en zelfs na zijn troonsbeklimming zich tot eene eenvoudige kennisgeving aan de Hooge Regeering bepaalde, zonder van het nakomen der gesloten tractaten te spreken. Zijn oom Poeger, dien wij reeds vroeger leerden kennen, maakte daarvan gebruik om zijne lang gekoesterde plannen ten uitvoer te brengen. Hij wendde zich tot de Hooge Regeering en bood haar groote voordeelen aan, indien zij hem als Soesoehoenan wilde erkennen, terwijl de Adipati daarover bleef zwijgen. Na lang aarzelen besloot de regeering te Batavia Poeger, die in Midden-Java eenen grooten aanhang verworven had als Soesoehoenan te erkennen, en toen de jonge vorst zich daarna haastte ook van zijnen kant geschenken aan te bieden werden deze afgewezen en bleef zijn val besloten. Na korten tijd viel Kartasoera in onze handen en werd Poeger onder den naam van Pakoe Boewana als Soesoehoenan gehuldigd. Den 15den Oct. 1705 sloot de Wilde, die afwisselend met Knol het opperbevelhebberschap voerde, een contract met den vorst, waarbij de Compagnie groote voordeelen verkreeg. De Soesoehoenan hechtte zijne goedkeuring aan de suprematie der Compagnie over Tjeribon, Soemenap en Pamakassan, en stond de landen af, gelegen ten westen van eene lijn getrokken tusschen de Tjilosari en de Tjidonan, met inbegrip der Preangerlanden die echter reeds sedert 1685 onder de Compagnie stonden. Daarentegen werden de sommen die de Soesoehoenan aan de Compagnie schuldig was hem kwijtgescholden. Ook het monopolie der Com-

pagnie werd uitgebreid en de zeehandel der Javanen op nieuw beperkt.

Ondertusschen had Soesoehoenan Mas zich met Soerapati verbonden, en kostte het nog menigen strijd vóór dat de nieuwe vorst zijn gebied over het geheele rijk van Mataram uitstrekte. In October 1706 behaalde Knol eene schitterende overwinning bij Bangil, waarbij Soerapati gewond werd zoodat hij eenigen tijd later overleed. Ofschoon nu van deze overwinning geen partij werd getrokken en de zonen van Soerapati het beleid der krijgsoperatiën overnamen, duurde het niet lang of hunne aanhang zag zich genoodzaakt, naar het uiterste Oosten van Java te trekken, waar hij zich langen tijd in Balambangan staande hield, terwijl het in 1708 aan Knol gelukte, zich van Soesoehoenan Mas meester te maken. De vorst werd naar Soerabaja gevoerd en hem daar op plechtige wijze de toezegging gedaan, dat hij volle vergiffenis zou erlangen en dat hem op Java een rijk zou worden aangewezen om daar onder toezicht der Compagnie het bestuur te voeren. Maar de Hooge Regeering achtte zich niet gebonden door de beloften, namens haar door Knol gedaan, en de Soesoehoenan werd naar Ceilon overgevoerd, om daar in ballingschap te sterven. Deze eerste Javaansche successie-oorlog werd spoedig door eene tweede gevolgd, die echter voor de Nederlanders van weinig belang was. Bij den dood van Pakoe Boewana (1719), wiens laatste regeeringsjaren door allerlei onlusten in het Oosten werden gekenmerkt, trad Amangkoerat III als Soesoehoenan op, maar de troon werd hem door verscheidene prinsen betwist, onder welken vooral zijne broeders Poerabaja en Blitar eene groote rol speelden. Met hulp der Compagnie handhaafde de wettige vorst zich in het bestuur; Blitar, die de ziel van de beweging was, overleed in 1722, en zijn broeder werd genoodzaakt zich over te geven en verbannen, welk lot ook aan een der zonen van Soerapati wedervoer, die de muitende prinsen hadden bijgestaan. De nieuwe Soesoehoenan had niet lang genot van zijne waardigheid, want reeds in 1727 overleed hij en werd door zijnen minderjarigen zoon opgevolgd, die onder den titel van Pakoe Boewana II het bestuur aanvaardde. Onder zijne regeering viel er eene gebeurtenis voor, die den invloed der Compagnie aanmerkelijk versterkte, en het huis van Mataram geheel aan hare macht onderwierp.

Onder de Oostersche vreemdelingen, die Java bezochten en zich langzamerhand daar nederzetten, bekleedden de Chineezen

eene eerste plaats. Ook na de vestiging der Nederlanders was hun aantal zoozeer toegenomen, dat het bestuur te Batavia zich daarover ongerust begon te maken, te meer daar zich onder hen een groot getal vagebonden en onvermogenden bevond. Reeds de Gouverneurs-Generaal Durven (1729) en v. Cloon (1732) hadden maatregelen genomen, om die te groote toename van de Chineesche bevolking te keer te gaan, maar door de diepe bedorvenheid van de ambtenaren werden de beraamde maatregelen slechts middelen tot knevelarij en verrijking der Compagnie's dienaren. Zoo was in 1732 het besluit genomen, dat alle Chineezen die geen vast verblijf hadden, naar Ceilon zouden worden overgebracht, om daar bij de kaneelkultuur te worden gebruikt. Maar de ambtenaren dreigden ook rijke en gevestigde Chineezen met verbanning, ten einde hen geld af te persen, terwijl hunne willekeurige handelingen zoodanigen angst veroorzaakten dat allerlei geruchten onder de Chineezen in omloop kwamen, zoodat dezen meenden dat men het op hun leven toeleidde en hen zou verdrinken, als zij in zee waren. Geen wonder dat dit verbittering te weeg bracht; weldra weken vele Chineezen uit en vereenigden zich in de omstreken van Batavia, waar zij spoedig naar de wapenen grepen en de stad bedreigden. Ongelukkig was de toenmalige landvoogd Valckenier (1737) de ongeschikste man om in zoodanigen tijd aan het hoofd der zaken te staan. Opvliegend en barsch, ook tegen de hoogste ambtenaren, maakte hij zich zelfs onder de Raden van Indië vijanden, terwijl hij bij dringend gevaar alle kalmte verloor, spoedig het hoofd kwijt raakte en onder den invloed van zijne ondergeschikten kwam, die hem tot overijlde en hoogst afkeuringswaardige handelingen verleidden, welke klaarblijkelijk het gevolg waren van de plotselinge vrees, die hem overmande. Geenszins was hij geschikt, om aan zijnen voornaamsten tegenstander in den Raad van Indië, v. Imhoff, het hoofd te bieden, die met groot talent van de misslagen en hartstochten van Valckenier partij wist te trekken, tot dat deze, door woede verblind, hem met nog twee andere leden van den Raad in hechtenis deed nemen en naar het moederland overbrengen, (Dec. 1740) — maar juist daardoor het spel van zijnen vijand speelde, en hem in de gelegenheid stelde zijne groote bekwaamheden door de H.H. XVII te doen opmerken, die hem reeds voor zijne gevangenneming tot Gouverneur-Generaal hadden benoemd en nu bevel gaven dat

Valckenier in verzekerde bewaring zou worden genomen, en dat zijn gedrag tijdens den Chineeschen opstand gerechtelijk zou worden onderzocht. Want Valckenier had zich daarbij aan groote misslagen en wreedheid schuldig gemaakt. Terwijl de steeds aangroeiende massa muitende Chineezen de stad bedreigden, en alle krachten moesten worden ingespannen om hunne aanvallen te keer te gaan, verspreidde zich het gerucht, dat de Chineezen, die in de stad gebleven waren, moorddadige plannen koesterden, zoodat Valckenier het dubbelzinnige voorstel deed dat men de stad van hen zoude zuiveren. Wel werd dit voorstel door den Raad v. Indië afgestemd, maar de bevolking van Batavia, die ter afwering van de muitelingen van wapenen voorzien was, werd door den angst voor den uiterst wreeden vijand van buiten en den, zooals zij meenden, nog veel gevaarlijkeren en verborgen tegenstander binnen de stad, tot razernij gebracht. In de Chineesche wijk ontstond op vele plaatsen brand, en in plaats van dien te blusschen greep de woedende bevolking naar de wapenen en vermoordde elken Chinees, dien zij ontmoette. Meer dan 10,000 Chineezen vielen onder de slagen der moordenaars. Valckenier nam geen enkelen maatregel om de bevolking te keer te gaan, waartoe het hem trouwens aan macht ontbrak, daar de Chineezen van buiten de stad krachtig aanvielen, en zelfs gaf hij, op voorstel van den fiskaal Philips last, dat de Chineezen, die in hechtenis zaten, zouden worden omgebracht en deze strekte de wreedheid zoo ver uit, dat hij de weerlooze kranken in het Chineesche hospitaal deed vermoorden (10 Oct. 1740). De muitelingen waagden het niet meer de stad te bedreigen; na eenigen tijd de omstreken van Batavia onveilig gemaakt te hebben, trokken zij naar het Oosten en belegerden de stad Samarang waarbij zij in den Soesoehoenan eenen onverwachten bondgenoot vonden. Deze, Pakoe Boewana II, was een zeer zwak vorst en de speelbal van de partijen, die den Kraton verdeelden, van welken de eene onder de moeder van den Soesoehoenan stond, die ons vriendschappelijk gezind was, terwijl de rijksbestierder de Chineezen was toegedaan. De Soesoehoenan neigde meer en meer tot de partij, die de Nederlanders vijandig was, maar hij bepaalde er zich toe de Chineezen in het geheim te ondersteunen, totdat de volgende gebeurtenis hem het masker deed afwerpen. In den Kraton bevonden zich een tweetal zonen van den verbannen Soesoehoenan Mas, die in nauwe verstandhouding stonden

met den kommandant van de Nederlandsche bezetting te Kartasoera, v. Velsen, terwijl zij, naar het schijnt, hoopten door onze hulp zich van den troon meester te maken. De Soesoehoenan wantrouwde hen zeer, en in het geheim liet hij den eenen, Pangeran Tepasana, ombrengen, maar de andere ontvluchtte en begaf zich naar de Chineezen vóór Samarang. Dezen, die de gelegenheid om zich den Soesoehoenan tot vriend te maken, met beide handen aangrepen, leverden hem aan dien vorst over, die hem liet vermoorden en nu openlijk de partij der Chineezen koos, het Nederlandsche fort te Kartasoera aanviel en na korten tijd vermeesterde. De officieren werden omgebracht en de minderen gedwongen den Islam aan te nemen, terwijl een leger naar Samarang werd gezonden om de Chineezen bij te staan. Maar weldra keerde de kans; de Chineezen werden verslagen en Samarang werd door Verijssel ontzet en nu verried de Soesoehoenan zijne nieuwe bondgenooten en knoopte weder betrekkingen met de Compagnie aan. Doch de Chineezen wreekten zich door Mas Grendi, den zoon van den vermoorden Tepasana, tot tegenkeizer uit te roepen en den vorst uit zijne residentie te verjagen. De Soesoehoenan werd nu genoodzaakt zich voor de Nederlanders te vernederen, want ofschoon de Pangeran van Madoera de Chineezen spoedig daarna uit Kartasoera verjoeg, bleek het dat ook deze de plaats niet goedschiks verlaten zou, zoodat onze tusschenkomst noodig was om hem te overreden, den wettigen vorst weder in zijne hoofdplaats toe te laten. Weldra onderwierpen zich de meeste opstandelingen en de Soesoehoenan, die alleen aan den bijstand der Compagnie zijne herstelling verschuldigd was, sloot den 11den Nov. 1743 een traktaat, dat op nieuw groote voordeelen aan de Nederlanders verzekerde. Het grondgebied der Compagnie werd vermeerderd met den Oosthoek van Java van Pasoeroean af, met Soerabaja, Rembang en Djapara, beiden vooral om de houtbosschen van belang en met het regentschap Madoera, waardoor het gelijknamige eiland in hare macht kwam, dat echter eerst nog op den regent moest veroverd worden. Van niet minder belang waren de bepalingen, dat eene strook van 600 roeden langs de zee en de rivieren, die daarin uitwateren, aan de Compagnie zou worden afgestaan, die daardoor meester werd van den uitvoerhandel, en dat de rijksbestierder, de hoofdregenten en de hoofden der stranden onder goedkeuring der Compagnie zouden worden benoemd en den eed van getrouwheid

aan haar moesten afleggen, ja zelfs beloven, dat zij de bevelen der Compagnie boven die van den Soesoehoenan zouden opvolgen. Dat ook de handelsgeest der Compagnie, die nu hoe langer hoe meer ook als Souverein optrad, zich bij dit traktaat niet verloochende, blijkt uit de voorschriften omtrent de peper- en indigo-cultuur, die de Soesoehoenan beloofde te zullen aanmoedigen en uit de verplichting, hem opgelegd om jaarlijks eene vaste schatting in rijst en andere producten te voldoen. Een nieuw traktaat, den 18 Mei 1746 gesloten, breidde de bedongen voordeelen nog uit en deed de overige stranddistricten, Tegal en Pekalongan, in de macht der Compagnie vallen. De goede verstandhouding tusschen den Soesoehoenan en de Compagnie bleef voortduren, zoodat de vorst zelfs bij den G.-G. v. Imhoff te Samarang een bezoek aflegde, toen deze eene reis over Java maakte, 't geen te voren nimmer door eenen landvoogd gedaan was en op zijne beurt den Gouverneur-Generaal in zijne nieuwe hoofdplaats Soerakarta ontving, werwaarts de rijkszetel in 1744 verlegd was.

Terwijl door het gesloten verdrag de macht van den Soesoehoenan aanmerkelijk bekort was, ontving het overwicht van de Javaansche vorsten korten tijd daarna eenen nog veel zwaarderen slag ten gevolge van binnenlandsche onlusten, waarvan de Compagnie geene directe voordeelen wegdroeg, maar die haar op een hooger standpunt plaatste dan zij ooit te voren bekleed had. Een broeder van den Soesoehoenan, de Pangeran Mangkoe Boemi, had twist met den rijksbestierder, die zóó hoog liep dat de prins zich gedurende een jaar niet in den Kraton vertoonde en daardoor de ontevredenheid van zijnen broeder in hooge mate opwekte. Deze had de onvoorzichtigheid v. Imhoff te verzoeken gedurende zijn verblijf te Soerakarta Mangkoe Boemi daarover te onderhouden, maar de prins achtte zich daardoor grootelijks beleedigd, en verliet nog denzelfden nacht de hoofdplaats, met het doel zich daarover te wreken (Mei 1746). Het viel hem gemakkelijk uit de verstrooide benden, die sedert den Chineeschen oorlog de bovenlanden onveilig maakten, een leger te verzamelen, terwijl hij krachtdadig werd bijgestaan door Mas Saïd, een neef van den Soesoehoenan die reeds vroeger uit de hoofdplaats geweken was en misschien zijnen vader wilde wreken, die op verzoek van den vorst naar Ceilon was verbannen. Vooral na den dood van Pakoe Boewana II (December 1749) nam de aanhang van de beide prinsen

toe. De Soesoehoenan had vóór zijn overlijden aan den gezagvoerder van de noordoostkust, v. Hohendorff verzocht, namens de Compagnie, aan wie hij zijn rijk volledig en onvoorwaardelijk afstond, het bestuur op zich te willen nemen en den troonopvolger aan te wijzen, waartoe deze 's vorsten minderjarigen zoon Pakoe Boewana III benoemde, maar Mangkoe Boemi liet zich op denzelfden dag als Soesoehoenan huldigen, en daar hij in veel grooter aanzien bij de Javaansche hoofden stond dan zijn jonge neef, scheen het dat de wettige vorst weinig kans zou hebben om in vrede zijn rijk te besturen, toen er tusschen de beide oproerige hoofden een geweldige twist uitbrak die hunne kracht verlamde. Mas Saïd, die de ziel van den opstand schijnt geweest te zijn, en met de dochter van Mangkoe Boemi in het huwelijk was getreden voelde zijne eerzucht ontwaken en hij begon aanspraak te maken op den troon, maar vervreemdde daardoor zijnen bondgenoot die het rijk voor zich alleen begeerde.

Onder den opvolger van v. Hohendorff, Hartingh, gelukte het van die tweespalt partij te trekken en een middel aan te wenden dat, ofschoon in den aanvang weinig met de plannen der regeering te Batavia strookende, toch eindelijk door haar werd aangewend; de verdeeling van het rijk van Mataram onder de beide voornaamste vorsten [1]). Aan Mangkoe Boemi werd op zijn verlangen de helft van het gebied van den Soesoehoenan afgestaan, en zoodoende werden een tweetal rijken gevormd: Soerakarta, waarover de Soesoehoenan bleef heerschen en Djokjakarta, dat onder het bestuur van Mangkoe Boemi werd gesteld, die den titel van Sultan Amangkoe Boewana aannam (13 Febr. 1755 gevolgd door een nader contract van 26 April 1774). Bij deze verdeeling werd een geheel bijzondere weg gevolgd; de helft der huisgezinnen, die vroeger onder den Soesoehoenan stonden, werden nu aan den Sultan toebedeeld met dien verstande dat, waar vroeger één hoofd geweest was, aan wien de gronden als apanage of ambtelijk landbezit waren toegewezen, er nu twee kwamen, die elk de helft verkregen van hetgeen de bekleeder dier waardigheid vroeger bezat. Ter keuze van den ambtenaar-landbezitter kwamen nu die gronden aan den een of anderen vorst, zoodat de vorstenlanden, volgens de beschrijving van Nahuijs, op een zak witte en zwarte boonen geleken die

[1]) Louw. De derde Jav. successie-oorlog. Bat. en 's Hage. 1889.

men uitschudt, zoodat men niet zelden dorpen vond van welken de eene helft aan dezen vorst en de andere helft aan genen behoorde. Wij zullen zien hoe eerst een geruimen tijd later aan dezen verwarden toestand, die vooral voor eene goede politie allernadeeligst werkte, een einde is gemaakt. In de verder afgelegen landstreken, de Mantja-negara (hoofdzakelijk de tegenwoordige residentiën Kediri en Madioen, benevens gedeelten van Soerabaja, Rembang en Samarang) werden echter met een enkele uitzondering, groote landstreken in haar geheel aan de beide vorsten toebedeeld.

Mas Saïd, die met zijnen schoonvader in onmin geraakt was en onder geen van beide vorsten wilde staan bleef den strijd tegen de Compagnie nog een tijd lang voortzetten, maar ook deze strijd werd door Hartingh beëindigd op eene wijze, die zeer in het belang der Compagnie was. Aan Mas Saïd werd onder den titel Pangeran Adipati Aria Mangkoe Negara een klein grondgebied aangewezen, dat hij onder de oppermacht der Compagnie, maar onafhankelijk van de Inlandsche vorsten bestuurde (1757). Zoodoende waren er, in plaats van één groot en machtig vorstendom een drietal kleine rijken ontstaan, die allen op elkander ijverzuchtig waren, en zoo zij al een enkele maal zich met elkander tegen het Nederlandsch gezag verbonden, toch nimmer die macht ontwikkelden, welke het oude Mataram eenmaal bezeten had.

Er bleef der Compagnie nu verder niets over, dan de verkregen macht te bevestigen, en de streken, die haar waren afgestaan, tot rust en onderwerping te brengen. Vooral was dit noodzakelijk in het uiterste Oosten, den zoogenaamden Oosthoek, waar regeeringloosheid heerschte, Balineesche vorsten op Balambangan aanspraak maakten en, — wat der Compagnie misschien het gevaarlijkste toescheen, — de mededinging der Engelschen gevreesd werd, terwijl kleinzonen van Soerapati zich in Loemadjang en Malang hadden gevestigd. Na eenen hardnekkigen strijd die, in 1767 aangevangen, met afwisselend geluk werd gevoerd, werden eerst de beide afstammelingen van Soerapati, die zich met den Mataramschen prins Singasari verbonden hadden, ten onder gebracht; na langdurigen strijd gelukte het ook de Balineezen uit den Oosthoek te verdringen en hun zelfs de laatste schuilplaats op het eiland Noesa barong te ontnemen (1777). Deze streken, die door den gevoerden oorlog bijna ontvolkt waren, vonden spoedig nieuwe bewoners. Nadat reeds in

1768 eenige Madoereezen zich dáár gevestigd hadden, werd dit voorbeeld later door velen hunner landgenooten gevolgd, die op hun onvruchtbaar eiland slechts sobere middelen van bestaan hadden en nu in grooten getale naar den overwal verhuisden en de onbeheerde gronden in bezit namen, 't geen tengevolge had dat ook nu nog de bevolking der oostelijke residentiën van Java in zeden en gewoonten aanmerkelijk van de eigenlijke Javanen verschilt.

Toen de Nederlanders voor het eerst in Atjeh kwamen, regeerde daar de Sultan Alaoe'd-din Sjah die, in lagen rang geboren, tot bevelhebber van het Atjehsche leger was opgeklommen en van zijnen invloed gebruik maakte om den wettigen vorst van troon en leven te berooven en zichzelven tot Sultan op te werpen, nadat hij eenigen tijd eenen minderjarigen afstammeling van den vermoorden vorst in schijn het bewind had laten voeren (1588). Het waren de gebroeders Cornelis en Frederik de Houtman, welken het bevel hadden over de eerste vloot, die het toenmaals zeer machtige Atjeh bezocht (1599) en dáár door Alaoe'd-din vriendschappelijk werden ontvangen. De vorst, die het belang van den handel voor zijn rijk zeer goed inzag, zocht zooveel kooplieden als hij kon in Atjeh te lokken, zoodat zich verscheidene Portugeezen daar ter plaatse ophielden. Alaoe'd-din, die met den vorst van Djohor in oorlog was, zocht de Nederlanders in den strijd te betrekken en ofschoon dit voorstel werd aangenomen, schijnt de Sultan, tengevolge van de eerbewijzen door de Portugeezen te Malakka aan zijne gezanten bewezen, weder de partij onzer vijanden te hebben gekozen en terwijl hij voortging de onzen vriendschappelijk te behandelen, was hunne ondergang besloten. Op den 1sten September 1599 wierpen de Atjehers het masker af. De Sjahbandar, die gewoon was van tijd tot tijd onze schepen te bezoeken, kwam ook dien dag aan boord, van een talrijk gevolg vergezeld, en onthaalde de geen kwaad vermoedende bemanning op allerlei ververschingen, die de onzen gretig aannamen waarbij zij, naar het schijnt, den wijn niet vergaten. De bedwelmende stoffen, die in de spijzen gemengd waren, deden weldra hunne uitwerking; velen der onzen geraakten als buiten zinnen; plotseling liepen de Atjehers te hoop en Cornelis de Houtman en tal van andere Nederlanders werden vermoord, vóór zij tot bezinning kwamen. Maar de onzen herstelden zich spoedig, de kans

keerde geheel, en de Atjehers werden deels gedood, deels over boord geworpen. Terwijl dit op de schepen plaats greep, woedde het verraad ook aan land. Vele schepelingen waren in de stad achtergebleven om handel te drijven en de waren te bewaken; zij werden plotseling overvallen en vermoord, met uitzondering van 28 personen, van welken Frederik de Houtman de voornaamste was, en die door den Sultan in hechtenis werden gehouden. Na eene vergeefsche poging der Atjehers om onze vloot te vermeesteren, verlieten de beide schepen Atjeh en moesten de onzen de gevangenen in handen van den verraderlijken vijand achterlaten. Eene scheepsmacht, die in Nov. 1600 onder van Caerden te Atjeh kwam, ging het niet beter. In den aanvang werden de onzen weder zeer welwillend ontvangen en zelfs mocht v. Caerden, bij den Sultan ten gehoor toegelaten, aan dien vorst zijne geschenken ter hand stellen en eenen brief van prins Maurits overbrengen. Maar een Portugeesche monnik, die de audientie bijwoonde, trok daarvan partij om den argwaan van den vorst op te wekken. „Het perkament" zoo loog hij, „waarop de brief geschreven was, hadden de Hollanders van het vel van een varken vervaardigd en het was dus onrein" en de vorst wachtte zich wel het schrijven aan te raken. Toch kreeg v. Caerden verlof, handel te drijven maar terwijl in den aanvang alles zich gunstig liet aanzien kwamen eenige schepelingen van de vloot van de Houtman, die uit hunne gevangenschap hadden weten te ontvluchten, bij v. Caerden en waarschuwden hem dat er te Atjeh een aanslag tegen zijne schepen werd gesmeed. Weldra werden zij door eenen anderen vluchteling, F. de Houtman zelf, gevolgd die zich in zijne gevangenis met taalkundige en andere wetenschappelijke onderzoekingen had bezig gehouden. Deze bood v. Caerden aan, ter wille van de goede verstandhouding met Atjeh, weder aan wal te gaan; dáár werd hij echter door den zoon van den Sultan, den Radja van Pedir, overvallen, naar die plaats gezonden en in harde gevangenschap gehouden. Meer dan v. d. Broecke verdient de Houtman onze bewondering, die niet alleen in zijne gevangenschap v. Caerden wist te waarschuwen voor het gevaar, dat hem dreigde maar ook, trots alle bedreigingen en mishandelingen aan welken hij blootstond, standvastig weigerde zijn geloof af te zweren. Van Caerden maakte zich nu meester van al de peper, in de schepen geladen welken in de haven lagen, en spaarde daarbij

vriend noch vijand, 't geen zijne reeders later eene niet geringe vergoeding kostte aan de Arabische handelaars, die aldus van hun eigendom waren beroofd. Het spreekt van zelf dat v. Caerden te Atjeh niets meer kon uitrichten; na eenige vijandelijkheden, van weerszijden gepleegd, verliet hij de plaats, waar de vijandige stemming tegen de onzen niet weinig was toegenomen zooals bleek uit den verraderlijken aanslag, die in 1601 bij Priaman tegen een tweetal Nederlandsche schepen plaats had, tot schadeverhaling voor den roof van v. Caerden.

Toch waagden een viertal schepen onder de Roy en Bicker het, nog in datzelfde jaar Atjeh te bezoeken. Zij werden daar als met open armen ontvangen. Want in de politiek van dat rijk was eene plotselinge verandering gekomen. De Portugeesche armade, waarvan wij reeds vroeger spraken, had Atjeh bezocht en een der op de reede liggende eilanden geëischt, met het doel daar een fort te bouwen ter bescherming van den Portugeeschen handel en om de Nederlanders van Atjeh te weren. Maar de Sultan, trotsch op zijne onafhankelijkheid, wilde geene vreemde sterkte in zijn rijk; de eisch was kortweg afgeslagen en ofschoon de Portugeezen verhinderd werden hun plan met geweld door te zetten, vreesde de Sultan voor hunne terugkomst en zocht nu bondgenooten in de Nederlanders. De Houtman en de overige gevangenen werden onmiddellijk vrijgelaten en zelfs gezanten door den Sultan naar prins Maurits en de Staten-Generaal afgevaardigd, maar de groote verwachtingen, die men van de vriendschappelijke gezindheid van Alaoe'd-din koesterde, werden weder verijdeld door een dier plotselinge paleisomwentelingen, welken in het Oosten zoo veelvuldig voorkomen. In 1603 stond de vorst een deel van zijn bestuur aan zijnen zoon af, maar deze maakte zich weldra van de alleenheerschappij meester en regeerde onder den naam van Sultan Ri'ajat Sjah, toen de Atjehsche gezanten uit Nederland terugkeerden. Ook het bestuur van dezen vorst duurde slechts korten tijd. In 1606 verscheen eene Portugeesche vloot vóór Atjeh, om dat rijk te tuchtigen. Door den moed echter van eenen kleinzoon van Alaoe'd-din, die door Ri'ajat Sjah in de gevangenis geworpen was, maar bij de eerste overwinningen der Portugeezen de vrijheid herkregen had en aan het hoofd der troepen geplaatst was, werd de vijand met groot verlies teruggeslagen. Groot was de invloed, dien de zegevierende

veldheer verkreeg, en het kostte hem weinig moeite om bij den plotselingen dood van Ri'ajat zich tot Sultan te doen kronen en als Iskander Moeda de regeering te aanvaarden. De nieuwe Sultan, aan wien de samenstelling eener verzameling van voorschriften betreffende het bestuur, de Adat makota alam, wordt toegeschreven[1]), was een echt Oostersch despoot, die aan groote hoedanigheden de uiterste wreedheid en hebzucht paarde. Onder zijn bestuur werden Deli en Siak (Gasip) op Sumatra's oostkust, de landstreek tusschen Ajer bangis en Melaboe op de westkust, benevens Djohor en eenige andere staten op het Maleische schiereiland onderworpen en werd met de Portugeezen, trots herhaalde nederlagen hardnekkig strijd gevoerd. Ook de Engelschen en Nederlanders waren niet tegen hem bestand, want ofschoon hij aanvankelijk de laatstgenoemden wegens hunne vijandschap met de Portugeezen begunstigde veranderde hij weldra van gedrag en maakte het de onzen zóó moeilijk, dat zij in 1616 Atjeh verlieten, terwijl hij hen in 1621 zelfs uit Padang verdreef. Door zijne herhaalde krijgstoerustingen en de groote schatten die hij behoefde, werd zijn rijk geheel uitgeput en bijna ontvolkt, terwijl de overigens weldadige regeering van zijnen opvolger Iskander Tsani (1636—1641) te kort duurde om daarin grondige verbeteringen in te voeren. Zeer eigenaardig en bloemrijk schetst de Inlandsche geschiedschrijver het verschil tusschen de beide vorsten in de volgende woorden: „Te dien tijde „(van het bestuur van Iskander Moeda) waren de menschen gelijk „planten, die aan eene verschroeiende hitte zijn blootgesteld. Maar „onder de schaduw zijner heerschappij begonnen zij te geuren en „door den milden regen zijner gunst werden zij verkwikt. De vreugde „hunner harten was als bloemen die, bij het aanbreken van den „dag door regendroppelen besproeid, zich openen en haren geur „naar alle kanten verspreiden. Er kwamen tal van schepen, ieder „uit zijn eigen land en de haven van het huis des vredes (Atjeh) „was druk bezocht en alle menschen verheugden zich in vrede en „veiligheid." Eene voor Atjeh hoogst belangrijke gebeurtenis greep onder het bestuur van dezen vorst plaats. Malakka, de hoofdplaats der Portugeesche bezittingen in de Indische wateren, viel in de handen der Nederlanders, die zich daarbij van Atjehsche hulptroepen

---

[1]) K. F. H. v. Langen in Bijdr. t. t. l. en Vlk. V. III.

bedienden. Reeds lang was deze stad een doorn in ons oog geweest, want door haar bezit bleef de naam der Portugeezen nog in hoog aanzien bij de Inlandsche volkeren, die aan de heerschappij over de vroegere hoofdplaats van het machtige Maleische rijk groote waarde toekenden, terwijl de stad telkens tot eene verzamelplaats diende van de schepen, die door de Portugeezen werden uitgerust om onze macht te bestoken. Reeds twee malen hadden wij te vergeefs Malakka belegerd (1606 onder Matelief en 1608 onder Verhoeff), maar in 1640 werd die onderneming nogmaals beproefd en na een moorddadig beleg, waarbij de Portugeesche bevelhebber, de Sousa Coutinho, wonderen van dapperheid verrichtte, gelukte het ons in Januari 1641 de stad te nemen, en daardoor den laatsten slag toe te brengen aan den invloed, door Portugal in den archipel uitgeoefend. Voor de bevestiging van onze macht was deze overwinning van het uiterste belang; de Inlandsche vorsten misten een middenpunt, om 't welk zij zich konden scharen tot eene den Nederlanders vijandige onderneming en de toenadering van Mataram, waarover wij vroeger spraken, schijnt gedeeltelijk een gevolg geweest te zijn van den hoogen dunk, dien de Inlanders van de veroveraars van Malakka begonnen te koesteren.

Ook Atjeh was nu van eenen gevaarlijken mededinger verlost. Maar in stede dat daardoor zijne macht zou toenemen begon zijn aanzien van dien tijd af te tanen. Na den dood van Iskander Tsani werd geen vorst op den troon gesteld, maar zijne weduwe kwam aan het hoofd der regeering, eene gebeurtenis in de geschiedenis van den archipel niet zeldzaam, maar hier waarschijnlijk het gevolg van diep ingrijpende oorzaken. De vorsten, die elkander in Atjeh opvolgden, waren in den regel de streng Moslemsche partij toegedaan en velen zijn de bewijzen die ons doen zien, hoe in Atjeh toen ter tijd een voor Indië zeer opgewekt godsdienstig leven bestond. Maar tegenover deze partij stonden de rijksgrooten, die van oudsher eenen machtigen invloed op het bestuur van het rijk uitoefenden, en gedacht schijnen te hebben dat hunne belangen minder gevaar liepen bij eene zwakke vrouwenregeering, dan bij het bestuur van eenen vorst, en dus de keuze van de weduwe Tadjoe'l-alam Tsafiatoe'd-din tot Sultan wisten door te zetten (1640). Dit was een zware slag, aan de Arabische partij toegebracht, want ofschoon de vorstin als eene rechtzinnige Moslemsche wordt beschreven, en de voornaamste

Atjehsche schrijver en wetgeleerde, de Sjech Noeroe 'd-din ibn Ali Raniri, zijne belangrijkste werken onder hare regeering uitgaf en bij haar in hooge gunst stond, was het bestuur van eene vrouw over de geloovigen toch niet overeenkomstig de voorschriften van den Islam, en slechts noode berustten de geloovigen in de gedane keuze. Nog een drietal vrouwen volgden Tadjoe 'l-alam op, die in 1675 overleed, maar de Moslemsche partij won meer en meer aan krachten, en eindelijk zou het haar in 1699 gelukt zijn eenen brief van den Kadi te Mekka te verkrijgen, waarbij de verklaring werd afgelegd dat eene vrouwenregeering in strijd was met den Koran, en Kamalat-Sjah werd onttroond, en door eenen vorst opgevolgd, die waarschijnlijk van Arabische afkomst was. Reeds onder de vrouwenregeering was het aanzien van Atjeh verminderd; binnenlandsche onlusten, die in de 18de eeuw dat rijk teisterden, deden de welvaart meer en meer achteruit gaan; de vorsten, die zelden eene rustige regeering hadden en herhaalde malen verjaagd werden, konden zich slechts bezig houden met het verdrijven hunner tegenstanders en het beramen van middelen, om zich op den troon te handhaven, zoodat bij den val der Compagnie Atjeh veel van zijne beteekenis verloren had, en de meeste cijnsbare landen zijne opperheerschappij niet meer erkenden. Djohor en Siak vielen Atjeh af, en ook de Compagnie bracht zware slagen aan de macht van dat rijk toe.

Zooals wij vroeger (p. 424) mededeelden, maakte Atjeh aanspraak op een groot gedeelte van de westkust van Sumatra [1]) tot Bengkoelen of Silebar toe, maar de vorsten van het beroemde rijk van Menangkabau beschouwden zich als eigenaars van een groot deel dier landstreken, zoodat deze kust eene rijke bron voor twisten en oorlogen was. Atjeh beriep zich op een afstand dier streken door den vorst van Menangkabau, die met een der dochters van den Sultan van Atjeh gehuwd was doch haar geheel verwaarloosde en als boete daarvoor de zeestranden van Atjeh tot Mendjoeto toe als eeuwige en erfelijke bezitting aan dien Sultan opdroeg. Het was der Compagnie gelukt om onder Iskander Tsani den alleen-handel in die landen te verkrijgen, maar het ging hier zooals elders, waar zij zonder genoegzame machtsontwikkeling en alleen krachtens gesloten ver-

---

[1]) E. B. Kielstra in Bijdr. t. t. l. en Vlk. V. II.

dragen en door haar enkel woord een stelsel wilde handhaven, dat geheel tegen de belangen der Inlanders streed. Het monopolie werd ontdoken onder oogluiking van de wakils of regenten, die Atjeh langs de kusten geplaatst had, 't geen voortdurend twisten ten gevolge had totdat de Compagnie eenen maatregel nam, die haar veroorloofde met kracht op te treden. Reeds omstreeks 1662 hadden verschillende kustplaatsen zich met goedkeuring van Menangkabau onder de bescherming der Compagnie geplaatst, en nu erkende de commissaris Verspreet in 1666 de vorsten van Menangkabau als opperbestuurders van onze bondgenooten op de westkust, onder voorwaarde, dat zij de met dezen gesloten overeenkomsten zouden bekrachtigen. Te Padang, waar in 1667 ons hoofdkantoor werd gevestigd, werd een Maleisch hoofd tot Gouverneur aangesteld en door den Koning van Menangkabau „gehonoreerd met den titel van Panglima." Inderdaad werd de Compagnie nu meester over de betwiste kuststreken, want het gezag der Menangkabausche vorsten was niets meer dan schijn. Zelfs in de Padangsche bovenlanden, waar de Compagnie geen invloed uitoefende, hadden de lagere hoofden alle macht aan zich getrokken, vooral toen in 1680 het rijk door oneenigheid onder de opvolgers van den toen gestorven Radja in handen van een drietal vorsten was overgegaan, die zich te Soengei trap, Pagerroejong en Soeroeasso vestigden, geheel onafhankelijk van elkander waren, en op dezelfde rechten als de vroegere vorsten aanspraak maakten. Zij waren echter meer het voorwerp van eerbetoon, dan van gehoorzaamheid; hun voornaamste machtsbetoon bestond toch hierin, dat zij van tijd tot tijd de bovenlanden doortrokken en vroegen, of er ook twisten te beslechten waren, waarop onveranderlijk een ontkennend antwoord volgde en zij, na het ontvangen van geschenken, — waarom het eigenlijk te doen was, — weder verder reisden. Aan eerbewijzingen ontbrak het echter dezen vorsten niet, die beweerden van Alexander den Grooten aftestammen, den titel van Maharadja, — oppervorst, — voerden, zich in hunne brieven de broeders van den keizer van China en van den Sultan van Turkije noemden en door andere Inlandsche vorsten, machtiger dan zij, met onderdanigheid behandeld werden. Onder hen was het voornamelijk de vorst van Soeroeasso, in wiens rijk het eigenlijke Menangkabau gelegen was, die met de Compagnie in aanraking kwam, zich een zeker gezag over de stranddistricten

aanmatigde en gezanten met trotsche brieven naar Padang zond, waar de Compagnie's dienaren hen, om aan de vooroordeelen der Inlanders te gemoet te komen, met kleine geschenken vereerden. Zich op den naam dier vorsten steunende, verwierf de Compagnie, die de Atjehers uit Salida, Padang, Tikoe en Priaman verjaagd had en met Indrapoera een verbond had gesloten, een groot gedeelte der westkust, tot Tikoe en Baros toe, en onderhield daar kantoren, terwijl zelfs de regenten van Singkel in 1672 trouw aan de Compagnie zwoeren. Maar dit geschiedde niet zonder hevig verzet der Atjehers, en ook onze oude mededingers, de Engelschen, trachtten ons zooveel mogelijk te benadeelen, vooral sedert hunne verdrijving uit Bantam. Uit weêrwraak vestigden zij zich te Silebar, Batang Kapas en Bengkoelen, maar ofschoon Sultan Hadji hen uit eerstgemelde plaats verjoeg, bleven zij overigens in het rustig bezit der genoemde streken, zeer tot schade voor onze belangen, daar zij weldra met den Sultan van Indrapoera gemeene zaak maakten. De strijd der verschillende belangen van Atjeh, Menangkabau, Indrapoera, de Engelsche en de Nederlandsche Compagniën, gepaard aan de onbekwaamheid en hebzucht van sommigen onzer ambtenaren deed een zoodanig weefsel van verwarring ontstaan, dat er bijna geen jaar voorbij ging, waarin op Sumatra's westkust vrede en rust bestond. Tegen het eind der 18de eeuw was de macht der Nederlanders geweldig aan het tanen; Baros hadden zij reeds verlaten, en nog vóór den val der Compagnie waren onze bezittingen ter westkust reeds in handen van andere meesters overgegaan.

Van weinig gewicht was de invloed, die de Compagnie op Sumatra's oostkust uitoefende. Hare ondernemingen bepaalden zich hoofdzakelijk tot eenige handelsvestigingen te Palembang, Djambi en Siak. In de eerste plaats beoogde zij voornamelijk het monopolie van den peperhandel te erlangen, en werkelijk gelukte het haar in 1640 een verdrag te sluiten, waarbij zij het uitsluitend recht verkreeg Palembang te bezoeken, en daar produkten te verkrijgen. Maar reeds in 1657 werd die goede verstandhouding verbroken door het uitmoorden van een tweetal onzer schepen, en v. d. Laan werd in 1659 naar Palembang gezonden om daarover wraak te nemen. Hij vermeesterde de stad, deed een fort aan den linkeroever der Moesi bouwen en bedong op nieuw de levering van peper aan de Compagnie. Na eenigen tijd nam het belang van Palembang voor onzen

handel aanmerkelijk toe, daar in 1710 toevalliger wijze, naar men zegt ten gevolge van het verbranden van boomen bij het aanleggen van een rijstveld, tin gevonden werd op Bangka dat reeds in 1668 met Blitong aan de Compagnie was overgedragen. Zeer spoedig wist de Compagnie zich ook de levering van dat artikel te verwerven. Voor het overige liet men den Sultan vrij in zijn bestuur, en de macht, die de onzen daar ontwikkelden, was zóó gering, dat het dien vorst slechts weinig moeite kostte zich na den val der Compagnie van de Nederlanders te ontdoen. Ook met Djambi, waar de Compagnie sedert 1616 een vast kantoor had, werden de betrekkingen nu eens afgebroken en dan weder aangeknoopt. Het eentonige verhaal der binnenlandsche onlusten, die dat rijk teisterden, en waardoor zijn welvaart grootendeels vernietigd werd, mist alle aantrekkelijkheid, en is bovendien van te weinig belang, om in het ons gegeven korte bestek uitvoerig behandeld te worden. De lotgevallen van Siak moeten wij hier kortelijk vermelden, daar zij gedurende eenigen tijd met die van het oude Maleische rijk ten nauwste verbonden waren [1]).

Volgens de oude Inlandsche kroniek, de Sedjarah Melajoe, stamden de vorsten van het Maleische rijk van Alexander den Grooten af. Na een aantal fabelachtige nakomelingen van dien vorst te hebben opgenoemd verhaalt die kroniek dat eenige vrouwen, die op den berg Segantang Mahameroe woonden, een drietal jongelingen ontmoetten, die zich voor afstammelingen van Alexander den Grooten uitgaven, met eerbewijzingen overladen werden en naar Palembang werden gevoerd. De oudste hunner werd vorst van Menangkabau, de jongste bleef te Palembang, maar de andere, die Sri Tri Boewana genoemd wordt, verliet Sumatra, stichtte het beroemde Singapoera en werd de grondvester van het Maleische rijk, dat zich langs de westkust van Achter-Indië uitstrekte, en tot zijn gebied ook de eilanden van den Riouw-Lingga-Archipel rekende en Malakka tot hoofdplaats verkreeg. Wat de historische grond van dit verhaal is valt moeilijk uit te maken, maar zeer waarschijnlijk is het toch, dat er werkelijk van Sumatra eene kolonisatie naar Achter-Indië heeft plaats gegrepen, die gewichtige gevolgen had. Ook op de oostkust van Sumatra stichtten de Maleiers van Achter-

[1]) E. Netscher in Verh. B. G. XXXV.

Indië, die Moslems waren, hunne volkplantingen hoofdzakelijk aan de mondingen der rivieren van Kampar en Siak en van de wateren ten noorden dier plaatsen, terwijl ten zuiden het Hindoe-Javaansche element zich in Djambi en Palembang langen tijd handhaafde, en eerst met den val van Madjapahit den vreemden godsdienst aannam en gedurende geruimen tijd in nauwe betrekking tot Java bleef staan. Tijdens de komst der Portugeezen regeerde te Malakka Sultan Ahmed Sjah of, zooals anderen willen, zijn vader Mahmoed Sjah, die zeer spoedig twist kreeg met de vreemdelingen en niettegenstaande eene heldhaftige verdediging, Malakka aan de Portugeezen moest afstaan. Met zijnen vader vluchtte hij eerst naar Djohor en van daar naar het eiland Bintan, waar hij op bevel van Mahmoed Sjah, die in onmin met hem leefde, door vergif uit den weg geruimd werd. De oude vorst, die zich naar Kampar begaf, bleef nog eenigen tijd het bestuur voeren, maar overleed weldra en werd door eenen anderen zoon, Alaoe'd-din Rajat Sjah, opgevolgd, die den zetel van zijn rijk naar Djohor verplaatste.

De vorsten, die hem opvolgden, waren herhaaldelijk in oorlogen met de Portugeezen gewikkeld, zoodat de Nederlanders in hen getrouwe bondgenooten vonden, die zij echter door eigen schuld weder verloren, daar zij verzuimden hen krachtdadig tegen de Portugeezen bij te staan en dus als het ware dwongen, in 1610 vrede met Portugal te sluiten. Toch bleef de oude vriendschap bestaan en Malakka werd in 1641 door de onzen met behulp van den vorst van Djohor veroverd. Herhaalde malen geraakte Djohor in strijd met de vorsten der naburige rijken Atjeh en Djambi, waarbij men zich aan gruwelijke wreedheid schuldig maakte, en in een dier oorlogen verhuisde de toenmalige vorst, Sultan Ibrahim, naar Riouw (1678) waar ook later gewoonlijk de zetel van het rijk gevestigd bleef, ofschoon de vorsten ook van tijd tot tijd zich weder te Djohor nederzetten. De zoon van dien Sultan, Mahmoed genaamd, die omstreeks 1685 aan het bestuur kwam, was half krankzinnig zoodat men van hem verhaalde dat hij door eene vrouwelijke geest betooverd was, welke hem een afkeer voor andere vrouwen inboezemde die zoover ging, dat hij eene hoog zwangere vrouw, die haren lust naar eene enkele pit van eene voor den Sultan bestemde vrucht niet kon weerstaan, den buik liet opensnijden. Tengevolge eener samenspanning tusschen de voor-

naamste rijksgrooten verloor hij zijn leven; een der muitelingen kwam op den troon, doch had met binnenlandsche onlusten te worstelen en herstelde daarom, ofschoon der Compagnie aanvankelijk vijandig gezind, in 1713 de oude vriendschap.

Ondertusschen leefde er in den Kraton van den Maharadja van Pagerroejong een kind, dat door den Sultan van Djohor niet geteld werd, maar dat bestemd was om aan het bestuur van dien vorst een einde te maken en den vasalstaat Siak de onafhankelijkheid te verschaffen. Het was Radja Ketjil, de type van eenen Inlandschen avonturier, zooals er zoovelen in Indië bestonden, die zonder eenig recht zich als van vorstelijke afkomst uitgaven en met behulp van andere fortuinzoekers eene nieuwe dynastie stichtten. Ziehier wat de legende van hem verhaalt.

Sultan Mahmoed had vóór zijnen dood, niettegenstaande zijn afkeer van het vrouwelijke geslacht, toch bij de dochter van een zijner rijksgrooten een kind verwekt, maar zij waagde het niet om na den dood van den vorst daarvoor uit te komen, en liet den jongen te Singapore opvoeden en van daar naar Menangkabau brengen, waar deze bij den vorst van Pajerroejong welwillend werd opgenomen. Na eenigen tijd trad hij in dienst van den vorst van Palembang, en mengde zich in de binnenlandsche twisten, die dat rijk teisterden, waarbij hij met eenige Boegineesche avonturiers kennis maakte, die hun land hadden verlaten en onder de bevelen van Daëng Marewa, Daëng Parani en Daëng Pali stonden, echte zeeschuimers, die gereed waren hunne hulp aan den meestbiedende te verleenen, ongeveer zooals dat in de middeleeuwen met de benden condottieri het geval was. Radja Ketjil sprak met hen af dat zij hem zouden bijstaan om het rijk van Djohor te veroveren, waarop hij krachtens zijne beweerde afstamming van Mahmoed aanspraak maakte, en bood aan den troon met hen te deelen. Doch vóór dat de Boegineezen zich gereed hadden gemaakt om Radja Ketjil bij te staan, had deze reeds Djohor vermeesterd en den overweldiger van den troon gejaagd, doch later weder in genade aangenomen en aan zijn hof geplaatst, en nu weigerde hij zijne beloften jegens de Boegineezen na te komen. Van de tweespalt, hierdoor ontstaan, maakte de zoon van den onttroonden Sultan, Radja Soleiman, gebruik om te trachten zich van de regeering meester te maken. Zeer romantisch wordt de aanleiding tot den opstand van Soleiman voorgesteld. Zijn

vader, zoo heet het, had onder zijn talrijk kroost een tweetal dochters, Tongkoe Tengah en Tongkoe Kamarijah. Radja Ketjil, die den onttroonden vorst in zijn belang zocht te winnen, had om de hand van Tongkoe Tengah gevraagd, maar toen hij later de andere dochter zag, verkoos hij deze boven hare zuster en nam Kamarijah ten huwelijk. De versmaadde vrouw zwoer eene bloedige wraak en op een feestmaal, door Soleiman ter eere van Daëng Parani gegeven, werd plotseling een gordijn opgetrokken en verscheen Tongkoe Tengah, met een prachtig kleed versierd, voor den Boegineeschen strijder en riep hem toe, dat zij, zoo hij wilde medewerken om hare schande te wreken, zijne dienstmaagd wilde worden, zoo geheel in zijne macht als de rijst die hij kauwde. Daëng Parani, die maar weinig aansporing behoefde om vijandelijk tegen Radja Ketjil op te treden, verbond zich nu met Soleiman om aan dezen den troon van Djohor te verschaffen. Na eenen langdurigen strijd, welken wij hier niet in nadere bijzonderheden kunnen beschrijven, werd Radja Ketjil, die naar Riouw geweken was, uit het rijk verdreven. Hij nam zijn toevlucht tot Siak, waar hij zich aan het hoofd van het bestuur plaatste en als onafhankelijk vorst regeerde. Hij en zijne opvolgers waren in gedurigen strijd met Riouw gewikkeld, vooral toen dat rijk zich met de onlusten bemoeide welke tusschen de beide zonen van Radja Ketjil na diens dood over de opvolging uitbraken, en ook de Compagnie kon niet op eene vriendschappelijke gezindheid van Siak roemen. Zij had eene factorie op het eilandje Gontong gevestigd, die in 1759 werd afgeloopen en uitgemoord, maar deze werd hersteld, nadat in 1761 eene scheepsmacht, uit Malakka gezonden, geduchte wraak genomen had. Eindelijk trad in het eind der vorige eeuw een nieuw vorstenhuis te Siak op. Sedert de vestiging van den Islam in den archipel vertoonden zich daar vele Arabieren, zoowel om handel te drijven als om voordeel te trekken uit het hooge aanzien, waarin zij als landgenooten van den profeet bij de Inlanders stonden. Ook Siak was hun een gunstig terrein, en zoo bevond zich onder meerdere Arabieren ook een zekere Saïd Osman, die er grooten invloed uitoefende en met de dochter van een der Sultans gehuwd was. Zijn zoon Saïd Ali, die zich door zeeroof grooten naam verworven had, trad met eene schoonzuster van den sedert 1781 regeerenden Sultan Jahja in het huwelijk en maakte van diens zwakheid gebruik, om hem van den troon te verjagen (1791),

en de afstammeling van den avonturier Radja Ketjil zag zich op zijn beurt genoodzaakt voor eenen anderen gelukzoeker te wijken en overal heen te trekken, zonder ergens rust te vinden. Soms hield hij zich te Lingga en soms te Reteh op tot hij eindelijk te Trengganau in Achter-Indië krankzinnig werd en stierf. Een zijner afstammelingen zullen wij later ontmoetten. De Compagnie, die toen reeds alle macht verloren had, berustte in de verdrijving van den wettigen vorst en vond in Saïd Ali, die den titel van Sultan Abdoe'l djalil Saïffoe'd-din aannam, eenen getrouwen bondgenoot.

Wij moeten ons nog een oogenblik met het rijk van Djohor bezig houden, waar Soleiman Sultan geworden was, die zijnen zetel naar Riouw overbracht, en uit dankbaarheid voor den genoten bijstand werd Daëng Marewa als onderkoning over het rijk aangesteld, en erlangden andere Boegineezen aanzienlijke eereposten. Weldra rees hun invloed zoozeer, dat zij het bestuur, niettegenstaande het verzet des Sultans, bijna geheel aan zich trokken, vooral onder Daëng Kambodja, eenen zoon van D. Parani, die zich eenigszins wederrechtelijk van die betrekking had meester gemaakt, toen de opvolger van den eersten onderkoning, Daëng Pali of Tjelah overleden was en eenen zoon naliet, die minderjarig was en Radja Hadji genoemd werd. Toen Daëng Kambodja in 1777 stierf werd hij aanvankelijk door zijnen zoon Radja Ali opgevolgd, maar Hadji, die zich volgens de gewoonte der Boegineesche gelukzoekers met zeeroof had bezig gehouden, dwong hem van zijne betrekking afstand te doen. Deze Hadji werd weldra een der gevaarlijkste vijanden der Compagnie. Door eenen hebzuchtigen Compagnie's dienaar in zijne hoop op den buit van een Engelsch schip teleurgesteld, voerde hij met haar eenen hardnekkigen oorlog, dien hij met groot geluk voerde, zoodat hij zelfs Malakka belegerde, en de macht der Compagnie aldaar bijna vernietigd had. Gelukkig hadden de Staten-Generaal een lands-eskader naar den archipel gezonden, daar de Compagnie niet meer in staat was zichzelve te beschermen, en het gelukte aan den aanvoerder, v. Braam, Malakka te ontzetten, terwijl ook Riouw in onze macht terugkwam. Radja Hadji was in den strijd gevallen, maar zijn neef Ali, die zijne partij gekozen had, zette den oorlog voort. Met den Sultan van Djohor werd nu een contract gesloten (1 Nov. 1784), waarbij Riouw tot een leen der Compagnie verklaard werd, en de Sultan op zich nam de Boe-

gineezen uit zijn rijk te verdrijven, en nimmer eenen Boegineeschen onderkoning toe te laten. Maar het duurde niet lang of Radja Ali werd met toestemming der Compagnie, die zich over den Sultan te beklagen had, opnieuw tot onderkoning aangesteld, en ook nu nog deelt, zooals wij weten, (p. 273) de Sultan van Riouw, die op Lingga zijn verblijf houdt, het bestuur met eenen Radja Moeda of onderkoning, uit het Boegineesche vorstengeslacht gesproten, die op Poeloe Penjingat woont en de noordelijke eilanden van dat rijk bestuurt.

Het gezag van de Compagnie op Borneo bepaalde zich tot enkele punten aan de westkust en tot eene factorie te Banjermasin, die herhaalde malen wegens den verraderlijken aard der bevolking werd verlaten, totdat het de onzen in 1787 gelukte met meerder klem op te treden. Omstreeks 1780 regeerde daar een minderjarige vorst, die onder de voogdij van zijnen neef, Pangeran Wira Nata stond. Heerschzuchtig van aard verjoeg de voogd den wettigen vorst, maar de jonge Sultan verbond zich met de Boegineezen, die in grooten getale te Tabeniou gevestigd waren en bracht zijn oom zoozeer in het nauw, dat deze geene redding zag als in de hulp der Compagnie. Deze werd hem inderdaad verleend doch niet dan ten koste van de grootste opofferingen, daar de overweldiger zijn rijk aan de Compagnie moest afstaan en het slechts als leen terugkreeg, terwijl bovendien een aanzienlijk gedeelte van zijn gebied, zooals Pasir, Tanah Laut enz., door haar in eigendom verkregen werd en de Sultan zich verbinden moest het pepermonopolie der Compagnie ten strengste te handhaven. Maar de macht der Nederlanders verminderde spoedig zoozeer, dat zij vrijwillig afstand moesten doen van de verkregen voordeelen, en reeds in 1809 werd de post te Banjermasin verlaten.

Evenals te Banjermasin verkreeg de Compagnie eerst vasten voet op Borneo's westkust toen hare macht reeds zeer aan het dalen was. Het machtigste rijk, waarmede zij betrekkingen onderhield was Soekadana, aan welks ontstaan zich eene eigenaardige legende vastknoopt. Een prins van Madjapahit, die aan eene besmettelijke kwaal leed moest, om de verspreiding der ziekte te voorkomen, zijn verblijf op een vlothuisje houden. Door eenen storm werd het losgerukt en naar Borneo gevoerd, waar de vorst weldra

genas, vooral door de hulp van een kleinen visch, die hem telkens de voeten kwam lekken. Op zekeren dag begaf hij zich ter jacht en zijne honden voerden hem naar eenen dikken bamboestam, dien hij met zijne spies doorboorde en ziet, uit de gemaakte opening trad plotseling eene schoone vrouw te voorschijn, die hij tot zijne echtgenoote nam. Korten tijd daarna maakte hij eene tweede vrouw buit, die hij uit eene waterbloem bevrijdde, terwijl hij later door de Dajaks, die hij op eenen tocht in de binnenlanden ontmoette, als vorst gehuldigd werd. Zijne nakomelingen breidden hun gezag zoowel door volkplantingen als door huwelijken en oorlogen over een groot deel van de westkust uit en namen omstreeks 1590 den Islam aan, die weldra de heerschende godsdienst der kustbewoners werd. Landak, dat wegens zijne diamanten voor den handel der Compagnie groote waarde had, stond bij de komst der Nederlanders onder de vorstin van Soekadana, eene Landaksche prinses, die haren man vergiftigd zou hebben en nu in naam van haren zoon beide rijken regeerde. Ook met Sambas zocht de Compagnie in betrekking te komen, maar de kantoren, die zij op de westkust sedert 1605 onderhield, leverden geen voordeel op; men bespeurde weldra „dat er met de inwoners van Borneo niet te handelen viel, die zeker het laagste, trouweloosste en wreedste volk van den aardbodem zijn" en den 23sten Oct. 1625 werd de last gegeven, de factoriën van Soekadana en Sambas te verlaten. Gedurende geruimen tijd waren de betrekkingen der onzen op de westkust zonder eenige beteekenis.

Intusschen was, door de meerderjarigheid van den vorst, het bestuur van Landak in andere handen als dat van Soekadana gekomen, en het duurde niet lang of de beide rijken geraakten met elkander in oorlog, tengevolge van eenen twist, voortspruitende uit het bezit van den beroemden diamant Danoe Radja, die, indien wij de verhalen der Inlanders konden gelooven, van hooge waarde moet zijn, de grootte en de gedaante heeft van een duivenei, ongeslepen 367 karaten weegt en op drie millioen gulden geschat werd. Zie hier wat de overlevering daarover verhaalt. In het gebied van Landak werd deze buitengewoon groote diamant door eenen Dajak gevonden, en de vorst, gebruik makende van het hem toekomende recht om alle diamanten van meer dan 10 karaat zich toe te eigenen, nam ook deze tot zich, maar vond zich nu bloot-

gesteld aan den naijver zijner naburen, onder welken vooral de vorst van Soekadana eene bijzondere begeerte naar den steen aan den dag legde. Deze bedacht nu het volgende plan. Zijne dochter bood hij den broeder van den Landakschen vorst ten huwelijk aan, maar onder voorwaarde, dat deze den diamant als bruidschat zou medegeven. Dezen eisch durfde de vorst, leenman van Soekadana, niet afslaan; de Landaksche prins begaf zich naar Soekadana, maar weinig met zijne vrouw, die als alles behalve schoon en beminnelijk wordt afgeschetst, ingenomen, onttrok hij zich door eene heimelijke vlucht aan het hem opgelegde juk en werd door zijnen broeder, dien hij den diamant terugbracht, met open armen ontvangen. Maar de wraak van Soekadana bleef niet uit; plotseling overvielen de legerbenden van dat rijk de geen kwaad vermoedende Landakkers, verwoestten de hoofdplaats (1698), en maakten den vurig begeerden diamant buit, die nu in het bezit zou zijn van de opvolgers van den vorst van Soekadana, de Sultans van het rijk Matan. De hoofdplaats toch van het oude Soekadanasche rijk werd na de verwoesting van Soekadana in 1786 naar Matan, in het tegenwoordige Simpangsche en van daar naar Moewara Kajoeng, bij de uitwatering van de Kajoeng in de Tawan overgebracht, terwijl het rijk achtereenvolgens de namen Soekadana, Matan en Kajoeng heeft bekomen, welke laatste de meest algemeene was, ofschoon de naam Matan door de verdragen met het Nederlandsche gouvernement later weder in gebruik kwam [1]). Maar het boven medegedeelde verhaal, dat door sommige schrijvers met zeer romantische kleuren getooid is, vindt op vele punten tegenspraak, hoewel het zeker is, dat Landak toen ter tijde in oorlog met Soekadana geraakte, daar de gevluchte vorst de hulp van Bantam inriep, die met den bijstand der Compagnie hem op den troon herstelde en den vorst van Soekadana verdreef, maar niet in staat was om dezen te wederstaan toen hij zijne legermacht met Boegineesche hulptroepen versterkte, en zijn rijk heroverde.

In het laatst der vorige eeuw maakte het overwicht van Matan plaats voor de overmacht van een nieuw gesticht rijk, dat zijn ontstaan aan eenen vreemdeling te danken had. Zooals wij reeds vroeger deden uitkomen bezochten vele Arabieren den Indischen

---

1) H. v. Dewall in T. B. G. XI.

archipel, en zoo had zich ook de Sjerief Hoesein ibn Ahmed el-Kadri te Matan neergezet, en dáár door zijne vroomheid grooten invloed gekregen. In onmin met den vorst van dat rijk geraakt, begaf hij zich naar Mempawa, waar hij tot rijksbestierder verheven werd. Zijn zoon Abdoe'r-rahman werd door zijne eerzucht zoover gedreven, dat hij naar den troon van Mempawa stond, maar zijn toeleg mislukte en hij zag zich gedwongen die plaats te verlaten en als zoovelen, een middel van bestaan in den zeeroof te zoeken. Eene groote menigte avonturiers schaarden zich om hem, en door hen bijgestaan vestigde hij een volkplanting ter plaatse, waar de Kapoeas zich met de Landak verbindt en stichtte daar Pontianak. Als een bewijs hoezeer Abdoe'r-rahman die, niettegenstaande zijne wreedheid en verraderlijke handelingen, door zijn kloek gedrag en staatsmanstalenten ons ontzag afdwingt, boven zijne landgenooten verheven was, strekt de juiste keus der plaats, waar hij zich wilde nederzetten en de wijze waarop hij de bezwaren, die daartegen bestonden, overwon. Misschien hadden ook anderen de gunstige gelegenheid van die vestiging ingezien, maar — op het eilandje dat toen bij de landtong lag, die door de vereeniging der rivieren gevormd werd, was het niet pluis, want afgrijselijke spoken, pontianaks genaamd, hielden daar hun verblijf. Abdoe'r-rahman, die zich weinig om deze verhalen bekommerde, moest echter het bijgeloof van zijne volgelingen ontzien. Gedurende een paar uren liet hij het eiland beschieten, om de spoken schrik aan te jagen, en sprong toen zelf het eerst aan wal. Zijne onderhoorigen moesten nu wel volgen en nog dienzelfden avond was de plaats ter bewoning geschikt (1771). Door zijn verstandig bestuur, dat den handel zekerheid verschafte en de veiligheid handhaafde geraakte de vestiging, die hij Pontianak noemde, spoedig zoozeer tot bloei, dat zij eene welvarende handelsplaats werd, maar juist daardoor wekte hij den naijver der naburige vorsten op en nam ook zijne heerschzucht toe, zoodat hij weldra met Landak overhoop lag, en toen Bantam, dat door den vorst van dat rijk ter hulp werd geroepen, niet in staat was bijstand te verleenen, werd de bemiddeling der Compagnie ingeroepen. Maar Abdoe'r-rahman wist bij de Heeren te Batavia zulke *geldige* argumenten aan te voeren, dat hij het pleit won. De Sultan van Bantam stond zijne aanspraken op Soekadana en Landak aan de Compagnie af, en deze erkende Abdoe'r-rahman als haren

leenman over Pontianak en Sanggouw. De Sultan van het laatstgenoemde rijk weigerde echter dien afstand te erkennen, zoodat Abdoe'r-rahman er slechts in naam vorst werd, maar des te beter gelukten zijne plannen tegen andere Staten van de westkust. Radja Ali, de onderkoning van Riouw, over wien wij vroeger spraken, had na zijne nederlaag tegen de Compagnie de vlucht naar Mempawa genomen en hiervan maakte Abdoe'r-rahman gebruik om de regeering te Batavia tegen den vorst van Mempawa op te zetten. Na eenen hardnekkigen strijd werd deze verdreven en een zoon van den Sultan van Pontianak in zijne plaats aangesteld. Ofschoon de Compagnie zich vele handelsvoorrechten in de landen van Abdoe'r-rahman en zijnen zoon had voorbehouden bleven hare nederzettingen slechts lastposten, vooral ten gevolge van den smokkelhandel, dien de Engelschen dreven en die door de Compagnie's dienaren en zeker ook door Abdoe'r-rahman in het geheim begunstigd werd. Dientengevolge werden reeds in 1791 de etablissementen der Compagnie op de westkust van Borneo verlaten.

Met Celebes werden eerst tegen het midden der 17de eeuw duurzame betrekkingen aangeknoopt. Wel vinden wij vermeld dat reeds in 1607 Nederlandsche vaartuigen Makassar bezochten, maar in 1618 was de loge der Compagnie aldaar afgeloopen, en het duurde tot 1636 vóórdat er een vast verbond gesloten werd, waarbij groote handelsvoordeelen aan de onzen werden toegezegd. Het was omstreeks dien tijd dat, zooals wij vroeger (p. 425) mededeelden, Boni geheel onder de macht van Makassar (Gowa) geraakte, en aan de willekeur van den vorst van dat rijk werd overgeleverd, terwijl de oproerige hoofden in slavernij werden gehouden, en ofschoon zij telkens nieuwe pogingen tot verzet aanwendden, strekten dezen tot niets anders dan om hun lot nog te verergeren daar de vorsten van Makassar voor de wreedste mishandelingen niet terugdeinsden om de Bonieren in onderwerping te houden. Nadat de Koning van Boni, La-Madaramma in 1640 of daaromtrent uit zijn land verbannen was, had onder diens broeder To-Sanrima een slag bij Pasempa plaats waarin deze overwonnen en met tal zijner onderdanen gevankelijk weggevoerd werd. Een zekere Tobala werd door den Koning van Gowa tot regent over Boni aangesteld. Doch toen deze, 17 jaar later, insgelijks zich tegen Gowa verzette werd hij onthoofd

en als regent vervangen door Aroeng-Amali, die 7 jaren daarna met eene menigte Bonieren naar Boeton week[1]). Daar trof hij den ons reeds (p. 485) bekenden Sopengschen prins Aroe Palakka aan, wiens familie zware vervolgingen van de vorsten van Makassar had moeten doorstaan, daar zijn grootvader en vader op wreede wijze ter dood waren gebracht, terwijl hij zelf tot de laagste slavendiensten gebruikt werd. Geen wonder dat hij slechts eene gunstige gelegenheid afwachtte om zich op de Makassaren te wreken. De legende verhaalt dat Hassan oe' d-din, die in 1653 Sultan geworden was, zijnen waarzegger raadpleegde, of er wel iemand zou te vinden zijn die hem kon overwinnen. Op het bevestigend antwoord vroeg hij, waar die vijand zich ophield en nu vernam hij dat deze nog niet geboren was, maar dat diens moeder zich in Gowa bevond. Daarop werden alle zwangere vrouwen bij elkander geroepen. Zij werden gedwongen op den rug te gaan liggen en een zware prauw werd over haar voortgetrokken. Maar na korten tijd berichtte hem de waarzegger, dat het kind toch geboren was en nu werden alle jonggeborenen bij elkander gebracht en zoolang in den neus geknepen tot zij stierven. Maar ook dit hielp niet, want na jaren kreeg de vorst de tijding, dat zijn vijand reeds een kris droeg. Tegelijkertijd gaf de waarzegger hem een middel aan de hand, om zijnen vijand te herkennen, maar toen het bleek dat deze de verachte Palakka was, hechtte Hassan oe' d-din geen geloof aan de voorspelling en liet hem ongemoeid.

Diezelfde Hassan oe' d-din waagde het, door voorspoed verblind, de Compagnie te beleedigen, de bewoners der Molukken bij te staan en zelfs in 1655 Boeton te vermeesteren en onze bezetting daar te verjagen. De vrede die het volgende jaar gesloten werd, voldeed aan geen van beide partijen, daar de Makassaren over ons monopolie ontevreden waren en wij hun den handel op Ceram hadden moeten toestaan. Weldra ontdekte men dat Hassan oe' d-din betrekkingen met den Soesoehoenan van Mataram had aangeknoopt, die ons gezag ernstig bedreigden, en nu werd tot eene tuchtiging van Makassar besloten. Dit was echter geene gemakkelijke zaak. Want de naam van Makassar werd over den geheelen archipel

[1]) Deze bijzonderheden dank ik aan Dr. B. F. Matthes. Zij vullen aan wat deze geleerde in zijn werk over de Wadjoreezen heeft medegedeeld.

gevreesd, zoodat de toerusting in het geheim moest plaats grijpen. De bekende reiziger Schouten, die den tocht tegen Makassar mede gemaakt heeft, verhaalt dat zich onder de troepen ook Inlandsche hulpbenden bevonden, die in den aanvang, toen zij meenden dat de tocht naar Timor gericht was, vol goeden moed waren, zoodat een hunner zelfs zwetste: „zij zouden op reis geen gezouten vleesch meer eten, voordat zij de hersenen hunner vijanden gebraden en genuttigd hadden." Maar toen zij Makassar hoorden noemen bezweken zij bijna van schrik, zich niets anders voorstellende dan dat zij ter slachtbank werden geleid.

Inderdaad kostte de onderwerping van Makassar geene geringe moeite. Onder aanvoering van v. Dam en Truijtman werd eene Portugeesche vloot aangetast en vernield en na hardnekkigen strijd het fort Panakoke vermeesterd. Ook de andere sterkten vielen in onze handen, zoodat Hassan oe' d-din genoodzaakt werd in 1660 eene vrede te sluiten, die ons in het bezit van Panakoke stelde. Maar weldra vergat de vorst de geleden nederlaag; een tweetal Nederlandsche schepen, die schipbreuk hadden geleden, werden uitgeplunderd en de bemanning vermoord, en de Compagnie's dienaar, die daarover voldoening vroeg, werd op eene grove wijze beleedigd. In den oorlog, welke onvermijdelijk moest volgen, vond de Compagnie eenen uitstekenden bondgenoot in Aroe Palakka, die uit zijne gevangenis ontsnapt was en na eene mislukte poging tot opstand naar Batavia gevlucht was en reeds te Sumatra in Compagnie's dienst zich van eenen gunstigen kant had leeren kennen. Aan het hoofd der expeditie werd de ons reeds bekende Gouverneur van Coromandel, Speelman, gesteld, wien het gelukte het leger der Makassaren, dat naar Boeton was getrokken, om den vorst van dat eiland voor zijne trouw aan de Compagnie te straffen, na een hevig gevecht geheel te verslaan (1667). Na eenigen tijd in de Molukken vertoefd te hebben, tastte Speelman Makassar aan, door Aroe Palakka bijgestaan die de Bonieren tot opstand wist te bewegen, en na eene reeks van gevechten werd Hassan oe'd-din genoodzaakt zich aan de eischen der Nederlanders te onderwerpen, en een verdrag te onderteekenen, dat gedurende het bestaan der Compagnie den grondslag voor hare betrekkingen met dit gedeelte van Celebes bleef. Het was het beroemde Bongaaische contract dat den 18 Nov. 1667 in de legertent van Speelman in de buurt van de Makassaarsche dorpen

Bongaai en Barombong gesloten werd, en de overmacht van Makassar geheel vernietigde. In de eerste plaats deed Hassan oe'd-din afstand van de heerschappij over Boni en de andere, door hem onderworpen landen, ook die welken aan de oostkust van Celebes gelegen waren en aan Ternate toebehoorden. De oude vorst La-Madaramma werd weder aan het hoofd van Boni gesteld, dat het oude verbond met Sopeng en Wadjo hernieuwde. Korten tijd daarna deed hij afstand van het bestuur (1672) en Aroe Palakka werd door de rijksgrooten tot zijn opvolger gekozen. Behalve het bezit van de door haar bezette landstreken en van het fort Oedjoeng Pandang bedong de Compagnie voor zich groote handelsvoordeelen, zeker niet het minst door de bepaling, dat geene andere Europeesche natie in Makassar handel mocht drijven, terwijl bovendien aan haar het monopolie van enkele belangrijke handelsartikelen verzekerd en de scheepvaart der Makassaren binnen enge grenzen bepaald werd. Tot dit contract traden achtereenvolgens de Makassaarsche en Boegineesche Staten toe, die zich dus onder de bescherming der Compagnie stelden, en ook de vorsten in de Molukken werden in het bondgenootschap begrepen. Maar het was met den wrok in het hart, dat Hassan oe'd-din tot dit verdrag was toegetreden. Zoodra hij de kans schoon zag toonde hij zijnen haat tegen de Nederlanders, en ofschoon hij geen enkele sterkte meer bezat dan Samboepo werden Nederlandsche vaartuigen op zijnen last aangevallen en de bemanning vermoord (April 1668). Zwaar viel nu de hand der Compagnie op den meineedigen vorst. Zijne laatste sterkte werd hem ontnomen, en in Juli 1669 moest hij de vrede onderteekenen, die hem van alle forten en krijgsmaterieel beroofde en hem dwong in de nabijheid van Oedjong Pandang, thans fort Rotterdam genoemd, verblijf te houden. En hiermede verloor Makassar alle beteekenis. Ofschoon de Compagnie er naar streefde zooveel mogelijk het evenwicht te houden tusschen de verschillende staten van Celebes, en de zaden van verdeeldheid ruimschoots uitwierp en zoodoende trachtte te verhinderen dat in plaats van het vernederde Makassar een ander rijk voor haar gevaarlijk zou worden, had Boni reeds in de 18de eeuw de plaats van Makassar ingenomen en was dat land bij den val der Compagnie zóó machtig geworden, dat het feitelijk de suprematie over een aantal andere Staten uitoefende en een dreigend gevaar voor het Europeesch gezag begon te worden.

De betrekkingen, die de Compagnie met de kleine Soenda-eilanden onderhield zijn voor ons van te weinig belang om ze hier uitvoerig te behandelen. Ook Timor legde weinig gewicht in de schaal. De Portugeezen maakten zich even goed als elders ook op dat eiland door hunne geweldenarijen gehaat, zoodat het ons weinig moeite kostte, hen uit een gedeelte hunner bezittingen te verjagen. Schot veroverde in 1612 het Portugeesche fort te Solor en sloot met den Radja van Koepang een verdrag, tengevolge waarvan de onzen zich daar vestigden, terwijl ook verschillende hoofden van het westelijk Timor en zelfs de vorst van Amanoebang dit voorbeeld volgden. De geschiedenis van het eiland bevat eene aaneenschakeling van twisten met de Portugeezen en de Inlandsche vorsten, die de partij van die natie kozen en waarbij vooral de zoogenaamde zwarte Portugeezen eene groote rol speelden [1]). Een contract, na eene belangrijke overwinning der onzen gesloten, breidde onze macht aanmerkelijk uit, daar behalve een vijftal oude bondgenooten (Koepang, Sonebait, Amabi, Amfoang en Taibenoe) nog tien andere vorsten, onder welken die van Amarassi, Amanoebang en Waiwiko-Waihale de belangrijksten waren, tot een bondgenootschap met de Compagnie toetraden, dat zich ook over de eilanden Rotti, Solor, Soemba en Savoe uitstrekte (1756). Maar het wanbestuur onzer opperhoofden en de verwaarloozing waaraan Timor van den kant der krachtelooze regeering te Batavia was blootgesteld, deden onze macht daar snel achteruitgaan, en bij den val der Compagnie was alles er in droevigen toestand, terwijl men zelfs te Batavia zoo weinig op de hoogte der zaken was dat, toen in 1809 een nieuwe bestuurder moest worden aangesteld men hem geene bepaalde instructie kon geven, en hem alleen kon worden opgedragen naar eisch der omstandigheden te handelen. Gelukkig dat deze, Hazaert, een man was alleszins voor zijn taak berekend. Wij zullen later gelegenheid hebben op zijn bestuur terug te komen.

De geschiedenis van de Nederlanders buiten den Indischen archipel laat het ons gegeven bestek niet toe te behandelen. Het zij voldoende hier aan te teekenen dat zij zich in de Kaap de Goede Hoop vestigden en dáár zelfs eene volkplanting stichtten, die nu

[1]) A. Haga in T. B. G. XXVII.

nog in hooge mate de kenmerken van hare Nederlandsche afkomst draagt; dat ook Ceilon, na eene felle worsteling met de Portugeezen, die de kuststreken bezet hielden, en met den Inlandschen keizer van Kandij, die in de binnenlanden regeerde, onder het juk der Compagnie gebracht werd en dat zij hare macht zelfs op het vaste land van Vóór-Indië uitstrekte. Maar hare gevaarlijkste mededingster, de Engelsche Compagnie, die den strijd in den archipel had moeten opgeven, verzamelde hare krachten in Hindostan; onder aanvoering van Clive en Hastings onderwierp zij de machtigste vorstendommen en stichtte een rijk, waarvan de wedergade niet bestaan heeft. De zwakke pogingen, door de ontzenuwde regeering te Batavia aangewend om zich tegen dien stroom te verzetten, leden schipbreuk en slechts dewijl de Engelschen wel zoo goed waren, ons niet te verjagen, bleven ons hier en daar enkele etablissementen te midden van de Engelsche bezittingen over en werd de handel daar onder toezicht der Britten gedreven. En ook deze onbeteekenende posten moesten wij opgeven toen Engeland en de Vereenigde Gewesten in oorlog geraakten en slag op slag verloren wij de belangrijksten onzer bezittingen om ze eindelijk allen in handen van den vijand te zien overgaan. Maar alvorens een tijdperk te behandelen, dat van onze diepe vernedering spreekt moeten wij een vluchtigen blik werpen op de administratie, die de Compagnie in Indië invoerde [1]).

Men kan, meenen wij, beweren dat van eene geregelde administratie in Indië eerst sprake is bij het optreden van den eersten Gouverneur-Generaal, en zelfs haren aanvang eenigen tijd later stellen, toen het algemeene rendez-vous te Batavia werd gesticht. Want ofschoon reeds zeer vroeg voorschriften omtrent rechtspleging en bestuur voor de verschillende factoriën werden gegeven, ontbrak toch de band, die haar te samen hield en leidden ook de eerste landvoogden een te zwervend leven om eene vaste organisatie tot stand te brengen. Met het optreden van Coen verkrijgt het centrale bestuur meer vastheid. Dit bestond volgens de bestaande voorschriften niet, zooals thans, uit den Gouverneur-Generaal alleen, maar uit dien hoogen ambtenaar *én* den Raad van Indië die te

---

[1]) Als hoofdbron voor de kennis dezer administratie mag thans wel genoemd worden: J. A. v. d. Chijs. Ned. Indisch plakaatboek. 1602—1811.

samen één lichaam, de Hooge Regeering, uitmaakten, dat over alles in Indië zijn adem liet gaan. De landvoogd was slechts voorzittend lid, ja zelfs moesten de brieven, aan hem gericht, in volle raadsvergadering worden geopend. Dit veelhoofdig bestuur, dat bij zwakke landvoogden veel kwaads kon stichten en werkelijk dikwijls de belangen van de Compagnie benadeelde, waar een spoedig handelen vereischt werd, loste zich echter gewoonlijk in de alleenheerschappij van den Gouv.-Gen. op. Wanneer hij eenigszins onafhankelijk van aard was bekreunde hij zich niet om het gevoelen zijner medeleden en zette zijn eigen wil door, betuigende, dat hij het aannam de zaak alleen bij de H.H. XVII te verantwoorden. En het moest al heel erg zijn, indien dezen hem niet ondersteunden, want een der grondregelen hunner politiek was, de macht van den G. G. zooveel mogelijk te schragen. Een sterk sprekend voorbeeld levert het bestuur van Camphuijs op. Deze was, bijna zoude men zeggen, bij ongeluk tot landvoogd gekozen. Zijn voorganger Speelman was overleden, en daar de bewindhebbers geenen opvolger hadden aangewezen, moest de nieuwe G. G. onder hunne nadere goedkeuring door de Raden van Indië worden gekozen. Camphuijs was bij zijne collega's weinig in tel en nu stemden de meeste Raden op hem, ieder in de meening, dat niemand anders dit doen zou, en dat hij dus als het ware zijne stem wegwierp en de kansen zou vergrooten om zelf gekozen te worden. Zoo kreeg Camphuijs de meerderheid, maar tegen den zin van den Raad opgetreden, had hij spoedig met tegenwerking te kanten. Zelfs voegde men hem toe dat zij, die hem in het bestuur hadden gezet, hem ook wel weder konden afzetten. „Welnu" was zijn antwoord „dan ben ik in deze vergadering niet verder van noode" en hij verliet den Raad en woonde geruimen tijd geene vergadering bij, maar als zijne tegenstanders iets vaststelden, dat hem niet behaagde, dan vernietigde hij hun besluit en daar de XVII hem de hand boven het hoofd hielden moest de oppositie eindelijk wel verstommen. En daarbij kwam, dat de G. G. in de gelegenheid was om op allerlei wijze het leven van de Raden te veraangenamen of te verbitteren en hunne betrekking voordeelig te maken, zoodat hun belang medebracht hem te vriend te houden. Met dat al zegt Valentijn dat hij tijden beleefde, waarin de landvoogd bijna niet dorst spreken en de voornaamste der Raden, de Directeur-Generaal, alles naar

zijn zin doordreef. Deze hooge ambtenaar had het oppertoezicht over alles, wat den handel betrof, zoodat niemand zonder zijn verlof iets uit de pakhuizen der Compagnie kon bekomen, of een schip van de maatschappij mocht betreden, waardoor hij in staat was allerlei gunsten uit te deelen of die te onthouden en grooten invloed uitoefende. Men zag hier te lande dan ook zeer ongaarne, dat er nauwe verstandhouding tusschen den G. G. en den Directeur-Generaal bestond, omdat men vreesde, dat dit tot groot nadeel van de belangen der Compagnie zou strekken, zooals met den G. G. v. d. Lijn het geval was, die met den Directeur-Generaal Caron zeer bevriend was, waardoor beiden in staat waren zich zelven ten koste der Compagnie te bevoordeelen. Ten einde iets dergelijks te voorkomen werd de G. G. v. Outhoorn (1691—1704) wiens dochter met den Dir.-Gen. v. Hoorn gehuwd was, genoodzaakt zijne betrekking neder te leggen. Hij werd door v. Hoorn opgevolgd, die in het begin met den Dir.-Gen. v. Riebeek gedurig over hoop lag, maar daarin kwam zeer spoedig verandering, toen v. Hoorn zijne vrouw verloor en nu met de dochter van v. Riebeek huwde, en dus in dezelfde nauwe betrekking tot dezen geraakte, welke in zijn voorganger zoozeer was afgekeurd. Een ander voorbeeld van den verderfelijken invloed, die de nauwe betrekking tusschen den G.-G. en de leden van den Raad van Indië ten gevolge had, zullen wij weldra aantreffen. De voornaamste werkzaamheid dier leden, die in ordinaire en extraordinaire verdeeld werden, was de beschrijving der verschillende deelen van het gebied der Compagnie, waaronder men het beoordeelen van alle stukken of navragen verstond, die de verschillende landvoogdijen betroffen, en het indienen van een verslag, als grondslag voor nadere beslissing. Een der leden had een of meer gewesten te beschrijven en gewoonlijk dat, waar hij vroeger als Gouverneur het bestuur gevoerd had, en alle stukken, dat gewest betreffende, gingen door zijne handen, soms ten nadeele van de belangen der Compagnie, daar hij natuurlijk geneigd was datgene, wat hij zelf verricht had, te verheffen en aan het bestuur van zijnen opvolger al het verkeerde te wijten, dat werd opgemerkt. Het aantal der leden is gedurende het bestaan der Compagnie niet voortdurend hetzelfde geweest; in den aanvang waren er 4, later 6 ordinaire leden, terwijl het getal der extraordinaire leden zeer afwisselend was. Deze laatsten verschilden van de gewone leden, behalve door

rang en bezoldiging ook daardoor, dat zij doorgaans slechts eene adviseerende en alleen in bepaalde zaken eene beslissende stem hadden, althans voor zooverre de titel niet als eerebewijs gegeven werd, zooals met velen der Gouverneurs van de buiten-landvoogdijen het geval was. Tweemaal 's weeks vergaderde de Raad, om alle zaken van gewicht af te doen. Dan werden de ambten vergeven, gezanten gehoord, brieven van Staat gelezen en beantwoord, in één woord alles verricht wat het opperbestuur vereischte over de uitgestrekte bezittingen en nederzettingen der Compagnie met uitzondering van de Kaap de Goede Hoop en China.

Onder de landvoogden, die elkander in het bestuur opvolgden, waren zeker eene menigte mannen, die door hunne talenten uitmuntten en krachtig bijdroegen tot de vestiging en uitbreiding van het Nederlandsche gezag. Om van Coen, die onder hen allen de eerste plaats bekleedde, te zwijgen, noemen wij de Carpentier (1623—1627) die het werk, door dezen aangevangen, ijverig voortzette, en de administratie en rechtspraak te Batavia op vasten bodem vestigde; Brouwer (1632—1636) die, waren zijne plannen gelukt, den vrijen handel meerder ruimte zou hebben gegund en de vijanden der Compagnie met geweld te keer zou zijn gegaan; Antonie van Diemen (1636—1645), die met vaste hand de onlusten in de Molukken bedwong en de Portugeesche macht vernietigde; Maetsuijcker, die een kwart eeuw (1653—1678) Indië bestuurde en die, ofschoon het einde van zijne regeering door zwakheid gekenmerkt werd en vooral ook het verlies van het eiland Formosa aan de intrigues en het gebrek aan geestkracht van de Hooge Regeering moet geweten worden, toch een schitterend tijdperk in de Indische geschiedenis vertegenwoordigt, als jurist en wetgever grooten lof verdient en zijn naam aan het eerste wetboek voor Batavia verbond; de beide helden v. Goens (1678—1681) en Speelman (1681—1684), van welken de eerste het tegen de Portugeezen en de Franschen durfde opnemen, en de andere Makassar bedwong en Mataram vernederde, maar als landvoogd in veel te kort kwam; Camphuijs (1684—1691), ook als ijverig beoefenaar der letteren bekend; v. Outhoorn en Zwaardekroon (1718—1725), beiden, doch vooral de laatste voor de koffiecultuur verdienstelijk; v. Imhoff (1743—1750), haatdragend, ijdel en door zijne overijlde handelingen de vrede tusschen Nederland en Spanje verstorend, maar die overigens door

helderen staatsmansblik en scherp oordeel uitmuntte, en de groote gebreken, aan welken de Compagnie mank ging, met juistheid aanwees; Mossel (1750—1761), die als staathuishoudkundige lof verdient en in zijne „Memorie van menage en geheime bedenkingen over den staat der O.I. Compagnie" groote kennis van Indië aan den dag legde; benevens v. d. Parra (1761—1775) en de Klerk (1777—1780), die onder de meest ongunstige omstandigheden toch niet zonder eere den zetel bekleedden. Maar tegenover hen staan ook als staatslieden onbeduidende personen zooals Specx (1629—1632), Reiniersz (1650—1653), v. Riebeek (1709—1713), v. Swol (1713—1718), de Haan (1725—1729), v. Cloon (1732—1735), Patras (1735—1737), Thedens (1741—1743) en v. Riemsdijk (1775—1777), of mannen, op wier naam de smet van groote oneerlijkheid of geweldenarij rust, zooals op v. d. Lijn (1645—1650), die van zijne betrekking slechts gebruik maakte, om zich te verrijken; Durven (1729—1732), die wegens het benadeelen der Compagnie op eene schandelijke wijze teruggeroepen werd; en Valckenier, wiens handelwijze wij vroeger beschreven. Dat ook onder de leden van den Raad van Indië eene menigte onbekwame en ongeschikte personen gevonden werden, soms met allerlei ondeugden besmet, blijkt uit al de berichten, welken wij uit die tijden bezitten. Groote ruwheid en gemis aan vormen was dikwijls in het oogloopend, zelfs bij de hoogste regeeringspersonen. Van v. d. Lijn vinden wij vermeld, dat hij zich niet ontzag den Raad van Indië Sweers met rotanslagen af te ranselen en diezelfde behandeling aan de beminde van dien Raad deed ondergaan, „zoodanig dat het," zooals de mishandelde man schreef, „voor een genereus gemoed onverdraaglijk en niet wel zonder reparatie te vergeten zij;" eene reparatie, die Sweers echter niet zelf nam, maar bij de H.H. XVII zocht. Van de Raden van Indië verhaalt dezelfde ons, dat zij in de debauches voorgingen en meest alle weken ter middernacht beschonken op het kasteel kwamen om het gebed te laten doen, terwijl ook in lateren tijd het niet ontbreekt aan getuigen voor de groote brooddronkenheid en weinige ontwikkeling der regeeringsleden te Batavia. En dit zal ons geen verwondering baren wanneer wij weten, op welke wijze velen hunner in rang waren opgeklommen en uit de laagste klassen der maatschappij zich verhieven, niet door verdiensten, maar door laffe vleierij, huwelijken en omkooping. Men heeft, zoo

lezen wij, een Directeur-generaal gehad, die matroos op de Compagnie's-schepen geweest was, en men moest zich niet verwonderen, wanneer men hem audientie zag geven, terwijl hij het naakte bovenlijf slechts met eene enkele luchtige kabaai had bedekt. Een ander Raad was even onwetend als lui en niet in staat om een brief van tien regels op het papier te stellen. Een derde kende geen grooter genoegen dan befaamde likkebroers onder tafel te drinken. Men heeft ook zeer in aanzien gekend een, wiens moeder in een kelder groenten verkocht, die als zwabberjongen in Indië was gekomen en wiens gesprekken volkomen bevestigden, dat hij uit den groentenkelder was. En in het tooneelspel Kraspoekol, dat eene schets geeft van de Indische zeden op het eind der vorige eeuw, roept een Raad van Indië uit: „Men moest niets als kajuitsjongens uitzenden, daar komt nog wat van! Ik ben als kajuitsjongen uitgekomen en heb 3 jaar op het jaagpad geloopen, en toch ben ik Edelheer en bezit een paar millioen. Wie kan mij dat nadoen?" De volgende, weinig vleiende maar in hoofdzaak getrouwe beschrijving lezen wij van de groote menigte, die jaarlijks in Compagnie's dienst naar Indië vertrok: „Wilde men zich informeeren, om welke redenen zij hun Vaderland verlaten, men zal bevinden, dat sommigen zullen antwoorden:" „ik ben een fatsoenlijk man, die wegens groote verliezen en bankroeten arm ben geworden;" of wel, „ik ben van eene groote familie, die ik niet zal noemen, doordien ik om der wille eener affaire d'honneur mijn vaderland moest verlaten." Stond intusschen ieders bedrijf hem voor het hoofd geschreven, gewis men zoude bevinden, dat velen van dat soort hunne middelen doorgebracht hadden, mitsgaders dat de voorgewende affaire d'honneur naar verdiensten gestraft wordende, op 't schavot geen genadeslag zoude meriteeren, ten minste wanneer men dezulken den rug liet ontblooten zouden velen, ten blijke van de grootheid hunner familie, met het een of ander stadswapen bestempeld gevonden worden." Daarbij kwam nog een ander soort; de aanverwanten en gunstelingen der bestuurders, die met aanbevelingsbrieven naar Indië gingen, „schoon ze dikwijls wegens hunne ligtmisserij in 't verbeterhuis waren opgesloten," zoodat menigeen uit de letters H. H. H., waarmede de aanbevelingen voorzien waren, niet „Help hem haastig" las, 't geen zij moesten beteekenen, maar „Houd hem hier" opdat deze fatsoenlijke lui's kinderen in 't vaderland hunne

bloedverwanten niet te schande zouden zijn. Voeg daarbij het groot aantal dergenen, die als soldaat of matroos naar Indië waren gegaan, en 't zij om hunne vaardigheid met de pen, die niet zeer groot behoefde te wezen, of om andere redenen, in den burgerlijken dienst waren overgegaan, en men zal zich eenige voorstelling kunnen maken van het ambtenaarspersoneel, waaruit dikwijls de hoogste Compagnie's dienaren gekozen werden. Hoogst eigenaardig waren dan ook de eerbewijzingen waarin deze Edele Heeren, zooals de Raden van Indië genoemd werden, genoegen schepten Wanneer de G. G. binnen de kasteelpoort kwam werd de wacht heraus geroepen en verscheen al het volk in de wapenen, dikwijls zonder schoenen of kousen, ja somwijlen met slaapmutsen op en in allerhande kleederen, terwijl bij het passeeren der buitenwacht de soldaat, die het laatste te voorschijn kwam, onmiddellijk werd afgestraft doordat de bijwacht hem een langen rotting „zakelijk" om de lendenen lag en hem dus naar zich toehaalde. Langzamerhand was zelfs de gewoonte ingeslopen dat men, bij ontmoeting op straat van den Gouverneur-Generaal uit zijn rijtuig stappen en eene diepe buiging maken, en bij ontmoeting van een Raad van Indië, in het rijtuig staande, buigen moest. De slaven, die vóór de rijtuigen dier hooge ambtenaren liepen en met stokken gewapend waren, ranselden ongenadig af al wie niet uit den weg ging, noch het eerbewijs gaf. Zeer karakteristiek is de volgende beschrijving van eene receptie bij den G. G. „Alle avonden om 6 uur wordt het avondgezelschap geadmitteerd. Aan de deur op de stoep zittende, in een zwart camizool met een linnen stijve muts op, wordt het gezelschap gerecipieerd, en wanneer allen zijn gekomen, zegt de gebieder: „vrienden trekt je rokken uit," waarop een ieder rok, hoed en degen aflegt; vervolgens gaat men zitten op de stoelen, die langs eene rei op de stoep zijn geplaatst, een ieder naar zijn rang, en gebeurt het dat er een is, die zulks niet observeert wordt hem door den gebieder gezegd: „daar is UE. plaats niet, UE. moet daar zitten;" men krijgt verder een glas bier en de conditie is, uw pleizierige avondstond; vervolgens ieder een pijp tabak, en de conversatie neemt een aanvang, doch in zulker voege, dat men alleen met zijn buurman spreekt. Alles wat de Generaal overluid zegt, bestaat in de volgende conditiën: „de vrouwen haar gezondheid," en zoodra hij zulks zegt, springt een ieder van zijn stoel

met een glas wijn in de hand, en zij formeeren samen eenen grooten halven cirkel, en met het hoofd vooruit gebogen, roepen zij uit: „mevrouw Generaal's hare gezondheid." De conditiën worden zoolang gerekt, tot de klok negen uur slaat, wanneer men opstaat, zich empresseert om op des gebieders gezondheid te drinken, die zulks beantwoordt met: „Dankje voor mijn gezondheid" [1]). Behalve de groote onbeduidendheid en eentonigheid van het gezellige leven te Batavia leert men hieruit ook den bijna slaafschen eerbied kennen, dien de lagere ambtenaren aan den G. G. betoonden, van wien allen afhingen, daar het in zijne hand stond, om hen buiten qualiteit of gage, d. w. z. zonder tegemoetkoming of jaargeld naar Nederland te zenden, en die nog verder gaan kon, zooals het voorbeeld van den Kommandeur van Java's Noord-Oostkust, E. Sterrenberg, bewijst. De G. G. v. Imhoff wilde daar een nieuw belastingstelsel invoeren, dat door dien Kommandeur werd afgekeurd en nu werd hij met verlies van gage en „zonder fatsoen" van zijn ambt ontslagen en hem gelast naar Batavia te komen om zich te verantwoorden. Dáár werd hij voor de rechters geroepen, en ofschoon de XVII hem, om den twist te beëindigen, tot Raad van Indië benoemden, zond v. Imhoff hem, nadat de rechter bereids een vonnis over hem had uitgesproken, voor 25 jaar naar de Banda-eilanden, die de G. G., om de straf scherper te maken, onder het bestuur van eenen persoonlijken, doch gelukkig edelmoedigen vijand van Sterrenberg stelde. En hetzelfde wat wij van de verhouding van den G. G. tegenover zijne ondergeschikten zeiden, was in meerdere of mindere mate het geval met alle lagere beambten tegenover hunne chefs, zooals de leden van een college tegenover den president en vooral op de bezittingen buiten Java, waar het wel of wee van allen dikwijls van de luim van den Gouverneur of resident afhing.

De hoofdkwaal waarmede de geheele ambtenaarsstand, van den hoogsten tot den laagsten Compagnie's dienaar, besmet was bestond in de zucht, zich ten nadeele der Compagnie te verrijken. Alle getuigenissen stemmen daar in samen. Reeds in 1645 schrijft Sweers, dat geen der leden van het hoogste college in Indië daarvan vrij ging; allen, zelfs Maetsuijcker hadden zich tegen de

[1]) Eene beschrijving van een feest ter viering van den verjaardag van de Echtgenoote van den Erfstadhouder in 1768 geeft v. d. Chijs. B. G. XXIV. 55.

Compagnie op de een of andere wijze vergrepen, terwijl een eeuw later getuigd wordt, dat de dienst der Compagnie niet wel kon worden waargenomen door iemand, die de meineedigheid haatte. Zelfs zij die om hunnen eerbiedwaardigen stand een goed voorbeeld moesten geven, maakten zich aan overtreding van de wetten der Compagnie schuldig. „Let er maar eens op," lezen wij in een pamflet van 1669 „in welke plaats gij komt, gij sult in predikants- of domineeshuijzen te koop vinden, dat in de heele stad of vlek niet te bekomen is." En geen wonder! De gelegenheid was groot, de zedelijkheid gering en als ware het om den laatsten spoorslag te geven, dien de Compagnie's dienaren behoefden, waren de traktementen, die de Compagnie uitkeerde, bespottelijk gering. Gewoonlijk begon de ambtenaar zijnen loopbaan door als schrijver bij 't een of ander bureau geplaatst te worden, op een traktement van 9—30 gulden 's maands. Tot onderkoopman bevorderd (want even als in sommige Staten de militaire rang als maatstaf, ook voor burgerlijke ambtenaren wordt aangenomen, gebruikte de Compagnie benamingen, aan het kantoor ontleend, om rang en bezoldiging aan te duiden) klom men tot 40 gulden 's maands; een koopman ontving 60 gulden, en de opperkooplieden, die reeds tot de hoogere ambtenaren behoorden, zooals de geheimschrijver van den G. G., de residenten van Tjeribon en Soerakarta, hoofdadministrateurs van Gouvernementen enz., kregen niet meer dan 80 gulden. Sommige ambten werden beter bezoldigd, maar tot geen hooger bedrag dan 200 gulden 's maands, dat het traktement was van eenen Gouverneur en Raad van Justitie. De leden van den Raad van Indië ontvingen van 200 tot 400 gulden, terwijl de bezoldiging van den G. G. niet meer dan *f* 1200 's maands bedroeg, en dat terwijl men een rijksdaalder noodig had tegen een gulden in het moederland. De ambtenaren moesten dus geheel van de bijzondere voordeelen leven, die het ambt hun aanbracht en lieten dan ook gewoonlijk hun vast tractement oploopen om dat later te Amsterdam te ontvangen, waarop de Compagnie dan weder 25% kortte. En eenmaal den voet gezet hebbende op den weg der oneerlijkheid, snelde men daarop met rassche schreden verder. Curieuse staaltjes worden daarvan medegedeeld. Zoo lezen wij in een pamflet uit de vorige eeuw, „Samenspraak wegens de oorzaken van het bederf der Compagnie" getiteld, en dat de middelen aanwijst hoe een G. G. de Compagnie ten gronde kan richten en zich zelven

schatrijk maken: „Tjeribon is van ouds de broodkamer, ... alle residenten, die ik daar gekend heb, schoon er arm en kaal naar toegegaan, zijn er schatrijk van daan gekomen. Onder allen heeft een mij bekend, dat hij in 't eerste jaar na het sluiten der boeken *f* 192.000 had gewonnen, zonder andere moeite, dan slechts het contante geld uit de kas der Compagnie in de zijne te transporteren" en „als ik Gouverneur was, en ik zond 10000 Spaansche matten naar het leger, dan zou zulks met een geringe koste door onnoozele Javanen geschieden niet alleen, maar een andere partij mijner vertrouwelingen zou telkens onder schijn van vijanden gereed staan om haar dien Spaanschen aap zonder slag of stoot te ontnemen en zoo voorts achterom in mijn kas te transporteeren!" Maar buiten deze grove oneerlijkheid stonden nog een aantal andere wegen open, die men gepermitteerde winsten noemde en waardoor b. v. een Gouverneur van Amboina 14000 rijksdaalders in 't jaar kon verdienen, een Gouverneur van Java's Oostkust bijna 4 millioen kon nalaten en de meeste landvoogden, in het moederland teruggekeerd, zich in weelde vermochten te baden. De volgende lijst van „middelen van bestaan," door den G. G. Daendels opgegeven, zal ons daarvan een inzicht geven. *Overwichten* waren het bedrag der producten, die bij het ledigen der magazijnen bevonden werden den inslag te boven te gaan en die de Compagnie tegen bepaalde prijzen overnam; *minwichten* hadden plaats bij den uitslag; *spillagie* was hetgeen minder werd verloren dan de hoeveelheid, welke bij de verantwoording als vermist in rekening gebracht werd; *contributiën* waren geschenken bij publieke verpachtingen enz., zoowel in geld, als in levensmiddelen en benoodigdheden voor de huishouding; *hommages* werden gegeven in geld bij nieuwjaar en andere gelegenheden, reizen enz. Hieronder behoorden ook het verschaffen van paarden en andere dieren, rijst enz. aan den G. G. en vele andere hooge ambtenaren. Op Samarang werden de kleederen voor de slaven van den Gouverneur door de regenten en Chineezen betaald. Vele Gouverneurs waren niet gewoon geld uit te geven dan voor Europeesche dranken. *Heerendiensten* bestonden in het doen verrichten van allerlei werk door Inlanders. Maar de voornaamste bron van inkomsten waren de *particuliere handel*, door ambtenaren en kooplieden tegen het octrooi der Compagnie gedreven; de *morshandel* of verkoop van 's lands producten, en de *stille winsten*,

gesproten uit den handel in verboden waren, die door vele ambtenaren gedreven werd en door anderen, met het toezicht belast, oogluikend werd toegelaten. Deze misbruiken stegen zelfs tot zulk eene hoogte, dat men de Compagnie's schepen voor den particulieren handel gebruikte, en dat in Bengalen eene vereeniging van kooplieden en ambtenaren was opgericht, die geregeld handel met Batavia dreef. Dikwijls kon de Compagnie de waren, die zij noodig had, niet krijgen, omdat de ambtenaren beweerden, dat dezen niet voorhanden waren, terwijl tegelijkertijd vreemde vaartuigen, meestal aan Engelschen toebehoorende, rijkelijk daarmede voorzien werden. Openlijk werden deze misbruiken erkend, ja zelfs werd in 1755 bepaald, hoeveel elk ambtenaar in zijne administratie zich zelf mocht bevoordeelen, en hoeveel hij daarentegen aan zijne onderhoorigen moest uitkeeren, om hen aan een middel van bestaan te helpen. Merkwaardig is ook in dit opzicht de oprichting der Amfioen-societeit. De Compagnie, die het monopolie van het opium of amfioen zich had voorbehouden, stond dit recht, op voorstel van den G. G. van Imhoff, aan eene maatschappij af, ten einde de aandeelhouders, die meestal ambtenaren waren, welken op de een of andere wijze in den sluikhandel betrokken waren, in hun eigen belang te dwingen den verboden handel te keer te gaan. Doch ook deze maatregel baatte weinig. Een aantal Compagnie's dienaren werden geene actie-houders en in den loop der tijden kwamen ook die aandeelen, welken vroeger in het bezit der ambtenaren waren, in andere handen en de smokkelhandel bleef in vollen gang. Talrijk waren de middelen, die het opperbestuur aanwendde, om de ingeslopen misbruiken tegen te gaan. In Nederland werden de aangekomen schepen onderzocht, om te beletten, dat particuliere cargasoenen en goederen zouden worden overgebracht, terwijl men er niet voor terugdeinsde om dezen, indien zij achterhaald werden, verbeurd te verklaren en voor Compagnie's rekening te verkoopen. Maar de ambtenaren hadden hunne helpers in Nederland, die zorgden dat de goederen vóór de visitatie geborgen waren, of zij belegden hun kapitaal in diamanten en andere waren, die groote waarde bezaten en gemakkelijk te verbergen waren. Ook hielden de HH. XVII er een „cabinet noir" op na; brieven uit Indië, aan personen geadresseerd, van wien men vermoedde dat zij zich aan particulieren handel schuldig maakten, werden door hen geopend, terwijl het bovendien aan niemand geoor-

loofd was particuliere brieven over te brengen op verbeurte van 12 maanden gage. Maar zelfs al werd daardoor van tijd tot tijd eene overtreding ontdekt, dan baatte dit nog niet veel, want daartegenover stonden eene menigte gevallen, die niet ontdekt werden, ja zelfs waagden de bestuurders in Indië het wel eens diegenen, welken in Nederland als schuldig werden aangewezen, toch in dienst te houden en in rang te verhoogen. In 1684 zonden de bewindhebbers eenen commissaris, den heer van Rheede tot Drakenstein, naar Indië om een einde te maken aan de ingeslopen misbruiken [1]), maar deze was niet in staat het kwaad te stuiten, en na zijnen dood werden zijne bevelen meerendeels ter zijde gelegd. Aan strenge voorschriften ontbrak het niet, zooals een plakkaat van 1657 bewijst waarin bevolen werd, dat als een Compagnie's-dienaar overleed en boven zijne verdiende gage middelen of geld naliet, daarop aanstonds onderzoek zou gedaan worden, en als er ontdekt werd dat dezen door oneerlijkheid tegen de Compagnie verkregen waren men onmiddellijk bij den rechter tot verbeurdverklaring zou procedeeren. Maar wat helpen wetten bij eene algemeene zedeloosheid! Zij die met het toezicht belast werden, zooals de fiskaals bij den Raad van justitie, waren in de eerste plaats de schuldigen. Daaromtrent lezen wij bij eenen Engelschen schrijver, Ellmore, die 20 jaren in Indië handel dreef, dat een koopman, die opium wilde smokkelen eerst goed moest toezien of de fiskaal dan wel de havenmeester soms opium in huis hadden, dat zij voor hun eigen rekening wilden verkoopen, want als dit het geval was, waren er geen zaken te doen, maar anders was er kans dat men zijn doel bereikte, door het opium aan hen te slijten. Soms werd ook de fiskaal op zijne beurt bedrogen, zooals uit het volgende verhaal blijkt. De G.-G. v. Diemen vernam, dat de Directeur-Generaal v. d. Lijn prachtige zijden stoffen gekregen had uit een schip, dat voor de Compagnie slechts vodden aanbracht, omdat de schoonste stoffen voor particulieren en de slechte voor de Compagnie ingekocht waren. Een onderzoek werd gelast, maar v. d. Lijn stuurde onmiddellijk eenen onderkoopman aan boord, die het zegel lichtte en eene groote hoeveelheid zijde uit de kisten haalde zoodat, toen de fiskaal kwam, het bewijs tegen v. d. Lijn ontbrak.

Van zelf brengt dit verhaal ons op de bepalingen, die voor het

[1]) P. J. Veth in de Gids. 1887.

rechtswezen onder de Compagnie bestonden. Bijna terstond na de stichting van Batavia zorgde Coen voor eene goede rechtspleging, daar hij in Maart 1620 eenen baljuw over de stad, jurisdictie en 't land Jakatra aanstelde, en in Juni van datzelfde jaar een College van Schepenen oprichtte, belast met het vonnissen in burgerlijke zaken, waarbij zeer spoedig de rechtspraak in strafzaken gevoegd werd. De vergadering van Schepenen bestond voor een deel uit burgers, die niet in Compagnie's dienst waren en zorgde tevens voor de stedelijke aangelegenheden van Batavia. Maar in Augustus van dat jaar werd een nieuwe rechtbank opgericht, de „Ordinaris luiden van den gerechte in 't Casteel" of ordinaris Raet van Justitie genaamd, die recht deed over zaken, waarin Compagnie's dienaren betrokken waren, terwijl de burgers voor de schepenen terecht stonden. Nog een ander college, dat der Heemraden met den Drossaerd, sprak recht in geschillen tusschen de eigenaars der landerijen om Batavia, terwijl men nog de vergadering van huwelijks- en kleine zaken had, waarvoor o. a. processen van de Compagnie's dienaren gebracht werden, die niet meer dan 80 rijksdaalders bedroegen. In hoofdzaken bleef deze organisatie gedurende het bestaan der Compagnie voor Batavia in stand, maar weldra slopen grove gebreken in de rechtspraak die door deze collegiën werd uitgeoefend. Want terwijl de H.H. XVII in 1650 voorschreven, dat de G. G. den Raad van Justitie zonder eenige verhindering moest laten rechtspreken, — een standpunt, dat het bestuur der Compagnie hier te lande ook later bleef innemen, — was dat college inderdaad van de regering afhankelijk, niet het minst omdat het presidium gewoonlijk door eenen Raad van Indië werd waargenomen, 't geen ook bij de Schepenen het geval was. Wij vinden vermeld dat de regeering de leden van die colleges, wanneer zij niet naar haar goedvinden wilden vonnissen, afzette en zelfs den geheelen Raad schorste, terwijl wij elders lezen, dat het dikwijls gebeurde dat de G. G., als de uitspraken reeds gearresteerd waren, den Raden gelastte anders te vonnissen, „dat dan zóó in Rade bij ons met beschaamde tronies voorgedragen en gepronuntieert werd." Eens waagde de Raad het, zich te verzetten en te weigeren geheime stukken aan den G. G. af te geven. Onmiddellijk werden de leden afgezet, doch de H.H. XVII, die daarvan tijding kregen, herstelden hen in hun ambt. Hoogst verderfelijk was de gewoonte, om met

den fiskaal of met den baljuw, die het openbaar ministerie bij de beide rechtbanken waarnamen, te composeeren d. w. z. de vervolging af te koopen, waardoor die ambtenaren wel schatten verdienden, maar de justitie weinig gebaat werd. En buiten Batavia, in het Gouvernement van Java's Noordoostkust, was het nog erger. De Raad van Justitie bestond daar enkel uit Compagnie's dienaren. Het was, lezen wij, een spotten met de justitie; de wil van den Gouverneur was de eenige wet, en vóórdat een vonnis geveld werd ging de president openlijk het verlangen van den Gouverneur vernemen. Voor de Inlanders bestond er eene andere rechtbank, de landraad te Samarang, waar de Gouverneur voorzat, en eenige Inlandsche hoofden, de regenten, als leden zitting hadden, en alles door den Gouverneur werd afgedaan. En deze beide rechtbanken waren, met den landraad te Soerabaja, de eenigen, die van Tegal tot Banjoewangi recht deden, zoodat beschuldigden en getuigen soms honderden mijlen ver getransporteerd moesten worden. Daar de rechtbank zelden zitting hield, werden de getuigen met de beschuldigden intusschen in hechtenis gehouden „waar honderden van kommer en gebrek omkwamen." Ook hier was het afkoopen van vervolging zeer in zwang, zoodat D. v. Hogendorp, erkennende, dat hij dikwijls gelden ontving om zaken uit de wereld te helpen, zich alleen verontschuldigde door te beweren dat iedereen zulks deed en dit zoodoende gewoonterecht was geworden. Ook op de meer verwijderde buitenbezittingen bestonden dezelfde misbruiken en oefende het politiek gezag grooten invloed op de rechtspraak uit.

De wetten, volgens welken deze collegiën recht behoorden te spreken, moesten zooveel mogelijk met het Vaderlandsche recht overeenkomen. In de eerste plaats kwamen daarvoor de keuren en plakkaten in aanmerking, maar hun getal nam spoedig zoozeer toe, dat het voor den burger onmogelijk was daarin den weg te vinden. Op bevel van v. Diemen werd Maetsuijcker met de taak belast, daaruit eene keuze te doen, en de goedgekeurde wetten te verzamelen. Binnen een jaar was deze taak volbracht en kwam onder den titel van Bataviasche Statuten in 1642 het eerste Wetboek voor Indië tot stand. Meerdere nieuwe wetten volgden, en na eenigen tijd bestond dezelfde verwarring als te voren, zoodat in 1761 de opperkoopman Craan met eene dergelijke taak belast werd, als aan Maetsuijcker was opgedragen. Eene tweede verzameling, de Nieuwe

Bataviasche Statuten, werd bij elkander gebracht, die echter niet, zooals met de Oude Statuten wel het geval was, door de H.H. XVII is goedgekeurd. Ofschoon beide wetboeken thans zeker niet meer zouden voldoen, en men er allerlei onderwerpen in behandeld vindt, die men nu niet in een wetboek aantreft, zijn zij echter grooten lof waardig, vooral om de betrekkelijke zachtheid der daarin vervatte voorschriften. Ter aanvulling pastte men het recht toe, zooals dat in de Vereenigde Gewesten en met name in Holland en West-Friesland gold (het zoogen. Oud-Hollandsch recht) en het Romeinsche recht, voor zooverre dat met de gelegenheid van Indië overeenkwam. In nauw verband met het rechtswezen stond ook het College van weesmeesteren, dat de voogdij over de weezen uitoefende en hunne goederen in beheer had. Ook hier was een Raad van Indië voorzitter, en zooals het in velen dier bijbetrekkingen het geval was, werd dit ambt dikwijls alleen om de groote voordeelen waargenomen, die bij het college afvielen. Eindelijk vermelden wij hier nog het College van boedelmeesteren, dat met de verzorging belast was van de boedels, door Chineezen en Inlanders nagelaten.

Terwijl men door een bezoek aan de stad Batavia zich nog eenigszins eene voorstelling zou kunnen vormen van de oude hoofdplaats van Insulinde tijdens haren bloei, mits men zich de vervallen en verlaten huizen als goed onderhouden en bewoonde panden voorstelt en eene bezige menigte de thans uitgestorven grachten laat bevolken, bieden de omstreken van Batavia nu een geheel ander tafereel aan, dan onder de Compagnie het geval was. De Europeesche bevolking hoopte zich in de stad op en niet vóór omstreeks 1680 begon men Europeesche woonhuizen aan de overzijde van den buitenkant te bouwen, terwijl meer landwaarts in, de omstreken bijna geheel woest en verlaten waren, zoo zelfs dat een paar heemraden in 1681 niet verder konden komen dan tot halfweg Tangeran, niettegenstaande zij door militairen begeleid werden. Men trachtte dezen toestand te verbeteren door gronden aan particulieren uit te geven, eerst aan Inlandsche hoofden, en daarna ook aan Europeanen, die daar lusthuizen aanlegden en de landerijen ontginden, terwijl de bevolking, die er zich vestigde, onder de landeigenaren gesteld werd en zekere diensten voor hen moest verrichten. Zelfs werd in 1750 Buitenzorg aan v. Imhoff afgestaan, en na zijnen dood deden de erfgenamen dat landgoed aan zijnen opvolger over, 't geen achtereenvolgens

met alle landvoogden tot Daendels toe het geval was. Echter was men op eenigen afstand van de stad ook zelfs in die dagen niet zeer veilig. Zóó werd nog in het einde der 18de eeuw in de kerken gebeden voor de behouden terugkomst van den G. G. wanneer hij zich naar Batavia begaf, en werd eene nederzetting van Europeesche landbouwers, die in de Bataviasche ommelanden zich gevestigd had, door eenen inval van vijandige Bantammers gedeeltelijk vernietigd. Met het toezicht over de particuliere landerijen waren de Heemraden belast, die voor den goeden staat van wegen, kanalen enz. zorg droegen, en aan wien de Drossaerd en de Gecommitteerde over de zaken van den Inlander waren toegevoegd, die beiden groot gezag uitoefenden.

Wij moeten ons thans haasten, nog eenen vluchtigen blik te werpen op die streken van Java, welken niet onder het onmiddellijk gezag van den G. G. geplaatst waren, maar onder den Gouverneur te Samarang stonden en het Gouvernement van Java's Noordoostkust uitmaakten, dat de landen bevatte, achtereenvolgens door den Soesoehoenan aan de Compagnie afgestaan. De Inlandsche vorsten lieten die door hunne regenten besturen, wier voornaamste verplichting, behalve in het doen van de jaarlijksche hofreis, in het opbrengen van producten bestond. Op dezelfde voorwaarden stonden dezen een gedeelte van hun gebied aan andere hoofden af, terwijl ten slotte de last, om al deze schattingen op te brengen, op de bevolking nederkwam, die bovendien tot het verrichten van allerlei werkzaamheden verplicht was. De Compagnie trad nu in de rechten van den Soesoehoenan; zij liet de regenten bestaan, maar in plaats van de slappe regeering der Inlandsche vorsten kwam de straffe hand der Compagnie en de gedwongen afstand van producten, die men in contingenten (levering van een vaste hoeveelheid) en verplichte leverantiën (afstand van den geheelen oogst van een zeker product) verdeelde, werd nu ook ten hare bate geëischt. De waardigheid van regent werd gewoonlijk op den zoon overgedragen, en ofschoon de Compagnie dit beginsel in den regel eerbiedigde, week zij er echter meermalen van af, en stelde zelfs vreemdelingen tot regent aan, 't geen een enkele keer tot groote ongeregeldheden aanleiding gaf. Vóór zijne optreding moest de regent een acte van verband bezweren, waarin zijne verplichtingen omschreven waren, vooral ook ten opzichte der contingenten. Volgens eene

Memorie, door den Gouverneur van Java's Noordoostkust v. Overstraaten voor zijnen opvolger opgesteld moesten de strand-regenten, onder zijn toezicht geplaatst, jaarlijks opbrengen: 5524 kojangs [1]) rijst, waarvan 1148 kojangs voor niet; 170 kojangs kadjang; 371 pikols katoenen garens; 93 pikols indigo; 39.500 kannen klapperolie; 800 kannen aardolie; 12¾ pikols was; 2 pikols lange peper en 93 pikols stuks balken en andere houtwerken [2]). Toch mag erkend worden dat deze opbrengsten de bevolking niet zwaar drukten, en ook niet met groote strengheid werden ingevorderd. Maar behalve deze contingenten, die der Compagnie ten goede kwamen, had de bevolking ook nog verplichtingen tegenover hare regenten en andere Inlandsche bestuurders, die geen geringen druk op hare schouders legden. Want ofschoon het bestuur te Batavia van tijd tot tijd voorschriften in het belang der bevolking gaf, en soms tusschen beiden kwam als deze onder te zware lasten gebukt ging, ja zelfs meermalen regenten wegens knevelarij ontsloeg, moest de Compagnie, ook door gemis aan toezicht in de binnenlanden, het bestuur van den Inlander zoo goed als zonder contrôle aan deze hoofden overlaten. De landbouwer was geheel van de willekeur zijner meerderen afhankelijk en gedwongen, den geheelen last van de verplichtingen der hoofden te dragen en hunnen hofstoet te onderhouden. En dat voor velen hunner, — de beteren niet te na gesproken, — leven noch goed der onderdanen veilig was, dit mag wel gerust worden verzekerd. Zoo wist men zich, twintig jaar geleden, in de Preanger te herinneren [3]) hoe nog in deze eeuw een der regenten een tweetal halsafsnijders had; — zelfs om den diefstal van een kip werd soms iemand den hals afgesneden. Dat waren korte wetten. „Breng hem maar ki....!" en dan wist men wat er moest geschieden en werd kort daarna een oor aan de paseban gebracht, dat onder een grooten steen werd opgeborgen; en er lagen er heel wat onder! Of het was „Laat hem de rivier afdrijven" en dan gebeurde hetzelfde en ging het lichaam de rivier in. Gelukkig de Inlanders, die niet in de onmiddellijke nabijheid hunner hoofden leefden, maar hunne woningen in de meer afgelegen dorpen hadden! Dan was hun lot

---

[1]) De kojang wordt op 27 tot 30 pikols gesteld; de pikol bevatte meestal 125 pond.

[2]) Eene acte van verband is o.a. afgedrukt bij de Jonge XI. n° XXXV.

[3]) Holle in T. B. G. XX p. 239.

draaglijk. Waar de eigenaardige inrichting van het dorpsbestuur, die later beschreven zal worden, toen reeds bestond, was eene soort van dam tegen te groote willekeur der hoofden opgericht, terwijl eene zware last later, ofschoon grootendeels ten eigen nutte, op de Javanen gelegd, hen toen weinig drukte. Groote werken ten behoeve van den Staat werden onder de Compagnie slechts zelden ondernomen en hoewel de Inlander door het gemis aan goede wegen van allen invloed van buiten werd afgesloten, en ook de ontwikkeling van den landbouw weinig ter harte werd genomen leefde, of liever vegeteerde hij rustig voort, onbekommerd over den dag van morgen, maar ook den prikkel missende om zijn lot te verbeteren. Doch wee den Inlander wien zijn laatste bolwerk, de onafhankelijkheid van het dorpsbestuur werd ontnomen, zooals door de hebzucht der hoofden dikwijls voorkwam, en vooral het geval was bij de zoogenaamde dorpsverhuur. Industrieelen, meestal Chineezen, kochten namelijk van de hoofden het recht, om de opbrengsten en diensten, aan dezen verschuldigd, ten eigen bate aan te wenden, zoodat zij meester over de bevolking werden en de hun verleende macht voor allerlei knevelarijen en afpersingen misbruikten. Het strekte der Compagnie dan ook ter eere dat de regenten in de latere acten van verband moesten beloven hunne dorpen niet meer aan Chineezen en anderen te verhuren, en dat de Gouverneur van Java's Noordoostkust, v. d. Burgh, hen trachtte te overtuigen dat zij door die verhuur zichzelven en hunne ondergeschikten benadeelden. Zeer werd geklaagd over het gehalte der ambtenaren die op Java's N. O. kust het bestuur voerden en o. a. gezegd dat „onze eigen dienaren zeekerlijk van de troubelen wel oorsaak geweest zijn, zoo door onvergeeflijke schraapzugt, trotse behandeling en wijnig ondervinding van eenige over het paard gegooide jongeheertjes, die uit bloedverwantschap maar in eene residentie geplaatst zijn"; terwijl ook Hartingh zich zeer ongunstig over die ambtenaren uitliet. En wanneer men bij de hierboven opgegeven redenen nog rekening houdt met de menigvuldige oorlogen, die de toch reeds niet talrijke bevolking van Java (tegen het einde der 18de eeuw op 4 à 5 millioen zielen begroot) teisterden en alle welvaart vernietigden, dan zal men zich rekenschap kunnen geven van de voornaamste hinderpalen, die zich tegen de ontwikkeling van den rijkdom van Java verzetten. Toch moet ook in dit opzicht tegen overdrijving gewaarschuwd

worden en mag men het aan v. Deventer toegeven dat tegen het einde der vorige eeuw de bevolking van Java hier en daar weder tot meerderen bloei begon te geraken en dat o. a. de beide hoofdplaatsen Samarang en Soerabaja door hare welvaart eene aangename tegenstelling vormden met het meer en meer in verval rakende Batavia, welks ongezondheid sedert het begin der achttiende eeuw spreekwoordelijk was geworden. Maar met dat al kan de toestand der Javanen, weerloos tegenover hunne Europeesche en Inlandsche bestuurders en voor wier ontwikkeling weinig of niets gedaan werd, niet zeer benijdenswaardig genoemd worden. Een inzicht van de wijze waarop de regeering met hunne belangen omsprong geeft ons de geschiedenis van de invoering der koffie-cultuur op Java [1]). Nadat die invoering in 1707 met ernst was ter hand genomen ontwikkelde de cultuur zich spoedig zoozeer, vooral in de buurt van Batavia dat de regeering tot eene aanzienlijke vermindering der toegezegde betaling voor de geleverde koffie besloot, niet alleen uit vrees voor verlaging der koffie-prijzen in Europa, maar ook uit angst voor het rijk worden der regenten! Deze maatregel had ernstiger gevolgen, dan men voorzien had, zoodat nog in hetzelfde jaar een plakkaat moest uitgevaardigd worden tegen het uitroeien van koffieboomen door de bevolking en kort daarna de betaling weder verhoogd werd. Maar toen nu de productie weder toenam werd in 1735 door het bestuur zelf de uitroeiing der tuinen bevolen, — in de Preanger- en Jakatrasche landen zelfs met de helft der boomen! En toen des niettegenstaande de productie nog te groot bleek werd de extirpatie in 1739 aanmerkelijk uitgebreid, zonder dat men zich in het minst om de belangen van de Javanen bekommerde, wier arbeid daardoor vruchteloos gemaakt werd. De voornaamste landen, waar de koffie op Java geteeld werd, waren de Preanger en Jakatrasche regentschappen. Ofschoon men in het Gouvernement van Java's Noordoostkust, dat de rijstschuur voor het eiland moest zijn, de koffiecultuur niet geheel kon verhinderen werd zij daar echter gewoonlijk tegengewerkt en kon in 1779 zelfs verklaard worden: „koffie mag op Java, (d. w. z. de Noordoostkust) en wordt ook onder Compagnie's ressort niet geteeld, maar wel hier en daar in de Vorsten-

---

[1]) Nota, gevoegd bij het rapport der Staatscommissie voor de Gouv^{ts} koffiecultuur. 's Grav. 1889.

landen, daar men het niet beletten kan. Doch dat is ook niet meer, als op Java zelfs kan worden geconsumeerd." Na 1788 werd ook daar de cultuur weder met kracht ter hand genomen, zoodat in 1798 het aantal koffieboomen er reeds meer dan drie en een half millioen bedroeg en vrees voor te groote uitbreiding weder den last deed geven een gedeelte der tuinen uit te roeien. In de Jakatrasche en Preanger-regentschappen waren de regenten verplicht de koffie in pikols van 160 pond te leveren tegen eene vaste vergoeding, en ontvingen zij dat product van de bevolking tegen denzelfden prijs in pikols van 250 pond, zoodat zij daarop een aardig winstje behaalden. Maar daar zij genoodzaakt waren alle andere onkosten der koffiecultuur, zooals het transport enz. te bestrijden, reikte deze winst dikwijls niet toe, en geraakten de regenten in schulden.

Buiten Java was het niet beter gesteld. De gezagvoerders, die daar aan het hoofd stonden en het lot van al hunne ondergeschikten in handen hadden, regeerden er als kleine despoten, en de zoogenaamde politieke raad, die hun ter zijde stond, was gewoonlijk met hunne creaturen gevuld. Ons bestek laat niet toe, daarover in details te treden, terwijl nadere bijzonderheden omtrent de verkondiging van het Christendom en verspreiding van onderwijs tot later moeten worden uitgesteld. Eene klasse van bewoners verdient nog bijzondere vermelding; de zoogenaamde vrijburgers, die buiten Compagnie's dienst zich in Indië vestigden. Na het mislukken van de boven (p. 477) vermelde plannen van Coen, die eene stelselmatige kolonisatie van Nederlanders wilde, aan wien, met eerbiediging van het monopolie der Compagnie voor de vaart op het moederland, de handel in Indië zou moeten worden vrijgelaten, kwam de Indische regeering nog herhaalde malen op deze zaak terug en stelde zelfs voor aan gezinnen, van voldoend kapitaal voorzien, gronden in de buurt van Batavia uittegeven [1]). Maar de HH. XVII konden in dit opzicht niet tot een vast besluit komen en van hunne weifelende politiek waren de vrijburgers de slachtoffers. Terwijl wij in 1622 bewijzen aantreffen dat de vrijburgers te Batavia, aan wien toen de handel in een deel van Indië was vrijgelaten, zekere welvaart

[1]) Verslag aan den Koning van de Staats-Comm. van 16 Juni 1857. 's Grav. 1858. Bijl. F.

genoten en er zelfs van tijd tot tijd gehuwde en ongehuwde personen als kolonisten zijn uitgezonden werden de vrijburgers spoedig daarna weder tegengewerkt. Nu eens werd er vergunning gegeven om den handel te drijven, dan weder werd dit verlof ingetrokken. In 1631 verzochten de gehuwden reeds om te mogen repatrieeren, welk verzoek gaarne werd toegestaan. Een diep treurigen indruk van den toestand waarin de vrijburgers in 1648 verkeerden en van de behandeling, die zij toen in Indië ondervonden geeft een adres, in dat jaar aan de Hooge regeering gericht[1]), waarin zij opkwamen tegen een plakkaat dat hen de terugkeer naar het Vaderland bijna onmogelijk maakte. Wel werd in 1671 de vrije vaart in een deel van Indië hun toegestaan, maar de bestuurders in Indië wisten aan die vergunning eene uitlegging te geven welke haar zoo goed als verijdelde en zoodoende zagen de vrijburgers zich beperkt tot den kleinhandel en tot ambachten, terwijl zij zelfs bij hunne pogingen om door het uitzetten van gelden op interest hun levensonderhoud te vinden de mededinging der Compagnie's dienaren hadden te duchten. Weliswaar werd onder v. Imhoff de vaart en handel in den archipel en de West van Indië onder zekere voorwaarden opengesteld maar dit geschiedde eerst nadat dezen voor de Compagnie nadeelig gebleken waren, terwijl de gestelde voorwaarden van dien aard waren dat ook deze poging geheel moest mislukken. Het spreekt van zelf dat onder deze omstandigheden van een krachtig leven der Bataviasche burgerij geen sprake was. Eenigszins beter gelukte een maatregel van denzelfden Gouverneur-Generaal, om woeste gronden in de Ommelanden van Batavia aan Eur. landbouwers af te staan. Eenige hofsteden werden inderdaad gesticht en leverden, blijkens berichten van hen die ze bezochten, het bewijs van welvaart der bezitters op. Jammer maar dat het meerendeel der nederzettingen in het Tangeransche in den Bantamschen opstand van 1752 werd verwoest. Toch zijn de sporen der werkzaamheid der eerste Europeesche landbouwers op Java nog zichtbaar; o. a. te Tjipannas en op sommige particuliere landerijen in Batavia gelegen.

De contingenten en de verplichte levering der specerijen in de Molukken behoorden tot de voornaamste inkomsten der Compagnie. Zij bracht de verkregen producten hoofdzakelijk in het moederland

[1]) N. P. v. d. Berg. T. B. G. XXII.

ter markt. Maar behalve de voordeelen, uit dien handel verkregen, behaalde zij aanvankelijk aanzienlijke winsten uit den binnenlandschen handel, die vooral in kleedjes uit Coromandel gedreven werd, welken zij in Vóór-Indië opkocht, en elders in den Indischen archipel, b. v. in de Molukken hetzij verkocht, hetzij voor ingekochte waren in ruil gaf. Zij had bovendien hare territoriale inkomsten, die in de opbrengst van eenige belastingen bestonden, zooals in- en uitgaande rechten, 's Heeren gerechtigheid of belasting op den verkoop van onroerende goederen enz., en die sedert van Imhoff grootendeels verpacht waren. Eindelijk trok zij nog inkomsten uit de domaniale bosschen, die echter zeer verwaarloosd en slecht geëxploiteerd werden, terwijl ook sommige monopoliën, zooals de alleenhandel in het opium, groote winsten opleverden.

Maar terwijl hare inkomsten rijk vloeiden, namen ook de uitgaven der Compagnie toe. Want ofschoon zij nimmer haar karakter als handelaar verloochende, en steeds haar monopolie handhaafde en op handelsvoordeel bedacht was, begon zij spoedig ook als Souverein op te treden, en moest zich als zoodanig groote uitgaven getroosten. Daarbij kwamen de kostbare oorlogen, die veel geld verslonden en door uitbreiding van grondgebied gevolgd werden, terwijl de Compagnie meer ambtenaren behoefde, die groote sommen aan haar onttrokken. Toch was het niet zoozeer de uitbreiding van het territoriaal bezit, die haar ten val bracht, maar moet haar ondergang voor een goed deel geweten worden aan hare slechte administratie, ook die welke hier te lande gevoerd werd en aan den achteruitgang van hare handelsvoordeelen, zoodat in het midden der vorige eeuw de handel van haven op haven in Indië zelfs ruïneus genoemd werd. Reeds spoedig na hare oprichting ging zij onder hare uitgaven gebukt, zoodat zij zich reeds in 1607 en 1620 genoodzaakt zag gelden op te nemen. Maar daar zij aan dat feit geene openbaarheid wilden geven, leenden de bewindhebbers tegen hooge percenten geld in Indië, en gingen voort hooge uitdeelingen (soms 40% gewoonlijk 12½%) te doen, terwijl telkens meer geld noodig was. Vooral sedert het begin der 18de eeuw verslond het bestuur in Indië groote schatten, terwijl de bewindhebbers in hunne administratie evenmin door zuinigheid uitmuntten en voortgingen aan de aandeelhouders hooge percenten uit te keeren, ofschoon eigenlijk sedert 1720 het vermogen hoofdzakelijk in crediet en in de aan-

wezige goederen bestond. Zoodoende vermeerderde de schuld gaandeweg, zoodat deze in 1782 ongeveer 20 millioen bedroeg, en sloeg de Compagnie reeds den weg in, die zachtkens aan naar een bankroet moest voeren, toen in 1781 de Engelsche oorlog uitbrak, die haar met vreeselijke snelheid den ondergang tegemoet deed gaan. Een groot aantal harer schepen werd genomen; enkelen van hare bezittingen vielen in handen des vijands, en ofschoon de Compagnie bij den vrede van Parijs de veroverde streken, met uitzondering van Negapatnam, terug bekwam, waren er toch zulke zware geldelijke verliezen geleden, dat slechts een zuinig en eerlijk beheer haar nog redden kon, en daartoe was noch het opperbestuur noch de Indische regeering geneigd. Naar alle kanten zagen de bewindhebbers om hulp rond; de Staten-Generaal, de Staten van Holland en Zeeland werden allen om bijstand aangeroepen, ja zelfs nam de Compagnie gelden bij kooplieden op, waarvoor zij zoogenaamde anticipatiebiljetten uitgaf, die uit de opbrengst der eerstkomende veilingen werden ingelost, maar weldra niet betaald konden worden, zoodat de Staten, om de Compagnie voor een bankroet te bewaren, aan de rechtbanken last moesten geven geen recht tegen haar te verleenen. Steeds gingen de bewindhebbers voort bij de Staten geld aan te vragen, maar eindelijk begrepen dezen dat het noodig was op middelen van herstel bedacht te zijn en werd er eene Commissie in Holland en eene andere in Zeeland benoemd, die in last hadden, den staat der Compagnie te onderzoeken en de landsregeering voor te lichten. In de eerste plaats sloegen zij het invoeren van bezuinigingen voor, die waarschijnlijk bij den diep ellendigen toestand der Compagnie toch niet zouden gebaat hebben, en bovendien op den tegenstand der baatzuchtige bewindhebbers stuitten en ons slechts doen zien, hoe weelderig hunne administratie was ingericht. Zoo vinden wij vermeld, dat jaarlijks wel 50.000 gulden besteed werd aan uitdeelingen van specerijen en suiker aan allerlei ambtenaren en begunstigden; dat ten behoeve van het logement te 's Hage, voor de bijeenkomsten der bewindhebbers bestemd, 16.000 gulden 's jaars werd uitgegeven, en dat de private jachten, door de verschillende kamers aangehouden, der Compagnie op aanmerkelijke sommen te staan kwamen. Maar als voornaamste maatregel stelden zij voor eene Commissie naar Indië te zenden, die dáár op de plaats zelve de misbruiken zou uitroeien, en het bestuur hervormen en daarbij

niet alleen het bestuur van de Compagnie moest vertegenwoordigen maar tevens den persoon van Z. D. H. den Prins Stadhouder als Opperbewindhebber en Gouverneur-Generaal van Ned. Indië; eene waardigheid die in 1749 aan Willem IV was opgedragen. De eerste advokaat der Compagnie, Mr. Nederburgh en de kapitein ter zee Frijkenius werden daarop tot Commissarissen-Generaal benoemd (1791), terwijl de G.-G. Alting en de Directeur-Generaal van Stockum hun als medecommissarissen in Indië werden toegevoegd. De Commissie in het vaderland bleef zich tevens bezig houden met het beramen van plannen tot opbeuring van de meer en meer ten val neigende Compagnie, toen de omwenteling van 1795 haar overviel [1]). De leden der Commissie, prinsgezinden, werden ontslagen en in hunne plaats benoemden de provisioneele representanten van het volk van Holland een viertal andere personen, die reeds in Juni van dat jaar een rapport uitbrachten, dat zeer gematigd gesteld was. Ook zij vergenoegden zich met enkele misbruiken aan te wijzen en terwijl zij aantoonden dat de schuld der Compagnie reeds meer dan honderd tien millioen gulden bedroeg en in de laatste 3 jaren met 20 millioen vermeerderd was, bepaalden zij zich tot het voorstellen van kleine verbeteringen. Dit was niet naar den zin van de partij, die toen aan het roer zat. Een zestal warme patriotten, onder welken P. Paulus en Wiselius, werden aan de commissie toegevoegd en zij, die dus de meerderheid uitmaakten, stelden voor, de Compagnie wel te laten bestaan, maar het bestuur te ontbinden en door een ander te vervangen. Niettegenstaande het verzet der aandeelhouders, die hierin eene krenking van hunne rechten zagen en die een bestuur wantrouwden, dat niet uit belanghebbenden bij den bloei der Compagnie gekozen was, werden de H.H. XVII ontslagen en in hunne plaats trad een „Comité tot de zaken van den Oost-Indischen handel en bezittingen" op, dat uit 28 leden bestond. Onder dit bestuur verbeterde de toestand der Compagnie in geenendeele. Intusschen werd haar octrooi in 1796 tot den aanvang van 1798 verlengd, ofschoon men tegelijk bedacht was, om aan den vrijen handel eenig aandeel in de vaart op Indië te gunnen, zooals trouwens reeds in 1791 besloten was, toen de handel op enkele streken van Indië vrij verklaard was, mits in Compagnie's schepen gevoerd.

---

[1]) G. J. A. v. Berckel. Bijdr. t. d. gesch. v. h. Eur. opperbestuur over N. I. Leiden 1880.

Door de tegenwerking der Indische ambtenaren zijn daarvan geene vruchten getrokken.

In het begin van 1798 werd nogmaals tot eene verlenging van het octrooi besloten en het bestaan der Compagnie tot den eersten dag van 1800 gerekt, maar de hand, die haar den doodslag zou toebrengen, was reeds opgeheven. In de Nationale Vergadering woedden een tweetal partijen, de foederalisten, die de souvereiniteit der afzonderlijke provinciën voorstonden, en de unitarissen, die de ondeelbaarheid der Bataafsche Republiek uitriepen. De coup d'état van 22 Januari 1798 bracht de laatste partij aan het roer, en de Staatsregeling van 1798, die onder haren invloed tot stand kwam, huldigde nevens vele andere beginselen welken de staatseenheid moesten bevorderen, ook het denkbeeld, dat de koloniën in het Oosten, Staatsbezittingen behoorden te zijn, en bepaalde in art. 247 dat de Bataafsche Republiek alle bezittingen en eigendommen der O. I. Compagnie benevens hare schulden overnam. De aandeelhouders werden, ofschoon niet zonder heftig verzet, op eene karige wijze schadeloos gesteld; het Comité werd ontbonden, en den 22sten Mei 1800 trad een nieuw bestuur op, dat uit 9 leden bestond en de Aziatische Raad genoemd werd. De Compagnie had reeds den 1sten Januari van dat jaar opgehouden te bestaan en met den aanvang der nieuwe eeuw trad Indië als kolonie van den Staat eene nieuwe periode in.

Wij moeten thans Nederburgh en Frijkenius vergezellen, die als Commissarissen-Generaal naar Indië vertrokken. Zij vonden dáár het bestuur in handen eener familie-regeering, aan het hoofd waarvan het lid van den Raad van Indië Siberg stond, terwijl zijn schoonvader, de G. G. Alting (1780—1796) geheel door hem werd beheerscht. Allerlei misbruiken waren onder dezen zwakken en toegevenden landvoogd ingeslopen, en niet zonder angst had de partij van Siberg de uitzending der Commissie vernomen. Op eene listige wijze maakte zij gebruik van den dood van het vierde lid dier Commissie, den Directeur-Generaal van Stockum. Ofschoon de Gouverneur van Ceilon, van de Graaff, als diens plaatsvervanger door de bewindhebbers was aangewezen werd de betrekking van Commissaris-Generaal aan Siberg opgedragen, en toen v. d. Graaff te Batavia aankwam en op dien post aanspraak maakte, werd hem geantwoord dat hij beter deed de zaken te Batavia eerst wat te bestudeeren, en men

weigerde hardnekkig hem als Commissaris toe te laten. Nederburgh kwam spoedig geheel onder den invloed van Siberg, en noch v. de Graaff, noch Frijkenius, die weldra onder zijne taak bezweek, konden eenig gezag uitoefenen. Een oogenblik scheen het, dat het gezag van Siberg zou moeten wijken. De omwenteling van 1795 wikkelde ons vaderland in eenen oorlog met de Engelschen, en de Stadhouder, die te Kew in Engeland verblijf hield, gelastte de Gouverneurs en bestuurders om de hun toevertrouwde bezittingen in handen der Engelschen te stellen, ten einde te voorkomen dat zij door de Franschen zouden worden bezet. De Engelschen maakten hiervan een schrander gebruik, en ofschoon men dit bevel niet als verbindend beschouwde, werd daardoor toch de verdediging op vele punten verzwakt. Achtereenvolgens vielen de Kaap de Goede Hoop, Ceilon, de posten van Vóór-Indië, Sumatra, Malakka en de Molukken in hunne handen, meestal na eene uiterst zwakke tegenweer. Ternate maakte onder den Gouverneur Budach eene roemrijke uitzondering, maar moest toch in 1801 voor de overmacht bukken, terwijl te Timor de Engelschen, die reeds meester van de hoofdplaats waren, door den Secunde Greving weder verjaagd werden. Ook te Batavia was men voor eenen aanval der Engelschen bevreesd; de beginselen, die de omwenteling in Nederland bewerkt hadden, vonden in Indië weerklank en de Bataviasche burgerij diende in December 1795 een verzoek in om betere middelen van verdediging te erlangen, terwijl de onderteekenaars zich bereid verklaarden, daartoe mede te werken[1]). De partij van Nederburgh ontstelde geweldig, de invloed van Frijkenius en v. d. Graaff nam weder toe, en de laatste werd zelfs uitgenoodigd als Directeur-Generaal op te treden, maar Nederburgh, die het talent van intrigueeren in de hoogste mate bezat, kreeg spoedig het verloren overwicht terug. Het gelukte hem de Hooge Regeering met de Commissarissen-Generaal tot eene gecombineerde vergadering te vereenigen, waarin hij den boventoon voerde en v. d. Graaff werd ontslagen en gedwongen naar Nederland te vertrekken. Een ander, niet minder dreigend gevaar wist Nederburgh eveneens af te wenden. Het Comité in het moederland kon natuurlijk Nederburgh, die door den Stadhouder begunstigd was, niet bijzonder genegen zijn en zoo kwam in 1797 zekere mr. Prediger in Indië, schijnbaar om als lid

[1]) N. P. v. d. Berg in de Gids 1890.

van den Raad v. Justitie op te treden, maar in werkelijkheid om een oog op Nederburgh te houden. Maar deze wist den ijdelen man door beleefdheden en gunstbetoon geheel in zijn belang over te halen, en zijn invloed bleef onverzwakt. Trouwens Nederburgh deinsde niet voor geweld terug, waar het de handhaving zijner macht betrof. Dit bleek in 1798 toen het Comité in Nederland het door toedoen van Nederburgh [1]) ontslagen lid van den Raad van Justitie, Wegener, als Raad van Indië naar Batavia zond, en den Generaal-majoor Nordmann als opperbevelhebber van het leger naar Indië stuurde. Nederburgh wist het den eerste zóó benauwd te maken, dat hij reeds in 1799 uit Indië vluchtte en Nordmann werd zelfs gevangen genomen en op zijn verzoek ter verantwoording naar Nederland gezonden, waardoor Nederburgh van hem ontslagen werd.

Intusschen had Alting het bestuur nedergelegd en was opgevolgd door v. Overstraaten (1736), die als Gouverneur van Java's N. O. kust groote bekwaamheden getoond had en een bewijs van onbaatzuchtigheid gaf door het ambt van landvoogd kosteloos waartenemen. Nog eenigen tijd na zijn optreden deelde hij het bewind met Nederburgh; doch eindelijk legde deze het bestuur neder en verliet in October 1799 Indië. De lange tijd van zijn verblijf was slechts vruchtbaar in twisten; de misbruiken, die hij moest bestrijden, hadden een nieuwe vlucht genomen; de voorgenomen hervormingen waren niet of slechts gedeeltelijk tot stand gekomen en de familieregeering, die een ramp voor Indië was, had onder zijn bestuur nieuwe krachten gekregen. De invloed, dien de hoogst bekwame doch heerschzuchtige en ijdele man op het bestuur van Indië uitoefende, hield door zijn vertrek niet op. Wij zullen hem ook in het volgend tijdperk aantreffen toen de plaats der Compagnie door den Staat werd ingenomen, aan wien men, meer dan aan eene particuliere maatschappij, den eisch kon stellen bovenal het algemeen belang te bevorderen en in de eerste plaats ook de welvaart en de ontwikkeling harer Inlandsche onderdanen ter harte te nemen. Voor zooveel in het ons gegeven bestek mogelijk is zal een volgend hoofdstuk ons een overzicht geven van de lotgevallen van Insulinde onder het bestuur van den Nederlandschen Staat.

---

[1]) N. P. v. d. Berg in T. B. G. XXIX.

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN OP HET EERSTE DEEL.

Pag. 80 in te lasschen achter „afzendt" (regel 6 van boven): „In dat jaar toch werd de zijtak Bringin-Ambarawa voor het verkeer geopend; de hoofdlijnen waren reeds vroeger voltooid".

Pag. 88 regel 9 v. b. „Midden in de stad — aansluit", lees: „midden in de benedenstad brengt en aldaar aansluit aan den spoorweg Batavia—Buitenzorg en aan den spoorweg Batavia—Bekassi. Door de aansluiting is het voor de te Priok aankomende reizigers zeer gemakkelijk en weinig kostbaar zich met hunne bagage direct naar de in de bovenstad gelegen logementen te begeven, waarvoor de treinen van den spoorweg Batavia—Buitenzorg naar de stations Noordwijk en Weltevreden de beste gelegenheid aanbieden, daar deze stations in de onmiddellijke nabijheid van de meest bezochte hotels liggen."

Pag. 94 regel 5 v. b. „uit een wit gekalkt — leeuw gezet is, die" lees: „bestaat uit een gemetselden, bepleisterden en gewitten kolom op vierkanten voetstuk, dat met hardsteenen platen bekleed is. De kolom is van een dekstuk van hardsteen voorzien, waarop een staande (naar men zegt van tin gegoten) leeuw geplaatst is, die".

Pag. 95 regel 11 v. o. moet de vermelding van de school voor Inlandsche vroedvrouwen vervallen, daar deze in 1875 is opgeheven.

Pag. 104 noot. Bij te voegen: Dr. M. Treub, 's Lands plantentuin te Buitenzorg. 18 Mei 1817—18 Mei 1892.

Pag. 132 regel 18 v. o. „handel en industrie" bijvoegen: „die echter sterk verminderen".

Pag. 193 regel 6 en 9 v. b. „Soerian gedang" lees: „Doerian gedang".

Pag. 219 regel 5 v. b. „Tjarakman" lees: „Tjarakmon".

Id. regel 6 v. b. „Lok kroet" lees: „Lok (Telok) Kroet".

Pag. 220 regel 14 v. o. „en met een — eiland" lees: „en met een lager licht op denzelfden toren aangebracht".

Id. regel 3 v. o. „Atjeh ligt in" lees: „Atjeh is".

Pag. 223 regel 4 v. b. „uiterste" lees: „meeste".

Id. regel 9 v. b. „de uiterste posten" lees: „de posten".

Id. regel 16 v. b. „gebouw" lees: „bouwwerk".

Id. regel 17 v. b. vervallen de woorden „en door een gracht ingesloten."

Pag. 224 regel 1 v. b. „met steenen — opgetrokken" lees: „op steenen neuten geplaatst".

Id. regel 8 v. o. achter „in het Oosten" in te voegen „benevens de versterking Lamtih en de blokhuizen Sabang en Pagani".

Id. regel 6 v. o. moeten de woorden „of aarden wal" vervallen.

Pag. 225 achter „kozakken-posten" in te lasschen „of verhoogde schilderhuizen".

Id. regel 17 v. o. „3000" lees: „1000",

Pag. 226 regel 19 v. o. „soms wordt" lees: „vroeger werd soms".

Id. regel 17 v. o. „grijpt" lees: „greep".

Pag. 227 regel 4 v. b. „pedir" lees „poetih".

Pag. 218—228. Aan de welwillendheid van den heer A. D. T. T. Boutmy, vroeger secretaris van Atjeh en onderhoorigheden dank ik, behalve enkelen der bovenvermelde verbeteringen, nog de volgende belangrijke toevoegingen over Atjeh:

De handel van de landschappen ter westkust van Atjeh met Sumatra's Westkust heeft sinds de laatste jaren bijna geene beteekenis meer gehad. De uitvoer geschiedt meest onmiddellijk of over Melaboeh per stoomschip naar Poeloe Penang of Singapore. De pepercultuur ter westkust is door de sluiting der havens bijna niet verminderd, wel de uitvoer er van. De peper van de westkust afkomstig, wordt op de markten van die plaatsen steeds het duurst betaald.

Tusschen de Pedirsche bovenlanden en de westkust liggen verschillende, aan den Sultan van Atjeh ondergeschikte landschappen als Tamsih, Gempang, Moekim toedjoe enz. Naar beide laatstgenoemde landschappen voeren goede wegen, voor vervoer van producten en vee geschikt, van Kroeng sabil, Melaboeh en Soesoeh op de westkust en verder naar de XXII Moekims, Groot-Atjeh en naar Kemala, de standplaats van den Sultan. De landschappen in de „Zuidelijke nederzettingen" van Lepong tot Rigas hebben thans allen onze Souvereiniteit erkend en de betrekkelijke acten gepasseerd.

In de laatste jaren hebben de Atjehers meer dan eens met lila's (geschut) op de in de Soeratte-passage varende schepen geschoten. De Cedar-passage schijnt thans de meest gebruikelijke doorvaart te zijn.

Poeloe Way is het meest geschikste punt voor eene handelsvestiging op Noord-Sumatra. Het bezit meer gegevens voor een

handelscentrum dan Poeloe Penang en wellicht, in verband met de doorgraving van Malakka op zijn smalst (de landengte van Krah), dan Singapore. Voor het innemen van kolen tusschen Saigong—Hongkong en Ceylon ligt het beter dan Singapore. Het is het Port-Said der Straat van Malakka!

De voorstelling door den heer Leendertz gegeven (pag. 221) is minder juist. Kroeng raja ligt aan de andere zijde van het door hem waargenomen gebergte der XXVI Moekims. Hij verwart Kroeng raja vermoedelijk met Koewala gigieng of met Koewala loê. Het gebergte der XXVI Moekims is een uitlooper van den zoogen. Goudberg, den Selawah Djantan. De Selawah Betina, een veel lagere berg, ligt meer bij de noordkust.

Mesdjid raja was oorspronkelijk een Hoeloebalangschap, gelegen aan beide zijden der Atjeh-rivier, dat door den voorlaatsten Sultan in tweeën gesplitst werd. De linkeroever bleef aan den Panglima Mesdjid raja, terwijl T. Kadli Malikoe'l-adil den rechteroever bekwam.

De reede van Olehleh is beter dan die van Segli of Edi en ook beter beschermd daar het bijna nimmer gebeurt dat ter reede liggende schepen niet kunnen lossen of laden. Jammer is het zeker dat groote schepen niet dicht genoeg bij den wal en in het geheel niet aan een der 3 hoofden kunnen komen. In de Balokan- en Sabang-baaien van Poeloe Way liggen de schepen met het barste weder veilig als in een binnenmeer. In eerstgenoemde baai heeft men o. a. op pistoolschot-afstand van den wal ruim 20 vaam water. Zij bevat ruimte voor de geheele koopvaardijvloot van Nederland en zijne koloniën.

De overdekte grafstede binnen den Kraton bevat de graven van Toeankoe Ibrahim Mantsjoer Sjah (Sultan + 1870), diens zoon Toeankoe Pangeran Hoesin (+ 1869), van zijn broeder Toeankoe Abas en van zijne vrouwelijke en mannelijke bloedverwanten. Ook andere Sultansgraven zijn in den Kraton aanwezig. Het graf van den zoogen. invoerder van den Islam in Groot-Atjeh, van Tengkoe Sjech Abdoe'l Raoef bevindt zich nabij Radja Bedil ('s vorsten gewezen pakhuis).

De Inlandsche hoofden, die zich aan ons gezag onderwerpen, doen den eed bij het graf van Tengkoe Endjoeng dat zich in den kampong Pelanggahan bevindt.

De zoogen. Demmeni-brug, — meer bekend onder den naam Pantei Perak-brug, — verbindt het verlengde van de Kraton-laan met Pantei Perak. Eenige minuten stroomafwaarts bij het Chineesche kamp te Penajoeng, verbindt een andere brug dit kamp met kampong Kedah.

De benting aan den weg van Anagaloeng naar Senelop is sedert de concentratie en het verlaten dier posten vervallen.

Pag. 228 regel 4 v. b. „het jongste der gewesten" lees: „een van de jongsten onder de gewesten".

Pag. 231 regel 12 v. o. „Bedangei" lees: Bedagei".

Id. regel 9 v. o. „de Tamiang-confederatie" lees: „Tamiang".

Id. regel 6 v. o. „Kasan" lees: „Kasau".

Pag. 233 regel 15 v. b. „Langkat" lees: „Boven-Langkat". Vele ondernemingen toch in Beneden-Langkat vervoeren langs Tandjong poera. (Boutmy).

Id. regel 18 v. b. „bakan" lees: „bakau".

De noot op pag. 235 moet op pag. 236 worden overgebracht.

Pag. 236 regel 9 v. b. „Bingei" lees: „Bindjei".

Id. regel 15 v. b. „Langkat" lees: „de onderafdeeling Beneden-Langkat, de woonplaats van den Sultan van Langkat".

Id. regel 19 v. b. „benar" lees „besar".

Pag. 288. De opgave, dat de Kapoeas over 125 geogr. m. met een stoomboot bevaren kan worden, werd door mij ontleend aan de voordracht van den oud-resident Gijsberts in het Ind. Genootschap 10 Nov. 1891. Zie ook de opgave van Prof. Kan in de Toelichting op de kaart van den Ned.-Ind. archipel p. 17, op gezag van Gerlach, dat een raderstoomschip van ruim 5 vt. diepgang de rivier ruim 100 g. m. kan opvaren. Zij is echter misschien niet geheel juist. De heer Tromp deelt mede dat de Kapoeas reeds bij de Mendalam, circa 400 Eng. mijlen van de monding, moeilijk bevaarbaar wordt. Dit stemt overeen met de meening van den schrijver der gewaardeerde aankondiging van mijn werk in de „Scottish geogr. Magazine" Juli 1893, p. 391.

Pag. 326 regel 14 v. o. „In 1890.... thans" lees: „In 1890 hebben vier van de landen, onder den naam Masinrinpoeloe bekend, een contract met ons Gouvernement gesloten, terwijl het vijfde weldra dit voorbeeld zal volgen; thans" enz. (Zie T. B. G. XXXVI p. 150).

Pag. 326 regel 7 v. o. „onze regeering....regelen" lees: „hunne verhouding tot ons bestuur is in 1891 bij contract geregeld".

Pag. 409 regel 10 v. o. „zuivere" lees: „zuiver."

Pag. 441 regel 15 v. b. „handeling" lees: „behandeling."

Het onderschrift der plaat „*Tosari*" verandere men in: „*Een dorp in het Tengersche gebergte bij Tosari*".

24'